

यक्षप्रश्न :—

—दैवानें दिलेला मित्र कोण ?

युधिष्ठिराचे उत्तर :—पत्नी [म. भा. अरण्यक पर्व
जिनें मला हा ग्रंथ लिहिण्याइतके स्वास्थ्य दिले]

सौ. गोपिकाबाई हणमंते

यांस—

‘संकेत कोशकार’ श्री. शा. हणमते जीवन परिचय

- जन्म-सन १८८८, बळसग, (जि. सोलापूर)
- शिक्षण-प्रवेशपरिक्षेपर्यंत, रेल्वे नौकरा-१९०७ ते १९४१
स्टेशन मास्तर म्हणून-सेवानिवृत्ति.
- आवड-धार्मिक व अभिजात ग्रंथवाचन, तीर्थयात्रा व प्रवास.
- साहित्यविषयक कार्य.
 - १ मराठी रेल्वे गाईड अथवा वाटेचा सोबती सन १९११
 - २ भारतदर्प अथवा हिंदुस्थानचे संक्षिप्त गॅझेटियर स १९२६
डि. व्ह. ट्. संसायटी, पुणे व महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक मंडळ, इंदूर
यांच्याकडून पारितोषिक मिळाले.
 - ३ व्यवहार आणि शिष्टाचार आचूति पहिली १९४१
आचूति दुसरी १९४८
आचूति तिसरी १९५२
 - ४ श्री रघुनाथ नारायण हणमते चरित्र सन १९४९
 - ५ सत्यकाश - प्रथमाचूति सन १९५८ आचूति दुसरी १९६४
डि. व्ह. ट्. संसायटी पुणे यांच्याकडून पारितोषिक मिळाले.
- सार्वजनिक कार्य-समय सेदा सप्त-दिंडुसमा इत्यादि संस्थेच्या कार्यात
भाग घेतला.

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

[लेखनायक माधव श्रीहरि उपाख्य चापूजी अणे]

श्रीधरपत हणमते यांनी 'संकेत-कोश'—(सख्यात्मक) या त्याच्या नवीन ग्रंथास प्रस्तावनेद्वारे मी चार शब्द लिहावे, अशी मे महिन्यात माझ पुणें मुकामी दान्त्य असताना इच्छा प्रदर्शित केली, व त्याच्या त्या इच्छेस माझे सन्माननीय मित्र व महाराष्ट्रातील एक वेदाभ्यासी थोर पंडित श्री. विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चिन्ताव यांनी मजकडे मुद्दाम भेटीस येऊन पुढी दिली, त्यामुळे मला श्री. श्रीधरपतास स्फुर देण्याशिवाय गत्यतरच राहिले नाही. त्याच्या पुस्तकाचे संपूर्ण मुद्रित मजकडे आल्यासहि घरेच दिवस झाले. प्रस्तावना लिहून पाठविण्यास बिलब झाला, याबद्दल मी अग्रफत्यांची क्षमा मागतो.

२. ग्रंथकार श्री. श्रीधरपत हणमते हे एक व्यासगी लेखक आहेत. त्यांनी आतापर्यंत लिहिलेल्या ग्रंथात 'हिंदुस्थानचे सलित गॅसेटियर' व 'व्यवहार आणि शिष्टाचार' हे ग्रंथ लोकप्रिय झाले आहेत.

३. मराठी भाषा हिंदुस्थानात प्रचलित असलेल्या राजमान्य चौदा मुख्य भाषात कोशग्रंथाचा अधिक समृद्ध आहे असे मला वाटते. व्याकरण—विपुलता व कोशसंपन्नता हे मापेच्या प्रतिष्ठेचे आधारस्तंभ व तिच्या भावी प्रगतीचे मार्गदिग्दर्शक दीपस्तंभच होत. व्याकरण व कोश ही भाषा अधिकाधिक सुमस्कृत व प्रौढ आणि व्यापक विचारवाहनक्षम करण्याची महत्त्वाची साधने आहेत. वेदपुराणांच्या पडगात व्याकरण व 'निघण्टु' याचा समावेश महत्त्वाची अंग म्हणून करण्यात आला आहे, हे विद्वज्जनांस विदित आहेच. यास्काचार्यांनी आपला पूर्वोत्तर पट्करूप द्विखंडात्मक द्वादशाध्यायी निरुक्त ग्रंथ, 'निघण्टु' या शब्द समाग्रायावर माप्य म्हणून रचला. यावरून शब्दकोशाचे महत्त्व प्राचीन वैदिक संस्कृति-प्रवर्तक ऋषींना केवढे वाग्त होत, याची आपणास काहीशी कल्पना करता येण्यासारखी आहे. पाणिनीय गणपाठ, घातुपाठ हे देखील विशिष्ट दृष्टीने तयार झालेले शब्दकोशच आहेत. विब्रहुना 'गण' शब्दाचा

अर्थ शब्दसंग्रह किंवा वाक्यसंग्रह किंवा वैदिक तत्त्वसंग्रह असा असावा. या सर्व कोशांचे ज्ञान वेदायें उपरूहित करण्यास उपयोगी असल्यामुळे त्याचा अभ्यासहि वेदवेत्त्यांस करावा लागत होता. ' गणानां त्वां गणपतिम् ' या प्रसिद्ध मंगलाचरणाच्या वैदिक मंत्रातील ' गण ' शब्द अशा कोशाचाच वाचक असावा. त्या मंत्रात गणपति देवतेच्या अनुचरसमूहाचा वाचक तो नाही असें मला वाटतें; म्हणूनच गणपति अथवा ब्रह्मणस्पति या देवतेचे दुसऱ्या एका श्रुतेत ' बृहस्पतिं सर्वगणम् ' असे वर्णन करून सर्व तऱ्हेचे कोश जाणणारी गणपति किंवा ब्रह्मणस्पति हीच एक देवता आहे अशी तिची विशेष स्तुति केलेली आहे. प्राचीन काळापासून मापेच्या अध्ययनाची या देशांत जी परंपरा चालत आली आहे तांत कोशनिर्मिति हे त्याचें एक प्रधान अंग आहे. वैदिक कालानंतरच्या काळात देखील सत्कृत मापेंत निर्माण झालेली कोशसमृद्धि विपुल आहे, हें विद्वानां सांगण्याची जरूर नाही.

४. कोशनिर्मितीचें किंवा व्याकरण-रचनेचें कार्य हे जितके महत्त्वाचें तितकेच विकट व दीर्घयोग आणि दृढव्यासगाथे आहे. कांहीं विशिष्ट हेतु मनात धरून कोशरचनेस जो दस्तो त्याला वाङ्मयमहोदधीचें मंथन करून आपलीं रत्ने मिळवून तीं एकत्र करावी लागतात; म्हणून बृहत्कोशरचनेसारखीं कार्ये एकट्या-दुकट्याच्या हातून होणें फार कठीण असतें.

५. मराठीत हें कार्य श्रीउपति शिराजीमहाराजांच्या राज्यव्यवहारकोश-रचनेपासून सुरू झाले असे म्हणावयास हरकत नाही. इंग्रजी मापेचा अभ्यास वसईचा वाटण तसतसा त्यांच्या वाङ्मयांत असलेल्या भिन्न भिन्न कोशांचा परिचय आपल्याकडील विद्वानांस होऊं लागला व तत्सदृश प्रयत्ननिर्मिति करण्याची इच्छाहि त्यांच्यात उत्पन्न झाली. सत्कृत मापेच्या पंढितानीं पूर्णकर्त्री केलेल्या कोशांत शब्दसंग्रह प्रायः विषयसर्गाकरणसदृशींर केलेला दृष्टीस पडतो वर्णानुक्रमानें शब्दसंग्रह किंवा कृपनामग्रह करण्याचा प्रयत्न त्यांच्या काळांत असल्याचें मला तरी निश्चयाने मारीत नाही. याशिवाय ते कोशवाङ्मयदेखील कंठांत करण्यास दुय्यम नवें म्हणून प्रायशः पद्यामय स्तुति श्लोकसदृश असेच होतें. इंग्रजीच्या किंवा पाश्चात्यांच्या शब्दकोशरचनेच्या प्रथमतः वर्णानुक्रमानें उत्पन्न झालेला इलाख्यांत शब्दकोश रचण्याचा उपक्रम झाला व मोल्सवर्थ, कॅप्टन इत्यादींच्या नांवानें प्रसिद्ध असलेले मराठी मापेचे

कोश हे प्रथमतः मुख्यत्वेन करून इंग्रजीना आमच्या भाषेचा अभ्यास करण्या-
साठीच लिहिले गेले होते, म्हणून इंग्रजी मराठी व मराठी-इंग्रजी अशा
द्विभाषिक रूपात ते प्रसिद्ध करण्यात आले होते, असे मला वाटते.

पण कोशरचना ही केवळ शालेय शिक्षण घेणाऱ्या व देणाऱ्याकरिता
नसत ती माया बोल्णाऱ्या यच्चयावत् जनतेच्या उपयोगासाठी व तिच्या
ज्ञानवृद्धीसाठी करावयास पाहिजे, हा विचार विद्वानात निर्माण होऊन मराठी
भाषेचे कोश केवळ मराठीतून अर्थ देणारे असे रचण्यात येऊ लागले. कोश
हे ज्ञानाचे साधन आहे, हे सत्याचा प्रमाणार्थी इंग्रजांचे कर्तव्य त्या विषयावर
कोश रचून देण्याचाहि पायडा मराठीत पडायला लागला. इतकेच नव्हे तर
विश्व ज्ञान कोशद्वारे तं लोकास देशी भाषेतून देण्याचा गान, भारतात मराठी
भाषेचे जाडे पंडित-ज्यांना लोक मराठीचे डॉ. जॉन्सन असे विनोदाने पण
एकपरी यथार्थतेने म्हणत त्या माझे दिवंगत मित्र डॉ. श्रीधर वैकुण्ठेश केतकर
यांनी मराठी ज्ञानकोश हा प्रचंड ग्रंथ प्रसिद्ध करून मराठी भाषेस मिळवून
दिला. कोणी जर मराठी वाङ्मयासमृद्धाचा विभूतियोग लिहायला लागला, तर
त्याला कोशकृत्यांत 'श्रीधरः कोशकारेणु' असे वाक्य घालून त्याचा महत्त्वा-
वढल्या आपला आदर व्यक्त करणे भाग पडेल.

६. विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री यांनी तयार केलेले प्राचीन, मध्यमयुगीन
व अर्वाचीन चरित्रकोश हे तीन ग्रंथ त्याच्या प्रचंड व्यासंगाची आणि
लोकोत्तर उद्योगाची साक्ष देतात. भारताचा वेदकालपासून तो १९८० पर्यंतचा
इतिहास या चरित्रकोशात चरित्ररूपाने मोठ्या मार्मिक रीतीने सांगितला गेला
आहे. मराठीतील म्हणींचे व वाकप्रचाराचेहि कोश तयार करण्यात आले
आहेत.

७. ज्याला न्याय म्हणतात, त्याचाहि कोशरूपाने संग्रह करण्यात
आला आहे. न्यायाप्रमाणेंच सक्तेताचाहि उपयोग प्रौढ वाङ्मयामध्ये
वारवार करण्यात येतो त्या सक्तेताच्या मार्गे अस्मिताच्या विशेष अर्थांचे
जर स्पष्टीकरण शकते नाही तर वाचकास त्या वाक्याच्या खऱ्या अर्थाचा
बोध होणें कठीण नईल. तेव्हा त्याचाहि संग्रह कोशरूपाने सायें अथवा
स्पष्टीकरणासुद्धा उपलब्ध असणें हे भाषाभ्यासाच्या दृष्टीने अवश्य आहे.

या ग्रंथात सख्यात्मक सक्तेताचाच संग्रह केला आहे. शून्यापासून १०८

पुरस्कार

[म. म. दत्तो वामन पोतदार, कुलगुरु, पुणे विद्यापीठ]

श्री. शा. हणमंते यांनी केलेला संकेत कोश जनतेच्या उपयोगी पडला. त्याच्या एकहून अधिक आवृत्ति निघाल्या, ही आवृत्ति सुधारून वाढविलेली आहे. आजच्या जनता शिक्षणाच्या युगांत श्री. हणमंते यांचा हा कोश अविक्रमिक लोकप्रिय होत जाईल हे उघड आहे. संकेत कशाला म्हणावे हा आणि अशा तात्त्विक प्रश्नांचा विचार करून हा अशा कोशाला पांही बांधीव स्वरूप आणून देण्याची वेळ आली आहे असें वाटते. यासाठी तज्ज्ञ अभ्यास आणि लोकप्रतिनिधी यांचे पारसंबाद घडवून आणावेत आणि मग जाणकारांच्या पुढे सूचना आणि निष्कर्ष मांडून पुढील बांधणी करावी असें मला वाटते. श्री. श्रीधर शामराव हणमंते हे स्टेशन मास्तरच्या व्यवसायात होते आज त्यांचे वय सुमारे ८० वर्षांचे आहे अशा न्यतितीत श्री. श्रीधरराव यांनी आपला उन्हाह आणि सौजन्य टिकवून घरलं आहे त्याद्वल पार संतोष वाटतो.

पुणे विद्यापीठ सौर
माघ १०, १८८५
दि. २०/१/१९६४

दत्तो वामन पोतदार

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

माननीय श्री न. चि. तथा काकासाहेब गाडगीळ, भूतपूर्व राज्यपाल पदवी.
अध्यक्ष मराठी साहित्य संमेलन

श्री. हणमते योना सकेल कोशाची दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. पहिल्या आवृत्तीत पुष्कळ भर टाकून ही दुसरा आवृत्ति यानी काढली आहे. या दुसऱ्या आवृत्तीत काही ठिकाणी टीपा जोडल्याने यात सुशोधता अधिक आली आहे. द्वितीय आवृत्ति काढताना त्याची व्यासगी व व्यवहारी दृष्टि स्पष्ट दिसून येते एक प्रकारे सनेत कोश म्हणजे शब्दकोशाचाच भाग असतो तथापि या कार्यात अधिक किचकट काम करावे लागते. व्यासगी व उद्योग याशिवाय हे कार्य शक्य नाही आणि ह्या दोन्ही गोष्टी श्री. हणमते यांच्याकड असल्याने त्यांना हे कार्य करता आले.

प्राचीन काळापासून कोश रचना करणे हे महान् कार्य मानले जात आहे. वैदिक वाङ्मयाचे काळीहि व नंतर निर्माण झालेले कोश ग्रंथ आहेत. पाणिनीने रचलेले गणपाठ व धातुपाठ हेहि रचलेले ग्रंथ-शब्दकोशच आहेत. अमरकोश व अन्य ग्रंथ तर प्रसिद्धच आहेत. श्रीठनपति शिवाजी महाराजांनी तयार करविलेला राज्यव्यवहारकोश हा प्रसिद्ध आहेच.

एकोणीसाव्या शतकात इंग्रजी अमलासाठी अनेक शब्दकोश निर्माण झाले. मोल्सवर्थ, कॅंडी त्याचप्रमाणे ज्ञानप्रकाश छापसान्याने छापलेले मराठी शब्द कोश प्रसिद्ध आहेत. तथापि या सर्व शब्दकोशापेक्षा सकेत कोश हा अगदी निराळा आहे. डा. केतकर यानी मराठी ज्ञानकोश प्रसिद्ध केला, त्याहीपेक्षा हा कोश निराळा आहे. या कोशात सामाजिक किंहुना मानवी जीवनात काही सन्त निमाण झालेले असतात व ते सांस्कृतिक जीवनाचे अविभाज्य भाग बनलेले असतात. आणि म्हणून त्यांचे ज्ञान अशेणे आवश्यक नव्हे दृष्ट असते.

या कोशात सख्या धरून रचना केली आहे. त्याचप्रमाणे विषय धरूनहि रचना केली आहे आणि त्यामुळे याची सार्थकता दिसून येते. हा कोश सर्वसामान्य वाचकाप्रमाणे मराठी मापेच्या विद्यार्थ्यांला इतकेच नव्हे तर

पर्यंत ज्या सख्याचे संकेत प्रायः अथातून वा समापणानून उद्दिष्टिले जातात त्याचा या अथात अर्थकृत्याने शोधपूर्वक संग्रह केलेला आहे. याशिवाय सर्कीर्ण या सदराखाली १०० सख्यांच्यावर असलेल्या 'चान्यायशी लक्ष्य योनि', 'अठरा पद्ये वानर' अशासारख्या काही थोड्या संज्ञेतांचा निर्देश करून त्यासंबंधाने आधारभूत श्लोक उद्धृत केले आहेत. याशिवाय चार परिशिष्टांतून काही शब्दसंकेत, कविसंकेत 'विविध संकेत' आणि इतर बरील सदरात न घुणारे काही संकेत 'सर्कीर्ण' या शीर्षकाखाली देऊन अर्थकृत्याने अथाची व्याप्ति व उपयुक्तता वाढविली आहे. हा सख्यात्मक संज्ञेतांचा फोड असल्यामुळे याची रचना वर्णानुक्रमानुसार न करता सख्यानुक्रमाने म्हणजे १, २, ३ या क्रमाने केली आहे, ह्याचकांस आढळून येईल.

८. सख्यात्मक संकेत जर माहीत नसेल तर संस्कृतमधून अभ्यास करणाऱ्यास छंद शास्त्र व ज्योतिषशास्त्र यात सख्यामात्राद्वारे यागिलेल्या परिभाषेचा बोध होणार नाही. उदाहरणार्थ, 'गाय-या वसु, जगत्या आदित्या, विराजो दिश, त्रिष्टुपो रद्रा' इ. यात पिंगल नामाने आपल्या अथातील सख्यात्मक परिभाषेचा उपयोग 'अष्टौ वसव' या एका सूत्राने केला आहे. वसु आठ आहेत, हा संकेत-निर्देश तत्सदृश इतर सख्यात्मक संज्ञेतांचा प्रतीक म्हणून त्यांनी बरील सूत्रात केला आहे, व त्याला अनुसरून गायत्री, जगती, विराट्, त्रिष्टुप् इत्यादि छंदातील धादातील अक्षरसंख्या अक्षराने न सांगता वसु, आदित्य, दिशा, रुद्र या सांकेतिक अक्षरांना सांगितले आहेत या पद्धतीमुळे सूत्रातील नृस्वता कायम ठेवून अक्षरांची माहिती वाचकास यथार्थतेने देता आली. कारण आठ वसु, बारा आदित्य, दहा दिशा, अक्षरा रद्र इत्यादि संज्ञेत याद्वयाभ्यासकांच्या परिचयाचे होते. ज्योतिष अथातून पुढील सख्या-निर्देश बरील सांकेतिक शब्दांचा उपयोग करूनच करतात. संस्कृत अथातून अथाच्या निर्मिती व समाप्तीच्या कालाच्या शब्दांचा निर्देश नित्येक अर्थकाराना केलेला आहे, पण त्यात अक्षर व ओं-उं-ई यांचा उपयोग न करता संज्ञेत शब्दांनाच केलेला आढळून येतो. लक्ष्मण्य ठिळ्कर्णी गंगारहस्याचे समर्पण करताना कालनिर्देश "शब्दे मुन्यग्निधुमुंमिति शब्दिवाहने" असा केला आहे. त्याचा अर्थ शब्दे

१८२७ हा आहे. तेव्हां अव्यासूंस व संशोधकांस सख्यात्मक संकेत व इतर संकेत याचें यथार्थ ज्ञान अवश्य आहे, हें विस्तारानें सांगण्याची जरूर नाही.

९. फोड हे संदर्भ ग्रंथांत मोडतात. त्यांचा परमणुकीकरिता उपयोग होत नसतो. म्हणूनच अशा ग्रंथाचा ग्राह्यवर्ग फार मर्यादितच असतो. परंतु संकेत-फोड क्रिया चरित्र-फोड हे ग्रंथ असे आहेत की, विद्याप्यांनी पुरस्तीच्या वेळीं अशा ग्रंथाचीं पानें सहज चाळली तरी त्याचें मनोरंजनहि होईल व त्यांचा बहुश्रुतपणाहि वाढेल. भारतीय संस्कृतीविषयीच्या त्यांच्या ज्ञानात त्यामुळे भर पडल्याशिवाय राहणार नाही. उदाहरण म्हणून जर त्यांनी १८ या आंकड्यापेक्षा दिलेले संकेत वाचले तर त्यांना अज्ञात पण उपयुक्त अशी नितीतरी माहिती मिळेल. विशेषतः पान २११ वरील अठरा सख्याविशेष (महाभारतान्तर्गत) या सदरापेक्षा दिलेल्या माहितीपेडे फक्त अंगुलिनिर्देश करतो. ती माहिती वाचणाऱ्यास महाभारत ग्रंथाविषयी व त्याच्या निर्मात्या व्यास ऋषीविषयी कीतुकपूर्ण आदर वाटल्याशिवाय राहणार नाही.

१०. असले फोड म्हणजे आमच्या संस्कृतीतील बहुमूल्य रत्नानी भरलेले हंड्येच होत. म्हणून वाढत्यारूपानें आमच्या सांस्कृतिक वैभवाची ओळख करून देणाऱ्या ग्रंथकारांचें मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतो व त्यांच्या परिश्रमाचे मराठीचे सहृदय व रसिक आणि स्वाभिमानी वाचक आणि मराठी मुलखावर राज्य करणारी शासनं हे त्यांच्या या परिश्रममय सेवेचें योग्य आश्रय देऊन चीज करतील अशी आशा प्रकट करून आणि ग्रंथकर्त्यांनी हा ग्रंथ मजकडे पाठविल्याबद्दल त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानून हे प्रस्तावनारूप स्वल्प विवेचन संपवितो.

सिव्हिल लाईन्स, नागपूर
दि. २४-८-५८

}

माधव श्रीहरि अणे

पुरस्कार

[म. म. दत्तो वामन पोतदार, कुलगुरु, पुणे विद्यापीठ]

श्री. शा. हणमंते यांनी केलेल्या संकेत कोश बनतेच्या उपयोगी पडला. त्याच्या एकाहून अधिक आवृत्ति निघाल्या, ही आवृत्ति सुधारून वाढविलेली आहे. आजच्या बनता शिक्षणाच्या युगांत श्री. हणमंते यांचा हा कोश अधिकधिक लोकप्रिय होत जाईल हे उघड आहे. संकेत कशाला म्हणार्चे ह्या आणि अशा तात्त्विक प्रभावा विचार करून ह्या अशा कोशाला कांहीं बांधीव स्वरूप आणून देण्याची वेळ आली आहे असें वाटते. यासाठी तज्ज्ञ अभ्यासू आणि लोकप्रतिनिधी यांचे परिसंवाद घडवून आणावेत आणि मग जाणकारांच्या पुढें सूचना आणि निष्कर्ष मांडून पुढील बांधणी करावी असें मला वाटते. श्री. श्रीधर शामराव हणमंते हे स्टेशन मास्तरच्या व्यवसायांत होते आज त्यांचें वय सुमारे ८० वर्षांचें आहे अशा स्थितीत श्री. श्रीधरराव यांनी आपला उत्साह आणि सौजन्य ठिकवून धरलें आहे त्याबद्दल फार संतोष वाटतो.

पुणे विद्यापीठ सौर
माघ १०, १८८५
दि. २०।१।१९६४

दत्तो वामन पोतदार

दुसऱ्या आवृत्तीचो प्रस्तावना

माननीय श्री न. वि. तथा काकासाहेब गाडगीळ, भूतपूर्व राज्यपाल पद्मवि.
अध्यक्ष मराठी साहित्य संमेलन

श्री. हणमते यांना सश्रेत कोशाची दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. पहिल्या आवृत्तींत पुष्कळ भर टाकून ही दुसरी आवृत्ति यांनी काढली आहे. या दुसऱ्या आवृत्तींत काहीं ठिकाणीं टीपा जोडल्याने यात सुबोधता अधिक जाली आहे. द्वितीय आवृत्ति काढताना त्याची व्यासगी व व्यवहारी दृष्टि स्पष्ट दिसून येते. एक प्रकारे सश्रेत कोश म्हणजे शब्दकोशाचाच भाग असतो. तथापि या कार्यांत अधिक किचकट काम करावें लागतें. व्यासगी व उगोग याशिवाय हें कार्य शक्य नाहीं आणि ह्या दोन्ही गोष्टी श्री. हणमते यांच्याकडून असल्याने त्यांना हें कार्य करता आलें.

प्राचीन काळापासून कोश रचना करणें हें महान् कार्य मानलें जात आहे. वैदिक वाङ्मयाचे फाल्गुहि व नंतर निर्माण झालेले कोश ग्रंथ आहेत. पाणिनीने रचलेले गणपाठ व धातुपाठ हेहि रचलेले ग्रंथ-शब्दकोशच आहेत. अमरकोश व अन्य ग्रंथ तर प्रसिद्धच आहेत. श्रीउत्तपति शिवाजी महाराजांनी तयार करविलेला राज्यव्यवहारकोश हा प्रसिद्ध आहेच.

एकोणीसाव्या शतकात इंग्रजी अमलगाली अनेक शब्दकोश निर्माण झाले. मोल्सवर्थ, कॅंडी त्याचप्रमाणे ज्ञानप्रकाश छापखान्याने छापलेले मराठी शब्दकोश प्रसिद्ध आहेत. तथापि या सर्व शब्दकोशापेक्षा सश्रेत कोश हा अगदीं निराळा आहे. डॉ. केतकर यांनी मराठी शब्दकोश प्रसिद्ध केला. त्याहीपेक्षा हा कोश निराळा आहे. या कोशात सामाजिक किंहुना मानवी जीवनात कारीं मज्जत निर्माण झालेले असतात व ते सांस्कृतिक जीवनाचे अविभाज्य भाग बनलेले असतात. आणि म्हणून त्यांचे ज्ञान अगुणें आवश्यक नदें दृष्ट असतें.

या कोशात सख्या धरून रचना केली आहे. त्याचप्रमाणे विषय धरूनहि रचना केली आहे आणि त्यामुळे याची कार्यक्षमता दिसून येते. हा कोश सर्वसामान्य वाचकप्रमाणें मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्याला इतकेंच नदें तर

मराठी भाषेच्या विद्वानांलाही उपयुक्त ठरणारा आहे. या कोशाच्या वाचनाने वाचकाच्या अंगी गह्वरुतता येईल, त्याच्या विषेचा आधार रुढ व सखोल होईल हे मुनेत गृहणजे समाजाला वृत्तींचा व प्रवृत्तींचा इतिहास आहे. म्हणून सामाजिक दृष्टीने सुद्धा याचे ऐतिहासिक महत्त्व कमी नाही.

प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या परंपरा या सनेत शब्दाने व्यक्त होतात. त्याचप्रमाणे माही सामाजिक भाव याचा इतिहास या सुस्पष्टीत शब्दात दिसून येतो. उदा. चौथ्या मसखत करू नये. यात “ एक, मदगती, दोन वेगट, तीन, ह्याने हुरळून जाणारा व चार, स्तुतिपाठक ” यातील उद्देश व मार्गदर्शन श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. या मुनेत-कोशाच्या वाचनाने वाचकाला चातुर्य लाभेल तो अधिक व्यवहारदक्ष होईल यात शका नाही. या दुसऱ्या आवृत्ती-बद्दल श्री. हणमते यांचे मी अभिनंदन करतो व मराठी जनता या ग्रंथाचे कौतुक करील अशी आशा करतो.

पुणे दि. २३ जानेवारी १९६४

न. वि. गाडगीळ

निवेदन

तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें ।
करुनि घेयावे हें तुमतें । विनावितु असे ॥

ज्ञानेश्वरी ११-८०

“व्यवहार आणि शिक्षाचार” या सामान्या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ति (इ. सन १९४९) प्रसिद्ध करताना काही गृहीत गोष्टी म्हणजे संस्कृत ध्यानात आले. असे काही संस्कृत त्याच पुस्तकात देण्याचा प्रथम विचार होता. परंतु जडजडा संस्कृतविषयक अभ्यास होऊ लागला तत्तसे या विषयाचे क्षेत्र सत्यात्मक व सर्वत्रविरहितहि पार मोठे आहे असे आढळून आले, म्हणून स्वतः रातीने संस्कृताचे संपूर्ण करून एक कोशच तयार करण्याचा प्रयत्न करावा ही कल्पना आली आणि सन अभ्यासाने ती दृढ झाली. तिचेच पर्यवसान म्हणजे प्रस्तुतचा प्रय होय.

० संस्कृत म्हणजे काय ? कोणत्याहि भाषेत काही शब्द पार गूढार्थ-सूचक आणि बहुसूचक असतात अशापैकींच संस्कृत हा एक शब्द आहे. याचे गूण, चिन्ह, इशारा इतरे सर्वसाधारण अर्थ कोशात दिले आहेत. पण यावेरात्र सूचक सिद्धान्त (महानुमाचीय वाक्य), मूळ समिति निया रुढी (Social Conventions), गृहीत व सर्वमान्य झालेल्या रुढ कल्पना, सिद्ध निवा ठरलेल्या गोष्टी, काही विशिष्ट अलिखित नियम, सर्वत्र परिगणित वा एखादे सूचक सांगितलेले ज्ञान (Figurative and Symbolical knowledge), इत्यादि अर्थ समजात व तसे समजाणेत व वाक्यात उपयोगिलेलेहि आढळतात.

३ आपले म्हणणे भाषेत कितीच शब्द घातून त्या करण्याचा प्रयत्न केला तरी एखाद्या शब्दाचे पुष्कळ अर्थ गृहीत धरण्याची आपल्याला सवय असते तो गृहीत धरलेला विशेष अर्थ ठरलेला असला तरी सर्वांना सहज कळत नाही. अशा शब्दाने गृहीत धरला झणारा विशेष अर्थ म्हणजेच संस्कृत.

४ प्रत्यक्ष शब्दात जो अर्थ नाही पण जो दृष्टान्दयाने ध्वनि होतो म्हणजे त्या शब्दाने ध्वन्याने व स्थानेने दर्शित केला जातो, तेच संस्कृत उचल होतो.

माही शब्द, शब्दसमूह, सख्या आणि वाक्ये इत्यादींनीहि संकेत व्यक्त होतात. त्याचप्रमाणे सख्या अक्षरांनीहि ते व्यक्त केलेले आढळतात. माही संकेत तर नुसत्या शारीरिक हालचालींनी दाखविले जातात. त्यातच नेत्रपल्लवी, करपल्लवी इत्यादि भाषांचा समावेश होतो. इनका संकेत हा शब्द व्यापक आहे. इतरूच नव्हे तर शब्दाच्या गूढाची मानवी भाषा अर्थाच अग्निकेपाची असली पाहिजे असं म्हणतात.

५. संकेताची ज्योतिषाच्या करणे कठीण आहे. तथापि लघुचिह्न लघुचिह्न म्हणजे सख्यत सांगितलेले ज्ञान किंवा एखाद्या संमान्य असलेली गोष्ट क्षणा संकेताचा अर्थ आही या अर्थाने सोपारलेला आहे. उदा. आधुनिक सत चिरंजीव या सदरात दिलेल्या नावाना आज सवमान्यच आहे नसेल, तरी कालांतराने तो रुढ होणारच. समाजत स्त्रीपुरुषांना परस्परचा समान करणे झाल्यास पुढील हातात याची गज्यात घालू नये, ही उचित अशी एक सामाजिक नुडी आहे. सत उपयोगामुळे काही अक्षरांना व शब्दांना निराळाच सानेतिन अर्थ प्राप्त होतो. उदा. 'ग' ची वाचा यांनी 'ग' फाराचा अर्थ सांगण्याचा गरज नाही. 'कस कर ? काय कर ?' हा शब्दप्रयोग अनेक अक्षर मनांतूनच्या माणसाच्या वाडी वेळोवेळी आढळतो. तो आही व्यावहारिक दृष्ट्या "आजरा मत्र" म्हणून यात समाविष्ट केला आहे. अशा रीतीने संकेत या शब्दाचा विनियोग अनेक प्रकारे होतो 'मन' शब्दाचा प्रत्युत अर्थ निराळा व सानेतिन अर्थ निराळा.

६. संकेत दोन प्रकारचे असतात एक अक्षराप्रधान व दुसरा कल्पनाप्रधान. अक्षराप्रधान सत वेद, पुराणे इतिहास दोरे यात आधारलेले असतात. आणि कल्पनाप्रधान संकेत हे कवींनी निर्माण केलेले असतात. या दोन्ही प्रकारांचा अतर्भाव या अर्थाने करण्यात आलेला आहे.

७. संकेताची व्याप्ति - संकेताची व्याप्ति व क्षेत्र फार मोठे आहे. सख्येतिरिक्त संकेत असताना, नवे अभाव आहेत. ते समाजत व्यवहाराना तसेच आचरणातहि प्रत्यक्ष वापरले जातात. त्या संकेते सख्यत हा फार मोठा विस्तार होईल व त एकत्रांतूनच्याच्या आवास्यामहेरच आहे म्हणून सख्यामक अंतर्च संकेत प्राच या अर्थाने दिले आहेत. जेरीत सख्यतिरिक्त अक्षरेत्या संकेतांचे येते बहुत परिमाण परिशिष्टाताने केलेले आहे

तथापि हें क्षेत्रच असे आहे की मिळेल तितकी अधिक भर त्यात घालण्या-
सारखी आहे. कोशग्रंथ हा वर्षिण्यु असतो.

८. काही सख्यावाचक शब्द नुसतेच वापरले जातात त्या सख्येने विशिष्ट
नेध काय होतो हें प्रत्यक्ष दाखविलें जात नसतानाहि परंपरागत रुढीने ते
समाजास ज्ञात असतात. याचें प्रत्यक्ष देवोच्या आरतीत आटळतें ते असे—
चारो श्रमले परंतु न जोलवे काही । साही विवाद करता पडले प्रवाही ॥
या पक्तींत चार आणि सहा म्हणजे चार वेद आणि सहा शास्त्रे, असा
निश्चित अर्थ अमिप्रेत आहे.

९. 'सक्तेकोश'ची प्रथमावृत्ति सन १९५८ मध्ये प्रसिद्ध वेली ती भीत
भीतच कारण हा एक अगदी नवीन उपक्रम होता. तथापि प्रस्तावनेत लोकनायक
बापूजी अणे यांना या ग्रंथाच्या उपयुक्ततेसंदर्भां साधार विनेचन केल्यामुळे
महाराष्ट्रातील रसिक वाचकवर्गांत त्याचे चांगलेच स्वागत केले व सर्व प्रती
योग्यांचे अवघात संपल्या. यामुळे एक प्रसारचा आत्मविश्वास निर्माण झाला
म्हणून सुधारून वाढविलेल्या आवृत्तीचा हा योग आला.

१०. मराठी भाषेत चालू कोशयुगात अनेक प्रकारचे कोश झाले आहेत
व होत आहेत. अशा प्रकारच्या सक्ते कोशाचीहि आवश्यकता आहे; कारण
अशा सक्तेतात सस्कृतीचें अंतरंग दडलेले असतें व ते जाणून घेण्यास अशा
कोशाची नितांत आवश्यकता आहे.

११. ग्रंथ सर्वसमन्वयात्मक आहे. याला कोणताहि विषय वाढडा नाही.
उदाहरणादाखल सागावयाच म्हणजे शिकार करणारानें नर मारावा पण
मार्दा मारू नये, असा शिकार शास्त्रात सक्तेत आहे, तो आम्हीं भृगयासक्तेत
म्हणून यात समाविष्ट केला आहे तो रचित सार्थ आहे असे वाटेल.

१२. या अनेकविध सक्तेताची या ग्रंथात विशेष क्रमानें मांडणी केली
आहे. त्याचे जरूर तितके स्पष्टीकरण शक्य तेथें मुद्रातील समानार्थक अवतरणें
त्या त्या ग्रंथातून उद्धृत करून केले आहे व जरूर तो सदमे दिला आहे.

१३. "कोशवर्तैव जानाति कोशग्रंथपरिधमम् ।" अशा प्रसारच्या
कोशाचें कार्य मोठें निश्चक्रे आणि अग्राचें असतें. त्याकरिता अनेक ग्रंथ
विशेष दृष्टीने दीर्घकाल अभ्यासावे लागतात. प्रगल्भपणें सागावयाचें म्हणजे
अक्षरशः शेकडों ग्रंथ अवलोकून माहिती गोळा करण्याची पराकाष्ठा केली

आहे. इतकें कन्नाहिं काही माहिती मित्रू शकली नाही तिथें आमचा नादलाज झाला.

१४. प्रथाची रूपरेषा सांगितल्यावर तो प्रत्यक्षांत कसा उतरला आहे हें ठरविण्याचें काम आम्ही वाचनावर सोंपवितों. कोशासारखा सदमिश्रय रचणाराना छलित ऐक्यप्रमाणें द्रव्याचा आणि व्यावहारिक प्रसिद्धीचा छम सहसा होत नाही, हें कटु सत्य आहे. द्रव्यछम हा कोशरचनेचा स्थायी-भाव नाहीच मुळी. केवळ होस व आत्मसमाधान. या सदमांत शनकोशसार हों. श्रीधर व्यक्तेश केतकर यांचे पुण्यत्सरण होणें अपारिहार्य आहे.

१५. हे सर्वे खरे असले तरी द्रयावाचून अडवच. एवढा सुमारे ५०० पृष्ठांचा ग्रंथ सध्याच्या महर्घतेच्या काळात वैयक्तिक ज्ञानदारांवर प्रसिद्ध करणें घाड्याचें ठरलें असतें; पण महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळानें या कामीं रु. २५०००० अनुदान देऊन फार मोठे साह्य दिले आहे. त्याबद्दल आम्ही मंडळाचे ऋणी आहोंत. तसेच पुणे विद्यापीठ व मराठवाडा विद्यापीठ औरंगानाद याज्ञ-फटनहिं साह्य झालें आहे, त्याबद्दल त्यांचे आम्ही मन पूर्वक आभार मानतो.

१६. प्रस्तुत उतरमाला अनेक स्नेह्यानीं व सुद्धदानीं ग्रंथ देऊन, माहिती पुरवून व विचारविनिमयानें साह्य केले. त्या सर्वांची नावे देणें अशक्य आहे. अशा सर्वांचे आम्ही आभारी आहो.

पुणें विद्यापीठाचे कुलगुरु म. म. दत्तो वामन पोतदार यांना अनेक कामातून सगळें काढून पुरस्कार दिला व माननीय श्री. न. वि. तया काझ साहेब गाडगीळ यांनीं मूल्यामी विचार मांडणारा प्रत्ताबना लिहून दिली. याबद्दल, उभयतांचे हार्दिक आभार. तसेंच डॉ. मंगारय मिश्र, डॉ. व. ग. राहुरकर, डॉ. श. गो. तुळपुटे व डॉ. माईणकर या तज्ज्ञांनीं ग्रंथाचे अखंडेकन फर्न भस्मशूनपूर्व अभिप्राय लिहून दिल्याबद्दल आम्ही आभारी आहो. ग्रंथाची छवाई चाहू असताना ग्रंथात आलेले सर्व पड्डातून पाहान्याचे कामीं भारत इतिहास संशोधक मंडळ, जेसरी कार्यालय, भारतीय संस्कृति संशोधक व टि. म. विद्यापीठाचें संस्कृत भुक्तद्वार कार्यालय या संस्थांचा फार उपयोग झाला आहे. त्याबद्दल त्या त्या संस्थांच्या चालक मंडळींचे मन पूर्वक आभार.

१७. आमचे आत व सुद्ध श्री. मधुकरराव जोशी, संपादक " समता " पुणे व श्री. शामराव शंकर कुलकर्णी, बी. ए. (ऑ.) सोलापूर या उभयताकडून या ग्रंथाचे कामी अनेक प्रकारे निरपेक्ष साहाय्य झाले आहे, त्याबद्दल त्यास यावेत नेवढे धन्यवाद थोडेच आहेत.

१८ आनंद प्रेसचे मालक श्री. य. गो. जोशी यांनी मुक्त छपाई केल्याबद्दल व उपनिपदतीर्थ श्री. द. वा. जोग यांनी मुद्रितसंशोधनाचे कामी केलेल्या साहाय्यबद्दल त्याचे मनपूर्वक आभार. तसेच ज्या ज्या ग्रंथातून माहिती घेतली त्या सर्व ग्रंथकारांचाहि ऋणनिर्देश करणे आमचे कर्तव्य आहे.

१९ ग्रंथलेखनाचे कार्य कितीहि कसोशीने व कुशलतेने केले तरी मानव हा स्वल्पनशील अवस्थामुळे कांही दोष व उणीवा राहणारच. म्हणून आरमी म्हणल्याप्रमाणे ' न्यून ते पुरते ' करावे या विनंतीकडे वाचकांचे पुन्हा एकदा लक्ष वेधून घेना मागतो.

शेवटी ज्याच्या कृपाप्रसादाने हे कार्य तडीस गेले त्या श्रीशालाच धन कलन आम्ही आमचे हे वल्प निवेदन येथेच संपविता.

वासनगमी, शके १८८५ }
गोगटे बगला, सोलापूर.

श्रीधर शामराव हणमंते

संशोधकांस विनंति

१. एकोणीस संजीवनी महौपधी (रुदार्यदीपिका)—असें म्हणून व्रण विरोधिणी, व्रणघ्नी, सहदेवी, ब्राह्मी व मुढी अशीं पाच नावे दिली आहेत. बाकी चौदा कोणती ?

२. सर्गास सांकेतिक लिपी (महानुभावांच्या) (म. श. को. वि १८) महानुभाव यादव्याचे अभ्यासक २५ आहेत म्हणतात कोणी १६ च म्हणतात. महाराष्ट्र सारस्वतकार सक्ळी, मुदरी लिपी, पारमाडलय लिपी, अकलिपी, शून्यलिपी, बुध्दा लिपी व श्रीलिपी अशीं सातच नावे देतात. निश्चित सख्या व नावे कोणता ?

३. एकशे सात औपधी—देवदैत्यानीं समुद्र मथन केलें त्यापासून १०८ व्याधीच्या परिहारार्थ १०७ औपधी निघाल्या व त्यास देवाना हिमालय हें वसतिस्थान नेमून दिलें आणि दुनचे मेघ रक्षण करील असा आशीर्वाद दिला. अशी माहिती हस्तलिखित याद्यावरून मिळते. कल्पनेनें शर, प्रयाळ, मोती, मत्स्य, समुद्रफेस असे माहीं सांगता येतील.

“रस संकेत कलिङ्गा” या वैद्यक ग्रंथात खालील श्लोक आढळतात.

पुत्रा देवैश्च दैत्यैश्च मणितो रत्नसागर

तस्मादमृतमुन्वत्र देवे पीत न दानवे ॥ १३ ॥

तदा धन्वतरिकरादमृत पतित मुनि

तस्मिन् संप्लेहमाने दमर्जिहा द्विषाहता ॥ १४ ॥

जिह्वा सखिपत्रभूता सिद्धमूली महौपधी ॥

(चामुण्डकृत रससंकेत कलिङ्गा उल्लास ३)

पण या कथचा उगम व निश्चित औपधी कोणत्या ?

— संशोधकांनी याची दखल घ्यावी.

संपादक.

ग्रंथ-संक्षेप

अ. रा. — अध्यात्म रामायण
 अमर — अमरकोश
 अथर्व अनु. मराठी — अथर्व वेदाचा
 मराठी अनुवाद
 अग्नि — अग्निपुराण
 आ. सूत्रावली — आन्हिक सूत्रावली
 ए. भा. — एफ्नार्थी भागवत
 क. क. — कथाकल्पतरु
 क. गी. — कपिल गीता
 फा. नी. — फामदकीय नीतिसार
 कौटीलीय — कौटीलीय अर्थशास्त्र
 कृ. मा. — कृष्णामहात्म्य
 ग. पु. — गणेश पुराण
 गरुड — गरुड पुराण
 ग. वि. — गजानन विजय
 गी. र. — गीतारहस्य
 गौतम — गौतम धर्मसूत्रे
 श्वरक — श्वरकसंहिता
 शा. चि. — चातुर्य चिंतामणि
 तत्व — निज-विवेक-तत्व-निजगोध
 -विवेक
 तत्व. चि. — तत्व चिंतामणि
 देवी — देवी भागवत
 नासदीय — नासदीय सूक्त भाष्य
 नि. र. — निरुद्ध रत्नाकर
 पा. प्र. — पांडव प्रताप
 पद्म — पद्मपुराण
 प्रा. च. को. — प्राचीन चरित्र कोश
 वृ. ना. बृहन्नारदीय

ब्रह्म — ब्रह्मपुराण
 म. गी. — भगवद्गीता
 भा. प्र. — भावप्रकाश
 भाग. — भागवत
 भा. रा. — भावार्थ रामायण
 भा. ऐति. च. को. — भारतवर्षांय
 ऐतिहासिक चरित्र कोश
 म. भा. — महा भारत
 मा. नि. — माधव निदान
 मार्कंडेय — मार्कंडेय पुराण
 यो. सू. — योगसूत्रे
 लिङ्ग — लिङ्गपुराण
 वि. स्मृ. — विष्णुस्मृति
 वा. रा. — वाल्मीकि रामायण
 वी. प्र. — वीरशैव प्रदीपिका
 रा. गी. — रामगीता
 रा. वि. — रामविजय
 रा. पो. — राघव पांडवीय
 रा. नि. — राज निरुद्ध
 शा नि. — शालिग्राम निघट्ट
 सि. कौ. — सिद्धांत कौमुदी
 सुभ्रत — सुभ्रत संहिता
 स. कोश — सरस्वती कोश
 स. को. — सस्कृति कोश
 स्कंद — स्कंद पुराण
 सु — सुभाषित
 हस — हसकोश
 हितो. — हितोपदेश
 शा. — शानेश्वरी

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१३	१०	तुल्यास्य प्रयत्न सर्वर्णम् । सि. फौ. १।१।९	यत्नो द्विविधः आभ्यन्तरो बाह्यश्च सि. फौ. १।१।९
४२	५	धुर्ये	पर्ये
७९	१२	द्वापरे	द्वापर
११२	२७	मापामुद्राश्च	मापमुद्राश्च
१५१	३	वीर्यस्य	धर्मस्य
२१४	२४	१९६२	१९६१
२२३	८	अष्टमुद्रा	अष्टमुद्रा
२३९	१०	आठ साधारण	* आठ साधारण रस.
२६६	१४	वृत्तिहीनाश्च	वृत्तिहीनाश्च
३७८	१५	ऐतरेय ब्राह्मण निरुक्त	सकलित
४४६	८	सन्निपात	सन्निपात

अनुक्रमणिका

संख्या	पृष्ठ	संख्या	पृष्ठ
०	१	२३	३४० ते ३४१
१	२ ते ४	२४	३४१ ते ३४७
२	४ ते १७	२५	३४७ ते ३४९
३	१८ ते ५४	२६	३४९ ते ३५०
३॥	५४	२७	३५० ते ३५१
४	५५ ते ८८	२८	३५१ ते ३५३
५	८८ ते १४७	२९	३५३ ते ३५४
६	१४७ ते १७६	३०	३५४ ते ३५५
७	१७६ ते २१०	३१	३५५
७॥	२१०	३२	३५५ ते ३५६
८	२१० ते २४२	३३	३५६ ते ३५७
९	२४२ ते २५५	३४	३५७
१०	२५५ ते २७५	३५	३५७
११	२७५ ते २८०	३६	३५४ ते ३५८
१२	२८० ते २९५	३७	३५८
१३	२९५ ते २९७	३८	३५८ ते ३६९
१४	२९८ ते ३०९	४०	३६९ ते ३७०
१५	३०९ ते ३११	४१	३७०
१६	३११ ते ३२१	४४	३७० ते ३७१
१७	३२१ ते ३२२	४९	३७१ ते ३७२
१८	३२२ ते ३३५	५०	३७२ ते ३७३
१९	३३५ ते ३३६	५१	३७३ ते ३७४
२०	३३६ ते ३३७	५२	३७४ ते ३७५
२१	३३७ ते ३४०	५५	३७५
२२	३४०	५६	३७६ ते ३७८

सख्या	पृष्ठ	संख्या	पृष्ठ
५९	३७८	८४	३९४ ते ३९७
६०	३७८ ते ३८०	९०	३९७ ते ३९८
६१	३८०	९२	३९८ ते ३९९
६२	३८१	९५	३९९ ते ४००
६४	३८१ ते ३८६	९६	४०१ ते ४०२
६५	३८६	१००	४०२
६८	३८६ ते ३८७	१०१	४०२ ते ४०३
७०	३८७ ते ३८८	१०७	४०३
७२	३८८ ते ३९२	१०८	४०३ ते ४०४
७५	३९२ ते ३९३	सर्वाणि	४०५ ते ४०८
परिशिष्ट १ ले	कटपयादि भाषापद्धति	४०९	
" २ रे	नदमात्रा	४१०	
" ३ रे	सख्या सकेत	४१०	
" ४ थे	शब्द-सकेत	४११ ते ४१५	
" ५ वें	कवि-सकेत	४१६ ते ४१७	
" ६ वें	विविध-सकेत	४१८ ते ४२३	
" ७ वें	सर्वाणि	४२३ ते ४३४	
पुरवणी		४३५ ते ४५०	
परिशिष्ट		४५१ ते ४५२	
अथसूचि		४५३ ते ४५७	
रसग्रहण		४५८ ते ४६०	

•
सं के त - को श
•

संकेत - कोश

(संख्यात्मक)

000

०

शून्य — आकाशवाचक शब्द, पूर्ण. ह जगत् असत् आहे म्हणून ते शून्य आहे. या असत् जगान्या तुडाशी कटस्य अधिपारी असं जें एक सत्त्व वा परमात्मन्य आहे त्यास शून्य, शून्याचा निम्नरी य शून्य विशेष अशा संज्ञा आहेत. सर्व साराची उत्पत्ति शून्यापासूनच झाली आहे. ह सर्व बराचर विश्व शून्यातून निघाले आहे. “ शून्यातील सारे बराचर ” हें शून्य “ अ-गणित ” व “ अ-द्रव्य ” आहे. (ज. भगव) शून्याला बुद्धि क्षय होतच नार्हीत म्हणून अणुय.

शून्यज्ञान — करन नाही असा प्राणी — सर्व (प्राकृत प्रयात त्यास चक्षुः-अवा म्हणतात.)

शून्यप्रचरण — चरण नाही असा प्राणी — सर्व (प्राकृत प्रयात त्यास पादोदर किंवा उरग म्हणतात.

शून्य जिह्वा — जिह्वा नार्ही असा प्राणी—वेदक (दु. श. कोश)

शून्यवाद — जग ह वेदक शून्यापासून—अभावापासून उत्पन्न झाले. त्यास चौदाचा शून्यवाद म्हणतात. (नौददर्शन)

शून्यशिर — शिर नार्ही असा प्राणी—खकध.

एक — एकोऽहम्-एकच ग्रह. ब्रह्म हैं एक्च आहे. एकच 'सत् स्वल्पः'. 'एकोऽहम् ऋ त्याम्' सर्वे सूर्यशील चराचर बलूच्या उत्पत्तीचे कारकत्व या 'एम्' च्या मागे आहे. (अकशास्त्र)

एक अग्नि, एक सूर्य आणि एकच उषा — एकच अग्नि अनेक ठिकाणी प्रज्वलित होता, एकच सूर्य जगभर प्रकाश पाडतो व एकच उषा सर्व विश्व प्रकाशित करते. एकपायूतच हा सर्व पसाय झाला आहे. (ऋग्वेद ८-७८-२)

एक आत्मा — ज्ञातना.

एककरपद्धति — (अर्थशास्त्र) — सर्व घर बाहून बाहून फक्त जमिनीच्या उत्पन्नावरच घर समविषयाचे तत्त्व म्हणजे सर्वे घराचे एकीकरण. (म. श. को.)

एक खांबी — ज्या कुटुंबात फक्त एकच कर्ता माणूस राहिला आहे त्यास खयतात. एकदाच कर्ता पुरुष असलेले घर.

एक घर — सृष्ट्याचा रय (प्रामाणिक हिंदी बोध)

एकतत्त्ववाद — या जगाने फक्त एकच सत्य तत्त्व आहे, मग ते मौक्तिक असो अथवा आध्यात्मिक असो. या तत्त्वज्ञानविषयक मतास एकतत्त्ववाद म्हणतात. (म. श. को. विभाग ९)

एक तिथि — अखंड निधि म्हणजे सूर्योदयापासून सूर्यास्तपर्यंत असलेली म्हणजे पूर्ण.

एकदंत — गणपति. धर्मदन्ताय विद्महे । वक्रतुंडाय धीमहि । तन्नो दन्ता प्रचोदयात् । (गणपति अथर्वशीर्षम्). 'नमनं तुत्र एकदन्ता । एकपणे त्वि आता' (ए. भा. १-२)

एकनाड — पुरुषाच्या किंवा स्त्रीच्या जन्मनंतरावून आय, मध्य व अन्य अशा तीन नाडी ठरलेल्या असतात. जन्मनंतरानुसार देणारे नाडी एकच जमेल तर अशा स्त्री पुरुषाचा विवाह होत नाही. त्यास 'एकनाड' आली असे म्हणतात.

एक ~~~~~ ३

एक परमेश्वर — परब्रह्म वा परमेश्वर (ईश्वर एकच आहे).

एकपाठी — एकदा वाचून लगेच ज्याचे पाठ होतें असा.

एकचाणी, एकचचनी आणि एकपत्नी — मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचंद्र.
तद् ब्रूहि वचन देवि राज्ञे यदभिकाक्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो दिनांभिमापते ॥

(वा. रा. अयोध्या १९ ३०)
द्विःशर नाभिमथते रामो दिनांभिमापते । (सु.)

एक मूलप्रकृति — आदिमाया.

एकाक्ष — एका डोळ्याने आधळ्या, शुभाचार्य.

एकाक्षरी मंत्र — “ ॐ ”. हें ईश्वराचें उत्तमोत्तम प्रतीक. यासच

एकाक्षर ब्रह्म, शब्द ब्रह्म किंवा ओंकार म्हणतात. ओमिति ब्रह्म । ओमितीद
सर्वम् (तैत्तिरीय शिखावल्ली) ॐ इत्येतदक्षरमिदम् (मांडूक्य) (आ) द द द
म्हणजे दमन, दान आणि दया. प्रजापतीने अनुक्रमे देव, मनुष्य व अनुर या
आपल्या तिन्ही अपत्यास हा एकाक्षरी मंत्र दिला. (बृहदारण्यक अ. ५-२)

एक — एकोऽहम्—एकच ब्रह्म. ब्रह्म हे एकच आहे. एकच 'सत् स्वरूप'. 'एकोऽहम् नृ स्याम्' सर्व सृष्टीतील चराचर वस्तूच्या उत्पत्तीचे कारकच या 'एसा' च्या मागे आहे. (अक्षराष्ट्र)

एक अग्नि, एक सूर्य आणि एकच उषा — एकच अग्नि अनेक ठिकाणी प्रज्वलित होतो, एकच सूर्य सगळ्या प्रकाश पाडतो व एकच उषा सर्व विश्व प्रकाशित करते. एकपायूनच हा सर्व पसारा झाला आहे. (ऋग्वेद ८-५८-२)

एक आत्मा — जगदात्मा.

एककरपद्धति — (अर्थशास्त्र) — सर्व कर काढून टाकून फक्त जमिनीच्या उत्पन्नावरच कर नसविण्याचे तत्त्व म्हणजे सर्व करांचे एकीकरण. (म. श. कं.)

एक खांदी — ज्या कुटुंबात फक्त एकच कर्ता माणूस राहिला आहे त्यास खांद्यात. एकटाच कर्ता पुरव असलेले घर.

एक चक्र — स्याच्चा रथ (प्रामाणिक हिंदी कंठ)

एकतत्त्ववाद — या सगळ्यात फक्त एकच सत्य तत्त्व आहे, मग ते भौतिक असो नसो आध्यात्मिक असो. या तत्त्वज्ञानविषयक मतास एकतत्त्ववाद म्हणतात. (म. श. कं. विभाग ९)

एक तिथि — असड तिथि म्हणजे सूर्योदयापासून सूर्यास्तपर्यंत असलेली म्हणजे पूर्ण.

एकदंत — गणपति. एकदन्ताय विद्महे । चक्रतुडाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । (गणपति अथर्वशीर्षम्). 'नमन तुव एकदन्ता । एण्णं त्वि आदा' (ए. भा. १-२)

एकनाड — पुराणाच्या तिसऱ्या जन्मसंक्रावस्थेन आद्य, मध्य व अन्य अशा तीन नाडीं टरलेल्या असतात. जन्मसंक्रानुसार येणारी नाडी एकच असेल तर अशा स्त्री-पुराणाचा विनाह होत नाही. त्यास 'एकनाड' आली असे म्हणतात.

एक परमेश्वर — परब्रह्म वा परमेश्वर (ईश्वर एकच आहे).

एकपाठी — एकदा वाचून लगेच ज्याचं पाठ होतं असा.

एकवाणी, एकवचनां आणि एकरूपत्ती — भगवंदापुरुषोत्तम श्रीरामचंद्र.

तद् ब्रह्म वचनं देवि राघो यदभिकाशितम् ।

परिप्ये प्रतिजाने च रामो दिनाभिभाषते ॥

(वा. रा. अयोध्या १९-३०)

द्विःशर नाभिसंघत्ते रामो दिनाभिभाषते । (सु.)

एक मूलप्रकृति — आदिमाया.

एकाक्ष — एका डोळ्याने आपल्या, गुणाचार्य.

एकाक्षरी मंत्र — “ ॐ ”. हें ईश्वराचें उत्तमोत्तम प्रतीक. यासच

एकाक्षर ब्रह्म, शब्द ब्रह्म निवा ॐकार म्हणतात. आमिति ब्रह्म । ओमितीद सर्वम् (तैत्तिरीय शिक्षावल्ली) ॐ इत्येतदक्षरमिदम् (माण्डूक्य) (आ) द द द म्हणजे दमन, दान आणि दया. ब्रह्मपतीने अनुक्रमे देव, मनुष्य व असुर या आपल्या तिन्ही अपत्यास हा एकाक्षरी मंत्र दिला. (बृहदारण्यक अ. ५ २)

एक देव — देव एकच आहे. एको देव सर्वभूतेषु गूढः । सर्वं ध्यायी सर्वभूतान्तरात्मा (श्वेताश्वेतर ६-११)

(एकैरी मार्ग — मृत्यूचा रस्ता. या रस्त्याने ज्ञाता येते; पण परत येता येत नाही.)

एक वेद, एक देव व एकच वर्ण — पूर्वा एकच वेद, सर्व वाङ्मयात्मक प्रणव (आकार) एकच, नारायण हा एकच देव, एकच अग्नि, एकच वर्ण व एकच भाषा होती. ‘ एकवर्णाः समा भाषा एकरूपाश्च सर्वशः । ’

(वा. रा. उत्तरकांड ३०-१९)

एक एव पुरा वेद प्रणवः सर्ववाङ्मयः ।

देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥

(भागवत स्कंध ९ अ. १४ ४८)

एकाच वृक्षा (देह) वरील दोन पक्षी — १ जीवात्मा आणि २ परमात्मा. ‘ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया ’. (मुद्रकोपनिषत्)

एक शत्रु — अग्न ह्य मनुष्य जतीचा एक महान् शत्रु आहे. 'एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन्।' (म. भा. शानि २९७-२८)

एकात्मवाद — आत्मा एक आहे व तो सर्वत्र व्याप्त आहे. हा वेदान्त-शास्त्राचा एक मुख्य सिद्धान्त. मूळ साख्यशास्त्रकारांना एकात्मवाद मान्य नव्हता. ते आत्मे (पुरुष) अनेक मानतात. "कृमादि व्यवस्थात. पुरुष बहुत्वम्" (साख्यसूत्र ६-४५.)

एकाचें आश्रयानें असणारे एकवीस गुण — १ रूप, २ रस, ३ गंध, ४ स्पर्श, ५. एकत्वम्, ६ पृथक्त्वम्, ७ परिमाण, ८ परत्व, ९ अपरत्व, १० बुद्धि, ११ सुख, १२ दुःख, १३ इच्छा, १४ द्वेष, १५ यत्न, १६ गुरुत्व, १७ द्रवत्व, १८ स्नेह, १९ मत्कार, २० अदृष्ट व २१ शब्द. (शब्द कल्पद्रुम)

एकाध्यायी गीता — गीतेचा अठरावा अध्याय. 'अठरावो अध्यायो नोहे । हे एकाध्यायी गीताचि आहे । ऊँ यत्प्रवचि गाय दुहे । तं वेत्तु फायदा ?' । (श. १८८४)

दोन ~~~~~ ५

दोन अंगें (धर्माची) — (अ) १ तत्पन्न आणि २ आचार. (आ) (साधनशक्ति) १ अमुदय आणि २ निधेय.

दोन अंगें मुक्तीचीं — १ त्रिविध दुःखनिवृत्ति व २ परमानंद प्राप्ति. (हरिपाठ रहस्य)

दोन अधिष्ठानें (रोगाचीं) १ शरीर आणि २ मन.

दोन अधिष्ठानें (लक्ष्मीचीं) — १ चंद्र आणि २ कमल. (सख्तीचीं प्रतीक)

दोन अवस्था — (अ) १ सुप्त आणि २ दुःख; (आ) १ पूर्वावस्था (शाय आणि तात्पर्य) आणि २ उत्तरावस्था (प्रीति आणि पार्थक्य).

दोन अवस्था (जीवाच्या) — १ साधनावस्था आणि २ सिद्धावस्था. (परमार्थ मार्ग)

दोन अवस्था: जीवनाच्या — १ जीवन आणि २ मृत्यु.

दोन अवस्था विश्वाच्या — १ जट व २ चेतन.

दोन अस्त्रे इंद्राचीं — १ वज्र आणि २ मदन. (कुमार सभ)

दोन अश्विनीकुमार — अश्विनी नारायणा अश्वरचे दोन जुळे मुलगे. हे देवाचे वैद्य होते.

दोन अक्षरी मंत्र — “राम”, “शिव” हे प्रत्येकी दोन अक्षराचे मन वासीधेनात तारक होसात.

दोन आदर्श भक्तश्रेष्ठ — १ हनुमान् आणि २ अर्जुन. पानीं राक्षसांपाशी आपले जीवित अर्पण करे.

दोन आदिकारणभूत तरंगे सृष्टीचीं — १ शिव आणि २ शक्ति. निया १ पुरुष आणि २ प्रकृति.

दोन आद्यशाहीर भारतांतले — १ कुश आणि २ लव. हे श्रीरामाचे पुत्र व वाल्मीकीचे शिष्यवर. हे रामायण गीत कविसमुदाय, यज्ञमंडप, अथवा राजमार्ग यावर बहुजनमोदीपनाय कोटहि गाऊन दाखवीत असत. (आर्या-रामायण वा. रा. ७-९३-५)

दोन ईश्वरी देणग्या (मानवाच्या) — १ स्मृति, आणि २ विसृति. (समस्त वाचक याच्या.)

दोन उपाय चित्त नाशाचे — १ योग आणि २ ज्ञान “द्वौ नमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञान च राघव ।” (योगवासिष्ठ)

दोन उपासना — १ सगुणोपासना आणि २ निर्गुणोपासना.

(दोन कारणास्तव पराक्रमोजन विहित आहे — १ परस्पर प्रेम असले तर व २ उपासमार होत असेल तर. (म. भा. उद्योग ९१-२५))

दोन कारणे कार्योत्पत्तीस आवश्यक (अध्यात्म) — १ निमित्त कारण आणि २ उपादान कारण. द्विकारणात्मक सर्वकार्ये । (वेदान्तसार)

दोन गुण संस्काराचे — १ गुणाची निर्मिति व २ दोषाचे निराकरण. (तनवावर्तिक)

दोन गुप्त गंगा — १ गयेची फल्गु व २ प्रयागची सरस्वती या दोन गुप्त गंगा हात

दोन गोष्टी आजन्म संपादणेच्या — १ विद्या आणि २ धन. “अत्रामरवन् प्राज विद्यामर्थं च साधयेत् । (म. भा.)

दोन गोष्टींत भीड धरूं नये — १ आहार, (भोजन) आणि २ व्यवहार. “आहारो व्यवहारो च त्यज्यत मुखीभवेत् ।” (मु.)

दोन गोष्टींनी मानवाचा नाश होतो — १ चिन्ता आणि २ चिन्ता.

दोन गोष्टी रोधता घेत नाही — इच्छिताथ मिळविण्याचा दृढनिश्चय करणारे मन आणि २ उताराफडें वाहणारा जलप्रवाह. (कुंभार भवन)

दोन गोष्टींत संयम आवश्यक — १ जिह्वेद्रिय आणि २ जनेन्द्रिय. (गुहचारित्र फलिप्रभाव)

दोन धाकें संसाररथाची — १ श्री आणि २ पुण्य.

दोन गोष्टी स्वर्गसुखापेक्षा अधिक होत — १ ज्ञानी आणि २ ज्ञानभूमि.

नेप मृगपुरी लक्ष्य रोचन मम लक्षण ।

ज्ञानी ज्ञानभूमिश्च स्वर्गादपि गरायती ॥ (मु.)

दोन गोष्टी स्थिर (चिरंतन राहणाऱ्या) — १ धर्म आणि २ वांछित. अन्यत्र जीवित लोक अग्नये धनयौगने ।

अस्थिरा पुत्रदाराश्च धनक्रीर्निद्रय स्थिरम् ॥ (मु.)

दोन गोष्टी परत जोडतां येत नाहीत — १ फुटले मोती आणि २ तुटले मन. 'सोने अथवा हस्तचरण । मोडिल्या साधिती विचक्षण । फुटले मोतीं तुटले मन । साधू न शके मिघाता ।' (मुक्तेश्वर म. भा. अ. १८)

दोन गोष्टींत जन्माची सफलता — १ अनायासाने मरण व २ विना देव्याने जीवन. "अनायासेन मरण विना देव्येन जीवनम् ।" (सु.)

दोन गोष्टींनुळे तीन आपत्ति ओढवतात — १ अपूज्याची पूजा आणि २ पूज्याची अवहेलना या दोन गोष्टी जेथे होतात तेथे १ दुर्मिश्त्र, २ मरण आणि ३ मय या तीन आपत्ति ओढवतात.

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्याना तु विमानना ।

त्रीणि तत्र प्रयतन्ते दुर्मिश्त्र मरण भयम् ॥ (सु.)

दोन गोष्टी क्षणभंगुर — १ ताकण्य आणि २ धन.

दोन ग्रहणें — १ चंद्रग्रहण आणि २ सूर्यग्रहण.

दोन चिकित्सा — १ मानसचिकित्सा आणि २ ओषधी चिकित्सा.

दोन चैतन्य — १ जीव चैतन्य आणि २ ब्रह्मचैतन्य.

दोन तरंगे अनादि — १ प्रकृति आणि २ पुरुष.

"प्रकृति पुरुषं चैव विदधनादी उभावपि ।" (भ. गी. १३-१९)

दोन दोष (चित्ताचे) — १ रजोगुण व २ तमोगुण हे चित्ताचे दोन दोष. 'रजन्तमश्च मनसो द्वौ दोषौ समुदीरिता ।' (वाग्भट)

दोन द्रव्याचे अतिक्रम अथवा दुरुपयोग — १ कुपारी दान करणे व २ सत्पात्री दान न करणे; हे दोन सपादन केलेल्या द्रव्याचे अतिक्रम होत.

लब्धानामपि दत्ताना शोडज्यौ द्वावतिन्मौ ।

अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥

(म. भा. शान्ति २७-३१)

दोन देवर्षि — १ नारद व २ पर्वत.

दोन द्वारपाल (श्रीविष्णूचे) — १ जय आणि २ विजय.

दोन धर्म — (अ) १ विश्वधर्म व २ व्यवहारधर्म; (आ) १ सामान्य धर्म आणि २ विशेष धर्म.

दोन धर्म मनाचे — १ वासना आणि २ विचार. (नासदीय सूक्त भाष्य उत्तरार्ध)

दोन धर्मधुरंधर — १ भीष्म आणि २ श्रीकृष्ण.

दोन धर्मे — १ दैवधन (उपासना आणि कर्म) आणि २ मनुष्यधन (भूमि, पशु आणि सुवर्ण).

दोन ध्रुव — १ उत्तर ध्रुव, २ दक्षिण ध्रुव.

दोन नर — १ अर्जुन आणि २ अश्व.

दोन नृत्य — १ ताण्डव (शिव-नृत्य) आणि २ लास्य (पार्वती-नृत्य) असे दोन प्रकार.

दोन पक्ष — १ शुद्ध पक्ष आणि २ कृष्ण पक्ष. पक्ष म्हणजे पंधरवडा. अमावास्येपासून पौर्णिमेपर्यंत शुद्ध पक्ष व पौर्णिमेपासून अमावास्येपर्यंतचा कृष्ण पक्ष.

दोन परम-सूक्ष्म तरंगे — १ चेतन आणि २ अचेतन (बृहत्सपति तत्त्व श्लोक ६)

१. दोन पापपुण्याचे साक्षीदार — १ माणसाचा आत्मा व २ परमेश्वर.

२. पुराणकालीन पाकशास्त्र प्रवीण — १ राजा नळ — गोड पदार्थ (त्यादिष्ट उर्बी पदार्थांची पाकनिष्पत्ति) आणि २ भीम — तामस (तिरपट मिठाचे पदार्थ) वाढवून त्या त्या पाकप्रकाराना अनुक्रमे नळपाक आणि भीमपाक अशा सज्ञा मिळाल्या आहेत. (म. शब्दकोश)

३. दोन पुरुष — १ क्षर (विनाशी) आणि २ अक्षर (अविनाशी) या विश्वात असे हे दोनच पुरुष आहेत. (म. गी. १५, १६)

४. दोन पुरुषोत्तम — १ मर्यादा पुरुषोत्तम — श्री रामचंद्र व २ पुराण पुरुषोत्तम ~ श्रीकृष्ण.

५. दोन पुराणकालीन वार्ताहर — १ नारद व २ मत्स्य.

६. दोन पुराणकालीन प्रतिज्ञा — १ वचप्रतिज्ञा आणि २ भीष्मप्रतिज्ञा.

७. दोन प्रकारचे बलंकार — १ शब्दालंकार आणि २ अर्थालंकार.

८. दोन प्रकारचे आचार — १ शास्त्रीय आचार आणि २ लौकिक आचार.

‘आचारो द्विविधः श्रेष्ठः शास्त्रीयो लौकिकमन्यथा’

(देवी भाग. स्कंध ९ अ १-१६)

दोन प्रकार अवलोकनाचे — १ सिंहावलोकन-भागच अनुसंधान ठेवून पुढे पाहणें व २ त्रिहंगमावलोकन-सूत्र निरीक्षण.

दोन प्रकार (कर्माचे) — १ स्वाम आर्षण २ निष्काम.

दोन प्रकार (सद्गुरूंचे) — १ ध्यायी-शास्त्र आणि अनुभूति यांना युक्त आणि २ तत्त्ववित्-हा ज्ञात सिद्ध योगी असतो. ' द्वैविध्य सद्गुरूणा च व्याधितत्त्वविदाविति. ' (योगसंहिता)

दोन प्रकार (काव्याचे) — १ नारिकेलरस-काव्य-कटीण व २ द्राक्षा-रस काव्य-मुगम.

दोन प्रकारचा काल महा कठीण — मध्यान्ह काल २ अतकाल.

दोन प्रकारची कुंडली — १ शापित आणि २ अनुगृहीत (ज्योतिष)

दान प्रकार गणिताचे — १ व्यक्त-अकगणित व २ अव्यक्त-घाजगणित.

दान प्रकार गुरुंचे — (अ) १ कारण गुरु आणि २ कार्यगुरु (नित्या-नद चरित) (आ) दीक्षागुरु आणि २ शिक्षागुरु.

(दोन प्रकार चोराचे — १ उपष्ट चोर व २ गुप्त म्हणजे बलून साव दिसणारा. ' प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्मै स्मृता ' (स्मृतिचंद्रिका))

दोन प्रकार ग्रंथपरीक्षणाचे — १ अतरंग पराधुन आणि २ ग्रहिरा परीक्षण.

दोन प्रकारचे जन्म — १ दिव्य आणि २ पार्थिव (अ. गी. ४-९)

दोन प्रकार ज्योतिषाचे — १ पटज्योतिष व २ गणित ज्योतिष.

दोन प्रकारचे छंद — १ वैदिक आणि २ लौकिक (तत्त्व=निज्ञ-विवेक)

दोन प्रकारांनी धर्म साध्य आहे — १ द्रव्यरूपाने-यत कांरेमुक्त व २ देहाने-वीर्ययागा कांरेमुक्त.

' धर्मश्च द्विविध प्रोक्तो द्रव्यदेहद्वयेन च ' । (शिव. पु. अ १३)

दोन प्रकार (धर्माचे) — १ प्रवृत्तिपर आणि २ निवृत्तिपर.

(म. भा. शांति २४०-६)

दोन प्रकार (ध्यानाचे) — १ सगुणध्यान व निर्गुणध्यान.

दोन प्रकार (नमस्काराचे) — (अ) १ माथनमस्कार व २ द्रव्य नमस्कार, (आ) १ व्यवहारनमस्कार व निश्चयनमस्कार (रत्न छन्द)

दोन प्रकार प्रपंचाचे — १ विद्याप्रपंच आणि २ अविद्या प्रपंच.
“ प्रपंचो द्विविधः ” (वेदान्त शान्त्र)

दोन प्रकार प्रयत्नाचे — १ शास्त्रीय व २ अशास्त्रीय “ उच्छृंखलं
शास्त्रियं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ” (यो. वा. २-५-४)

दोन प्रकारची बुद्धि — १ संशयाग्निमा आणि २ निश्चयाग्निमा.

दोन प्रकारचे ब्रह्मचारी — १ उपकुर्वाणक (जे फिरून गृहस्थाश्रम
स्वीकारतो असा) आणि २ नैष्ठिक ब्रह्मचारी (आक्रमपर्यंतचा) (दश १-८)

दोन प्रकार भक्ताचे — १ सकाम भक्त आणि निष्काम भक्त.

दोन प्रकार भक्ताचे — १ ज्ञानपूर्व भक्ति व २ जनोत्तर भक्ति
(धामन पंडित) (आ) १ गौणी भक्ति-ज्ञानपूर्व भक्ति व २ पराभक्ति-
ज्ञानोत्तर भक्ति. (शनेश्वरा गूढार्थदीपिका खंड ३)

दोन प्रकार भ्रमाचे — १ सबादीभ्रम-चादी वाटून चांदी सांपडली
नर आणि २ विसंबादीभ्रम-चादी वाटून कर्पाल सांपडलें तर (सावित्रीचरित्र)

दोन प्रकार मनाचे (अध्यात्म) — १ शुद्ध-वासनांची भेसळ नसलेलें
आणि २ अशुद्ध (ज्यांत काम व संकल्प असतात असे “ मनो हि द्विविधं
प्रोक्तं शुद्ध चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंक्लेशं शुद्धं कामविदर्जितम् ॥ ” (अमृत
त्रिंदु उपनिषद्)

दोन प्रकार मौनाचे — १ आकारमौन (उच्चार न करतां खुणेनें व्यक्त
करणे) आणि २. काष्ठमौन. (उच्चारहि नाही व खुणेनेंहि नाही असे.)
(अमृतानुमय-टीका)

दोन प्रकार मंत्रांचे — १ स्वयंभूमन्त्र आणि २ वरदमन्त्र- (वैदिक-
च. पुनर्वटना)

दोन प्रकारचे योगी — १ गुतयोगी व २ व्यक्तयोगी (श्रीरामकृष्ण
वाक्नुधा)

दोन प्रकारचे विज्ञान — १ आल्य विज्ञान-अहं असं जे ज्ञान होतें
त्यास म्हणतात व प्रवृत्ति विज्ञान-इंद्रियांगां होणारें (बौद्धदर्शन)

दोन प्रकारचा विनय — १ स्वामाविक आणि २ कृत्रिम. “ द्विविधो
विनयः स्वामाविकः कृत्रिमश्च ” (कौटिल्य)

दोन प्रकारचे शौच — १ बाह्य शौच आणि २ आभ्यन्तर शौच. हे दोन प्रकारचे शौच अथवा पावित्र्य. “ शौच तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तर तथा ” (शिवतत्त्वरत्नाकर ६-९), (दशस्मृति)

दोन प्रकार श्रद्धेचे — १ प्रयोजिका व २ निश्चयात्मिका,

दोन प्रकार ज्ञानाचे — (अ) १ अनुभूत व २ स्मृति-पुनः प्रत्यय. (न्यायदर्शन) (आ) १ लोकिकज्ञान आणि व २ परमात्मज्ञान (सुफीमप्रदाय) (इ) १ शब्दज्ञान आणि २ अनुभवसिद्ध ज्ञान (देवी. भा.) (ई) यथार्थ ज्ञान आणि २ अयथार्थज्ञान (तर्क.)

दोन प्रज्ञा — १ स्थितप्रज्ञ व २ अस्थितप्रज्ञ.

दोन प्रवृत्ति — १ सत्प्रवृत्ति आणि २ असत्प्रवृत्ति. जगान या दंन्ही सनातन आहेत.

दोन प्राणी भयंकर सदाची — १ हंसणारा पुरुष आणि २ रडणारी स्त्री.

दोन प्रकारचे योग — १ साध्ययोग आणि २ साधनयोग (आ) सप्रशस्तयोग आणि २ अमप्रशस्तयोग. (योगशास्त्र)

दोन प्रकारचीं रूपे परमात्म्याचीं — १ विश्वात्मक आणि २ विश्वोत्तीर्ण-निर्विकार स्थिति (श्रीशैवागम आणि शानेश्वर)

दोन प्रकार वेताळाचे — १ रुद्रवेताळ आणि २ अग्निवेताळ-(आग्या-वेताळ)-एक ग्राम देवत. (गाजलेली देवते)

दोन प्रकार घैराग्याचे — १ ज्ञानघैराग्य आणि २ निर्वेदघैराग्य. (अनुभवामृत-अमृतवाहिनीटीका)

दोन प्रकारच्या व्याधी — १ दोषजन्यव्याधि आणि २ कर्मजन्य व्याधि-पूर्वकर्माने प्राप्त झालेल्या.

दोन प्रकारची शरीरे — १ पार्थिव शरीर आणि २ मानस शरीर (रघु २-५७)

दोन प्रकारचे संत — १ कुटुंबसंत आणि २ समाजसंत (मनसाहित्य)

दोन प्रकारची संतति प्रजापतीची — १ देव आणि २ असुर. देव हे लहान आणि असुर हे ज्येष्ठ ‘ द्रया ह प्रजापत्या देवाश्चामुराश्च । ’ (बृहदारण्यक १-२-१)

दोन प्रकारचा संन्यास — १ विविदिषा संन्यास व २ विद्वत् संन्यास.

दोन प्रकार समाधीचे — १ सप्रज्ञात अथवा सविकल्प समाधि आणि २ असप्रज्ञात अथवा निर्विकल्प समाधि.

दोन प्रकार सिद्धीचे १ कल्पिता व २ अकल्पिता. (योग शिरोप-
निषत्)

दोन प्रकार शास्त्रांचे — १ भौतिक आणि २ अर्भौतिक — मानसशास्त्र,
अर्थशास्त्र इ.

दोन प्रकार संकेतांचे — १ श्रद्धाप्रधान (शास्त्राधारावरून ठरविलेले)
आणि २ कल्पनाप्रधान. (कविप्रतिमाग्रहित).

दोन प्रकार संस्काराचे — (अ) १ श्रौत आणि २ स्मार्त (आ) ब्राह्म-
गर्मादान इ. व २ दैवी-पाकयज्ञ इ. “द्विविधो हि सत्कारो ब्राह्मो देवश्च”
(हारीत)

दोन प्रकारची सृष्टि — १ दैवी आणि २ आसुरी.

“हो भूतसर्गो लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च” (म. गा. १६-६)

दोन प्रकार दास्याचे — १ कृपादास्य आणि २ मायादास्य. (गूढाद्य-
चटिका) (आ) १ दैवीदास्य व २ विदूषकीदास्य (नारदीय सूक्त भाष्य)

दोन प्रकारचे ज्ञान — (अ) १ कर्मसिद्ध आणि २ अनुभवसिद्ध; (आ)
१ शब्दिक ज्ञान आणि २ अनुभवजन्य ज्ञान.

ज्ञान तु द्विविध प्रोक्त शब्दिक प्रथमं स्मृतम् ।

अनुभवाख्य द्वितीयं तु ज्ञान तद्दुर्लभं नृप ॥

(देवी माग, पट्ट स्वच १७-७२)

दोन प्रकारच्या भाणसांना मुखाचा त्याग होतो — १ आगार्मा
सम्राची आगाऊ तरतूद करणारा आणि २ प्रसर्गा ज्याला युक्ति मुचते तो.

अनागतविधाना च प्रयुपक्रमतिश्च यः ।

ज्ञावेव मुग्धमेधेने दीपयुनी पिनश्यति ॥

(म. भा. शानि १३३-१)

दोन प्रकारचे पुरुष जगांत विरळा — १ ज्याने जे मागितले त्यास
तेच देऊन टाकणारा आणि २ आपण स्वतः फेणाराऐवज फारीस न मागणारा
(कन्याण-उपनिषत् अक).

दोन प्रकारचे चैर—१ स्वाभाविक आणि २ कृत्रिम. साप आणि सुगूथ, पाणी व अग्नि, देव आणि दानव, कुत्रा व माजर, सिंह आणि हत्ती, सज्जन व दुर्जन ही स्वाभाविक वैराची उदाहरणे (पंचतंत्र)

दोन प्रतिज्ञा (अर्जुनाच्या) — १ दैन्य न माकणें व २ युद्धात पाठ न दाखविणे. ‘ अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे न दैन्यं न पलायनम् ’ (सु) }

दोन प्रयत्न (व्याकरणशास्त्र) — १ आभ्यंतर प्रयत्न आणि २ ग्राह्य प्रयत्न. आभ्यंतर प्रयत्न—वर्णोच्चाराचे वेळी उच्चारस्थानाचे आतील प्रयत्न (हा पांच प्रकारचा आहे) आणि ग्राह्य प्रयत्न—वर्णोच्चाराचे वेळी जिह्वा तालु इत्यादि डाव्याच्या साहाय्येने हाणारा (हा अकरा प्रकारचा आहे) ‘ तुल्यास्यप्रयत्नं खणम् ’ (सि. फौ. १-१-९)

दोन प्रलय — १ नित्यप्रलय आणि २ महाप्रलय

दोन ब्रह्म — (१) शब्दब्रह्म आणि २ परब्रह्म (आ) १ शब्दब्रह्म आणि २ अशब्दब्रह्म. ध्यान करण्याला योग्य अशा दोन ब्रह्म

“ द्वे ब्रह्मणा वेदितव्ये ” मैत्रायणीयापनिषद्

दोन भक्तिसाधने — १ नामस्मरण आणि २ वार्तन

दोन भाग्यवान् माता — (अवाचीन कालीन) १ आघराज्ज्ञानकर्णी याची मातोश्री गौतमीदेवी (१५ वे शतक) व २ छत्रपती शिवाजी महाराजांची मातोश्री जिजाबाई (१७ वे शतक) (पुष्पश्लोक छत्रपती शिवाजी महाराज)

दोन भाव मनाचे — १ सकल आणि २ विकल्प. (मणिनाम्न)

दोन महामूर्ख — १ जुने तेवढे चांगले व नवीन सर्व त्याज्य भ्रष्टून जुन बंगळणारा आणि २ जुन सव वाईट व नवीन तेवढे चांगले भ्रष्टणारा (वर्नाई शॉ)

दोन मति — १ मुमति व २ उमति.

दोन मन — १ अतमन व २ उहमन. ‘ चित्त्रिद्विविधम् ’ (योगशास्त्र) (ना) १ जाग्रतातील मन आणि २ सुषुप्तीतील मन “ द्विविधं हि मन ”

दोन मार्गदर्शक ऋषि—(मानव शारराज्ये) १ वाध-शान आणि २ प्रतिवाध-विशान “ दोधप्रतिदोधा ऋषी ” (अथर्ववेद कांड ५)

दोन मंत्री व गुप्तचर राखणाचे — १ गुप्त आणि २ खरण. (वा. रा. युद्ध-संग २-१४)

दोन मार्ग — १ अक्षिरादि मार्ग-प्रसाशाचा व २ धूमादिमार्ग—
अथाराचा मार्ग (येनांत)

दोन मार्ग (जगांत आयु-क्रमणाचे) — १ राग्य (गुन्याय मार्ग)
आणि २ योग (धर्ममार्ग) (गी. र. ६०)

दोन मार्ग धर्मसाधनेचे — १ प्राणिमार्ग आणि २ निरुनिमार्ग.
'प्रशुनिश्च निरुतिश्च द्विविध धर्मसाधनम्' (मोक्ष गीता ३-६)

दोन मार्ग साधकाला मुक्ति देणारे — १ विद्वग्मार्ग आणि २
विपीडित मार्ग यांचे प्रत्येक अनुक्रमे शुभ व वामदेव होत.

शुभश्च वामदेवश्च द्वे मूर्ता देवनिर्मिते ।

शुभो विद्वग्मन प्रोक्तो वामदेव विपीडित ॥

(ब्रह्मसंहिता अ ४)

दोन भीमास्ता — १ पूर्व भीमास्ता (धर्मवाह) आणि २ उत्तर-
भीमास्ता-धेनुतगात्र (शनवाह).

दोन मूलभूत तत्वे भारतीय तत्त्वज्ञानार्थी — १ मी-विचार कर-
णारा व २ तू-विचार्य यन्तू. (ब्रह्मसूत्र भाष्य प्रस्तावना)

दोन मंगलदायक शब्द — १ अ आणि २ अथ. हे दोन्ही शब्द
ब्रह्मदेवाच्या कळतून प्रथम बाहेर आले म्हणून मंगलदायक गणले आहेत.

अकारश्चाथशब्दश्च द्वावेनौ ब्रह्मण पुग ।

कठ मित्वा विनिर्यानी तन्मा मामल्लिकारुभौ ॥ (स्मृति)

दोन राष्ट्रीय गीते (भारतीय) — १ बंदेमातरम-यक्ष्मचंद्र आणि
२ जन गण मन (गोरा)

दोन लक्षण दोघार्थी (मित्र-शत्रू) — १ उपकार-मित्रलक्षण व २
अपकार हे शत्रूचे लक्षण.

“उपकारस्तु मित्रमपकारोऽरिर्लक्षणम्” (वा. रा. निष्फिषा ८-२१)

दोन राष्ट्रीय महाकवि — १ व्यास आणि २ वाल्मीकि.

दोन रूपे ब्रह्मार्थी — १ साकार आणि २ निराकार “द्वे वाच्य ब्रह्मणो रूपे
मूर्ते विश्वमूर्ते च” (वेदान्तसूत्र)

दोन लक्षणें (पदार्थांचीं) — १ तटस्थ लक्षण—पोषास वगैरे म्हणजे बदलणारे आणि २ स्वरूप लक्षण—विद्या शील वगैरे—टिक्णारे (वेदान्त)

दोनवाद (अन्तादि) — १ भोगवाद आणि २ त्यागवाद (मुम्पार्थ—बोधिनी भ. गी.) (आ) १ प्रतिनिधवाद व २ अवच्छेद वाद (विचार चतुष्टय) (इ) १ सृष्टि—दृष्टिवाद—सृष्टीवर ज्ञान अवलंबून आहे आणि २ दृष्टि—सृष्टिवाद—दृष्टीवरच सृष्टि अवलंबून आहे.

(दोन विचारधारांचे प्रतीक असे दोन भारतीय खेळ — १ सांगत्या-देवावाद आणि २ बुद्धिजळी—प्रयत्नवाद (याकवी सृष्टि कोंश))

धादांचीं दोन प्रचल कारणे — १ कनक आणि ६ काना. हीं कोणताहि विग्रह उपपन्न होण्याचीं दोन मूल कारणे. 'कामिनी कनक कार्य कारण विग्रहस्य वै' (देवी भाग. चतुर्थे स्थ १०-६).

दोन विद्या — (अ) १ पराविद्या—आत्मविद्या—ब्रह्मविद्या आणि २ अपराविद्या—भ्रमवेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद आणि १ शिक्षा २ मत्स्य, ३ व्याकरण ४ निरुक्त, ५ छंद, व ६ ज्योतिष ही सहा वेदांगे. "द्वे विद्वे वेदितव्ये" (मुण्डक १-१.४)

(आ) १ शास्त्रविद्या व २ शास्त्रविद्या. "विद्या शास्त्रस्य—शास्त्रस्य द्वे विद्वे प्रतिपत्तये" (दितो.)

(इ) १ बला आणि २ अतिबला. सर्व प्रसारच्या ज्ञानाचें उगमस्थान. अशा या देवनिर्मित दोन विद्या—बला आणि अतिबला विश्वामित्रानें श्रीरामास दिल्या. (वा. रा. बाल. सर्ग २२-१७)

दोन वैरी यथार्थ ज्ञानाचे — १ निरा व २ स्तुति.

दोन वंश — १ कर्मवंश आणि २ विद्यावंश.

दोन शब्दांत दोन संस्कृति — १ श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त—पौरस्त्य आणि २ अग्नयावत्—पाश्चात्य (सावरकर)

दोन विशेष (लाभ) संस्काराचे — १ गुणांची निर्मिति व २ दोषांचें निराकरण (तनवार्त्तिक)

दोन शक्ति मायेच्या — १ आचरण—अविद्यानास शाकगारी आणि २ विक्षेप—विपरीत भासविणारी (हरिवंश १८-४)

दोन शरीरें (रूपें) यद्रदेयतेचौं — १ घोर गतार आणि २ शिवशरार (म्राधतीपिका)

दोन शाश्वत नेत्र (मानपाचे) — १ श्रुति-मन्त्रामन्त्रद आणि २ स्मृति-व्यानुकूल-साहित्य “श्रान्मृती उम नत्रे” (मु)

दोन संपत्ति — १ दैवी संपत्ति आणि २ आमुसी संपत्ति.

दान साधनें दैवाला अनुकूल करून घेण्याची — १ प्रयत्न आणि २ प्रायना (विचार पोथी)

दोन साधनें ज्ञानाचीं — १ शास्त्राभ्यास व २ गुरूपदेश

दोनच खरे परदेशी — १ जीवन आणि २ शाब्दाच पान (राजस्थानी लोककथा)

दोनच खरे यात्रेकरू — १ गृय आणि २ चंद्र (भोज-लोककथा)

दोनच खरे राजे — १ इंद्र आणि २ यम (भोज-लोककथा)

दोघेजण अगीकारलेलें काम पूर्णतेस नेण्यास यत्नपरिकर होत — १ राजा (राज्यशासनकर्ते) आणि २ बहुश्रुत ब्राह्मण

‘द्वौ लोका धृतराष्ट्री राजा च ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः’ (गीतम घममून ८-१)

दोघेजण दुर्मिळ — १ आप्रयण व हतकर अस सांगणारा व २ त एकुन घणारा ‘आप्रयस्य च पथ्यस्य श्रुता वक्ता च दुलभ’ (वा रा अरण्य ३७-२)

दोघेजण जलसमाधि देण्यास योग्य — (अ) १ धनिक असून दान न देणारा आणि २ दरिद्री असून तपस्या (कथ) न करणारा
द्रावम्भसि निवृष्ट्या गले वना इटा शिलाम् ।

धनवन्तमगतां दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ (म मा उद्योग ३३-६०)

दोघेजण जगमित्र — १ निदक-पाप हरण करणारा व २ अतिथि-सद्गति मिळवून देणारा

अतिथिश्चापवादः च द्रावता विश्वप्रभव ।

अपवादी हरेत्यापमतिथिः स्वगमकम् ॥ (माकडेय पु)

दोघेजण पराजित होत — (अ) १ कव घणारा आणि २ मुलीचा वाप (मा-लोककथा) (आ) १ लोभी शुद्ध आणि २ लाडकी चेल (कवीर)

दोषेजण विपरीत कर्मांमुळे फजित होतात — १ गृहस्थाश्रमी असून कर्तव्यपराङ्मुख आणि २ मिथुक असून रक्षणी.

अनारम्भा गृहस्थश्च कायवाधैव मिथुक ।

उभो तौ न विराजेते विपरातेन वर्मना ॥ (रामगीता ९-७)

दोषेजण सूर्यमंडळाचा भेद करून जाणारे — १ समाधात देह-न्याग करणारा यागी आणि २ धारातीर्थी मरण आलेला.

(म. भा. उद्योग ३३-६१)

द्विजिह्व — १ सर्प आणि २ चहाडखोर.

द्वितरुवाद् — दोन परस्पर विरोधी तत्वांमधून जगातील सर्व गोष्टींचा खुल्लावा करता येतो असे प्रतिपादनारे मत.

द्विविधनिष्ठा — १ साख्ययोग आणि २ कर्मयोग. या दोन निष्ठा म्हणजे अनुष्ठानतत्परतेचे मार्ग. (म. गी. ३-३)

द्विविध विश्व — १ जड-० चेतन, १ पुरुष-२ प्रकृति, १ साकार - ० निराकार, १ स्थूल-२ सूक्ष्म, १ अचेतन-० सचेतन.

असं हं एकं न विश्वं द्विविधं आहे.

द्वैत — (पञ्चभेदवाद) १ ब्रह्म २ जीव ० जीव व ब्रह्मात् ३ ब्रह्म व जगत् ४ जगातील पदार्थ व ५ जीवाजीवान् भेद मानणारे मत.

द्वंद्व — जोडी-युग्म. दोन परस्पर विरुद्ध गोष्टी सादृचयाने राहतात. अशी अनेक द्वंद या जगता आहेत. उदा.—जड-चेतन, पुरुष-प्रकृति, देव-दैत्य, प्रपञ्च-परमात्म, प्रकाश-अंधकार, राग-लोभ, सुख-दुःख, शीत-उष्ण, घर्म-अघर्म, पुण्य-पाप, ज्ञान-अज्ञान, उत्पत्ति-लूट, लाभ-हानि, जय-पराजय, निरा-स्तुति, मान-अपमान, शत्रु-मित्र, सज्जन-दुर्जन, मृत-अमृत, आशा-निराशा, दाप-आशीर्वाद, प्रवृत्ति-निवृत्ति, त्याग-भोग, हिंसा-अहिंसा, दिव्य-रात्र, प्रेम-द्वेष, हृष-शोक, नीति-अनीति, शुभ-अशुभ, सम-विषम, सगुण-निर्गुण, विधि-निषध, नित्य-अनित्य, व्यष्टि-समष्टि, द्वैत-अद्वैत, विवेक-वैराग्य, जन्म-मरण, त्रय-मोक्ष, आवृत्त-नावृत्त, उन्नाति-अपनाति, शिव-अशिव, मंगल-अमंगल, दरीर-आमा, जुनं-नये, सनातनी-श्रानिकारा, मृत्यु-जीवन, सापेक्ष-निरपेक्ष, स्त्री-पुरुष इ.

३

तीन अकारण वैरी — १ हरिण-पारधी, २ मासे-मासेमारू लोक आणि ३ साधु-दुष्टजन. या निघाना हे तीन अकारण वैरी असतात. (बृहन्नारदाय पूर्वखंड ३७-३८)

तीन अग्नि — (अ) १ ज्ञानाग्नि (शुभ अशुभ काणतें हें सांगतो तो), २ दशनाग्नि (रूपादिमाचें दर्शन करणितो) व ३ काश्याग्नि (गाला प्यालेले जो पचवितो तो) असे तीन प्रकार.

(आ) १ दावाग्नि २ बडवाग्नि व ३ जठराग्नि.

(इ) १ पिता-गार्हपत्य अग्नि, २ माता-दर्शनाग्नि व ३ गुरु-आहवनीय अग्नि हे तिवे श्रेष्ठ होत

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्मानाग्निर्दक्षिण स्मृत ।

गुरुवाहनीयस्तु साग्निस्ता गरीयसी ॥ (मनु. २-२३१)

तीन अंगें (धर्मांची) — १ आचार, २ व्यवहार व ३ प्रायश्चित्त.

तीन अतिदानें — १ गाय, २ भूमि व ३ विद्या

“ नीण्याहुरतिदानानि गाव धृथ्वी सरस्वती ” (पद्म ३१-१८)

तीन अत करणदोष (चेदान्त) — १ मत्तदोष, २ विक्षेपदोष व ३ आपरण दोष. (विचारचंद्रोदय)

तीन अयोनिस्संभव स्त्रिया — १ वेदवती, २ जानकी व ३ द्रौपदा या तिघी अयोनिस्संभव होत्या अशी कथा आहे

“ सभूता वाङ्मयीकन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ” (धा. रा. उत्तर, सर्ग १७-९)

तीन अवस्था — (अ) १ जाग्रति, २ स्वप्न आणि ३ सुषुप्ति यांना अवस्थानय म्हणतात, (आ) १ उत्पत्ति, २ स्थिति व ३ लय.

तीन अवस्था (आत्म्याच्या) — १ बहिरात्मा, २ अंतरात्मा व ३ परमात्मा. आत्म्याच्या अशा तीन अवस्था जैन धर्मात मानिल्या आहेत. (कल्याण साधनांक)

तीन अवस्था (देहाच्या) — १ बाल्य, २ तरुण्य आणि ३ वार्धक्य.

तीन अवस्था नृत्यकलेच्या — १ लयतालमूलक, २ भावमूलक, आणि ३ रसमूलक. या तिन्ही प्रकाराचा परस्पर सहयोग म्हणजे नाच्य (नचयुत दि. अक.)

तीन अवस्था (जीवनाच्या) — १ पुत्र, २ पति आणि ३ पिता.

तीन अवस्था (स्त्रीजीवनाच्या) — १ कन्या, २ काला व ३ माता.

तीन अवस्था (प्रेमाच्या) — १ पूर्वराग (गुण ऐकून अथवा चित्र वंगरे पाहून उत्पन्न होणारे प्रारम्भिक प्रेम), २ मौल्य आणि ३ वियोग. (कन्याण योगाङ्क ६२)

तीन अवस्था (घाल्यदशेच्या) — १ कौमार (एक ते पाच वर्षे), २ पौगंड (सहा ते दहा वर्षे) आणि ३ कैशोर (दहा ते पंधरा वर्षे) अशा घाल्यदशेच्या तीन अवस्था असतात.

कौमार पञ्चमाद्यान्त पौगंड दशमावधि ।

कैशोरमापचदशाद्यौवन तु ततः परम् ॥

(भाग. स्कंध १० अ. १२ तळटीप)

तीन अवस्था मानवी जीवनांतील — १ सकल्प २ साधना व ३ सिद्धि.

तीन अवस्था (सृष्टीतील पदार्थांच्या) — १ धनरूप, २ द्रवरूप आणि ३ वायुरूप. यन्त्रादन् सृष्टीतील सर्व पदार्थांच्या या तीन अवस्था असतात.

तीन अर्थ — १ वाच्याय, २ लक्ष्याय आणि ३ व्यम्याय अने तीन प्रकारचे अर्थ एकाच शब्दापासून शोबित होणाने, असे अलंकारशास्त्राने मानले आहे.

तीन अमावास्या — १ आपाट वद्य अमावास्या (शीतपूजा), २ आनना वद्य (मिठोरी) आणि ३ साटपद वद्य. (सर्वेष्टिनी) या तीन अमावास्या विशेष प्रसिद्ध आहेत.

तीन अवतार (वायुदेवतेचे) — १ भीमनुमान, २ भीममेन व ३ पूर्णप्रभ (भीमप्रचार्य.)

प्रथमो हनुमन्नाम द्वितीयो भीम एव च ।

पूर्णप्रभश्च तृतीयस्तु मगधकार्यसाधकः ॥ (वायुस्तुति-पद्युति)

तीन अक्षु — १ धानदाक्षु, २ दुःसाक्षु आणि ३ नन्दाक्षु.

तीन अक्षरी मंत्र — (१) श्रीराम, (२) ॐ हा, ज, उ, न हा तीन अक्षर मिळून शाला आहे. “ ॐ ह्र । चंद्राक्षरी आधार । हा राजराजेश्वर । अवध्या मन्त्रायेचा ” (शंकराचार्य चरित अ ३१-१००) अ (सत्त), उ (रज), न (तम), अधमात्रा हे शिवाचे स्वरूप. (ह वननय म्हणते या त्रिगुणाचे निदशक शक्तिस्वरूप होय. (३) ‘ ॐ गम् ’ हा एक महान् रीज मन्त्र. वैदिक फाल्गुनी मासा प्रदेश ओलाढ्याच्या आनममागी लढत असणाऱ्या याच मन्त्राचा उद्घोष करात असत. (रोहिणी चू १९६३) (४) “ ॐ तत् सत् ” ही ब्रह्म वाचक तीन अक्षर आहत अथवा जगाचे उत्पत्तिस्थान आणि निश्चानिस्थान, नाम-जनि-रहित, आरमरहित अशा परब्रह्मासच ॐ तत् सत् ह नाम आहे. (प्रसाद आगस्त १९६३)

(तीन अक्षरात तीन गोष्टींचे प्रतिनिधित्व — १ म-र-त. भ-भाव (भावाद्विषय) २ र-राग (रागाद्विषय) ३ त-ताल (प्रमाणबद्धता))
(नवयुग दि. अफ १९५५)

तीन अलंकार — १ शब्दालंकार, २ अर्थालंकार व ३ उभयालंकार हे मुख्य तीन यात बाकीचे सर्व प्रकार येतात. अलंकाराची संख्या ६८ आहे. (म. शब्द काव्य)

तीन अताराची तीन मूल्ये — श्रीराम-सत्य, श्रीकृष्ण-प्रम व श्रीगौतमबुद्ध-कल्याण. (महाराष्ट्रात विज्ञान)

तीन आदर्श (स्त्रियाचे) — १ सती, २ सीता आणि ३ सावित्री.

तीन आदर्श पतिव्रता — १ अनन्या, २ द्रौपदी व ३ दमयंती. अनन्या द्रुपदामजा दमयंती दुख-हीन । निजसर्तात्वेक तेज्ये चमक उठी ये तीन । (कल्याण-हिंदुसंस्कृति अफ)

तीन आद्य महाकवि — १ ब्रह्मा, २ वाल्मीकि व ३ व्यास

तीन आधार धर्माचे (वैदिक) — (अ) १ यज्ञ, २ अध्ययन व ३ दान

नया धर्मसंस्था यज्ञोऽध्ययन दानमिति (छा. उप. २-२३-१)

(आ) १ श्रुति, २ स्मृति व ३ पुण्य हे तीन आधार धर्मशास्त्रात

माननात. म्हणून कोणत्याहि कर्माचे आरम्भ 'श्रुतिस्मृतिपुराणात्' असा सकल म्हटला जातो

तीन आधारस्तंभ शरिराचे — १ आहार, २ निद्रा व ३ ब्रह्मचर्य. या तिन्हीच्या उचित उपयोगावर शरिरात बल, वर्ण व आयुष्य यांची वृद्धि होते. (चरक सूत्रस्थान अ. ११).

तीन आनंद (चेदांत) — १ ब्रह्मानंद, २ वासनानंद व ३ विषयानंद. (पञ्चदशी ११-८७)

तीन आधिर्माव एकमात्र महाजीवनाचे — १ जन्म, २ मृत्यु आणि ३ पुनर्जन्म. (धवलगिरि)

तीन उपदेशपद्धति (घाढ्यात) — (अ) १ वेद-प्रभुनमिन उपदेश-जा. २ पुराणें-मित्रसमित उपदेश-ज्ञायला पाहिजे. ३ शास्त्रोप-धातानमिन उपदेश-ज्ञायचे ना? (आ) १ प्रभुवाक्य-(स्वतः प्रमाण) २ मित्रवाक्य (परतः प्रमाण) व ३ कर्तावाक्य (प्रमाण-अप्रमाणाचा प्रश्न नाहा.)

तीन उपमाता — १ दांड, २ पालन करणारी मातेशिवाय दुसरी बाई आणि ३ सावर आई.

तीन उपाय मोक्ष प्राप्तीचे — १ वैराग्य, २ आत्मज्ञान आणि ३ मक्ति. (प्रबोधमुखावर)

तीन ध्येय (इच्छा) — (अ) १ पुत्रपणा, २ वित्तपणा आणि ३ लोकपणा. (आ) १ प्राणपणा, धनेपणा व परलोकपणा या तीन इच्छा सफल करण्याच मानवी जीवनाच अद्विष्ट ध्येय (चरक सूत्रस्थान) (इ) १ आहारमज्ञा, २ परिग्रहसज्ञा व ३ मैथुनमग्न (जैन दर्शन) (ई) १ भक्तपणा, २ विभक्तपणा व ३ कामपणा (बौद्धदर्शन) (उ) १ इच्छा, २ दीप्य व ३ हुतुमत (फारशी) (ऊ) १ वाईद २ वेत्य व ३ वुदमेन (इमानी) (ए) १ आहारेच्छा, २ धनेच्छा व ३ रतीच्छा (देवी मार्गदत्त).

तीन ऋतु — १ उन्हाळा, २ पावसाळा व ३ हिवाळा.

तीन ऋणे — (अ) १ देवऋण, २ ऋषिऋण आणि ३ पितृऋण. मनुष्य जन्मास येतो तो ही तीन ऋणें घेऊन येतो. तीं यत्न, त्याग्याय व

पुत्रोत्पादन इत्यादीनीं फेहाययाचीं असतात. 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यजेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्यः' (वै. संहिता). चर्ये समाजकृष्ण (मत्तिरसायन) (आ) १ मातृकृष्ण, २ पितृकृष्ण व ३ पत्नीकृष्ण—(श्रीरामकृष्ण).

तीन ऐकात्मिक मपतथ्रेष्ट — १ विवस्वत् २ मनु आणि ३ इक्ष्वाकु यां विमाना ऐकात्मिक मत्तीचे गुह्य ज्ञान नारायणाने सांगितलं (म. गी. ४-१)

(तीन 'क' कार — १ पत्नक, २ माता आणि ३ वादनरा हे तीन 'क' कार प्रभावी आहेत.)

तीन ललितकला — १ नर्तन २ गायन, आणि ३ वादन.

'नृत्य गीत च वाद्य च त्रय ललितमुच्यते' (म. ना.)

तीन कर्मे मनुष्याला पावन करणारी — १ यज्ञ, २ दान, व ३ तप. (म. गी. १८-५)

तीन कर्मांनी पुत्रधर्माची सार्थकता — असेतापर्यंत मातापिन्याचे आशपावन २ फालतिर्थास त्याचे स्मृतीप्रीत्यर्थ अन्नदान व ३ गयेन पिण्डदान.

जीवनो वाक्यकरणात् क्षयाद्दे मूरिभोजनान् ।

गयाया पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुनस्त्य पुनता ।

(देवी ६ ४१०)

तीन कारणे कर्म घाटण्याचीं — १ उपादान कारण, २ निमित्तकारण आणि ३ मूलकारण (वेदान्त)

तीन काळ — (अ) १ सकाळ, २ दुपार आणि ३ संध्याकाळ. (कालविभाग), (जा) १ भूतकाळ, २ वर्तमानकाळ आणि ३ भविष्यकाळ

तीन कायिक (शारीरिक) पापे — (अ) १ दिव्याविना एग्रादी वस्तु घेणे, २ निषिद्ध हिंसा आणि ३ परस्त्रीसंगम हीं तीन शारारिक पाप होत. (आ) १ हत्या, २ चोर्य व ३ परदारगमन.

अदत्तानामुपादान हिंसा चैवाविधानत ।

परदारोपसेवा च कायिक त्रिविध स्मृतम् ॥

(मनु १२-७)

तीन किरणयुक्त अथवा प्रकाशमान देव — १ अग्नि, २ वायु आणि ३ सूर्य. (अथय अनु-मराठी)

तीन क्रिया (प्राणायामाच्या) — १ पूरक-श्वास आत घेणे, २ पुष्क-श्वास स्थिर करणे व ३ रेचक-श्वास बाहेर सोडणे या तीन क्रियांना प्राणायाम पूर्ण होतो.

तीन काळर्ची तीन नावे (गायत्रीची) — १ गायत्री, २ सावित्री आणि ६ सरस्वती.

गायत्रीनाम पूर्वाह्ने सावित्री माध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्ने एव सध्या त्रिधा स्मृता ॥ (वेदव्यास श्रुति)

तीन 'ग' कार — १ गणक, २ गणिका आणि ३ गणिती.

तीन गण — १ देवगण, २ मनुष्यगण आणि ३ राक्षसगण अशा मनुष्याच्या तीन फोटी, प्रकार अथवा गण आहेत (कुडली)

तीन गति (द्रव्याच्या) — १ दान, २ भोग आणि ३ नाश. या तीन प्रकारांना द्रव्याचा विनियोग होतो.

दान मागा नाशस्तित्वो गतयो भवन्ति वित्तस्य । (भर्तृ. नीति ४३)

तीन गति नाडीच्या — १ वक्र, २ स्थिर व ३ स्थिर (नाडीविज्ञान)

तीन गया — १ मातृगया (सिद्धपूर-गुवराय), २ पितृगया (गया-विहार) व ३ शिवगया-काशी (पार्श्वराज)

तीन गुण — १ सत्त्वगुण, २ रजोगुण आणि ३ तमोगुण

'सत्त्व रजस्तमश्चेति प्रसिद्ध हि गुणत्रयम्' (रा. गी. ११-३). जगत ज ज आहे तें त सव या तीन गुणाना व्याप्त आहे.

निविधिन्निवध कृत्स्न ससार सार्वभौतिक (मनु. १२-७१)

तीन गुण-(काव्याचे) — १ उमा, २ अधर्गाव आणि ३ पद रालित्य असा तीनहि गुणमपन्न मस्कृतवाङ्मयांत माध कवि होऊन गला.

"उपमा कालिदासस्य भारवेरयगीरवम्

दण्डित पदलालित्य माध सन्ति त्रयो गुणा" (सु.)

तीन गुण (वाङ्मयातले) — १ माधुर्य, २ ओज व ३ प्रसाद.

तीन गुण मायेचे — १ उत्पत्ति २ पालन आणि ३ सहार.

माया व गुण तीन है । उत्पत्ति पालन सहार ॥ (कबीर),

तीन गुण खींचें मूल्य वाढविणारे — १ रूप, २ शील आणि ३ स्वभाव (योगीश्वर याज्ञवल्क्य)

तीन गोष्टी (दु ख परिहार करणाऱ्या) — १ मुमाधितरसात्वाद,
२ प्रोदपत्नी-समागम व ३ निवर्त्ती अधिकाऱ्याची सेवा
मुमाधितरसात्वाद प्रौढस्वायम्भुवमस्तथा ।

सेवा त्ववाकना राज्ञा दु खनिनूलन त्रयम् ॥ (मु)

तीन गोष्टी (देवार्थीन) — १ अन्न, २ मान, ३ धन
अन्न मान धन । हं ता प्रारब्ध-आधीन ॥ (तुकाराम)

तीन गोष्टी (निरर्थक होत) — १ किमयने द्रव्यप्राप्ति, २ शास्त्र भागाने
मात्र व ३ जावयाचे ठिकाणी पुनर्त्तुल्य—

धातुगहन विज्ञाशा माज्ञाशा कौलिस् मते ।

क्षमातार च पुत्राशा त्रयमतानरथकम् ॥ (म.)

तीन गोष्टी (परत येत नार्होत) — १ मुष्टेला राण, २ बालेला
शब्द आणि ३ गटला नू वा सक्कम करणाऱ्याची मधि

तीन गोष्टी पहाटे उठणारास प्राप्त होतात — १ भारोग्य, २ लक्ष्मी
आणि ३ शहाणपणा

तीन गोष्टी (पुरपाचें रिडयन करणाऱ्या) — (अ) १ अधक
ज्ञान, २ द्रव्यसंपादित मैथुन आणि ३ परार्थीन भाजन (भा) १ बुद्धिपूर्ण
भावावयाग, २ अनुमान हातीं संपत्ति गणें व ३ परस्वाधीन भाजन

राज राज च पाण्य त्रयनीत च मैथुनम् ।

भाजन च परार्थीन निवृत्तपुत्राविवर्त्तनम् ॥ (मु)

तीन गोष्टींचा प्रभाव (अतर्क्य असतो) — १ रत्ने, २ मन व
३ भाषणी

“ अचिन्त्ये ह मणिमनीषीना प्रभाव (गणधन)

तीन गोष्टींनी प्रापधिकास सुख होतें — १ मुदर अपत्य, २ हसन
मुची मुदर स्त्री व ३ सञ्जनमान (वृद्ध चाणक्य ४-१०)

तीन गोष्टींमुळे मनुष्य गुरफटला जातो — १ लाम, २ मसादधना
आणि ३ विश्वास

लोमाप्रमाणादधमात् पुत्राय वयत निधि ।

तन्मात्रात् न वयस न प्रमादा न विधनत् ॥

(म्वद-भाग ७१-५५)

तीन गोष्टी याचज्जीव वंदनीय — १ वेदान्त, २ श्रीगुरु आणि ३ ईश्वर.

याचज्जीव त्रयो वन्द्या वेदान्तो गुरुशिवः ।

आर्वा ज्ञानासये पश्चात् कृतघ्नत्वापनुत्तये ॥ (भ. प्रदीप)

तीन गोष्टी प्रकट करू नयेत — १ वित्त, २ विद्वत् आणि ३ मैथुन
(स्मृतिशेष)

तीन गोष्टी लहरी असतात — १ निद्रा, २ प्रिया आणि ३ कला
(मन्त्रधार)

तीन गोष्टी घड्य (स्नेह टि. विण्यास) — १ वाद, २ देवप्रेम
आणि ३ पतीचे अपरोक्ष त्याच्या स्त्रीर्शा समापण.

शाम्बादमयमन्त्र तत्पत्नीपरिभाषणम् ।

यदीच्छेद् विपुला मेधा नीति तत्र न कारयेत् ॥

(गच्छ ११४-७)

तीन गोष्टी वेदानेच जाणावयाच्या — १ परमेश्वर, २ परलोक व
३ पुनर्जन्म. या तीन गोष्टी केवळ वेदानेच जाणल्या जातात.

(तीन गोष्टी श्राद्धकाली पवित्र आणि तीन गोष्टी घड्य —
१ कन्यापुत्र, २ दम आणि ३ तीळ. हे तीन पवित्र आणि १ कोप, २ प्रयाण
य ३ त्वरा (घाई) या तीन गोष्टी श्राद्धसमयी घड्य समितल्या आहेत.

श्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दीहि न कुतपास्तिला ।

घड्यानि चाहुर्विप्रिन्द्रै कोपोऽव्यगमन त्वरा ॥ (मार्कंडेय ११-६४)

तीन गोष्टीमुळे रोगाचा उद्भव होत नाही — १ भोजनानंतर ताक
पिणे, २ रात्री दूध घेणे व ३ उप.पान.

भोजनान्ते पिवेत्तत्र वासरान्ते पिवेत्तयम् ।

निशान्ते च पिवेद्भारि निमी रोगो न जायते ॥ (सु.)

तीन गोष्टी र्क्षाधर्मास आवश्यक — १ पतिशक्ति, २ अटुष्टत्व
आणि ३ अवागुष्टत्व (हरिवंश अ ८०)

(तीन गोष्टीत संतोष असावा — १ स्वपत्नी, २ भोजन आणि ३
धन. " सतोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने धने " (बृ. सर्ग. ७-४))

तीन गुण (शास्त्र जाणणारास आवश्यक) — १ ग्रथाचें संपूर्ण ज्ञान, २ तात्पर्याच निरूपण करता येणें व ३ ग्रथाच्या मागासवर्धी निवेचन करता येण.

ग्रथार्थस्य परिज्ञान तात्पर्याथनिरूपणम् ।

आद्यन्तमध्यव्याख्यानशक्तिः शास्त्रविदा गुणाः ॥

(स. समयसार ८-२७)

तीन गुरु — (अ) १ जन्मदाता, २ विद्यागुरु व ३ मोक्षगुरु (आ) १ पिता, २ माता व ३ आचार्य

पुरुषस्येह ज्ञातव्यं भवन्ति गुरवः सदा ।

आचार्यश्चैव काकुल्य पिता माता च रात्रव ॥

(बा. रा. अथाध्या १११-२)

तीन गोष्टी (अर्तोद्रिय ज्ञान्यासहि कळणें कठीण) — १ आयुष्य, २ वय आणि ३ गर्भिणाचें लक्षण.

आयुर्ज्ञानं वयाज्ञानं गर्भिणानां च लक्षणम् ।

ऋतयश्चापि नुहन्ति । व पुनर्मसिचक्षुषः ॥

(गो. धर्मसूत्रे. अ. ९)

तीन गोष्टी अग्निध्यास्ताई — सर्पाचा मिठी, २ विस्मादन व ३ शत्रूवर विश्वास ठवणें (शिवभारत अ. १३)

तीन गोष्टी (आयुष्यात उपकारक पण तितक्याच कठीण) — १ शरिद्र्यान आवाय, २ एमन्नान इन्द्रियनिग्रह व ३ सक्त्वमया सय

तीन गोष्टी (एकेन्द्र होतात) — (अ) १ मांडां माणस एम्याच घोल्लात, २ निद्रान् एकदाच नाल्लान आणि ३ कन्यादान (आ) १ वडिलांनि मालमत्तर्ची वाण्या, २ कन्यादान आणि ३ वचन.

सहजतरन्ति यान सहजन्ति पण्ति ।

सहजगते कन्या ग्रीष्मेनानि सहन् सहन् ॥

(स्प. वसवित्री-कथा)

तीन गोष्टी (कालार्थीन) — १ निग्रह, २ ज्ञन आणि ३ मरण. वा तीन गोष्टी कालार्थीन म्हणत जे व त्याच्याशी हाणें असतील त्या टिप्पणीं अदस्य हातील.

त्रयः कालकृताः पाशाः शक्यन्ते न निवर्तितुम् ।
विवाहो जन्म मरणं यथा यत्र च येन च ॥

(पञ्च.-भूमि ८१-३४)

तीन गोष्टींत कुतूहल घाटणारा खीस्विभाव — १, जन्म, २ मरण
आणि ३ विवाह (श्रीसरस्वती दीपावली १९६२)

(तीन गोष्टी (केवळ नामधारी होत) — १ धान्य नसलेला गाव,
२ पाणी नसलेली विहीर आणि ३ अव्ययन न केलेला ब्राह्मण,
धान्यग्रन्थो यथा ग्रामो यथा वृषश्च निर्जलः ।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ (सु.)

तीन गोष्टी (क्लेशदायक) — १ बालपणी मातृवियोग, २ तरंगपणी
मायावियोग आणि ३ म्हातारपणी पुनश्चोक.

तीन गोष्टी तिरस्कारार्ह — १ दुर्जन, २ परस्त्री व ३ परधन.
(प्रश्नोत्तर रत्नमालिका)

तीन गोष्टी (दाबून ठेवतां येत नाहींत) — १ प्रेम, २ लोक्य
आणि ३ स्मृति.

तीन गोष्टी (दुरूनच चांगल्या) — १ डांगर, २ वेश्येचे मुलकमळ
आणि ३ युद्धवार्ता.

दूरस्थाः पर्वता रम्या वेश्या च मुलमडने ।

युद्धस्य वार्ता रम्या च त्रीणि रम्याणि दूरतः ॥ (सु.)

तीन गोष्टी (दुर्लभ) — (अ) १ विषयत्याग, २ तत्त्वदर्शन व
३ अपरोक्ष साक्षात्कार. (आ) १ मनुष्यत्व, २ मुमुक्षुत्व आणि ३ सत्पुरुष
सहवास.

दुर्लभं त्रयमेवैतदेवानुग्रहहेतुकम् ।

मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व महापुरुषमश्रयः ॥ (विवेकचूडामणि)

(तीन गोष्टी (देतां येत नाहींत) — १ पुरुषाने आपली अन्न,
२ स्त्रीने आपले पातिव्रत्य आणि ३ राजाने आपले स्वातंत्र्य. या तीन गोष्टी
कोणी कितीही उपकार केला म्हणून कृतज्ञेचे मोळ म्हणून देतां यावयाच्या
नहीं. (डॅनिअल ओकोनेल)

तीन गोष्टींत संतोष असूं नये — १ ज्ञानसाधना, २ उपासना व ३ ज्ञान. “ निपु चैव न कर्तव्योऽध्ययने तपदानयोः ” (बृ. चा. ७-४)

तीन गोष्टींना स्वतंत्र अस्तित्व नसतें — १ व्यापारावाचून धन नहिं, २ वादाशिवाय मित्रता नाहा आणि ३ सत्तेशिवाय राज्य नाहा. (दोसऱ्यादी)

तीन गोष्टी तिघांत स्वभावसिद्ध असतात — १ कमलाचा लाल वर्ण, २ सपुरुषाचे परोपकारित्व आणि ३ दुष्टाचे निर्दयत्व.

रक्तत्व कमलाना सपुरुषाणा परोपकारित्वम् ।

अवता निर्दयत्व स्वभावसिद्धस्त्रियु नियमम् ॥ (मर्तु. नीति १२५)

तीन गोष्टी क्षणभंगुर — १ यौवन, २ धन आणि ३ जीवित.

“ यौवन धनमायुष्य पाप्मनीज्ज्वलन्नुक्त्वा ” (स्वद-भाषी ८२-८३)

तीन ग्रंथि (मानवी शरीरांतल्या) — १ रुद्रग्रंथि—मूलाधार चक्रा जवळ, २ विष्णुग्रंथि — मणिपूर चक्राजवळ म्हणजे नाभीजवळ व ३ ब्रह्म-ग्रंथि—अनाहत चक्राजवळ म्हणजे हृदयस्थानी. या तीन ग्रंथि अथवा शक्ति मानव शरीरात असतात (अक्कळकोट स्वामी चारित्र आणि कार्य)

तीन ग्राम (गायनशास्त्र) — पटञ्ज, २ मध्यम आणि ३ गाधार. सततन्द्राच्या समुदायास ग्राम म्हणतात. याची उत्पत्तिस्थानं अनुक्रमे भूलोक, भुवर्लोक आणि स्वर्ग अथवा मेघलोक ही आहेत. (कल्याण-नारद त्रिष्णु पुराणाक)

तीन घटक ग्रंथालयाचे — १ ग्रंथ, २ ग्रंथपाठ व ३ वाचक. (ग्रंथालय शास्त्रार्ची पाच सूत्र)

तीन चाडाळ — १ मद्यपि, २ जुगारी आणि ३ चेर्यागामी. हे तीन सामानिक जीवनातले चाडाळ होत.

तीन जीवनमूर्त्ये — १ सत्य, २ शिव आणि ३ सुंदरम्

तीन त्रिगुणी गंगाप्रान दुर्लभ — १ गंगाद्वार, २ प्रयाग आणि ३ गंगासागर.

यद्वत्त मुदना गङ्गा त्रिपु म्यानेषु दुर्लभा ।

गङ्गाशारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ॥ (पद्म. त्रिया ३-१४)

तीन ढोंगीपणाचीं लक्षणे — १ छोटे वेलणे, २ दिलेले वचन न पाळण व ३ विश्वास देणाराचा भेदमान होणे. (इस्लाम आणि नीतिशान्त्र)

तीन तरंगे सृष्टीत असलेली — १ चित् २ अचित आणि ३ ईश्वर (श्रीरामानुजदशन)

तीन तंत्र्याचीं कारणे — १ कनक, २ कात आणि ३ इपि. ही तीन प्रायः तंत्र्याची मूळ कारणे असतात.

तीन दाने — १ दयादान, २ धनदान आणि ३ कृत्यादान. ही तीन प्रसार्ची दाने.

तीन दुःखे (जीवनातील) — १ जरा (महातारपण), २ व्याधि (आजार) आणि ३ मरण.

तीन देवता — (अ) १ प्रज्ञा, २ विष्णु आणि ३ महेश, (आ) १ अग्नि, २ वायु आणि ३ सूर्य, (इ) १ महाकाली, २ महालक्ष्मी आणि ३ महासरस्वती, (ई) १ सत्ता, २ संपात्त आणि ३ सरस्वती, (उ) १ मातृभूमि, २ मातृभाषा आणि ३ मातृसंस्कृति. (ऋग्वेद ७-२-८)

तीन दोष अंत करणाऱ्या ठायीं असणारे — १ मळ, २ विक्षेप आणि ३ आवरण (मिचार सागर रहस्य)

तीन दोष (विनाशाप्रत नेणारे) — १ परद्रव्यहरण, २ परदारामिलाप व ३ मुद्दताचा अविश्वास.

परम्याना च हरण परदारामिमपणम् ।

मुद्दतामतिशङ्का च त्रयो दोषा क्षयावहा ॥ (वा. रा. युद्ध. ८७-०३)

परद्रव्याच ज्यामी हरण । परदारामिलापण । मुद्दताचा द्वेषपूण । तेथ मरण सहजचि. ॥ (मा. रा. युद्ध. ३८-५९)

तीन दंड — (अ) १ राजदंड, २ नैसर्गिक दंड आणि ३ दैवी दंड, (आ) १ समाजदंड, २ राजदंड आणि ३ यमदंड, (इ) १ वाग्दंड (मौन), २ मनोदंड (आशाहीन मन) व ३ देहदंड (स्वधर्माचरण).

योग हा मनोदंड । मौन होय वाग्दंड । निरिच्छता देहदंड । ह अमंड असावे ॥ (द. माहात्म्य अ. ३५)

“ वाग्दंड कर्मदंडश्च मनोदंडश्च ते त्रय ” (सु.)

तीन द्वारे आत्मशक्तीचा नाश करणारी — १ काम, २ क्रोध आणि ३ लोभ (भ. गी. १६-२१)

(तीन दृष्टि — १ चाक्षुषी दृष्टि, २ विचारी दृष्टि आणि ३ अनुभव दृष्टि)
कोणत्याही पदार्थाकडे पहाण्याच्या अशा तीन दृष्टि असतात. (अमृतानुभव अमृतवाहिनी टीका) ।

तीन धर्मलक्षणें — १ वेदविहित धर्म, २ धर्मशास्त्रानर्गल स्मार्त धर्म व ३ शिष्टाचार आचार. निघाल्याने सृष्टीच्या सर्गसमर्पा असे तीन धर्म निर्मिले; व ते सनातन आहेत.

वेदोक्त प्रथमो धर्म. स्मृतिशास्त्रातोंतोऽपर ।

शिष्टाचीणाऽपर. प्रोक्तम्बरो धर्मा सनातना ॥ (म. भा. अनु १४१-६५)

वेदोक्त परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।

शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविध धर्मलक्षणम् ॥ (म. भा. धन. २०७-८४)

तीन नयन (श्री शिवाचे) — (अ) १ वृक्षानु (अग्नि)
२ भानु (सूर्य) व ३ हिमकर (चंद्र) म्हणून त्रिनयन हे एक शिवाचे नाव आहे. (आ) १ श्वेतभानु-सोम, ३ वृद्धभानु-अग्नि आणि ३ भानु-सूर्य हे शिवाचे-महादेवाचे तीन नेत्र होत. (स्तुतिकुसुमाञ्जलि)

तीन धूर्तलक्षणें — १ मुख-कमलाप्रमाणे, २ वाणी-चंदनाप्रमाणे धर्तीळ आणि ३ पांयात राग ही धूर्तांची तीन लक्षण होत.

मुख पद्मदलाकार वाणी चंदनशीतल ।

हृदय मोघसयुक्त त्रिभिध धूर्तलक्षणम् ॥ (सु.)

तीन नाडीसंख्या मानवी शरिरातल्या — १ रक्तवश, २ वातवश आणि ३ मनोवश (स्वर्गदर्शन)

तीन नाड्या — (अ) १ इडा, पिंगल व ३ सुमुन्ना (योगशास्त्र);
(आ) १ वात, २ पित्त आणि ३ कफ (वैद्यक), (इ) १ आश, २ मध्य व ३ अन्त्य (ज्योतिष).

तीन नाशहेतु (दानाचे) — १ दिल्यानंतर वाडट वाटणे, २ अपात्री दान देणे आणि ३ देवाना श्रद्धा नसणे, हे तीन दानाचे नाशहेतु म्हणून सांगितले आहेत.

यदत्वा तप्यते पश्चादपानेभ्यस्तथा च यत् ।

अथदया च यद्दानं दाननाशाखयस्त्वमी ॥ (स्कंद कुमा. २-६९)

(तीन नीतिशास्त्रप्रवर्तक — १ शुन, २ विदुर आणि ३ चाणक्य. हे तीन जगानले आद्यनीतिशास्त्रप्रवक्ते होत.)

नीतितत्त्वप्रवक्तारम्भयः सन्ति धरातले ।

शुनश्च विदुरश्चाय चाणक्यस्तु तृतीयकः ॥ (नीति मयूख))

तीन परिणाम — १ निरोध परिणाम, २ समाधि परिणाम व ३ एकाग्रता परिणाम. या तिन्ही परिणामात सयम केल्याने भूत व भविष्य काळाच्या गोष्टींचे ज्ञान होते. परिणामनयसयमादतीतानागतज्ञानम् । (पातञ्जल, विभूति पाद सूत्र १६)

तीन पायऱ्या ज्ञानविकासाच्या — १ धार्मिक, २ आध्यात्मिक आणि ३ शास्त्रीय (कौट)

तीन पिते — १ परमात्मा २ गुरु आणि ३ जनकपिता (अथर्व-अनु. मराठी)

(तीन पीठे — (अ) १ व्यासपीठ, २ पूजापीठ आणि ३ दीपपीठ; (आ) १ वाक्पीठ, २ व्यासपीठ आणि ३ मुद्रापीठ. (Press) ही तीन पीठे आधुनिक प्रचारतंत्रात प्रभावी आहेत.)

तीन पुरुष जगांत दुर्लभ — १ जननिदेव्य पात्र न झालेला श्रीमान्, २ स्वतःची प्रौढी न सांगणारा शूर आणि ३ सर्वत्र समदृष्टि असणारा राजा अथवा शासनाधिकारी.

श्रीमानजननिदयश्च शूरश्चाप्यविकथन ।

समदृष्टिः प्रभुश्चैव दुर्लभाः पुरुषास्त्रयः ॥ (यो. वा. १-१३-११)

(तीन पुराणकालीन महाक्रोधी — १ दुर्वास, २ जमदग्नि आणि २ विश्वामित्र. हे प्राचीन कालचे महाक्रोधी म्हणून प्रसिद्ध आहेत.)

तीन पुराणकालीन लोभी आणि महत्त्वाकांक्षी — १ वसु २ जरासभ आणि ३ दुर्योधन (म. मा. उपसंहार)

(तीन पुराणकालीन मामा — १ वसुमामा, २ जगदीशमामा (घटाक्षचाचा कारभारी) व ३ शत्रुनिमामा. हे तीन कपटनीतिनिपुण मामा होत.)

तीन पुरुष — १ प्रथम पुरुष-मी, २ द्वितीय पुरुष-त व ३ तृतीय पुरुष-तो. (व्याकरण)

तीन पुरुष — १ विख्यापी विराट् पुरुष, २ पृथ्वीवरील सव मानव समानरूपी राष्ट्रपुरुष, आणि ३ मानव व्यक्तरूप-व्यक्ति पुरुष. पुरातनूतान पाहल्या वान पुण्याच वणन आहे. निसन्या पुण्याचा सनन आहे. (पु. मूल स्वीकरण).

तीन प्रकारचे अथ (शब्दाचे) — १ वाच्याथ, २ लक्ष्याथ आणि ३ व्यन्याथ. (अलंकार शास्त्र)

तीन प्रकार अवताराचे — १ आवेश अवतार-नरसिंह, २ अश अवतार-श्रीरामचंद्र आणि ३ कृष्ण अवतार-श्रीकृष्ण.

तीन प्रकारचीं व्यासाक्षे — १ चिदाकाश, २ विज्ञाकाश आणि ३ ज्ञानाकाश (या वा ३-१७-१४)

तीन प्रकार आगम त्रयाचे — १ वैष्णवागम (पाश्चरान), २ शैवागम आणि ३ शाक्तागम

तीन प्रकार आहाराचे — १ सात्त्विक-नित्याचा साधा आहार, २ राजस-उचा पदवाद्य वगैरे व ३ तामस-तळकट वगैरे.

तीन प्रकारचे उत्पात — १ दिव्य-उत्पात, २ अंतरिक्ष-धूमन्तु ३ आणि ३ पार्थिव-मूक (म मा समा ४६-९)

तीन प्रकारच्या उपासना — १ ब्रह्मापासना, २ मनापासना आणि ३ प्रतिमापासना.

(तीन प्रकारच्या शोद्धी — १ निषयी माणसाची विषयामनधीचा, २ मातेची मुद्रासाठी असलेली व ३ मनीचा फीनिषयी असलेली या तीन प्रकारच्या ओढाची शक्ति एकरूप शाल्यास मगसुद्धन हात. (श्रीरामकृष्ण))

तीन प्रकारचे कृपि — १ ब्रह्मर्षि, २ देवर्षि आणि ३ राजर्षि
तीन प्रकारचे कृपि — १ धी, २ धीपाठ आणि ३ प्रासादिक.
(दासगोप १४-३-८)

तीन प्रकारचीं कर्मे — १ सक्रि, २ निषमाण आणि प्रारब्ध
तीन प्रकार कर्मफलाचे — १ इष्ट, २ अनिष्ट आणि ३ समिष्ट
“ अनिष्टमश्निष्ठ च निषिष्ट कर्मण कष्टम् ” (म. गी. १८-१२)

तीन प्रकारचे किरण सूर्याचे — १ ताप देणारे २ प्रकाश देणारे व ३ आरोग्य देणारे.

किरणास्त्रिविधाः सूर्ये तापाऽरोग्यप्रकाशदाः ।

हरन्ति स्वप्नभावेण दैन्यं तापं च पातकम् ॥ (मु.)

तीन प्रकार कीर्तनभक्तीचे — १ गुणसकीर्तन, २ लीलासकीर्तन आणि ३ नामसकीर्तन. (कीर्तन तरंगिणी भाग २)

तीन प्रकारची कृपा — १ गुरुकृपा, २ शास्त्रकृपा व ३ आत्मकृपा (बोधामृत)

तीन प्रकार खडकाचे — १ स्तरित, २ अग्निजन्य व ३ रूपांतरित. (मुलम भू-विज्ञान)

तीन गति पृथ्वीला — १ परिवर्तन-स्वतःभोवती फिरणे २ परिभ्रमण-सूर्याभोवती फिरणे व ३ सहचलन-सूर्ये जात आहे त्या दिशेने जावे लागणे. (मुलम भू-विज्ञान)

तीन प्रकार गाथांचे — १ भक्तिपर, २ उपदेशपर आणि ३ अनुभवपर.

तीन प्रकारचे गुरु — (अ) १ उपदेशगुरु, २ कुलगुरु आणि ३ जगद्गुरु. (आ) १ लौकिक ज्ञान देणारे, २ वैदिक ज्ञान देणारे आणि ३ आध्यात्मिक ज्ञान देणारे. (इ) १ दिव्य, २ सिद्ध आणि ३ मानव (लक्ष्मी सहस्र नाम).

तीन प्रकार ग्रहणाचे — १ राडग्रहण २ वक्रग्रहण आणि ३ रज्ज्वाग्रहण.

तीन प्रकार (चित्रांचे) — १ शिल्पचित्र, २ अर्धशिल्प व ३ चित्राभास (शिल्परत्न)

तीन प्रकार जपाचे — १ वाचिक जप-मोठ्याने उच्चार, २ उपाह्व जप-हळ उच्चार व ३ मानस जप-फक्त मनानेच शब्दोच्चार करणे (रुखिह मुराण)

तीन प्रकारचे ताप — १ आध्यात्मिक-वेड लागणे, खरून इ. २ आधिभौतिक-घरणोकप, अग्निपीडा इ. व ३ आधिदैविक-विद्युत्पतन, अतिवृष्टि-अनावृष्टि इ.

तीन प्रकार दांनाचे — १ अभयदान, २ उपकारदान व ३ द्रव्यदान.

तीन प्रकारच्या दीक्षा (वीरद्वैव संप्रदाय) — १ वेधादीक्षा, २ क्रियादीक्षा आणि ३ मंत्रदीक्षा.

सा दीक्षा त्रिविधा प्रोक्ता शिवागमविशारदैः ।

वेधारूपा नियारूपा मंत्ररूपा च तापस ॥ (सि. सि.)

तीन प्रकार दीक्षेचे — १ ईक्षण (दृष्टिविद्येय) २ मायण (शब्दानें) व ३ स्पृशण-देहाव स्पृशं कर्म. (साधुमताचा देवयानपंथ)

तीन प्रकारचे दूत — २ स्वतःपणें कार्य साधणारा, २ सागिनले तैवदेंच करणारा आणि ३ नुसता निरोप पोहोचविणारा. (का. नीति.)

तीन प्रकारचीं दुःखें — १ परिणाम दुःख, २ वाप दुःख व ३ सत्कार-दुःख (परमानुभव बोध).

तीन प्रकारचे दोष भोजनांत टाळावेत — १ चातिदोष (पदार्थांचा स्वामोविक दपं बौरै), २ आश्रयदोष (पदार्थ शुद्ध असला तरी अपवित्र स्थानां ठेविल्यामुळे) आणि ३ निमित्तदोष (कुत्रे बगैरेच्या स्पर्शांमुळे). (कल्याण साधनाक)

तीन प्रकारची दृष्टि — १ सूक्ष्मदृष्टि, २ निशानदृष्टि व ३ दिव्यदृष्टि.

तीन प्रकारचे धर्म — १ सन्यास्याचा यतिधर्म २ कर्मयोग्याचे निष्काम कर्म व ३ एकान्त धर्म (जनेश्वरो गृह्यार्थ दीपिका खंड ३, म. भा. शांति. अ. ३४८)

तीन प्रकारचा घनि — १ अलंकारघनि, २ वलुघ्नि व ३ रसघनि (साहित्यशास्त्र) (हिंदी मन काढण्याचा परमाय मार्ग)

तीन प्रकारचे नास्तिक — १ क्रियादुष्ट (कर्म न करणारे), २ मनोदुष्ट (मनानेंच विषदणेंले) आणि ३ वागदुष्ट (वाणीनें दोष देणारे).

नास्तिकत्रिविधा. प्रोक्ता धर्मदेनतत्त्वदर्शयिभिः ।

क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाणीदुष्टश्चैव च ॥ (सु.)

तीन प्रकार नाशाचे (व्यध्यात्मशास्त्र) — १ स्वभावनाश, २ परत. नाश आणि ३ आश्रयनाश. या तिन्हीहि प्रकारचा नाश आत्म्याचे ठिकणीं नाही म्हणून तो अविनाशी आहे.

तीन प्रकार कावळ्यांचे — १ साधा कावळा, २ डीम कावळा आणि ३ पाण कावळा. (आपले मानवेतर मित्र पक्षी)

तीन प्रकारची पापे — १ कार्याक, २ वाचिक आणि ३ मानसिक (धर्मशास्त्र)

तीन प्रकार पारायणाचे — १ योजित, २ पल्लवित व ३ सपुटित (तन्त्रशास्त्र)

तीन प्रकारच्या पीडा — १ स्वस्य बसल्यावेळी याचकापासून होणारी कटकट, २ भोजनसमयी मुलाचा नास व ३ निद्राकाळीं स्त्रीहृद्. या तीन प्रकारच्या पीडा नित्याच्या असतात व त्या तथा मोठ्या माणसाना असाव्यात असा आशीर्वाद दिल्याची कथा आहे.

आसने त्रिप्रपीडा च सुतपीडा च भोजने ।

द्यपने स्त्रीपीडा च त्रिभिः पीडा दिने दिने ॥ (तु.)

तीन प्रकार प्रतिज्ञेचे — १ इष्टमूलक प्रतिज्ञा-बुद्धि, २ स्वार्थमूलक प्रतिज्ञा व ३ परार्थमूलक प्रतिज्ञा-परार्थहितबुद्धीने केलेली.

तीन प्रकारची प्रकृति मनुष्याची — १ दैवी, २ आसुरी आणि ३ राक्षसी.

“ दैव्यासुरी राक्षसी च ” (ग. गी. १०-१)

तीन प्रकार प्रारब्धाचे — १ इच्छा प्रारब्ध, २ अनिच्छा प्रारब्ध व ३ परेच्छा प्रारब्ध. (पंचदशी)

तीन प्रकारचीं बेटे — १ उपगड बेटे-मुख्य भूमि त्यातर्चा, २ सामुद्रिक बेटे व ३ प्रवाल द्वीप (मुलम भू विज्ञान).

तीन प्रकारची भूतसृष्टि — १ असत्त-पापाण ब्रह्मे २ अत.भक्त-बृद्ध द. आणि ३ ससत्त-पुण्य पशु इ. (कल्याण मानवता अक.)

तीन प्रकार मानवाचे — १ ज्ञानी मानव, २ भक्त-मानव आणि ३ कर्मनिष्ठ मानव. (म. गी. अ ३ व १८)

तीन प्रकार मानवी अनुभूतीचे — १ भावना २ विचार आणि ३ आचार (परिचय)

तीन प्रकार माणसाचे — १ वीर माणूस-दुर्दम्य महत्त्वाकांक्षी, २ पशुमाणूस-कोणतीही महत्त्वाकांक्षा नसलेला आणि ३ दिव्य (शाक्ततन्त्र)

तीन प्रकार मंगलाचरणाचे — १ वस्तुनिर्देशरूप, २ आशीर्वादरूप आणि ३ नमस्काररूप—(अमृतानुमन-वैनुदी)

तीन प्रकार मृत्यूचे — १ आध्यात्मिक (कालमृत्यु), २ आधिनातिक (दुष्कृत्यानुल्लं होणारे) आणि ३ आधिदैविक (गडानर वगैरे स्वरूपाचे)

या तिघा भाजा बलिष्ठदेख । आध्यात्मिक मृत्यु असे ॥ (ग. वि. ३-८५)

तीन प्रकार मंत्राचे — १ वीजमंत्र, २ मूलमंत्र व ३ मालामंत्र (मंत्रशास्त्र)

तीन प्रकारची यात्रा — गुह्यात्रा, २ देवयात्रा व ३ तार्ययात्रा.

‘गुह्यात्रा देवयात्रा तार्ययात्रेति च त्रिया’ (वा. प्र. १० ३३)

तीन प्रकार रोगाचे — १ तीन-जवळवर, अधिक सन्निपात इ. २ सान्य-पडसे, खेकळ इ. व ३ विलंबी-पुण्य मधुमेह इ.

तीन प्रकारचे लोक — १ हौसे २ नांसे आणि ३ गांसे असे तीन प्रकार जगत असतात.

तीन प्रकारचे वाद — १ वाद (गुरुशिष्यसंवाद), २ जल्प (युक्तिप्रमाण कुशल पडिताचा वाद) व ३ विवाद (सुमूर्खाचा प्रमाणरहित वाद). (मो. प्रदीप)

तीन प्रकार वेदवाणीचे — १ ययार्य, २ भयानक आणि ३ पुष्पित. (एकनाथ दर्शन खंड २ रा)

तीन प्रकार विधीचे — १ अपूर्वविधि २ नियमविधि आणि ३ परिमल्यविधि.

तीन प्रकार प्रियाहाचे — १ स्त्रीविवाह, २ आर्किविवाह आणि ३ कुमविवाह. (दु. श. को.)

तीन प्रकारची विषे — १ त्यावर विष, २ जगम विष आणि ३ वृत्रिम विष (निषट्ट)

(तीन प्रकारचे वैराग्य — १ पुराणवैराग्य, २ प्रसूतिवैराग्य आणि ३ स्मरणवैराग्य. }

तीन प्रकारची शहाणपण प्राप्त होते — १ शास्त्राचा अभ्यास केल्याने, २ संप्रदायात वावरल्याने व ३ निराश्रयाने.

तीन प्रकार शास्त्रग्रंथाचे — १ आकरग्रंथ, २ प्रकरणग्रंथ व ३ वादग्रंथ. (लक्षण रत्नाकर)

तीन प्रकार (शिष्ययोगाचे) — २ क्रियायोगी, २ तपोयोगी आणि ३ जपयोगी. (कन्याण विशेषाक १९६२)

तीन प्रकारची शुद्धि — १ अत शुद्धि, २ वहि शुद्धि आणि ३ सत्रधिनशुद्धि-मरधित दोषानाहून मुक्त होणे. (अथर्व-अनु.-मराठी)

तीन प्रकार श्रद्धेचे — १ सात्विक, २ राजस आणि ३ तामस. (म. गी. १७-२)

तीन प्रकार सदगुरूस्त शरण जाण्याचे — १ प्रणिपात, २ प्रभ आणि ३ सेवा.

तीन प्रकार (संगीताचे) — १ गीत, २ वाद्य आणि ३ नृत्य असे संगीताचे तीन प्रकार.

“गीत वाद्य तथा नृत्य नव संगीतमुच्यते ॥” (स. रत्नाकर अ. १)

तीन प्रकार स्वभावाचे — १ पूर्व बालस्वभाव, २ बडिलार्जितस्वभाव व ३ कष्टार्जित स्वभाव. (परिसरात)

तीन ‘प्र-कार’ समर्थाच्या उपदेशाचे — १ प्र-बोध, २ प्र-यत्न व ३ प्र-चीति.

तीन प्रकार सूर्य किरीटाचे (ज्योतिःशास्त्र) — १ वैशुव किरीट, २ ध्रुवीय किरीट आणि ३ उभयान्वयी किरीट. (राहुनेतु-ग्रहणे)

तीन प्रकार सूत्रग्रंथाचे — १ शब्दप्रधान, २ अर्थप्रधान आणि ३ व्यवहारप्रधान.

तीन प्रकारचे स्वयंवर — इच्छास्वयंवर, २ पण लावून आणि ३ परानम करून. अशा तीन प्रकारानी प्राचीन काळी स्वयंवर होत असत.

इच्छास्वयंवरश्चैको द्वितीयश्च पणामिध. ।

तृतीय शौर्यगुल्फश्च शूराणा परिकीर्तित ॥

(देवी. माग. तृतीयस्कंध १८-४२-४३)

तीन प्रकार स्वराचे — १ तार = वरचा पडज = निपाद, २ मद्र = मवला पडज, मध्यम, व ३ घोर = खालचा पडज, राई.

तीन प्रकारचीं स्तानें — १ नित्य, २ नैमित्तिक व ३ काम्य.
(आचारमयूख)

तीन प्रकार हिरड्याचे — १ बाळहिरडा, २ सुखारी हिरडा आणि ३ चामार हिरडा.

तीन प्रतीति (अनुभव) — १ मुख्यप्रतीति, २ शास्त्रप्रतीति व ३ आत्मप्रतीति (दा. बो. ५-९)

तीन प्रतिज्ञा महत्वाच्या (स्त्रीजीवनांत) — १ आशपाखन २ चारित्र्य आणि ३ दारिद्र्य (सेट्टेरेसी-स्पॅनिश स्त्री) (जीवन विकास, नासिक)

(तीन प्रधान विषय महाकाव्याचे — १ प्रेम, २ धर्म व ३ संप्राम.)

तीन प्रपंच — २ स्थूल प्रपंच (कुटुंबपोषण), २ सूक्ष्म प्रपंच (कुटुंब पोषणाविषयीचं मनोराज्य) आणि ३ कारण प्रपंच (परोपकारखंड).

तीन प्रमाणें — (अ) १ ग्रन्थ, २ अनुमान आणि ३ शास्त्र (मनु. १२-१०५); (आ) १ श्रुति, २ धर्मशास्त्र आणि ३ लोकसंग्रह.

“धर्मनिष्ठाप्रमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसंग्रहः ॥” (मु.)

तीन प्रमेयें (सांख्य दर्शन) — १ अव्यक्त, २ व्यक्त आणि ३ जग म्हणजे जगणारा पुरुष (सांख्यकारिका)

तीन प्रमेयसिद्धान्त (अद्वैत-वेदांत) — १ ब्रह्म हेच सत्य आहे, २ जग हे मिथ्या आहे व ३ जीव हा वस्तुतः परमात्माच आहे.

लोकार्थेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं प्रथमोक्तिभिः ।

ब्रह्म सत्यं, अग्निमिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥ (श्रीयक्याचार्य)

(तीन प्रमुख गुण (धनुर्विद्येचे) — १ अति लहान वस्तूचा वंश करणें, २ अति दूरमाही वेध करणें आणि ३ अति कठीण पदार्थ फोडणें. धनुर्धर अर्जुन हा असा तिन्ही गुणात प्रवीण होता.

लज्जगो लज्जुगन्धानः दूरपाती च शपन ।

कर्णो दृढप्रहारी च पायन्मैते त्रयो गुणाः ॥ (मु.)

तीन प्रयोजनें परमेश्वरी अयनाराचीं — सन्तनाचं पालन, २ दुःखनाचा नाश आणि ३ धर्म-सत्यापना. (म. गा. ४-८)

तीन प्राचीन संस्कृत व्याकरण-ग्रंथकार — १ पाणिनी-सूत्रकार,
२ कात्यायन-वार्तिककार, आणि ३ पतञ्जलि-भाष्यकार.

तीन प्राचीन भारतीय ज्योतिर्वेत्ते — १ आर्यभट्ट, २ बराहमिहिर
आणि ३ भास्कराचार्य.

(तीन प्राचीन महायुद्धे — १ देव-दानव युद्ध, २ राम-रावण युद्ध
आणि ३ कौरव-पांडव युद्ध. यातील प्रमुख नायकास युद्धावर पाठविण्यापूर्वी
ब्रह्मोपदेश करण्यात आला. ब्रह्मदेवाने इंद्रास, वसिष्ठाने रामास व श्रीकृष्णाने
अर्जुनास गांता सांगितली.)

तीन फलें योगासनामुळे प्राप्त होणारीं — १ नाडीशुद्धि, २ शरी-
रास आरोग्य व ३ अगात चपलता (योगसंपान-पूर्व चतुष्टय)

तीन फलज्योतिषशास्त्राचे आद्यप्रणेते -- १ पराशर, २ जैमिनी
व ३ बराहमिहिर.

तीन धर्मे — १ मन (युक्ति), २ क्रोध आणि ३ सैन्य ही राजसत्तेचीं
तीन बळे.

तीन बंध -- १ मूलबंध, २ उड्डियान बंध आणि ३ जालधर बंध. हा
तीन योगशास्त्रात श्रेष्ठ मानिला आहेत. (गोरक्षपद्धति)

तीन बंधनें अन्तरिक्षातील — १ मेघ, २ विद्युत् आणि ३ गर्जना
(ऋग्वेद मंडल १-१६३)

तीन बंधनें पृथ्वीवरील — १ अग्नि, २ स्थान आणि ३ बीज. (ऋग्वेद
मंडल १-१६३)

तीन ब्रीदवाक्यें फ्रेंच राज्यक्रांतीचीं — १ स्वातंत्र्य, २ समता
आणि ३ बहुमात्र.

तीन भरत -- १ रामसखा भरत, २ द्रुप्यतपुत्र भरत आणि
३ जीवन्मुक्त जडभरत. हे तीन प्राचीन काळीं आदर्शभूत होऊन गेले.

तीन भाग आयुर्वेदाचे -- १ हेतु स्कंध, २ लक्षण स्कंध व ३ औषध
स्कंध या तीन भागास आयुर्वेदाची त्रिषुक्ती म्हणतात.

तीन भाग धर्माचे -- १ यज्ञ-उपासना २ अध्ययन-ज्ञानार्जन व
३ दान-प्रोपकार (छांदोग्य २-१३-१)

तीन मद -- १ धनमद, २ विद्यामद आणि ३ उच्च पुलाचा मद.

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिज्ञो मदः । (म. भा. उ. ३४-४४)

तीन महत्त्वाचे प्रसंग (माणसाच्या आयुष्यांत) -- १ जन्म, २ विवाह आणि ३ मृत्यु.

तीन महा आनंद -- १ स्वतःचा विवाह, २ सत्पुत्रलाभ आणि ३ पुत्राला पुत्रप्राप्ति होणे. हे सभारातले तीन महा आनंद होत.

ज होतसे अपुले स्वयंवर । आणि सत्पुत्र होय ससारी ।

आणिक पुत्रासी पुत्र हाय तरा । विशेष चतुर्गुण ॥

(काशीखंड ७६-१६०)

तीन महान् शक्ति जीवन घडविणाऱ्या -- १ आत्मज्ञानशक्ति, २ विज्ञानशक्ति आणि ३ साहित्यशक्ति (विनोबाजी)

तीन साधनें भक्तीचीं -- १ श्रवण, २ कर्तन आणि ३ भजन (शिव. विश्वेश्वर ३-२२)

तीन माता -- १ प्रकृतिमाता, २ विद्यामाता आणि ३ जननीमाता. (अथर्व-अनु-मराठी)

तीन मात्रा -- १ नृत्त्व २ दीर्घ व ३ षुद्ध.

तीन मानसिक पापे -- १ परधनापहार करण्याचा विचार करणे, २ मनाने दुसऱ्याचे अहित चिंतिणे आणि ३ लोभ दुराग्रह.

परद्व्येष्यभिष्यान मनसानिश्चितनम् ।

वितयामिनिवेशश्च मानस त्रिवध स्मृतम् ॥

(सूक्त-काशी खंड २७-१५४)

तीन मार्ग मोक्षप्राप्तीचे -- १ कर्मयोग, २ ज्ञानयोग आणि ३ भक्तियोग.

“मार्गास्तयो मे विख्याता मोक्षप्राप्ता नगाविप ॥” (देवी मा. ७-२७-२)

तीन मूर्ख -- (अ) १ विरक्त पण छेमी, २ योगी पण इद्रियासक्त आणि ३ न्युत्पन्न पण क्रोधी, (आ) १ ज्ञानी पण वैराग्यरहित, २ श्रद्धाहीन भक्त व ३ कुटुंबसमूहही पण निर्धन.

तीन युगांतले तीन दाते -- सत्ययुग-गुरु, २ त्रेतायुग-श्रीरामचंद्र व ३ द्वापरयुग-कर्ण आणि कलियुग (?)

तीन योग — (अ) कर्मयोग, २ मक्तियोग आणि ३ ज्ञानयोग;
(आ) १ कालयोग, २ देवयोग आणि ३ प्रारब्धयोग.

तीन रथ आकाशगामी — १ अश्विनीकुमाराचा राखम रथ, २ उपेचा वृषभ रथ व ३ सूर्याचा सप्ताश्व रथ. असे प्राचीनाना मानित आहे. (अशोक ते कालिदास)

तीन रत्ने (इहलोकीचीं) — १ अन्न, २ उदक आणि ३ सुभाषित.

पृथिव्या त्रीणि रत्नानि जन्मन सुभाषितम् । (वृ. वा. १४-१)

तीन रूपे (अग्नीचीं) — १ आहवर्ग्याय-देवाचा, २ गार्हपत्य-मानवाचा व ३ दक्षिणाग्नि-पितराचा.

तीन रूपे पदार्थांचीं — स्थाणुरूप, २ द्रवरूप व ३ वायुरूप अशा तीन रूपान पदार्थ जगात आढळतात.

तीन रूपे (भगवंताचीं) — १ प्रकृति, २ पुरुष आणि ३ काल. अशा सृष्टयुत्पत्तिसमयीं भगवताचीं तीन रूप प्रकट होतात. (फल्याण नारद-विष्णुपुराणाक)

तीन रूपे (श्रीविष्णूचीं) — १ महत्-ब्रह्मांडाला उत्पन्न करणारे, २ ब्रह्मांडात असलेले आणि ३ सर्वभूतस्थ.

तृतीय सर्वभूतस्थ-तानि ज्ञत्वा विमुच्यते (भारतीय दर्शनसंग्रह)

तीन रूपे (सूर्य देवतेचीं) — १ उदयकाला-ब्रह्मरूप, २ माध्यान्ह काला-रुद्ररूप व अस्तामानकाली-विष्णुरूप “अस्तमाने स्वयं विष्णुस्त्रिभूर्तिश्च दिवाकर” (आदित्य हृदय)

तीन लयी (संगीत शास्त्र) — १ द्रुत, २ मध्यम आणि ३ विलंबित.

तीन लक्षणें (नित्यसंन्याशाचीं) — १ इच्छा न धरणें, २ द्वेष न करणें आणि ३ द्वन्द्वभाव धारण न करण (म. गी. ७-३).

तीन लक्षणें विभूतिमत्त ओळखण्याचीं — १ ऐश्वर्य, २ शोभा आणि ३ प्रभाव.

तीन लक्षणदेव (काव्य शास्त्र) — १ अव्याप्ति, २ अतिव्याप्ति आणि ३ अनमय (काव्य प्रकाश).

तीन लक्षणं (साधूचीं) — १ सम्मानाचा हर्ष नाही, २ अपमानाचा राग नाही व ३ क्रोध आला तरी कठोर वाणी नाही. हीं साधूचीं तीन लक्षणं होत.

न प्रहृष्यति सम्मानैर्नावमानं प्रकुप्यति ।

न क्रुद्धः पुनरपि ब्रूयादेतत्साधोस्तु लक्षणम् ॥ (गरुड ११३४०)

तीन लाभ (आसनापासून) व्यवहारदृष्ट्या — १ नाडीची शुद्धि, २ आरोग्य आणि ३ अगच्चापत्य.

आसनस्य फलान्दृष्ट्ये प्रथमं नाडिशोधनम् ।

द्वितीयं शरीरारोग्यं तृतीयं चागलाशयम् ॥ (मु.)

तीन लिंगे (ध्याकरणशास्त्र) — १ पुष्टिग, २ स्त्रीलिंग व ३ नपुंसकलिंग.

तीन लोक अथवा त्रिभुवनं — (अ) १ स्वर्ग, २ मृत्यु व ३ पाताल, (आ) १ मूढ, २ अतरिक्त आणि ३ द्यौ, (इ) १ मनुष्यलोक, २ पितृलोक व ३ देवलोक (शतपथ) “ श्रीलोकान्व्याप्य भूतात्मा ” (म. भा. अनु अ १४९)

तीन लोक — १ वाणी-शृङ्खी, २ मन-अतरिक्त व ३ प्राण-स्वर्गलोक. ‘ वागवाय लोक मनो अतरिक्तलोक प्राणोऽग्नौ लोक ’ (नृ. १।५।४)

तीन धर्म पदार्थांचे — १ एतन्न, २ उद्विज्ज व ३ प्राणिज्ज. जगातील यच्चयावत् पदार्थ या तीन वर्गांपैकी कोणत्यातरी वर्गात समाविष्ट असतात.

तीन वस्तु दातृत्वांत प्रसिद्ध — १ कामधेनु, २ चिंतामणिरत्न व ३ कल्पवृक्ष.

तीन वस्तु (दुसऱ्याच्या स्वाधीन करूं नयेत) — १ ग्रथ, २ स्त्री व ३ पैसा.

“ पुस्तकं वनिता वित्तं परहन्मगतं गतम् ।

यदि चेत्तुनरायाति नष्टं अथ च खडितम् ॥ ” (मु.)

तीन वाद (वेदान्तशास्त्र) — १ आरम्भवाद-ज्ये मूर्तिरेपासून काची उत्पत्ति. हा आरम्भवाद-नैयायिकाचा आहे. २ परिणामवाद-दुष्टापासून दही होणे (सारय) आणि ३ निमित्तवाद-दारीवर सपाचा आभास होणे (अद्वैत वेदान्त).

तीन वासना — १ लोकवासना (लोकांनीं चांगलें म्हणावें म्हणून),
२ शान्त्रवासना (शान्ताप्पयनाची आवड) आणि ३ देहवासना (वेशभूषा
वगैरेंनीं चांगलें दिसावें म्हणून खटपट). यांमुळे जीवांना खरें ज्ञान होत
नाही. यांनाच वासनात्रय म्हणतात.

तीन वारकरी वैशिष्ट्ये — १ टाळ, २ माळ आणि ३ पताका. हीं
तीन वारकरी संप्रदायिकांच धारण करावीं लागतात.

तीन विद्या — १ प्रकृति विद्या २ आत्मविद्या-आध्यात्मिक ज्ञान आणि
३ ब्रह्मविद्या. याच्या अभ्यसनानें ऐहिक सुख आणि अमृतत्व प्राप्त होतें
(अथर्व-अनु-मराठी)

तीन विद्याप्राप्तीचीं साधनें — १ गुरुश्रूषा, २ पुष्कळ धन आणि
३ विद्या देऊन विद्या घेणें.

“गुरुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

अथवा विद्याया विद्या चतुर्थे नोपपद्यते ॥” (सु.)

तीन विद्येचे शत्रु — १ गुरुश्रूषेचा अभाव, २ त्वरा आणि ३
आत्मश्लाघा.

“अश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवुत्त्रयः ॥”

(म. मा. उद्योग ४०-४)

तीन विभ्रान्तिस्थानें सांसारिकांस — १ पुत्र, २ पत्नी आणि ३
सज्जनसमागम.

संसारतापदग्धानो त्रयो विभ्रान्तिहेतवः ।

अपत्यं च कलत्रं च संतसंगतिरेव च ॥ (सु.)

तीन वेळां विश्वरूपदर्शन — पहिलें-धृतराष्ट्राच्या राजसमंत शिष्टाईस
गेल्या वेळीं, दुसरें-अर्जुनास गीता उपदेशितांना आणि तिसरें-युधिष्ठिरास
राज्याभिषेक झाल्यानंतर द्वारकेस परत जात असतां, उत्तक नांवाच्या तपोधन
ऋषीस त्याचे विनंतीवरून श्रीकृष्णानें विश्वरूपदर्शन दिलें. (मगवान् श्रीकृष्ण)

[तीन वैभवलक्षणे — १ दुसऱ्याच्या गोष्टीत दबळादबळ न करणें,
२ आपल्या कामांमध्ये मग्न असणें आणि ३ मिळालेल्या संपत्तीचें रक्षण करणें.
ही तीन वैभव प्राप्त होण्याचीं लक्षणे होत.

अव्यापारः परायेषु निचोशेनः स्वप्नं ।

रक्षणं समुत्तानानेनैवमलक्षणम् ॥ (म. भा. समा. ५४-७)

तीन व्यसने (कामापासून उत्पन्न होणारी) — १ मिथ्या भाषण, २ परस्त्रीगमन व ३ बैराबांनून मृत करणे. ही तीन व्यसने कामापासून उत्पन्न होणारी. (वा. रा. अरण्य. ९-३)

तीन व्याहृति गायत्र्यामंथाच्या — १ भूः (पृथ्वी) २ भुवः (अंतरिक्ष) आणि ६ स्वः (स्वर्ग)

तीन वृत्ति (शब्दाची अर्थबोधक शक्ति) — १ अभिधा, २ लक्षणा आणि ३ व्यजना. अर्थ ज्या शक्तीमुळे बोधित होतो ती वृत्ति. काही "शल्पयं" नामक चौथी वृत्तीहि मानतात.

तीन शरीरे — १ स्थूल शरीर (पंचमहाभूताच्या पंचीकरणाने बनलेले), २ सूक्ष्म शरीर (मन, बुद्धि, पंचजननेंद्रिये, पंचकर्मेन्द्रिये व पंचप्राण यांचे) आणि ३ कारणशरीर (अविद्या). अशी तीन शरीरे आत्म्याला असतात.

तीन शक्ति — १ शनशक्ति, २ त्रियाशक्ति आणि ३ अर्धशक्ति. (देवी. भाग. तृतीयस्कंध ७-२५)

तीन शास्त्र चंद्राचे — १ कवळा, २ चोर आणि ३ विरही (चंद्रप्रभा)
तीन शास्त्रे — (जगाचे नियमन करणारे) — १ मनोनिग्रही माणसाचा शास्त्रा गुरु, २ दुष्टाचा शास्त्रा राज (शासनाधिकारी) आणि ३ गुनपणे. पाप करणाराचा प्रत्यक्ष यमच. हे तीन शास्त्रे होत.

गुरात्मवर्ता शास्त्रा शास्त्रा राज दुरात्मनाम् ।

अथ प्रच्छन्नपापानां शास्त्रा वैवस्यनो यमः ॥

(म. भा. उ. ३५-७१)

तीन 'स' कार प्रतिष्ठा वाढविणारे — १ संपत्ति, २ सन्मान आणि ३ सत्ता.

तीन सत्ता — १ पारमार्थिक सत्ता, २ व्यावहारिक सत्ता आणि ३ प्रातिभासिक सत्ता (वेदान्तशास्त्र)

तीन सप्तक (गायनशास्त्र) — १ मद्र, २ मध्य आणि ३ तार.

तीन संग्रहणीय वस्तु — १ अथ, २ स्नेही व ३ औपवी. याचा संग्रह करावा.

तीन संप्रदाय च त्यांची घोषणावाक्ये (दत्त उपासकांचे) —
 १ गुरु संप्रदाय—श्रीगुरुदेवदत्त, २ अवधूत संप्रदाय—अवधूत जिनन श्रीगुरु-
 देवदत्त, ३ आनंद संप्रदाय—आनंदे दत्तानंद देवदेव. (दासोपेताची पासोडी—
 प्रलावना)

तीन साधने (तिघांना आपलेसे करून घेण्याची) — १ वृद्ध-
 वृद्ध वमूचें दान, २ बालक—प्रेमळ अत करण आणि ३ विद्वान्—मधुरवाणी.

तीन साधने ब्रह्मविद्या शिकण्याची — १ श्रद्धा, २ भक्ति व
 ३ ध्यान (कैवल्योपनिषद् १-२)

तीन साधने ज्ञानप्राप्तीची — १ प्रत्यक्ष, २ अनुमान आणि ३ आगम
 (शास्त्र) 'प्रत्यक्षानुमानागमाम्याम्' (पातञ्जलयोगशास्त्र)

तीन सिद्धि — १ व्यवहार सिद्धि, २ अलौकिक सिद्धि म्हणजे अणिमा
 रविमा इ. सिद्धि आणि ३ अत्यंत दुःखनिवृत्ति व परमानंद प्राप्तिरूप सिद्धि.
 (हरिपाठ रहस्य)

तीन सांस्कृतिक गर्जना महाराष्ट्रधर्माच्या — १ पुंडलिक बरदे हरि
 विठ्ठल, २ हरहर महादेव आणि ३ जयजय रघुवीर समर्थ. (महाराष्ट्र जीवन)

तीन स्थानी गंगा विशेष पुण्यगद् — १ तीर्थराज प्रयाग, २ हरि-
 द्वार व ३ गंगासागर संगम. (गूढार्थवदिका)

तीन सौंदर्ये — १ विचारसौंदर्य, २ गुणसौंदर्य व ३ मनोसौंदर्य.

तीन स्थाने ध्वनीची — १ हृदय, २ बळ व ३ सूर्य या स्थानातून
 अनुक्रमे मद्र, मध्यम व तार हे स्वरांलाप उगम पावतात. (गायनशास्त्र)

(तीन स्थाने (पवित्र) — १ अवताराची जन्मभूमि, २ सनाची
 मृत्युभूमि आणि ३ धीराची कर्मभूमि. (विचार पोथी))

(तीन स्थाने भगवान् सूर्यदेवतेची — १ उदयकाल—पूर्वदेशाच्या
 पर्वतावर—कोणार्कजवळ, २ मध्यान्ह—कनोजच्या दक्षिणेस कालप्रिय (कालपी)
 येथे व ३ अस्तमान—मूलस्थान (मुल्तान). त्वष्टाभागा (चिनाब) काठी. अशी
 तीन स्थाने श्रीकृष्णपुत्र सावाने स्थापन केली. (बराह पु. अ. १७८)

तीन स्वर — १ उदात्त, २ अनुदात्त व ३ स्वरित.

तीन स्कंध (विभाग) ज्योतिषाचे — १ सिद्धान्त, २ संहिता
 आणि ३ होरा.

तीन दृष्ट — १ बालदृष्ट, २ स्त्रीदृष्ट आणि ३ राजदृष्ट.

तीन हेतु तीर्थप्राप्त्याचे — १ देहशुद्धि, २ धर्मसाधन आणि ३ मोक्षप्राप्ति असे तीन हेतु तीर्थ घेण्याचे क्रमाने सांगितले आहेत.

प्रथम कायशुद्ध्यर्थे द्वितीय धर्मसाधनम् ।

तृतीय मोक्षमाप्नोति एव तीर्थ त्रिधा सिवेत् ॥ (कर्मवेदी ब्रह्मकर्म)

तीन हेतु (विवाहाचे) — १ धर्मसाधन, २ प्रजोत्पत्ति व ३ रतिसुग. " धर्मप्रसरत्यथा हि विवाहः । "

तीन द्वास्त्ये — १ सुतहास्य, २ सितहास्य आणि ३ व्यतहास्य. असे हास्याचे तीन प्रकार.

तिघांना आश्रयाविना शोभा नाहीं — १ विद्वान, २ स्त्री आणि ३ वेली.

विनाश्रय न शोभन्ते पण्डितावनिताल्याः । (सु.)

तिघेजण जगात निघ — १ लग्न घेतल्यानंतर पत्नीला टाकणारा पति, २ बापाचे पश्चात् आर्देचे भरणपोषण न करणारा मुलगा आणि ३ उपवर मुलीचा योग्य वेळीं विवाह न करून देणारा बाप. (सावित्रीचरित्र)

तिघांच्या तीन प्रकारे परीक्षा — १ सोन्याची—अग्नीने, २ लोह्याची—सोन्याने व ३ पुरण्याची परीक्षा—रिन्यानी. (विनोद महदाख्यायिका) *

तिघांना तीन प्रकारचे भय असते — १ कनिष्ठ वर्गांना बेकारांचे भय, २ मध्यम वर्गांना मरणाचे भय आणि ३ उच्च वर्गांना अपमानाचे भय.

अवृत्तेर्मयमन्त्याना मय्याना मरणाद्भयम् ।

उत्तमाना तु मर्त्यानामममानात्वर मयम् (म. भा. उ. ३४-५२)

तिघेजण दुर्दैवी — १ जुगाराने धनप्राप्ति, २ सेवा करून मान आणि ३ भिक्षेने भोग मिळण्याची इच्छा करणारा. हे तिघे दुर्दैवी होत.

यूतेन धनमिच्छन्ति मानमिच्छन्ति सेवया ।

भिक्षया भोगमिच्छन्ति ते देवेन विद्विम्बिताः ॥ (सु.)

तिघेजण नामधारी होत — १ नाव विद्याधर पण मूर्ख, २ नाव दिवाकर पण जल्माध व ३ नाव लक्ष्मीधर पण दरिद्री. कृति व आवृत्ति यात निसर्गति असली म्हणजे हा संकेत उपयोजिल जातो.

विद्याधरो यथा मूर्खो जन्माधश्च दिवाकर ।

लक्ष्मीधरो ददिश्च-त्रयस्ते नामधारका ॥ (सु.)

तिघाचा नाश अटळ --- १ अन्न-ज्ञान नष्टणारा, २ अथर्व-स्वतः ला
ज्ञान नसून ज्ञानी पुरुषाच्या वचनावर विश्वास न ठेवणारा आणि ३ सदाश्यामा
-ज्ञानी सारातात त्याविषयी सतत मशय घेणारा.

तिघाना नरक मिळतो --- १ मित्रद्रोही २ कृतघ्न आणि ३ विश्वासघातकी
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यो हि विश्वासघातक
ते नरा नरक यान्ति चावज्ज्वलद्रिवाकरो (विक्रमचरितम्)

तिघेजण पित्यासमान --- १ जन्मदाता, २ प्राणदाता व ३ अन्नदाता.
शरीरकृत् प्राणदाता यस्य भ्रात्रानि भुजते ।
नमैषैते त्रयोऽप्युक्ता पितरो धर्मशास्त्रे ॥ (म. भा. आदि ७२ १५)

तिघेजण पृथ्वीचा उपभोग घेणारे --- १ शूर, २ विश्वासपत्र
आणि ३ सेवा करी करावी हं जाणणारा. (म. भा. उद्यान ३५ ७४)

• तिघेजण महाभारताचे (याज्ञच्या) कर्ते --- १ व्यास-जय,
२ वैद्यपायन-भारत आणि ३ चौती-महाभारत (म. भा. उपसंहार)

(तिघेजण यज्ञ न करिता स्वर्ग प्राप्त करून घेतात --- १ अन्नदान
करणारा, २ पाणपोई घालणारा आणि ३ रोगी घरा करणारा या तिघाना
यज्ञ न करता स्वर्ग (उत्तम गति) प्राप्त होते.

अन्नदो जलदश्चैव ह्यातुरस्य चित्तित्थक ।

त्रयस्ते स्वर्गमायान्ति विना यज्ञेन भारत ॥ (योगरत्नाकर)

तिघेजण चक्रोक्तिमार्गनिपुण --- १ मुक्छु, २ वाणमज्ज आणि ३
कविराज- (राघवपाण्डवीय काव्याचा कर्ता) हे तीन सख्खत वाङ्मयात
चक्रोक्तिमार्गनिपुण नसे कवि होऊन गेले.

मुग्धुर्वाणमज्जश्च कविराज इति त्रय ।

चक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुषा विद्यते न वा ॥ (रा. पा. १ ४१)

तिघेहि सुखी असावेत --- १, अन्नदाता, २ भाजन करणारा व
३ स्वयंपाक करणारा.

“ अन्नदाता त्या मोक्षा पार्वनता सुखी मरेत । ” (सु.)

तिघेजण मृष्टिकर्त्याशीं स्पर्धा करणारे — १ अथकार, २ चित्रकार आणि ३ शिल्पकार. (प्रार्थान हिंदी शिल्पशास्त्रावर)

तिघेजण स्थानातरामुळे दोमा पावतात — १ सिट, २ मृपुन्य व ३ हत्ती. हे तिघे मचारामुळे दोमून दिसतात.

‘स्थानभ्रष्टाः सुशोभन्ते सिंहाः सपुन्या गजः’ (मु.)

तीर्थयात्रेचीं तीन प्रयोजने — १ देहदेहन, २ पदनिवाराचा त्याग आणि ३ आपपर अभेदत्व. अशीं तीर्थयात्रेचीं तीन प्रयोजने होत.

यापरी यात्रा तीर्ती । घटल्या असती ज्वालगुनी । तो ज्ञानियाचा मुकुटमणी । प्रतिईश्वर होईल ॥ (भक्तिसारामृत ११-१०६)

त्रयी — तिन्हीचा समुदाय. (अ) १ सत्, २ चिन्, आणि ३ आनंद; (आ) १ अक्ष, २ यजुस् आणि ३ सामन्; (इ) १ शसन, २ हवन आणि ३ स्नवन; (ई) १ अग्न्यात्म, २ मत्ति आणि ३ नीति. अशा अनेक त्रयी आहेत. याच्या एकत्रीकरणातच वैदिक धर्माची सिर्जना आहे. (उ) १ बाप, २ आज्ञा आणि ३ पणज; (ऊ) १ आई, २ आजी आणि ३ पणजी असे अनुक्रमाने येणारे तीन पूर्वज (ए) १ धर्म, २ अर्थ व ३ काम याचा समुच्चय (ऐ) १ सहिता, २ ब्राह्मण व ३ आरण्यके मिळून होणारे त्रय.

आत्मत्रय — १ जीवात्मा, २ अतरात्मा व ३ परमात्मा.

आयुर्वेदग्रंथत्रयी — १ चरक, २ सुश्रुत आणि ३ वाग्भट.

दर्शनत्रयी — १ सांख्य, २ योग व ३ वेदान्त.

पुराण प्रस्थानत्रयी — १ रामायण, २ महाभारत आणि ३ भागवत.

प्रमाणत्रयी — १ श्रुति, २ युक्ति व ३ अनुभव. (वेदान्त)

प्रार्थनात्रयी (औपनैषादिक) — १ असतो मा सद् गमय । २ तमसो मा ज्योतिर् गमय । व ३ मृत्योर् मा अमृत गमय ।

रत्नत्रय (जैन धर्म) — १ सम्यग्दर्शन, २ सम्यग्ज्ञान व ३ सम्यक् चारित्र. (रत्नकरवक श्रावकचचार)

रत्नत्रयी — (बुद्ध धर्माची) १ बुद्ध, २ धर्म आणि ३ सध.

वनस्पतित्रयी — १ सुठ, २ गिरी व ३ पिंपळी.

चारकरी प्रस्थानत्रयी — (अ) श्रीज्ञानेश्वरी, २ तुकारामाची गाथा आणि ३ एकनाथी भागवत. (आ) १ चागदेवपाठष्टी, २ अमृतानुभव आणि ३ ज्ञानेश्वरी.

वेदान्तप्रस्थानत्रयी — १ दशोपनिषदे, २ भगवद्गीता आणि ३ ब्रह्मसूत्र

त्रिकर्म — १ नित्य, २ नैमित्तिक आणि ३ काम्य.

‘ नित्य नैमित्तिक काम्यमिति कर्म त्रिधा मतम् ’ (व्यास. स्मृति ३-१)

त्रिकटु — १ मुठ, २ मिरे आणि ३ पिपळी या तीन औषधाचा समुदाय.

त्रिकूट — तीन शिखरें असलेला लव नामांतरानें लंकेतील एक पर्वत. (या. रा. मुदर संग १ भारत-प्राचीन ऐति. कोश)

त्रिकूट (पाकशास्त्र) — १ गोरकूट, २ मेथकूट आणि ३ तिलकूट.

[त्रिकाडयधु — पाडवापैकी भीमाचा शक्तिवैतु हा महापराक्रमी पुत्र. पण भारतीयुद्धात हा कौरवपक्षाला मिळाला होता. याचेजवळ तीन विपारी धूम्रांजें होती म्हणून याला त्रिकाडयम् म्हणत असत (शक्तिकेवु)]

त्रिकाड वेद — १ कमकाड (मंत्रभाग), २ उपासनाकाड (ब्राह्मण भाग) आणि ३ ज्ञानकाड (उपनिषद्भाग). या तीन कांडांनी युक्त असा वेद. ज्ञान भक्ति कर्मकांडा । वेद त्रिकाड नेमस्ता ॥ (ए. भा. २०-७१)

त्रिगुण — १ सत्त्व, २ रज आणि ३ तम हे तीन प्राकृतिक गुण.

ते प्राणिये तव स्वभावे । अनादि मायाप्रभावे ।

त्रिगुणाचेचि आधये । बळिले आहाती ॥ (शा. १७-५६)

त्रिगुणाची तीन प्रतीकें — १ रजोगुण-रावण, २ तमोगुण-कुम्भकर्ण आणि ३ सत्त्वगुण-विभीषण. (विचार पोथी)

त्रिचक्र — आश्विनीकुमाराचा रथ (आदर्श हिंदी श. को.)

त्रिजात — दालचिनी, २ तमालपत्र आणि ३ वेल्दोडे या तीन मसाल्याच्या पदार्थांस (समुच्चयानें).

त्रितन्त्री — (अ) तीन तारा असलेली वीणा. (आ) १ आध्यात्मिक, २ आधिभौतिक आणि ३ आधिदैविक.

त्रिताप — १ आधि, २ व्याधि आणि ३ उपाधि.

त्रिदोष — १ वात, २ पित्त आणि कफ हे तीन मुख्य धातु शरीरात असतात. आयुर्वेदार्ची मूळ उमारणी शरीरातील या मुख्य तीन पदार्थावर केलेली आहे. याना उद्देशूनच वातपित्तकफात्मक त्रिदोषपद्धति असें नाव आहे. काहींच्या मतें रक्त हा चवथा पदार्थ किंवा दोष मानून चतुर्दोषात्मक पद्धति असें म्हणतात.

त्रिदंडी — १ कर्मा (कर्म), २ वाचा आणि ३ मन, या तिहींवर ज्याने तारा मिळविली आहे असा पुरुष.

वाग्दंड. कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ये त्रयः ।

यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदंडी महायतिः ॥ (मु.)

त्रिदंडी संन्यास — ज्यात १ शिष्या, २ यज्ञोपवीत व ३ वस्त्र याचा त्याग करावा लागत नाही असा संन्यासाचा एक प्रकार. अशास पुन्हा गृहस्था-भ्रमान येता येते, अशी समजूत आहे.

त्रिधातु — १ वात, ३ पित्त व ३ कफ (ऋग्नेद १-३४-६)
(सायण भाष्य.)

त्रिनयन — महादेवाचे तीन नेत्र, १ श्वेत मानु-सोम, २ बृहद्मानु-अग्नि आणि ३ मानु-सूर्य हे महादेवाचे तीन नेत्र होत. (स्तुतिबुमुमांजलि)

त्रिपथ — १ कर्म, ३ ज्ञान आणि ३ उपासना. या तिन्ही मार्गांवर समुत्थाने म्हणतात

त्रिपीठक — १ सत्र, २ विनय आणि ३ अग्निधर्म म्हणजे बुद्धदेवाचे आचार आणि तत्त्वज्ञान अशी तीन पीठके म्हणजे संप्रह. याना त्रिपीठक अशी संज्ञा आहे.

त्रिपदागायत्री — तीन पदाचा गायत्री छंद. उदा०—
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम् । भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् (गा. मन)
“त्रिपदा जपे पवित्रपूर्ण । यात्रायां वेदांचे निवासस्थान ॥” (ए. भा. ११-१३८०)

त्रिपथगा (भागीरथी) — ही १ स्वर्ग, २ मृत्यु आणि ३ पाताळ या तिन्ही लोकात वाहणारी. म्हणून त्रिपथगा.

शितौ तारयते मृत्यान् नागास्तारयतेऽप्यथ ।

दिवि तारयते देवान् तेन त्रिपथगा स्मृता ॥ (सु.)

त्रिपुटी — एक नसेल तर दुसऱ्या दोहोची सिद्धि होणार नाही. अशा रीतीने एकमेकाशीं संबद्ध अशा तीन गोष्टींचा समुच्चय, याला त्रिपुटी म्हणतात. अशा त्रिपुटी अनेक आहेत.

उदा० — परमेश्वर, आत्मा व जगत्, तत्, त्वं, व असि, सत्, चित् व आनंद, ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान, कर्ता, कारण व क्रिया, प्रवृत्ति, पुरुष व परमपुरुष, दृश्य, द्रष्टा व दर्शन, ब्रह्म, माया व जीव, साध्य, साधक व साधन; पूज, पूजक व पूजन, ध्येय, ध्याता व ध्यान, रिता, पुत्र आणि पवित्र आत्मा (ख्रिस्ती धर्म), भोक्ता, भाग्य व भोग, शब्द, अर्थ व प्रत्यय, प्रिय, प्राणेश्वरी व प्रीति, शिष्य, सद्गुरु व साक्षात्कार उपमा, उपमेय व उपमान, व्यष्टि, समष्टि व परमेष्ठी, कर्म, भक्ति व ज्ञान, कर्ता, कर्म व क्रियापद, अकार, उकार व मकार, जाग्रति, स्वप्न व सुषुप्ति इत्यादि.

त्रिपुंड्र — १ अकार, २ उकार आणि ३ मकार या भस्माच्या तीन रेखा कणाळार लावावयाच्या. यास त्रिपुंड्र म्हणतात. (गुह्यचरित्र)

त्रिफळा — १ हिरडा, २ वेहडा आणि ३ आवळफाटी या तीन ओपधाचा समुदाय.

त्रिभुवन — १ स्वर्ग, २ मृत्यु व ३ पाताळ.

त्रिमधु — १ तूप, २ गूळ किंवा साखर आणि ३ मधु. हे तीन मधुर पदार्थ मानले आहेत.

‘धृतं शुद्धं मादिकं च विज्ञेय मधुरजयम् । (शा. नि.)

त्रिमूर्ति — (अ) १ ब्रह्मा (सृजन), २ विष्णु (पालन) आणि ३ शिव (संहार) या तीन देवता, (आ) ब्रह्मा, विष्णु आणि शिव या तिन्ही देवतांच्या अशापासूनचा दत्तात्रेयावतार.

त्रिराम — १ दाशरथि राम, २ परशुराम आणि ३ बलराम.

त्रिरूपा लक्ष्मी — १ श्रीदेवी, २ भूदेवी व ३ दुर्गा. लक्ष्मीदेवतेचीं हीं सत्त्व, रज व तम या त्रिगुणात्मक प्रकृतीचीं तीन रूपे आहेत.

‘लक्ष्मी त्रिरूपा सभूता धी-भू-दुर्गेति संहिता’ (गण्ड. ब्रह्म. ४-१)

त्रिलोह — १ साने, २ रुपें व ३ तांबें.

त्रिवाचा — तीन वेळा उच्चारिलेले वचन. त्राम अमिवचन.

जानरी आणीन हे प्रमाण । सत्य सत्य त्रिवाचा ॥ (रा. वि. १७-११८)

त्रिचारशांति — १ व्यक्तीमध्ये शांति, २ राष्ट्रांमध्ये शांति आणि ३ जगात शांति. याचा अर्थ सर्वत्र शांति नादावी असा आहे. म्हणून कोणत्याही शुभकार्याचे अर्ती 'ॐ शांति शांति शांति' असा शांतिपाठ निरार उच्चारण्याचा परिपाठ आहे.)

त्रिशूल — १ फटिशूल (कामेच्छा), २ पोशूल व ३ मन्त्रशूल.)

त्रिविध आनंद — १ काव्यानंद, २ ज्ञानानंद व ३ भक्त्यानंद.

त्रिविध आदर्श मानवी जीवनाचे — १ धर्म, २ अर्थ व ३ काम.
“धर्माणां विरोधेन काम सेवेन ।” (कौटिल्य)

त्रिविध गंडांतर — १ नखन गंडांतर, २ तिथि गंडांतर व ३ लग्न गंडांतर.
(म. वा. को.).

त्रिविध केतू अथवा दुश्चिन्ह — १ दिव्य-उत्पात इ., २ अत-
रिख-धूमकेतू इ. व ३ पार्यव-भूकप इ. असे तीन प्रकार. असे उत्पात
मारतीय बुद्धारभीं झाले होते अशी कथा आहे. (मुत्तेश्वर समा अ. १२)

त्रिविध ताप — १ आधिदैविक (विद्युत्पतन, अतिवृष्टि इ.),
२ आप्यात्मिक (ज्वर, शूल इ.) आणि ३ आधिभौतिक (पाण्यात बुडणे,
चौर्य, भय इ.)

देवापासुनि आधिदैविक । मानसताप आप्यात्मिक ।

भूतापासाव तो भौतिक । या नाव देख त्रिविध ताप ॥ (ए. मा. २२-३९९)

त्रिविध देह — १ स्थूल देह, २ सूक्ष्म देह आणि ३ कारण देह.

त्रिदोष (आयुर्वेद) — १ वात, २ पित्त आणि ३ कफ. हे शरीरात
असणारे तीन दोष चांगल्या स्थितीत असले म्हणजे शरीराचे रक्षण करतात
व बिघडले म्हणजे नाश करतात.

‘वात पित्त-कफ एते त्रयो दोषा इति स्मृता ।’ (माधवकाश पूर्वखंड)

त्रिविध दोष खाद्यपदार्थासंबंधी — १ जातिदोष-कादा, लक्ष्ण वगैरे
२ निमित्त दोष-हल्ल्याकडील पदार्थ व ३ आश्रयदोष-चारित्र्यहीन व्यक्तींनीं
स्पर्शिलेले (स्वामी विवेकानंदाच्या सहवासात)

त्रिविध नायिका — १ मुग्धा, २ मध्या व ३ प्रौढा.

त्रिविध प्रतिबंध — १ भूत प्रतिबंध—मनाची अस्थिरता, विषयचिंतन वगैरे, २ वर्तमान प्रतिबंध—कुतर्क दुराग्रह वगैरे आणि ३ भावी प्रतिबंध—निश्चय करण्याची शक्ति बुद्धीत नसणे, मिथ्या ज्ञान इ. (नेधामृत)

त्रिविध प्रकार औषधाचे — १ दिव्य—हवा व उष्णता, २ पार्थिव—रानिज, उद्भिज्ज पदार्थ व ३ औदक—प्रवाही किंवा द्रवरूप (ऋ. महल १-३४)

त्रिविध बुद्धि — १ देहबुद्धि, २ जीवबुद्धि आणि ३ आत्मबुद्धि.

त्रिविध ब्रह्म — १ उपभोग घेणारा जीवात्मा २ उपभोग्य हे वास्तुविश्व व ३ त्या दोहाना प्रेरणा देणारे चैतन्य ही ब्रह्माची त्रिविधता (धवलगिरी)

त्रिविध मृदंग — १ मायूरी, २ अर्धमायूरी आणि ३ कूर्मस्ता.

त्रिविध घोरचूडामणी — १ रणवीर, २ विद्यावीर आणि ३ दानवीर अशा तीन गुणांनी युक्त असा प्राचीन काली राजा भोज होऊन गला. त्याला त्रिविध घोरचूडामणी म्हणत.

त्रिविध श्रद्धा — १ सात्विक, २ राजस आणि ३ तामस.

‘ त्रिविधा भयति श्रद्धा देहिना सा स्वभावजा । ’ (भ. गी. १७-२)

त्रिवेणी संगम — १ गंगा, २ यमुना आणि ३ सरस्वती (गुत). या तीन नद्यांचा संगम हा प्रयागास आहे त्रिवेणी संगमावराल स्नान फार पुण्यकारक मानल आहे.

त्रिविध श्रोता — १ मुख, २ मुसुबू आणि ३ निषयी (गूढार्थचिंतामणी कोश)

त्रिविध सुखे — १ लौकिक, २ पारलौकिक आणि ३ पारमार्थिक.

त्रिविध समीर — १ शीतल, २ मंद व ३ सुगंध.

त्रिपाद भूमि — १ त्रिविष्णु, २ भरतखड आणि ३ पाताळ या तीन देशविभागाना सक्ताने त्रिपाद भूमि म्हणल आहे. ही त्रिपाद भूमि वामनान वलीकळ मागितली व ती त्यान दिली अशी पौराणिक कथा आहे

त्रिसूत्री (भगवंताच्या अवतारकार्याची) — १ सज्जनाचे रक्षण,
२ दुष्टाचे निर्मूलन व ३ धर्माची स्थापना.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्टताम ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्मानि युगे युगे ॥ (म. गी. ४८)

त्रिस्थळी यात्रा — १ कशी, २ प्रयाग आणि ३ गया. या तीन तीर्थोची यात्रा.

त्रिस्रोता — १ स्वर्ग, २ मृत्यु आणि ३ पाताळ. या तिन्ही लोकांत वाहणारी—वागा. पृथ्वीवरील प्रवाहास मार्गारथी, स्वर्गातील प्रवाहास मदाब्जिनी व पाताळ छेकातील प्रवाहास भोगावर्ती अशीं सहा आहे.

त्रैविद्या — १ ऋग्वेद, २ यजुर्वेद आणि ३. सामवेद या तीन वेदानां निव्वून त्रैविद्या अशीं सज आहे.

“ तयो वै विद्या ऋचो यजूपि सामानि ” (शतपथ)

३॥

औष्ट — म्हणजे साडेतीन.

साडेतीन पांढे — १ तुळजापूरची मक्कानी, २ मातापूरची रेणुका,
३ जेगाईच्या आव्याची योगेश्वरा आणि ३ कल्याणपूरची लक्ष्मी हीं देवीचीं
साडेतीन पांढे मानिलीं आहेत.

साडेतीन मुहूर्त — १ वर्षप्रतिपदा, २ अश्वयुज्या, ३ निज्या-
दशमी हे तीन पूर्ण व वलिप्रतिपदा हा अर्धा.

साडेतीन वारें — १ वीण, २ पन्वराज, ३ ब्रम्हरी आणि ३ मन्त्रिरी
निव्वून साडेतीन वारें.

साडेतीन शहाणे (पेशवाईतील) — १ सगरामनापू वेंकळ, २
देवाजीपत चोरपडे, ३ विठ्ठल सुंदर आणि नाना फट्ठगवीस अर्धां शहाणा. हे
साडेतीन शहाणे मराठ्यांच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहेत.

४

चतुर्थ -- १ चार वस्तूच्या समुच्चयापैकी चवथ्या वस्तूला सव्हेताने म्हणतात. कात, मोथ, दड इ.

(अ) १ पान, २ सुपारी, ३ चुना आणि ४ कात, (आ) १ धर्म २ अर्थ, ३ काम आणि ४ मोक्ष, (इ) १ साम, २ दाम, ३ भेद, आणि ४ दंड.

चतुराक्षरी मंत्र -- (अ) “ राधा कृष्ण ” भाविकाचा एक गोड मंत्र. (आ) “ वामदेव ” (इ) “ दत्ता-त्रय ” (श्रीदत्तस्तवपदामृत) (ई) “ रामकृष्ण ”.

“ उग्रडा मन्त्र जाणा । रामकृष्ण म्हणा ” (तुकाराम)

चतुरात्मा -- १ मन, २ बुद्धि, ३ अहंकार व ४ चित्त या चार अतःकरण्या वृत्ती होत; म्हणून त्यास चतुरात्मा म्हणतात. (वि. स. नाम)

चतुरानंद -- १ आत्मानंद, २ ब्रह्मानंद, ३ अविद्यानंद व ४ विषयानंद.

चतुरायुध -- १ शस्त्र, २ चक्र, ३ गदा आणि ४ पद्म. ही श्रीविष्णूची चार आयुधे.

चतुरायुध क्षेत्र -- १ शस्त्रक्षेत्र-जगन्नाथपुरी, चक्रक्षेत्र-सुवनेश्वर, ३ गदाक्षेत्र - वैतरणी नदी आणि ४ पद्मक्षेत्र-मैत्रावन (फोणार्क) ही सर्व चतुरायुध क्षेत्रे, ओरिसात (ठक्कल) आहेत.

चतुर्विध अन्न -- १ भक्ष्य-चर्वण करून ताण्याचे पदार्थ-भाकरी, पोळी वगैरे; २ लेह्य-जसे पचामृत, रायते वगैरे ३ चोष्य-चोषण्याचे ऊंस इ. आणि ४ पेय-पिण्याचे-दूध, ताक वगैरे. (आ) १ शुक्ल, २ पद्म, ३ लिंग आणि ४ विदग्ध. (शिव-ली.)

चतुर्विध आसव (चित्त-मल) -- १ कामासव, २ दृष्टि आसव-मताभिमान, ३ भवासव-पारलौकिकेच्छा व अविद्या-अयथार्थ ज्ञान (बुद्धदर्शन)

चतुर्विध जीव — १ देव, २ मनुष्य, ३ तिर्यक् (मनुष्येतर जीव) आणि ४ नरकी (जैनधर्म)

चतुर्विध कर्तव्य विद्यार्थ्यांची — १ स्वतः बुद्धि, २ स्वतः तत्ता असणे, ३ सेवापरायणता व ४ सर्वसाधनता (भूदानगंगा भाग ६)

चतुर्विध दाने — १ आहारदान, २ ज्ञानदान, ३ औषधादान आणि ४ अमयदान (जैनधर्म).

चतुर्विध पुरुषार्थ — १ धर्म, २ अर्थ, ३ काम व ४ मोक्ष हे चार पुरुषार्थ होत. ज्ञानी भक्त, भक्ति हा पंचम पुरुषार्थ मानतात. 'भक्ति भाव प्रेमा । साधित पुरुषार्थ । ब्रह्माचा जो अर्थ । निज ठेवा ॥' (तुकाराम)

चतुर्विध प्रलय — १ नित्य प्रलय, २ प्राकृत प्रलय, ३ नैमित्तिक प्रलय आणि ४ आत्यंतिक प्रलय.

चतुर्विधमक्त — १ आर्त-द्रीपदी, २ जिहासु-उद्वेग, ३ अर्थाचा ध्वज आणि ४ शक्ती-शुद्धेव.

'आर्तो जिहामुर्यापी शक्ती च भरतर्षभ ।' (म. गी. ७-१६)

चतुर्विध भक्ति लोकमातेची (नंदीची) — १ स्नान, २ पान, ३ दान व ४ गान (जीवनलीला).

(चतुर्भद्र — (अ) १ धर्म, २ अर्थ, ३ काम व ४ मोक्ष या चार पुरुषार्थांचा समुच्चय. (आ) १ मुद्र, २ अनिविष, ३ सुखा गवत व ४ शुद्धबेळ या चार औषधांचा समूह. (इ) १ गोड शब्दाने दान, २ गर्वरहित ज्ञान, ३ क्षमाशील श्रेय व ४ त्यागयुक्त वित्त या चार दुर्लभ गोष्टींना चतुर्भद्र म्हणतात. (प्रश्नोत्तर - रत्न-मालिका))

चतुर्विध मित्र — १ नीरस, २ नात्यागोत्याचे, ३ वशपरपरा ज्ञानानुप्राप्ती आणि ४. आपत्कालीन रक्षण करणारे.

नीरस कृतसत्रय तथा वशपरमागतम् ।

रक्षक व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ (प्र. नी. ४-७४)

चतुर्विध मुक्ति — १ सलोकता, २ समीपता, ३ सरूपता व ४ सायुज्यता. (दा. बो. ४-१०-७८)

चतुर्भूती — १ विराट्, २ सनातना, ३ व्याकृत व ४ तुरीय. या चार ब्रह्माव्याच भूती होत म्हणून त्यास चतुर्भूता म्हणतात. (विष्णू स.-नाम)

चतुर्विध योग — १ कर्मयोग, २ भक्तियोग, ३ राजयोग आणि ४ ज्ञानयोग.

चतुर्व्यूह — (अ) १ वामदेव, २ सकपण, ३ प्रभुम्न आणि ४ अनिरुद्ध. पृथ्वीस आधारभूत असे चार व्यूह आहेत; (आ) १ रोग, २ आरोग्य, ३ निदान आणि ४ भैरव्य (वैद्यशास्त्र) (इ) १ शरीर पुरुष, २ छंदः पुरुष, ३ वेद पुरुष आणि ४ महापुरुष असे परब्रह्माचे चार व्यूह आहेत म्हणून त्यास चतुर्व्यूह म्हणतात. (विष्णू स. नाम.)

चतुःश्लोकी भागवत — श्रीमद्भागवताच्या दुसऱ्या स्कंधातील नवव्या अध्यायातील ३२ ते ३५ हे चार श्लोक. यात ब्रह्मदेवाला भगवताने सांगितलेले गुप्त ज्ञान अथवा सर्व भागवत ग्रंथाचे सार आहे, म्हणून त्यास चतुःश्लोकी भागवत म्हणतात.

ते हे चतुःश्लोकी भागवत ।

सद्यपासी साग भगवत ॥ (च. भा. ४३०)

चतुःश्लोकी शाकुंतल — शाकुंतल नाटकातल्या चवथ्या अंकातील चार श्लोक. या कालिदासाच्या अमर कृतीला ही सजा आहे.

काव्येषु नाट्यं रम्यं तत्रापि च शकुंतला ।

तन्मध्ये तु चतुर्थोऽङ्कः तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ (सु.)

चतुर्विध साधने (दुःखपरिहाराची) — १ भैरी, २ वरुणा, ३ सुदिता आणि ४ उपेक्षा (योग०)

चतुःशास्त्र — १ न्याय, २ व्याकरण, ३ पूर्वमीमांसा आणि ४ उत्तर मीमांसा ही चार शास्त्रे व यात पारंगत तो चतुःशास्त्री.

चतुःसूत्री (कर्मयोगाची) — १ कर्मण्येवाधिकारस्ते, २ मा फलेषु कदाचन, ३ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा, ४ मा ते सत्संगोऽस्त्वकर्मणि. (भ. गी. २४७)

चतुःसूत्री (महानुभाव) — २ अहिंसा, २ निसंग, ३ निवृत्ति आणि ४ भक्तियोग.

चतुःसूत्री (चरित्र लेखनाची) — १ व्यक्तिविकास, २ स्वभावचित्रण, ३ संदर्भ आणि ४ अचूकता (म. टाईम्स २९ एप्रिल १९६३)

चतुःसूत्री (लोकमान्यप्रणीत) — १ स्वदेशी, २ बहिष्कार ३ राष्ट्रीय शिक्षण आणि ४ स्वराज्य.

चतु सूत्री (व्यावहारिक आचरणाची) — १ जसेच्या तसे, २ जेव्हाच्या तेव्हा, ३ ज्याचे त्याना व ४ जेयल्या तेथ (आयुर्वेदपरित्रा एप्रिल १९६०)

चतु सूत्री — (श्रीशिष्यउग्रपतींच्या अवतारकार्याची) — १ देव, २ धर्म, ३ गो (गाय) आणि ४ ब्राह्मण याच प्रतिपालन

चतु सूत्री (श्रीशंकराचार्य) — १ अधातो ब्रह्मजिज्ञासा, २ जन्म द्वास्थ यत, ३ शास्त्रयोनित्वात् व ४ तत्तु समन्वयात् (ब्रह्मसूत्र शारीरकभाष्य)

चतु सूत्री (समर्थीची) — १ हरिकथानिरूपण-भक्ति, २ राजकारण शक्ति, ३ सर्वविषयी सावधपणा-युक्ति आणि ४ साक्षेप-मुक्ति

(दा. बो. ११७४)

(आ) १ कर्म, २ उपासना, ३ ज्ञान आणि ४ मोक्ष (दा. गो)

चतु सूत्री (स्वास्थ्यरक्षणाची) — १ दिनचर्या २ ऋतुचर्या, ३ वेगोदीरणधारण आणि ४ सदाचार (आयुर्वेद)

चतु सूत्री (ज्ञानेश्वरीची) — १ भक्तियुक्त अत करण, २ अध्यात्म शास्त्र, ३ बाक्चातुर्य आणि ४ सर्वांच सुख (ज्ञानेश्वरी १८-१७५०)

चत्वार गुण — १ तमोगुण, २ रजोगुण, ३ सत्त्वगुण आणि ४ शुद्ध सत्त्वगुण.

ऐसे हे चत्वार गुण । चौदेहाचे ॥ (दा. बो. १७१४)

चत्वार देव — १ नाना प्रतिमा, २ अवतार महिमा, ३ अंतरात्मा व ४ निविहारी देव.

ऐसे हे चत्वार देव । सृष्टीमधील स्वभाव ।

या वेगळ्या अतभाव । काटचि नाई (दा. गो. ११२३४)

चत्वार देह आणि त्याचे अभिमानी — १ स्थूल देह-विश्व, २ सूक्ष्मदेह-तैजस, ३ कारणदेह-प्राण व ४ महाकारण देह-प्रत्यगामा (परमात्मत)

चत्वार भोग — १ स्थूल भोग, २ प्रविविक्त भोग (उपाधिरहित), ३ आनंद भोग व ४ आनंदावभास भोग (दा. वा. १७-१-३)

चत्वार मात्रा — १ अ-कार, २उ-कार, ३ म-कार व ४ अधमात्रा.

ऐत्या माना चत्वार । चौदेहाच्या (दा. बो. १७-१-४)

चत्वार शक्ति — १ प्रियाशक्ति, २ द्रव्यशक्ति, ३ इच्छाशक्ति आणि ४ दानशक्ति (दा. बो. १७-१-६)

चतुष्पाद — चार पायांची जनावरे किंवा चार चरणांची नक्षत्र.
(चतुष्पाद धर्म — (अ) १ तर, २ यज्ञ, ३ ज्ञान व ४ वैराग्य;
(आ) १ अहिंसा, २ सत्य, ३ अस्तेय आणि ४ आनृत्य. हे चार धर्मांचे पाद (पाय) होत.

चतुष्पाद संपत्ति व तिच्या सोळा कला — (आयुर्वेदांतील —

संपत्ति कला

१ वैद्य — १ दात, २ गुरुपायून वैद्यक शिकलेला, ३ स्वच्छनेची आवड असलेला व ४ अनुभवि.

२ औषध — १ अनेक प्रकारे देता येण्यामागण, २ अनेक विमार बरे करणारे, ३ संपन्न- ताणें व ४ ज्या रोगावर द्यावयाचे त्याच रोगावर योजिलेले.

३ परिचारक — प्रेमळ, २ स्वच्छनेन राहणारा, ३ रोग्यानदल आस्था असलेला व ४ चतुर.

४ रागी — १ औषदास रसने करणारा, २ वैद्यावर विश्वास ठेवणारा, ३ रोग्याची खरी कारणे सांगणारा आणि ४ धैरवान.

या प्रकारच्या पौंडशकलात्मक चतुष्पाद संपत्तीने युक्त असा रोगी बरा झाल्यावाचून राहात नाही असे वैद्यक शास्त्रात सांगितले आहे (वा. अ. १)

चानुर्मास्य — १ आपाद शु. ११ ते कार्तिक शु. ११ पर्यंतचा चार महिन्यांचा काळ.

(चार अक्षरी मंत्र — १ (अ) त-ड-ज-ड व्यवहारात हा मन उभयपक्षां मुखावह होतो (आ) वि-स-र-ल-ज्याला मन पूर्वेक काम करावयाच नसत त्याला वेळ मारून नेण्याचा सोडस्वर मन म्हणून उच्चारला जातो }

चार अंगे (आत्मज्ञानार्ची) — १ इच्छाशक्ति, २ प्रज्ञा, ३ नीतिज्ञान व ४ श्रद्धा. (कल्याण ईश्वराक)

चार अंगे हठयोगाचीं — १ आसन २ प्राणायाम, ३ मुद्रा व ४ नादानुसंधान (कर्षार दाहावली)

चार अंगे (सहिष्णुतेचीं) — १ द्रवसहिष्णुता, २ वेगसाहष्णुता, ३ परोक्षसहिष्णुता आणि ४ परमतसहिष्णुता

चार अपाय श्रवणास — १ लय-निद्रा, २ वक्षप-वृत्तीचा बाहनुपता, ३ कषाय-राग द्वय इत्यादिकाचे योगाने चित्त स्तब्ध होणे, व ४ रसास्वाद-प्रसंगोपात्त आलेली वषनें तींच तींच ऐकण्याविषयीची आसक्ति (ए. भा ११-७०७)

चार अयस्या — (अ) १ लायति (सृष्टीच्या विविधतत्वा जननम्), २ स्वा, ३ मुमुत (नद्वैताचा अनुभूत) आणि ४ तुषा (शुद्धात्म्या) (आ) १ बाध्य, २ पौगड, ३ तारुण्य आणि ४ बाधक्य यांना अयस्या चतुष्टय म्हणतात

चार अयस्यातील चार गोष्टींचा कधींच मेळ घसत नाही — १ बाळपणाच्या कल्पना, २ तारुण्यातील मनोरंज्ये, ३ प्रौढपणींच विचार आणि ४ बाधक्यातील मावना

चार अयस्या फोटोच्या — १ प्रकथ दशन, २ नक्शिन, ३ प्रस्थापन व ४ मुद्रण फोटो घण्यापासून ती तयार हाइपर्यंत या चार अवस्थानून लवें लागत (मुलम फोटोग्राफी)

चार अवस्था आनदाच्या — १ आनंद, २ परमानंद, ३ त्रिरमानंद आणि ४ सहननंद

चार अवस्था मोक्षमार्गावरील — १ वद, २ मुमुक्षु, ३ साधक आणि ४ सिद्ध

चार अवस्था वासनाच्या — १ प्रभुनवासना, २ तनुवासना ३ शिच्छत्र वासना आणि ४ उदार वासना (पा याग-साधनपाद)

चार अवस्था स्त्रियाच्या वयपरत्वे — १ बाला-वारा वरेंपर्यंत २ प्रौढा-वारा ते चोवीस वरें, ३ मुग्धा-चोवीस ते बत्तीस आणि ४ प्रग्मा-बत्तीसपासून चाळीस वरेंपर्यंत (मूलस्तम)

चार अवस्था साधनाच्या — बाल, २ उन्नत, ३ शिखाचन आणि ४ सहनदरथा (रवीद्रवीणा)

चार अत्रतार श्रीदत्ताचे — १ श्रीदत्त, २ श्रीपाद श्रीवल्लभ, ३ श्रीनृसिंह सरस्वती आणि ४ अक्कलकोटचे स्वामी. (माऊली विशेषांक)

चार अरण्ये — १ दडकारण्य, २ स्वकारण्य, ३ नैमियारण्य आणि ४ धर्मारण्य. हा पूर्ववालीं भारतवर्षांतर्गत जमुद्रीपातील चार अरण्ये होती. (मूळन्तम)

चार अश्व (श्रीकृष्णाच्या रथाचे) — शैव्य, २ सुग्रीव, ३ मेघ पुण्य व ४ उलहक (म. मा. उद्योग ८३-१९)

(चार आदर्श कामिनींचे — १ जूना, २ ग्रीनिस, ३ मिनहॉ आणि ४ डारना असे चार आदर्श ग्रीक रोमन समाजने वस्त्रिणे आहेत. (आ) वैदिकांचे मत — १ मानिनी-सती, २ रूपसम्राज्ञी-रति, ३ शारदा व ४ युद्ध प्रिया-दुर्गा हे होत. (अशोक ते कालिदास))

चार आश्रम — १ ब्रह्मचर्याश्रम, २ गृहस्थाश्रम, ३ वानप्रस्थाश्रम आणि ४ सन्यासाश्रम. 'एते गृहस्थप्रमवाश्रित्वारं पृथगाश्रमाः।' (मनु ६ ८७)

चार आर्य सत्ये — (यौद्ध धर्म) — १ जग दुःखमय आहे, २ दुःखाचें कारण (तृष्णा), ३ कारण नाहीचि झालें तर दुःखाचाहि (निरोध) हातो आणि ४ दुःखनिरोध कस्य तर तो प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग.

चार आचार्य (वैष्णव सांप्रदायाचे) — १ विष्णुस्वामी, २ निम्बार्क, ३ मध्वाचार्य आणि ४ रामानुजाचार्य. ह चारहि वैष्णव सांप्रदायप्रवर्तक दक्षिण भारतात होऊन गेले.

विष्णुस्वामी प्रथमतो निम्बादित्वा द्वितीयक ।

मध्वाचार्यस्तृतीयस्तु चतुर्थो रामानुजस्तथा ॥

चार आचार्यपीठे (मठ) (श्रीशंकराचार्य स्थापित) — १ पूर्वेष-जगन्नाथ पुरी-गोवर्धन मठ, २ पश्चिमेष-द्वारका-शारदा पीठ, ३ उत्तरेष-वदरीनारायण जवळ-ज्योतिर्मठ व ४ दक्षिणेष-शृंगेरी-मैसूरप्रदेश-मुख्य पीठ.

चार आत्मे — १ जीवात्मा-शरीरात राहणारा, २ शिवात्मा-जग भरून राहणारा, ३ परमात्मा-दिक्कालातीत आणि ४ निर्मलात्मा (केवळ शुद्ध चैतन्य स्वरूप) (दा. बो १७-४५)

चार आत्मज्ञानाची मुख्य साधने — १ विवेक, २ वैराग्य, ३ शमादि पट्क व ४ मुमुक्षुता.

चार आपत्तींचीं द्वारे — १ अयोग्यकर्मांचा आरम्भ, २ स्वप्नाशी वैर, ३ बलवताशी स्पर्धा आणि ४ दुष्ट स्त्रीचा विश्वास. (प्रमाणसाहस्री)

चार आनंद — (अ) १ शब्दानंद, २ कल्पनानंद ३ अनुमाननंद व ४ श्रद्धानंद (विचारपोथी).

चार आरोग्याचे शत्रु — १ रसनेची विकृत रुचि, २ देहातील मृत तंतु, ३ अनवश्यक अन्न आणि ४ न पचना कठरात साचणारे अन्न.

चार उपाय — १ साम, २ दाम, ३ भेद आणि ४ दंड. (या. स्मृति)

चार उपाय (ज्ञान प्राप्तीचे) — १ श्रद्धा, २ तत्परता, ३ इन्द्रिय-संयम आणि ४ योगसंविद्धि (समत्व बुद्धियोग) (म. गी. ४-३९)

चार उपवेद — १ आयुर्वेद (ऋग्वेद) २ धनुर्वेद (यजुर्वेद), ३ गाथववेद (सामवेद) आणि ४ स्थापत्यवेद-अर्थशास्त्र (अथर्ववेद) (भ. द्वा. २-८)

चार कर्णे — १ देवकर्ण, २ ऋष्यकर्ण, ३ पितृकर्ण व ४ मनुष्यकर्ण किंवा समाजकर्ण वा परमात्मकर्ण (मानवधर्मसार)

चार ऋत्विज — १ ऋष्यर्षि, २ ब्रह्मा, ३ होता आणि ४ उद्गाता. नसे यज्ञात मुख्य चार ऋत्विज असतात

चार कर्मे (इस्लाम धर्म) — १ नमाज, २ रोजा, ३ ज्वात, व ४ हज. (फत्याण साधनाक)

चार कर्मे (यतींची) — १ ध्यान, २ अतर्काक्ष शुचिता, ३ मिश्रा आणि ४ नित्य एकान्तसेवन.

ध्यान शौच तथा मिश्रा नित्यमेवान्तरील्लता ।

यतेश्चत्वारि क्रमाणि पञ्चम नापपद्यते ॥ (स्वद. काशी. ४१-२०)

चार कलि (कलह) वास्तव्य स्थाने — १ रूत, २ मद्यपान, ३ क्रियासूनर्धी शूद्र व्यवहार व ४ हिंसा. कर्लांनी आपल्यास राहावयास स्थान नेमून देण्याविषयी विनंती केल्यावरून राजा पराक्षिताने ही चार प्रकारचीं दुष्टृत्ये जेथ चालतात अशीं चार स्थाने नेमून दिली.

अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कल्पये ददौ ।

शून्य पान खिय. सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः (भाग. स्कन्ध १-१७-३८)

चार कृपाय (मनोविकार) — १ मोघ, २ लोभ, ३ मान, ४ माया. या चारोंपासून कर्मवध उत्पन्न होतो असे जैन धर्म मानतो. (रत्नकरडक श्रावकचर अ १)

चातुर्वर्ण्य — १ ब्राह्मण, २ क्षत्रिय, ३ वैश्य आणि ४ शूद्र या चार समाजविशेषांना मिळालेले सामुदायिक नाम.

चार ' ग ' कार — १ गंगा, २ गीता, ३ गायत्री आणि ४ गोविंद. या चार ' ग ' कारांचे स्मरण करणारास पुनर्जन्मापासून मुक्त होता येते.

गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि संस्थितः ।

चतुर्गकारसंयोगात् पुनर्जन्म न विद्यते ॥ (पा. गी.)

चार गति — १ देवगति, २ मनुष्यगति, ३ तिर्यच्गति आणि ४ नरकगति, (तत्त्वार्थसूत्र)

चार गुण कौचड्यापासून घ्यावेत — १ पहाटे उठणे, २ युद्ध करणे, ३ स्वकष्टार्जित भाग बहुवर्गास देण व ४ स्त्रीचे आपत्तीपासून रक्षण करणे.

युद्ध च प्रातरुत्थान भोजन सहवधुमि ।

स्त्रियमापन्नता रक्षेन्वतु शिक्षेच्च कुत्सुयात् (वृ. चा. ६१८)

चार गुण दुर्लभ — १ दान-सत्तोपाने, २ ज्ञान-निर्गुण, ३ शौचाचे अंगी घमा आणि ४ संपर्चीत त्याग

“ वित्त त्यागसमेत दुर्लभमेतच्चतुर्मंदम् ” (बृहत्सत्तात्रयभाष्य)

चार गुण शाश्वत स्त्रीत्याचे — १ रजोदशन, २ गम्भवारण, ३ प्रजोत्पादन व ४ प्रजापोषण. (नासदीय सूक्त भाष्य-उत्तरार्ध)

चार गुण वृद्धसन्मानार्थे प्राप्त होतात — १ आयुष्य, २ सौंदर्य, ३ सुगुण आणि ४ वल (श्री माताजी)

चार गुण स्वमायसिद्ध असतात — १ औदार्य, २ मधुर भाषण, ३ धैर्य व ४ शुक्तायुक्त विचार.

दातृत्व प्रियवक्तृत्व धीरत्वमुचितरक्ता ।

अभ्यासेन न लभ्यन्ते चत्वार सहजा गुणा ॥ (मु.)

चार गोष्ठींवर व्यक्तींचें महत्त्व — १ ज्ञम (कुल), २ रूप,
३ शील आणि ४ सगति. (गूढाथचद्रिका)

चार गोष्ठी एकदा गेल्या म्हणजे पुन्हा न मिळणाऱ्या —
१ गेलेली अनू, २ गेलेल्या शब्द, ३ दबडलेली सधि आणि ४ गेलेलें आयुष्य.

चार गोष्ठी कल्याणकर — १ वाणीचा सयम, २ अल्पनिद्रा, ३ अल्प
आहार आणि ४ एकाग्र चित्ताने परमेश्वर-स्मरण.

चार गोष्ठीपासून ग्रंथ सामाव्यावेत — १ तेल, २ पाणी,
३ अस्त्रान्यन्तर्पणें ठेवणें आणि ४ मूर्खांचे हातीं देणे.

तैलद्रक्षेद् जलद्रक्षेत् रक्षेत् शिथिलवचनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यमिदं वदति पुस्तकम् ॥ (मु.)

चार गोष्ठी नसतील तेथें यास्तव्य करूं नये — (अ) १ मान
अथवा प्रतिष्ठा, २ प्रीति, ३ गोत्रज्ञ व ४ शानसंपादन, (आ) १ धनिक,
२ वैद्य, ३ श्रोत्रिय ब्राह्मण आणि ४ जलपूर्णा नदी.

तत्र मित्र न वस्तव्य यत्र नास्ति चतुर्थ्यम् ।

ऋणदाता च वैद्यश्च श्रोत्रिय सज्ज्य नदी ॥ (मु.)

चार गोष्ठी निरर्थक — १ धृतरहित भोजन ३ नेता नसलेलें राज्य,
३ वक्ता नसलेली समा व ४ भूगोल न जणणारा गणितशास्त्रज्ञ (सिद्धांत
शिरोमणि)

चार गोष्ठी पडद्यामाड ठेगाव्यात — १ भोजन, २ भजन, ३ सपत्ति
आणि ४ स्त्री.

भोजन भजन राजना और नारी

ये चारो चीजे कर परदेकी आरी

चार गोष्ठी पवित्र — १ सन्याचे पाणी, २ पवित्रता स्त्री, ३ कल्याण
करणारा राज अथवा योर पुरुष व ४ सवृष्ट ब्राह्मण.

चार गोष्टींचा परिणाम दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं — १ अजमुद, २ ऋषिश्वाद् (तरंग), ३ सकलचे दग आणि ४ दापत्यकल्ह.

अजामुदमृषिश्वाद् प्रभाते मेघदम्परम् ।

दपत्योः कल्हश्चैव परिणामे न विचन ॥ (सु.)

चार गोष्टी बुद्धीची वाढ करणाऱ्या — १ तीर्थावलोचन, २ सर्वन परिचय, ३ द्रव्यार्जन आणि ४ नाना प्रकारचे निरीक्षण.

चार गोष्टी मनुष्यास विघडविणाऱ्या — १ यौवन, २ धन, ३ अधिकार आणि ४ अविवेक.

(चार गोष्टी मनुष्याच्या आयुष्यावर परिणाम करणाऱ्या — १ स्त्री, २ पैशा, ३ ईश्वर व ४ नाव (रुद्रवैल्ह्या-स्मृतिचित्रे))

(चार गोष्टी मिळतांना सुख व सोडतांना दुःख देणाऱ्या — १ अधिपार, २ गर्भ, ३ ऋण आणि ४ श्वानमैथुन.

अधिपारं च गर्भं च वित्तं च श्वानमैथुनम् ।

आगमे सुखमाप्नोति निर्गमे प्राणसकटम् ॥ (सु.))

(चार गोष्टी मोक्षाचे दारवरील द्वारपाल — १ शम, २ विचार, ३ सतोष आणि ४ साधुसमागम.

मोक्षद्वारे द्वारपालश्चत्वारः परीकीर्तिताः ।

शमो विचारः सतोषश्चतुर्थः साधुसगमः ॥ (यो. वा. २ ११-५५))

चार गोष्टी योगासिद्धीस सहाय्यक — १ शास्त्र, २ उत्साह, ३ शुभ आणि ४ काल (योगसमन्वय).

चार गोष्टींची लहान म्हणून उपेक्षा करूं नये — १ रोग, २ सर्प, ३ अग्नि आणि ४ शत्रु.

चार गोष्टींत लज्जा अथवा भिडस्तपणा असूं नये — १ धान्य-संग्रह, २ विद्यासंपादन, ३ भोजन व ४ व्यवहार.

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रहेषु च ।

आहारव्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥ (चाणक्य नीतिसार)

चार गोष्टी वर्ज्य — १ आत्मनिंदा, २ आत्मस्तुति, ३ परनिंदा व ४ परस्तुति. या चारही मल्या मनुष्यास वर्ज्य मानिल्या आहेत. (म. भा. कर्ण ३६-४५)

चार गोष्टींनी विप्राचा नाश होत असतो — १ वेदाध्ययन नसणे, २ आचारधर्माचा त्याग, ३ आळस आणि ४ अनदोष. (मनु)

चार गोष्टी वृथा होत — १ समुद्रावर पर्वण्य, २ भोजन झाल्यानंतर भोजन, ३ समयाग्न दान आणि ४ दिवसा दाप.

वृथा वृष्टि समुद्रेषु वृथा नृतस्य भोजनम् ।

वृथा दान समयस्य वृथा दापो दिवाऽपि च (मु.)

चार गोष्टी सद्य फलदायक — १ देवताचा सकल्य, २ बुद्धिमानाचा प्रभाव, ३ विद्वानाचा विनय, आणि ४ पापी पुरुषाचा नाश. हे चारा सद्य फलदायी होतात अस बृहस्पतीने इद्रास सांगितले, अशी कथा आहे देवताना च सङ्कल्पमनुभाव च धीमताम् ।

विनय कृतनिधाना विनाश पापकमणाम् ॥ (म. भा. उ. ३३-७०)

चार गोष्टी स्वार्थ-परमार्थ हे दोन्ही साधणान्या — १ सूर्योदया पूर्वी स्नान, २ गोसेवा, ३ पुण्येष्ठानात निवास आणि ४ मातापित्याची सेवा. प्रातः स्नान गवा सेवा आराम पुष्पचाटिका ।

मातापित्राश्च शुश्रूषा शस्त्राय च मुखाय च ॥ (मु.)

चार गोष्टी राष्ट्रोदयास आवश्यक — १ लोफात एकी, २ धर्म श्रद्धा, ३ विद्वानाचा मान आणि ४ शक्तिसंपन्नता (भक्ति सा २८४२)

चार गोष्टी वडिलांच्या सेजेने वृद्धिंगत होणाऱ्या — १ आयुष्य, २ तया, ३ बल व ४ यश

अभिवादनशीलस्य नित्य वृद्धोपसेविन ।

चत्वारि तस्य वयन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ (मनु २-१२१)

चार गोष्टी हानिकारक — १ मलिन वस्त्राने घतेज्जा कमी होते, २ कुमार्थमुळे घराचा विघाड, ३ वाइर अज्ञाने आज कमी होणे, आणि ४ कुपुत्रामुळे कुलाला कलक.

कुवश्च हरते तेज कुमार्था हरते श्रमम् ।

कुमार्थ हरते बीज कुपुत्रो हरते कुलम् ॥ (मु.)

चार गृहसौख्ये — १ स्वतन्त्र व कुटुंबियाच आरोग्य, २ सुशील व सुदृढ पत्नी, ३ सेळकर व दणकर सवति आणि ४ आवश्यक तितकं धन.

चार चक्रें — १ धर्मचक्र, २ कालचक्र, ३ निष्पुचक आणि ४ इद्र चक्र अशीं चार चक्र (चक्र) श्रीरामास विश्वामिनाकहून प्राप्त झाला होतीं अशी कथा आहे. (वा. रा. बालकांड)

चार चरण (धर्मांचे) — १ आमरण, २ अध्यात्मचिंतन, ३ मनो विजय (मन स्थिरत्व) आणि ४ इन्द्रियनिग्रह.

‘चतुष्पादा हि धर्मस्य तान ध्यानं शमो दम ॥’

चार जाती (पुरुषाच्या) — १ मृग, २ शय ससा, ३ वृषभ आणि ४ गदम (अनगरा-कामगाम्त्र)

चार जाती स्त्रियाच्या — १ पद्मिनी, २ चिनिणी, ३ हस्तिनी व ४ शशिनी.

चार दानें सर्वश्रेष्ठ — १ कन्यादान, २ गोदान, ३ भूदान व ४ मित्रादान

दानाना च समस्ताना चत्वार्येतानि भूतले ।

श्रेष्ठानि कन्याभूमिविद्यादानानि सर्वदा ॥ (सि. शि)

चार दुर्गुण विनाशाप्रत त्रेणारे — १ आळख, २ निद्रा, ३ विष राक्षणा व ४ दिरगाई. (कुरल)

(चार द्वारांचे चार दिक्पाल (मनुष्यदेहाचे) — १ पूर्वद्वार-मुख, २ पश्चिमद्वार-गुदा, ३ उत्तर-मस्तकात आणि ४ दक्षिणद्वार-शिथ. पूर्व आणि पश्चिमद्वाराचा सन्ध अन्ननलिकेशीं आणि दक्षिण आणि उत्तर द्वाराचा सन्ध मज्जातंतूशी आहे. (अथर्व-अनु मरुटी भाग २ रा))

चार धनदायाद — १ धर्म, २ अग्नि, ३ चोर आणि ४ राजा अथवा शासनाधिकारी.

‘चत्वारो धनदायादा धर्माग्निवृषतत्सरा ॥’ (मु.)

चार धर्मलक्षणें — १ वेद, २ स्मृति, ३ सदाचार (शिष्टाचार) आणि ४ (शास्त्रानें विकल्प सांगितल्या असेल तेथें) जो पक्ष आपणास प्रिय असेल तो.

वेद स्मृति सदाचार स्वस्य च प्रियमात्मन ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षादधर्मस्य लक्षणम् ॥ (मनु २ १२)

चार धर्मातील चार सर्वश्रेष्ठ देवस्थाने — १ हिंदु (वैदिक) — काशी — श्रीविश्वेश्वर, २ बौद्ध — बुद्धगया — बोधिवृक्षाचे स्थान, ३ मुसलमान — मक्का-काबा, ४ ख्रिस्ती — जेरुसलेम-ख्रिस्ताची जन्मभूमी.

चार धामे — (अ) १ उत्तरेस-केंदरनाथ, २ दक्षिणेस-रामेश्वर (ही शिवधामे), ३ पूर्वेस-जगन्नाथ व पश्चिमेस द्वारका हीं भारतातलीं पवित्र देवस्थाने. (आ) १ गंगोत्री, २ जमोत्री, ३ बदरी आणि ४ केंदर (हिमालयात).

चार नरकद्वारे — १ काम, २ लोभ, ३ क्रोध आणि ४ दम.

‘कामो लोभस्तया क्रोधो दमश्चत्वार इत्यमी ॥’ (ग. गी. १० २३)

चार नैसर्गिक शक्ति (मानवाच्या) — १ मन, २ प्राण, ३ सवन्पात्मक बुद्धि आणि ४ बाक् (योगशास्त्र).

चार पण — १ अज्ञानी बालपण, २ धुद तरुणपण, ३ पराधीन म्हातारपण व ४ बाळ्ळतपण. पहिले तीन पुरुषांना व त्यांवेरीज चवथ्या जिव्यांना असे चार पण आयुष्यात मिळावयाचे असतात. (भा. मर्दनशास्त्र)

चार पदार्थ स्वतंत्र व अनादि — १ जीव, २ देवता, ३ प्रपंच व ४ ईश्वर असे महानुभाव संप्रदायात मानले आहेत. (भा. दर्शनसंग्रह)

चार परम विख्यात धर्मोपदेशक — १ श्रीकृष्ण, २ बुद्ध, ३ येशू आणि ४ महमद. असे चार धर्मांचे उपदेशक आजपर्यंत जगातान होऊन गेले. (म. भा. उपसंहार)

चार परिमाणे विश्वाचीं (आधुनिक विज्ञान) — १ लांबी, २ रुंदी, ३ उंची व ४ काल. ‘लांबी रुंदी, उंची तीन । काल हें चवथे परिमाण । मानितें नव विज्ञान । विश्व पन्तु परिमाणात्मक ॥ (विश्वदर्शन-नासदीय नीराजन)

चार परब्रह्मार्चीं प्रतीके — १ आकाश, २ सागर, ३ सूर्य आणि ४ नगाधिराज हिमालय.

चार पायऱ्या परमार्थसाधनेच्या — १ श्रवण, २ मनन, ३ निदिध्यासन व ४ साक्षात्कार.

“द्रष्टव्यं श्रोतव्यं मन्तव्यं निदिध्यासितव्यः” (बृहदारण्यकोपनिषद्)

चार पार्यंतीच्या सख्या — १ जया, २ विजया, ३ जयंती आणि ४ मंगलरणा. (स्व. पातु. २१-२३)

चार पुण्यश्लोक — १ नल, २ युधिष्ठिर, ३ जनक, आणि ४ जनार्दन (परमेश्वर). हे चार पवित्र कीर्तीचे पुरुष म्हणून सांगितले आहेत.

पुण्यश्लोको नलो राम पुण्यश्लोको युधिष्ठिर ॥

पुण्यश्लोको विदेहश्च पुण्यश्लोको जनार्दन ॥ (पञ्च सृष्टि)

चार पैगंबर — १ दाऊद, २ महम्मद, ३ ईसा व ४ मूसा. असे चार पैगंबर मुसलमानांत मानिले आहेत (तत्त्व निबन्ध विवेक)

चार प्रकार (अभिनयाचे) — १ सात्त्विक, २ आगिक, ३ वाय्विक आणि ४ आहार्य (म ना ६-२४)

चार प्रकार अनध्यायाचे — १ नित्य अनध्याय, २ नैमित्तिक अनध्याय, ३ तात्कालिक व ४ आकाशिक अनध्याय (ससृष्टि कोश)

चार प्रकार आकाशाचे — १ घनकाश, २ जलकाश, ३ मेघाकाश व ४ महाकाश (विचार-सा. रहस्य)

चार प्रकार अश्रूताचे — १ ब्रह्माश्रूत, २ दैवाश्रूत, ३ वीराश्रूत व ४ कुलाश्रूत (ब्रह्मनिर्वाणतंत्र)

चार प्रकार अवताराचे — १ पुरुषावतार, २ गुणावतार, ३ लीलावतार (कल्पावतार) आणि ४ मन्वन्तरावतार (कल्याण मासिक).

चार प्रकार आनदाचे — १ शारीरिक, २ मानसिक, ३ त्रैलोक्य आणि ४ आत्मिक.

(चार प्रकार (कुस्तीचे) — १ भीमसेनी (शक्तीचे डाव), २ हनुमन्ती (युक्तीचे डाव), ३ ज्ञानकुन्ती (बाधाचे डाव) आणि ४ ब्रह्मसूत्री (नेह्या-हस्तपाय मोडण्याचे). (व्या. को.))

चार प्रकारचे आचार शास्त्राचे — १ वामाचार, २ दक्षिणाचार, ३ सिद्धान्ताचार व ४ कौल्यचार. (भा. दशनसंग्रह)

चार प्रकार उपासनेचे — (अ) १ प्रणवोपासना, २ सामोपासना, ३ अक्षिपुष्पोपासना व ४ दहरोपासना (हरिपाठ रहस्य). (आ) १ संपत् उपासना, २ आराध उपासना, ३ अभ्यास उपासना व ४ सर्वग उपासना.

“ सम्यदारोपसर्गाध्यासा इति भनीषिभि ” (शिवगीता १२-१०)

चार प्रकारचे गण (समूह) औषधींचे (रसशास्त्र) — १ रसौषधि, २ महौषधि, ३ सिद्धौषधि व ४ दिव्यौषधि.

रसौषधो महौषधयः सिद्धौषध्यस्तथापराः ।

दिव्यौषध्य इति प्रोक्ता भवेण चतुर्विधाः ॥

(रसेंद्र चूडामणि अ. ६)

चार प्रकारचे गुण (थोर पुरुषांचे) — १ विभूतिमत्त्व, २ साधुत्व, ३ सिद्धत्व आणि ४ प्रचारकत्व. (एकनाथ दर्शन भाग १ ला)

चार प्रकार गृहस्थांचे — १ वार्ताक-नित्यकर्म तत्पर, २ यायावर-अयाचित वृत्ति असलेला, ३ शाटीन-पट्कर्मनिरत असून धनसंचय करणारा व ४ घोरसंन्यसिक-उच्छृङ्खलीवर निर्वाह करणारा गृहस्थ (ब्र. सू. शा. भा. अ. ३ पाद ४)

चार प्रकार घोड्यांचे व त्यांची गुणदर्शक नावे — १ अश्व-वाटेक तेव्हा कामाला तयार, २ नुरंगम-त्वरें चालणारा, ३ बाजी-वेगवान्-वेगानें चालतो तो व ४ हय-खिळालत चालणारा (मु.)

चार प्रकार जपाचे — १ रसना जप, २ ओठ जप, ३ श्वास जप, ४ मानसजप (Pathway to God)

चार प्रकार चैतन्याचे (वेदांतशास्त्र) — १ कूटस्थचैतन्य, २ जीवचैतन्य, ३ ईश्वरचैतन्य आणि ४ ब्रह्मचैतन्य. (विचार सा. रहस्य).

चार प्रकार तानांचे (संगीत शास्त्र) — १ सरलतान, २ मिश्रतान, ३ अलंकारित तान व ४ कूटतान.

चार प्रकार दीक्षेचे (योगशास्त्र) — १ स्वर्गदीक्षा, २ शब्ददीक्षा, ३ चाधुपी दीक्षा व ४ संकल्प दीक्षा अथवा ध्यान दीक्षा (गुरुदत्तयोग).

चार प्रकार दीक्षेचे (धर्मशास्त्र) — १ देहदीक्षा, २ मंत्रदीक्षा, ३ आश्रम दीक्षा आणि ४ उपमादीक्षा (विवेक चिंतामणि)

चार प्रकार दानाचे — १ नित्य, २ नैमित्तिक, ३ काम्य व ४ विमल (निष्काम).

चार प्रकारची देहशुद्धि (वैद्यक) — १ वमन, २ विरेचन, ३ निरुह आणि ४ नस्य. या चार प्रकारांनी देहशुद्धि करता येते.

चार प्रकार घ्यानाचे — १ आविर्भावितक ध्यान-शालिग्राम योगाचे, २ आधिदैविक-सूर्य इ. ३ आध्यात्मिक-चक्रचिंतन करणे व ४ निराकार-नादानु-नधान (श्रीगुरुदत्तयोग)

चार प्रकारचे नायक (नाट्यशास्त्र) — १ धीरोदात्त, २ धीरोद्धत ३ धीरललित आणि ४ धीरप्रधात.

चार प्रकारच्या नायिका — (अ) १ अनुमला, २ दक्षिणा, ३ शठा व ४ दुष्टा.

(आ) १ धीरा, २ ललिता, ३ उदात्ता व ४ निभृता (अनगराग).

चार प्रकार नाथाचे — १ नाक्षत्रनाम, २ मासनाम, ३ देवनाम व ४ व्यावहारिकनाम.

चार प्रकारे पुरुषपरीक्षा — १ शास्त्राम्यास, २ स्वभाव, ३ कुल व ४ कर्म.

तथा चतुर्भिः पुरुष परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन दुलेन कर्मणा ॥ (सु.)

चार प्रकारचे पुरुष राष्ट्रोद्धारास आवश्यक — १ सत व साभावारी पुरुष, २ शास्त्रज्ञ व तत्त्ववेत्ते, ३ धर्म वा ग्रंथकार आणि ४ शूरवीर (भक्ति-सारामृत अ. ४६)

१०। चार प्रकारची पुष्टिमक्ति — पुष्टि म्हणजे ईश्वरी अनुग्रह — १ प्रवाह पुष्टिमक्ति, २ मर्यादा-पुष्टिमक्ति, ३ पुष्टि पुष्टिमक्ति आणि ४ शुद्ध पुष्टिमक्ति. (ब्रह्म संप्रदाय).

चार प्रकार (प्राणायामाचे) — (अ) १ पूरक (श्वास वर ओढून घेणे), २ कुम्भक (श्वास स्थिर करणे), ३ रेचक (श्वास हळूहळू खाली सोडणे) आणि ४ शून्यक अथवा केवळ कुम्भक (आतून श्वास बाहेर न सोडणे व बाहेरूनहि न घेणे.)

रेचक पूरकश्चैव कुम्भकः शून्यकस्तथा ।

एव चतुर्विधं प्रोक्तं प्राणायामो मनीषिभिः ॥

(बृ. ना. पूर्व. ३३-१२०)

(आ) १ ब्राह्म, २ अमर्यतर, ३ स्तमभृति आणि ४ सघर्षकरण (केवळ कुम्भक)-प्राणगतीचा निरोध करणे (श्रीगुरुदत्तयोग).

चार प्रकारचे महापुरुष (गीतोक्त) — १ स्थितप्रज्ञ, २ त्रिगुणा-
तीत, ३ भक्तिमान् आणि ४ निष्काम कर्मयोगी.

चार प्रकारचीं पापे — १ कायिक, २ वाचिक, ३ मानसिक आणि
४ सासर्गिक. (काशी खंड)

चार प्रकारचे प्राणी — १ अण्डज (पक्षी, मासे वगैरे), २ जारज
(मनुष्य, पशु वगैरे), ३ स्वेदज (उवा, टेवूण वगैरे) आणि ४ उद्भिज
(झाडे, वेरी वगैरे). या चार प्रकारच्या जीवसृष्टि आहेत. यांना योनि-
चतुष्टय म्हणतात.

चार रणीं चारी बाणी । चीन्यायद्यां लज्ज जीवयोनि ॥

निर्माण झाले लोक तिन्ही । पिड ब्रह्माड ॥ (दा. बो. १३-३-१५)

चार प्रकारचे प्रेम — १ अनुयोगी (लहानाचे मोठ्यावर) २
परायोगी (मोठ्याचे लहानावर), ३ समयोगी—समानतेच्या दर्जावरून वाटणारे
प्रेम व ४ मित्रालिगी—प्रभृति आणि पुरुष या नैसर्गिक भेदावर असलेले.
यालाच अनुक्रमे १ भक्ति, २ वात्सल्य, ३ सौहार्द व ४ शृंगार अशा सहा
आहेत. (सद्वाट्टि एमिल १९५३)

चार प्रकार प्रेमाचे — १ लालन प्रेम, २ वात्सल्य प्रेम, ३ सख्य
प्रेम व ४ माधुर्य प्रेम. व्यवहारात तसेच अध्यात्मात असे चार प्रकार
मानले आहेत. (गणेश्वरी गृन्थार्थदीपिका खंड ३)

चार प्रकारचे थल — १ धीरंजल, २ प्राणजल, ३ शरीराची बुद्धि आणि
४ पुष्टि. मनुष्याने आपले शरीर या चतुर्विध जळानी युक्त केले पाहिजे.
(अथर्व-अनु-महाठा)

चार प्रकार भक्तीचे — १ गुनी, २ अनन्या, ३ अव्यभिचारिणी व
४ परा. “अनुना हे गुरुवी । भक्ति सागीतत्री तुष्टनी । आता ज्ञानयज्ञ
यतिनी । ते भक्त आहवे ॥ (श. ९-२०८)

चार प्रकार भक्तांचे — १ आर्त प्रव, २ निगमु-उद्भव ३ अर्थाधी-
विमीषण व ४ शानी-गुरुचार्य (म. गो. ७-१६)

चार प्रकार माननी रक्ताचे — १ अ, २ ब, ३ अय, व ४ ओ
असे चार प्रकार माननी रक्ताचे असतात. (छंदश्रीनट १९०७)

चार प्रकार मित्राचे --- १ औरस पुत्र, २ सवंधी-नातलग्न वगैरे, ३ पिढिजाद मैत्री असलेला व ४ सफट निवारण करणारा. असे मित्राचे अथवा मित्रत्वाचे चार प्रकार.

“औरस कृतसम्बन्धं तथा वशम्मागतम् ।

रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम्” (कामंदकीय नीतिसार)

चार प्रकारचीं माणसे --- १ विग्राल हृदय-आपण न खाता दुसऱ्यास देतो तो, २ उदार हृदय-आपण खातो व दुसऱ्यासहि देतो, ३ अनुदार हृदय-आपण खातो पण दुसऱ्यास देत नाही तो आणि ४ कृपण हृदय-आपणहि खात नाही व दुसऱ्यासहि देत नाही असा. (कल्याण मासिक)

चार प्रकार मंत्रांचे --- १ सिद्ध, २ साध्य, ३ सुसिद्ध आणि ४ अरि-उच्चाटन (नाम चिंतामणि).

चार प्रकारचे मेघ --- १ आवर्त-विशेषस्थानी वृष्टि, २ सर्बर्त-सर्वत्र वृष्टि, ३ पुष्कर-अल्प पर्जन्य व ४ द्रोण-विपुल पर्जन्य. (वृष्टिपाराशर-२४-२६)

चार प्रकार योगाचे --- १ मंत्रयोग, २ हठयोग, ३ लययोग आणि ४ राजयोग (शिवसहिता).

चार प्रकारचे लोक --- (अ) १ कर्मी, २ भक्त, ३ ज्ञानी व ४ योगी. ‘कर्मिणः सन्ति भक्ताश्च ज्ञानिनो योगिनस्तथा ॥’ (रा. गी. ११-३)

(आ) १ दुर्जन, २ मतलबी, ३ सज्जन आणि ४ सत.

दुर्जन रत ससारी । मतलबी कामापुरता धरो ।

सज्जन त्याचा विचार करी । सत त्यागी सर्वथा ॥ (म. सा. १७-६४)

(इ) १ सत्पुरुष-स्वार्थ सोडून लोकांचे कल्याण करणारे, २ सामान्य-स्वार्थ न सोडता लोकांसाठी क्षणारे, ३ मान्यराक्षस-स्वार्थासाठी लोकांचे नुकसान करणारे व ४ पशुराक्षस-स्वार्थाहि नसता दुसऱ्याची निरर्थक हानि करणारे. असे चार प्रकारचे लोक जगात असतात.

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थ परित्यज्य ये ।

सामान्यास्तु परार्थमुग्रमभूतः स्वार्थाविरोधेन ये ॥

तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निप्रन्ति ये ।

ये निप्रन्ति निरर्थकं परहितं ते के न ज्ञानीमहे ॥ (म. नी ८९)

चार प्रकारचे वर्षमान (कालगणना) — १ चाद्रवर्ष, २ सौरवर्ष, ३ नाक्षत्रवर्ष आणि ४ सायन अथवा सपातवर्ष.

चार प्रकारचे वाद — १ आरम्भवाद — हा वाणादाचा पक्ष — नैयायिक भीमासक वगैरे, २ संप्रतवाद — हा बौद्धाचा पक्ष, ३ परिणामवाद — साख्य, पातञ्जल वगैरेचा पक्ष आणि ४ विवर्तवाद किंवा मायावाद — अद्वैत वेदान्त्याचा पक्ष.

चार प्रकारचीं वाद्यें — १ तत-तारेचीं वाद्यें, २ वितत-गळ, चिपळ्या वगैरे, ३ घन-नगारा, डफ वगैरे व ४ सुत्वर-सुनई वगैरे.

चार प्रकार चानप्रस्थाचे — १ वैश्वानर, २ औदुमर, ३ बालखिल्य व ४ फनप (म. १. शा. भाष्य-अ ३ पाद ४)

चार प्रकार विदूषकाचे — १ ताण्ड, २ द्विज, ३ राजजीवि आणि ४ शिष्य (म. ना.)

चार प्रकारचे वैद्य — १ विपैत्र, २ गाल्यवैद्य, ३ रोगवैद्य आणि ४ कृत्यावैद्य. असे चार प्रकारचे वैद्य राजानें बसल बालगावेत

चतुर्विधाश्च वैद्यान्वै सगृह्णायाद्विशेषत । (म मा शानि)

चार प्रकारचे वैराग्य — (अ) १ यतमान वैराग्य, २ व्यतिरेक वैराग्य, ३ एकेन्द्रिय वैराग्य व ४ वशीकार वैराग्य. (आ) १ मयजनित वैराग्य, २ विचारजनित वैराग्य, ३ साधनयुक्त वैराग्य आणि ४ ज्ञानजनित वैराग्य.

सविराग पुराणेषु चतुर्धा संप्रकीर्तित

यतमानवशीकारव्यतिरेकदिभेदत ॥ (मु.)

चार प्रकारचीं वैद्याचीं वृत्ति असायी — १ रोग्याविषया ममता, २ दया, ३ साधा राग दया करण्याचा उत्साह व ४ राग असाध्य अमेळ तर (अगादरच) सोडणें, अशी वैद्याचा वृत्ति असावी.

मैत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरुपश्रणम् ।

प्रहृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ (च. सु. १-२४)

चार प्रकार व्यूहाचे (सेन्यरचनेचे) — १ मानुष, २ देव, ३ गाधवं व ४ आमुट असे चार प्रकार भारतीय होत. (म. मा. भीष्म २१२)

चार प्रकार शास्त्र वचनाचे — १ मयानक, २ रोजक, ३ अनुवाद व ४ यथार्थ (गेधामृत).

चार प्रकारची स्त्रीपुरुषाची प्रीति — १ नैसर्गिक-स्वाभाविकपणे, २ विषयज्ञा-पुष्पमाला, मेवामिठाई वगैरेमुळे, ३ समा-ललितकला वगैरे-मुळे जटणारी आणि ४ अभ्यासज्ञा-परस्पराच्या सारख्या सवयीने व आवडी निवडीमुळे जटणारी (अनगरग).

चार प्रकारची शुचिता — १ द्रव्यशौच, २ मन शौच, ३ वाक्शौच आणि ४ कामशौच.

चार प्रकार शैवाचे — १ सामान्यशैव, २ मिश्रशैव, ३ शुद्धशैव व ४ गीरशैव. (वीरशैवान्वय चद्रिका)

चार प्रकारची सिद्धायस्था — १ स्वप्नसिद्ध, २ मनसिद्ध, ३ दैवसिद्ध आणि ४ निव्यसिद्ध (श्रीरामकृष्ण वाक्मुखा)

चार प्रकार सूत्र ग्रंथाचे — १ श्रौतसूत्र, २ गृह्यसूत्र, ३ धर्मसूत्र व ४ शुद्धसूत्रे यज्ञकर्म.

चार प्रकार श्रद्धेचे — १ अध्यात्मश्रद्धा, २ कर्मश्रद्धा, ३ तामसीश्रद्धा व ४ निर्गुणश्रद्धा (ए. मा. अ. २५ आवी ३५१ ते ३६८)

चार प्रकारे सुवर्णपरीक्षा — १ वसादीपर घामून, २ बापून, तापवून व ४ हाताडीन टोकून. अशा चार प्रकारांनी करता येते.

चार प्रकारचा संन्यास — १ विद्वत्, २ विविदिषा ३ मर्कट व ४ आतुर (स्वामी-विवेकानंदाच्या सहवासान)

चार प्रकारची संन्यासदीक्षा — १ कुटीचक (आश्रमविहित कर्म करणारा), २ बहूदक (अवश्य कर्म करून ज्ञानाभ्यास करणारा), ३ हस (फक्त ज्ञानाभ्यास करणारा) व ४ परमहस (ब्रह्मज्ञानी झालेला).

‘ दीक्षा असे ही चतुर्विध ’ (गुरु-टी १३-२४) (विष्णु ४-११)

चार प्रकारचे संबंध — १ सयोगसंबंध, २ समवायसंबंध, ३ तादात्म्य-संबंध व ४ भेदाभेद संबंध (वैशेषिक शास्त्र)

चार प्रकारचे समास — १ अव्ययीभाव, २ तत्पुरुष, ३ बहुव्रीहि आणि ४ द्वंद्व. (व्याकरण शास्त्र)

चार प्रकारचे संवाद (ज्ञानेश्वरी ग्रंथांतर्गत) — १ श्रीकृष्णातुन-संवाद, २ धृतराष्ट्र-संजय, ३ श्रीज्ञानेश्वर-निवृत्तीनाथ आणि ४ श्रीगुरुखेरीन इतर श्रोते असे चार प्रकारचे संवाद ज्ञानेश्वरीत वर्णिले आहेत.

चार प्रकारची स्त्रियांची भूषणं — १ केशभूषा, २ वेद्यभूषा, वस्त्रप्रावरण आणि ४ विलेपन (अंगाला उरी लावणे).

कचधार्यं देहधार्यं परिवेष्यं विलेपनम् ।

चतुर्धा भूषणं प्राहुः स्त्रीणामन्यच्च दैशिकम् ॥ (रसाकर)

चार प्रकारचे ज्ञान — १ शब्दज्ञान, २ अपरोक्षज्ञान, ३ सामान्यज्ञान व ४ विरोपज्ञान.

चार प्रमाणे — १ स्मृति, २ प्रत्यक्ष, ३ इतिहास व ४ अनुमान.

स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् । अनुमानश्चतुष्टयम् ॥ (तै. आ. १-२)

चार प्रमुख तत्वे (ह्यरतुष्टी धर्माची) — १ अहुरमज्द हा सर्व-श्रेष्ठ देव व सर्वज्ञ, २ आत्मा अमर आहे, ३ विचार, उच्चार आणि आचार यांना आपणच जबाबदार मानणे व ४ असद् विचार, अपशब्द आणि कुकर्म यांचा शपथपूर्वक त्याग. (गुजरात)

चार प्रमुख शिष्य श्री मध्याचार्यांचे — १ पद्मनाभतीर्थ, २ नरहरितीर्थ, ३ माधवतीर्थ व ४ अशोभ्यतीर्थ.

चार प्रमुख शिष्य व्यासांचे — १ वैशंपायन, २ पैल, ३ जैमिनि व ४ मुमुक्षु.

‘सुमन्तुश्चेति चत्वारो व्यासशिष्या महादयः’ (शिव-केंडास-अ. २३)

चार प्रमुख प्रकार पर्वतांचे — १ वलीपर्वत किंवा घडीचे पर्वत, २ गठ पर्वत ३ अवशिष्ट पर्वत व ४ सचय पर्वत (मुलभ भू-विज्ञान).

चार प्रमुख विचार प्रवाह ‘ भारतीय ’ तत्त्व प्रतिपादनाचे — १ जडाद्वैतपक्ष, २ शून्यवाद, ३ द्वैतवाद व ४ अद्वैतवाद. विविधविचार प्रवाहांची एकूण संख्या सुमारे ३८४ होती असे म्हणतात. त्यांतले हे चार प्रमुख होत. (ब्रह्मसूत्रभाष्य-प्रस्तावना)

चार प्रमुख शिष्य श्रीशंकराचार्यांचे — १ पद्मपादाचार्य, २ चित्तु
ग्याचार्य, ३ आनंदगिरि व ४ सुरेश्वराचार्य.

चार प्रलय — १ नित्य, २ नैमित्तिक, ३ प्राकृतिक व ४ आत्यंतिक.
(८. श. को.)

चार चहुमोल रत्ने — १ स्वयं वामधेनु, २ सुंदरसा पलंग, ३ रत्न-
जडित दीप व ४ नागवेलीची पाने. हीं चार रत्ने पाताळलोकाच्या राजा
चामुकीने भूलोकाच्या राजा उदयनाला आपल्या कन्येच्या विवाहप्रसंगी हुडा
म्हणून दिली अशी कथा आहे. (प्र. को.)

चार ब्रह्मवेत्ते — १ भीदनारेय, २ शुक्राचार्य, ३ कपिलमुनि व
४ याज्ञवल्क्य. हे चार महान् ब्रह्मवेत्ते होऊन गेले.

चार ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र — १ सनक, २ सनन्दन, ३ सनातन
आणि ४ सनत्कुमार हे चार ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र शानी असून ते नैष्ठिक
ब्रह्मचारी होते. (भाग स्कंद ३ अ. १२-४)

चार षोडश क्षेत्रे व त्यांची चार प्रतीके — १ कपिलस्तु-जन्मस्थान
-छत्रीघारी षोडा. २ बुद्रगया-ज्ञानप्राप्ति-योधीवृक्ष. ३ सारनाथ-पहिले
प्रवचन दिले-धर्मचक्र. व ४ कुशीनगर-निर्याणस्थान-स्तूप.

चार 'म' कार स्वभावास्तिद्वय असावे लागतात — १ मन,
२ मनगट, ३ मंडु आणि ४ माणसुकी. हे रज्जात म्हणजे स्वभावातच असावे
लागतात.

चार मठ श्रीशंकराचार्यांचे — १ शिंगेरी मठ (दक्षिणाम्नाय)
साम्प्रदाय-भूरीवार, वेद-कृष्णयजु, तीर्थ-तुंगभद्रा. २ गोवर्धन मठ (जगन्नाथ
पुरी पूर्वाम्नाय) भोगवार, ऋग्वेद, महोदधी. ३ बदरीनारायण (उत्तराम्नाय)
आनंदवार, अथर्वण, अल्बकनदा आणि ४ द्वारकामठ (पश्चिमाम्नाय) कीर्तवार
सामवेद गोमतीतीर्थ. (शंकराचार्य-चरित्र अ. ३४)

चार मते (गायनाची) — १ शिवमत, २ ब्रह्ममत, ३ विंगल नाग-
मत व ४ हनुमतमत.

चार महर्षि शैव शास्त्र सिद्धान्त प्रवचनकार — १ रुद्र, २ दधीच,
३ अगस्त्य आणि ४ उपमन्यु (शिव. पु. वा. संहिता अ. ३२)

चार मार्ग आध्यात्मिक उन्नतीचे (शैवपंथ) — १ दासमार्ग— पूजा वगैरे बाह्योपचार करणे, २ निया अथवा सत्पुनमार्ग—पुत्राप्रमाणे ईश्वर-सेवा करणे, ३ योगमार्ग—मानस पूजा व ध्यानधारणा आणि ४ सन्मार्ग ज्ञान-मार्ग. (प्रसाद जून १९६३)

चार मार्ग (महम्मदीय) — १ शरायत — कर्ममार्ग, २ तरीकत — उपासनामार्ग ३ हर्ककत — योगमार्ग आणि ४ भारकत ज्ञानमार्ग (पंचग्रंथी).

चार महावाक्ये (भक्तिमार्गाचीं) — १ कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्, २ मत्त परतरं नान्यत्, ३ ब्रह्मणे प्रतिष्ठाहम् व ४ मामेकं शरणं ब्रह्म (भागवत)

चार महावाक्ये (वेदान्तार्चीं) — १ प्रज्ञानं ब्रह्म (ऋग्वेद), २ अहं ब्रह्मास्मि (यजुर्वेद), ३ तत्त्वमसि (सामवेद) व ४ अयमात्मा ब्रह्म (अथर्ववेद).

चार माने (परिमाण निश्चिति अथवा यजन लांबी इ याचें माप) १ लावे—उज्जें, २ मागपुढें, ३ वर—प्रागे आणि ४ आर्या—नंतर. (पंचागतील ज्योति शास्त्र.)

चार मास तीर्थसहस्र अमीष्ट फल देणारे — १ आपाद, २ कार्तिक, ३ माघ व ४ वैशाख.

तत्राप्यादः कार्तिकश्च माघो वैशाख एव च ।

तीर्थान्युत्तानि मासा ये च चारोऽमीष्टदायका ॥ (कल्याण—तीर्थार्क.)

चार मित्र — १ विद्या—ग्रंथासात, २ पत्नी—धरी, ३ औषध—व्याधि-अम्नावस्यंत आणि ४ धर्म—अतःप्रमवा.

विद्या मित्रं प्रसासेषु भार्या मित्रं गृहेषु च ।

व्याधिनस्यापथ मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥ (सु.)

चार मुक्तिस्थाने — १ ब्रह्मज्ञान, २ गयाश्राद, ३ गार्हच्या गोठघात मरण आणि ४ कुरुक्षेत्रनिवास.

ब्रह्मज्ञान गयाश्राद गोण्ठे मरणं तथा ।

वास. पुण्या कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥ (गयामहात्म्य)

चार मुद्रा — (अ) १ मेचरी, २ भूचरी, ३ वाचरी आणि ४ अगोचरी; (आ) १ प्यान, २ राधायत्र, ३ पञ्मुखी आणि ४ शंभरी.

चार मूल गोत्रे — १ अगिरस, २ कश्यप, ३ वसिष्ठ व ४ भृगु.

मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि भारत ।

अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ (म. भा. शांति २९६-१७)

चार मोक्षद्वाराचे द्वारपाल — १ शम, २ निवेक, ३ सतोप व ४ साधु-समागम.

‘ शमो विचारः सतोपश्चतुर्थः साधुसगमः ’ (सु.)

चार युगे — १ कृतयुग-आरभ काल-वार्तिक शु० ९.

२ त्रेतायुग- ,, वैशाख शु० ३

३ द्वापरयुग- ,, माघ व० ३०

४ कलियुग- ,, भाद्रपद व० १२ (शिवनिनघ)

आद्य कृतयुग मोक्ष ततस्त्रेतायुग बुधै ।

तृतीय द्वापरे पार्थ चतुर्थे कलिरुच्यते ॥ (कुर्म २९-९)

चार युगे — (आ) १ सुवर्णयुग, २ रजतयुग, ३ ब्रौमयुग आणि ४ लोहयुग (ऑगस्तीन कालगणना).

चार युगातील चार अवतार (मद्दानुमाय) — १ दत्त (कृत), २ हंस (त्रेता), ३ कृष्ण (द्वापर) आणि ४ प्रशान्त (कलियुग-व्हावयाचा आहे.)

चार युगाचे चार स्मृतिकार — १ कृतयुग-मनु, २ त्रेतायुग-गौतम, ३ द्वापर-शस्त्रनिखित आणि ४ कलियुग-पराशर (प्रा. च. को.)

चार युगातील चार प्रकारचा धर्म — १ कृत-तप प्रधान, २ त्रेता-ज्ञानप्रधान, ३ द्वापर-यज्ञप्रधान आणि ४ कलि-दानप्रधान (म. भा. शांति ३-२३१).

चार युगातील प्राणार्ची चार स्थाने — १ कृत अथवा सत्य युग-अर्धामध्ये, २ त्रेता-मासात, ३ द्वापर-रक्षात व ४ कलियुग-अज्ञान- (पराशर).

चार योगभूमिका — १ वाणीलय, २ मनोलय, ३ बुद्धिलय व ४ अहकारलय. (विचारचंद्रोदय)

चार रत्ने — १ सूर्य-भ्राह्मशात, २ बालक-धर्मी, ३ स्त्री-शयनप्रसर्गी व ४ पंडित-धर्मेमध्ये.

आकारो रविरत्नानि गृहरत्नानि जालकः ।

शयने स्त्रीरत्नानि सभारत्नानि पण्डितः ॥ (सु.)

चार श्रेष्ठ दाने — १ कन्यादान, २ गोदान, ३ भूमिदान आणि ४ पिशादान.

दानानां च समास्तानां धन्यायेतानि भूतले ।

श्रेष्ठानि कन्यागोभूमिविद्यादानानि सर्वदा (श. सु.)

चार लक्षणें (ईशदर्शन शाल्याचीं) — १ बालवत्, २ पिशाचवत्, ३ डब्वत् आणि ४ उन्मत्तवत्. ज्या व्यक्तीला ईशदर्शन झालें ती अशा चार लक्षणानीं युक्त होऊन जाते. (भागवत)

चार लक्षणें (खन्या हान्याचीं) — १ बाणी असून उदार, २ ज्ञान असून गव नाही, ३ शर असून अर्गी क्षमा आणि ४ अमूर्ध धन तसेच अपार औदार्य.

या चोळ्छणीं मण्डितः । तोचि रानि तोचि पण्डितः ॥ (पदान्तसूर्य)

चार लक्षणें (शिष्टाचारार्ची) — १ गुरुभूषण, २ सत्य, ३ अनोष आणि ४ दान हीं चार शिष्टाचारार्ची नियत लक्षणें होत

गुरुभूषण सत्यमनोषो दानमेव च ।

एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ (म. भा. वन. २०७-६७)

चार ललितकला — १ नृत्य, २ नाट्य, ३ गायन व ४ वादन.

चार लोका — १ स्वर्ग, २ मृत्यु, ३ पाताळ आणि ४ कैलास.

चार वर्ण — १ ब्राह्मण, २ क्षत्रिय, ३ वैश्य व ४ शूद्र. मूळ एका वर्णाचेच हे चार वर्ण म्हणजे चातुर्वर्ण्य महामारतकर्त्री करण्यात आले.

“ चत्वारो वै वर्णा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्य शूद्रः । ” (शुनपय)

हे चार वर्ण म्हणजे चार प्रकारच्या शक्ती होत. १ शिक्षकशक्ति-ब्राह्मण, २ रक्षकशक्ति-क्षत्रिय, ३ पोषकशक्ति-वैश्य व ४ सेवकशक्ति-शूद्र. १ राक्ष्या सोयीसाठी या चार प्रकारच्या शक्तींची आवश्यकता असते. (बा. रामायणाचें निराक्षण-प. सातवळेकर)

चार वर्ण (मुखलमानांत) — १ सव्यद, २ शेष, ३ मागल व ४ पटाग. असे चार वर्ण मुखलमानांत मानतात.

चार वाचिक पापें — १ कठोर मापण, २ खोट बोलणें, ३ चहाडी आणि ४ अद्रातदा बोलण हीं वाणाचीं चार पापें होत (स्कंद-काशी २७-१५३)

चार विद्या — १ तक्शास्त्र, २ वेदविद्या, ३ कृषिकर्मादि अथशास्त्र आणि ४ सामदामदत्ताद राजनीति (कौ १-२)

चार वेद — १ ऋग्वेद, २ यजुर्वेद, ३ सामवेद, आणि ४ अथर्ववेद. आणि नाम्न्य हा पाचवा वेदच अस मस्त नाम्न्य शास्त्रात म्हणून आहे सर्वशास्त्रसंपन्न सयं शिल्पप्रवतकम् ।

नाम्न्याख्य पंचम वेद सेतिहास करोम्यहम् ॥ (म. ना. अ १)

चार विक्रया — १ भक्तक्या, २ स्त्रीक्या, ३ राजक्या व ४ देशक्या (रत्नकराव्क भावकाचार अ ३)

चार घेद (महाराष्ट्राचे) — १ श्रीज्ञानेश्वरी, २ एकनार्थी भागवत, ३ दासगोव व ४ तुकारामगाथा

चार घेदार्थी उपासनें — १ पुराणें, २ न्याय, ३ मीमांसा व ४ धर्मशास्त्र.

चार घेदाचे चार द्रष्टे — १ ऋग्वेद-अग्निद्रष्टा, २ यजुर्वेद-वायुद्रष्टा, ३ सामवेद-आदित्यद्रष्टा व ४ अथर्ववेद-अग्निरसद्रष्टा (The wisdom of India)

चार वैष्णव संप्रदाय — १ प्रसन्नसंप्रदाय (श्रीज्ञानेश्वर), २ आनंद संप्रदाय (एकनाथ), ३ स्वरूपसंप्रदाय (रामदास) व ४ चैतन्यसंप्रदाय (तुकाराम) असे परमाध्यमागांत चार प्रकारचे वैष्णव संप्रदाय मानले आहेत त्याच कारकरीचतुष्टय म्हणतात (अमृत-अमृतवाहिनी टीका)

चार वक्ष — १ सामवक्ष-यादव, २ सूर्यवक्ष-भीरामचंद्रचा, ३ ब्रह्मवक्ष व ४ दीपवक्ष अस चार वक्ष पुराणात वर्णिले आहेत. (चन्माहात्म्य)

चार व्यसनै सत्ताध्यान्याना असणारीं — १ मृगया, २ मद्यपान, ३ शूत व ४ अतिरिक्त कामासक्ति (म भा समा ६८-२०)

४. चार व्यास — १ बृहद्व्यास, याचे चार ब्राह्मण सहा अध्याय, २ बृहद्व्यास-याची चार अरण्ये वीस अध्याय, ३ यदव्यास-याच्या चार संहिता सोबीस अध्याय आणि ४ मानव्यास-याची महामारत अग्न्या पुराणें व इतिहास (दर्शनप्रकाश)

चार व्यूह (रचना) वर्णाश्रमात्मक — १ शिक्षाव्यूह, २ रक्षाव्यूह, ३ वार्ताव्यूह आणि ४ सेवाव्यूह. (मानवधर्मसार)

चार वृत्ति अंतःकरणाच्या — १ मन-कणनांन आन घेतं, २ चित्त-त्यार्चा निवड करते, ३ अहंकार-कल्पनेचा पड घेतो आणि ४ बुद्धि-निश्चय करते. या चार वृत्ति वेदांतात मानिल्या आहेत. (मानवधर्मसार)

चार शक्ति — १ क्रियाशक्ति, २ द्रव्यशक्ति, ३ इच्छाशक्ति व ४ ज्ञानशक्ति. (दा. बो. १७-९-६)

चार शक्ति अथवा विश्व देवता — १ महेश्वरी, २ महाकाली, ३ महालक्ष्मी व ४ महासरस्वती. (अरविंद पे पत्र)

चार शिष्य येशूख्रिस्ताचे — १ मॅथ्यू, २ मार्क, ३ ल्यूक व ४ जॉन. या चौघांनी 'गॉस्पेल' नावाचे ग्रंथ लिहिले आहेत.

चार शक्ति राष्ट्र जिंजत राहण्यास आवश्यक — १ शिक्षक शक्ति-ब्राह्मण, २ रक्षकशक्ति-क्षत्रिय, ३ पोषकशक्ति-वैश्य, आणि ४ सेवकशक्ति-शूद्र. (बा. रा. समालोचना)

चार शिष्यप्रकार बुद्धाचे — १ माप्यमिक्क, २ योगाचार, ३ सीना-तिक व ४ वैमपिक. (भारतीयदर्शन संग्रह)

चार शैली (रचनाप्रकार) निर्यधवाङ्मयाच्या — १ कैशिनी, २ भारती, ३ सार्वती आणि ४ आरमटी. (साहित्य) (भाषटेकोरा)

चार शून्ये — १ ऊर्ध्वशून्य, २ अधःशून्य, ३ मध्यशून्य व ४ ब्रह्म. ऊर्ध्वशून्य मनोभूत अधःशून्य तु मास्त. ।

मध्यशून्य जीवभूत चतुर्थ ब्रह्म उत्तमम् ॥ (मु.)

प्रपंचाचा रोविला वेढू । चहू शून्याचा माडिला खेढू ॥ (सकलमतगाथा)

चार स्त्रिया परमसिद्धीला प्राप्त झाल्या — १ मैत्रेयी, २ मुल्मा, ३ शाङ्गा व ४ शाङ्गिनी. या चौघी पूर्वजन्मातील पुण्याईने परमसिद्धीला प्राप्त झाल्या.

मैत्रेयी मुल्मा शाङ्गा शाङ्गिनी च तपस्विनी ।

स्त्रीचे प्राप्ता. परां सिद्धिमन्यज्जन्मसाधितः ॥ (योगचिन्तामणि)

चार संस्कार — १ सयन, २ सेवा, ३ साधना आणि ४ सज्जन-समागम.

सयम सेवा साधना सत्पुरुषोक्ता सग ।

ये चारो करते नुरन्त मोहनिशाको मग ॥ (कल्याण मासिक)

चार संगीत मते — १ नारदमत संगीत, २ भरतमत-संगीत, ३ हनुमन्तमत-संगीत व ४ श्रीकृष्णमत-संगीत असे चार प्रकार आहेत.

चार साधनें अंतर्मल विनाशाचीं — १ श्रीहरिस्मरण, २ हरीतर्फी त्क्षण (हिरडा), ३ गायत्री जप व ४ गंगाजल-पान. या चार गोष्टी उत्तम नित्या आहेत.

हरि हरीतर्फी चैव गायत्री जलपानम् ।

अन्नमेव विनाशाय स्मरेत् भक्षेत् भेषेत् पिबेत् ॥ (जीवनविकास)

चार साधनें जनतासंपर्काची — १ सचार, २ सपर्क, ३ सवाद व ४ सप्रदान. (इन्द्रायणी दि. अंक १९६२)

चार साधनें मोक्षाच्या अधिकारी होण्याचीं — १ नित्यानित्यबल-विवेक, २ इहामुनफलमोगविराग-सासारिकमुखाविषयी वैराग्य, ३ शमादिपट-संपत्ति व ४ मुमुक्षुत्व (वेदानशास्त्र ब्रह्मसूत्र अ १)

चार संस्था संस्कार करणाऱ्या — १ घर, २ शिक्षणसंस्था, ३ सामाजिक ध्येय वाढवतादरण आणि ४ परिस्थिति. (माहेर मासिक)

चार संप्रदाय वैष्णवांचे — १ ब्रह्म, २ सनक, ३ श्री व ४ रुद्र. (पञ्चपुराण)

चार संप्रदाय शैवांचे — १ शैव, २ पाशुपत, ३ कारुणिक सिद्धान्ती व ४ भगवत.

चार संप्रदाय सुफी पंथाचे — १ चिस्ती, २ प्रकशवंदी, ३ सुहरावर्दी व ४ काद्री (मुफी संप्रदाय)

चार स्वर (गायनांत) — १ वादी-राज्य, २ सवादी-प्रधान, ३ अवादी-सरदार व ४ व्याधी-शत्रु. (द्र. श. को.)

चार स्वातंत्र्ये — १ व्यक्तिस्वातंत्र्य, २ धर्मस्वातंत्र्य, ३ भाषण-स्वातंत्र्य व ४ मुद्रणस्वातंत्र्य. हीं आधुनिक काळाचीं चार स्वातंत्र्ये लोक-शाहीचीं मूढमूल तत्वे म्हणून मानिली आहेत.

चार श्रेष्ठ आसने — १ सिद्धासन, २ पद्मासन, ३ सिंहासन व ४ मद्रासन (गोरक्षासन). योगशास्त्रांनीच चौथ्यांसाठी आसनात ही चार आसन श्रेष्ठ हात.

चार श्रेष्ठ शक्ति (लोकशाहीतील) — १ राष्ट्रपति, २ राज्यसभा, ३ संसद् (लोकसभा) व ४ वृत्तपत्र.

चार सिद्ध आदेश — १ पुराणे, २ मानवधर्म, ३ सागवेद आणि ४ वैदिक. या चार गादी सिद्ध म्हणजे अनाधित आशा होत. त्या दाखून घालावयाचे नाही.

पुराण मानवो धर्म साङ्गो वेदश्रितित्तिनम् ।

आशुसिद्धानि चत्वारि न हातव्यानि हेतुभि ॥ (वि. स्मृ.)

चार स्थाने मुक्तिप्रद — १ गयाभाद्र, २ दक्षप्रान, ३ शार्ङ्गच्या गोठपात मरण व ४ कुन्धेरी निवास. (कर्वीरमहात्म्य अ८)

चार स्थानी कृष्णास्नान दुर्लभ — १ शूर्पाङ्ग, २ मल्लप्रभा व कृष्णासगम, ३ छाया (भगवती) या नावाचे एक तीर्थ (छाया भगवती-कृष्णा सगम विनापूर पासून १० मैलावर तगडगी जवळ.) आणि ४ श्रीगैल. शूर्पाङ्ग सगमे चव छायाया श्रीगुरौ तथा ।

सर्वत्र सुखा कृष्णा चतु स्थानेषु दुर्लभा ॥ (कृ. मा. ५४-८)

चार स्थानी कुम्भमेळा — १ हरद्वार, २ प्रयाग, ३ उज्जयिनी व ४ नाशिक. समुद्रमथनानून निगलेला अमृतकुम्भ या चार ठिकाणी १ चंद्र, २ बृहस्पति, ३ शनि व ४ सूर्य या चौघांच्या सरक्षणाखाली जारा दिवसपर्यंत दडून ठेवला होता. तन्निमित्त पुराणकालापासून भारतान प्रचलित असलेली मोठी यात्रा. (वैसरा जनेवारा १९६६)

चौघेजण कोणत्याहि कार्याच्या चांगल्यागईटाचे समभागी होत — १ प्रत्यक्ष करणारा, २ तो करविणारा, ३ जखल असून पाहणारा आणि ४ अनुमोदन देणारा

कर्ता करयिता चैव प्रेक्षको ह्यनुमादक ।

सुहृत दुष्टृत चैव चत्वार समभागिन ॥ (मु.)

चार स्थानी मुंडण व उपोषण वर्ज — १ विरज्येन, २ कुक्खेन. ३ विशालतीथ व ४ गया क्षेत्र. (कर्वीर महात्म्य अ८)

चौघाची खरी ओळख चार अवस्थेत होते—१ विन्याळात मित्राची, २ दारिद्र्यमयी स्त्रीची, ३ युद्धात वीर्याची आणि ४ अपकीर्तीत बाधकाची.

चौघेजणच चक्रव्यूहाचा भेद जाणणारे — १ श्रीकृष्ण, २ अर्जुन, ३ प्रद्युम्न व ४ अमिमन्यु. हे चार जणच चक्रव्यूहाचा भेद जाणणारे महा-भारतकाली होते.

चौघेजण यष्टेपासून मुक्त — १ शुक, २ भीष्म, ३ हनुमान् आणि ४ कार्तिकेश्वामी.

यष्टेपासून मुक्ते चौघेजण । शुक भीष्म आणि हनुमान ।

चौघा कार्तिकेश्वामी ज्ञान ॥

त्याला नाहीं धडा । अशी ही यष्ट ।

मल्यामल्यासी लाविला बडा ॥ (एकनाथ)

चौघेजण ब्रह्महत्येच्या पापाचे धाडेकरा—१ भूमि, २ उदक, ३ वृक्ष आणि ४ त्रिया. इटाने ब्रह्महत्येचा लोकापवाद दूर करण्याकरिता ती ब्रह्महत्या चार भाग करून या चौघांना वांटून दिली व ती त्यांना माहीत अदीकर नष्ट झाली अशी कथा आहे. (भाग-स्कंध ६ अ १७)

चौघादांनीं मसलत करूं नये — १ मदमति, २ चंगट, ३ ह्यानें हुल्लून जाणारा आणि ४ स्तुतिपाठक. (म. भा. उद्योग ३३-६९)

चौघेजण आश्रयास पात्र — १ वृद्ध नातेवाईक, २ तालावलेला कुलीन मनुष्य, ३ दारेदी मित्र आणि ४ निपुत्रिक भगिनी. (म. भा. उद्योग ३३-७०)

चौघे शत्रुवत् होत — १ मायां रूपवती, २ निरक्षर पुत्र, ३ ऋणकर्ता बाप आणि ४ अकुलीन माता.

मायां रूपवती शत्रु पुत्र शत्रुपण्डित ।

ऋणकर्ता पिता शत्रुमाता च व्यभिचारिणी ॥ (मु.)

चौघेजण शत्रुवत् दुःखदायक — १ मूर्ख सेवक, २ कज्जू राजा-शासनाविकारी, ३ कुलटा स्त्री व ४ कपटी मित्र.

सेवक सट नृप कृपण, कुनारी ।

कपटी मित्र सुलभ पारी ॥ (राम-मानस किष्किंधाकाण्ड)

चौघाचे स्मरणानें कलिनाश होतो — १ कर्कोटक नाग, २ दमयती, ३ नळ आणि ४ राजा ऋतुपर्ण.

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नळस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्तनं कलिनाशनम् ॥ (सु.)

(चौघाकडील अन्न त्याज्य — १ राजा, अथवा शासनाधिकारी, २ वेत्या, ३ वैद्य व ४ दुष्कर्माचरणी.

राजान् गणिकान् च मिषान् तथैव च ।

दुष्कर्माणां च सर्वेषामन्नं त्याज्यं धनत ॥ (कल्याण मासिक))

अनुबंध चतुष्टय — १ प्रयोजन, २ विषय, ३ अधिकारी आणि ४ मन्त्र या गोष्टी प्रथात असाव्या लागतात.

अनंत चतुष्टय — १ अनंतज्ञान, २ अनंतदर्शन, ३ अनंतवीर्य व ४ अनंतसुख.

उपसर्ग चतुष्टय — १ आधि, २ व्याधि, ३ उपाधि व ४ समाधि,

घात चतुष्टय — १ घातचंद्र, २ घाततियि, ३ घातनक्षत्र व ४ घातकार.

चित्त चतुष्टय — १ मन, २ बुद्धि, ३ चित्त आणि ४ अहंकार.

तनु चतुष्टय — १ स्थूल, २ सूक्ष्म, ३ कारण आणि ४ महाकारण.

(दा. बो ४-१-२८)

पुरुषार्थ चतुष्टय — १ धर्म, २ अर्थ, ३ काम आणि ४ मोक्ष.

ग्रंथान चतुष्टय — १ दशोपनिषदे, २ ब्रह्मसूत्रे, ३ भगवद्गीता आणि ४ श्रीमद्भागवत या चार ग्रंथाना मिळून ग्रंथान चतुष्टय म्हणतात वेदाचे विभाग व ब्रह्मसूत्राची रचना करूनहि व्याख्यान शास्त्र मिळाली नाही. ती त्यांना श्रीमद्भागवताची रचना केल्यानंतर लाभली अशी कथा आहे.

भक्त चतुष्टय — १ नारद, २ ध्रुव, ३ प्रल्हाद व ४ विदुर. हे चार आदिभक्त होत.

विद्या चतुष्टय — १ आन्वीक्षिकी, २ जयी, ३ वाता व ४ दण्डनीति. (मानवधर्मसार)

घोर चतुष्टय (पुराणकालीन) — १ मरुत, २ अभिमन्यु, ३ ककुत्स्थ आणि ४ भीष्म.

पांच अंगे (कालाचीं) — १ तिथि, २ वार, ३ नक्षत्र, ४ योग आणि ५ करण हीं पांच अंग ज्यात मुख्यत्वे सांगितलेली असतात त्यास पंचांग म्हणतात.

‘तिथिर्वाश्च नक्षत्र योगः करणमेव च ।

तपञ्चाङ्गमिति प्रोक्तम् ॥’ (सु.)

पांच अंगे (पुरश्चरणाचीं) — १ जप, २ होम, ३ तर्पण, ४ मार्जन, आणि ब्राह्मणभोजन.

पचांगोऽय महायागः पुरश्चरणसंज्ञकः (विध्वक्मेन मन्त्रशास्त्र)

पांच अंगे (मीमांसा पद्धतीचीं) — १ विषय, २ सशय, ३ पूर्वपक्ष, ४ उत्तरपक्ष आणि ५ सिद्धान्त.

पांच अंगे (यज्ञाचीं) — (अ) १ देवता, २ हविर्द्रव्य, ३ मन्त्र, ४ ऋत्विज व ५ दक्षिणा; (आ) १ शास्त्रोक्त विधि, २ अघ्नसतर्पण, ३ वेदमन्त्र, ४ दक्षिणा व ५ श्रद्धा ही पांच अंग मानतात.

देवानां द्रव्यहविषामृक्षामयजुषा तथा ।

ऋत्विजा दक्षिणानां च सयोगो यज्ञ उच्यते ॥ (वा. पु.)

पांच अग्नि (तेज तत्त्व) — १ जठराग्नि, २ कामाग्नि, ३ मदाग्नि, ४ प्रकाशाग्नि, (बड्वाग्नि) आणि ५ ब्रह्माग्नि (तत्त्व निज विवेक)

पांच अवस्था — १ जायन्ति, २ स्वप्न, ३ सुषुप्ति, ४ तुर्या आणि ५ उन्मनी. (क. गी. २-७)

पांच अवस्था उन्नतीच्या (साक्षात्कार मार्गातल्या) — १ अज्ञानावस्था, २ भोगावस्था, ३ त्यागावस्था ४ भक्तावस्था व ५ स्वरूपावस्था (अथर्व अनु भाग १ ला)

पांच अवस्था (प्राणिमात्रांच्या) १ जन्म, २ बालपण, ३ तारुण्य, ४ वार्धक्य व ५ मृत्यु.

पांच अणुवर्ते (जैनांचीं) — १ अहिंसा अणुव्रत, २ सत्य, ३ अर्चाय, ४ स्वस्तीसतोप व ५ परिग्रह प्रमाण अणुव्रत. (जैनधर्म तत्त्वार्थ सूत्र)

पांच अहंकार — १ देहाहंकार, २ प्रज्ञाहंकार, ३ जीवाहंकार, ४ आत्माहंकार आणि ५ शिवाहंकार (साधन-साहता)

पंचांगुलें — १ अंगुष्ठ, २ तर्जनी, ३ मध्यमा, ४ अनामिका आणि ५ कनिष्ठिका.

पंच अनंद — १ विषयानंद, २ योगानंद, ३ अद्वैतानंद, ४ विदेहानंद आणि ५ ब्रह्मानंद.

विषययोगानंदौ शिवद्वैतानंद एव च ।

विदेहानन्दो विख्यातो ब्रह्मानन्दश्च पञ्चमः ॥ (क. गी. २-३४)

पंच आशास्थानें (मानयार्ची) — १ जीवित, २ काता, ३ अपत्य, ४ मान आणि ५ धन. हा पाच आशास्थानें होत.

पंचाचार्य (वीरशैव संप्रदाय) — १ रेवणाराध्य-रमापुरी-बाली-हळ्ळी, २ मच्छाराध्य-उज्जयिनी, ३ एकोरामाराध्य-हिमवत्केदार, ४ पडिता-राध्य-श्रीशैल आणि ५ निश्वाराध्य-कोलिगर्बी-काशी (घा. प्र.)

पंच ' उ ' कार — १ उग्रोग, २ उग्राह, ३ उत्तेजन, ४ उपकारबुद्धि आणि ५ उदारत्व. हे पंच ' उ ' कार उच्च प्रतीचे सद्गुण होत.

पंच उपप्राण — १ नाग-देकर येणारा, २ कूर्म-निमिषान्नेष करणारा, ३ कृकल-शिकर येणारा, ४ देवदत्त-जामदं येणारा व ५ धनज्य-भरणानंतर किंचिन्काल ब्रह्मरभात राहणारा. असे पंच प्राण. (रा. गी. ४-३७)

पंच उपविषें — (अ) १ रुद्राची चोक, २ त्रिधारी निवडुगाचा चोक, ३ कळळावी, ४ घोटा आणि ५ पाहूर. (आ) १ शेर, २ रुद्र, ३ ऋद्धेर, ४ लगती (नारळ) व ५ त्रिभुजिका (काजरा) (म. वा. फा.)

अर्कशीरं स्तुहीशीरं तथैव कर्त्तिहारिकं ।

घत्तूरः करवीरश्च पंच चोपविषा. स्मृताः ॥ (मु.)

पंच उपविघ्नें योगाभ्यासाच्या आढ येणारीं — १ दुःख, २ दामे-नन्य (मन धुव्य होणे), ३ अगमिष्यत्वं (वर गुटणें), ४ श्वास आणि ५ प्रश्वास (शरीरातील वायु जावेर सोडणे) (योग. सू. १-३१).

पंच ' क ' कार (लक्षणात्मक) — १ कच्छ (आढ विहार)-निवदशक, २ कट्टे-सद्धर्माची आढवण, ३ कृपाण-शक्ति व म्याभिमान, ४ क्त्वा-मदच्छत्रा व ५ केश-परमेश्वरप्राप्ति समर्पण. (ईश्वरानें त्या स्थितीनि निर्माण केले तीन समाधान मानावयाचे) (शिर्गाचा इतिहास) हे पंच

‘क’ धार गुरु गाव्हिदसिगान सुरू वळे व ते प्रत्येकाजगळ असले पाहिजेत असा शील्पया निनेध आहे

पचक (शात स्मरणीय) — (अ) १ अहल्या, २ द्रौपदी, ३ सीता, ४ तारा आणि ५ मंदोदरी

(अहल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदरी तथा ।

पचक ना स्मरन्विय महापातकनाशनम् ॥

(आ) १ सावित्री, (आधुनिक) २ भगिनी निवेदिता, ३ मीरा, (राजस्थान), ४ राणा लक्ष्मी झाशी व ५ अहिल्यानाद होळकर

यमचेनीच सावत्री भगिनी च निवेदिता ।

मीरा लक्ष्मीरहल्या च पंचेता पुण्यजीवना ॥ (भगिनी निवेदिता घारेज) -

पच कर्म शरीरशुद्ध्यर्थ — १ वसन, २ विरेचन, ३ वस्ति, ४ तैल-वस्ति व ५ नस्य या पाच उपचारपद्धति आयुर्वेदात सांगितल्या आहेत (आयुर्वेद)

पचकर्म (सध्यासमर्थो वर्ज्य) — १ आहार (भोजन), २ मिथुन, ३ होप, ४ अभ्ययन व ५ माराक्रमण (भा प्र पूवराह)

पचकर्मद्रव्ये — १ हात, २ पाय, ३ बाणी, ४ शिश्न व ५ गुद

पच कर्मद्रव्ये व त्याच्या अधिष्ठात्री देवता — १ बाळा-अग्नि, २ हात-ऋद्र, ३ पाय-विष्णु, ४ गुद-सूर्य (सिंह) व ५ शिश्न प्रजापति, पचकर्मद्रव्य व पच ज्ञाताद्रव्ये यावेरीज मन ह अकरावे द्रव्य असून त्याची अधिष्ठात्री देवता इद्र आहे (विद्वानशिरोमाण)

पचकर्म चिकित्सा — १ वसन, २ विरेचन, ३ अनुवासन (स्नेह-प्रस्ति) ४ निरुह (वस्ति काथ) व ५ नस्य अशा पाच प्रकारच्या चिकित्सेला म्हणतात (आयुर्वेद)

पचकल्याणी (घोडा) — गुडच्यापयत चारी पाय पादरे व तागवर पादरा पट्टा असतो असा घोडा हा गुमल्लक्षणा मानतात (अश्वपरीक्षा)

पचकल्याणिक (जैनधर्म) — १ गमकल्याणिक, २ जमकल्याणिक, ३ तपकल्याणिक, ४ वचलकल्याणिक आणि ५ मोक्षकल्याणिक असे तीर्थंकर भगवानाच्या १ गम, २ जम, ३ तप, ४ वचल आणि ५ मोक्ष अशा पाच प्रसंगाच्या उत्सवप्रकारास पच महाकल्याणिक म्हणतात

पंचकलि (कलह वास्तव्यस्थाने) — १ मिथ्या भाषण, २ उमाद, ३ ऋम, ४ हिसादि दोष व ५ वैर. परीक्षिताने कर्लील प्रथम चार स्थाने नेमून दिली (चारचे अकात पाहा). त्यानंतर कर्लीने पुन प्रार्थना केल्या वरून परीक्षिताने आणखी पाच स्थाने कर्लील दिली. (भा. ग १.१७.३९)

पंचकपाय — (अ) १ हिरदा, २ आमलक, ३ मजिष्ट, ४ लोत्र व ५ टेंबुरणी, (आ) १ शमी, २ उग्र, ३ अश्वय, ४ वट आणि ५ पळस.

शय्युद्गमरमश्चय न्यग्रोध च पलशकम् ।

यज्ञ यज्ञे विमन्त्रेण दद्यात्पञ्चकपायिकम् । (म. पु. १३५-३०)

(इ) १ वामुळ, २ सादरी, ३ चिकणा, ४ बजुल आणि ५ वोट. हे पंचकपाय देवीला प्रिय आहेत.

जनुशास्मलिमान्वाळ बजुल उदर तथा ।

कपाया पञ्च विज्ञेया देव्या. प्रातिकरा शुभा ॥ (दुर्गास्तवपद्धति)

पंच फाशी — १ वाराणशी, २ गुप्तफाशी, ३ उत्तरफाशी, ४ दक्षिण फाशी (तेन्काशी) व ५ शिवफाशी.

पंचकुळी — १ मोसले, २ गुन, ३ शिफे, ४ मोहिते व ५ महाडीक. ही महाराष्ट्रातील पाच प्रसिद्ध धनिय कुल.

पंचत्रेणें — १ निरी, २ मोहरा, ३ जिरे, ४ हिंग आणि ५ धाडपूर. या मवाल्याच्या पाच निनग्राना म्हणतात.

पंच वेदार — १ वदरीवेदार, २ मय्यमहेश्वर, ३ तुगनाथ, ४ खदनाथ व ५ गोपेश्वर.

पंच क्लेश — १ अविद्या, २ अक्षिन्ता (आहपणा, मीपणाची गाढ), ३ राग, ४ द्वेष आणि ५ अमिमान. या पाचापासून उद्भवणाऱ्या तूळ वृत्ति, यास क्लेशादिपञ्च म्हणतात. (पातञ्जयोग साधनपाद ३)

पंच कोश (आत्म्याचे) — १ जपशरीर, २ चैतन्य, ३ मन बुद्धि, ४ अतिमानस (सूक्ष्मज्ञान) आणि ५ आनंद. (विराजयन आणि आनंदयन) (महायोगी अरविंद)

पंच कोश (योगशास्त्र) १ अन्नमय, २ प्राणमय, ३ मनोमय, ४ निदानमय आणि ५ आनंदमय असे पंचकोश म्हणजे जीवाम्याची पाच आवरणे.

पंचकृष्ण (महानुभाव संप्रदाय) — १ श्रीकृष्ण, २ दत्तात्रय, ३ चागदेव राऊळ, ४ गुंडम राऊळ आणि ५ श्रीचक्रधर. (आ) १ हंस, २ दत्त, ३ कृष्ण, ४ प्रशांत व ५ चक्रधर. (म. जा. को)

पंचाकाश — (अ) १ आकाश, २ महाकाश, ३ पराकाश, ४ तत्त्वाकाश आणि ५ सूर्याकाश (कन्याण योगांक ६२); (आ) १ घटाकाश, २ मटाकाश, ३ महदाकाश, ४ विदाकाश आणि ५ निराकाश. (क.गी.२-२४)

पंचीकरण — १ पृथ्वी, २ आप, ३ तेज, ४ वायु आणि ५ आकाश. या पंचमहाभूतांपैकी प्रत्येकाचा घर्मी जास्त भाग घेऊन त्या सर्वांच्या मिश्रणाने तयार होणारा पदार्थ. याला पंचीकरण अथवा पांच तत्त्वांचे विवरण म्हणतात. (गी. र. १८१)

पंचखंड — १ आशिया, २ युरोप, ३ अमेरिका, ४ आफ्रिका आणि ५ आस्ट्रेलेशिया असे या पृथ्वीचे पांच मोठे भूभाग.

पंचस्वाद्यं अथवा पंचमेवा — (अ) १ खारीक, २ खोबरे, ३ रसपत्त, ४ वेदाणा व ५ खडीसारखे; (आ) १ खारीक, २ खोबरे, ३ डाळें, ४ लाह्या व ५ पोहे.

पंचख्याति — १ असत् ख्याति — शून्यवाद, २ आत्मख्याति — क्षणिक विज्ञानवाद, ३ अन्यथाख्याति — नैयायिक, ४ अख्याति — सांख्य व प्रभाकरमत, आणि ५ अनिर्वचनीय ख्याति — अद्वैत वेदान्त. या पाच ख्याति म्हणजे पदार्थांची प्रतीति.

अनिर्वचनीय जे ख्याति । तो वादू निश्चिती मी उद्धवा ॥

(ए. भा. १६-२०६).

पंच 'ग' कार (गवयाचि) — (अ) १ गत, २ गर्व, ३ गाजा, ४ गप्पा आणि ५ गणिका; (आ) १ गायत्री, २ गोविंद, ३ गाय, ४ गीता आणि ५ गंगास्नान. हे पंच 'ग' कार वैदिक धर्माचे पंचप्राण होत.

गायत्री गोविन्द गौ गीता गङ्गास्नान ।

इन पाँचोंकी कृपासे बीअ मिले भगवान ॥ (तत्त्वचि. भाग २)

पंच 'ग' कार दुर्लभ — १ गोमती नदी, २ गोमयस्नान, ३ गोदान, ४ गोपीचदन आणि ५ गोपीनाथदर्शन.

(पंच गोदाने — १ पापघनु, २ उक्तानिघेनु, ३ वैतरणीघेनु, ४ ऋण घेनु आणि ५ कामघेनु (म. वा. कोश))

पंचगंगा — (अ) १ नलिनी, २ नलिनी, ३ सीता, ४ मालती आणि ५ विष्णुनदा (ज्वालामुखी पर्वतात). (महाधर माध्य). (आ) १ किरणा, २ धूतनावा, ३ सरस्वती, ४ गंगा व ५ यमुना. (इ) १ शिवा, २ मद्रा, ३ भागावती, ४ कुर्मी आणि ५ सरस्वती (करवार महात्म्य)

गोमती गोमयस्नान गादान गार्पिचदनम् ।

दर्शन गार्पिनायस्य ग्वारा पच दुलमा ॥ (स्व. नागरख.)

पंच गंध — (अ) १ कस्तुरी, २ चंदन, ३ कापूर, ४ अगल आणि ५ मलयागरुचदन ही पाच प्रतिद्व सुगंधी द्रव्य हीं सब कार्यांत गुमदायक होत.

कस्तुरीचदन चंद्रमगरु दिनाय तथा ।

पचगंधसमाख्यात सर्वाकार्येषु शोभनम् ॥ (पद्म पाताळपट्ट). (आ)

१ कापूर, २ कफळ, ३ लवंग, ४ जायफळ आणि ५ सुपारा (हु च को.)

पंचगव्य — १ गोमूत्र, २ गोमय, ३ दूध, ४ दही व ५ तूप. ह पाचहि गाईपासून मिळणारे पदार्थ, सब पवित्र धार्मिक कार्यांत गुदिक्रियाफडे याचा उपयोग करतात.

गोमूत्र गोमय क्षीर दधिमपिस्तथैव च ।

गवा पञ्च पावनाणि पुनन्ति सफलं जगत् ॥ (स्कं. रेवापट्ट)

पंचगीता — १ भगवद्गीता, २ गणेशगीता, ३ भगवद्गीता, ४ सूर्यगीता आणि ५ शिवगीता

पंचगौड — १ सारस्वत, २ बान्धुबुद्ध, ३ गौड, ४ उक्ता आणि ५ मैथिल या पाच उत्तर भारतातील ब्राह्मणास पंचगौड म्हणतात

‘गौड पञ्चेति त्रिरयात्रा विषयास्तदाश्रितः ।’ (काराह पुराण)

पंचग्रंथ — १ संहिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ पद आणि ५ क्रम.

पंच ग्रंथी — १ पंचकोश, २ समष्टिधार, ३ मानुष विचार, ४ गुरुनाथ आणि ५ सत्यशब्द टक्कार या पाच कवीरपणी ग्रंथास पंचग्रंथी म्हणतात

{ पंच 'च' कार — १ चहा, २ चिवडा, ३ चिरुट, ४ चची आणि
५ चलच्चित्रपट या पाच 'च' कारांना समाजपुरपाला आसल आहे. }

{ पंच 'ज' कार (दुर्लभ) — १ जनी, २ जमभूमि, ३ जाहवी,
४ जनार्दन आणि ५ जनक }

जनी जमभूमिश्च जाहवी च जनार्दन ।

जनक पञ्चमक्षेव जकारा पञ्च दुर्लभा ॥ (मु.) }

पंच 'ज' कार तृप्ति न पावणारे — १ जावई, २ जठर, ३ जाया,
४ जातवेद आणि ५ जलाशय

जामाता जठर जाया जातवेदा जलाशय ।

पुरिता नेत्र पूयते ज्वारा पञ्च दुर्लभा ॥ (मु.) }

पंचजन (घेदकालीन) — (अ) १ पुरु, २ अनु, ३ द्रह्यु, ४ यदु
व ५ तुवश. या पाच जमातींना ऋग्वेदकांग पंचजन म्हणत (आ) १ ब्राह्मण,
२ क्षत्रिय, ३ वैश्य, ४ शूद्र व ५ निषाद (इ) १ गधव, २ पितर,
३ घेद, ४ असुर आणि ५ राक्षस.

पंचजल (आपतरव) — १ यमजल, २ चचडजल, ३ आयरणजल,
४ जानीबजल आणि ५ विज्ञानजल (तत्त्व-निज्ञ-गोध)

पंचाम्ल — (अ) १ अम्लवेतस, २ आमसोल, ३ महालुग,
४ डालिंब व ५ टटर्निन. (आ) १ आमसोल, २ डालिंब, ३ गेर,
४ वेतस आणि ५ चिच (इ) १ गेर, २ डालिंब, ३ अमसोल विद्या चिच,
४ लुगा व ५ चणकाम्ल-हरमन्याची आम

कोल-दाहिम वृक्षाम्ल लुगका गुत्तिकारसम् ।

पंचाम्लक समुद्दिष्ट तत्त्वाक्त चाम्लपचकम् ॥ (सरस्वतमुच्चय १०-८४)

पंचोदन अज (जीवात्मा) — १ शब्द, २ स्पर्श, ३ रूप, ४ रस
आणि ५ गंध हे पाच विषय याची पाच भोजने म्हणजे उपभोगाचे विषय
होत. विषयरूप पाच प्रकारचे अन्न खातो म्हणून त्यास पंचादन अज अथवा
पंचमाजनी असे म्हणल आहे (चथर्व-अनु-मराठी भाग ३ रा)

पंचोपचार (पूजेचे) — १ ध्यान, २ आवाहन, ३ भक्त्यायुक्त
निवेदन, ४ नीराजन व ५ प्रणाम (आ) १ गंध २ पुष्प ३ धूप, ४ दीप
आणि ५ नैवेद्य. (आहिक सूत्रावलि)

पंचमी तिथी — वैदिक धर्मांत पंचमी तिथीस विशेष महत्त्व आहे. अनेक सण व पर्व या तिथीस आढळतात. आपाढ शु. ५ स वीज पंचमी म्हणतात. निदान वीज जरी चमकनी तर पावसाळा चांगला जाईल, अशी समजूत आहे. श्रावण शु. ५—नागपंचमी; माद्रपद शु. ५—ऋषिपंचमी, आश्विन शु. ५—लळितापंचमी; कार्तिक शु. ५—लामपंचमी, माघ शु. ५—वसुंत पंचमी; फाल्गुन व. ५ रणपंचमी इ.

पंचाग्नि — (अ) १ वडनाग्नि, २ मदाग्नि, ३ जठराग्नि, ४ शोनाग्नि आणि ५ क्रमाग्नि. (क. गी. २-३३), (जा) १ दक्षिणाग्नि, २ गार्हपत्य, ३ आहवनीय, ४ सम्य व ५ आवसथ्य. हे पाच श्रोताग्नि होत, (इ) १ न्दग, २ मेघ, ३ पृथ्वी, ४ पुरुष आणि ५ स्त्री. या पाच अग्निद्वारा मानवाचा पुनर्जन्म हातो. (छा. अ. ५)

पंचाग्नि विद्या — १ बुद्धेक, २ पर्यंत्य, ३ पृथिवी, ४ पुण्य व ५ स्त्री. याचे टिकाणीं अग्नीची दृष्टि ठेवून उपासना-चिंतन करणे ही पंचाग्नि विद्या होय. (ब्रह्मसूत्र शा. मा. अ. ३)

पंचाग्निसाधन — चार दिशाना चार अग्निफुडे प्रज्वलित करून ठेवा घराची व सूर्याकडे टक लावून तपश्चर्या करावयाची. याला पंचाग्निसाधन म्हणतात. हा विधि ग्रीष्मऋतूत भरउन्हान करावयाचा असतो. अशा प्रसंगची तपस्या प्रार्थाने कालीं करात असत.

पंचनद — १ वितस्ता, २ इरावती (असिनी), ३ चंद्रमागा (परुष्णी), ४ शतद्रु (सतलज) व ५ विपाशा. हा वेदकालीन नार्वे. या पाच नद्या असलेल्या (पंजाब) प्रदेश,

विस्तारवती चंद्रमागा मध्ये सरिदरा ।

शतद्रुश्च विपाशा च तेन पंचनदः स्मृतः ॥ (वि. पु. तृट्ठीप)

आधुनिक नार्वे — १ झेलम, २ चिनाब, ३ रावी, ४ सतलज व ५ बियास.

पंच नमस्कार — १ अहताना नमस्कार, २ विद्वाना नमस्कार, ३ आचार्याना नमस्कार, ४ उपाध्यायाना नमस्कार आणि ५ सर्व सत्तांना नमस्कार. हे पंच नमस्कार. सर्व पापाचा नाश करणारे व सगळामध्ये महान असे जैन धर्मात मानले आहेत.

पंचपदी — देवापुढे नित्य पांच अभंग व पांच पदे म्हणण्याची जी प्रथा तीस पंचपदी म्हणतात.

पंच पर्वत — १ वैदार, २ बराह, ३ वृषभ, ४ ऋषिगिरि व ५ चैत्यक. मगधात जरासधाचे राजधानी गिरिजन्ने परिसरात असलेल्या पर्वतास म्हणतात.

(मुक्तेधर समा. ६-८८)

पंचोन्मत्त — १ ब्रह्मेन्मत्त, २ मदोन्मत्त, ३ राजोन्मत्त, ४ विजयोन्मत्त आणि ५ महामत्त. असा रावणाचा माळ कुमकर्ण पंचोन्मत्त होता.

मदोन्मत्त शब्दोन्मत्त । राज्योन्मत्त गर्वोन्मत्त ।

विजयोन्मत्त महामत्त । पंचोन्मत्त कुमकर्ण ॥ (भा. रा. यु. २७-५५)

पंच पतिव्रता — १ सती, २ पार्वती, ३ अरुंधती, ४ अनसूया आणि ५ शांडिली.

पंचपक्वान्ने — १ लाड, २ पुरणपोळी, ३ साग्नभात, ४ वासुदी व ५ श्रीसंडपुरी. ही पाच उंची पक्वान्ने. ही सर्व भोजनाच्या वेळीं एकत्र घाटणें. ही ऋश्यांची परमावधि समजली गेली आहे. (आ) १ घीवर, २ लाड, ३ लाजी, ४ जिलेबी आणि ५ गुठोरी. (क. क.)

पंच पुरुषार्थ — १ धर्म, २ अर्थ, ३ काम, ४ मोक्ष व ५ परामर्ति.

जैसा ज्यासी भावार्थ । तैसा पुरवी मनोरथ ।

पढिये पंच पुरुषार्थ । तो हरि नादन बैजुडी ॥ (ए. मा. २४-२७०)

पंच पंच उपःकाल — सूर्योदयापूर्वी पाच घटिकांचा काळ. पाच घटिका मिळून दोन तास होतात. हा समय नित्य उठून कार्यप्रवृत्त होण्याला फार प्रशस्त व शुभ मानला आहे.

पंच पल्लव — (अ) १ बट, २ पिंपळ, ३ पायरी, ४ जाभूळ व ५ आना (ब्रह्माष्ट पुराण); (आ) १ आना, २ उरर, ३ जाभूळ, ४ कड व ५ पिंपळ; (इ) १ आना, २ जाभूळ, ३ कड, ४ महालुग आणि ५ बेल. (शब्दरत्न प्रकाश)

पंच पर्जन्या — (अ) १ व्यतिपात, २ वैश्वति, ३ मरुता, ४ पौर्णिमा व ५ अमावास्या. (आ) १ चतुर्दशी, २ अष्टमी, ३ अमावास्या, ४ पौर्णिमा व ५ रविसप्ताति. हे पंचपल होत.

पंचतरणी (पंच तरंगिणी) — १ विमल, २ कमल, ३ चक्रवर्त्ता (चाक्र नदी), ४ वितन्वा व ५ वैतरणी या पांच नद्यांचे प्रवाह एकत्र येतात असे ठिकाण अमरनाथचे वाटेवर आहे. या पांच घारा म्हणजेच सिंधूचा उगम म्हणतात.

पंच तन्मात्रा — १ शब्द, २ स्पर्श, ३ रस, ४ रूप आणि ५ गंध. या पंचतन्मात्रा-पंचमहाभूतांची मूलत्वे.

प्रकृति पुरुष महत्त्व । पंच तन्मात्रा सूक्ष्मत्वमात्र ॥ (ए. भा. १९-१६८)

पंच ताल — १ डोली ताल, २ सप्तस्वताल, ३ बामुर्कीताल, ४ लोकपालताल व ५ सवोपेय ताल. ही हिमालयातील तीर्थे होत.

पंच तिक्त — १ निम्ब, २ गुळवेल, ३ अडुळसा, ४ परवर (वडू पटवळ) व ५ मडकट्या (रिगणा). या पांच वडू वनस्पतीस म्हणतात.

पंचतीर्थे — १ गंगाद्वार, २ कुशावर्त, ३ बिल्वक, ४ नीलपर्वत आणि ५ कनकल. ही पांच तीर्थे हरिद्वार येथे व त्र्यंबकेश्वरास गोदादरीचे पारसरात आहेत; (आ) १ वह्नितीर्थ, २ प्रल्हादकुंड, ३ नारदकुंड, ४ कूर्मघारा व ५ लक्ष्मीघारा. बदरीनाथ येथे.

पंचत्वचा — १ बट, २ पिंपळ, ३ पिंपरी, ४ जामूळ आणि ५ आंबा. यांच्या साली. (घर्मशास्त्र)

पंचतंत्र — विष्णुश्मशाना नामक ब्राह्मणाने रचिलेला प्राचीन संस्कृत ग्रंथ. यात पांच कथानके आहेत. या ग्रंथाचे द्वारे पं. विष्णुश्मशानाने मूल राजपुत्रांस चतुर केले.

पंच देवपादप — पादप म्हणजे झाड. झाडे पायांनी (मुळांनी) पाणी शोषितान म्हणून पादप. १ मंत्रार, २ पारिजातक, ३ संतान, ४ हरिचंदन व ५ कसवृक्ष, हे पांच स्वर्गलोकीचे प्रमुख वृक्ष. (अमर)

पंच देयता (नित्य उपासनेच्या) — १ सूर्य, २ देवी, ३ विष्णु, ४ गणेश आणि ५ शिव.

आदित्यं अंविक्तं विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्

ग्रहण्यः पूज्येयंच भुक्तिमुक्त्यर्थविद्यये ॥ (सु.)

पंचदीर्घ — १ वाहु, २ नाम, ३ डोळे, ४ छाती आणि ५ पोटा. हे पांची अक्षय लांब असलेल्यास म्हणतात. सानुद्रिकान्त शुभलक्षण मानतात. (म. वा. को.)

पंच देवी — १ दुर्गा, २ पार्वती, ३ सावित्री, ४ सरस्वती व ५ राधिका.

पंच देह — १ स्थूलदेह, २ सूक्ष्मदेह, ३ कारणदेह, ४ महाकारणदेह आणि ५ कैवल्य-ज्ञानदेह. (क. गी. २-८)

पंच दुःखे — १ गर्भदुःख, २ जन्मदुःख, ३ जरादुःख, ४ व्याधिदुःख व ५ मृत्युदुःख. (भेता-१-५)

पंच द्राविड — १ तेलग, २ द्राविड, ३ महाराष्ट्रीय, ४ कर्नाटकी व ५ गुजरे. या पाच दक्षिण भारतातील ब्राह्मणास पंचद्राविड म्हणतात.

द्राविडाः पचविल्लयाता त्रिव्यदक्षिणवासिनः ॥ (वाराह पुराण)

पंच द्राविड भाषा — १ तामिळ, २ तेलुगु, ३ मल्याळम्, ४ कन्नड आणि ५ तुडु.

पंच दुर्ग — १ जलदुर्ग, २ पर्वतदुर्ग, ३ वृक्षदुर्ग, ४ इरिणदुर्ग, (जेथे कोणत्याही प्रकारची दूर्गा होत नाही असा प्रदेश) व ५ धन्वदुर्ग (वाज्रामय प्रदेश), अशी पाच सरक्षण-साधने प्राचीन काली होती.

पंच दोष — १ काम, २ क्रोध, ३ भय, ४ निद्रा आणि ५ श्वास. हे पाच दोष जेवढे म्हणून देहधारी प्राणी आहेत त्याच्या ठिकाणी असतात. (म. भा. शांति)

पंच धातु — १ सोने, २ रत्ने, ३ लोखंड, ४ तांब आणि ५ जस्त. या पंचधातु. पंचधातूच्या मिश्रणाने तयार होणारी वस्तु टिकाऊ असते.

पंच धान्ये — १ गहू, २ ज्व, ३ तांदूळ, ४ तीळ व ५ मूग. हवन करण्यास उत्तम अशी पाच धान्ये.

पंच धारा (जलप्रपात) — १ वृन्धधारा, २ प्रल्हाद धारा, ३ इंद्र धारा, ४ वसुधारा आणि ५ भृगुधारा. यातच कोणीकोणी उर्वशी (उर्वशीचे जन्मस्थान) घारेचा समावेश करतात. उच्च उच्च पर्वतावरून पडणारे हे पाच जलप्रपात घरीनाथाचे पारसराल आहेत.

पंचनाथ — १ उत्तर-श्रीनरनाथ, २ दक्षिण-श्रीरगनाथ (श्रीरगम्), ३ पूर्वे-जगन्नाथ, ४ पश्चिम-श्रीदत्तनाथ व ५ मध्य-श्रीगोवर्धननाथ (नाथद्वारा राजस्थान).

पंचपर्मा विद्या — १ वैराग्य, २ विचार, ३ योग, ४ तप व ५ ईश भक्ति. अर्शा पाच पर्वांनी युक्त अर्शा विद्या आहे. ही साध्य झाली म्हणजे जीव मुक्तावस्थेस जातो असे ब्रह्म संप्रदायात मानले आहे.

पंच परमेष्ठी (जैनधर्म) — १ अहंनपरमेष्ठी, २ सिद्धपरमेष्ठी, ३ आचार्य, ४ उपाध्याय आणि ५ साधुपरमेष्ठी. (रत्ननखक श्रावकचार)

पंच परिवर्तने (जैनधर्म) — १ द्रव्यपरिवर्तन, २ क्षेत्रपरिवर्तन, ३ कालपरिवर्तन, ४ भावपरिवर्तन आणि ५ भवपरिवर्तन.

पंच पुष्प — १ चपक, २ आम्र, ३ शमी, ४ कमल आणि ५ फण्हर. हीं देवतांना प्रिय आहेत

पंच प्रमाणे — १ चन्द्रप्रमाण, २ अर्थापत्ति प्रमाण, ३ अनुमान प्रमाण, ४ उपमान प्रमाण आणि ५ प्रत्यक्ष प्रमाण.

पंच प्रलय — १ नित्यप्रलय, २ मरणप्रलय, ३ दिनदिनप्रलय, ४ ब्रह्म प्रलय व ५ आत्यंतिक प्रलय. (भा. रा. त्रिष्विधा १२ २४)

(आ) निद्रा-प्रलय, २ प्राण-प्रलय, ३ भूत-प्रलय, ४ ब्रह्म-प्रलय व ५ विनेक-प्रलय (हृत्पत्र.)

पंच प्रयाग — (अ) १ विष्णुप्रयाग — लेटी व अल्कनदा संगम, २ कर्णप्रयाग — पिंडार व अल्कनदा, ३ रुद्रप्रयाग — मदाकिनी व अल्कनदा, ४ देवप्रयाग — गागीरथी व अल्कनदा व ५ मृतप्रयाग — यमुना व गंगासंगम. अलहाबादेस जो त्रिवेणी संगम आहे हा मृतप्रयाग व शार्काचे पार हिमालयात नंदरानारायणाचे वाटेवर आहेत.

दूरमार्ग पंचप्रयाग । घंदप्रयाग । शिवप्रयाग ।

कर्णप्रयाग ब्रह्मप्रयाग । अतिगुप्तप्रयाग पाचरा (भा.रा.शाल. ७ २३)

पंच प्रवृत्ति जीवनाला आधारमूत — १ जिनीविषा — जगण्याची इच्छा, २ त्वनिगिषा — जिकत राहाण्याची ३ रिरसा — मुक्ताचा शोध घेण्याचा, ४ जिज्ञासा — जाणण्याची व ५ मुमुक्षा — मुक्त होण्याची इच्छा. (भाऊजी जानेवारा १९६३)

पंच पाढव — १ धर्म, २ मीम, ३ अजुन, ४ नटुल, आणि ५ सहदेव.

पंच प्राण — १ प्राण — अन्नप्राशन, २ अपान — गुदस्थानी मलमूत्र धारण करणारा, ३ व्यान — पाचन, ४ उदान — ऊर्ध्वगमन करणारा व ५ समान-डोळे मिटणे व उघडणे. हे पंचप्राण शरीरातील पाच प्राणवायु होत. त्यांची स्थाने अनुक्रम १ नाक, २ गुद, ३ सर्व शरीर, ४ कटस्थान व ५ नाभिस्थान ही होत.)

पंचप्राण (नाट्याचे) — १ सवर्ग, २ सवाद, ३ प्रसंग, ४ समस्या आणि ५ स्वभाव लेखन (पेसरी) ८ १०-१९५४.

पंच प्राण (लौकिकांत) — १ वायव्य, २ तिची वहीण, ३ सासू, ४ सासरा व ५ मेहुणा. हे कालनिर्मित पंचप्राण होत.

गृहिणी भगिनी तस्या. क्षत्रुरी दयाल इत्यपि ।

प्राणिना कलिना सृष्टाः पंचप्राणा इमे परे ॥ } रामदास मासिक आपाढ १८७४)

पंचप्राण (भारतीय संस्कृतीचे) १ वेद, २ उपनिषदे, ३ श्रीमद्भगवद्गीता, ४ रामायण व ५ महाभारत (पुरुषार्थ)

पंच प्राण चाटग्रयाचे — १ प्रयत्न, २ प्रवीति, ३ प्रक्षोभ, ४ प्रसाद व ५ प्रतिमा (महापद्म. ध. प्रणेते)

पंचप्राण संस्कृतीचे — १ विचार (तर्क), २ भावना आणि कल्पना, ३ कला, ४ नीति आणि ५ धर्म (साहित्याचा सार)

पंच प्रेषित — १ शत्रुघ्न, २ महावीर, ३ बुद्ध, ४ खीन व ५ महमद.

‘पंचेते प्रेषिताः तेषां चिन्तनं हितकारकम्’ (श्रीयुत जून १९६३)

पंच प्रासाद — मध्यभागी गर्भागारावर एक मुख्य कळस व चार बाजूस चार लहान कळस अशा प्रकारच्या शिखरचनेस पंच प्रासाद म्हणतात.

पंच चला — १ ग्ला, २ नागचला, ३ महाचला, ४ अतिचला व ५ राजचला. चला म्हणजे आरम्भिक सकल, अथवा पीडा. (द्र. श. को.)

पंच चले — (अ) १ वाहुचल, २ अमात्यचल (सहस्रगार-सामान्य लोकांचे रागतीत), ३ घनचल, ४ कुलचल व ५ बुद्धिचल. ही पाच प्रकारची चले होत, (आ) १ इन्द्रियचल, २ मनोचल, ३ बुद्धिचल, ४ नैतिक चल

आणि ५ शरीरबल. (इ) १ श्रद्धा, २ उत्साह, ३ समाधि, ४ स्मृति व ५ प्रज्ञा (अभिव्यक्ती)

पंच बदरी — १ विशाल बदरी (बदरीनाथ), २ योगनदरी (पंडु-नेसर), ३ भविष्यबदरी (तपोवन-जोशी मठापासून ८ मैल), ४ वृद्धनदरी (अग्रिमठ) व ५ ध्याननदरी (सीलंग). ही पाची स्थाने बदरीनाथाचे परिसरात आहेत.

पंच बाजारपेठा भक्तीच्या (महाराष्ट्र) — १ श्रीक्षेत्र पदरी, २ आळंदी, ३ देहू, ४ सज्जनगर आणि ५ पैठण. (माऊली मासिक)

पंचबाण--पंचशर — १ अरविंद (लालकमल), २ अशोक, ३ आम्रमजिरी, ४ जादेचे फूल किंवा मोगरा व ५ नीलकमल. हे पंचबाण म्हणजे मदनार्ची आयुधे होत. मदनाला पंचबाण अथवा पंचशर म्हणतात. याच्या धनुष्याचे बाण म्हणजे पाच पुढे असे मानले आहे. (आ) (गुण-वाचक) १ उन्माद बाणगारा, २ तापन-तत करणारा, ३ शोषण-कृश करणारा, ४ स्तम्भन-प्रियाहीन व ५ समोहन-मोह पाडणारा.

अरविंदमशोक च चूत च नवमल्लिका ।

नीलोत्पल च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ (सु.)

“समोहन च कामस्य पंचबाणाः प्रकीर्तिताः ॥ (सु.)

पंच विल्व — १ तुलसी, २ विल्व, ३ निर्गुडी, ४ लिंबू व ५ आवळी. तुलसी विल्व निर्गुडी ज्वीरामलक तथा ।

पंचविल्वसमाख्यात एकविल्व शिवार्पणम् ॥ (चंडिकोपानि दीपिका ।

पंचब्रह्म सनातन — १ तारक, २ दंडक, ३ कुडळ, ४ अर्धचंद्रक आणि ५ विदुसकाश असे सनातन पंच ब्रह्म आहे. (क. गी. २१)

पंचात्मक ब्रह्म — १ ॐ, २ गणपती, ३ मन, ४ परब्रह्म व ५ आत्मा. ॐ हाच पंचविध किंवा यासच पंचात्मक ब्रह्म म्हणतात. (ध्यान योग रहस्य)

पंच प्रवाद मार्तण्ड संस्मृतीचे — १ यज्ञ, २ योग, ३ ज्ञान, ४ भक्ति आणि ५ कर्म. (शनेश्वरी प्रवेशिका प्रस्तावना)

(पंचभयें — १ ईश्वरभय, २ धर्मभय, ३ समाजभय, ४ शासनभय व ५ शस्त्रभय. ही पांच भये मानवाला दुराचरणापासून परावृत्त करणारी. (तुलसीदल))

पंच भक्तिमती — १ अनसूया, २ शररा, ३ गोपीजन, ४ विदुर पत्नी व ५ राणी मीरा. या पांच प्रसिद्ध भक्तिमती होत.

पंचमद्र — १ गुळवेळ, २ पित्तपापडा, ३ वाळा, ४ काढे चिराईत व ५ मुर. या पांच वनस्पतीस आर्यवैद्यकात पंचमद्र म्हणतात. (आ) १ सब शस्त्र पिवळे अमृत पाय आणि ताड मान श्वेतवर्ण असणारा घोडा. किंवा १ कड, २ पाठ, ३ मुख, ४ कटि व ५ पार्श्वभाग या पांच ठिकाणी मोवरे असलेल्या घोड्यास म्हणतात. हा शुभ लक्षण मानतात. (म. वा. को.)

पंचभ्रम — १ भेदभ्रम, २ कर्तृत्वभ्रम, ३ सगभ्रम, ४ विकारभ्रम आणि ५ सन्यासास. (मो. प्र.)

पंचभाज — (अ) १ शान, २ दास्य, ३ सरण, ४ वात्सल्य आणि ५ ममता. या पंचभाजास आध्यात्मिक रंगतात पंचभाव म्हणतात (आ) १ सृष्टि, २ स्थिति, ३ प्रलय, ४ तिरोभाव व ५ अनुग्रह (सत्त्वतीर्ची प्रतीक.)

पंच भावना — (अ) १ आदर, २ मीति, ३ आश्चय, ४ आनंद व ५ प्रेम (आ) १ भय, २ विरोध, ३ आतपणा, ४ स्नेह व ५ भक्ति या पांच उच्च भावनांपैकी परमेश्वरासमर्पण राजा वेनाचा एकहि भावना नव्हती, अशी भागवतात कथा आहे (भाग ७ १ ३७)

पंचभिन्नु — १ कौडिण्य, २ वप्र, ३ भद्रायु, ४ महानाम व ५ अश्वजित्. ह गातमनुदाने प्रथम उपदेशिलेले पांच भिन्नु होत

पंच भिक्षुवर्तें — १ चोरा न करणें, २ ब्रह्मचर्य, ३ त्याग, ४ लोभाचा अभाव व ५ आहसा

अस्तेय ब्रह्मचर्य च त्यागो लामस्तथैव च ।

अतानि पञ्च भिक्षूणामाहसा परमाणि वै ॥ (मार्कण्डेय पु)

पंचभू-संस्कार — १ परिसमूहन-पाणा क्षिपडण, २ उपलेपन-गोमयाने सारण, ३ उल्लेखन-देवता नामाचा रेखान उल्लेख करणें, ४ मृदुद्धरण-माती उकरून काढण आणि ५ अभ्युक्षण-प्रोक्षण करणें ह्यामध्यन प्रसंगी

अग्नि प्रतिष्ठापना करण्यापूर्वी अद्या पाच प्रकारांनीं भ—शुद्धि करावयाची असते.
(गृह्यसूत्रे)

पंच भेद (संन्यास दीक्षेचे) — १ आश्रम, २ तीर्थ, ३ सरस्वती,
४ भारती व ५ परमहंस. असे पाच प्रकार.

पंचभूग — १ देवदाली (देवदगरी), २ शर्मा, ३ भृंग (भाग),
४ निगुडी आणि ५ तामलक. (म. वा. बो.)

पंच ' म ' कार — १ मय, २ मास, ३ मत्स्य, ४ मुद्रा आणि
५ मैथुन. या पाच दमूंचे सेवन हा शाक्तपंथातील वाममार्गांयान् आचारधर्म
समजण जातो.

मकारपञ्चकं देवि । देवानामपि दुर्लेभम् ॥ (गुतसाधनतंत्र)

पंच भद्राकार्ये (संस्कृत) — १ रघुनंद, २ कुमारसम्व, ३ किराता
जुनीय, ४ शिशुपालवध व ५ नेपथ्यचरित.

पंच भद्राग्रह — १ मंगळ, २ बुध, ३ गुरु, ४ शुक्र आणि ५ शनि.

पंच मानव (पाच प्रकारचे लोक) — १ विद्वान्, २ शूरवीर,
३ व्यापारी, ४ कारागीर व ५ धन्यजन. (अथर्व—अनु—मराठी)

पंच महातत्त्वांची देवस्थाने — १ पृथ्वी—पाचीवरम्, २ आप—
ज्युक्श्वरम्, ३ तेज—अरुणाचलम्, ४ वायु—फलहस्ति व ५ आकाश—
चिदंबरम्. ही पाची देवस्थाने दक्षिण भारतात मद्रास राज्यात आहेत.

पंच महातत्त्वांचे पांच विषय — १ पृथ्वी—गंध, २ ज्ञाप—रस,
३ तेज—रूप, ४ वायु—स्पर्श आणि ५ आकाश—शब्द. (तत्त्व निज्ज्ञेय विवेक)

पंच महातत्त्वांची दहा इंद्रिये — १ पृथ्वी—नास व श्रुत, २ ज्ञ—जीम
व छिन्ना, ३ तेज—नेत्र व पाय, ४ वायु—त्वचा व हान आणि ५ आकाश—
कान व मुत्र (तत्त्व—निज्ज्ञेय—विवेक)

पंच महादीक्षा — १ रस्य—दीक्षा, २ दृष्टि—दीक्षा, ३ ध्यान—दीक्षा,
४ शब्द (मन)—दीक्षा आणि ५ मुक्कप—दीक्षा. (मातृगी निगोपात्)

पंच महाशतकं — (अ) १ ब्रह्महत्या, २ म्ळणहत्या, ३ वारहत्या,
४ गेहत्या आणि ५ स्त्रीहत्या; (जा) १ ब्रह्महत्या, २ मुरावान, ३ चोरा,
४ गुरुदारागमन आणि ५ अद्याद्या समर्प ठेवणे. ही पंचमहान्याये व ही
ज्याचेगून घडल्या ते पंचमहान्यायी होत (म्ळणुमा. ३६-२)

पंच महाभूतैः — १ पृथ्वी, २ आप, ३ तेज, ४ वायु आणि ५ आकाश. हीं पंच महाभूतैः परमान्यानें विश्वोन्मनीकरितां निर्माण केल्यां.
(क. गी. २-१३) यांना भूतचक्र म्हणतात.

पंचमहाभूतांचे स्वभाव, धर्म, गुण, आकार आणि रंग —

१ पृथ्वी—फडोस्ता—गंध—भ्रमन—स्थूल—पीत.

२ आप—रतिलव्य—रस—अधोगमन त्रिया—स्थूल—श्वेत.

३ तेज—उष्ण अथवा प्रकाश—स्पर्श—ऊर्ध्वगमन क्रिया—स्थूल—लाल—सूक्ष्माकार.

४ वायु—कोमलत्व—स्पर्श अथवा शब्द—नियंगमन क्रिया—सूक्ष्माकार—हिरवा.

५ आकाश—गन्धधर्म—निर्गुण—अत्रिय—गोलाकार—रंगरहित. (पंचप्रथी)

पंच महाभूतांचीं पांच प्रतीकें — १ पृथ्वी—आयत, २ आप—चतुर्ल, ३ तेज—त्रिकोन, ४ वायु—चंद्रकेर व ५ आकाश—ज्योत. (फेसरी २१ ऑगस्ट १९६०)

पंच मात्रा — १ अकार, २ उकार, ३ मकार, ४ इकार आणि ५ शिंदु, या पंच मात्रा होत.

पंच महायज्ञ — १ ब्रह्मयज्ञ—अध्यापन, २ पितृयज्ञ—तर्पण, ३ देवयज्ञ—वैश्वदेव होम, ४ भूतयज्ञ—बलिहरण व ५ मनुष्ययज्ञ—अतिथि-सत्कार.

अध्यापन ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।

होमां देवां बलिर्मुनी नृयशोऽतिथिपूजनम् ॥ (मनु.)

(आ) १ मातृपितृमक्ति, २ पातिमन्य, ३ समता, ४ मित्रांचा द्वेष न करणें व ५ विष्णुमक्ति.

दिशोरर्चाऽथ पत्युश्च साम्य सर्वज्जनेषु च ।

मित्राद्रोहो विष्णुमक्तिरेते पञ्चमहामन्याः ॥ (पद्म. सूटि. ७-१३)

पंच महाविषैः — १ सोमल, २ हरताल, ३ मनशील, ४ बत्सनाम आणि ५ सर्व विष. (शा. नि.)

पंच महादत्तैः (जैनधर्म) — १ अहिंसा, २ असत्य त्याग, ३ अस्नेह ४ ब्रह्मचर्य व ५ अपरिग्रह. अशीं पांच व्रतें पाळण्याचीं मिथु-मिश्रुणीस जपथ घ्यावी लागते; (आ) १ सत्य, २ अग्नेय, ३ अहिंसा, ४ ब्रह्मचर्य व ५ शास्त्र आज्ञापालन. हीं सर्वसामान्य पंचमहाव्रतें.

पंच महाव्याधि — १ मूल्याध, २ यश्मा (क्षय), ३ कौट, ४ प्रमेह आणि ५ उन्माद.

पंच महाभूतार्चा पंचवीस तर्क — (१) पृथ्वी-१ अस्थि, २ मांस, ३ नाडी, ४ त्वचा व ५ रोम, (२) आप-१ शत्रु (वीर्य), २ शोणित (रक्त), ३ लाल, ४ मूत्र व ५ स्वेद, (३) तेज-१ क्षुधा, २ तुषा, ३ आलस्य, ४ निद्रा व ५ काति, (४) वायु-१ चलन, २ वलन, ३ पलयन, ४ प्रसरण व ५ आमुचन, (५) आकाश-१ काम, २ नोध, ३ शोन, ४ माह व ५ भय. (विचारचक्रादय दशन)

पंच महाशब्द — (अ) १ शाज, २ नगारा, ३ वर्णा, ४ चौधवा व ५ पिशाणी, (आ) १ शिंग, २ ताशा, ३ नगारा, ४ शयन व ५ जय घण हा पाच मोठ्या आवादांची यात्र होत व ती प्राचीन काळी राजांची स्वारा निगाली असता वाजवात असत तो एक प्रकारचा मान (विरुद) समजला जात असे.

पंच महासरोवर — १ त्रिदु सरोवर-सिद्धपूर-मातृगया, २ नारायण सरोवर कच्छप्रात, ३ मानस सरोवर-हिमालयात, ४ पुष्कर-वज्जमीरवळ व ५ पद्मा सरोवर-होसपठजळ

पंच महासागर — १ उत्तर महासागर, २ दक्षिण महासागर, ३ हिंद महासागर, ४ पॅसिफिक (प्रशांत) महासागर आणि ५ अटलांटिक महासागर हे पृथ्वीवरील पंच महासागर होत यात प्रशांत महासागर अधिक खोल व मोठा आहे.

पंच माता — १ राजमती, २ गुरुमती, ३ मिनरती अथवा भ्रातृमती, ४ पर्लमाता (सासू) आणि ५ आपली माता या पाच माता-मातेसमान हात. (३ चा ४-२०)

पंच प्यारे — शिगाचे दहावे गुरु, गुरु गोविंदसिंग यांना खालसा पंथ स्थापन करून त्यांनी ज्या पहिल्या पाच जणांना पयाची दीक्षा दिली त्यास पंचप्यारे म्हणतात ते — १ दयाराम, २ धरमचंद, ३ मुगनचंद, ४ साहेब चंद व ५ हिमनाराय (शिगाचा इतिहास)

पंचमुख (शिवदेवतेची) — १ सयागत, २ वामदेव, ३ अघार, ४ तपुस आणि ५ इशान. अशी शिवाची पाच मुखे व स्वरूपे होत.

(पाशुपततन) यानाच पंचमूला अमेहि म्हणतात व त्यापासून अनुक्रमे
१ रेणुसाचायं, २ दारुक् (मरुल), ३ घग्गर्ण (एकोराम), ४ धेनुक्णं
(पट्टिनाराय्य) व ५ विश्वकर्ण (विश्वाराध्य) असे पचाचायं अवतरले.
(मुप्रमोधागम)

पंच मुद्रा — (अ) (जग तिथि) १ कमल, २ कलश, ३ धेनु,
४ जन नागि ५ अर्जलि. अशा पाच प्रकारच्या मुद्रा करून जप करावा असे
सांगिते आहे.

कमल कलशं धनु शतमञ्जलिगव च ।

पञ्चमुद्रा प्रदर्शय धीमूत च जपेद्भुज ॥ (श्रीसत्त पञ्चश्रुति)

(आ) (मुद्रा धारण) १ चन, २ चग, ३ गदा, ४ पन्न आणि
५ नारायण. अशा पांच मुद्रा मध्यमप्रदायी शरीरावर धारण करतात.

(इ) (दीक्षातिथि) १ मिश्रापान, २ दडवाष्ट, ३ भगवी कथा,
४ कनकट व ५ विभूति. या पांच वस्तु वीरशैव मप्रदायात दीक्षाविधीस
लागतात त्यासहि पंचमुद्रा म्हणतात.

(ई) (योगशास्त्र) १ चाचरि, २ भूचरा, ३ अगाचरा, ४ खेचरि
आणि ५ अलक्ष्य. (क. क. स्तत्रक ८)

पंच मूल — (अ) १ शालपणा, २ वृष्टिपणा, ३ रिगणी, ४ डोरली व
५ गोमरू (लघुपंचमूल), (आ) १ वेल, २ एरण, ३ टेद, ४ पाडळ व
५ शिसन. (बृहत्पंचमूल), (इ) १ शतानरा, २ विदारिकद, ३ जीवती,
४ पापाणी व ५ जीवक. (इ) १ गधाणागवत, २ हला, ३ अश्वदष्टा, ४ शिरोप व
५ कासमिश्र (तृणपंचमूल) (उ) १ शर, २ इशु, ३ दम, ४ कसई व
५ साली मात (तृणपंचमूल). (ऊ) १ जीवक, २ ऋषभक, ३ मेद, ४ महामेद
व ५ जीवन्ती. (ए) १ पुननवा, २ बला, ३ एरड, ४ रान उडीद व
५ रानमूग. (ऐ) १ गोरारू, २ लहान गेरा, ३ इद्रवारुणी, ४ कासविदा व
५ शिरस (ओ) १ गुळवेल, २ मेडीशिणी, ३ उपळसरी, ४ विदारिका व
५ निशा (वल्लीपंचमूल) (म. वा. को.)

पच मुळ — १ डाय (दाय), २ डोळा, ३ रिगणी, ४ रानवागी
आणि ५ गोशुर. यास आर्यवैद्यकत पचमुळे म्हणतात.

पंच मूर्खलक्षणं — १ गर्विष्ठ, २ दुस्त्तरे करणें, ३ हट्टी, ४ अप्रिय भाषण करणें व ५ दुसऱ्याचें भलेबुरे न जाणणें.

मूर्खस्य पंचचिह्नानि गरी दुर्वचनी तथा ।

हठी चाप्रियवादी च परोक्त नैव मन्यते ॥ (सु.)

पंचमूर्ते — १ गाय, २ शेळी, ३ ग्हेस, ४ भेढी व ५ गाढव या पाच प्राण्यांची मूर्ते चेतनावर्धक आपघी आहेत.

गोजानिका महिर्षीणा नून गर्दभस्य च ।

पंचमून कट्टणस्य शोधनं वृष्यमीरितम् (शा. नि.)

पंच मोक्षास्तने — १ पर्यन, २ अर्धपर्यन, ३ धन्न, ४ धार आणि ५ सुरासन—पञ्चासन पूर्वक-कायोत्थगं. (सत्सुतिकोश)

पंचमृत्तिका — १ विटकर, २ गेरू, ३ शार मृत्तिका, ४ मग्म आणि ५ वाळ्याची माती. या पाचाना पंचमृत्तिका म्हणतात. व त्या पवित्र मानतात. इष्टिका गंधका लोण मग्मवल्मीकमृत्तिका ।

रसप्रयोगस्तुलैर्वीर्तिताः पंचमृत्तिकाः ॥ (र. र. सनुच्चय १०. ८३)

पंच मोक्षसाधने — १ मुद्राधारण, २ त्रिपुड, ३ विष्णुनाम ठेवणें, ४ विष्णुप्रिय माला धारण करणें व ५ ' ॐ नमो नारायणाय ' हा मनोपदेश. ही पाच मोक्षसाधने रामानुज मप्रदायान मानली आहेत.

पंच यज्ञ — १ स्नान, २ दान, ३ तप, ४ होम व ५ पितृयज्ञ (तर्पण) हे पाच यज्ञ नित्याचे होत

पंच योग — (अ) १ त्रियायोग, २ मंत्रयोग, ३ हृदयोग, ४ नादयोग, आणि ५ राजयोग; (आ) १ मनयोग; २ मनश्रवण, ३ भावयोग, ४ अभावयोग आणि ५ मदायोग, (लिङ्ग अ. ५५)

पंच रत्न — १ रामल्लग्न नहच्छ, २ पार्वती भगल, ३ वानर भगल ४ विराम्य सदीपनी आणि ५ वरवैरामायण. या श्री मन तुलसीदासाच्या ग्रंथास म्हणतात.

पंच रत्न — (न) १ माणिक, २ नील, ३ पाच, ४ पुष्कराज व ५ हिरा; (वा) १ सोने, २ म्भ, ३ मोती, ४ माणिक आणि ५ पांढरें. ही सर्व देवाना प्रिय अशी पाच रत्ने (विष्णुधर्मोत्तर); (इ) १ इन्द्र-नीलमणे, २ हिरा, ३ माणिक, ४ मोती व ५ प्रभात.

नीलक वज्रक चेति पद्मरागश्च भौक्तिकम् ।

प्रनाल चेति विज्ञेय पचरत्न मनीषिभिः ॥ (सु)

पंच रत्ने (सौराष्ट्राची) — १ नदी, २ नारी, ३ घोडे, ४ श्री. सोमनाथ आणि ५ दारका. (हरिदशन).

सौराष्ट्रे पचरत्नानि नर्दनानारीतुरगमा ।

चतुर्थे सोमनाथ च पञ्चम हरिदशनम् ॥ (वेसरा ११६ १९५१)

पंचरत्न गीता — १ श्रीभगवद्गीता, २ विष्णुसहस्रनाम, ३ भीष्म स्तवराज, ४ अनुष्मृति व ५ गजद्रमोक्ष या पाच अध्यात्म ग्रंथास समुच्चयाने.

पंचरसा — आवळ्याला सस्कृतमाध्य पचरस ह नाव आहे. ह अत्यंत आरोग्यनायक असून यात पचरसाचे मिश्रण असत. यापासूनच आयुर्वेदातील दीर्घायुनायक च्यवनप्राश हें औषध तयार करतात.

पंचरसी — १ सुवर्ण, २ रुप, ३ लोह, ४ तांबें व ५ जस्त. या पाच धातूच्या मिश्रणान बनविलेली वस्तु

पच राजचिह्ने — १ छत्र, २ चामर, ३ सिंहासन, ४ मुकुट आणि ५ राजद्व.

पच लवणे — १ सामुद्र, २ सधव, ३ सचळ, ४ विडळोण आणि ५ बागटार.

पंच लक्षणै (अनन्य भजनाचीं) — १ निरपेक्षता, २ ईशचिंतन, ३ शांति, ४ समदर्शन व ५ निर्वैर. (ए. भा १४-१६२ ते १८५)

पंच लक्षणै (धश्रोटार्ची) — १ सामान्य मनुष्याच्या दुपटीने आहार, २ वेळा अनेका झोपणे ३ अति विषयलप्स, ४ मान आणि ५ अपमान. या दोहातद्वल सारखाच वेफिकीर.

आहार द्विगुण प्रोक्त शय्या च कुचमर्दनम् ।

नास्ति मानापमान च धश्रोट पचलक्षणम् ॥ (सु)

पच लक्षणै (पुराणाचीं) — १ सर्ग उत्पत्ति, २ प्रतिसर्ग सहार, ३ पुनरुत्पत्ति, ४ मन्वन्तर (वेगवेगळ्या मनुष्या कालातील कथा) आणि ५ वशानुचरित. (सूर्यचंद्रवशीय राजाच्या कथा)

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च ।

वशानुचरित चैव पुराण पचलक्षणम् ॥ (सु)

पंच लक्षणें (पुरुषार्थी) — १ सत्तागी त्याग, २ गुणाचा प्रमा,
३ यशुर्गास समान भाग देणारा, ४ शास्त्रे जणणारा आणि ५ पराक्रमी
पात्रे त्यागी गुणे रागी सविभागी च यशु ।

शास्त्रे मोढा रणे चाडा पुष्प पचलक्षण ॥ (सु.)

पंच लक्षणें व्याख्यानार्थी — १ पत्ताचा च्छेद करणें, २ अथ सांग्ग,
३ समासाचा निग्रह करणें, ४ चाक्याची अन्वयद्वारा योन्ना करणें आणि
५ आक्षेपाचें समाधान.

“ आक्षेपस्य समाधान व्याख्यान पचलक्षणम् । ” (पचदर्शी)

पंच लक्षणें (श्रेष्ठत्वाचीं) — १ पैश, २ कुल, ३ वय, ४ कर्तृत्व
व ५ निष्ठा.

पंच लक्षणें संताचीं — १ निष्ताम, २ मननशील, ३ समदमस्वन,
४ अद्वेष व ५ समदृष्टि.

निरपेक्ष मुनि शान्त निर्वर समदर्शिनम् । (भाग. ११ १४ १६)

पंच लहरी — १ गगालहरी, २ पीयूषलहरी, ३ सुधाळहरी, ४ अमृत
लहरी व ५ करुणालहरी. या जगतापसंडितकृत पंचकाव्याना म्हणतात.
(आपदे पाद्य)

(पंच ‘ ल ’ कार संपन्न स्त्री माग्यानेच मिळतें — १ अनुल,
२ निर्मल, ३ कुलीन, ४ कुशल आणि ५ सुशील.

अनुल विमलार्गी कुलज कुशल सुशीलसंपन्ना ।

पंच ‘ ल ’ कारा भार्या पुरुष पुण्यादयाहमने ॥ (सु.)

(पंच लाक्षण्यें स्त्रीजीवनातील — १ निद्रार्थादय, २ स्नानार्थादय,
३ मानार्थादय, ४ रागार्थादय आणि ५ अनुरागार्थादय हीं स्त्रीजीवनातील पांच
प्रकारचीं लाक्षण्यें होत.)

पंच वह्नि — १ प्रल्यानल, २ विद्युदानल, ३ वडवानल, ४ शिवनेत्रा-
नल व ५ द्वादशादित्यरूपानल असे पाच अग्नि. (हस कोश)

पंच यक्षत्र-घदन — शिवार्ची पाच मुखे १ सत्रोजात २ तत्पुरुष,
३ अगोर, ४ वामदेव व ५ ईशान.

पंच वल्कलें — (अ) १ अश्वत्थ, २ अजीर (न्यग्रोध), ३ उरर,
४ पिपरी आणि ५ वेतस याच्या साली. यांना पंच वल्कलें म्हणतात, (आ)
१ वट, २ उरर, ३ पिंपळ, ४ पासेरस आणि ५ नादुरां किंवा वेतस.

पंच वर्ज्य नामें — १ आत्मनाम, २ गुरुनाम, ३ वृषणनाम,
४ ज्येष्ठाश्वत्थनाम व ५ पत्नीनाम. ज्याला पुष्कळ जगाण्याची इच्छा असेल
त्याने या पाचास नावानें सजोषू नये. सौभाग्यवतीने पतीचें नाव घेऊ नये हें
अनुमेय समजावें.

पंच यज्ञनिवारक — १ मुमुक्षु, २ वैशंपायन, ३ पुलस्त्य, ४ पुलह
आणि ५ जमिनी. (प्रा. च. को)

पंचवर्ण — १ तावडा वर्ण-रेडइडियन्स, २ पादरा-युरोपियन,
३ काळा-शिंदी, ४ पिवळा-चिनी-जपानी व ५ सावळा-भारतीय अशी पाच
वर्णांची प्रग जगात आहे. (महाराष्ट्रात विनोबा. माग २ रा)

पंच वाचा — १ बैरारी, २ मय्यमा, ३ पदयन्ती, ४ परा आणि
५ अनिर्वाचा. (सि. गो. ३४ ३७)

पंच चार्तिक — महानुभावकी व्याकरण ग्रंथ. यात-१ सूत्रलक्षण,
२ सूत्रप्रकृतिलक्षण, ३ सूत्रकारकलक्षण, ४ सूत्रव्याख्यानलक्षण व ५ सूत्रस्वरूप
लक्षण. अशा पाच प्रकरणां असल्यामुळे म्हणतात. (म शब्दकोश)

पंच वाद्यें — १ ततिवीणा, २ वितत, ३ मृदंग, ४ घनकास्य व
५ अनाहत वेणुनाद. अशी पाच वाद्यें आणि त्यांचे नाद आहेत.

पंच वानरशार्दूल — १ ऋषभ, २ शरभ, ३ नीळ, ४ गवाक्ष व
५ गवय. हे पांच रामरावणयुद्धातील प्रमुख वानरवीर.

पांचही वीर सग्रामशीळ । ऋषभ शरभ आणि नीळ ।

गवाक्ष गवय अतिप्रशक्त । वीरशार्दूल सग्रामी ॥ (भा. रा. युद्ध २६ ३१)

पंचवायु — १ श्वासवायु, २ गुल्फवायु, ३ स्थिरवायु, ४ चिमयवायु
व ५ निर्वातवायु. (तत्त्व-निज-विवेक)

पंचविनायक — १ मोद, २ प्रमोद, ३ दुर्मुख, ४ मुमुक्षु आणि ५ गणनायक.

पूजा करा भावेंसी । मोदारि पंचविनायका ॥ (गुरु. च. ४१-१८४)

पंचविषय — १ रूप, २ रस, ३ गंध, ४ स्पर्श आणि ५ शब्द. हे पंच ज्ञानेन्द्रियानें जणले जाणारे पाच विषय होत.

पंच विषय गीताशास्त्राचे — (अ) १ ज्ञान, २ कर्म, ३ भक्ति, ४ योग आणि ५ सन्यास. (आ) १ ईश्वर, २ जीव, ३ जगत्, ४ धर्म आणि ५ तत्त्व.

“ ईशो जीवो जगत् धर्मस्तत्त्वमिति पंचविषया यत्र निणायते तच्छास्त्रम् ”

पंचविनय — १ दर्शनविनय, २ ज्ञानविनय, ३ चारित्र्यविनय, ४ तपोविनय व ५ उपचारविनय (रत्नकरडक श्रावकाचार)

पंचवीर — १ त्यागवीर, २ दयावीर, ३ विद्यावीर, ४ पराक्रमवीर व ५ धर्मवीर अशी पाचहि प्रकारची वीरतासंपन्न, वेदमर्यादापालन संरक्षण करणारे म्हणून मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीरामचंद्र होत. सत तुळसीदासानी “ रामचरित मानसात ” आणखी एक सहावा प्रकार ‘ ऋतुवीर ’ म्हणून वर्णिला आहे.

पञ्चवीर्य समाख्याता राम एव तु पञ्चधा ।

रघुवीर इति ख्यात सर्ववीरोपलक्षण ॥ (सु)

पंच वीरगता — १ वैज्येयी, २ सयोगिता, ३ दुर्गावती, ४ कमंदेवी आणि ५ शाहीची राणा लक्ष्मीबाई. (कल्याण नारी अक्)

पंचवृत्ति (भूमिका) — १ पित्त, २ मूत्र, ३ विषित, ४ एकाग्र आणि ५ निरुद्ध (मानसशास्त्र)

पंच वृष्णीवीर — १ श्रीकृष्ण, २ सकृष्ण, ३ प्रद्युम्न, ४ अनिरुद्ध आणि ५ साव (अशोक ते कालिदास)

पंचमोहि — १ तीळ, २ उडीद, ३ मूग, ४ साबे व ५ साली. ही पांच मोहि (धान्ये) होत. हा सब वरिष्ठ्याचा नाच करणारा धान्यगण म्हणून सांगितला आहे.

नित्यश्च मायामुद्राश्च ध्यामकं शाल्य स्मृता ।

पञ्च धान्यगण प्रोक्त सर्गारिष्टनिषूदन ॥ (म. म. ६-२८)

पंच व्यास — १ बृहद्व्यास, २ देवव्यास, ३ मानवव्यास ४ द्वैपायनव्यास आणि ५ वेदव्यास.

पंचविध चित्तवृत्ति — १ प्रमाण, २ विकल्प, ३ विपर्यय, ४ निद्रा व ५ स्मृति (योगशास्त्र)

पंचविध दाने — १ धर्ममूलक-निर्मत्सर बुद्धीने देणे, २ अर्थमूलक-याचकाच्या तोंडून धन्योद्धार, ३ भयमूलक-पीडा देखील म्हणून, ४ काममूलक-परस्पर प्रेम जाणून, ५ करुणामूलक-दया म्हणून.

पंचविध दृष्टान्त — १ शुक्तिरज्जु न्याय-शिंपीच्या ठिकाणी रुप्याचा आभास, २ रज्जुसर्प न्याय-रज्जूसर सर्पाचा आभास, ३ स्याणुचोर न्याय-स्याणु (छोड) त्याचे ठिकाणी चोराचा भास, ४ ल पुष्प न्याय-आकाशामध्ये पुष्पाचा किंवा नीलतेचा भास आणि ५ मृगजळ न्याय-मध्याह्न समयी मकभूमीवर प्रतिबिम्बित होणारा पाण्याचा आभास. असे जगन्मिथ्यात्वाविषयी पंचविध दृष्टान्त आहेत.

पंचविध प्रकार पारमार्थिक अनुभूतीचे — १ श्रवण, २ स्पर्श, ३ दर्शन, ४ आस्वाद आणि ५ गंध (रानडे चरित्र व तत्त्वज्ञान)

पंचविध पांडित्य — १ वक्तृत्व, २ कवित्व, ३ वादित्व, ४ आगमिकत्व व ५ सारस्वतप्रमाण (बलुरत्नकोश)

पंचविध (प्रभुत्व) — १ कुलप्रभुत्व, २ ज्ञानप्रभुत्व, ३ दानप्रभुत्व, ४ स्थानप्रभुत्व आणि ५ अमयप्रभुत्व असे मोठेपणाचे पाच प्रकार. (बलुरत्नकोश)

पंचविध लक्षणे (समर्थ सांप्रदायाची) — १ शुद्ध उपासना, २ निमलज्ञान, ३ वीनराग, ४ ब्राह्मण्यरक्षण व ५ गुरुपरपरा (समर्थवाङ्मय)

पंचविधलक्षण साक्षात्कारी पुरुषाची — १ मौन, २ नम्रता, ३ समता, ४ प्रपत्ति (पूर्ण शरणागति) व ५ परोपकार (हिंदी सत परमार्थमार्ग)

पंचविध सृष्टिविकास — १ जडजीवन, २ वनस्पतिजीवन ३ प्राणिजीवन ४ मानवजीवन आणि ५ परमात्मजीवन (अरविदशोहन धार २ गी)

पंचशिन्हा — १ नारद शिला, २ नृसिंह शिला, ३ वराह शिला, ४ गरुड शिला आणि ५ मार्कंडेय शिला. ही पाच तीर्थे. त्या त्या तीर्थाच्या स ८

ठिकाणी अति अज्य शिला वद्रीनाथास अज्यनदेच्या प्रवाहांत आहेत. त्या ठिकाणी ज्यांना तपश्रया केली त्यांची नावे दिली आहेत.

पंच शिल्पकार — १ सुतार, २ कोपी, ३ न्हावी, ४ धोवी व ५ चामार.

तपश्च तत्रवायश्च नापिनो रजस्तथा ।

पचमश्चर्मवारश्च करव शिल्पिनो मना ॥ (सु)

पंचशील (मगवान् बुद्धाचे) — १ स्वतः हिंसा करू नये व दुसऱ्याला अनुमति देऊ नये, २ स्वतः चोरी करू नये व दुसऱ्याकडून चोरी घडू देऊ नये, ३ स्वतः व्यभिचार करू नये व दुसऱ्याकडून तो घडू देऊ नये, ४ लोटे कधी गोळू नये व गोंग्याला ममति देऊ नये व ५ स्वतः मद्यपान करू नये व दुसऱ्याकडून घडू देऊ नये.

पंचशील (आंतरधार्मिक) — १ सर्व धर्मासंबंधी समान आदर, २ ज्ञानाने धर्मपरिवर्तन मान्य, पण छलद्वारेने निषिद्ध, ३ पूजास्थानाविषयी समान आदर, ४ गतनाटीन समानाने वेलेल्या पूजास्थानाच्या विध्वंसनासंबंधी आजच्या समानाला उत्तरदायी करू नये. तसेच त्या विध्वंसनाचे समर्थनही करू नये आणि ५ धार्मिक संप्रदायांमधील परस्पर खडिष्णुतेच्या तत्त्वावर एकत्र विचाराने मार्ग काढणे (वेसरी १२।१०।१९५४)

पंचशील (आंतरराष्ट्रीय) — १ परस्परांच्या प्रादेशिक अभिमानाबद्दल व सावभौमत्वानद्दल आदर, २ अनाक्रमण, ३ एकमेकांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे, ४ परस्पर समानता व ५ शान्तापुर्णे सहजीवन. हे आंतरराष्ट्रीय पंचशील हात (वेसरी जून १९५५)

पंच शून्ये (शून्य प्रकार) — अषः शून्य-अकार, २ मध्यशून्य-उकार, ३ ऊर्ध्वशून्य-मकार, ४ चतुशून्य-ॐ व ५ शुद्धचेतन्य-निःशून्य. "शुद्धं त पाचर्णे शून्य । त नि शून्यं नास्ति" (दशमप्रकाश)

पंचशीच — १ मनशीच, २ कर्माशीच, ३ कुलशीच, ४ शरीरशीच आणि ५ वाक्शीच. (बुद्ध गीतमामृति)

पंच 'स'कार — (अ) १ खडिष्णुता, २ सेवा, ३ समानदान, ४ स्वाध्याय व ५ समता, (आ) १ संसंग, २ सदाचार, ३ संतुष्ट, ४ सरला व ५ सत्य.

पंच सरस्वती — सरस्वती नदी पाच ठिकाणी असून प्रवाह गुप्त आहे असे म्हणतात — १ रुद्रावर्त-हिमालयात, २ कुरुक्षेत्र, ३ श्रीस्थल-सिद्धपूर, ४ पुष्कर व ५ प्रयाग.

रुद्रावर्ते कुरुक्षेत्रे श्रीस्थले पुष्करेऽपि वा ।

प्रभासे पंचमे तीर्थे पंच प्राची सरस्वती ॥

प्रभासाजवळ प्राचीन सरस्वती आहे. (ऐति. गोष्टी भाग ३ रा.)

पंच सरोवरे (पवित्र तीर्थे) — १ नारायण सरोवर-कच्छ प्रांता, २ पुष्कर-अजमीर जवळ, ३ त्रिदु सरोवर-सिद्धपूर, ४ पद्मा सरोवर-बिम्बिचे जवळ आणि ५ मानस सरोवर-हिमालयात. (ऐति. गोष्टी भाग ३ रा)

पंचसार — १ तूप, २ मध, ३ तापविलेले दूध, ४ पिंपळी व ५ खडीमाग्नर. हे पाच पदार्थ एकत्र गुळवून तयार केलेले सार. हे हृद्रोग, श्वास व कास याचा नाश करित.

पंचसम्राट् — १ यौवनाश्व (माघाता) अजिंक्य-छोकाना जिंकल्यामुळे, २ भगीरथ-नृपाळनामुळे, ३ कर्नवीर्य-तप प्रभाषाने, ४ भरत-सामर्थ्यसंपन्नतेमुळे आणि ५ मरुत्-प्रजेची भरभराट करून. या पाचानी सम्राट् ही पदवी मिळविली. (म. भा. सभा. १५-१६)

पंच सिद्धयौषधी — १ बचनाग, २ पादरा भुङ्कोहळा, ३ नोड फंद, ४ रुद्रवती (रानहरमने) आणि ५ सर्पाक्षी (थोर मुगुसवेल).

तैलकन्द मुधाकन्द श्रोङ्गकन्दारुद्रतिका ।

सर्पनेत्रयुता पञ्च सिद्धौषधिसम्पन्ना. ॥ (रा. नि.)

पंचसिद्धि — १ जन्मसिद्धि, २ औषधिसिद्धि, ३ मंत्रसिद्धि, ४ तपसिद्धि आणि ५ समाधिसिद्धि. (पातञ्जल योगसूत्र)

पंचसिद्धान्तिका — बराहमिहिरवृत्त एक ज्योतिषग्रंथ. यात १ रोमक सिद्धान्त, २ पैतामह, ३ वासिष्ठ, ४ पौलिश आणि ५ सौर सिद्धान्त. अशा ज्योतिषातील पाच पुरातन ज्योतिष सिद्धान्तांचे विवरण असल्यामुळे त्यास पंचसिद्धान्तिका म्हणतात.

पंच सुगंध — १ कापूर, २ कज्जळ, ३ लवंग, ४ सुपारी व ५ जायफळ. हे पाच पदार्थ समभाग विज्ज्ञान घातले असता उत्तम सुगंध तयार होतो. त्यास पंच सुगंध म्हणतात.

पंच सूक्तं — १ पुरुषसूक्त, २ देवीसूक्त, ३ सूर्यसूक्त, ४ पर्जन्यसूक्त व ५ श्रीसूक्त.

पंचसूत्री (संसारोपयोगी) — १ विचार करून बाजारासाठी वाहेर पडा, २ भेटीस गेल्यावेळीं दोन शब्द कमी बोला, ३ सौंदर्य भावळत जातें पण गुणविकास होतो, ४ डोळे उघडे ठेवा, कानांचा नीट उपयोग करा, जीम जपून वापरा व ५ आधीं गरजा व मग सोई आणि नंतर चिनी. (कण आणि क्षण)

पंचसूत्री (स्वास्थ्यसंरक्षणाची) — १ आहार, व्यायाम व मेथुन नियमित, २ निर्व्यसनता, ३ नित्य मुखानें ७८ तास श्लेष्म, ४ मच्छरदाशीं वापरणें व ५ मुर्शील मुग्रग व हृत्तमुख पत्नी असणें. (ज. नानासाहेन शिंदे)

पंच सूत्रें (ग्रंथालय शास्त्र) — १ ग्रंथ अभ्ययनाकरिता आहेत, २ ते सर्वाकरिता आहेत, ३ प्रत्येक ग्रंथाला वाचक असतोच, ४ अभ्यासकाचा वेळ वाचवा आणि ५ ग्रंथालय सारख वाढतें असावें.

(ग्रंथालय शास्त्राची पंचसूत्र)

पंच सूत्रें (वेदविहित) शाश्वत सुख प्राप्त करून देणारीं — १ यज्ञ, २ दान, ३ तप, ४ कर्म आणि ५ स्वाध्याय.

(In Search of Happiness)

पंच सूत्रें व त्याचे कर्ते — १ ब्रह्मसूत्र वेदव्यास, २ कर्मसूत्रे-जैमिनि, ३ मत्स्यसूत्र नारद, ४ योगसूत्र पतंजलि व ५ तत्त्वसूत्र परशुराम. (नाम चिंतामणि)

पंचसूना दोष — १ शाडसारवण, २ काढणें, ३ चूल पेंगविणे, ४ दळणें, वाटणें व ५ पाणी मरणें. एतन्मूल्य हरया-सूत्रम जीवाची हिंसा मनुष्याच्या हातून नवळत नित्य घडत असते. (मनु ३६८)

पंच संस्कार (मुस्लिमांचे) — १ जलस्नान, २ सुता, ३ विग्निल्ला (श्रीगणेश), ४ विवाह आणि ५ अत्यमस्कार (मु. सण आणि सस्कार)

पंच संस्कार (वैष्णवांचे) — १ तत्त्वमुद्रा, २ ऊर्ध्वपुङ्ग, ३ नाम, ४ मन व ५ याग.

ताप पुण्ड्र तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः ।

अमी पंच च संस्काराः पारमैक्यन्तद्वयकः ॥ (भारद्वाज संहिता)

(पंच स्नान — १ पाण्यात दोन बोटे भिजवून मस्तकावर शिपडणें, २ ३ दोही डोळ्यांना स्पर्श, ४ ५ त्याच घेवाचा दोन्ही कर्णमूळाना स्पर्श. हें पंचस्नान. (हिमप्रदेशातील एकस्नान प्रकार-जीवनलीला))

पंच स्नाने — १ आग्नेय, २ वारुण, ३ ब्राह्म, ४ वायव्य आणि ५ दिव्य-(पराशर स्मृति १२९)

पंच स्कंध (भाग) मनुष्य शरीराचे — १ जडत्व, २ सज्ञा, ३ वेदना, ४ संस्कार व ५ विज्ञान.

मनुष्य प्राण्याचें ठायीं । पंच स्कंद असती पाही ।

ज्यावाचून अस्तित्व नाही । मनुष्य देहाकारणें ॥ शंकराचार्य चरितामृत २-१२६

पंच हत्या — १ मूणहत्या, २ वीरहत्या, ३ स्त्रीहत्या, ४ बालहत्या व ५ आत्महत्या या पाचहि हत्या म्हणजे महान् पापे होत.

पंच क्षार — १ टाकणक्षार, २ सज्जीक्षार, ३ नवक्षार, ४ बागडक्षार आणि ५ सोराक्षार (चि. प्र.)

पंच क्षीरचट — १ वड (न्यग्रोध), २ औदुंबर, ३ अश्वत्थ, ४ पारस-पिंपळ व ५ पिंपरी (प्लक्ष). हे पाच चीक असलेले वृक्ष होत. (नूतनामृत सागर)

पंच क्षुद्रसिद्धि — १ निकाड ज्ञान, २ शीतोष्णादि द्वद्वावर सत्ता, ३ दुःख्याचें मन जाणणे, ४ अग्नि-सूर्य-उष्ण-जल-विष इत्यादींचें स्तमन (पारणाम यात्रविणे) आणि ५ अजिंक्यता. (भाग. स्कंध ११ अ १५)

पंचज्ञानी — १ श्रीकृष्ण, २ शुक्राचार्य, ३ जनक, ४ श्रीरामचंद्र आणि ५ वसिष्ठ.

कृष्णो योगी शुक्रत्यागी राजानौ जनकराचवौ ।

वसिष्ठ कर्मकर्ता च पन्चैते ज्ञानिन स्मृताः ॥ (जीवनन्मुक्तिविवेक)

पंच ज्ञाने (जैनधर्म) — १ मतिज्ञान, २ श्रुतिज्ञान, ३ अनाधिज्ञान, ४ मन पर्यय ज्ञान, व ५ वेकळज्ञान.

पंचज्ञानेन्द्रिये च त्याच्या अधिष्ठात्री देवता — १ श्रोत्र (कान)-दिशा, २ त्वचा (मातडी)-वायु, ३ डोळे-सूर्य, ४ जिह्वा-वरुण आणि ५ नासिक (नाक)-अश्विनीदेव (मात्स्यचार्य)

“ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ” (भ. गी. १५-९)

पंचम स्वर — १ नाभि, २ छाती, ३ हृदय, ४ कट व ५ मूर्धा. या शरिराच्या पाच स्थानाच्या वायूपामून निगलेला स्वर

पंचामरा — १ दूर्वा, २ माग, ३ वेल, ४ निगुडी व ५ तुळस. ह्या पाच पवित्र वनस्पति. (वज्रकोश)

पंचामृत — (अ) १ माईचे दूध, २ दहा, ३ तूप, ४ मध व ५ साखर. या पाच अमृतवृत्त्य पदार्थांना पंचामृत म्हणतात. याने देवसूताला अमिषेक करतात; (आ) १ मुठ, २ मुसळी, ३ गुळनेल, ४ शतावरा आणि ५ भाखर. हे औषधी पंचामृत अथवा वनस्पति पंचामृत (शा. नि), (इ) १ चिंच, २ गूळ, ३ मीठ, ४ मिरची व ५ तीळ. या पांच पदार्थांच्या मिश्रणाने वेलेला पदार्थ (मोझातील), (ई) १ नारळ, २ आंबा, ३ फणस व ४ वेळी या चारपैकी कोणतीही तीन व ५ साखर व ६ मध या पाचांचे एक पंचामृत प्राचीनकालीं करता असत.

नालिनेराम्रपनसफदलीना फलयमम् ।

शक्तरा मनुसयुक्त पञ्चामृतमितीकारम् ॥ (गौ. रत्नसूत्र)

पंचामृतयूप — १ कुळीय, २ मूग, ३ तूर, ४ उडीद आणि ५ राजशिवी या पाच धान्याचे कण.

पंचायतीचे पाच गुण — पाच सदस्य असलेल्या समितास पंचायत म्हणतात. या सदस्याचे अगा १ ग्राम, २ निर्मयता, ३ ज्ञान, ४ उद्योग व ५ स्वच्छता हे पाचगुण अभिप्रेत आहेत किंवा असावेत असे मानले आहे. (आ. मंदिर ऑगम् १९६२)

पंचायतन — १ शिव, २ विष्णु, ३ सूर्य, ४ गणपति व ५ देवी. या पाच देवतांचा समुदाय. या पाचांपैकी प्रत्येक देवतेस प्राधान्य देऊन शिव, विष्णु इ. चीं पाच पंचायतने मानण्याची प्रथा आहे.

आदित्य गगनाथ च देवी रुद्र च वसन् ।

पंचदेवमिन्नुक्त सवकार्येषु पूज्यन् ॥ (सु.)

या पंचायतनसंस्थनेचा उगम श्रीशंकराचार्यांच्या कालापामून झाला व ती न्यास पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश या सृष्टीवृत्त्या पंचतत्त्वानून मुचली म्हणतात.

पंचारति — १ दीप, २ कमल, ३ वस्त्र, ४ आम्रफल व ५ मुपारी. ही एकनपणें ओवाळणें.

पंचावयव — १ प्रतिष्ठा-या पर्वतावर अग्नि आहे, २ हेतु-कारण तेथें धूर आहे, ३ उदाहरण धूर असतो नेथे अग्नि असतो. जमें स्वयंपाक घर, ४ उपनय या पर्वतावर अग्नीस कर्षाहि सोडून न राहणारा धूर आहे आणि ५ निगमन-गृहण या पर्वतावर अग्नि आहे. हे वाक्याचे पांच अवयव अथवा सिद्धान्ताचे भाग न्यायशास्त्रात सांगितले आहेत.

पंचाक्षरी मंत्र — (अ) 'नमः शिवाय'. १ नकार-शृङ्खीतत्व, २ मकार-उदकतत्व, ३ शिकार-अग्नितात्व, ४ वकार-वायुतत्व आणि ५ यकार-आकाशतत्व. ही पाच बीजाक्षरे पाच तर्के आहेत. (वी. प्र. अ. ८); (आ) 'ॐ नमः सिद्धे' हा वाक्यप्रचार जेन मताचा आहे. याचा अर्थ सिद्धांत नमस्कार. याचेंच मराठी अपभ्रष्ट रूप म्हणजे ओ-ना-मा-सी-थ असे आहे.

पंचाक्षरी यमक — आर्येच्या प्रत्येक चरणात पाच अक्षरांचें यमक (समान अक्षरांची पुनरावृत्ति) साधले आहे असे. उदा० —

गाधारि म्हणे तज्जय का ? त्या आहेत वरय का ? सिंगे ?

कीर्तिवर म्हणुनि विधिने बाधियली त्यासि काय बासिंगे ? ॥

(मी. आ. उग्रेग ५.-५०)

पंचोपचार — (अ) १ गंध, २ पुष्प, ३ धूप, ४ दीप, ५ नैवेद्य हे पंचोपचार होत. या पंचोपचारांना केलेल्या देवपूजेस पंचोपचार पूजा म्हणतात; (आ) १ ध्यान, २ आवाहन, ४ नैवेद्य, ४ नीरांजन व ५ नमस्कार. (बाबालि)

पांच अंगें (आन्तरपूजनाचीं) — १ जप, २ होम, ३ तर्पण, ४ मार्जन आणि ५ अन्नमतर्पण.

पांच अंगें (बाह्य पूजनाचीं) — १ पटल, २ पद्मति, ३ वर्म, ४ स्तोत्र आणि ५ नमस्कार. (कल्याण शक्ति अंक)

पांच अंगें (राजनीतीचीं) — १ कार्यारम्भ, २ माणसे आणि द्रव्य यांचा पुरवडा, ३ देशकालाची अनुकूलता, ४ सफ़टाचा प्रतिकार व ५ कार्य-सिद्धि. (स. फो.)

पाच अंगें (विद्याहार्ची) — १ वाग्दान, २ प्रदान-वधूला, वज्रालंकार देण, ३ वरण-लप्रास सर्वांनीं समनि देणें, ४ पाणिर्पाटन-वरानें वधूच पाणि ग्रहण करणें आणि ५ सप्तपदी (जैनधर्म)

पाच अंगें (वेदार्ची) — १ विधि, २ अथवाद, ३ मन, ४ स्मृति व ५ नामवेय अशीं पाच अंगें

पाच अवयव (शास्त्राचे) — १ विषय, २ सदेह, ३ सगनि, ४ पूर्व पक्ष आणि ५ सिद्धांत.

पाच अवस्था (चित्ताच्या) — १ शित्त, २ मृद, ३ विवृत्त, ४ एकग्र व ५ निरुद्ध (योगशास्त्र)

पाच अवस्था (जीवाच्या) — १ जगत्, २ स्वप्न, ३ सुषुप्ति व ४ मूच्छा व ५ मरण (भारतीय दर्शन सग्रह)

पाच अवस्था परमात्म्याच्या साक्षात्कार होण्याच्या — १ अज्ञानावस्था, २ भोगावस्था, ३ त्यागावस्था, ४ भक्तावस्था व ५ स्वरूपावस्था (भयव-अनु. मराठी)

पाच अवस्था (मनुष्यजीवनाच्या) — (अ) १ कौमार, २ पौगंड, ३ वैशार, ४ यौवन आणि ५ वार्धक्य (आ) १ पुन, २ ब्रधु, ३ पति, ४ पिता आणि ५ पितामह

पाच अवस्था (स्त्रीजीवनाच्या) — १ कन्या, २ मगिनी, ३ पत्नी, ४ माता आणि ५ पितामही

पाच आचार्य (वैदिक धर्माचे) — १ श्रीशक्राचार्य, २ श्रीरामा नुजचार्य, ३ श्रीनिनाक, ४ श्रीमध्वाचार्य व ५ श्रीवल्हमाचार्य

जगद्गुरूंनीं अध्याम कथिले । यानी उपासनेन जीववित् ।

एवच पाचांनींही कलें । वैदिक धर्माचें सरक्षण ॥

(शंकराचार्य च ३७ २००)

पाच आशास्थानें मानवार्ची — १ जीवित, २ काना, ३ अपत्य, ४ मानसमान आणि ५ संपत्ति

पाच आध्यात्मिक भावना — १ आश्चर्य २ आनख्, ३ आनंद, ४ भीति आणि ५ आदर (म. गी सा दर्शन)

पांच आयुष्यवर्धनास उपाय — १ भूमीवर शय्या, २ दोन वेळा जेवण, ३ सहा वेळा लवुशका, ४ तीन वेळा शौचास जाणे आणि ५ स्त्रीसंग अल्प प्रमाणात.

पांच आज्ञा (श्रीकृष्णाच्या) —

१. उदरेदात्मनात्मानम्-आपण होऊन आपला उद्धार करावा.

२. आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः आपणच आपला बंधु किंवा आपणच आपला शत्रु;

३. कर्मण्येवाधिकारस्ते-कर्म करण्यापुरताच तुझा अधिकार आहे;

४. स्वधर्मे निधन श्रेयः-स्वधर्माप्रमाणे मरण आले तरी त्यात कल्याण आहे;

५. श्रद्धामयोऽयं पुरुषः-मनुष्य हा श्रद्धामय आहे. (म. गी.)

पांच आज्ञा (बुद्धाच्या) — १ अहिंसा, २ सत्य, ३ अस्तेय, ४ अव्यभिचार आणि ५ अपेयपान न करणे.

पांच आज्ञा (वैदिक धर्माच्या) — १ यज्ञ, २ दान, ३ तप, ४ कर्म आणि ५ स्वाध्याय.

पांच आज्ञा (महामंदाच्या) — १ शुचित्व, २ निराहार, ३ दान, ४ उपासना व ५ तीर्थयात्रा.

पांच कलंड महाकवि — १ पपा, २ रत्न, ३ पौन, ४ नागवर्म आणि ५ चामुंडराय.

पांच कलंड महाकाव्ये — १ पद्मभारत, २ आदि पुराण, ३ शांति पुराण, ४ गदायुद्ध आणि ५ कर्नाटक कादंबरी.

पांच कर्तव्ये राजाचीं (राजशासकांचीं) — १ बुधना दंड, २ सज्जनाचा परामर्श, ३ न्यायाने कोश समृद्धि, ४ धनिकाविपर्यां निःपक्षपात आणि ५ राष्ट्राचे संरक्षण.

दुष्टस्य दंडः सुजनस्य पूजा । न्यायेन कोशस्य च समृद्धिः ।

अपक्षपातोऽर्थेषु राष्ट्ररक्षा । पन्त्रैव यज्ञः कथिता नृपाणाम् ॥ (अत्रिसंहिता)

पांच कल्प (माग) अथर्ववेदाचे — १ नक्षत्र कल्प, २ वेदकल्प, ३ संहिता कल्प, ४ आगिरस कल्प व ५ शांति कल्प. (विष्णु अश ३ १४)

पांच कायें ईशसत्तेचीं (जगत्संघर्षी) — १ सृष्टि पृथ्वीतत्व, २ स्थिति अथवा पालन-व्यवस्था, ३ महार-अभितत्व, ४ विरोधाव वायुतत्व आणि ५ अनुग्रह आकाशतत्व. (शि. पु. मितेश्वर च. अ. १०)

पांच कार्यक्षेत्रें (जीवात्म्याचीं) — १ कर्मेन्द्रियें, २ ज्ञानेन्द्रियें, ३ मन, ४ चित्त आणि ५ बुद्धि (अथर्व-अनु मराठी)

पांच कारणें (स्वरूपाच्या सिद्धीस यावश्यक) — १ अधिष्ठान (क्षेत्र), २ कर्ता, ३ साधन, ४ प्रयत्न आणि ५ देव. (म. गी. १८. १४)

पांच फायिक दोष — १ एकाद्याला पीडा-मारपीट करणें, २ व्यभिचार, ३ एकाद्याची वस्तु चोरून घेणें, ४ डगीच लाटणानें चालणें आणि अपवित्र राहणें, व ५ व्यर्थ कुचेष्टा करणें.

पांच कृत्यें परमेश्वरी सत्तेचीं — १ सृष्टि, २ स्थिति, ३ महार, ४ अनुग्रह आणि ५ विलय. (श्रीशंकाग्र आणि ज्ञानेश्वर)

पांच गीतेचे प्रधान भाष्यकार — १ श्रीशंकराचार्य, २ श्रीरामानुजाचार्य, ३ श्रीमध्वाचार्य, ४ श्रीरत्नमाचार्य आणि ५ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज. सहावे लो. टिळक होत.

पाच गुजराती संत कवि — १ नरसीमेहता, २ मीरानाई, ३ प्रेमानंद, ४ अल्लोमगत व ५ दयाराम. (गुजरात) (आ) १ मीरानाई, २ नरसी मेहता, ३ मालव, ४ भीम व ५ पद्मनाभ. (म. जा. को. वि. १२)

पांच गुण कवीच्या अंगां असावेत — १ नातदशा, २ मनीषी-मन आधीन अल्लेला, ३ परिभूः सर्वांना व्यापून असणाऱा, ४ स्वयभूः स्वतःनृति व ५ शाश्वतकाल पुरेल इतकी सामग्री यथायोग्यपण मिळविलेला असा.

कविर्मनीषी परिभूः स्वयभूयांथातथ्यतः ।

अथान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाम्यः ॥ (ईशावास्योपनिषद्)

पांच गुण चित्रांचे — १ रेखाभासुर्य, २ प्रमाण, ३ सादृश्य, ४ पार्श्वभूमीची सजावट व ५ सजीवपणा. (कल्प-कृतत्र आल्याद.)

पांच गुण दानासंदर्भी — १ सहानुभूति उपन्न होणें, २ सद्ब्रूत होणें ३ आदर, ४ प्रिय भाषण व ५ दिल्यानंतर समाधान वाटणे.

आनदाश्चणि रोमाणि बहुमान प्रियं वचः ।

विज्वानुमोदन दान दानभूषणपंचकम् ॥ (दानशासनम्)

पाच गुण नाटकाचे — १ कथानक-देशकालानुरूप, २ मयिधानक-मन्दार, ३ पात्रानुरूप माग, ४ अतिरिक्त वा अनिर्दिष्ट अस नये आणि ५ नानारसामक असून बोधप्रद (रगभूमि)

पाच गुण परमार्थाच्या आचक्षेपक — १ धर्मा, २ दया, ३ शान्ति, ४ तितिक्षा आणि ५ उपरति

पाच गुण पुद्गीचे — १ निद्राग्रह, २ मुनश्चिन्ता, ३ चित्तनिरोधाचे सामर्थ्य, ४ सशय आणि ५ निश्चित स्वरूपाच ज्ञान (अ भा शक्ति अ २५७)

पाच गुण फारल्यापासून शिकावेत — १ गुत रीतीने नमोग, २ धैर्य ३ समयाच्या टाक्या सग्रह करणे, ४ सावधानपणा व ५ कोणाचाहि विश्वास न धरण (वृ चा ६ १०)

पाच गुण (ब्राह्मण्याचे) — १ सत्य, २ दया, ३ इन्द्रियदमन, ४ परोपकार व ५ तपाचरण

पाच गुण लिपीस आग्रह्यक — १ निश्चित (उच्चारानुसंधा), २ उपयुगिता, ३ सरलता, ४ सादर व ५ लेखनसुगमता

पाच गुरु (अभ्युदयेच्छू पुरुषाचे) — १ पिता २ माता, ३ अग्नि ४ आमा आणि ५ गुरु (म मा वन २१४ २८)

पाच गुरु (स्त्रियाचे) — १ माता २ पिता, ३ सास, ४ सासरा व ५ पति

(पाच गोष्ठी अकीर्तिकर — १ पराज २ दुःस्वप्नाच वज्र, ३ पराश्रया, ४ परस्त्री आणि ५ परगृहवास

पराज परवज्र च परश्रया परास्त्रय ।

परवस्मान वासश्च शत्रुम्यापि प्रिय हरेत् ॥ (सु)

पाच गोष्ठी अग्निविना जाळणाऱ्या — १ भाय वियोग २ स्वज्ना पक्षाद ३ ऋणशेष, ४ कृपणाची सेवा व ५ दारिद्र्य आल्यावळी स्वभावाचे दान

पाच गोष्ठी अक्षय्यनिधीच होत — १ शील, २ शौर्य, ३ आळखराहिय, ४ निद्रता व ५ मित्रसग्रह याचा चोरीच भय नाही

शील शीयमनालस्य पादित्य मित्रसमूहम् ।

अचोरहरणीयानि पञ्चैतान्यश्रया निधि ॥ (मु.)

पाच गोष्ठी आयुष्यनाशक — १ सायकाळचे उन्ह, २ प्रेताचा धूर,
३ वृद्धा स्त्रीसंग, ४ साचलेल पाणी व ५ नित्य रात्री दर्हा राणे.

वृद्धार्क प्रेतधूमश्च वृद्धा स्त्री पिष्टरोदकम् ।

आयुष्यनाशक नित्य रात्री दध्यन्नभोजनम् ॥ (मु.)

पाच गोष्ठी आयुष्यवर्धक — १ प्रातःकालच उन्ह, २ यज्ञधूम,
३ तरुण स्त्री, ४ क्षन्याच पाणी व ५ रात्री दूध पिणे

बालका यज्ञधूमश्च बाला स्त्री निर्वरोदकम् ।

आयुष्यवर्धक नित्य रात्री क्षीरान्नभाजनम् ॥ (मु.)

पाच गोष्ठी आदर्श समाजास आयुष्यक — १ स्वच्छता, २ टाप
टीप, ३ व्यवस्था, ४ दक्षता आणि ५ सदैवदृष्टि

पाच गोष्ठी कर्माने घडतात — १ उत्पत्ति, २ नाश, ३ प्राप्ति,
४ विकार आणि ५ संस्कार.

पाच गोष्ठी प्रथनिर्मितोस आयुष्यक — १ अवलोकन, २ मनन,
३ अभ्यास, ४ ऊर्मि, आणि ५ अलक्षिता (सयम)

पाच गोष्ठी चतुरस्रतेस आयुष्यक — १ देशान्न, २ गुणीविद्
समागम, ३ वारागना-कलावताचा सहवास, ४ समत मान मिळवणे व
तो ठिकविणे आणि ५ शास्त्रास्य जाणणे

“ अनेकशास्त्राधविलोकन च चातुयमूलानि पच ” (मु.)

पाच गोष्ठी जाणल्याशिवा मन्नाची सफलता नाही — १ ब्राह्मण,
२ विनियोग, ३ छंद, ४ ऋषि व ५ देवता

ब्राह्मण विनियोग च छंद आपे च देवतम् ।

अज्ञात्वा पच या मन्त्रे न स तत्फलमश्नुते ॥ (व्यास)

पाच जीवनमूल्ये — १ युक्ति, २ बुद्धि, ३ भावना, ४ शक्ति व
५ आममुख्य व्यक्तीच्या वा समाजाच्या जीवनातील पाच सर्वोत्तम मूल्य
(गीताइ चिंतनिका)

पाच गोष्टी नसतील तेथे वसति करूं नये — (अ) उपजीविनेचें साधन २ अभय, ३ लजा, ४ दाक्षिण्य आणि ५ दानशीलता.

लोकयात्रा भय लजा दाक्षिण्य दानशीलता ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवस वसेत् ॥ (गरुड ११० २७)

(आ) १ धनिक, २ श्रोत्रिय ब्राह्मण, ३ शासनाधिकारी, ४ नदी व ५ वैद्य.

धनिक श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पचम ।

पच यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवस वसेत् ॥ (शृ. चा)

पांच गोष्टी न्यायाधीशास आवश्यक — १ प्रामाणिकपणा २ उद्यम प्रियता, ३ धैर्य, ४ सभ्यता व ५ कायद्याचें ज्ञान (न्यायाधीशाचें अंतरंग)

पाच गोष्टी भाषणात समाविष्ट असाव्यात — १ सौंदर्य—अनेकाथ संभव, २ साख्य—गुणदोषपरिगणन, ३ क्रम—अनुक्रम, ४ निर्णय—सिद्धांताचा—पुनरुच्चार व ५ प्रयोजन. (म. भा. शांति अ ३२०)

पाच गोष्टी शोभून दिसतात — १ सद्यत्ताची क्रीडा, २ प्रियेचा म्हवा, ३ समर्थाची धमा, ४ जाणत्याचे मोलणें व ५ अजाणत्याचे मौन. (सार्थ गाथासप्तशती)

पाच गोष्टी श्रवणास आवश्यक — १ आत्मा, २ शरीरस्वास्थ्य, ३ प्रज्ञा, ४ गुह्यदिष्ट प्रकाश व ५ अतर्निष्ठ धारणा (हरिवंश १-७४.)

(पाच गोष्टी परमेश्वरी सत्तेच्या — १ (स्त्रियामत दिन) शेवट्या न्यायाचा दिवस, २ परमेश्वरच पाऊस पाडणो, ३ गर्मांशयात काय अमर्तें हें परमेश्वरालाच माहीत असतें, ४ उद्याची प्राप्ति किती हें परमेश्वरालाच माहीत असतें आणि ५ काणाचा अंत कोटें होणार ह त्यालाच माहीत असतें. (कुराण २१ ३२))

पाच गोष्टी पूर्णपुण्याईनें प्राप्त होणाऱ्या — १ यश, २ पुत्र, ३ कलत्र, ४ पुत्र आणि ५ धन.

पाच गोष्टी प्रगट करूं नयेत — १ संपत्तिनाश, २ मनस्ताप, ३ गृहछिद्र, ४ स्वर्गची पसगत आणि ५ अपमान. या पाच गोष्टींची वाच्यता करू नये.

अयं नाश मनस्सप गृहे दुश्कारितानि च ।

दञ्चन चापमान च मनिमान् न प्रनाशयेत् ॥ (कौटिल्य)

पांच गोष्टी प्राणी गर्भांत असतांनाच ठरलेल्या असतात —
१ आयुष्य, २ कर्म, ३ घन, ४ विद्या आणि ५ मरण. (वृ. चा. १३-४)

पांच गोष्टीमुळे राष्ट्राची अभिवृद्धि होते — १ न्यायालय, २ मप्राम, ३ धर्मनिराग, ४ योग्य वेळी योग्य विचार करणे आणि ५ मुखी जीवन.

रक्षाविरुद्ध युद्ध तथा धर्मानुशासनम् ।

मनचिन्ता मुन फले पंचमिवेधने मरी ॥ (म. भा. शानि ९३-२६)

पांच गोष्टी विद्याप्राप्तीस बाधक — १ क्षमिमान, २ क्रोध, ३ प्रमाद, ४ रोग आणि ५ आढळ (उत्तराख्ययन सूत्र अ. ११)

पांच गोष्टी संख्याशून्यी निषिद्ध — १ भोजन, २ मैथुन, ३ निद्रा, ४ वेदपठण आणि ५ मार्गक्रमण (प्रवास).

एतानि पञ्च कर्माणि सख्यायां वञ्चयेदनुच. ।

आहार मैथुन निद्रा सपाठ गतिमप्यनि ॥ (नि. ८.)

पांच गोष्टी सार्वजनिक उपयोगाच्या — १ त्रिहीर, २ तळें, ३ सरोवर, ४ देवालय आणि ५ क्षाट.

वार्षिकपतङ्गाना देवालयमुज्ज्वलनाम् ।

उत्सर्गात्परतः स्वाम्य मापि कर्तुं न शक्यते ॥ (पञ्चतन)

पांच गोष्टी हळूहळू कराव्या — १ विद्या, २ द्रव्यप्राप्ति, ३ गिर्या-
शोधन, ४ त्रिषयमेवने आणि ५ धर्म.

शनैर्विद्या शनैरर्थाः शनैः पर्यतमारुहेत् ।

शनैः काम च धर्म च पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥ (ग. पु. १०९ ४६)

पांच घटक (राष्ट्राचे) — १ देश, २ वेप, ३ धर्म, ४ सत्कृति
आणि ५ मापा.

पांच तत्त्वे आयुर्वेद चिकित्सेची — १ गुण, २ रस, ३ वीर्य,
४ विपाक व ५ प्रमाद. ही औषधामधली पांच तत्त्वे आयुर्वेद मानतो.

पांच तत्त्वे (औषधांच्या परीक्षेची) — १ गुण, २ रस, ३ वीर्य,
४ विपाक व ५ प्रमाद.

पाच तत्त्वज्ञानें (भारतकालीन) — १ सारय, २ योग, ३ पायु पत, ४ वदन्त भाण ५ पाचराय ही भिन्नभिन्न पाच तत्त्वज्ञान भारतकाला प्रचल्य होता (म भा शांति, अ ३८९)

पाच तामिळ महाकाव्यें — १ जीवन चितामणि (तिस्तक्कदवर), २ सिरुपदिकारम् ३ मणिमसले, ४ वल्याण्णद आणि ५ कुवल्फसी

पाँच तामिळ लघुकाव्यें — १ यशोधरकाय २ चूडामणि, ३ उदयनययै ४ नागकुमारकाय आणि ५ नीलकशी

पाच देवतस्य (घृक्ष) — १ मदार, २ पारिजातक ३ सतान, ४ कल्पवृक्ष आणि ५ हारचदन

पचते देवतरवा मदार पारजातक ।

सतान कल्पवृक्षश्च पुति वा हारचदनम् ॥ (अमर)

पाच देवलोक्यया गायी -- १ नदा, २ मद्रा, ३ सुरभि, ४ सुशीला आणि ५ सुमना

नदा मद्रा च सुरामस्तुशीला सुमनस्तथा ।

पञ्चगावो विमार्जिता सद्याज्यताद वक्त्रत ॥ (सि शि)

पाच दोष चित्राचे -- १ बोझरेण, २ प्रमाणभग, ३ अयोग्य वण सत्कार, ४ भावनादूयत्व व ५ अवयवाचे चुकाच आलेखन (कला-कलातत्र भास्वाद)

पाच दामिक लक्षणें — १ लंगोटी धारण २ मस्मरेपन, ३ दमासन, ४ रुद्रागमाला धारण करण आणि ५ मान ही चाह्य जिहें (त्याप्रमाणें आचरण नसे तर) म्हणजे दामिक लक्षण होत

पाच देहातर्गत दोष — १ काम ५ क्रोध, ३ मय ४ निद्रा आणि ५ श्वास हे पाच दोष शरीरात स्वभावसिद्ध असतात

कामक्रोधौ मय निद्रा पञ्चम श्वास उच्यते ।

एत दापा शरारेणु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ (म भा शांति २९० ५४)

पाचदेव प्राणिमात्राला आरोग्य देणारे — १ पञ्चय २ (प्राण) वायु, ३ जलदेव-वर्षण, ४ चंद्र व ५ सूर्य (अवयवद)

पाच दैवी प्रज्ञेय — १ आग लक्षण, २ अतिवृष्टि, ३ रागराई,
४ दुष्काळ व ५ पर्वाचा उपद्रव

पाच दोष घरा (निवासस्थान) वायत वर्ज्य — १ पदाघात-एक
गोर्गेत घालणाऱ्या माणसाचा आवाज दुसऱ्या गार्गेत एक येणे, २ परा
घात-आपल्या घराच्या चादइन दुसऱ्याचा सवध ३ पयाघात-परातून
दुसऱ्याचा वापर असणे, ४ ज्येष्ठाप-आसपास पाणा साचून हाणारा त्रास.
आणि ५ घृशुदोष-ज्येष्ठच्या झाडापासून कुमी कीटकाचा वगीरे त्रास अस
पाच दाप टाळावेत.

पदाघात पराघात पयाघातसथैव च ।

ज्येष्ठापा घृशुदापा गृहदापा प्रकीर्तिता ॥ (युक्तिफलतः)

पाच दोष दानासवर्धी — १ अनादर, २ विलग्न, ३ ताड उफावणे,
४ अप्रिय भाषण व ५ दिल्यानंतर पश्चात्ताप होणे

अनादरो विलग्नश्च वैमुख्य चाप्रिय वच ।

पश्चाद् भवति सतापो दानद्रूपगपचरम् ॥ (दानशासनम्)

पाच द्रविड देशीय पवित्र नद्या — १ ताम्रपणा, २ इतनाळा,
३ पयस्विनी, ४ कावेरी व ५ प्रतीची

ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमात्र पयस्विनी ।

कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥ (भाग स्कंद ११)

पाच नरकाचीं द्वारे — १ जीवहिंसा, २ मुरापान, ३ अगम्यागमन,
४ चोरा व ५ विश्वासघात

जीवहिंसा मुरापानमगम्यागमन तथा ।

चौर्य विश्वासघात च पंचैतानि मुनीधरा ॥ (लक्ष्मीपूजनम्)

पाच नात्र (श्रीगीतेचौ) — १ श्रीमद्भगवद्गीता, २ उपनिषद्,
३ ब्रह्मविद्या, ४ योगशास्त्र आणि ५ श्रीकृष्णार्जुनसंवाद

पाच नियम (आत्मसंयमनासाठीं करायचांचौ कर्तव्ये — १ गौच,
२ सताप, ३ तप, ४ स्वाध्याय आणि ५ इश्वरप्रणिधान (योगसूत्र २ ३२)

पाच नियम (भिक्षूचे) — १ अक्रोध, २ गुरुश्रूपा, ३ शाच,
४ मिताहार आणि ५ नित्यस्वाध्याय

अन्तोधो गुरुश्रुपा शीचमाहारलाघवम् ।

नित्यस्वाध्याय इत्येते नियमा पञ्च कीर्तिता ॥ (सु)

पाच परमेश्वरी कृत्ये — १ सृष्टि, २ पालन, ३ सहार, ४ अनुग्रह आणि ५ निग्रह.

पाच पवित्र नद्या — १ जरणा, २ धूतपापा, ३ सरस्वती, ४ गगा व ५ यमुना

जिरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।

गगा च यमुना चैव पञ्च नद्य प्रकीर्तिता ॥

(बृहन्नारदीय उत्तर पड ५१.१७)

पाच पवित्र पर्वत जैन धर्माच्याचे — १ शत्रुजय, (सिद्धाचल), २ अनुदाचल (आहु), ३ गिरनार, ४ केलास व ५ सम्मतशिखर (पारसनाथ)

पाच परिघ रावणाच्या होमस्थानामोवतीचे — १ आनदाचा, २ महामोहाचा, ३ सकल्पाचा, ४ वादळी धान्याचा आणि ५ क्षुधेचा असे पाच परिघ रक्षणासाठी होते अशी कथा आहे सर्वांनाहेर राक्षसाचा (परिघा) घरा होता. (एकनाथ बाळ्या आणि काय)

पाच पचक ज्योतिपात — १ राजपचक, २ अग्निपचक, ३ रोगपचक, ४ चोरपचक आणि ५ मृत्युपचक

पाच पुराणकालीन मणि — १ कौस्तुभ मणि, २ स्यमतक मणि, ३ चिंतामणि मणि, ४ चूल मणि (वा रा सग ६-२३) आणि ५ सजीवक मणि (म मा आश्रमधिका ४८०) खेरील अभीवत नामक मणि असल्याचा ठरलेला अथर्ववेदान्त आहे (अथर्व-अनु-मराठी भाग २ रा)

पाच पुराण प्रसिद्ध स्वयंवरे — १ सावित्री, २ दमयन्ती, ३ रुक्मिणी, ४ सीता व ५ द्रौपदी पैकी गवर्चा दोन "स्वयंवरे" नग्न समाह्वय होत औपचारिकपण स्वयवर भेटले गेले आहे. कारण या विवाहाचे बाबतीत त्या त्या कन्यांच्या बडिलाना पण लावले होते स्वतः मुलींना नव्ह. (वा. रा निरीक्षण)

पांच पुरुषार्थ — १ धर्म, २ अर्थ, ३ काम, ४ मोक्ष आणि ५ मक्ति.
पाच पुरुषार्थात मक्ति हा पांचवा श्रेष्ठ.

“चहू पुरुषार्थांशिरा मक्ति ॥” (जा. १८.८६७)

पांच पंचायतन — १ विष्णुपंचायतन, २ शिवपंचायतन, ३ सूर्य-
पंचायतन, ४ देवीपंचायतन आणि ५ गणेशपंचायतन. त्या देवतेची उपासना
करावयाची ती मध्यमार्गी स्थापन इतर चार देवता चार ग्राजूस स्थापावयाच्या.
(धर्मसिंधु)

पांच प्रकारचे अग्नि — १ मदाग्नि, २ तीक्ष्णाग्नि, ३ विपमाग्नि,
४ समाग्नि व ५ भस्माग्नि. (वैश्व)

पाच प्रकारचे आनंद — १ आत्मानंद, २ ब्रह्मानंद, ३ मुरतानंद,
४ विज्ञानंद आणि ५ शौचानंद.

पांच प्रकारच्या अभिज्ञा — १ निरिंद्रिय श्रवण, २ अलीङ्गिक प्रत्यक्ष,
३ पूर्वजन्माचे ज्ञान, ४ दुसऱ्याच्या चित्ताचे ज्ञान आणि ५ जादूविशेषारखे
प्रयोग करण्याची शक्ति. अशा पाच प्रकारच्या अभिज्ञा बौद्धाना मानिल्या
आहेत. (शुक्लसंयोग)

पांच प्रकारचे कर्म — १ कर्माधिक, २ वाचिक, ३ मानसिक, ४ कृत
व ५ अकृत. (वेदांत विचार दर्शन)

पांच प्रकार (अनुभवांचे) — १ पाहणे, २ वास घेणे, ३ रस चारणे,
४ स्पर्शणे व ५ ऐकणे. (अनुभवामृत साररहस्य)

पाच प्रकारची कर्म — १ नित्य, २ नैमित्तिक, ३ कर्म्य, ४ प्रायश्चित्त
व ५ निषिद्ध. (विचारचंद्रोदय दर्शन)

पांच प्रकार कलपाचे (शास्त्रांचे) — १ नक्षत्रकल्प, २ वितानकल्प,
३ सहिताकल्प, ४ आह्निसारकल्प व ५ आतिकल्प.

नक्षत्रकल्पो वैतानसृतीयो सहिताविधिः ।

चतुर्षोऽह्निसारसं कल्पः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥

History of Dharmashastra VOL. V Part. II

पाच प्रकार गद्य काव्याचे — १ आख्यायिका, २ कथा, ३ खण्डकथा,
४ परिक्था व ५ कथानिका. (अग्निपुराण)

पाच प्रकारचे गुतहेर — १ कापटिक कपटी शिष्य अथवा प्रियाथा, २ उतांथित भ्रष्ट सन्यासी, ३ गृहपतिक कपञ्चक शेतमरा, ४ वैदेहिक व्यापारात तदवाज निगळेला आणि ५ तापस-व्यदसाय करू इच्छिणारा जगधारी (काट्य ११)

पाच प्रकार हेराचे — १ स्थानिक, २ अतगत, ३ परिवर्तित, ४ शासनान्त व ५ उतरित या पाचह प्रकारच्या हेराचा राष्ट्रमळकटीस उपयोग असता (युद्धका)

पाच प्रकारें द्रव्याचा विनियोग करावा — १ धम, २ यश, ३ अर्थ, ४ काम आणि ५ स्वप्न या पाच गोष्टींप्रत्येक द्रव्याचा विनियोग करणाऱ्या पुरुषास इहपर आनंद मिळतो (भागवत ८.१९.३७)

पाच प्रकार धनुर्वेदाचे — १ वसिष्ठ धनुर्वेद, २ भरद्वाज धनुर्वेद, ३ विश्वामित्र धनुर्वेद ४ उशनस धनुर्वेद आणि ५ जमदग्नि धनुर्वेद

पाच धार्मिक कृत्ये इस्लामचीं — १ कल्मा 'ला इलाह मलाचे' पण, २ नमाज दिवसातून पाच वेळा प्रायना, ३ रोजा-रमजान माहिन्यात ख्यान्तानंतर एकदा भाजन करणे (या महिन्यात सुराण पृथ्वीवर अवतीर्ण झाले) ४ जकात-बापक उपद्राचा चाळीसवा हिस्सा दानधर्मात व्यय आणि ५ हज अयात् मकरची यात्रा (संस्कृतिपोथ)

पाच धर्माधिकारी मुसलमान समाजाचे च त्यांचीं कार्ये — १ काशी विवाह नादणा वगैरे, २ मुह्रा मर्शादींची व्यवस्था औषध्वेदेहिक वगैरे, ३ मौलवी कायदा जाणणारा व उपदेशक, ४ खतीर गुनवारी व इद दिवसा मशिदात उपासना करणारा व ५ मुजावर-कनिष्ठ दजाचा अधिकारी मशिदीची व्यवस्था वगैरे (म जा का वि १८)

पाच प्रकारचे पेडीजाल (Tissues) — १ उपलेपक, २ मज्जा, ३ म्नायु, ४ सयोगी व ५ अस्थि अशा पाच प्रकारच्या पेडीजाल्यांनी मानशरार मलेले असते (शारीरिक शिक्षण)

पाच प्रकार परमात्मशक्तीचे — १ चित्, २ आनंद, ३ इच्छा, ४ ज्ञान आणि ५ प्रिया (शैवागम)

पाच प्रकार पूजेचे — १ अभिगमन (सफाई निर्मात्यप्रसर्जन दर्शने)
२ उपादान (पृजसामग्री-संग्रह), ३ याग (इष्ट देवतेचे ध्यान), ४ स्वाध्याय
आणि ५ प्रत्यक्ष पूजा. (कल्याण साधनाक)

पाच प्रकारचे भस्म — १ विभूति, २ भस्मि, ३ मम्म, ४ क्षार व
५ रक्षा.

पाच प्रकार भार्जीपात्याचे — १ पालेभार्जी-बुका, चाकवत इ.,
२ फळभार्जी भेंडी, गवार इ., ३ मूळभार्जी मुळा, गाजर इ., ४ रोड भाज्या
दगटे, मुरण इ. आणि ५ फुल भाजी फेळफूल, वांगी हृदगा इत्यादि.

पाच प्रकार मन्त्राचे — १ नालिक, २ रागी पापी, ३ अचेत पोम्भरू,
४ उलटे मन व्याजवर निराह वरणास्य आणि ५ शुद्ध मन-साधुसताच.

पाच प्रकारचीं माणस — १ दगड-चेंद्री, २ हाड-कुटुनप्रिय, ३ पत्र
जातिप्रिय, ४ मनुष्य देशप्रिय, व ५ सत विश्वकर्माण. अशी पाच प्रकारचीं
माणसे जगात असतात. (गुरुदेव मासिक)

पाच प्रकारचीं मात्रा वृत्ते — १ आया, २ गीति, ३ उपर्गति,
४ उन्नीती आणि ५ आयांगीती. (छंद शास्त्र)

पाच प्रकार मंत्राचे — १ त्वरित फलदायी, २ गीष्मन, ३ गुरुपादष्ट
मंत्र ४ सिद्धमंत्र व ५ आसुरामंत्र (लक्षण मंत्र). (याज्ञवल्क्य-मासिक)

पाच प्रकारचे यज्ञ — (अ) १ द्रव्ययज्ञ, २ तपोयज्ञ, ३ यागयज्ञ,
४ वाग्यज्ञ आणि ५ ज्ञानयज्ञ. (भ. गी. ४.२८), (आ) १ अग्निहोत्र,
२ दशपूर्णमास, ३ चातुर्मास्य, ४ पशुयाग, व ५ सोमयाग

पाच प्रकारचीं युद्धे — १ तत्रयुद्ध, २ दंडयुद्ध, ३ पापाणयुद्ध,
४ पाशयुद्ध आणि ५ क्षेपण युद्ध (फत्तून मारण्याच) (वसिष्ठ धनुर्वेद)

पाच प्रकारचे योग — (अ) १ मंत्रयोग, २ स्पशयोग, ३ भावयोग,
४ अभावयोग व ५ महायोग. (लिंग २.५५), (आ) १ त्रियायाग,
२ मत्तियोग, ३ हठयोग, ४ ज्ञानयोग व ५ राजयोग

पाच प्रकारचे रासनृत्य — १ महारास, २ वामतरास, ३ कुजरास
४ उत्कलरास व ५ राखालरास.

पाच प्रकारांनी रोगनिदान होतें — १ निदान, २ पृथक् रूप, ३ रूप,
४ उपशय आणि ५ संप्राप्ति (माधवनिदान १४)

पाच प्रकार (ललित लेखनाचे) — १ कव्य, २ नाटक, ३ कदंबरा
४ लघुकाव्य व ५ लघुनिबंध. (साहित्याचा सार)

पाच प्रकार लोकगीतांचे — १ ओवा, २ गजगण, ३ मारुत,
४ ललित व ५ गाथळ. (महाराष्ट्राज्य परिचय)

पाच प्रकारचे वर्ण — १ चाद्र, २ सौर, ३ गायन, ४ नाशन व
५ ग्रहस्तय. असे पाच प्रकारचे वर्ण काव्यगणनेन मानले आहे. (धर्मसिंधु)

पाच प्रकार वेदांचे — १ गिधि, २ मय, ३ नामपेय, ४ निपेय आणि
५ नयवाद. (म. श. का. वि ५)

पाच प्रकार वेद्येचे — १ गणिना गुणटुब्ध पण एकनिष्ठ, २ कचनी-
घन घऊन देह अपण करणारा, ३ रामजेर्णी ईश्वरभक्ती. तिची धर्मप्रवृत्ति
पाहून विपरीत निला कसतात, ४ वेद्या वेकळ निपयाधीन व ५ कुल्या
अत्यंत अधम. (चंद्रकांत भाग २ रा)

पाच प्रकारचे वैर — १ साधनभाव, २ घर वगैरेच्या याग, ३ स्त्री
याग, ४ शिर्वागाळ व ५ अपराध केल्याने. असे पाच प्रकारचे वैर उत्पन्न
होत. ते इष्ट भागाने शमवावे.

साधन्य वास्तुज रीति वाग्गतमपगाधजन् ।

वैर पञ्चविध प्राप्त साधनैः प्रथम नयेत् ॥ (लामि. २४०.१९)

पाच प्रकारचे वैराग्य — १ नासवैराग्य, २ स्मृशानवैराग्य, ३ प्रभूति
वैराग्य, ४ मैयुनवैराग्य आणि ५ शुद्धवैराग्य (सि. गो ४०)

पाच प्रकारचे वैद्य अपूज्य — १ नियत्र यत्र अगावर घेणारा,
२ फटोर, ३ स्तब्ध असणारा, ४ गावकामगार आणि ५ रोग्याकडे आपण
होऊनच आलेला अशा पाच वैद्याकडून ते घन्वतरीसारखे असले तरी औषध
घेऊ नये.

तुचैल ककश म्नाधो ग्रामणी स्वयमागत ।

पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते घन्वतरिसमा अपि (रा. नि.)

पाच प्रकारच्या वृत्ति — १ यथार्थज्ञान, २ विपरीतज्ञान, ३ शब्द-
भ्रम, ४ निद्रा व ५ स्मृति-आठवण.

“प्रमाण विपर्यय इवक्य-निद्रा-स्मृतय ” (पा. यो. १६)

पाच प्रकार शास्त्रीय ग्रंथाचे — (भस्मृत वाङ्मय) १ सूत्र, २ वृत्त,
३ भाष्य, ४ वार्तिक व ५ टीका. (व्याकरण महाभाष्य प्रस्तावना गड.)

पाच प्रकारची शुद्धि — १ सत्य, २ मन शौच, ३ इन्द्रियनिग्रह,
४ सर्वभूतदया आणि ५ पाप्याने शुद्धि.

सत्यशौच मन-शौच शौचमिन्द्रियनिग्रह ।

सर्वभूते दयाशौच जलशौच च पंचमम् ॥ (ग. पु.)

पाच प्रकार शैव-धर्माचे — १ तप, २ कम, ३ जप, ४ ध्यान व
५ ज्ञान (शिव पु. वा. सहिता अ ७)

पाच प्रकारच्या सख्या — १ सखी, २ नित्यसखा, ३ प्राणसखी,
४ प्रियसखी आणि ५ परमेश्वर सखी. (कल्याण नारा अक)

पाच प्रकारचे साक्षात्कार — १ ऐक्य, २ प्रत्यक्ष पारिलेलं आनंदगानें
सांगणारा, ३ सहजगत्या येऊन सांगणारा, ४ गुप्तपण सांगणारा व ५ उल्लं
घानाने पण अनुकूल सांगणारा.

लिखित स्मारितश्चैनं सदृच्छामिन्न एव च ।

गृहशास्त्रसाक्षी च सात्री पंचविध स्मृत ॥ (ना स्मृ)

पाच प्रकारचे सगुण ध्यान — १ श्रीविष्णु-ध्यान, २ अग्निध्यान,
३ गृहध्यान, ४ भ्रमध्यान व ५ पुरुषध्यान (श्रीगुरुदत्तयोग)

पाच प्रकार सत्ताचे — १ भोगी, २ योगी, ३ रागी, ४ रागी, व
५ त्यागी (परमाथपर व्याख्यान)

पाच प्रकारची सृष्टि — १ सनित्यसृष्टि, २ वनस्पतिसृष्टि, ३ प्राणिसृष्टि,
४ मनुष्यसृष्टि व ५ देवसृष्टि अशी जमान सृष्टीची उत्पत्ति झाली.

पाच प्रकारच्या सिद्धि — १ जन्म, २ औपवी, ३ मंत्र, ४ तप व
५ समाधि. (पा. याग.)

पाच प्रकार स्वप्नाचे — १ यथातथ्य, २ प्रतान (विस्तार),
३ चिंतात्वग्र, ४ विपरात व ५ अव्यक्त (स्वप्नाची अनुक स्मृति)

पाच प्रमुख गाथा हरतुष्ट धर्माच्या — १ अह्नवद, २ उम्नवद,
३ स्पेनतोमद, ४ वाहुध्न व ५ बहिर्गोइष्ट (ज्ञेयवत्ता)

पाच प्रमुख प्रकार प्राणायामाचे — १ सूत्रभेदन, २ उन्नीया,
३ सीकारा, ४ शीतली व ५ मारिका (यागशास्त्र)

पाच प्रकारचे वल -- १ आत्मवल, २ तपोवल, ३ बाहुवल, ४ धन-
वल व ५ ईशवल.

पाच प्रमुख शिष्य व्यासाचे -- १ सुमनु, २ वैशंपायन, ३ जैमिनि,
४ पल व ५ शुकाचार्य (पुन व शिष्य). या पाच जणांना व्यासानी वेदविद्या
पदविली. (म. भा. शांति. अ. ३२०)

पाच प्रकार सत्तेचे -- १ धर्मसत्ता, २ जातिसत्ता, ३ राजसत्ता,
४ अर्थसत्ता आणि ५ लोकसत्ता. (भारतीय लोकसत्ता)

पाच प्रकार संन्यासदीक्षेचे -- १ आश्रम, २ तीर्थ, ३ सरस्वती,
४ भारती व ५ परमहंस (दृष्टान्त)

पाच प्रकार साक्षात्कारी पुरुषाचे -- १ रूपदशा, २ तेजोदशा,
३ वर्णदशी, ४ नादधरा व ५ अमृतास्वादी. (सव स्वरूप साक्षात्कार मार्ग)

पाच प्रभास क्षेत्र -- १ आद्यप्रभास, २ वृद्धप्रभास, ३ जलप्रभास,
४ वृत्तस्मरप्रभास व ५ महाप्रभास. अर्था पाच प्रभासक्षेत्रे प्रभास राहात
आहेत (त्रियुत-दिवाळी अंक)

पाच प्रकारचे ज्ञान -- १ मतिज्ञान, २ श्रुतज्ञान, ३ अवविज्ञान,
४ मन पयाय व ५ केवलज्ञान (तत्वाय सन अ १)

पाच प्रमुख आसने (योगार्ची) -- १ पद्मासन, २ स्वस्तिकासन,
३ मद्रासन, ४ वज्रासन आणि ५ वीरासन. योगशास्त्रातील चौन्यायशी
आसनातील ही पाच आसन मुख्य आहेत. (कल्याण योगांक)

पाच प्रमुख तत्वे (बौद्ध धर्माची) -- १ प्रज्ञा, २ शील, ३ दया,
४ करुणा आणि ५ मैत्री.

पाच प्रमुख तत्वे (समर्थसंप्रदायाची) -- १ शुद्ध उपासना,
२ निमलज्ञान, ३ वातराग (वैराग्य), ४ ब्राह्मण्यरक्षण आणि ५ शुद्ध
कर्माचरण.

पाच प्रसंगी खोट वोलणे पाप नाही -- १ थडेत, २ पत्नीजवळ,
३ विवाहकाली, ४ प्राणसंक्राचे वेळी आणि ५ सर्वस्व हराडले जात असताना.
(वसिष्ठस्मृति अ. १६) (म. भा. आदि ८२ १६)

पाच प्रपंचातील प्रमुख सुखे — १ निरोगी काया, २ द्रव्याची अनुभूती, ३ पतिव्रता व मधुरमाषिणी स्त्री, ४ आज्ञानित पुत्र व ५ धन देणारी विद्या.

(पाच प्रतीकें (भारतीय संस्कृतीचीं) — १ दास शानाच प्रतीक, २ कमळ-जन्मस्थान नग्दे पण कर्तृत्वाचें प्रतीक, ३ कृत्तु-औदार्याचें प्रतीक, ४ स्वस्तिक-कल्याण व ५ ॐ ध्वनीच उगमस्थान. ही भारतीय संस्कृतीची पाच मुख्य प्रतीक होत.)

पाच फारशी महाकवि — १ खुशी, २ फेनी, ३ उर्फी, ४ जहरा व ५ नजीरी. (मणिकाचन)

पाच बुद्धिजीवी धर्म समाजोपयोगी — १ सैनिक, २ धर्मगुरू, ३ वैद्य जयदा शास्त्र, ४ विधिव आण ५ व्यापारा (Unto this Last)

पाच भक्तिमार्गांतले काटे — १ जाति, २ विद्या, ३ महत्त्व, ४ रूप व ५ यौवन.

जातिविद्या महत्त्व व रूप यौवनमेव च ।

यत्नेन परिहर्तव्या पंचैते भक्तिवटण ॥ (सु)

पाच भक्तीचीं लक्षणें — १ निरपेक्षता, २ मनन, ३ श्रुति, ४ समता व ५ निर्वैरा

निरपेक्षता आणि माझे मनन । श्रुति आणि समदर्शन ॥

पाचवें तें निर्वैरा जाण । पाच लक्षणें ह मुख्यत्वे ॥ (ए.भा.अ.१४)

पाच भाग (वेदाचे) — १ मनसंहिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ सूत्र व ५ अनुक्रमणि या पाच भागांना मिळून श्रुति अशी संज्ञा आढे. (कल्याण-बालका)

पाच मराठेशाहीतील प्रसिद्ध शाहीर — १ परशुराम, २ होनाजी दाळा, ३ अनंत फर्दी, ४ रामदाशी व ५ प्रभाकर.

पाच मराठी सतकवि व त्यांचे प्रास्तादिक ग्रंथ — २ श्रीज्ञानेश्वर-ज्ञानेश्वरा २ नामदेव-अभंग गाथा, ३ एकनाथ-एकनाथी भागवत. ४ तुकाराम-अभंग गाथा, आणि ५ रामदास-दासगोष्ट

पाच मराठी सत कवयित्री — १ महदय किंवा महदाईसा, २ मुक्ताबाई, ३ जनाबाई, ४ बहिणाबाई, आणि ५ वेणाबाई.

पांच महान् तत्त्वे (इस्लाम धर्माचीं) — १ कलमा (धर्मश्रद्धा),
२ नमाज (प्रार्थना), ३ उपवास, ४ दानधर्म व ५ मकरेची यात्रा.
(इस्लाम आणि सस्कृति)

पांच मान प्राप्त होण्याचीं कारणें — १ धन, २ मनुबर्ग, ३ वय,
४ कर्म आणि ५ विद्या. (मनु २-१३६)

पांच मानव जातीचे शत्रु — १ दारिद्र्य, २ अस्वच्छता, ३ रोगराई,
४ अज्ञान आणि ५ आळस.

पाच मानसिक तपे — १ मनाची प्रसन्नता, २ सौम्यता, ३ ईश्वराचे
ध्यान, ४ मनोनिग्रह व ५ अन्तःकरणाची शुद्धि.

मनःप्रसाद सौम्यत्व मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसद्बुद्धिरित्येनत्ततो मानसमुच्यते ॥ (कल्याण नारी अक्ष)

पांच मानसिक दोष — १ विषाद मानणे, २ निर्दय विचार करणे,
३ व्यर्थ चिंता करणे, ४ मन स्वाधीन न ठेवता भटकू देणे, व ५ अपवित्र
विचार गळणणे. (कल्याण साधनाक्ष)

पांच मार्गांनीं सिद्धी प्रकट होतात — १ विशिष्ट जन्म, २
दिव्य जीपयी, ३ मित्र देवताचे मन्त्र, ४ तपःश्रामर्ष्य व ५ समाधि
(पा. योग ३-१)

पांच मूर्खलक्षणें — १ रस्त्यानें रगत जाणें. २ हसत हसत गेलणें,
३ गेल्या गोष्टीचा शोक करणे, ४ आत्मप्रशंसा करणें व ५ दोघे गेल्लत
असर्ताळ तेथें जाणे.

पाच यम (संयमन करावयाऱ्या गोष्टी) — १ अहिंसा, २ सत्य,
३ अस्तेय, ४ ब्रह्मचर्य आणि ५ अपरिग्रह (यो. सू. २-३०)

हे पांच यम सार्वभौम महाव्रत म्हणजे सर्वांना व्यापून असणारे
आचरणात आणण्याचे नियम होत.

पांच यज्ञ (राजकर्तव्ये) शासनाचीं — १ सभ्यताचा परामर्श,
२ दुर्जनाना शासन, ३ न्याय्य मागानें कोशसंवर्धन, ४ प्रजारक्षण व ५
निःपक्षपाती न्यायदान.

पाच योगदोष — १ काम, २ क्रोध, ३ लोभ, ४ मय आणि
५ स्वप्न (म. मा. शांति ३-२४०)

पाच रत्ने (महाभारतान्मर्गत) — १ भगवद्गीता, २ विष्णुसहस्र
नाम, ३ भीष्मस्तवराज, ४ अनुष्मृति आणि ५ गणेशमाहा.

गीतासहस्रनामसु सतराज्ञे ह्यनुष्मृतिः ।

गण्डमात्रेण चैव पञ्चरत्नानि मारुते ॥ (सु.)

पाच लक्षणं सद्गुरूचीं — १ श्रोत्रिय (शान्त्रज), २ ब्रह्मनिष्ठ
(अनुमती), ३ शिष्यप्रबोधिनी (समय), ४ वृषालुत्व आणि ५ पूर्ण
शक्ति (पु. दा)

पाच लेखन गुण — १ अर्थानुक्रम, २ वाक्यमगति, ३ परिपूर्णता,
४ माधुर्य आणि ५ गौरव आणि नि सदेह्यणा (बी. अधि २ अ. १)

पाच लेखन दोष — १ क्लृप्तपणा, २ विरोध, ३ पुनरुक्ति,
४ चुर्चुचा शब्दप्रयोग आणि ५ अस्वाभाव्य घोगळा (बी. अ. २ अ. ३१)

पाच लोक आणि त्याच्या दिशा — (अ) सत्यलोक, २ वैकुण्ठलोक,
३ वैष्णव, ४ आश्रय आणि ५ निराश्रय (क. गी. २. २६) (आ)
१ इन्द्रलोक-पूर्व, २ यमलोक-पश्चिमे, ३ वरुणलोक-पश्चिम, ४ धनदलोक
(धुनर)-उत्तरे आणि ५ ब्रह्मलोक-ऊर्ध्व दिशा (म. भा. उभापर्व)

पाच घस्तु अति पवित्र होत — १ उच्छिष्ट-वासराच उष्ट्र दूध,
२ शिवनिमात्य-शकराच्या मलकापासून निघालेली गंगा, ३ वसन-मधमाया
पासून उत्पन्न झालेला मध, ४ शक्करा-प्रतचीवर म्हणजे किडे नष्ट होऊन
उत्पन्न झालेला रेशीम व ५ काकविष्टापासून झालेला पिंपळ.

उच्छिष्ट शिवनिमात्य वसन शक्करा ।

काकविष्टासमुपन्ना पञ्चैतन्निपत्रिका ॥ (सु.)

पाच वस्तु निद्रासमयीं जवळ असाव्या — १ पादत्राण, २ फाठी,
३ पाण्याच ताऱ्याच माडे, ४ दिवा व ५ आगपेटी

पाच वस्तु स्वर्गांत देखील दुर्मिळ — १ विद्या, २ उच उच घरे,
३ केशर, ४ रक्तमय पाणी, व ५ द्राऊ. पण या पाचही वस्तु भूतदनवन-
काश्मीरमध्य विपुल प्रमाणात

विद्या चेन्मानि दुर्गानि कुटुम महिम पय ।

द्राक्षेति यत्र सामान्यमानि त्रिदिवतुल्यम् ॥ (राजतरंगिणी)

पाच घनस्पति पापमोचक — (अ) १ सोमवह्नी, २ शमी, ३ आपग, ४ तुळस (पादरा व काळी) आणि ५ तीळ. (आ) १ तुळस, २ शमी, ३ आपग, ४ गोरोचन व ५ तीळ. (निवट शिरोमणि)

पाचावर शस्त्रप्रहार करूं नये — १ स्त्री, २ गाय, ३ ब्राह्मण, ४ ज्याचें अन्न ग्रावें तो व ५ ज्याचा आपण आश्रय न्हय आहे तो. (म. मा. सभा. ४१-४३)

पाच चाणीचीं तपें — १ उद्वेग न करणारे, २ प्रिय, ३ हितकर, ४ यथार्थ भाषण आणि ५ स्वाध्याय.

पाच वाचिक दोष — १ असत्य भाषण, २ निंदा करणे, ३ मर्मा लागळ असे धोरणें, ४ नामश्रमना व ५ परदोसपन.

पाच विद्यासंपादनाचे मार्ग — १ आस्था, २ क्षिप्रता, ३ शिस्त, ४ एकाग्रता आणि ५ तत्त्वसहवास.

पाच वेदिक संप्रदायाचे प्रमुख आचार्य — १ श्रीशंकराचार्य, २ श्रीरामानुजाचार्य, ३ श्रीवट्टभाचार्य, ४ श्रीनिवासाचार्य व ५ श्रीमत्पादार्थ. वैदिक धर्माला आलेले मालिन्य नाहीसे करून धर्माची पडी नीट रखवून देणारे हे प्रमुख पाच आचार्य होत.

पाच वेदाचे सगळ्यांत महत्त्वपूर्ण गुणधर्म — १ धृढता २ दान, ३ विचारा प्रमाणे आचार, ४ वेदत्रासनांची सेवा आणि ५ धनसंप्रहामरधानें असमाधान. (मा. त्वर ११.३७.१८)

पाच शक्ति (शिवाच्या) — १ त्वशक्ति, २ आनंदशक्ति,, ३ इच्छा शक्ति, ४ ज्ञानशक्ति, व ५ क्रियाशक्ति. या पाच मुख्य शक्ति शैव मतान मानल्या जाहेत

पाच शब्द औदार्यसूचक - १ वेदशास्त्र, २ धनुष्याचा गणकार (शत्रूचा सहार), ३ खा, ४ व्या व ५ उपभोग व्या असे पाच औदार्य सूचक शब्द कधी नाहीत झाले नाहीत. अशा प्रकारचें राजा दिलीपाच राज्य होत अशी कथा आहे

पचशब्दा न जीर्यन्ते गुरुवागस्य निवेगने ।

स्वाध्यायधोषो ज्यावोषो पित्राश्रीत खादत ॥ (सु)

पाच शारीरिक तपें — १ देव, गुम्फन आद पानी पुरुषाच पृथ्वी,
२ पवित्रता, ३ सरलता, ४ ब्रह्मचर्य आणि ५ आर्हसा

पाच श्रेष्ठत्वदर्शक नारायणनामें — १ अमिनारायण, २ वदा
नारायण, ३ व्यासानारायण, ४ आपानारायण व ५ सुधनारायण. (एत.
गाथा भाग ३ रा.)

पाच साधनें आत्मज्ञानार्थी — १ सद्गुरुप्राप्ति, २ सत्संग, ३ श्रवण,
४ मनन आणि ५ निदिध्यास (दा ना)

पाच साधनें सिद्धीर्थी — १ जप, २ जीपथ, ३ मंत्र, ४ तप व
५ समाधि (यागशास्त्र)

पाच सिद्धांत विरोधाभासात्मक व त्याचा समन्वय (गीतोक्त) —
१ इश्वर सगुण की निगुण—ता गुणातीत, २ तां कर्ता कीं द्रष्टा—तो मूलप्रकर,
३ इश्वर अवयामी की सवातीत—दान्दीदि, ४ जगत् सत्य वा असत्य—त
क्षणभंगुर आणि ५ विन्हेहमुक्ति कीं ज्ञममुक्ति—जीवन्मुक्ति (म. गी
साक्षात्कारदर्शन)

पाच श्रेष्ठ घेदांती — १ याज्ञवल्क्य, २ आरुणि, ३ धाडित्य,
४ दयच आणि ५ सनत्कुमार

पाच सन्मान स्थाने — १ धन, २ वपु, ३ अवस्था, ४ कर्म व
५ विद्वत्ता यात उत्तरोत्तर प्रशस्त (कन्याण मासक)

पाच स्कंध (भाग) ज्योतिषाच — १ सिद्धान्त, २ होरा, ३ साहता,
४ स्वर व ५ सामाजिक. (तत्त्व निबन्ध मित्रक)

पाच हिंदी सत कवि — १ कबीर, २ जयसी, ३ सुरदास, ४
तुलसीदास व ५ मीरजापूर

पाच हेतु ज्योतिर्गणिताचा विचार करताना जाणावेत — १ चपु,
२ शान्त्र, ३ जल, ४ अल्पाण व ५ प्रत्यक्ष गणित.

चपु शास्त्र, जल लेख्य गणित बुद्धिसत्तमा ।

पञ्चते हेतवा ज्ञया ज्योतिर्गणितविचिन्तने ॥ (वायु पुर)

पाच हेतु (विवाहाचे) — १ समय, २ कुलक्षण, ३ सुप्रजोत्पादन,
४ प्रेम आणि एक्य व ५ मंगवद्भाव

पांच शुद्र सिद्धि — १ त्रिकालजन, २ अद्रव्यता-शीत, उष्ण, सुग-
दुग्ध या द्रव्याच्या आधीन न होणे, ३ परचिन शन, ४ भूत प्रतिकार
(अग्नि, वायु, मित्र धौर्त्य्या बाधा न होणे) आणि ५ अपराज्य.

पांच जण आनुषंगिका घोर होत — १ रुग्ण, २ भीरु, ३
३ प्रयुक्त, ४ सोय व ५ अनिष्ट.

सुकराणां वामदेवः प्रयुक्तः सोय एव च ।

अनिष्टश्च पञ्चैते वरणीरा. प्रार्थिताः ॥ (वायु. पु.)

पांचजणांता कन्या देऊं नये — १ मूढ, २ विरक्त, ३ म्या हा फार
मोठ समजारा, ४ रोगी आणि ५ उद्धर.

मूढाय च विरक्ताय आत्मसमाविताय च ।

आतुराय प्रमत्ताय कन्यादान न फलयेत् ॥ (स्कंद. माहेश्वर खंड)

पांचजण अद्यप्यमेव पोष्य — १ अतिथि, २ माध्य, ३ पत्नी,
४ ज्वनी आणि ५ ज्वक.

अतिथिराल्प पत्नी ज्वनी ज्वकमथा ।

पञ्चैते गृहिणः पोष्या इतरे च स्वशक्तितः ॥ (सु.)

पाचजण यथानुशक्ति पोष्य — १ मोटा मुलं, २ चाप, ३ नादू,
४ माऊ आणि ५ माचा.

बालाः पिता च दीहित्रो भ्राता च मगिनीमुत ।

एतेऽवश्य पालनीयाः प्रयत्नेन स्वशक्तितः ॥ (सु.)

पाचजण कर्मचांडाल होत — १ नास्तिक, २ विगुन, ३ कृतन,
४ दीर्घदेवी आणि ५ अधर्मजन्य सतति.

नास्तिक विगुनश्चैव कृतनो दीर्घदोषक ।

चत्वार कर्मचांडाला जन्मतश्चापि पञ्चमः ॥ (व. स्मृति)

पाचजण कार्य उरकले म्हणजे तृणवत् होतात — १ उपाध्याय,
२ वैद्य, ३ ऋषिकर्मीन स्त्री, ४ मुर्ख आणि ५ दूती. हे पाचजण ते ते कार्य
उरकले म्हणजे तृणवत् होतात.

पाचजण गुरुसमान — १ पिता, २ माता, ३ अग्नि, ४ आत्मा आणि
५ आचार्य. (म. मा. वन. १२-२१४)

पांचजणांना तीर्थार्थें फल मिळत नाहीं — १ श्रद्धाहीन, २ स्वभावच पापमय आहे असा पापात्मा, ३ नास्तिक, ४ सदेहशील व ५ हेतुनाशी.

अश्रद्धान् पापात्मा नामिकेऽच्छिन्नगुणयः ।

हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभाजिनः ॥ (कृष्ण म. अ. २९)

पांचजण दुस्तन्यावर जगतात — १ वैद्य-रोग्यावर, २ दुकानदार-गिन्हाट्यावर, ३ शहाणा अगमठावर, ४ चोर गाफिलवर आणि ५ भिमुक गृहस्थावर. (पंचतंत्र)

पांचजणांना निद्रा येत नाहीं — १ ज्ञानानें दात घरलेला, २ दुःख आणि साधनहीन, ३ सर्वस्व गमावून झलेला, ४ दिपयलपट व ५ चोर. (म. भा. उद्योग ३३-१३)

पांचजण नित्य स्मरणीय — १ जननी, २ जनक, ३ विद्यादाता, ४ राहू आणि ५ धर्माचा उपदेशक.

जननी जन्मदाता च सुवर्गा प्रदक्षति यः ।

राहू धर्मोपदेष्टा च पञ्चक सतत स्मरेत् ॥ (सु.)

पाचजण पंक्तिपात्रन होत — १ दिव्यांग नसलेला, २ विनयी ३ योगी, ४ सकलशास्त्रज्ञ व ५ फिरता सातु.

पटङ्गी विनयी योगी सर्वतन्त्रस्तथैव च ।

यायावरश्च पञ्चैते विज्ञेयाः पत्तिपावना ॥ (वायु. पु.)

पाचजण पंचनशक्ति श्रेष्ठ असलेले — १ अगस्ति, २ कुमभर्ग, ३ शनि, ४ वनवानल आणि ५ वृकोदर.

अगस्ति कुम्भर्ण च शनि च वडवानलम् ।

आहान्परिपात्रार्थं स्मरामि च वृकोदरम् ॥ (यो. २. भाग १))

पाचजण पित्यासमान — १ जन्मदाता, २ उपनयनकर्ता, ३ विद्या देणारा, ४ अन्नदाता आणि ५ भयघाता.

जनिता चोपनीता च यस्तु पित्या प्रयच्छति ।

अन्नदाता भयघाता पञ्चैते पितर स्मृता ॥ (वृ. चा ४.९)

पाच चणांना विद्या प्राप्त होत नाहीं — १ रागी, २ दुराग्रही, ३ जाळशी, ४ रोगी आणि ५ ज्वल चित्त असलेला.

पञ्च विद्या न गृह्णाति च द्यस्तब्धा च ये नरा ।

अलसश्च सरोगश्च येषां च विस्मृतं मनः ॥ (नारदीय पूर्वोक्त)

पाचजणां पर विश्वास्तं नये — १ जमात, २ कृष्णसप, ३ अमि, ४ दुर्जन व ५ भक्ता.

जमातो कृष्णसपश्च पावको दुर्जनस्तथा ।

विश्वासा नैव कृतव्यं पञ्चमो भगिनीशुतः ॥ (सु.)

पाचजण विद्वान् असले तरी अपूज्य — १ चंचल, २ कठोर, ३ दुराग्रही, ४ निग्र धन्य धारण करणारा आणि ५ आगतुक.

अधोर कर्मज्ञ सत्त्व मुचल स्वयमागत ।

पच विद्या न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा अपि ॥ (गर्ह. आचारकांड)

पाचजण व्याधीचा परिहार करणारे — १ धन्वतरी, २ बृकोदास, ३ काशीराज ४ नकुल आणि ५ सहदेव, हे पांच व्याधीचा परिहार करणारे म्हणून सांगितले आहेत. (नेपाळी पंचांग)

पाचजण संगतीला वर्ज्य — १ गर्विष्ठ, २ मूल, ३ रागीट, ४ अविचारी आणि ५ धर्माला सोडून वागणारा.

पाच संस्कृत महाकावि — (अ) १ कालिदास, २ भवभूति, ३ भारवि, ४ माघ व ५ हय, (आ) १ कालिदास, २ भवभूति, ३ दंडी, ४ बाण आणि ५ सुख

(पाचजण सुखाने निद्रा करणारे — १ अगस्ति-अन वागलें पचल्यामुळे, २ माधव पुण्याचरणामुळे, ३ मुचकुंद फार मेहनत झाल्यामुळे, ४ कपिल ध्यानधारणेमुळे आणि ५ आस्तिक दुष्टावरमुद्रा उपकार करणारा. निद्रासमया या पाचांचे स्मरण केल्याने मुळाने निद्रा येते.

अगस्तिर्माधवश्च मुचकुंद महाशुनि ।

कपिलो मुनिरास्तिक पञ्चैते सुखशायिनः ॥ (गोमिळ)

पाचजणांच्या स्मरणाने घोर सकटाचा नाश होतो — १ हर, २ हरि, ३ हरिश्चंद्र, ४ हनुमान् आणि ५ हलायुध. (माध्य. आ. सूत्रावलि)

पाचजण जिघंत असून मृतवत् होत — १ दरिद्री, २ नित्यरोगी ३ मूल, ४ सदा प्रवास करणारा, ५ आज्ञा नोकरीवर निवाह करणारा.

जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च श्रयन्ते स्मिन् भारते ।

दष्टो व्याधितो मूर्ध्नि प्रजासी निन्दनेदम् ॥ (पचतन)

पाच जणांच्या स्मरणाने दृष्टिदोष होत नाही — १ श्याति, २ श्यानिकन्या-मुकन्या, ३ अयनमहाप, ४ सोम व ५ अश्विनीकुमार.)

श्रयांति च मुक्त्या च च्यवन सोममाश्विनौ ।

भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चयने हीयते ॥ (मु.)

पांचाच्या स्मरणाने वेदपठणास प्रवृत्त व्हावे — १ गणेश,
२ सरस्वती, ३ रवि, ४ शुक्र आणि ५ बृहस्पति.

गणनायमुरस्वतीरविशुभदृष्टिर्वाह ।

पञ्चतानि स्मरेन्नित्यं वेददाणामनुत्तये ॥ (भात स्मरण)

पांच जणांच्या स्मरणानें त्रिषाधा होत नाहीं — १ करिळा, २ कालिया, ३ अनंत, ४ वामुकि व ५ तक्षक (माव्य. आ. सूत्रावलि)

— पाचजणांच्या प्रातः स्मरणाने सौभाग्यवर्धन होते — १ उमा, २ उषा, ३ जानकी, ४ रमा आणि ५ गंगा (माध्य. आ. सूत्रावलि) ।

पांचजणाना नांघानें संघोधूं नये — १ आत्मनाम, २ गुरु, ३ अति
वृष्ण मनुष्य, ४ ज्येष्ठपुत्र व ५ पत्नी. कल्याणेच्छु पुरुषानें या पांचाना नांघानें
संघोध नये.

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिशृङ्खलस्य च ।

अथ कामो न रक्षयात् ज्येष्ठापत्यकल्प्रयो ॥ (मु.)

पाचजणांची पाच प्रकारची आसक्ति — १ हारेण-शब्द-ध्वनिउद्ध
शाल्यामुळे, २ हत्ती-स्पर्श-हत्तिणीवर आसक्त शाल्यामुळे, ३ पतंग-रूप-
दिव्यावर मोहित शाल्याने, ४ भ्रमर-रस-मधुररसावर आसक्त शाल्यामुळे
आणि ५ मत्स्य-गंध-आमिपाला भुडन जाळ्यात अडकल्यामुळे. असे हे पाच
विषयाच्या आसक्तीने नष्ट होतात.

१६ पुरग-पातग-पतग-भ्रग-मीना हता पचमिरेव पच (गठ. ६ ३५)

पाच जणाकडून प्रजेला मय असतें — १ अधिकारी वर्ग, २ चोर, ३ शत्रु, ४ शासनाचे सघर्षी लोक व ५ खोमी शासन मंडळ “प्रजानां पञ्चधा मयम्” (नीतिसार)

अंतःकरणपंचक — १ अंतःकरण, २ मन, ३ बुद्धि, ४ चित्त, व
५ अहंकार. (दा. बो. १७८)

गाथापंचक — १ श्रीज्ञानदेव गाथा, २ श्रीनामदेव गाथा, ३ श्रीएकनाथ
गाथा, ४ श्रीतुकाराम गाथा व ५ श्रीसंत गाथा.

गीतपंचक — १ वेणुगीत, २ गोपीगीत, ३ युगलगीत, ४ भ्रमरगीत व
व ५ महिषीगीत. या मागझांनील भक्तिरसाने भरलेल्या पाच गीतास गीतपंचक
अशी संज्ञा आहे.

दुष्टपंचक — १ वाणी दुष्ट असणे, २ निया दूर असणे, ३ स्वभाविक
दुष्टता, ४ संसर्गदुष्टता आणि ५ शिष्टेपाकें याना दुष्टपंचक म्हणतात. हा वज्र
करावीत.

भावदुष्ट क्रियादुष्ट ज्ञानदुष्टमिति त्रिधा ।

सर्वसं कालदुष्ट च यज्येत् दुष्टपंचकम् ॥ (दैतसिद्धान्तकौसरी)

देवतापंचक — १ आम, २ वायु, ३ सूर्य, ४ चंद्र व ५ नक्षत्रे.
(तत्तिराय उपनिषद्)

नारीपंचक — १ गायत्री, २ मूर्ति, ३ श्री, ४ धी आणि
५ जयन्ती. राक्षाराक्षातील युद्धामुळे स्त्रीपुरुषांना अपत्याचा बगळा आल्यामुळे
प्रजा क्षपास्यान नाहींशी होत चालली. अखेर पाच स्त्रिया राहिल्या त्या.
(आपटेवृत्त अक्षरामर)

निदानपंचक — १ निदान, २ प्रवरूप, ३ रूप, ४ उपशय आणि
५ संप्राप्ति. या पाच प्रकारांनी रोगाच ज्ञान होतें. (सार्धं माधवनिदान)

पुरुषपंचक — १ गातम, २ कोशिक, ३ अंगलि, ४ घाता आणि
५ शुन. राक्षाराक्षातील युद्धामुळे स्त्रीपुरुषांना अपत्याचा कटाळा आला. अखेर
पाच पुरुष राहिले ते. (आपटेवृत्त अक्षरामर)

पुष्पपंचक — १ चापा, २ आत्रा, ३ शमी, ४ कमळ व ५ कण्हेर.
' चम्पकाम्रशमी पद्म करवीर च पञ्चकम् । ' (भविष्य मयम पर्व)

प्राणपंचक — १ प्राण, २ अपान, ३ व्यान, ४ उदान व ५ समान.

महापंचक — १ मत्ता, २ पूवा, ३ उत्तरा, ४ हस्त व ५ चित्रा.

मलपंचक — १ मिथ्याजन, २ अधर्म, ३ आसक्ति, ४ हेतु आणि ५
च्युति. हे पाच अंतःकरणाचे मल होत. (नकुलीश पाशुपतदर्शन)

मृगपंचक — १ मृग, २ आर्द्रा, ३ पुनर्वसु, ४ पुष्य व ५ आश्लेषा.

विषयपंचक — १ शब्द, २ स्वयं, ३ रूप, ४ रस आणि ५ गंध.

प्रवालपचामृत — १ प्रवाल, २ मोती, ३ शंख, ४ कवडी व ५ मोलाचा शिपला. या पाचाना मिळून प्रवालपचामृत अंगे म्हणतात.

हरिपाठपंचक — १ श्रीशनिेश्वर, २ एकनाथ, ३ नामदेव, ४ तुकाराम व ५ निवृत्तिनाथ. या पाच सनाच्या "हरिपाठ" ग्रंथास म्हणतात

भागवत धर्माची पंचाध्यायी — एकदश स्कंधाच्या पहिल्या पाच अध्यायाना म्हणतात. यात नारदाने दमुदेव-देवकीस सव भागवत धर्मरहस्य सांगितले आहे (भागवत ११-१ ते ५)

तो माग दावावया पुरा, हाकारी श्री द्रष्टा पंचाध्यायी ॥ (ए. मा. अ. २)

रासपंचाध्यायी — श्रीमत् भागवत दशमस्कंध अध्याय २९ ते ३३. या पाच अध्यायात भागवतातील सव भक्तिसर्वस्व व कान्यकौशल्य भरलेले आहे. यास रासपंचाध्यायी असे म्हणतात.

एकनाथपंचायतन — १ एकनाथार्दन, २ रामानाथार्दन, ३ ज्ञानीनाथार्दन व विठारेणुकानदन आणि ५ दासोपत.

वृष्णपंचायतन — १ बलराम, २ गरुड, ३ श्रीहृष्ण, ४ अर्जुन आणि ५ उद्धव

गणेशपंचायतन — १ विष्णु, २ शिव, ३ गणेश, ४ सूर्य आणि ५ देवी.

“ मध्ये गणपतिर्विष्णुशिवकुर्याविका इशानादिस्मरणे. ” (धर्मसिध्दु)

देवतापंचायतन — १ सूर्य (उग्र प्रकाश), २ चंद्र (सोम्य प्रकाश), ३ वायु (गति), ४ अग्नि (ताप) आणि ५ आप (श्वाति). (अथर्ववेद)

दत्तपंचायतन — १ सूर्य, २ अनसूया, ३ दत्त, ४ अग्नि व ५ गणपति. असा पृजा प्रकार इंदोपुरास (जि. पुणे) आहे (स्वराज्य साप्ताहिक)

देवीपंचायतन — १ विष्णु, २ शिव, ३ देवी, ४ गणेश आणि ५ सूर्य

चंद्रीशपंचायतन — १ गणेश, २ कुबेर, ३ बद्रीनाथ, ४ लक्ष्मी व ५ नरनारायण.

रामपंचायतन — (अ) १ श्रीराम (ज्ञानकीर्तक), २ लक्ष्मण, ३ भरत, ४ शत्रुघ्न व ५ मार्तण्ड हे पाच मिळून रामपंचायतन होते.

वारकरीपंचायतन — १ नामदेव, २ ज्ञानदेव, ३ तुकाराम, ४ एकनाथ व ५ निळोबा.

विष्णुपंचायतन — १ शिव, २ गणेश, ३ विष्णु, ४ सूर्य व ५ देवी.

शिवपंचायतन — १ विष्णु, २ सूर्य, ३ शिव, ४ गणेश व ५ देवी.

समर्थपंचायतन — १ श्रीसमर्थ, २ जयरामस्वामी वडगावकर, ३ रंगनाथस्वामी निगडीकर, ४ नेशस्वामी भागानगरकर आणि ५ आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर.

सूर्यपंचायतन — १ शिव, २ गणेश, ३ सूर्य, ४ विष्णु व ५ देवी.

श्रीज्ञानेश्वरपंचायतन — १ निवृत्ति, २ ज्ञानदेव, ३ सोपान, ४ मुक्तागई आणि ५ चांगदेव तथा चांगावटेस्वर.

श्रीशिवपंचस्थली (शिवाजीमहाराजांची) — १ जम्भभूमि-शिवनेरी, २ कायारम-तोरणा, ३ नल्लदान-घोडखिड, ४ प्राणार्पण-सिंहगड आणि ५ समाधि-रायगड.

श्रीसमर्थपंचस्थली — १ जम्भभूमि ज्ञान, २ तपोभूमि-टाकळी, ३ कायभूमि कृष्णातीर, ४ इष्ट देवता स्थापना स्थळ-चापळ आणि ५ समाधि-सव्जनगड.

श्रीरुणचरित्रांतील लीलायुगलपंचक — (१ दोन पिता वसुदेव नंद, २ दोन माता देवकी, यशोदा, ३ दोन भगिनी सुभद्रा, द्रौपदी, ४ दोन गुरु श्रीकृष्ण, सादीपनि आणि ५ दोन शिष्य अर्जुन, उद्धव, याखेराव श्रीकृष्णांनी निमाणे केलेले ग्रंथहि दोनच आहेत. गीता आणि भागवत.)

६

पट्टरुमें (उपजीविकेची) — १ असि, २ मसि, ३ कृपि, ४ वाणिज्य ५ शिल्प आणि ६ पशुपालन. (जैनधर्मादर्श)

पट्कर्म (गृहिणीचीं) — १ देवपूजन, २ अतिथिपूजन (वाल्या-
गेल्याचा समाचार), ३ नुलसीपूजन, ४ गोप्रास देणे, ५ अर्घ्यदान देणे,
आणि ६ दापदान.

देव-अतिथि-नुलसी पूजा गौआने हितप्राप्तप्रधान ।

अर्घ्यदान और दापदान ये गृहिणीने पट्कर्म प्रधान ॥

पट्कर्म (नित्याचीं) — १ स्नान, २ मध्यापासना, तथा जप, ३ दान,
४ देवपूजा, ५ अतिथिसन्धार आणि ६ वैश्वदेव.

मध्यास्नान जपो होम देवताना च पूजनम् ।

आतिथ्य वैश्वदेव च पट्कर्माणि दिनेदिने ॥ (प. स्मृति १:१९)

पट्कर्म (ब्राह्मणाचीं) — १ अध्ययन, २ अध्यापन, ३ यज्ञ,
४ याजन, ५ दान आणि ६ परिग्रह. (मनु. १०:७५)

पट्कर्म (मंत्रतंत्र विद्येतील) — १ जारण, २ मारण, ३ उच्चारण,
४ मोहन, ५ स्तमन, ६ विष्वसन

पट्कर्म (वैद्याचीं) — १ पक्षूचें रक्षण, २ दान, ३ यज्ञ, ४ नव्य
यन, ५ व्यापार आणि ६ व्याज्यज्ञ व शेती. (मनु. १:१०)

पट्कर्म (जैनधर्म) — १ देवपूजा, २ गुणउपासना, ३ स्वाध्याय,
४ सयम, ५ तप आणि ६ दान.

पट्कर्म (सन्यास मार्गाचीं) — १ भिक्षाग्न, २ जप, ३ शौच,
४ स्नान, ५ ध्यान आणि ६ देवताचन

पट्कर्म (हठयोग) — १ धौति, २ वस्ति, ३ नेति, ४ नौलि.
५ कपालमाति आणि ६ त्राटक. (ह. प्र.)

पटकोष — १ त्वचा, २ रुधिर, ३ मांस, ४ मज्जा, ५ अग्न्य आणि
६ मेद

पट्चक्र (शरीरातील) व त्याचीं स्थाने — (अ)

१ मूल्याधार चक्र अथवा पृथ्वीचक्र—गुदद्वार व वृषण याच्या मध्यात.

२ स्वाधिष्ठानचक्र अथवा आपचक्र—ज्जनैन्द्रियाच्यावर व मूत्रीच्या खाली.

३ मणिपूरचक्र अथवा अग्निचक्र—नामिस्थान

४ अनाहतचक्र अथवा वायुचक्र—हृदयस्थान

५ विगुद्विचन अथवा आकाशचक्र—कटस्थान.

६ आशचक्र अथवा मनश्चक्र—मध्यम्यावर.

मानउद्देहास आधारभूत अशीं हीं चक्र सुगुम्नानामक नाडीवर असतात. (शिवसंहिता) या चक्रांना कमल असेहि म्हणतात.

रेखीज अथवा वेदान आणखी दान—७ लटनाचक्र—जिव्हेच्या मुळाशी.
८ सहस्रारचक्र—मस्तकात, अशीं आठ असल्याच वणन आहे. (अथर्व अनुमराठी)

(आ) १ त्रिगुण, २ श्रीराम, ३ गाल्हाण, ४ और्पाठ, ५ अमरगुफा व ६ ब्रह्मरत्न (शने वराचे अभंग)

पदप्रज्ञ — १ धर्म, २ अय, ३ काम, ४ माउ, ५ व्यवहार व ६ तत्त्वज्ञान. हीं सहा जाणणारा.

पदशक्ति — १ पराशक्ति, २ शनशक्ति, ३ इच्छाशक्ति, ४ क्रियाशक्ति, ५ बुद्धिलिनीशक्ति आणि ६ मातृकाशक्ति. या सहा शक्ति मानव शरिरात आहेत (कल्याण शक्ति अक्ष)

पदशास्त्रे — १ धर्मशास्त्र, २ सांख्यशास्त्र, ३ वेदान्तशास्त्र, ४ न्यायशास्त्र, ५ कामशास्त्र, आणि ६ यागशास्त्र (दशनप्रकाश), १ कापालिक, २ लाकायतिक, ३ सिंगर, ४ शून्यवादा, ५ निराश्वरवादा आणि ६ चार्वाक (वाचस्पतिमिश्र)

पदसंपत्ति — १ शम-मनानिग्रह, २ दम-इन्द्रियनिग्रह, ३ तितिक्षा-शातोऽशादिक द्वंद्व सहन करणे, ४ उपरति-स्ववर्मानुष्ठान, ५ श्रद्धा आणि ६ समाधान. या अत्यात्मविषयातील संपत्ति हात (कल्याण धामाक). या सहा साधनास शमादिपञ्च म्हणतात.

पदस्थल — १ मत्त, २ महेश, ३ प्रसादि, ४ प्राणलिंगी, ५ शरण व ६ एक्य. सहा पदस्थल जेवा माळाच्या सहा पायन्या (वीरशैव प्र.)

पङ्कजमि — १ शोक, २ मोह, ३ जरा, ४ मृत्यु, ५ क्षुधा व ६ विनाश. या सहा कर्म म्हणजे सप्तरूपी समुद्राच्या तट्टरा होत

पटुपण — १ पिपळी, २ पिपळमूळ, ३ चवक, ४ चिनक, ५ सुठ व ६ मिरा. (नृत्तनामृतसागर)

पद्मस्तु — १ वसत-चैन, वैशाख; २ ग्रीष्म-ज्येष्ठ, आपाद; ३ वसंत-श्रावण, माद्रपद; ४ शरद-आश्विन, कार्तिक; ५ हेमन्त-मार्गशीर्ष, पौष व ६ शिशिर-माघ, फाल्गुन.

“ पट्वा ऋजयः समन्तरस्य । ” (शतपथ)

पट्गया — १ गया-गयाक्षेत्र, २ गय-देशवाचक अथवा गय नावाचा राज होऊन गेल-ज्याने शमर अश्वमेध केले, ३ गयादित्य, ४ गायत्री, ५ गदाधर व ६ गयेतील गयासुर-याचा देह प्रक्षाने यज्ञकर्ता मागितला व तो त्याने लोकोपकारार्थे दिला म्हणून. अशी सहा गया स्थाने मुक्तिदायक होत.

गया गयो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।

गयागयासुरर्ध्व पट्गया मुक्तिदायकः ॥ (वायु. उत्तरार्ध ५०-७३)

पटंगे (कला साधनेर्चा) — १ नैपुण्य, २ योग्यता, ३ लक्ष्मप्रद, ४ लोचमन, ५ काळ आणि ६ उपासना (माऊरी त्रिगोपाक)

पटंगे (दानार्चा) — १ दाता, २ प्रतिगृहीता (घेणारा), ३ पवित्रता, ४ वस्तु, ५ देश (स्थान) आणि ६ कार.

दाता प्रतिगृहीता च शुद्धिदेय च धर्मयुक् ।

देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि पट् विदुः ॥ (स्कन्धमाहेश्वर ३ ५०)

पटंगे (योगार्चा) — १ आसन, २ प्राणायाम, ३ प्रन्वाहार, ४ धारणा, ५ ध्यान व ६ समाधि.

आसन प्राणसरोध प्रन्वाहारश्च धारणा ।

ध्यान समाधिरेतानि योगाङ्गानि मनन्ति पट् ॥ (स्कन्ध काशी ४१-५९)

पटंगे (वेदार्चा) — १ शिक्षा-उच्चार शास्त्र (वेदाचे प्राणेंद्रिय), २ कल्प सूत्र-यज्ञशास्त्र (वेदाचे हात), ३ व्याकरण-शब्दशास्त्र (वेदाचे मुख) ४ निरुक्त-कोश (वेदाचे कान), ५ छन्द-वृत्त, (वेदाचे स्वरण) आणि ६ ज्योतिष, (वेदाचे नेत्र). (तत्त्व निज्ञ-शोध)

शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दसामिति ।

ज्योतिष नयन चैव पटंगो वेद उच्यते ॥ (मु)

पटंगे (सैन्यार्चा) — १ रथ, २ हत्ती, ३ घोडे, ४ पायदळ ५ गाडे आणि ६ उड. अशी महाभारत काळी, सेनेची सहा अंग होती.

पद्मगुण — (अ) १ ऐश्वर्य, २ धर्म, ३ यत्न, ४ धी, ५ ज्ञान व ६ वैराग्य. हे सहा ईश्वरी गुण मानले आहेत.

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पद्मा मम इतीरणा ॥ (बृहन्नारदीय पर्वखंड)

(आ) १ कर्तृत्व, २ नियतृत्व, ३ मोक्षतृत्व, ४ विभुत्व, ५ साधित्व आणि ६ सर्वज्ञत्व (वज्रकाश), **(इ)** १ सर्वज्ञता, २ तृप्ति, ३ अनादिज्ञान, ४ स्वातंत्र्य, ५ शक्तिप्रसन्नगन आणि ६ अनंतशक्तित्व. असे महा गुण श्रीऋष्णाचे ठिसणणीं होते. (हरिवंश-विष्णुपर्व अ. ६५)

पद्मगुण गायनातील — १ सुत्वर, २ सुरस, ३ सुराग, ४ मधुराश्र, ५ सालकार आणि ६ प्रमाण.

सुत्वर सुरस चिद सुराग मधुराश्रम् ।

सालकार सप्रमाण पट्विध गीतलक्षणम् ॥ (रागविलास)

पद्मगुण (राजनीतिशास्त्र) — १ मधि-प्रसर्गा एकमेकास मदत करणे, २ विग्रह-युद्ध, ३ यान-शत्रूवर चाल करून जाणे, ४ आसन-शत्रूची उपेक्षा करणे, ५ द्वैधीभाव-नेव्हा सधि नेव्हा विग्रह करणे (लुण्णी घोरण) आणि ६ सश्रय-दुसऱ्याचा आश्रय घेणे-बलिष्ठ सत्तेशी स्पर्धा न करणे. (मनु ७-१६०)

पड्दर्शने — (अ) १ न्याय, २ वैशेषिक, ३ वेदान्त, ४ बौद्धमत, ५ साख्य आणि ६ पूर्वमीमांसा.

‘ बौद्धमतमकेतु वार्त्तिमात्रा ’ (ज्ञानेश्वरी १-१२)

(आ) १ सार, २ शास्त्र, ३ गाणपत्य, ४ शैव, ५ वैष्णव ६ त्याद.

पड्दर्शने च पड्दर्शनप्रणेते — १ साख्य-कपिलमुनि, २ योग-पतञ्जलि, ३ न्याय-मातम, ४ वैशेषिक-कणाद, ५ पूर्वमीमांसा-जैमिनि आणि ६ वेदान्त-आदरायण (व्यास)

साख्यस्य कर्ता कपिलो न्यायमूनस्य गोतम ।

पतञ्जलिस्तु योगस्य क्ता यागीश्वरो महान् - ॥

वैशेषिकस्य कणादो मीमांसायाश्च जैमिनि ।

वेदान्तशास्त्रस्य कर्ता व्यासो नारायण स्वयम् ॥ (सु.)

पद्दोष — १ क्षाप, २ वृत्त्व, ३ भीति, ४ शोध, ५ आच्छाद व
६ वेगदपणा.

पद्दोषा पुरुषेणैव हातया भूतिनिच्छता । (हितो.)

पद्द्रव्ये (जिनधर्म) — १ जीवद्रव्य, २ पुद्गलद्रव्य, ३ धर्मद्रव्य,
४ अधर्मद्रव्य, ५ कालद्रव्य आणि ६ आकाशद्रव्य.

पडधिप — १ राजा, २ मनी, ३ अग्रधान्येश, ४ मेघेश, ५ रसेश व
६ पक्षाडान्येश. (पैचाग)

पडक्षरी मंत्र — (अ) ॐ नम शिवाय.

“ सर्वमत्राधिक्रम्य आकारात् पडक्षर ” (गिरपुराण)

(आ) ॐ विष्णवे नमः. (इ) राम-कृष्ण हरि हा मंत्र भगवद्भक्त तुकाराम
यास त्याचे गुणकडून स्वप्नात मिळाल्या त्या दिवशीं मात्र शु. १० गुरुवार होता.

(इ) “ ॐ माणसो हूं ” हा मंत्र बौद्धाचा

पडमिपक् संदिता — १ अग्निवेश, २ भंड, ३ चातुसर्ग, ४ पराशर,
५ हारात व ६ धारपाणि या अग्निपुत्र पुनवसून पदनिर्लेल्या सहा शिष्यानीं
लिहिलेल्या जायुर्दानरत्ना ग्रंथास म्हणतात (विश्व उदय आणि विकास)

पद्मज गणेश देवतेचीं सहा आयुधे व विषय — १ परशु-तक्क
(न्याय), २ अरुघ-नीतिभेद (वैशेषिक), ३ मोक्ष-वेदान्त (उतर-
मीमांसा) ४ मग्नदत्त-गौडमन (पूर्वमीमांसा), ५ कमल-सत्कारवाद
(साय्य), आणि ६ अमय-धर्मप्रज्ञा (योग) ज्ञानेश्वरी अ. १ ला विवरण.

पणमुखीमुद्रा — २ दानकानार्चा दोन भागे, २ डोळे व २ नास
पुढ्या. हा सहा हाताच्या बोगना दावून करावयाचा एकमुद्रा.

पणमुद्रा — १ भूचरा, २ चाचरी, ३ अगाचरा, ४ गेचरा, ५ उभनी
व ६ अलक्ष्य. (ह. प्र)

पद्मयोग कपिलाष्टमी — १ माद्रपद मास, २ कृष्णपक्ष, ३ मंगळ
वार, ४ पक्षी, ५ राहिणी नक्षत्र व ६ व्यतिपात. असे सहा योग एकत्र
आल्यास त्यास कपिलाष्टमी म्हणतात हा योग प्राय साठ वर्षांनीं येतो.
(धर्मसिंधु)

पडूस — १ गोड, २ आम, ३ विख, ४ कडू, ५ खारट, आणि
६ तुट.

“पडूस जीवन चालवी । पट्टिपु माया प्रसवी ”

मनुसाम्बन्धितित्तारकशाया पडूसा ॥ (च. स.)

पडूरिपु — १ काम, २ क्रोध, ३ मांड, ४ लोभ, ५ मद आणि ६ मत्सर. हे मनुष्याच्या मनाचे शत्रु समजले गेलेले सहा विकार.

पडूराग (गायनशाखातील) — १ श्री, २ वसंत, ३ भैरव, ४ पंचम, ५ मेघ किंवा मेघमल्लार व ६ बृहन्नाट रथा नानारायण. हे सहा पुरुष राग होत.

श्रीरागोऽथ वसंतश्च भैरव पंचमस्तथा ।

मेघरागो बृहन्नाटो पदैते पुरुषा स्मृता ॥ (संगीतरत्नाकर)

पडंगोदक — १ नागरमाया, २ पिच्छपापन, ३ वाळा, ४ फाळा वाळा, ५ रत्नचंदन आणि ६ मुत्र. या सहा तिनसा घातून उफळलेलं ऊन पाणी.

पडगन्यास — १ हाताची उठे, २ तळहाताच्या मागचा भाग, ३ हृदय, ४ मलक, ५ शिखा आणि ६ नेत्र. गायत्री मंत्रान शरीरगुडीवाढा या सहा अवयवांस स्पर्श करावयाचा असतो.

पडंगभक्ति — १ समस्त भक्ति, १ ज्ञानद भक्ति, ३ अनुभव भक्ति, ४ अस्थान भक्ति, ५ निग्र भक्ति आणि ६ सद्भाव भक्ति. असे सहा भक्तीचे प्रकार वारसैव संप्रदायात मानले आहेत.

पडू लवण — १ मीठ, २ संधव, ३ सचळ, ४ गीडलेण, ५ रोमक आणि ६ पायन. (निगड)

पडूरिकार — (अ) १ अस्ति गर्भान् समवर्ण, २ जायते-जमाय येणें, ३ वर्धत-वाढणें, ४ विपरिणमत तारुण्यात येण, ५ अपशीयते वृद्धत्व येणें आणि ६ विनश्यति मरण. हे सहा विकार देहाला असतात (आ) १ जम, २ बुद्धि, ३ पारणाम म्हणजे उदर, ४ क्षय, ५ राग व ६ मृत्यु. (विवेक चूनामणि)

पडूविधि (गणितशास्त्र) — १ वेरीड, २ वज्रमका, ३ गुणाकार, ४ भागाकार, ५ वगमूळ आणि ६ घनमूळ. जशा गणिताच्या सहा प्रक्रिया अपवाद प्रकार आहेत.

पद्विध अधिकारी — १ मनु, २ मनुपुत्र, ३ देव, ४ ऋषि, ५ ऋद्र व ६ परमेश्वरी अकार. प्रत्येक मन्वतरान या सहा प्रकारच्या अधिकाऱ्यांची योजना लोकस्थिति चांगली राखण्यासाठी आहे अशी धारणा आहे. (भाग-सूच ८)

पद्विध अन्न — १ मध्य-चरण करून ग्राण्याचे भाकरी, पोळी वगैरे, २ भोज्य भात वगैरे, ३ पेय प्यावयाचे, ४ तेज्य चाटून ग्राण्याचे पचामृत वगैरे, ५ शोष्य शोचून ग्राण्याचे व ६ निच्छिन्न-चटण्या-कोशिरी.

मध्य भोज्य च पेय च तेज्य शोष्य च पिच्छिन्नम् ।

इति भेदा पटनस्य मयुराद्याश्च पट्टाः ॥ (सु)

पद्विध भक्ति — १ श्रद्धा भक्ति, २ गण्टिक भक्ति, ३ अवधान भक्ति, ४ अनुसरभक्ति, ५ आनंद भक्ति आणि ६ समरस भक्ति. अनेक भक्तींचे सहा प्रकार यांरचून संप्रदायात मानले आहेत. (विवेक चिंतामणि)

पद्विधभाव — १ दान्यरति, २ सख्यरति, ३ दास्यरति, ४ शान्त रति, ५ वान्तरति आणि ६ भद्रभुतरति. असे भक्तिरसाच्या पोटक सहा भाव अथवा रस मानले आहेत.

पद्विधसाधन आदर्श गृहस्थ धर्माची — १ धन, २ कर्ति, ३ न्याय्यवर्तन, ४ राक्षेवा, ५ विचित्र व ६ विमर्शित्व (विवेक) (चित्रमयज्ञान मासिक)

पदसूत्र — १ उमिनीय सूत्र, २ आश्रलायन सूत्र, ३ आपस्तम्ब सूत्र, ४ शौधायन सूत्र, ५ कात्यायन सूत्र आणि ६ वैशेषिक सूत्र. ही सहा सूत्रे सूत्रे होत.

सहा अंगे चित्रकलेची — १ रूपभेद, २ प्रमाण, ३ भाव, ४ लावण्यायोजना, ५ सादस्य व ६ वर्णिकाभंग-विन्यासकूल रगाचा यथोचित प्रयोग.

रूपभेदो प्रमाणानि लावण्य भावयोजनम् ।

सादस्य वर्णिकाभंगमिति चित्रपट्यङ्गम् ॥ (वा कामरूपे-यशोधरा

टीका)

सहा अंगे नाटकाची — १ कथानक, २ स्वभाव, ३ भाषाशैली, ४ विचार, ५ देखावे-सजवट व ६ संगीत ही होत. (ऑरिस्टॉल)

सहा अंगे योगाचीं— १ प्रत्याहार, २ ध्यान, ३ प्राणायाम, ४ धारणा
५ तर्क आणि ६ समाधि.

“ तर्कश्चैव समाधिश्च पण्डितो योग उच्यते ” (अमृतनादोपनिषद्)

सहा अणुवर्ते — १ हिंसा, २ रणाढी, ३ चोरी, ४ मद्युन, ५ परिग्रह
व ६ रानी मोडन न करणे. हीं सहा अणुवर्त जैनधर्मांत मानली आहेत.
(रत्न-श्रावकाचार अ. ३)

सहा अतिरथी भारतीय युद्धांतले — १ अशुन, २ अभिमन्यु,
३ द्रोण, ४ अश्वत्थामा, ५ भूरिश्रवा व ६ भीष्म.

अह भूरिश्रवाभ्यं पडैतेऽतिरथा. स्मृताः (भारतसावित्री)

सहा अवस्था (चस्तुमात्रांच्या) — १ उत्पत्ति, २ अस्तित्व,
३ वृद्धि, ४ बदल-परिणम होणे, ५ क्षय-क्षीण होणे आणि ६ नाश पावणे. या
सहा अवस्था प्रत्येक वस्तुमात्रांत आहेत.

“ क्षयश्च पडमी भावा. विकाराः कालनिर्मिताः (शिबमारत. अ. ८)

सहा अवस्था (स्थूल शरीराचे काल) — १ शिशु एक वर्ष,
२ कोमार दोन ते पाच वर्षे, ३ पौंगट सहा ते दहा वर्षे, ४ किशोर लवकरा
ते पंधरा, ५ यौवन-खोळा ते चाळीस वर्षेपर्यंतचा काल व ६ जरा चाळीस
वर्षांनंतरचा काल. (मो. प्र.)

सहा अधिष्ठाने (दानाचीं) — १ धर्म, २ अर्थ, ३ काम, ४ मोडा
(लज्जा), ५ हर्ष व ६ भय. हा दानाचीं सहा अधिष्ठाने होत.

सहा अनर्थ सदैव टाळावेत — १ अतिनिद्रा, २ आळस, ३ भय,
४ नोघ, ५ मृदुता आणि ६ चेगपणा.

‘ नित्रालस्य भय नोवो मार्देन क्षर्धमूला ॥ ’ (म. मा. सभा. ५ १२८)

सहा आस्तिक दर्शने — १ साख्य, २ पातञ्जल, ३ पूर्वमीमांसा,
४ उत्तरमीमांसा, ५ न्याय व ६ वैशेषिक. हा सहा आस्तिक दर्शने होत.

सहा उपाय (पैसा मिळविण्याचे) — १ मोकळी मागणे, २ सरकारी
चाकरी, ३ कला (हुशर), ४ शेती, ५ साजकारी आणि ६ व्यापार-उद्योग
करणे. (पंचतंत्र)

सहा उपदर्शने — १ योगाभ्यास, २ सन्यास, ३ जैन, ४ त्रैलोक्य,
५ प्रामाण्य आणि ६ चार्वाक. (म. वा. को.)

सहा कर्तव्ये (संन्यासाश्रमास विहित) — १ मिश्रवर निर्वाह, २ ज्ञ, ३ ध्यान, ४ स्नान, ५ शौच आणि ६ देवनापूजन (यतिधर्मसंग्रह)

सहा उपरत्ने — १ वंशंत, २ सूर्यवंत, ३ चंद्रवंत, ४ राजावंत, ५ लाल आणि ६ पेंडोज.

(सहा कर्ण — १ दातृत्वांत-महारथी कर्ण, २ कौरवांत-विकर्ण, ३ क्षेत्रांत-गोकर्ण, ४ राक्षसांत-कुंभकर्ण, ५ घोड्यांत-दयामकर्ण, आणि ६ देहांत-अंतःकरण. हे सहा कर्ण गृहणून वाड्यांत प्रसिद्ध आहेत.)

सहा कलिकौतुकं — १ संत-दुःखी, २ असंतांचा उदोदयो, ३ मुलें अल्पायुषी, ४ मातापितरें दीर्घायु, ५ परब्यायी मैत्री आणि ६ स्वकीयाशीं वैर. ही सहा कलिकौतुकं प्रत्यक्षांत अनुभवास येतात.

सौदामि सन्तो विदमन्त्यसन्तः पुत्रा म्रियन्ते जनकाधरायुः ।

परंपु मैत्री स्वजनेषु वैरं पश्यन्तु लोकाः कलिर्मातुषानि ॥ (मु.)

सहा कालविभाग — १ वर्ष, २ अयन, ३ ऋतु, ४ मास, ५ पक्ष आणि ६ दिवस. असे सहा कालविभाग मानले आहेत. (धर्मविधु)

सहा कारणांनीं रोगोत्पत्ति होते — १ अति पाणी पिणें, २ अति कठीण पदार्थ खाणें, ३ धातुशय, ४ मलमूत्रावरोध, ५ दिवसा शोष आणि ६ रात्री जागरण.

अत्यभ्युपान कठिनाशनश्च धातुशयो वेगविधारण च ।

दिवाशयो जागरणं च रात्रौ पट्टमिर्नराणां प्रभवन्ति रोगाः ॥ (मु.)

सहा कारणे प्रायः परमार्थप्रवृत्तीचीं — १ वंचना, २ अज्ञानाची निद्रा, ३ अविवेकाचें आधलेपण, ४ जगातील अन्याय, ५ पापाची जाणीव व ६ जलमृच्छें दुःख. (परमार्थपर व्याख्याने)

सहा कारणे रूष्टयुत्पत्तीसंबंधीं (आयुर्वेदमते) — १ स्वभाववाद, २ ईश्वरवाद, ३ कालवाद, ४ यदंच्छावाद, ५ परिणामवाद आणि ६ नियतिवाद. (मुश्रुत-शरीर १-११)

सहा कुलपरीक्षेचीं लक्षणें — १ सामानसुमान, २ जन्मभूमि, ३ घर, ४ आचार, ५ अन्न आणि ६ आच्छादन. या सहा गोष्टींवरून कुलार्ची परीक्षा केली जाते.

सहा गायनमहर्षि — १ अग्नि, २ ब्रह्मा, ३ चंद्र, ४ विष्णु, ५ नारद
आग्नि ६ तुष्ट.

वद्विवेधाः शशाङ्कश्च लक्ष्मीनायकश्चैव च ।

नारदस्तु नक्षत्रेव पद्मश्रीना केशीश्वराः ॥ (गायनाचार्यमाला)

सहा गुण (आत्म्याचे) — १ सर्वज्ञत्व, २ नित्यत्व, ३ निय-
नृतत्व, ४ बोधस्त्व, ५ स्वतन्त्रत्व आणि ६ नित्यसृष्टि. (अ. रा. उत्तर
सर्ग. ५)

सहा गुण ऐश्वर्याप्रत नेणारे — १ उद्योग, २ साहस, ३ धैर्य,
४ श्रम, ५ बुद्धि आणि ६ पराक्रम.

उद्यमः साहस धैर्य इल बुद्धिः पराक्रमः ।

पंडिते वन नियन्ति स सर्वे प्राप्नुयात् पुमान् ॥ (मु.)

सहा गुण कुड्यापासून घ्यावेत — १ पुष्कळ पाणें, २ अन्न-
समुष्टा, ३ क्षोप सावध, ४ एकदम तुटून पडणें, ५ इमानी आणि ६ हर.
(व. चा. ६-२०)

सहा गुण नाट्य कर्त्रीस आवश्यक — १ बद्धुक्तता, २ प्रतिभा,
३ भाषाप्रभुत्व, ४ शब्दलाग्न्य, ५ प्रसाद आणि ६ स्वतः नट (रंगभूमि)

सहा गुण (पाठशास्त्रे) — १ गोडी, २ स्पष्टोच्चार, ३ पदे पाठून
म्हणणें, ४ गोड आवाज, ५ धीटपणा आणि ६ तन्मयता.

माधुर्यमभरत्यक्तिः पदच्छेदस्तु मुखरः

धैर्यं लयसमर्थं च पठेते पाठका गुणाः ॥ (पाणिनिशिक्षा)

सहा गुण मनुष्यानें टाकूं नयेत — १ सत्य, २ परोपकार, ३ अनालस्य,
४ अन्नश्या, ५ क्षमा आणि ६ धैर्य. (प्रमाणसाहस्री)

सहा गुण (मित्रत्वाचे) — १ कायम ठिकणारा, २ अनुकूल,
३ सहज किंवा अल्प प्रयासाने सज्ज होणारा, ४ चाडवडिलापासून चालत
आलेला, ५ वैमर्शाली आणि ६ प्रतारणा न करणारा. असे मित्राचे सहा
गुण म्हणून सांगितले आहेत.

नित्य वक्ष्य लघूत्थानं पितृपैतामहं महत् ।

अद्वैत्यं चेति सम्पन्नं मित्रं पण्डितमुच्यते ॥ (वीटिल्य अ. १०७)

सहा गुण पद्यरचनेस आवश्यक — १ मृदु, लज्जित, आणि सोपी शब्दरचना, २ त्याकरण शुद्धता, ३ मुग्धता, ४ घेचक शब्दाचा उपयोग, ५ प्रसंगानुसार भाषा व चाल व ६ रचनेत सहजता (भाट्ट-शास्त्र आणि तत्र).

सहा गोष्टी प्रारब्धाधीन — १ हानि, २ लाम, ३ जनन, ४ मरण, ५ यश व ६ अयश या सहा गोष्टी प्रारब्धवशात् ज्या समर्था ज्या स्थानी घडावयाच्या त्या ठिकाणी तेव्हाच त्या घडतात (तुलसीरामायण-टीप)

सहा गोष्टी बल वाढविणाऱ्या — १ ताजे माण, २ ताजे अन्न, ३ तरुण स्त्री, ४ दुधाचे पदार्थ, ५ तूर आणि ६ ऊन पाणी.

मुग्धोमान्न नवान्न च बाला स्त्री श्रीरभोजनम् ।

धुनमुष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि पट् ॥ (शा. नि.)

सहा गोष्टी ब्रह्मचर्यास चर्ज्य — १ मुग्धता, २ बेगमुपा, ३ तावृत्, ४ अभ्यासना, ५ दन्तकाष्ठ वापरणे आणि ६ मुग्धता पदार्थ सेवन.

मुग्धस्यासनं घर्त्रं तानूलं स्नानमज्जनम् ।

दन्तकाष्ठं मुग्धं च ब्रह्मचर्यस्य दूषणम् ॥ (शिवपुराण)

सहा गोष्टीत मौन आवश्यक — १ शीत, २ विषयनेवन, ३ उन्मी, ४ दान वासणे, ५ श्राद्धकाल व ६ भोजन.

उच्चारं मेयुने चैव प्रसारे दन्तधानने ।

श्राद्धे च भोजने चैव पट्मु मौनं समाचरेत् ॥ (हारीत)

सहा गोष्टी योगाला साधक — १ उत्साह, २ साहस, ३ धैर्य, ४ भावना, ५ अभ्यास चात्र ठेवण्याचा निश्चय व ६ निपरीजनसंग त्याग.

सहा गोष्टी योगाभ्यासाला बाधक — १ अति आहार, २ अधिक श्रम, ३ फार बोलणे, ४ उपोषण (एकादशी वगैरे आवश्यक उपोषणागैरीज), ५ योगाभ्यासी नव्हेत अशाची संगति व ६ जिद्दालंत्त्य.

अत्याहारः प्रवासश्च प्रज्वलो नियमग्रहः ।

जनसंगश्च लैल्य च पट्मियागो विनश्यति ॥ (ह. प्र.)

सहा गोष्टी लघुता म्हणजे कर्मापणा आणणाऱ्या — १ लहान मुलांसोबर सख्यत्व, २ अजारण हास्य, ३ स्त्रियाशी वाद, ४ असहनाची सेवा, ५ गर्दभ-वाहनाचा योग आणि ६ ग्राम्यभाषा. (सु.)

सहा गोष्टी चिह्नचन करणाऱ्या — १ ब्राह्मण-पण मूर्ख, २ स्थविर (वृद्ध)-पण कामी, ३ कामी-पण दरिद्री, ४ घनवान्-पण तपस्वी, ५ वेढ्या-पण कुल्पा आणि ६ थोर-पण कृपण.

सहा गोष्टी क्षणिक असतात — १ टगाची छाया, २ दुर्जनाची प्रीति, ३ मिजलेले अन्न, ४ स्त्री, ५ तारुण्य आणि ६ धन.

अभ्रच्छाया एलप्रीतिः सिद्धमन्नं च योपितः ।

किंचित्कालोपमोग्यानि योवनानि घनानि च ॥ (मंचतंत्र)

सहा गोष्टी क्षणमंगुर होत — १ यौवन, २ जीवित, ३ मन, ४ शरीराची सावली, ५ लक्ष्मी आणि ६ स्वामिना (नीतिसास्त्र).

सहा गोष्टी संसारंत सुखप्रद — (अ) १ धनलभ, २ निरोगी प्रवृत्ति, ३ प्रियमित्र, ४ मधुरमाषिणी स्त्री व ५ आजाधारक पुत्र आणि ६ द्रव्य मिळवून देणारी विद्या; (आ) १ आरोग्य, २ ऋण नसणे, ३ सारखा प्रवास नसणे, ४ सज्जनसमागम, ५ अनुकूल उपजीविका आणि ६ भयरहित वसति-स्थान. ही सहा जीव्योक्तींची सुखे होत. (म. भा. उद्योग ३३-८९)

सहा गव्य पदार्थांच्या उपयोगानें दुःस्वप्नांचें निवारण होतें — १ गोमूत्र, २ गोमय, ३ दूध ४ दही, ५ तूप व ६ गोरोंचन.

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिश्च रोचना ।

पटङ्गं परमं पाने दुःस्वप्नादि निवारणम् ॥ (सु.)

सहा जाती पुष्पांच्या — १ शश, २ मृग, ३ अश्व, ४ गर्दभ, ५ वृषभ व ६ महिष (टोणगा). (तत्त्व निज्ञोप विवेक)

सहा जाती (वायळीच्या) — १ काटे वायळ, २ निकाटे वायळ, ३ देववायळ, ४ रानवायळ, ५ सतवायळ, व ६ गुआवायळ. (वायळीचा उपयोग)

सहा जाती स्त्रियांच्या — (अ) १ पद्मिनी, २ हरिणी ३ हस्तिनी, ४ विजिणी, ५ बड्या आणि ६ शंखिनी. पैकीं सहावी शंखिनी वर्ज्य करून चारिच्या पाच शुभ होत.

‘ शंखिनी प्रहरति अन्य मुंदरी । येरे पंच त्या शुद्धा ॥ ’

(काशीखंड ४१-६९)

सहा गुण मित्रादारी पुरुषाचा आश्रय करतात — १ आराम्य, २ आशुभ्य, ३ मत्, ४ सुख, ५ पुत्र माति आणि ६ अधारी म्हणून निदला न लण या सहा गोष्टी मित्रादारी पुरुषाला लाभतात (भा उद्या ३७ ३४)

सहा गुण राज्यशासकास आवश्यक — १ वक्तृत्व, २ शत्रुच दमन करण्याची सिद्धता, ३ तक्कुश्लता, ४ स्मरणशक्ति, ५ नीतिशास्त्रज्ञ आणि ६ निदत्ता (म भा समा ५ २२)

सहा गुण लेखकाचे अर्गो असावेत — १ बुद्धिमान्, २ समयस्कृत क्षालणारा, ३ धीर-जामीर, ४ जल्द लिहिणारा, ५ सयमी आणि ६ दुसऱ्याच इंगित संपूर्णपणे जाणणारा

मधावी वाक्त्रदुर्धारा लघुहस्ता जिताद्वय ।

परशास्त्रसारजाता न्य लम्ब उच्यते ॥ (मु.)

सहा गुण घट्टपरीक्षेकामो उपयुक्त — ३ कल्या करनीया-मुडौल म्हणजे पाहतात, २ आकर्षण उत्पन्न करणारा, २ पातयद्द हेंच स्वतःचें तर घट्ट समजून, ३ उभय कुलांचें योग वाढावणारी, ४ पतीचें भाग्य वाढविणारी, ५ सासर गाढून इतरत्र काढाई राहू न शक्यणारी व ६ वृथावरील फुलाप्रमाण पितृकुलांत सुगाधत करणारी (अथव अनु-मराठी भाग ३ रा)

सहा गुण तरपरीक्षेकामो उपयुक्त — १ यम-नियम पाळून करणारा, २ धमपनीचा मतोप वाटविणारा, ३ स्वातंत्र्याप्रय, ४ परिस्थिति आणि कनव्याची जाणव असलेला, ५ जलवान आणि ६ शनी (अथव अनु-मराठी)

सहा गुण त्रिधापरपरा चिरकाल टिकण्यास आवश्यक — १ स्वाभाविक बुद्ध, २ सततवाचन ३ दीर्घकाल चिंतन, ४ चचा ५ अयापन आणि ६ वेदलेखन (स्वराय ३८ १९६३)

सहा गुण सत्पुरुषाचे (स्वाभाविक) — १ विपत्काय धैर्य, २ भाग्यकाला सहिष्णुता, ३ समत पाडिय, ४ रणत शौर्य, ५ यशावपरी आवड आणि ६ ज्ञानसंपादन करण्याचें व्यसन (मनु नीति)

सहा सद्गुण सुवेद्यास आवश्यक — १ विद्या, २ विचार, ३ अयशास्त्राचें ज्ञान, ४ स्मरण, ५ तल्लीनता आणि ६ दीर्घ अनुभव

“यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते” (चरक सुत्रस्थान ९ २१)

सहा गुरु — १ मातापिता, २ सुईण, (कानफुडून हातपाय थोपटते)
३ शिऊन, ४ कर्ममार्गा, ५ नामकरण करणारा व ६ वीज्मन देणारा.
(सिद्धान्त ब्रंघ. अ. ५०)

सहा गोष्टी अग्निविना शरीर जाल्ल्याच्या — १ कुप्रामात वसति,
२ दुर्जनाची सेवा, ३ जेवण चामळे नखणे, ४ मोघमुखी भाषा, ५ मूर्ख
मुण्या आणि ६ विषया कन्या.

कुप्रामवायः कुलहीनसेवा कुभोजन मोघमुखी च भाषा ।

पुनश्च मूर्खो विषया च फन्या विनाग्निना पट् प्ररहन्ति पायम् (मु.)

सहा गोष्टी अशाभवत होत — १ सारण्य, २ रूप, ३ जांभित,
४ धनसंचय, ५ आरोग्य आणि ६ प्रियजनाचा सहवास. या सहा गोष्टींची
चहाप्याने आसक्ति ठेवू नये.

अमित्यं यांवन रूपं जांभित द्रव्यसंचयः ।

आरोग्यं प्रियसवासो मुह्येत् तत्र न पण्डितः ॥ (मु.)

सहा गोष्टी अभ्युदयाच्या आड येणाऱ्या — १ आळस, २ लीमोह,
३ व्याधि, ४ जन्मभूमिवात्सल्य, ५ अल्पमतुष्टता आणि ६ भीरुता.

आलस्यं व्रीसिना सरोमता जन्मभूमिवात्सल्यम् ।

सतोपो भीरुत्वं पड्व्याघाता महत्त्वस्य ॥ (हितो.)

सहा गोष्टीमुळे आयुष्याची हानि होते — १ अमयाद अभिमान,
२ अमर्जाद भाषण ३ अमयाद पाप, ४ मोघ, ५ आप्तलोपोदेषणा व
६ मित्रद्रोह. (म. मा. उत्तोग. ३७ १०)

सहा गोष्टी तत्काल क्षीण करणाऱ्या — १ शिळे मास, २ वृद्ध स्त्री,
३ सकाळचे उन्ह, ४ पूर्ण न विरजलेले दही, ५ सकाळचे मैथुन आणि
६ निद्रा.

शुष्यमास स्त्रियो वृद्धा शालकर्मस्य दधि ।

प्रभाते मैथुन निद्रा सद्यः प्राणहराणि पट् ॥ (शा. नि.)

सहा गोष्टी पाण्यावरोल बुडवुड्याप्रमाणे होत — १ आमाळाची
सावली, २ गवतापासून उत्पन्न झालेला अग्नि, ३ दुष्ट पुरुषाच्या ठिकाणाची
प्रीति, ४ टंचाव्यावरील पाणी, ५ वेष्टेचे प्रेम आणि ६ कुमित्र.

(आ) १ पद्मिनी, २ चित्रिणी, ३ हस्तिनी, ४ शंखिनी, ५ नागिणी व ६ उग्रिणी. (तत्त्व निज्जोष विनेष)

सहा ज्योति (अपकाशांतल्या पदार्थ) — १ सूर्य, २ चंद्र, ३ ग्रह, ४ उल्का, ५ धूमकेतु आणि ६ तारे असे सहा ज्योति अनंत आकाशात आहेत. (राहु नेतु आणि ग्रहणें)

सहा ठिकाणें आश्रयास पात्र — १ इष्ट प्राप्तीनिश्चय निश्चिती, २ आनंदाचा त्याग, रक्षण होईल असा विश्वास, ३ रक्षानिश्चयीची मान्यता, ५ टेरीची सुरक्षितता व ६ मनाचा मोठेपणा. अशा प्रकारचा असलेला सहा ठिकाणें आश्रयास पात्र होत.

आनुकूल्य मनसः प्रतिकूल्य वर्जनम् ।

रक्षिष्यतीति विश्वासः गोप्तृत्वे वरण तथा ।

निक्षेपण अकार्षण्य पट्टनिधा शरणागतिः ॥ (वायुपुराण)

सहा तीर्थे — १ भक्तितीर्थे, २ गुरुतीर्थे, ३ मातृतीर्थे, ४ पितृतीर्थे, ५ पतितीर्थे आणि ६ पत्नीतीर्थे. ही सहा तीर्थे मानवाला पावन करणारी. (पंच भूमिस्तंड)

सहा दाते (पुराणप्रसिद्ध भारतीय) — १ बलि-सत्ययुग, २ भागव-राम व ३ श्रीरामचंद्र त्रेतायुग, ४ धर्मराज, व ५ कर्ण द्वापरयुग आणि ६ व्यापारी-कलियुग.)

सहा दुःखी — १ मत्सरी, २ दयाळू, ३ असहृदय, ४ रागीट, ५ सदा शंभेसोर आणि ६ दुसऱ्याच्या भाव्याबरा उपजीविका करणारा. हे सहा नित्याचे दुःखी असतात. (म. भा. उद्योग ३३ ९०)

सहा दुःखे जीवितातील — १ गमदुःख, २ जन्मदुःख, ३ व्याधिरुःख, ४ दारिद्र्यदुःख, ५ जरादुःख व ६ मृत्युदुःख.

सहा दोष (आसुरी संपत्तीचे) — १ दम, २ दंभ, ३ अभिमान, ४ क्रोध, ५ पाश्र्व (बडोपणा) आणि ६ अज्ञान. (म. गी. १६ ४)

सहा दोष (अभ्युदयाच्या आढ येणारे) — १ निद्रा, २ सुप्ती, ३ भय, ४ क्रोध, ५ आलस आणि ६ दीर्घसूत्रीपणा. (म. मा. उद्योग. ३३-७८)

सहा दोष पद्य रचनेसंदर्भी — १ कर्णकटोर, अपरिचित किंवा द्विष्ट शब्दयोजना, २ शब्दांची ओढाताण, ३ भिन्न भाषातील शब्दांचे समास, ४ त्याच त्या शब्दांची पुनरावृत्ति, ५ रसाला प्रतिकूल चाल व ६ यतिभंग.

(नाटक-शास्त्र व तन)

सहा दोष (पाठकाचे-पठण करणाराचे) — १ गात म्हणणारा, २ जल्द जल्द म्हणणारा, ३ वाचताना निवा म्हणताना डोके हलविणारा, ३ लिहिलेले वाचणारा, ५ अर्थ न जाणणारा व ६ शारीक आवाजाचा.

गीती द्राघी शिर.करी तथा लिखितपाठक. ।

अनयेहोऽह्नकथ पठेते पाठकाघमाः ॥ (पा. शिक्षा ३२)

सहा दोष (स्त्रियांचे घावर्तीत) — (अ) १ मद्यमान, २ दुर्जन सगति, ३ पर्तीपाळून दूर राहणे, ४ श्कडे तिकडे मटकणे, ५ परगुही निद्रा, आणि ६ परगुहवास (मनु. १३३); (आ) १ अवृत, २ साहस, ४ माया, ५ जाणीव कमी, ५ अतिलोम आणि ६ अशुचिच.

अवृत साहस माया मूर्खत्वमनिलोमता ।

अशौचत्व निद्रयत्य स्त्रीणां दोषाः स्वभावरजाः ॥ (वृ. व्या.)

सहा द्वारे मसलत फुटण्याची (राजनीतिशास्त्र) — १ मद, २ निद्रा, ३ अज्ञान (शत्रुकडील गुत हेर बगैरेबद्दल), ४ चेहऱ्यावरील त्रिकार, ५ दुष्ट मन्त्रावर विश्वास आणि ६ अशुशल दूत. (म. मा. उद्योग. ३९-३९)

सहा ' न ' कार — १ मौन, २ विलग, ३ भिद्यया च्छदविणें, ४ अधोवदन, ५ निघून जाणें आणि ६ विषयातर.

मौन कालविलगश्च प्रयाण भूमिदर्शनम् ।

भ्रुकुन्थन्यमुखी वाता नकार. षड्विधः स्मृतः ॥ (सु.)

सहा नराधम — १ कोणतहि काम न करिता ज्यात त्यात घोटाला करणारा, २ कामाकडे अति दुष्ट करणारा, ३ नेहमी खोटे बोलणारा, ४ दंड प्रेम न करणारा, ५ स्नेहमावाचा त्याग केलेला आणि ६ स्वतःला शहाणा समजणारा. (म. मा. उद्योग ३७ ३७)

सहा नास्तिक दर्शने — १ चार्वाक, २ सौत्रातक, ३ वैशेषिक, ४ योगाचार, ५ माध्यमिक आणि ६ अहंत. (वृ. प्र.)

सहा निसर्गदत्त वेद्य — १ सूर्यप्रकाश, २ अन्न, ३ हवा, ४ पाणी, ५ व्यायाम आणि ६ मिश्रानि. हे सहा निसर्गदत्त दैत्य परमेश्वराने मनुष्याच्या सन्निध ठेविले आहेत. त्याची आठवण ठेवावी. (प्रातः स्मरण)

सहा पद्धती सुगंधी पदार्थ तयार करण्याच्या — १ मादन, २ पाचन, ३ बोधन ४ वेचन ५ धूपन व ६ वासन. (गंधसार)

सहा पारतंत्ये — १ स्वभाव-पारतंत्य, २ इश्वर पारतंत्य, ३ प्रकृति पारतंत्य, ४ गुण पारतंत्य ५ कर्म पारतंत्य आणि ६ काल-पारतंत्य.

सहा पुराणप्रसिद्ध सभा — १ इद्रसभा, २ वरुणसभा, ३ कुबर सभा, ४ यमसभा, ५ ब्रह्मासभा आणि ६ धर्म (मय) सभा. (पांचवें प्र. १६-४)

सहा प्रकारची व्यभिक्ता (दिव्यज्ञान) — १ दिव्यदृष्टि, २ दिव्यश्रुति, ३ कामरूप, ४ पूर्वजन्मस्मृति, ५ दिव्यज्ञान आणि ६ निवृत्तिज्ञान (बुद्धदशन)

सहा प्रकार (ऋषींचे) — १ छंदऋषी-वसिष्ठ ऋष्य २ इ. ब्रह्मऋषी-अत्रि वगैरे, ३ महर्षि-भृगु वगैरे, ४ राजर्षि-निश्चामित्र, जनक, ऋषुपर्ण इ. ५ गोत्र ऋषी-शांडिल्य-कीडिष्य-वगैरे आणि ६ देवऋषी-नारद.

(एति. गाष्टी भाग, ३ रा)

सहा प्रकार उन्मादाचे — १ वातोन्माद, २ रित्तोन्माद, ३ कफोन्माद, ४ शान्तिपातिका उन्माद, ५ मानसिक उन्माद व ६ विषमन्य उन्माद.

(आयुर्वेद)

सहा प्रकारचे ऐतिहासिक विपर्यास (दोष) — १ स्थलविपर्यास, २ स्थलविपर्यास, ३ घटनाविपर्यास, ४ काय-कारण विपर्यास, ५ स्वभाव विपर्यास आणि ६ परिस्थिति विपर्यास. असे सहा प्रकारचे दोष इतिहासशास्त्रात मानले आहेत. (साहित्याचा ससार)

सहा प्रकारचे गुरू — १ प्ररक, २ मूचन, ३ वाचक, ४ दशक, ५ बोधक आणि ६ शिक्षक. (मनशास्त्र)

सहा प्रकारचे गंध — १ लग्न, बल्बोडे वगैरेचा खमग वास, २ फुले, अत्तर वगैरेचा वास, ३ पक्क फळाचा स्वादिष्ट वास, ४ तरपेंगईन वगैरेचा दर्प, ५ कुजक्या पदार्थाचा दुर्गंध आणि ६ डांस वगैरेचा जळक वास

सहा प्रकारांनी अंतरंग जाणतां येत — १ चर्चा (चाल रीत), २ इगित (खाणाखुणा), ३ चेष्टा (हालचाल), ४ माषण, ५ हाष्टि आणि ६ मुखव्या. (मनु. ८.२६)

सहा प्रकारांनी तीळ पापाचा नाश करणारे आहेत — १ तिलमिश्रत पाण्याने स्नान, २ तीळ दाटून अंगास लावणे, ३ तिलांनी हवन करणे, ४ तिलोदकाने तर्पण, ५ तीळ भक्षण आणि ६ तिलदान.

तिलनायी तिलोद्वर्ता निलहोमी तिलोदकी ।

तिलमुक् तिलदाता च पट्टिलाः पापनाशकाः ॥ (सु.)

सहा प्रकारचीं दर्शने (भर्ते) — १ शैव दर्शन, २ शाक्त दर्शन, ३ वैष्णव दर्शन, ४ गाणपत्य दर्शन, ५ सौर दर्शन आणि ६ पापान्त्रिक दर्शन. दर्शन पद्धति प्रोक्त शेषदावतेयवैष्णवम् ।

गाणपत्यं च सौर च. पापान्त्रिकमिति स्मृतम् ॥ (सु.)

सहा प्रकार दक्षिणेचे — १ वेनु, २ भूमि, ३ सुवर्ण, ४ रौप्य, ५ वस्त्र व ६ अश्व. (म. भा. आरण्यक पर्व)

सहा प्रकारचा देह — १ स्थूलदेह, २ वासनादेह, ३ मनोदेह, ४ कारणदेह, ५ बुद्धिदेह आणि ६ निर्वाणदेह. असे सहा प्रकारचे देह असतात अने पित्रांसपीने (ब्रह्मविद्या) मानले आहे.

सहा प्रकारचे दुर्ग — १ निजज प्रदेश दुर्ग, २ भूदुर्ग (भुईकोट किंवा), ३ डांगरी किंवा, ४ नरदुर्ग नगराभोवती पहारा वा अनन्यनिष्ठ मेवक असणे, ५ मृदुदुर्ग-मार्तीचा तट आणि ६ नगराभोवती दुर्गम अरण्य असणे. असे सहा प्रकार दुर्गाचे (किंवाचे) प्राचीन काळीं असत.

सहा प्रकार दूषित अन्नाचे — २ आश्रयदुष्ट, २ कालदुष्ट, ३ भावदुष्ट, ४ म्यमावदुष्ट, ५ वाग्दुष्ट आणि ६ संसर्गदुष्ट. (भविष्य. पु.)

सहा प्रकार प्रवृत्तीचे — १ स्वभाव, २ इश्वर, ३ काल, ४ यदृच्छा, ५ नियति आणि ६ परिणाम. (सुश्रुत. शा. अ. १)

सहा प्रकारचे पशुमानव — १ वेदपशु, २ शास्त्रपशु, ३ पुराणपशु, ४ देवपशु, ५ नरपशु व ६ स्त्रीपशु. असे सहा प्रकारचे पञ्चमती अविचारी मानव जगत असतात. (निषेध सत्यदर्शन)

सदा प्रकार भर्ताचे (जनधर्म) — १ नामभक्ति, २ स्थापना भक्ति, ३ द्रव्यभक्ति, ४ भावभक्ति, ५ क्षेत्रभक्ति आणि ६ कालभक्ति (कल्याण भक्ति अथ)

सदा प्रकार भाज्याचे — १ पाने मधी, २ कण, चाकण इ, ३ पुन कणी हद्गा इ, ४ फळे भाज्या, कारणी इ, ५ फंद मुरण, रताळी इ, ६ देव नडू गिरस इ व ७ भुज्या भूति, गामय, लाकूट इत्यादिपात पावभाज्यात उत्पन्न होणारी छत्रीजग रिणारी वनत्सनी (वृद्धयोग तरगिणी)

सदा प्रमुख प्रकार (माताचे) — १ दार्गमात, २ दाव्यमात, ३ ताणीमात, ४ बाळरीमात, ५ वळ्यामात व ६ गटमात (स्वय पाक शास्त्र)

सदा प्रकार रतित्रियेचे — १ उत्तान रत, २ तियगू रत, ३ उपाविट रत, ४ स्तित रत, ५ आनन रत व ६ निपरित रत (रतिशास्त्र)

सदा प्रकार राजनतीचे — १ सधि प्रसंग परस्पर साह्य, २ विग्रह युद्ध, ३ यान आक्रमण, ४ आसन शत्रूची उपछा करण, ५ द्वेषभाव नव्हा सधि नव्हा विग्रह व ६ द्वेष दुर्ण्या धारण

तथा चान्वीधिसीं निशा रात्रीति च पङ्क्तिषाम् ॥ (भाग १० ४५ ३४)

सदा प्रकार लघुकथाचे — १ स्वभावप्रधान, २ कथानकप्रधान, ३ मत्वप्रधान, ४ लघुतम कथा ५ रूपक कथा व ६ स्तैर कथा असे हे सहा प्रकार प्रचारात आहेत (ल. क. पद्या लिहाया ?)

सदा प्रकारची वनस्पति सृष्टि — १ वन रति पुण्यावाचून फळ यणारे वट, पिपळ इ, २ औषधी एक वार फुल फळें येऊन नाश पावणारे वल्ली, धान्ये इ, ३ ल्हा वृक्षाचा आधार लागता नसा, ४ त्वफमार वचा क्रीण अस वळू वीरे ५ विरुध-आधाराशिकाय वाटतान अग्रा आणि ६ द्रुम पल फळें यणारे आंम इत्याद वृक्ष

सदा प्रकारचे विरह — १ प्रारम्भ विरह लग्नच न झाल्यामुळे रायका नाही म्हणून, २ क्षणिक विरह नजरेआड झाल्यामुळे, ३ वात्सल्यविरह तग येवेल हाऊन अगोला झाल्यामुळे, ४ परोक्ष विरह-माहेरी गेल्यामुळे ५ प्रत्यक्ष विरह रायको आगरी झाल्यामुळे आणि ६ चिरावरह पत्नी मृत झाल्यामुळे होणारा विरह (भावधन अक १)

सहा प्रकारचीं विप्रे — १ निकेटीन, २ प्रुविकॅजिड, ३ पाइरीडीन, ४ कॅल्सीडीन, ५ अमानिया आणि ६ कान्न माना ऑक्साइड. अशी सहा प्रकारचा तय तयान्न असतान. असे चाटू युगाचे वैज्ञानिक सांगतात. (कन्याण नूत १९६१)

सहा प्रकार व्याख्यानात आणव्यक्त — १ सधी साइन पदे सांगण, २ पदाचा नय, ३ समास साडन, ४ वाक्य याचना, ५ आक्षेपाचा अनुवाद करणे व ६ त्या आक्षेपाच निरसन करणे. (बोदकधर्म व भारतीय राजनीति)

सहा प्रकार शृंगार चेष्टांचे — १ विलास, २ विद्वान, ३ निभ्रम, ४ लज्जित, ५ हेला व ६ लीला. (भरमर)

सहा प्रकारचे वैष्णव — १ भक्त, २ भागवत, ३ वैष्णव, ४ पांच रागागमाप्रमाण चालंगारे, ५ वैखानसशास्त्री व ६ कम न करणारे

भक्ता भागवताध्वेन वैष्णवा पांचरागण ।

वैखानसा कर्महीना पन्वधा वैष्णवा मता ॥

सहा प्रकार सन्पाचे — १ पिडीनद सैन्य, २ पगारी, ३ पथक सैन्य, ४ निरराण्य, ५ द्युरागचे आणि ६ रानटी लाकाच सैन्य असे सहा प्रकार महामारतनाग असत (बी. अथ अधि ९)

सहा प्रकार (स्तानाचे) — १ नित्य, २ नैमित्तिक, ३ काम्य, ४ क्रियास्तान, ५ मलापकपण आणि ६ कर्मांग

नित्य नैमित्तिक काम्य क्रियास्तान मलक्षणम् ।

कर्माङ्गाश्चति विज्ञेया षट्प्रकारा समासत ॥ (भ. ब्राह्म.)

सहा प्रकारचे खोद्यन — १ विवाहसमया अग्नीसमन दिलेल २ सासरी जताणा मिळालेल, ३ प्रमान दिलेल, भावाकडून मिळालेल, ५ मातेकडून मिळालेल व ६ पित्याकडून मिळालेल (मनु ९१९४)

सहा प्रकारची समाधि — १ दृश्यानुविद्ध २ शब्दानुविद्ध, ३ नि सकळ, ४ निर्विकल्प, ५ निवृत्तिक आणि ६ नव्वासन (सरम्भतां रहस्या पनिपद)

सहा प्रकारची सिद्धि — १ प्रतिभा (निकालज्ञान), २ श्रवणा, ३ वाता, ४ दशना, ५ आस्वादा आणि ६ वदना (संशज्ञान) (तिया अ ४)

सहा प्रकार सिद्धाचे — १ नियसिद्ध, २ अचानकसिद्ध, ३ स्वप्न सिद्ध, ४ दैवसिद्ध, ५ कृपासिद्ध व ६ ह्यत्रासिद्ध. असे सहा मुख्य प्रकार. (जीवननिकास. आकार १०६०)

सहा प्रकार सूत्राचे — १ मन्त्रासूत्र, २ परिभाषासूत्र, ३ विधिसूत्र, ४ नियमसूत्र, ५ अतिदेशसूत्र व ६ अधिकारसूत्र. (व्याकरण म भा प्रभाषना)

सहा प्रकारचे सैन्यगळ — १ शरीरक बल कष्टाद्वेषणा, २ शूर असणे, ३ सैन्यगळ भरपूर सुग्या असणे, ४ आत्मिक बल-तर्पण हत्यारे, ५ बुद्धगळ आणि ६ आयुर्गळ सैन्याचा सतत पुरवठा होत असणे. (शुन नीति अ. ४)

सहा प्रकार हास्याचे — १ मित्वालातल्या गालात हसणे, २ दात काढून हसणे, ३ विहसित-गेल्या गेल्या हसणे, ४ उपहसित नाक पुगवून हसणे, ५ अपहसित डाळ्याला असवे आणून हसणे आणि ६ भानहसित मोठमोठ्याने दाळी घाचून हसणे. (तत्त्व निरुध्दिके म. ना. ६ ६०)

सहा प्रकारचे होम — १ राष्ट्रभूत होम, २ जया होम, ३ अभ्यातन होम, ४ अरिष्टनाशक, ५ राजा होम व ६ पापमोचन. असे सहा प्रकारचे होम निजहमस्कारसमया करीजे रागतात (रामनीय दिवाळी अक)

सहा प्रकार संमोगासनाचे — १ उत्तान आसन, २ त्रिपक्ष-आसन, ३ उपविष्ट आसन, ४ रुधिर आसन, ५ व्यानत आसन व ६ पुर्यायित आसन (कामशास्त्र)

सहा प्रकार (संन्यासाचे) — १ कुटीचक, २ बहुदक ३ हस, ४ परमहस, ५ तुरीयातीत व ६ अवधूत (नारद परिमाङ्कोपनिषद्)

सहा प्रयोजने (काव्याचीं) — १ कीर्ति, २ धनप्राप्ति, ३ व्यवहार ज्ञान, ४ अगुमपारहार, ५ परमानंद व ६ कानकडून होतो तसा माधुर्याने तत्त्वबोध (काव्यप्रकाश)

सहा प्राचीन तेलगु कावि आणि त्यांचीं काव्ये — १ नन्नयमड-तेलगु महामारत, २ तिकन सोमयाजी-निवचनोत्तर रामायण महामारत, ३ एराप्रमाण-हरिवंश, ४ नाचनसोम-उत्तर हरिवंश, ५ श्रीनाथ-अध्वनैपध ६ व रम्भन पोतराम-श्रीमद्भागवत संहृत भगवत पुराण श्रंगीत तस आनभगवत प्रपध शैलीत प्रसिद्ध आहे. (म श को. वि. १५)

सहा स्थाने भुक्ति आणि मुक्ति ह्या दोन्ही प्राप्त करून देणारी —
१ करवीर, २ विन्पात, ३ श्रीक्षेत्र, ४ पदराक्षत्र, ५ श्रीराम व ६ तेनुनध
रामेश्वर.

करवीर विन्पात श्रीराम पदराक्षत्र ।

आरण्या तेनुनध च भुक्तिमुक्तिप्रदानि यत् ॥ (करवीरमहात्म्य)

सहा प्रमाणे — १ प्रत्यक्ष, २ अनुमान, ३ शब्द, ४ उद्गमन,
५ अभापति व ६ अनुपलब्धि.

सहा प्रमुख अंगे संध्येची — १ आसन, २ आचमन, ३ प्राणायाम,
४ मान्न, ५ अन्नप्रदान व ६ जप व उदरदान. (आर्यांची दिनचर्या)

सहा प्रमुख नीतिशास्त्रकार — १ मनु, २ गृह्यसूत्र, ३ यजु,
४ पराशर, ५ व्यास व ६ कौटिल्य.

सहा पशुधर्म — १ आच्छादन २ भाजन ३ मैतुन ४ भय ५ निद्रा
व ६ माह.

छादन भाजन मैतुन । भय निद्रा माह पञ्चमा ॥ (पञ्चमथा)

सहा पथ गणपत्य सांप्रदायाचे — १ महागणपति पथ, २ हरिडा
गणपति, ३ उच्छिष्ट गणपति, ४ नवनील गणपति, ५ स्वर्ण गणपति व
६ सतान गणपति पथ. (पुराण गणेशक श्रुत, १/८८)

सहा प्रसंगी लाज अथवा भीड धरू नये — १ स्त्रीसंग, २ गायन,
३ शिकणं, ४ व्याख्यान, ५ धान्य व द्रव्य याचा व्यवहार आणि
६ आययय (न रा संग, ७-७)

सहा प्राचीन पुराणवेत्ते — १ त्रयाम्णा, २ कश्यप, ३ सावणि,
४ अमृतमग, ५ वैद्यपायन व ६ हारात (ना स्कंध १२-७-१)

सहा प्रीतिलक्षणें — १ जो देता, २ तसच घेता, ३ आपले गुण
सांगतो, ४ तसच ऐकून घेतो, ५ पकीला नवता, आणि ६ जेवूहि घालता
ही सहा प्रीतिलक्षणें हात

ददाति प्रणिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

मुक्ते मांयते चैन पञ्चविध प्रीतिलक्षणम् ॥ (हिता. २-११)

सहा प्रेरणा ग्रंथलेखनाच्या — १ द्रव्य, २ कीर्ति, ३ अमंगल स्थितींतून मुक्त होण्यासाठी, ४ सरकार दरबारची लोभाना माहिती पुर-विण्यासाठी, ५ तात्कालिक आनंद व ६ उपदेश करण्यासाठी. अशा सहा प्रेरणा अथवा प्रयोजने आहेत.

सहा ब्रह्मवादी — १ काव्यप, २ वत्सार, ३ विभ्रम, ४ रंभ्य, ५ असित आणि ६ देवल.

काव्यपश्चैव वत्सारो विभ्रमो रंभ्य एव च ।

असितो देवलश्चैव पठेते ब्रह्मनादिन ॥ (वायुपु. ५९१०३)

सहा भाग पृथ्वीचे — १ द्यु २ पृथिवी, ३ अहन्, ४ रानि, ५ उद्ग्न व ६ ओषधी (ऋग्वेद मंडल ५-४७)

सहा भाव-जीवगर्भोत्पत्तीला कारणभूत — १ मातेचा भाव, २ पित्याचा भाव, ३ आत्म्याचा भाव, ४ सयोगाचा भाव, ५ रसाचा भाव, ६ सरसाचा भाव (ईशावास्योपनिषद-आर्य भैरव्य शास्त्र)

सहा महारथी (कोरवपक्षीय) — १ वर्ण, २ भूरिशवा, ३ अ वत्यामा, ४ वृषमेन, ५ ऊपाचार्य व ६ शन्य (म. भा. द्रोण. अ. ७५)

सहा महान् दोष (आसुरी वृत्तीच्या मानवाचे) — १ दम, २ दर्प, ३ अभिमान, ४ क्रोध, ५ दुष्पणा आणि ६ अज्ञान. हे सहा महान् दोष सव्येने कमी असले तरी त्याचा प्रभाव विपारी असतो. (म. गी. १५-४)

सहा मनोव्यापार कार्यान्वित होणारे विज्ञानाचे रचनेस आवश्यक — १ निरीक्षण, २ निकलन (प्रथकरण), ३ सकलन, ४ अमृताकरण, ५ सामान्यीकरण व ६ समन्वय. (तत्त्वशास्त्र आणि वैज्ञानिक विवेचन पद्धति)

सहा मुख्य परिमेय — १ लागी, २ श्वेतफळ (पृष्ठफळ) ३ अवकाश फळ अगर घनफळ (गर्भफळ), ४ वज्र, ५ मूल्य व ६ काल. खेरीज घनता व शक्ति अशीं अनेक परिमेये गणिताच्या उपशास्त्रातून हातीस पडतात. (म. ज्ञा. या. वि ९)

सहा राष्ट्रीय दुर्घटना — १ अतिवृष्टि, ३ अनावृष्टि, ३ टोळधाड ४ उदीर पार होणे, ५ पोप वगैरे प्राण्याचा उपद्रव व ६ परजीव सत्तेचे आक्रमण.

अनिवृष्टिः शलमा मूषकाः गुहाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजान पडेता ईतयः स्मृताः ॥ (सु.)

सहा लाम (प्रयानापासूनच मिळणारे) — १ तीयांघणेकन,
२ सयेन परिचय, ३ निताजन, ४ नानाश्रयनिरीक्षण, ५ चतुरता आणि
६ ममाग्नकुशलता. (सु.)

सहा विम्वे विघेला येणारी — (अ) १ दून, २ पुस्तकगुश्वास,
३ नाट्याची आवक्ति, ४ स्त्रीचा व्यास, ५ मुली आणि ६ भोपाद्वपणा.

दून पुस्तकगुश्वा नाट्यागुक्तिरेव च ।

नियस्तन्त्री च निद्रा च मित्राविज्जकराणि पट् ॥ (सु.)

(आ) १ स्वच्छदीपणा, २ द्रव्य, मित्रमिष्याचा मोह. ३ प्रेमसन्धात
पट्टे, ४ चैन, ५ उद्धटपणा आणि ६ आळस.

स्वच्छद्वच धनार्थिन्य प्रेमभावोऽथ भोगिना ।

अविनीतत्त्वमालन्य विद्याविज्जकराणि पट् ॥ (सु.)

सहा विज्जे योगाभ्यासाच्या धाड 'येणारी' — १ अति आहार,
२ निगेनश्रम, ३ फार बोलणे, ४ उपोषण (आवश्यक उपोषणाव्यतिरिक्त),
५ यागाभ्यासी नहेत अशाची सगल व ६ मनाची अस्थिरता

जत्याहारः प्रयासश्च प्रज्जपो नियमग्रहः ।

इनसगश्च छोटय च पट्मिनागो विनश्यति ॥ (ह. प्र.)

सहा चित्तर देहाचे — १ शाक, २ मोह, ३ भुधा, ४ वृष्णा,
५ ब्रा व ६ मरण.

सहा विषय (शिक्षेचे-उच्चार शास्त्र) — १ वर्ण, २ स्वर, ३ मात्रा,
४ रत्, ५ साम व ६ सतान (सद्वृत्ता) (ऋग्वेददर्शन)

सहा वीराचे सहा सर्वप्रसिद्धे शाख — १ श्रीकृष्ण-पाचजन्य,
२ अर्जुन-देवदत्त, ३ भीमसेन पांडू, ४ युधिष्ठिर अनंतदिन्य, ५ नकुल
सुवोय व ६ सहदेव मणिपुष्पक महाभारतकाला जनेक प्रसिद्ध वीराचे निर-
निराळे दाव असत आणि सैन्याचे उत्साहवधनाय ते प्रस्फुरले जात. (म. गी.
१-१५) या व्यतिरिक्त परशुरामाचा "अभिनविन्" नामक शाख होता
असे वगन आढळते. (प्रा. च. को.)

सहा वैकुण्ठ लोक — १ नित्यवैकुण्ठ, २ पादविभूतिवैकुण्ठ, ३ निर्वक्त्रेण वैकुण्ठ, ४ प्रह्लादिप्रवैकुण्ठ, ५ तुलसीवैकुण्ठ व ६ गोदानद्वैकुण्ठ. (ईंगादि विंगोत्तरशतोपनिषद्)

सहा वैष्णव (प्रातःस्मरणीय) — १ ऋषि २ निर्भीषण, ३ भीष्म, ४ प्रह्लाद, ५ नारद आणि ६ धृव.

रत्ननिर्भीषणो भीष्म प्रह्लादो नारदो ह्य ।

— पण्ते वैष्णवा ज्ञेया स्मरण पापनाशनम् ॥ (मा. रा. युद्धाष्ट)

सहा चार्दट गोप्त्री — १ चागळे काम न करणारा शहागा मनुष्य, २ धर्म नसलेला शहातारा, ३ आनाधारक नसलेला-तन्त्र, ४ दातृ नहीन श्रीमत, ५ विनय नसलेली-स्त्री आणि ६ कोणताही गुण नसलेला-धर्म.

सहा शक्रकर्ते — १ बुधिशिर, २ विक्रम, ३ शान्तिहादन, ४ विन्यामिनन्दन (वनरणी विधुमगर्मा), ५ नागाजुन व ६ कर्त्री (करवार). हे सहा शक्रकर्ते म्हणून पुराणात वर्णिले आहेत. पाच यापुढी हाऊन गेले व सहावा होणार आहे.

बुधिशिरा विक्रमशालिशहनी । ततो नृपथा विन्यामिनन्दनः ॥

ततन्तु नागाजुनयकभूस्ती । कस्य पडते शक्रसारक्य नृपा ॥ (दण्डप्रकाश)

आधुनिक काळात ठरविले शिवानीमहाराज हे एक शक्रकर्ते होत.

सहा शत्रुरूपी रोग वृद्धापमाल्याची चाट पाहणारे (मनुष्य गरि रात्र्या शत्र्या वातय) — १ सभागाचे रोग, २ चालपुष्टी (हॅन्डर), ३ रक्ताशयाचे रोग, (उन्व्या वातय) — ४ वेदपगाचे रोग, ५ नाड्यांचा लयचिन्मरणा वाऊन जड व बरड हाणें व ६ मूरविगनेचे रोग

सहा शार्द जगताचा चरितार्थ चालविणारी — १ शिल्पशास्त्र, २ वेदशास्त्र, ३ विद्वान (गणित) शास्त्र, ४ ज्योतिषशास्त्र, ५ कर्मशास्त्र आणि ६ ज्ञानशास्त्र. या सहा शास्त्रांच्या व्याख्यान लक्ष व्यासंग नसावे कर्मन घेतात.

सहा पादगुण्यसपन्न सत्पुरुष — १ वशिष्ठ, २ वामदेव, ३ नारद, ४ व्यास, ५ वाल्मीकि आणि ६ प्रह्लाद. हे सहा पादगुण्यावरत पुण्य म्हणून पुराणात वर्णिले आहेत.

सहा सन्यासधर्मांला द्रूपणें — १ पलग, २ शुभ्रवस्त्र, ३ स्त्रीविधा, ४ जिह्वालैल्य, ५ इवया निद्रा आणि ६ वाटनात वस्त्रण. या सहा गाथी यनियमांला राखक आहेत. (५. सू)

सहा साधनांनी कर्मांला धर्मत्व प्राप्त होतें — १ सदगुरुपदेश, २ इश्वरापत कर्म, ३ पुद्ग काल, ४ पवित्र स्थळ, ५ मंगलद्रव्य आणि ६ वेदांत कर्म

सहा सद्भ्रम — १ कुल, २ गान, ३ जनि, ४ वण ५ आश्रम आणि ६ नाम हे सहा सद्भ्रम होत (मो प्र)

सहा स्वभारधर्म (देहाचे) — १ आच्छादन, २ भोजन, ३ मैथुन, ४ मय, ५ निद्रा आणि ६ माह हे सहा देहाचे समावयव मानले आहेत (तत्त्व-निजराधन-विवक)

[सहा सर्वे प्रसिद्ध अशा सार्थप्रतिज्ञा — १ भीष्मप्रतिज्ञा, २ भीम प्रतिज्ञा, ३ राणाप्रतापप्रतिज्ञा, ४ शिवरायप्रतिज्ञा, ५ लोकमाय 'स्वराज्य' प्रतिज्ञा, आणि ६ महामा गाथा- 'चलेजाव' प्रतिज्ञा >

सहा सूत्र प्रथम त्याचे फलें — १ जैमिनीयसूत्र-जैमिनि, २ आश्वलायन सूत्र-अश्वलायन, ३ आपस्तम्ब सूत्र-आपस्तम्ब, ४ बौधायनसूत्र-बौधायन ५ कात्यायनसूत्र कात्यायन आणि ६ वैजानसीयसूत्र-कणा (तरव-निज-विवक)

सहा सस्कार गुण — १ वैराग्य, २ ज्ञान, ३ ब्रह्मचर्य, ४ तप, ५ कर्मा व ६ सदाचार (सूत्रमगम)

सहा सूत्र लक्षणें — १ अत्यापत्तत्वं २ असदिश्वता, ३ सारग्रहण, ४ निवृत्तोन्मुखम् म्हणून सामान्य सिद्धान्त सांगण, ५ अस्तोमम् म्हणून निरयक ग्रन्थाचा अभाव आणि ६ दोषराहित्य ही सहा म्हणून त्या त्या शास्त्राच्या आचार्यांना लिहिलेल मूलप्रत्य-लक्षणें होत

अत्यापत्तममदिश्व सारवद्विश्वतामुखम् ।

अस्तोममनवय च सूत्र सूत्रविदो विदुः ॥ (वदान्त)

सहा स्त्रींचे आदर्शगुण — १ कायप्रसंगी मनी अथवा सहागार, २ गृहवृत्त्यात दासी, ३ भोजनसमयी माता, ४ रतिप्रसंगी रत्ना, ५ धर्मांला अनुकूल आणि ६ धरित्रीप्रमाणें क्षमाशुक्त हे सहा स्त्रींचे आदर्श गुण होत

सहाजण श्राद्धास वर्ज्य — (अ) १ फल्यातपा, २ वैद्य, ३ पुराणिक, ४ कृपावल, ५ गायक आणि ६ रानसेवक
ज्योतिष्य तथा वैद्य पुराण कृपाकारिका ।

गायका रात्रसवाश्च पडते श्राद्धघातका ॥ (सु)

(आ) १ मेहुणा, २ गोत्रन, ३ आतवद, ४ व्यभिचारा व व्यभिचारी
आत्मा पति, ५ पानहीन आणि ६ मूल

शालकश्च स्वगानश्च आतवृद्धश्च वृषलीपन ।

पानहीनश्च मूलश्च पन्त श्राद्धघातका ॥ (सु)

सहाजण सर्वत्र (सगतीला) वर्ज्य — १ निदक, २ छत्राड, ३ घूर्त,
४ दुष्ट, ५ दुष्कर्म करणारा व ६ तामसी

निदका वचका धूत सल्ले दुष्टनितामसौ ।

एते नागरान् प्राप्ता सर्वत परिवर्त्येत् ॥ (सु)

सहाजणाच्या सहा सर्वप्रसिद्ध वीणा — १ श्रीशिव-नालबी,
२ सरस्वती-कच्छपी, ३ नारद-महती, ४ गणपति-प्रभावता (गणाना तु
प्रभावता) ५ विश्वामु-वृहती आणि तुम्बर-कलावती (अभिधान विनामनि)

सहाजणाच्या स्मरणार्थे प्रयास सुखरु होतो — १ बैल्य
२ पृथु ३ हँहय, ४ अजुन, ५ भरत आणि ६ नल

एतान् नृपान् यः पठति प्रयाण ।

तस्यायसिद्धिः फल्दागमश्च (सु)

सहाजणी भातेसमान — १ राजर्णी २ गुरुपत्नी, ३ मित्रपत्नी,
४ सती आ, ५ सामू आणि ६ स्वमाता

राजर्णी गरा पत्नी मित्रपत्नी सती तथा ।

पत्नीमाता स्वमाता च सनाम्ना मातर मृता (सु)

(आ) प्राचीन ऋषीपैत्रीं जे महर्षि विशेष प्रसिद्धीस आले त्यांचीं नांवां चिरस्मरणीय व्हावांत म्हणून उत्तरेकडील ऋग्वेदप्रामांभर्ती प्रदक्षिणा घालणाऱ्या तारकासमूहातील सात तेजस्वी ताऱ्यास दिलीं तीं अशीं—१ मरीचि, २ अग्नि, ३ अगिरस, ४ पुलस्त्य, ५ पुलह, ६ ऋतु व ७ वसिष्ठ. यात वसिष्ठाजवळच्या लहान ताऱ्यास अरुधती असे नाव दिलें आहे. हे चित्रशिखडी नावाचे सप्तर्षि होत. यांनी आपल्या सातमुखांना लोकधर्म सांगितला (म. भा. शालि अ. ३३५). या तारका समूहासच वृहदक्ष ऋष्या खाल्ले पाजले म्हणतात. यातच वसिष्ठाच्या ताऱ्याजवळ एक लहान तेजस्वी दिसतो, तारा दिसतो, त्यास अरुधती म्हणतात. वैदिक विवाहपद्धतींत अरुधतीदर्शन म्हणून सप्तपदीनंतरचा एकविधि. पावेळी बघूला अरुधती नम्रन दाखवून तू अरुधतीसारखी पतिनिष्ठ हो असे सागावयाचे असते.

अथ योऽनिमंरद्वाजो विश्वामिनोऽय गौतम ।

अमरमिवसिष्ठश्च सतैत ऋषयः स्मृता ॥ (भाग-१३-८-५)

(इ) दोन डोळे, दोन घन, दोन नासिका-छिद्रे व एक मुख-वाणीचे इन्द्रिय. हे मत्तकावर असलेले सात ऋषि होत. ज्ञान घेणें व ज्ञान देणें हे कार्य अजून चालू असतें (वैदिक तत्त्वज्ञान)

(ई) (शरीरातील) १ नाक, २ जिह्वा, ३ डोळे, ४ त्वचा, ५ घन व वाणी आणि ७ मन.

(उ) १ आत्मा, २ बुद्धि, ३ अहंकार, ४ मन, ५ प्राण, ६ ज्ञानेन्द्रिये व ७ कर्मेन्द्रिय. प्रत्येक शरीरात हे सतः सतः आहेत आणि ते शरीररूपी घराचे रक्षण करतात.

“ सप्तऋषयः प्रतिहिता शरीरे ” (वा. यजु ३४-५५)

सप्त अवस्था — १ अज्ञान, २ आवरण, ३ विक्षेप, ४ परोक्षज्ञान, ५ अपरोक्षज्ञान, ६ शोकभग आणि ७ निरकुश वृत्ति (म. वा. को.)

सप्त अधिकारी (पंचांगात) — १ राजा, २ मंत्री, ३ न्यायाधिपति, ४ मेघेश, ५ रसाधिपति, ६ अग्रधान्येश आणि ७ पश्चादान्येश.

सप्त अप्सरा — १ रमा, २ घृताची, ३ मेनका, ४ तिलोत्तमा, ५ मत्तु गोपा, ६ ऊर्वशी आणि ७ सुनेशी.

कायेंपु मया करणेषु दासी मोक्ष्येपु माता शयनेषु रमा ।

धमानुष्टुला क्षमया धरित्री, मया च पाङ्गुश्ववनीह दुर्लभा ॥ (सु.)

सहा स्थानी क्षौर मिहित आहे — १ गगच्या काठी, २ मान्कर क्षेत्रात, ३ माता निवनप्रसंगा, ४ पिता निवनप्रसंगा, ५ यत्न आणि ६ सोमपान. या सहा स्थाने व काळी क्षौर मिहित मानले आहे.

गगाया मान्करे क्षेत्रे मानृषिर्मृतेऽहनि ।

आधाने सोमपाने च पशुभ्यो धार विधीयते ॥ (सु.)

सहाजण आतताया — १ घर जळण्यास आलेला, २ पिप घडगारा, ३ शस्त्र घेऊन बंध करावयास आलेला, ४ धन छुटून नेणारा, ५ छा असहर्ता ६ शेत हरण करणारा.

अग्निदो गरदक्षेत्र द्युल्लभार्णवनापह ।

क्षेत्रदारापहता च पश्वे ह्यनतायन ॥ (व. स्मृ. ३-१६)

सहाजण आत्मघातकी — १ आळशी, २ गर्विष्ठ, ३ क्षापाळ, ४ दुसऱ्याकडून लिहून घणारा, ५ अस्वविद्या असलेला आणि ६ नितडवादा. सालस्यो गर्वितो न्द्र परहस्तेन लेखक ।

अस्वविद्या विदादा च पश्वे चाममानका ॥ (भा. रा. युद्धकाण्ड ५८५)

सहाजणाना कन्या देणे अनुचित — १ निष्ठ असलेला, २ अति दूर असलेला, ३ अन्यत घनवान्, ४ अति दारिद्र्या, ५ उपजाविनचें साधन नसलेला असा आणि ६ मूर्ख.

प्रेरक सूचनश्चैव वाचको दण्डस्तथा ।

शिष्टको नाथकश्चैव पडेते गुरव स्मृता ॥ (कुलगम)

सहाजण त्याप्य होत — (अ) १ मृदु अत करणाचा शासनाधिकारा, २ लाडाड ब्राह्मण, ३ दुष्ट मनाचा सामंती, ४ आत्मा मोडणारा नोकर, ५ कामात गाफिल राहणारा अधिमारी व ६ कलेल न स्मरणारा (पचतत्र), (आ) १ विवरण न करणारा आचार्य, २ अययनहीन श्रुतिज्ञ ३ रक्षण न करणारा राज अथवा शासनाधिकारी, ४ आप्रय भाषणा भाषा, ५ गावात राहू इच्छिणारा गोपाळ (गुपती) व ६ वनातच राहू इच्छिणारा नापित व सहा त्यागाह होत (म भा. उद्योग ३३-८०)

सहाजण दुसऱ्यादर उपजीविका करणारे — १ चोर-वसावध मनुष्यावर, २ चिनिस्सक-व्याधिप्रस्तावर, ३ कुमागा स्त्रिया-विषयलपंगवर, ४ याज्ञ-यज्ञ अथवा हव्यकव्य करणारावर, ५ शासनसंस्था-परस्पर कलह करणारावर आणि ६ पंडित (विद्वान्)-मूखावर. (म भा. उद्योग ३३-८५)

सहाजण धर्ममिश्र होत — १ पायस (प्रवासी), २ उपजीवित्त साधन ना झालेला, ३ विद्याया, ४ गुरूंचे पाळनपापण करणारा, ५ मन्यासी आणि ६ ब्रह्मचारा

अध्यग धाणवृत्तश्च विद्यार्थी गुरुपोषक ।

यातश्च ब्रह्मचारा च पडत धमाम्भुका ॥ (स्वद ब्राह्मण)

सहाजण महान् परोपकारी — १ सत्य, २ चंद्र, ३ धनदातृ वृक्ष, ४ नदी, ५ गाय आणि ६ सन्त

रविश्चंद्रो घना वृक्षा नक्ष गात्रश्च सन्ता ।

एते परापकाराय युग दत्तन निर्मिता ॥ (मु.)

सहाजण मदनाचे अवतार — १ सुदग्ध, २ भरत, ३ प्रयुग्ध, ४ सत्य, ५ सनकुमार व ६ स्व

सुदग्धनश्च भरत प्रयुग्ध सात एव च ।

सनकुमार स्वदश्च पडेते काम एव च ॥ (गृह्य ब्रह्म २९ ३६)

सहाजणारुडे रिकाम्या हाताने जाऊ नये — १ राग (अधिकारा), २ देवता, ३ गुरु, ४ व्यातिपी, ५ लहान मूल आणि ६ मन (मु.)

घृताची मेनका रमा ऊर्जशी च तिलेक्षमा ।

मुनेशी मनुषोपाद्या कथ्यन्तेऽप्सरसो वृषे ॥ (सु.)

सप्त धनल — १ कालानल, २ क्रत्यानल-दिशाहुत अग्नि, ३ वटवानल-समुद्रातील, ४ सहस्रानल-सूर्यातील अग्नि, ५ विशानल-शेफ्तुगतील, ६ भुवानल-पृथ्वीगर्भातील आणि ७ हारानल-शिवाचे तृतीय नेनातील अग्नि. असे सात प्रकारचे अग्नि आहेत. (दु. श. को.)

सप्त अरण्ये — १ दडकारण्य, २ सद्यारण्य, ३ चपकारण्य, ४ वेदारण्य, ५ नमिपारण्य, ६ ब्रह्मारण्य आणि ७ धमारण्य. (भा.रा. त्रिष्विधा. १४ २२).

सप्त आशय — १ घाताशय, २ पिच्छाशय, ३ श्लोष्माशय, ४ रक्ताशय, ५ आम्लाशय, ६ पक्वाशय व ७ मूत्राशय. मानवी शरीरात सात आशय आहेत. पण क्रियानाच असणारा गर्भाशय हा एक अधिक आशय आहे. (मुश्रुत शारीर. ५-८)

सप्त उपचार — १ पाचन, २ रेचन, ३ स्वेदन, ४ क्षमन, ५ मोहन, ६ स्तम्भन आणि ७ मदन (म. वा. को.)

सप्त उपधातु (रसायनशास्त्र) — १ सुवर्णमाक्षिक, २ मोरचूद, ३ अभ्र, ४ सुना, ५ मनशील, ६ हरताळ आणि ७ ज्वरपरी. (रसायनमग्रह)

सप्त उपधातु (शरीरातील) — १ स्तन्य, २ आर्तव, ३ वसा, ४ घाम, ५ दात, ६ कृम आणि ७ ओज. हे शरीरातील सप्तधातूंचे सात उपधातु होत. (भावप्रसाद)

सप्त उपरत्ने — १ वैनात, २ सुयज्ञत, ३ चद्रकात, ४ रागवर्त, ५ लाल, ६ पेंरोज आणि ७ स्फटिक.

सप्तापरत्नगणिता मणयो लक्षवश्रुता ॥ (श. नि.)

सप्त उपविषे — १ रुद्रा चीक, २ निधारी निरग्नाचा चीक, ३ ञ्जल्यर्वा, ४ कंदेर ५ गुन, ६ अफ व ७ घानस. ही उपविषे होत.

सप्त ऋषींची मात प्रकारची रोगचिकित्सा — १ पापरहित्य (ऋतुरत्ने आहारविहार)-भरद्वाज, २ प्राणायाम-कश्यप, ३ हवनचिकित्सा-गौतम, ४ मानसचिकित्सा-अत्रि, ५ प्रार्थनाचिकित्सा-विश्वामित्र, ६ ज्य

चिकित्सा जगदग्नि आणि ७ स्पशचिकित्सा वसिष्ठ अशी सप्तकृषींची सात प्रकारची रोगचिकित्सा प्राचीन काळी कळी जात असे (ऋग्वेद ८४ वा अनुवाक)

सप्त कला (शरीरातील) — १ मासधरा, २ रक्तधरा, २ मेदोधरा, ४ कफधरा, ५ पुरीषधरा, ६ पित्तधरा व ७ रेतोधरा शरिरावर त्वचेची आवरणें सात असतात त्या कलाह सात आहेत (मुश्रत शागर अ ४)

सप्त कांडे (रामायणाची) — १ बालकांड, २ अयोध्याकांड, ३ अरण्यकांड ४ किष्किंधाकांड, ५ सुंदरकांड, ६ युद्धकांड व ७ उत्तरकांड अर्जा रामायणाची सात कांड आहेत

सप्त कीर्तिलक्षणें — १ दात, २ पुण्य, ३ विद्या, ४ वस्तुत्व, ५ बाल्य, ६ आजव व ७ शौर्य

सप्त कुलाचल — (अ) १ हिमवान्, २ गंधमादन ३ नैषध, ४ विष्य, माल्यवान् ६ पारियात्रिक व ७ हेमवू (आ) १ महेंद्र, २ मलय, ३ सह्य, ४ उत्तमान्, ५ ऋक्ष पर्वत, ६ विष्य व ७ पारियात्र

महेंद्रो मलय सह्य उत्तिमानृक्षगानपि ।

विष्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता ॥ (म भा मीप्प ९११)

सप्त वृत्तिका — सात तान्याचा एक मोठा नभत्र पुढ त्याचीं नावें — १ अना, २ हुला, ३ नितली, ४ अग्रयती, ५ मेघयती ६ वषयता आणि ७ उपुणिका (ज्योतिष)

सप्त गीता — १ आम्भ्रगवद्गीता २ रामगीता, ३ गणेशगीता, ४ शिवगीता, ५ देवीगीता ६ कपिलगीता आणि ७ अष्टावक्रगीता अनेक गातांल या सात मुख्य गाता मानिन्या आहेत

सप्त गोदावरी — गाणवरी नदी सात मुखांना समुद्रास मिळत त्या सात प्रवाहांचीं नावें — १ गोदावरी वसिष्ठ कोटिल्लिखत्यान (रामहद्दीज्वळ), २ कौशिका ३ गौतमी, ४ वृद्धगातमी, ५ भारद्वाज ६ आनया आणि ७ न्या यांना सप्त गाणवरी अशी मज्ञा आहे

सप्त गंगा — (अ) १ गंगा २ यमुना, ३ सरस्वती, ४ रपत्या, ५ सरयू, ६ गामता व ७ गन्दी (म भा आदि १७० २०) (आ)

१ जाह्नवी, २ वृद्धगंगा, ३ कालिन्दी, ४ सरस्वती, ५ कावेरी, ६ नर्मदा आणि ७ वेण्णा

जाह्नवी वृद्धगंगा च कालिन्दी च सरस्वती ।

कावेरी नर्मदा वेणी सप्त गङ्गा प्रकीर्तिता ॥ (स्कन्द वैष्णव ४ १५)

(इ) राजा भीरुथाने तप केल्यामुळे गंगा मूळ सप्त प्रवाहानीं पृथ्वीवर प्रकट झाली त्याचीं नावे — १ लहादिनी, २ पावनी आणि ३ नलिनी हे तीन ओघ पूर्व दिशेकडे गेले आणि ४ सुचपु, ५ सीता व ६ महानदा सिंधू हे तीन पश्चिमेकडे व सातवा गंगा हा प्रवाह राजा भीरुथाने दासबिलेल्या मागाने पृथ्वीवर अवतीर्ण झाला (वा. रा. बालसर्ग ४३)

सप्त गंडकी — १ बारगर, २ झालग्रामी अथवा नारायणी, ३ श्वेत गंडकी, ४ गंडी, ५ निशळगंगा, ६ दरडी व ७ मपिअडी. या सात नद्या मिळून झालेल्या प्रवाहास सप्तगंडकी असे म्हणतात (Bengal R A Journal VOL 18)

सप्त चिरंजीव (पौराणिक) — १ अश्वत्थामा, २ बलि, ३ व्यास, ४ हनुमत, ५ विभीषण, ६ कृप आणि ७ परशुराम

अश्वत्थामा बलियासो हनुमाश्च विभीषण ।

कृप परशुरामश्च सत्ते चिरंजीविन ॥ (पद्म-सूटि.)

याखेरीज मार्कंडेय हे आठवे होत

सत्तेनान् सत्तरेन् नित्य मार्कंडेयमयाष्टमम् ॥ (सु.)

सप्त चिरंजीव (आधुनिक) — १ मंगलसिंग, २ राजगुरु, ३ मुरदेव (पंजाब), ४ शिंदे, ५ सारदा, ६ कुरखान हुसेन व ७ महडया घनगेटी (सालापूर). हे सात प्रस्थापित सरकारविरुद्ध राज्यक्रांतिकारक म्हणून ब्रिटिश राजवर्गान कळी दिले गेले.

मंगलसिंगा राजगुरु सरदेवश्च सारदा ।

शिन्देहुसेनौ महडया सत्ते चिरंजीविन ॥ (कसरी २८ मार्च १९३२)

सप्त चक्र (देहात) त्याचीं स्थाने, लोक व देवता — १ मूलाधार चक्र-गुद-देवलेक-गणेश, २ स्वाधिष्ठानचक्र-पडूरथान-ब्रह्मलोक-ब्रह्मा, ३ मणिपूरचक्र-नामि-वैकुण्ठ-विष्णु, ४ अनाहतचक्र-हृदय-कैलास-शिव,

५ विशुद्धचक्र-कठ-सत्यलोक-सरस्वती, ६ अग्निचक्र-भृङ्गुटीस्थान-स्वर्गलोक-महाविष्णु आणि ७ सहस्रकमलदलचक्र-ब्रह्मांड-मस्तकस्थान-निराधार लोक-परमात्मा देवता (पंचप्रथी)

सप्त चैतन्ये — १ ब्रह्मचैतन्य, २ ईशचैतन्य, ३ जीवचैतन्य, ४ प्रमाणचैतन्य, ५ प्रमातृचैतन्य, ६ प्रमेयचैतन्य व ७ फलचैतन्य. पहिले शाश्वत ब्रह्मचैतन्य वाकीची सहा मायिक चैतन्ये मानिली आहेत.

सप्त जिह्वा (अग्नीच्या) — (अ) १ काली, २ धूमाली, ३ श्वेता, ४ लोहिता, ५ कनकप्रभा, ६ अतिरक्ता आणि ७ पद्मरागा. अग्नी अग्नीच्या सात ज्वालांची नावे आहेत. यावरून अग्नीला सप्तजिह्व म्हणतात. (म. मध्यमपर्व १-२०) (आ) १ काली, २ काली, ३ मनोज्ञा, ४ मुद्रोहिता, ५ सुधूम्रवर्णा, ६ सुलिंगिनी व ७ दिव्य धरुचि, (मुष्टकोपनिषद् १-२-८)

सप्त तत्त्वे (जैन धर्माचीं) — १ जीव, २ अजीव, ३ आसद्य, ४ अक्ष, ५ सत्त्व, ६ निर्जरा आणि ७ मोक्ष. अग्नी सात तत्त्वे जैन धर्मात मानिली आहेत. कोणी कोणी याच्या जोडीला ८ पुण्य व ९ पाप ही धरून नक मानतात.

सप्त तीर्थे — १ सत्य, २ धर्मा, ३ इन्द्रियनिग्रह, ४ सर्वभूतदया, ५ सत्यवादिता, ६ ज्ञान व ७ तप. हे सात प्रकारचे दैवी गुण सप्त तीर्थे म्हणून मानले आहेत.

सत्यतीर्थ धर्मातीर्थ तीर्थेभिन्द्रियनिग्रह ।

सर्वभूतदयातीर्थ तीर्थाना सत्यवादिता ॥

ज्ञानतीर्थ तपस्तीर्थ कथित तीर्थसप्तकम् (स्कंद अ. म. १०-४५)

सप्त त्वचा — १ अयमासिता, २ लोहिता, ३ श्वेता, ४ वाम्ना, ५ धेंदिनी, ६ राहिणी आणि ७ मासधरा. अशा सात त्वदेच्या कमी अधिक जाड्या पापुद्र्याची त्वचा बनलेली आहे. त्वचा हे एक शरिराचे सुंदर आवरण आहे. (शाङ्ग्य)

सप्त द्वारे परमार्थे साधनाचीं — १ अक्वण, २ साधन, ३ नित्या-नित्य वस्तु भिक्क, ४ मनन, ५ निदिष्यासन, ६ वैराग्य व ७ साक्षात्कार. (मा. रा. ५-४७)

सप्त द्वारे स्वर्गाचीं — १ तप, २ दान, ३ शम, ४ दम, ५ ही, ६ आर्जव व ७ सर्वभूतानुक्पा. (म. वा. को.)

सप्तर्षि महाप्रलयातून वचावलेले — १ नक्षा, २ वसिष्ठ ३ भृगु, ४ अत्रि, ५ दक्ष, ६ कश्यप व ७ आगिरस. (Wisdom of India)

सप्त द्वीप — १ जमुद्वीप, २ प्लवद्वीप, ३ शाल्मलीद्वीप, ४ कुशद्वीप, ५ क्राचद्वीप, ६ शाल्मद्वीप आणि ७ पुष्करद्वीप. असे प्रवाचे प्राचीन काळचे सात मोठेले विभाग.

पुष्कभाभिधानी च शाल्मलश्च कुशलथा ।

क्राचशको पुष्करश्च ते सर्वे देवभूमेय ॥ (वृ. ना. पूर्वखंड)

सप्त देह — १ स्थूलदेह, २ सूक्ष्मदेह, ३ प्राणदेह, ४ वासनादेह, ५ मानसदेह, ६ बुद्धिदेह आणि ७ आत्मदेह. अतिस्वाध्या या सातप्रेणी आहेत. त्यांना सात पन्दे किंवा चैतन्याचीं वसन म्हणतात. (धवलगिर)

सप्त धातु (खनिज) — १ सारं, २ रुपें, ३ तांबा, ४ शिसें, ५ जस्त, ६ गंधक व ७ लोह.

सप्त धातु (शरिरातील सात रस) — (अ) १ रस, २ रक्त, ३ मास, ४ मद, ५ अतिथि, ६ मज्जा आणि ७ गुळ. (सुश्रुत), (आ) १ वसा, २ दधि, ३ मास, ४ मेद, ५ मज्जा, ६ अतिथि आणि ७ गुळ हे सात धातु म्हणून हे देहाचे घाटक करतात.

रसो दधि मासश्च मदो मज्जातिथिरेतस ।

सप्तधातव इम प्राजा सर्वदेहसनाश्रिता । (कण्वस)

सप्त धान्ये — (अ) १ सात, २ गहू, ३ सात, ४ तांदूळ, ५ राळ, ६ सावे आणि ७ हरभरे, (आ) १ साडी, २ चव, ३ तांदूळ, ४ उडीद, ५ राळे, ६ गहू आणि ७ हरभरे.

सप्त नद — १ शोणन, २ सिमुन्द ३ हिरण्याक्ष, ४ वर, ५ वर (वगर), ६ लोहित आणि ७ शल्मलि (सल्लि) हे सात नद होत.

“शतलज्जो नदा सम वाचना ब्रह्मजलव ॥” (अ. म. १० १७)

सप्त पदार्थ (न्यायशास्त्र) — १ द्रव्य, २ गुण, ३ कर्म, ४ सामान्य, ५ विशय, ६ समवाय आणि ७ व्यभाव अशीं विश्वार्चा सात मूलद्रव्यं वैदो पित दानान मानिला आहेत सृष्टि ही अशी सप्तपदाध्यामकच आहे

सप्त पदार्थ विद्या — १ शिल्पविद्या, २ कल्पविद्या, ३ बालविद्या, ४ दानविद्या, ५ नादविद्या, ६ विप्रुहताविद्या आणि ७ चुनकविद्या (म वा को)

सप्तपदी — (५) विवाहविधीताल प्रमुक्त अग-लाहोमानतर धरानें यमूचा हात घरून आग्न व द्विन यासमक्ष एकका अशा सात जलतपुनवर स्वरण ठरून सात पावलांनी आपल्याजवळ आणणें याला सप्तपदी म्हणतात सप्तपदी रत्ना विराह पृण हात नाहा

विवाहोम शाला संपूर्ण, सप्तपदी पाणीग्रहण (स्विक्र त्वय १६ २६)

(५) यधू आपल्या पत्नीगरोर सात पावलें आदून आपल्या सात मागणा मान्य वरून घेते पहिरयात भन, दुसऱ्यात रत्न, तिसऱ्यात वनवल्हादि, चौथ्यात न्न पाचव्यात गाय, सहाऱ्यात खं वरून मुन आणि सातव्यात सख्य सवनाचा मैत्री तान पावळें गगन सातव्यात होने

(आ) १ अह, २ जयको, ३ पुत्र, ४ गृह, ५ स्वजन, ६ धन आणि ७ आशा. असे सात पाद माणसाला राधून ठेवतात. (भा. रा. सुंदर, २२-४४).

“आशा पाद सप्तमहा” (हरिवरदा अ. ८०).

सप्त प्रकृति — १ ज्ञानि, २ देश, ३ कुल, ४ काल, ५ वन, ६ श्रल आणि ७ प्रतिव्यक्ति (व्यक्तिवशिष्ट). या सातानीं सात प्रकारच्या प्रकृती (मनुष्य शरीराच्या) व्जनात, जेमे आयुर्वेदात मानले आहे.

(वाग्मद. शा. ८-२०)

सप्त प्रयाग — (अ) १ रुद्रप्रयाग—मदाकिनी व अलकनदा सगम, २ नदप्रयाग, ३ कर्णप्रयाग, ४ देवप्रयाग, ५ पार्वतीप्रयाग, ६ विष्णुप्रयाग—विष्णुगंगा व अलकनदा सगम आणि ७ प्रयागराज—गंगा व यमुना सगम. हे सात प्रयाग (महानद्याचे सगम) आहेत; (आ) १ प्रयाग, २ देवप्रयाग, ३ कर्णप्रयाग, ४ नदप्रयाग, ५ इयामप्रयाग—इयामगंगा व भार्गीरधी सगम, ६ गुप्तप्रयाग आणि ७ हरिप्रयाग.

सप्त मय्ये — १ इहलोकमय, २ परलोकमय, ३ वेदनामय, ४ मृत्युमय, ५ अगुतिमय, ६ अश्लोकमय, व ७ अकस्मात्मय.

(रत्नकरद्वय श्रावकचार अ. १)

सप्त भूमिका घासनाक्षयाच्या (वेदांतशास्त्र) — १ धेंगभूमिका, २ विचारभूमिका, ३ असमर्णा, ४ म्यप्रभूमिका, ५ सुपुतिभूमिका, ६ मनोलय आणि ७ कैवल्य. (चंद्रकान, भाग २ रा)

सप्त भूमिका ज्ञानाच्या — १ शुभेच्छा, २ विचारणा—अध्यात्मशास्त्र आणि सतसमागम, ३ तनुमानसा—मन श्रयकारिणी, ४ सत्त्वापत्ति—चिदनिर्मळ होणे, ५ असमर्त्ति—अनासक्ति, ६ पदार्थाभासना—आत्मवस्तूची भासना आणि ७ नुयंगा—अवस्थात्रयाच्या परीकडे जाणे. सातया अवस्थेत मनुष्य जीवन्मुक्त होतो. (रा. गी. ७-३४) (यो. बा.)

सप्त मधु अथवा सात मधु पदार्थ — १ ब्राह्मण (ज्ञान), २ राज द्यामन (प्रजरजनरूपमधु), ३ धेनु, ४ दैल, ५ तादूल, ६ ज्य आणि ७ मध.

मीढिध्व यवश्च मधुसप्तमम् ॥ (अथर्व—अनु मराठी. भाग २ रा)

सप्त महारथी — १ द्रोण, २ कर्ण, ३ कृपाचार्य, ४ कृतवर्मा,
५ अश्वत्थामा, ६ शल्य आणि ७ बलद्वय. हे कोरव पक्षीय सात महारथी.
या सातानीं मिळून भारतीय युद्धात एकावी वीर अभिमन्यूचा वध केला.

सप्त महानद्या — १ गंगा, २ यमुना, ३ गोदावरी, ४ सरस्वती,
५ नर्मदा, ६ सिंधु, ७ कावेरी. यांचे स्नानसमयी स्मरण करावे.

सप्त मातृका — (अ) १ श्री, २ लक्ष्मी, ३ धृति, ४ मेधा, ५ श्रद्धा,
६ विद्या आणि ७ सरस्वती, (आ) १ ब्राह्मी २ माहेश्वरी, ३ कामाती,
४ वैष्णवी, ५ वाराही, ६ इन्द्राणी आणि ७ चामुंडा या सप्त मातृका देवता
होत. खेरोज ऐन्द्री ही आठवी मातृका म्हणजे देवीच्या आठ विभूति सांगितल्या
आहेत. (रामरत्न)

ब्राह्मी माहेश्वरीवैव कामाती वैष्णवी तथा ।

वाराही च तर्पेन्द्राणी चामुंडा सप्तमातर ॥ (देवी भा. स्कंध १२)

सप्त माया — १ गायत्री, २ सत्यवती, ३ ज्ञानविद्या, ४ लक्ष्मी,
५ उमा, ६ वणिक्का व ७ धर्मत्रवा. ब्रह्मदेवाने सृष्टि निर्मिताना मायेचे साह्य
घेतले व त तिने या सत्तरूपानीं दिले, अशी कथा आहे. (मा. च. का.)

सप्त मायाः — १ महामाया, २ वैष्णवीमाया, ३ दैत्येयीमाया,
४ गौहरी माया, ५ पैशाची माया, ६ आसुरी माया व ७ राजसी माया.

“ सप्त माया व्यतिक्रम्य माया सयुजुजोष्टमीम् ”

सत्त्वात्मिका अथवा सात्त्विकी माया या आठव्या मायेचा प्रयोग करून प्रतुष्टाने
शररासुराचा वध केला. (विष्णु. ५-७-१८)

तितुक्तिया सात्त्विकी माया योग ।

शरर सवेग पाडिला ॥ (हरिवरदा ५५-२०४)

सप्त सुक्तिप्रद क्षेत्रे — (अ) १ अयोध्या, २ मथुरा, ३ माया,
(हरिद्वार) ४ काशी, ५ कांची, ६ अवतिका-उन्नयिनी आणि ७ द्वारका.

अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवतिका ।

पुरी द्वारावती चित्र सतैते मोक्षदायिका ॥ (गण्ड. १६ ११४)

(आ) (परशुराम निर्मित) — १ रत्नपीठ-उडपी, २ कुमार
पर्वत-सुनहण्यक्षेत्र, ३ कुम्भाशी-कुम्भकोणम्, ४ ध्वजेश्वर महादेव,
५ मोठे जरीच्या आश्रमी शंकर नारायण क्षेत्र, ६ गोकर्ण आणि ७ मूकाना देवी.

(आ) १ अह, २ तयजे, ३ पुन, ४ गृह, ५ स्वन्न, ६ धन आणि ७ आशा असे सात पाश माणसाला बांधून ठेवतात. (ना रा मुर, २२-४४)

“आशा पाश सप्तमहा” (हारवरदा अ ८०).

सप्त प्रवृत्ति — १ ज्ञान, २ देश, ३ कुल, ४ काल, ५ वन, ६ नर आणि ७ प्रतियक्षि (व्याप्तवैशिष्ट्य) या सातानीं सात प्रकारच्या प्रवृत्ती (मनुष्य शरीराच्या) वनात असे आयुर्ज्ञान मानले आहे

(वाग्म्य शा ८-२०)

सप्त प्रयाग — (२) १ रुद्रप्रयाग-महाकिरी व अलकनन्दा सगम, २ नदप्रयाग, ३ कर्णप्रयाग, ४ देवप्रयाग, ५ पायनीप्रयाग, ६ विष्णुप्रयाग-विष्णुगंगा व अलकनन्दा सगम आणि ७ प्रयागराज-गंगा व यमुना सगम हे सात प्रयाग (महानद्यांचे सगम) आहेत (आ) १ प्रयाग, २ दक्षप्रयाग, ३ कर्णप्रयाग, ४ नदप्रयाग, ५ श्यामप्रयाग-श्यामगंगा व भागीरथा सगम, ६ गुप्तप्रयाग आणि ७ हरिप्रयाग.

सप्त मय्ये — १ इहलोकमय, २ परलोकमय, ३ वेदनामय, ४ मृत्युमय, ५ अगुप्तिमय, ६ अश्लोकमय, व ७ अस्मात्मय

(रत्नकराक्ष शावस्यचार अ १)

सप्त भूमिका वासनाक्षयाच्या (वेदातशास्त्र) — १ यागभूमिका, २ विचारभूमिका, ३ असृग्गा, ४ स्वप्नभूमिका, ५ सुषुप्तभूमिका, ६ मनलय आणि ७ कैवल्य (चद्रकात, भाग २ रा)

सप्त भूमिका ज्ञानाच्या — १ गुभच्छा, २ विचारणा-अद्यात्मशास्त्र आणि सप्तसमागम, ३ तनुमानसा-मन क्षयकारणी, ४ सर्वापात-त्रिदिनिमळ हाणें, ५ असृग्गा-अनासक्ति, ६ पदायामावना-आमवन्पूर्वी मानना आणि ७ तयगा-अस्मात्प्रयाच्या पत्नीकडे जाणें सातया अवस्थेत मनुष्य नीवन्मुक्त होतो (रा गी ७-३४) (यो वा)

सप्त मधु अथवा सात मधु पदार्थ — १ ब्राह्मण (ज्ञान) २ राज शासन (प्रारब्धरूपमधु), ३ धनु ४ दैव, ५ तांदूळ, ६ जल आणि ७ मध ग्रीहस्थ यवश्च मधुसप्तमम् ॥ (अथर्व-अनु मराठी भाग २ रा)

सप्त महारथी — १ द्रोण, २ कर्ण, ३ उपाचार्य, ४ कृतवर्मा,
५ अश्वत्थामा, ६ शल्य आणि ७ जयद्रथ. हे कौरव पक्षीय सात महारथी
या सातानीं मिळून भारतीय युद्धात एकाकी वीर अमिमन्यूचा बध केला.

सप्त महानगा — १ गंगा, २ यमुना, ३ गोदावरी, ४ सरस्वती,
५ नर्मदा, ६ सिंधु, ७ कावेरी. यांचे स्नानसमया स्मरण करावें.

सप्त मातृका — (अ) १ श्री, २ लक्ष्मी, ३ धृति, ४ मेधा, ५ श्रद्धा,
६ विद्या आणि ७ सरस्वती, (आ) १ ब्राह्मी २ माहेश्वरी, ३ कोमारा,
४ वैष्णवी, ५ वाराही, ६ इन्द्राणी आणि ७ चामुडा या सप्त मातृका देवता
होत. खेरीज ऐन्द्री ही आठवी मातृका म्हणजे देवीच्या आठ विभूति सांगितल्या
आहेत. (इमरतन)

ब्राह्मी माहेश्वरीचैव कोमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही च त्र्येन्द्राणी चामुडा सप्तमातर ॥ (देवी मा. स्कंध १२)

सप्त माया — १ गायत्री, २ सत्यवती, ३ शानविद्या, ४ लक्ष्मी,
५ उमा, ६ वरुणिका व ७ धर्मद्रवा. ब्रह्मदेवाने सृष्टि निर्मिताना मायेचे साह्य
घेतले व त तिने या सप्तरुपानीं दिले, अशी कथा आहे. (प्रा. च. को.)

सप्त माया — १ महामाया, २ वैष्णवीमाया, ३ दैत्येयीमाया,
४ गौहकी माया, ५ पैशाची माया, ६ आसुरी माया व ७ राक्षसी माया.

“ सप्त माया व्यतिक्रम्य माया सयुषुजोऽमीम् ”

सत्याग्निना अपवा सात्त्विकी माया या आठव्या मायेचा प्रयाग कल्म प्रमुन्नाने
शररातुराचा बध केला. (विष्णु. ५-७-१८)

नितुनिया सात्त्विकी माया योगे ।

शरर सवेग पाडिला ॥ (हरिवरदा ५५-२०४)

सप्त मुक्तिप्रद क्षेत्र — (अ) १ अयोध्या, २ मथुरा, ३ माया,
(हरिद्वार) ४ काशी, ५ कांची, ६ अवतिका-उर्जायनी आणि ७ द्वारका.

अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवतिका ।

पुरी द्वारावती चर सत्तेने मोक्षदायिका ॥ (गवट. १६ ११४)

(आ) (परशुराम निर्मित) — १ रत्नपीठ-उटपी, २ कुमार
पर्यंत-मुद्रप्रत्यक्षेत्र, ३ कुम्भकर्णी-कुम्भकोणम्, ४ प्वनेश्वर महादेव,
५ प्रोट करीच्या आश्रमी शंकर नारायण क्षेत्र, ६ गोक्ष आणि ७ मूकान देवी.

रोप्यपाः कुमारोऽत्रि दुष्कर्मा ध्वनश्च ।

क्राव्योर्णमूनाना सप्तैने माउदायका ॥ (यानाम्पन्ता) \

सप्त मृत्तिका — १ चन्दाच्या जर्गील, २ गजच्या जर्गील, ३ बहन्त्यावरचा, ४ दाळ, ५ सुगमावरचा, डाह आणि ७ गर्याच्या माट्यात या सात ठिकाणाहून जाणलेली मृत्तिका चलशाति इत्यादि कर्माने लागून (घर्मग्रास्त)

सप्त मौक्तिक स्थाने — १ जिवा, २ दुखाच मन्त्र, ३ सर मन्त्र, ४ शस्त्र, ५ मत्स्य ६ यज्ञ (किंवा वट्ट) आणि ७ हत्ती, (निम्न प्रकाश)

सप्त रक्त — १ खळहात, २ पायाचे खळवे, ३ नेत्राचे कपरे, ४ ताम, ५ जाड, ६ पत्नीम आणि ७ नत्र या सात ठिकाणाच्या रक्ताला सतरक्त ही संज्ञा आहे

सप्त रंग — १ छाळ, २ नारिंगी, ३ निळा, ४ लाल, ५ निळा, ६ पांढरा आणि ७ जामळा. हे सयाकरणाच्या पृथक्करणाने हांगारे येथवा इथथुन्यात दिसणारे सात रंग

सप्त रश्मि (किरणे) सूर्याची — १ सुम्रा, २ हरकश, ३ वि० कर्मा, ४ विधधवा, ५ सयडनु, ६ अवायु व ७ सूर्य वा न्वरत. (कुन. ३३)

सप्त रश्मिमय मृष्टि — १ सूर्याचा तरण सात, २ पृथ्वाच्या घातु व उभवातुह सात, ३ रत्नाचे रंग सात, ४ मनुष्याच्या शरिरातील घातु व उभवातुह सात, ५ त्वचा सात, ६ जन्माच्या कला सात आणि ७ न्याची राहण्याचा ठिकाणोह सात. यदी सव मत्त सप्त रश्मिमय आहे (नारम्य मादर आरम्य १०५४)

सतरस्त — १ पृथ्वा, २ जल ३ वनसाति, ४ मनुष्य, ५ वाचा, ६ ऋचा व ७ साम अन् सात रसाच्याम (वशात) शास्त्रान मानले जाईल. सामने सार उद्गीथ हाणत अन्धर हा आत्मना रस हय

“स एष रसाना रसस्य परम परार्थोऽहमाऽथ उद्गीथ” (सु)

(आ) माविडेय पुराणांतर्गत देवीस्तुति. यात सातनें मन आहेत. आश्विनमासातील देवीनवरात्रात याचें पठण केलें जातें; (इ) राजा हाल यानें रचिलेला ग्रंथ. यात सातनें गाथा आहेत, म्हणून त्यास गाथासप्तशती म्हणतात. त्यावरून मध्ययुगीन भारतातील सामाजिक स्थितीचें सम्यक् शन होंतें.

सप्त संपत्ति — १ जनसंपत्ति, २ धनसंपत्ति, ३ पुत्रसंपत्ति, ४ दम्पत्यसंपत्ति, ५ विद्यासंपत्ति, ६ इष्टफलसंपत्ति आणि ७ शरीरसंपत्ति.

सप्त सम्राट् — १ भरत, २ भेगिक, ३ चन्द्रगुप्त, ४ बिदुषार, ५ अशोक, ६ गार्ग्य, आणि ७ कुमारपाल. हे सात जनपदीय सम्राट् भारतात होऊन गेले. (सप्त सम्राट्)

सप्त सरस्वती — १ सुप्रभा-पुष्कर, २ काचनाडी-नेमिप, ३ निशाला-गावा, ४ मनोरमा-उत्तर कोसल, ५ ओषधती-कुरुक्षेत्र, ६ सुरेणु-हरिद्वार ७ विमलोदका-हिमालय. यज्ञ प्रसंगीं कृषीनीं आमरण केल्यावरून सरस्वती या सात रूपानीं अवतीर्ण झाली, त्या या सात नद्या होत. (म. मा. शल्य. अ. ३८)

सप्त सागर — १ लवणाब्धि, २ इक्षुसागर, ३ मुराणव, ४ आज्यसागर, ५ दधिमुद्र, ६ क्षीरसागर आणि ७ स्वादुजल (सुदोदक). असे सात सागर प्राचीनानीं समितले आहेत. आग्नि तादस्य समुद्र, काळा समुद्र अशीं आश्रयोंत्पादक नावे रूढ आहेतच.

‘सप्तम’ त्यात्स्वादु जल इत्येते सप्तसागराः ॥ (विश्वप्रह्लापुराण १० २२)

‘क्षीरसमुद्र क्षीरसमुद्र । दधि मधु घृत समुद्र ।

सहावा तो इक्षुसमुद्र । मुरासमुद्र सातवा ॥’ (मं. रा. किष्किंधा १० ९)

सप्त सिंधु — १ स्वात, २ गोमती, ३ बितस्ता, ४ चंद्रभागा, ५ दराबर्ना, ६ सरस्वती व ७ सिंधु. या सात नद्यांना सप्तसिंधु अशी सहा आहे.

सप्त सोमयज्ञसंस्था — १ अग्निष्टोम, २ अत्यग्निष्टोम, ५ उक्थ्य, ४ षोडशी, ५ वाजपेय, ६ अतिरात्र आणि ७ आतोर्षोम.

सप्त स्मर्तृगामी — १ दत्तात्रेय, २ नारद, ३ व्यास, ४ शुक्र, ५ मार्कटि, ६ कर्तवीर्य आणि ७ गोरक्ष. हे सात स्मर्तृगामी म्हणजे स्मरण करणाराकडे जाणारे म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

(सप्त स्नाने — १ मान-मनाने जलप्रोक्षण, २ भोम-मृत्तिका स्नान, ३ आग्नेय-भस्मधारण करण्याने, ४ वायव्य-गोधूळीचा स्पर्श, ५ दिव्य-वृष्टिजलाने (पाऊस पडत असता उन्हादि पडतें अशा वृष्टिजलात), ६ वारुण-पाण्यात बुडून आणि ७ मानस-परमेश्वरस्वरूपाचे ध्यान हें मानस स्नान होय. मात्र भौम तथाग्नेय वायव्य दिव्यमेव च ।

वारुण मानस चैव सप्तस्नान प्रकीर्तितम् ॥ (योगसंहिता)

सप्त स्वर — १ पङ्क, २ ऋषभ, ३ गांधार, ४ मध्यम, ५ पंचम, ६ धैवत व ७ निषाद. हे गायनशास्त्रातील सात स्वर. यांचेच सशित पर्याय-सा-रे-ग-म-प-ध-नी हे होत अहोवल नावाचा गीतशास्त्रज्ञ होऊन गेला. त्यानेच श्रुति च स्वर निश्चित केले असे म्हणतात.

सप्त हविर्यज्ञसंस्था — १ अग्न्याधान, २ अग्निहोत्र, ३ दर्शपूर्णमास, ५ चातुर्मास, ५ आप्रयणोष्टि, ६ निरूढ-पशुपथ आणि ७ चौत्रामणि.

(सप्त हरीतकी — १ विजया, २ रोहिणी, ३ पूतना, ४ अमृता, ५ चेतकी, ६ अभया आणि ७ जीवती. अशा हिरड्यांच्या सात जाती आहेत 'यस्य नास्ति गृहे माता तस्य माता हरीतकी ।' इतकें हिरड्यांचें महत्त्व मानलें आहे. इद्रानें अमृत प्राशन केले. तेव्हा त्या अमृताचा एक घेंव जमिनीवर पडला. त्यापासून सात प्रकारचे हिरडे उत्पन्न झाले अशी पौराणिक कथा आहे. (भावप्रकाश))

सप्त क्षार — १ तिल, २ अपामार्ग, ३ करज, ४ पालाश, ५ अर्क, ६ यव आणि ७ चिंचा.

सप्ताक्षरी मंत्र — (अ) "श्रीगणेशाय नमः" हा मंगलवाचव आहे. काणत्याहि कार्यारंभी गणेश देवतेस नमन करण्याची रूढी आहे. (आ) "ॐ नमो नारायण" (प्रकाश संप्रदाय), (इ) "सर्वं रात्रिद ब्रह्म" हा उपनिषत् प्रणीत महामन्त्र (छ, ३ १४ १) (ई) ॐ श्री विष्णवे नमः, (ट) "ॐ श्री सूर्याय नमः" (क) "श्रीगुरुदेवदत्त", (ए) "न्यनक यज्ञमहे" हा एक महामन्त्रयुक्त मन्त्र आहे. (ऋग्वेद. ७ ५९-१२)

सप्त क्षेत्रे — १ कुरुक्षेत्र, २ हरिहरक्षेत्र (सोनपूर), ३ प्रभासक्षेत्र (वेरावल), ४ रेणुकाक्षेत्र-मथुरेजवळ, ५ भृगुक्षेत्र-मडोच, ६ पुरुषोत्तमक्षेत्र व ७ मूलक्षेत्र-सौरा. (कल्याण तीर्थोक्त)

सात अंगे (चिकित्सेर्ची) — १ रोगी, २ दूत, ३ वैद्य, ४ दीर्घायुष्य, ५ द्रव्य, ७ चागला नोकर आणि ७ उत्तम औषध.

रोगी दूनो भिन्न दारुमायुद्रव्य मुमेवक ।

सदौषध चिकित्साया इत्यस्यानि वृथा जगु ॥ (नि. ८.)

सात अंगे राज्याचीं — १ राज (राष्ट्रपती), २ मंत्री, ३ प्रजा, ४ निष्ठे (दुर्गमस्थाने), ५ कोश, ६ सैन्य व ७ मित्र-मित्रराष्ट्र. ही प्राचीन सात अंग आजही थोड्याशा फरकाने आहेत.

सप्तप्रभृतयो ह्येता सप्ताङ्ग राज्यमुच्यते । (मनु. १२९१)

सेरीज राज्यात दूताचा संचार हे एक आवश्यक अंग आहे असे अथर्व-वेदान सांगितले आहे.

“अजिर दूत संचरातैः ॥ (अथर्व, मण्ड ३)

सात अर्थ ज्ञानाचे (गोतोक्त) — १ तत्त्वज्ञान, २ साधनज्ञान, ३ परोक्षज्ञान, ४ साधनज्ञान, ५ विवेकज्ञान, ६ लौकिकज्ञान आणि ७ शास्त्र-ज्ञान (तत्त्वचिन्तामणि)

सात अनुष्ठाने (देवीचीं) — १ नवरात्र विधान, २ नित्यचंडी विधान, ३ नवदुर्गापुष्टान, ४ कालरात्रि, ५ नवचंडी, ६ शतचंडी आणि ७ सहस्रचंडी (देवीमाहात्म्य अ. १७)

सात अरण्यवासी प्राणी — १ सिंह, २ बाघ, ३ डुकर, ४ रेडे, ५ हत्ती, ६ राख आणि ७ वानर. (म. भा. मीमा. ४-१७)

सात अग्रतार दुर्गा देवतेचे (भविष्यकालीन) — १ विद्याचल-वासिनी, २ रक्तवतिका, ३ शताक्षी, ४ शाकवरी, ५ दुर्गा, ६ भीमा आणि ७ भ्रामरी. (कन्याण शक्ति अंक)

सात अवयव विश्वाचे — १ शिर-शुलोक, २ नेत्र-स्य, ३ प्राण-वायु, ४ मध्यस्थान-आकाश, ५ मूलस्थान-अन्न व पाणी, ६ व ७ दोन चरण-पृथ्वी. आत्मा शरार धारण करतो त्याप्रमाणे ईश्वर हे विश्व धारण करतो. अशी कल्पना करून ऋषींनी हे विश्वाचे सात अवयव सांगितले आहेत. (मांडूक्य)

सात अग्रस्था चिदाभासाच्या (वेदातशास्त्र) — १ अग्न, २ आवरण, ३ विक्षेप, ४ परोक्षज्ञान, ५ अपरोक्षज्ञान, ६ शोकनाश व ७ आनदावाप्ति (निवार. सा. रहस्य)

सात अस्तित्व तत्त्वे अथवा प्राचीन ऋषींनी ऐकलेले महान् शब्द — १ सत्, २ चित्, ३ आनंद, ४ विज्ञान, ५ मन, ६ प्राण आणि ७ अन्न (जडद्रव्य) या सात वस्तु एकाच सत्य वस्तूची विविध रूपे आहेत.

(दिव्यजीवन खंड. २ रा)

सात अक्षौहिणी सैन्याचे सात सेनापति (पांडव पक्षीय) — १ द्रुपद, २ निराह, ३ धृष्टद्युम्न, ४ शिपण्डी, ५ सात्यकि, ६ धैर्यमान व ७ भीमसेन.

सात्यकिश्चेत्किं तान् भीमसेनश्च वीर्यवान् ।

एते सेनाप्रणेतारो नीरा सर्वे तनुवज्ज ॥ (म. भा. उद्योग. १५ १५)

श्रीकृष्णाच्या मताप्रमाणे पांडवांमधील सर्वसेनापति पद धृष्टद्युम्नास देण्यात आले होते.

सात आखाडे वैराग्याचे — १ वस्त्रधारा, २ निरकमी, ३ निर्वाणी, ४ निर्मोदी, ५ दिगमरा, ६ तापमरा आणि ७ राखी (ऐ. गौडी. माग. ३ रा)

सात आचार तात्रिमाचे — १ वेदाचार, २ वैष्णवाचार, ३ शैवाचार, ४ दक्षिणाचार, ५ वामाचार, ६ सिद्धान्ताचार व ७ कौलाचार. अस तत्त-
शास्त्रान सात प्रकारचे आचार मानले आहेत (नाथसंप्रदाय)

(सात आश्रये — १ आकाशाल-राम नाही, २ तळहाताला-वेस नाहीत, ३ सनुदाला-झापण नाही, ४ घोड्याला-स्तन नाही, ४ देवाला-आश्वास नाहीत, ६ जिमेला-हाड नाही आणि ७ वेसाना-रक्त नाही. ही सात आश्रये आहेत)

॥

सात आश्रये (प्राचीन जगातील) — (अ) १ इजिप्तमधील मनारे, २ एफिसस येथील डियाना देवतेचे मंदिर, ३ बाविलोन मधील भिती (उंची ३३५ फूट, बाही ८५ फूट) व इपिका लेख, ४ आर्लिपिया येथील ज्युपिटरचा पुतळा (ग्रीस), ६ हल्बिर्नस येथील कनर (आशिया मायनर), ६ हॉंडस येथील सूर्यदेवतेचा पुतळा आणि ७ अलेक्झांड्रिया वदराच्या

प्रवेशद्वारावरील दीपगृह; (आ) (मध्ययुगीन) — १ रोम येथील ऍफी थिएटर, २ रोम येथील शबवापिका, ३ चीनमधील मोटी मिन (लांबी २५.०० मैल), ४ इंग्लंडमधील पापाणवलय, ५ पिसा येथील झुक्ता मनोरा, ६ इजिप्तमधील पिरामिड अगर राजांची शयनी आणि ७ कॉन्स्टँटिनोपल येथील सेंट सोफियाचे मंदिर ही जगांतील सात आश्चर्ये होत; (इ) (अर्वाचीन) — १ विन्तारी सदेश यंत्र, २ दूरध्वनि यंत्र (रेडिओ), ३ टेलिव्हिजन व ब्रोलसट, ४ विमान, ५ रेडियमचा शोध, ६ विच्छिन्न किरणद्वारा पृथक्करण आणि ७ 'क्ष' किरण आणि अतिनील किरण यांचा शोध; (ई) १ एम्मायर स्टेट ब्रिल्डिंग (न्यूयॉर्क), २ पनामा कालवा, ३ लंडनमधील तळघर, ४ गोल्डन गेट ब्रिज (सॅन्फ्रान्सिस्को), ५ अस्वान धरण (इजिप्त), ६ घॉशियनचे स्मारक ७ सिंधु नदीवरील लॉइड बराज.

सात आश्चर्ये (भारतांतील) — (अ) आम्याचा ताजमहाल, २ बेळची लेणी, ३ विजापुरचा गोलकुमुद, ४ कुतुबमिनार-दिल्ली ५ मीनाक्षी मंदिर-मदुरा, ६ अवणबेळगोळ (म्हैसूर राज्य) येथील गोमटेश्वरचा प्रचंड पुतळा उंची ७० फूट (या पुतळ्यावर असलेल्या आय शत मराठी लेखांनील ' श्री 'ची उंची सुमारे दीड फूट आहे) आणि ७ चितोड येथील जयस्तंभ (१२२ फूट उंची व ९ मजल्याचा). इतका मध्य स्तंभ जगांत कोठेहि नाही. (बौद्ध मस्तूतीचा विकास). ब्राह्मणांनी वेदग्रंथ सुलोद्वत करून वेदांचे रक्षण केले हे आठवे आश्चर्य आहे; (आ) १ अमृतसरचे सुवर्णमंदिर, २ म्हैसूरचे बृंदावन उद्यान, ३ काश्मीरमधील शालीमार बगीचा, ४ गिरसप्पा धबधबा (म्हैसूर राज्य), ५ अजिंठा लेणी, ६ वावनगडा येथील ऋषभ-देवनूति (अक्बड शिल्लेत कोरलेली. उंची ८४ फूट. वडवानीहून ५ मैल-मध्यभारत) व ७ भाकरानानगल धरण. (पूर्व पंजाब).

सात आसरा (अप्सरा) अथवा जलदेवता — १ मच्छी, २ कूर्मी, ३ कर्कटी, ५ दुर्दुरा, ५ क्षुर्या, ६ सोमपा व ७ मकरो. (प्रसाद)

सात आचार्य — चारा अळवारीच्या नंतरच्या कालांत (दहावे शतक) दक्षिण भारतांत सात आचार्य होऊन गेले ते:— १ शुक्रेषमुनि (नम्माळवार), २ नाथमुनि ३ पुंडरीकाक्ष, ४ रामनिश्र, ५ यानुनाचार्य, ६ महापूर्ण व ७ रामानुजचार्य. (रहस्यत्रयसार)

सात उपाय — १ साम, २ दाम, ३ भेद, ४ दंड, ५ मंत्र, ६ औषधि व ७ इद्रजाल. (मंत्रविद्या)—हे सात उपाय राजनीतिशास्त्रात सांगितले आहेत. (म. भा. समा. ५-२२).

सात वसोऽभ्या (ग्रंथतत्पर्यनिर्णयाच्या) — १ आग्म, २ शैव, ३ अभ्यास म्हणजे पुनर्भक्ति किंवा बारवार फाय सांगितले आहे हे पाहणे, ४ अपूर्वता, ५ फल (ग्रंथाच्या अभ्यासाचा वाचकावर घडलेला परिणाम), ६ अर्थवाद (पोकळ स्तुति) आणि ७ उपपत्ति (तर्कशुद्ध विचारसरणी).

उपक्रमोपसहारी अभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च ह्येता तत्पर्यनिर्णये ॥ (गी. र. २१).

सात कारणे (पापाची) — १ प्रगतीचा रुढ मार्ग धंद होणे, २ मत्र-पान, ३ क्रोधी स्वभाव, ४ जुगार, ५ कामाकडे लब्ध लागेनासे होणे, ६ हीन माणूस थोर हुद्यावर येणे आणि ७ आळस वाढणे. ही पापाकडे प्रवृत्ति होण्याची सात कारणे आहेत. (ऋग्वेद ७-८६-६)

सात काल विभाग — १ अयन, २ ऋतु, ३ मास, ४ पक्ष, ५ दिन व रात्र आणि ७ मुहूर्त.

सात कार्य मर्यादा यज्ञाच्या — १ स्थूल शरीर, २ वासनाशरीर, ३ बहिर्मानस शरीर, ४ अन्तर्मानस शरीर, ५ बुद्धि, ६ पराबुद्धि आणि ७ जीव. यशकार्य या सात मर्यादामध्ये होते. मनुष्याच्या कार्यांच्या याच मर्यादा आहेत. (पुरुषसूक्त स्पष्टीकरण)

सात कुलीन लक्षणें — १ तप, २ इन्द्रियदमन, ३ अव्ययन, ४ अव्यापनादि कर्मे, ५ पवित्र विवाह, ६ सतत अन्नदान आणि ७ सदाचरण.

सात कौशले (महाराष्ट्राची) — १ लड, २ डाग, ३ शूर्पारक, ४ अष्टागर, ५ तळकोकण, ६ गोमानक आणि ७ बनवासी.

सात कौशले (सह्याद्रीची) — (अ) १ वृषक, २ वेरळ, ३ मूपक, ४ आलुक, ५ पशु, ६ काकण आणि ७ परकोकण. (प्रपञ्च हृदय)

(आ) १ केरळ, २ तुलग, ३ सौराष्ट्र, ४ काकण, ५ बरहाट, ६ बरनाटक व ७ बर्बर.

“ इत्येते सप्तदेशा वै कौशलाः परिकीर्तिताः ” (सह्याद्री खड)

सात गुण ऋषींचे — १ दार्वर्जीन, २ मन्त्रसाधनाकार, ३ शापानुग्रह शक्ति, ४ दिव्यदृष्टि, ५ प्रमुदता, ६ धर्म प्रत्यक्ष दिव्ये आणि ७ गोत्रप्रवर्तन.

सात गुण दूतास आचर्यक — १ कुलीनत्व, २ कुटुम्बसत्ता, ३ मापणचातुर्य, ४ दक्षता, ५ प्रियमापित्व, ६ स्मरणशक्ति व ७ सागिनले असेल तेच दोलणे.

कुलीन कुलसंपन्नो वाग्मी दक्ष प्रिय वच ।

यथोक्तवादी स्मृतिमान्दूत स्यात्सप्तभिर्गुण ॥ (म. मा. शानि. ८७-२९)

(आ) १ गुणा, २ गुद ३ चातुर्यनिपुण, ४ अवगुणरहित, ५ क्षमाशील, ६ बुद्धिमान् व ७ धनूचे मर्म जाणणारा. (तुलसी रामायण-टीप)

सात गुण घक्ता व श्रोता या उभयतासहि आचर्यक — १ सिद्धाव लोफ्त, २ वक्ष्यमाण, ३ उपमा, ४ रूपक, ५ विशेषण, ६ उपक्रम व ७ उप सहरण, 'हे सप्तगुण उभयासी ॥' (हरिवरदा १-७७७)

सात गुण (वधूचे) — १ कुल, २ शील, ३ शरीर, ४ वय, ५ विद्या, ६ वित्त आणि ७ सनायता.

सात गुण (घराचे) — १ कुल, २ शील, ३ पालक, ४ विद्या, ५ द्रव्य, ६ शरीर आणि ७ वय.

कुल च शील च वयश्च रूप विद्या च वित्त च सनायता च ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया कन्या युपै [जेपमचितनीयम् ॥ (सु)

सात गुण (सन्निधाचे) — १ प्रामाणिकपणा, २ औदार्य, २ शौर्य, ४ सुपदु सात समरसना, ५ प्रेम, ६ दक्षता व ७ गुरेपणा.

गुचिन्व त्यागिता शौर्य सामान्य सुपदु पयो ।

दाष्टिष्य चानुरक्तिश्च सत्यता च मुद्ददगुणा । (हितो.)

सात गुण (क्षत्रियाचे) — १ शौर्य, २ तेजस्विता, ३ मनाधैर्य, ४ कर्तव्यनग्नकता, ५ युद्धपराङ्मुग्न न हाणें, ६ दातृत्व आणि ७ शासन-प्रसुब्ध (म. गी १८४३)

सात गुण — १ मातासिन्हा, २ सुडेंण, (ऐकूर असवना न्हाउमा १ घाल्ते), ३ विद्यागुरु, ४ उपाध्याय, ५ ज्योतिषी, ६ मन्त्र देणारा आणि ७ मोक्षदाना सद्गुरु (सि. बो. ५०-१८)

सात गोपींत अतिरेकानें विनाश — १ व्यायाम, २ जागरण, ३ प्रवास, ४ स्त्रीसमागम, ५ अतिहास्य, ६ अनिग्रह व ७ कोणतेहि अति रिक्त घाटस

व्यायामजागराध्यन्त्रीहास्यभाष्यातसाहसम् ।

गज सिंह इवाकपन् भजत्रपि विनश्यति ॥ (वाग्भट अ २२३)

सात गोपींत अनृत भाषण निंद्य होत नाही — १ स्त्रीला वश करताना, २ विनोदप्रसर्गा, ३ विवाह, ४ उपजीविकेच साधन मिळवते वळी, ५ प्राणसक्त आत्मावळी, ६ गोत्राक्षणहितार्थ व ७ एसाद्याची हंसा टाळण्यासाठी

स्त्रीपु नम विवाहे च वृत्यर्थे प्राणसक्ते ।

गोत्राक्षणहितार्थे हंसायो नानृत स्यान्नुगुप्यतम् ॥ (भा ८ १९४३)

सात गोपींत श्रीमद्भागवताचें सार — १ श्रीकृष्णजन्मकथन, २ श्रीकृष्णाच बालपण, ३ पूतनाकथ, ४ गोवधन पर्यंत उचवून धरिला, ५ कंसवध, ६ कौरवाचा नि पात आणि ७ पांडवाचा प्रतिपाळ (भागवत)

सात गोपी प्रकट करू नयेत — १ सिद्धमन, २ औपध, ३ दान धम, ४ गृहच्छिद्र, ५ मेथुन, ६ पाकदोष व ७ निद्रगोष्ठ

सिद्धमनौपध धर्म गृहच्छिद्र च मेथुन ।

कुक्षुक्त कुक्षुत चैव मतिमान् न प्रकाशयेत् ॥ (बुधभूषण)

सात गोपी विधासपादनात विघ्न आणणाऱ्या — १ आळस, २ उद्वेगणा, ३ दुश्चित्तपणा, ४ गप्पेबाजी, ५ धुम्मपणा, ६ स्वतः ला सगळें येतें असा अभिमान आणि ७ दुराग्रह (म मा उद्योग ४०५)

सात गोपी श्रद्धेय व भावनेप्रमाणें फल देणाऱ्या होत — १ मन, २ तीर्थ, ३ ब्राह्मण, ४ देव ५ च्योतिपी, ६ औपधी व ७ गुरु मने तीर्थे द्वजे देव देवज्ञे मेपजे गुरी ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिमवति तादृशी ॥ (पंचतन)

सात गोपी सेवेला आवश्यक — १ विश्वास, २ पतिव्रता, ३ गौरव, ४ सयम, ५ गुथूपा, ६ प्रेम आणि ७ मधुर भाषण

सात ग्रामवासी प्राणी — १ गाय, २ शेळी, ३ मदी, ४ मतुप्य, ५ घोडा, ६ खेचर आणि ७ गाढव

गौरवानि मनुष्यश्च अश्वा वरगदम ।

एते ग्राम्या समारयाता पशव सप्त साधुभि ॥ (म. मा मीप्स)

साती ग्रंथ — १ शिशुपालवध, २ एकादशस्कन्ध, ३ नरेंद्र-सक्तिमणी स्वयंवर, ४ कलहरण, ५ रिद्धपूरवर्णन, ६ सह्याद्रिवर्णन व ७ ज्ञानप्रपाद महानुभाव साप्रत्याच्या या सात ग्रंथांना म्हणतात (महानुभावीय मराठी वाङ्मय)

सात तरे जगाचा आधार असलेली — १ पृथ्वी, २ आप, ३ तेज, ४ वायु, ५ आकाश, ६ तमात्रा आणि ७ महत्त्व हे जग या सात तत्वांच्या आधार चाललेल आहे (अथर्व-अनु मराठी)

सात ताप (क्लेश) विद्वानांना होणारे — १ आधिभौतिक, २ आधिदानिक आणि ३ आध्यात्मिक हे तीन सर्व साधारणासहि होणारे पण या त्वेराज विद्वानास हाणारे ४ अभ्यास (अभ्यासाला अंत नाही) ५ भग (अपमानाचे भय) ६ विस्मय (चूकभूल हाण्याची चिंता) आणि ७ गव-विद्वत्तेचा अभिमान (कल्याण नधर १९६२)

सात तारा धाणेच्या — १ मध्यम (मध्यसप्तक) २ ३ पड्ज जाड (मध्यसप्तक), ४ खज, ५ मध्यम (तारसप्तक), ६ पंचम (तारसप्तक), व ७ पड्न् (तारसप्तक).

सात ताल (संगीत शास्त्र) — गायनात तालाला महत्त्व आहे असे सात ताल आहेत ते — १ ध्रुवताल-आलचौताल, २ मध्य-सुरफाक, ३ रूपक-दादरा, ४ झपा-झगताल, ५ त्रिपु-तेवरा, ६ अष्टताल-भीषचरी व ७ एकताल-धुमाळी-करवा

अष्टतालैकताली च सप्त ताला प्रगतिता ॥ (संगीत प्रवच)

सात तामसी त्रिद्या — १ जारण, २ मारण, ४ माहन, ४ उद्याग्न, ५ आकाश, ६ वर्षाकरण व ७ स्तम्भ (तत्त्व निज विवेक)

सात देवता सिद्धि देणाऱ्या — १ नृसिंह, २ राम, ३ विष्णु, ४ शंकर, ५ अंबिका, ६ गणपती आणि ७ गुरु

नृसिंहरामी विष्णुश्च शंकरश्चांबिका तथा ।

गणपती गुरुश्चैव सप्तैते सिद्धिप्रदम् ॥ (गु)

सात दोष (यधूचे वायतींत) — १ भुरे केश असलेली, २ अधिक अदयवाची, ३ असाध्य रोगग्रस्त, ४ मुळीच केश नसलेली, ५ अति केश असलेली, ६ वाचाल आणि ७ माजरासारखे डोळे असलेली.

नाद्रहेत् कपिष्ठा कन्या नाधिकाङ्गी न रोगिणीम् ।

नालोमिका नातिलोमा न वाचाला न पिङ्गलाम् ॥ (मनु. ३-८)

सात दोष (स्त्रियाच्या वायतींत) — १ अनृत, २ साहस, ३ माया, ४ नूर्तत्व, ५ अति लाम, ६ अगुविता व ७ निर्दयत्व.

अनृत साहस माया मूर्खत्वमतितामसा ।

अशौच निर्दयत्व च स्त्रीणां दोषा स्वभावजः ॥ (देवी माग)

सात द्वारे (उच्चार न करिता खोटे सांगण्याचीं) — १ दोन डोळे, २ दोन कान, ३ दोन नाकपुड्या व एक मुखा. या सात द्वारांनी मनानील उद्देश परा किय खोटा सांगता येतो. डोळे मिचकावणे, कानावर हात ठेवणे, नाक वाकडे करणे, बगैर प्रकारांनी खोटे सांगता अगर कळविता येत. (राम. गी. १७-५७)

सात निसर्गाचीं औषधे — १ अन्न, २ पाणी, ३ हवा, ४ सूर्य किरणे, ५ विश्रांति, ६ स्वच्छता व ७ व्यायाम (अक शास्त्र)

सात पद्धति (द्रव्य मिळविण्याच्या) — १ दाय-बडिलार्जित धन, २ धाम-निधि प्राप्त होणे, ३ क्रय-व्यापार, ४ कय (विजय), ५ प्रयोग-व्याजनाद, ६ कर्मयोग-सेती आणि ७ सत्परिग्रह. (मनु. १० ११५)

सात पाक्यज्ञ — १ हुन, २ ग्रुत, ३ आहुन, ४ शूलाव, ५ बलि-हरण, ६ प्रत्यवरोहण आणि ७ अण्वाहोम.

सात पाक्यज्ञसंस्था — १ स्थालीपाक (पार्वण), २ अष्टका ३ अमाश्राद्ध (मासिक श्राद्ध) ४ औपासन होम, ५ श्रावणो, ६ आयहा-यणी व ७ चैत्री (शूलग्न). या सातपाक्यज्ञसंस्था होत. आर्यांचे संस्कार (पूर्वाधं)

सात पिण्डफल वृक्ष — १ सल्लू, २ ताड, ३ शिंदी, ४ ताल, ५ खजूरी, ६ पोफळ व ७ माड. हे सात पिंडासारखी फळे असलेले वृक्ष होत.

सर्पूस्तालहितालो ताटी सर्पूरिवास्तथा ।

गुवावा नारिरेलश्च सप्त पिण्डफलद्रुमाः ॥ (सु.)

सात पूजेचीं अधिष्ठाने — १ प्रतिमा, २ स्थंडिल, ३ अग्नि, ४ सूर्य,
५ उदक, ६ हृदय व ७ ग्राहण. (ब्रह्मसंहिता) (भाग ११-२७ ९)

सात प्रकारचे ऋषि — १ देवर्षि, २ ऋषि, ३ राजर्षि, ४ महर्षि,
५ परमर्षि, ६ श्रुतर्षि आणि ७ कांडर्षि.

सात प्रकार ऋषिगणाचे — १ ब्रह्मर्षि-भृगु, अगिरा इ, २ देवर्षि-
नारद, परमत इ, ३ महर्षि-व्यास, वसिष्ठ इ, ४ परमर्षि-पराशर, भेल इ,
५ तै. स. च्या पाच कांडाचे द्रष्टे ते कांडर्षि, ६ श्रुतर्षि-मुश्रुत, चरक इ. व ७
राजर्षि-ऋतुपर्ण (संस्कृति कोश)

सात प्रकार जाणिचे — १ शोध, २ लाम, ३ मोह ४ मद,
५ मत्सर, ६ आनंद आणि ७ दुःख (ज्ञानेश्वरी अ. १०)

सात प्रकारचे गुरु — १ गुरु, २ माता, ३ पिता, ४ स्वयं ५ चक्र,
६ अग्नि आणि ७ मनदाता. हे सात प्रकारचे गुरु हात.

‘मन्वदाता गुरु ख्यात. सप्तम परिकीर्तित ॥’

सात प्रकारचे जल — १ आसिज्जल, २ मासीज्जल, ३ महीज्जल,
४ अहीज्जल, ५ पाण्याज्जल, ६ बगलज्जल आणि ७ ? सृष्टीच्या
उपत्तिमालीं जल उत्पन्न झाले तेव्हा असे सात प्रकारचे जल होते अशी गोंडी
लोककथा आहे. (प्रतिष्ठान १९८४)

सात प्रकार ताडव नृत्याचे — १ आनंद ताडव, २ प्रदोष ताडव,
३ कालिका ताडव, ४ त्रिपुर ताडव, ५ गौरी ताडव, ६ ऊर्ध्व ताडव व
७ सहार ताडव (शैवागम)

सात प्रकारचे दर्भ — १ दर्भ, २ काश (एक प्रकारचे गवत),
३ टुवां, ४ सावर्चा पाने, ५ ग्रीहि, ६ माळ व ७ पादरसाळ.

कुशा कशातल्या दूधा यक्षराणि ग्रीह्य ।

वल्ग्व पुण्डरीकाश्च कुशा सप्त प्रकीर्तित ॥ (पद्म सुप्ति. ४९-३७)

सात प्रकारचीं दाने — १ अन्नदान, २ संपत्तिदान, ३ भूदान,
४ बुद्धिदान, ५ श्रमदान, ६ रत्नदान व ७ जीवदान.

सात प्रकार दीक्षेचे — १ त्रियावती, २ कल्यावती, ३ वामपी,
४ वेधमपी, ५ मात्री, ६ आणवी व ७ शाननी. (प्रसाद)

सात प्रकारचे दुष्टजन — १ सद्बोधित दुष्टत्याकडे धावणारा, २ धर्माकडे मुख्यच लक्ष न देणारा, ३ झोपाळू, ४ व्यसनासक्त, ५ मद्यपि, ६ अगम्य स्त्रीर्षी गमन करणारा आणि ७ सद्बोधित दुष्टां समापण करणारा.

अकार्ये भ्रमते नित्य धर्मांथे न व्यवस्थित. ।

निद्रालुव्यसनासक्तो मद्यपः स्त्रीनिपेक्क. ।

दुष्टैः सह सदा व्याप. स दुष्टः सप्तधा स्मृतः ॥ (भविष्य मध्यम ५.५४)

सात प्रकारचे देशविशेष — १ जंगली प्रदेश, २ गाव वसलेला प्रदेश, ३ डांगराळ, ४ पाणथळीचा, ५ बालवडाचा, ६ पठार व ७ उच्चसरान्त. असे सुद्धशास्त्राच्या दृष्टीने सात प्रकारचे देशविशेष होत. (कौटिल्य. अधिकरण ९.१)

सात प्रकार प्राणायामाचे — १ रेचक, २ पूरक, ३ कुम्भक, ४ उत्कर्ष, ५ अपकर्ष, ६ शून्य व ७ उत्क्रांति. (परमानुमवशोध)

सात प्रकारांनी मिळालेले धन धर्मसंमत — १ परपरागत म्हणजे वारसाहक्कान मिळालेले, २ निधिलाम, ३ ऋणविक्रय, ४ विजय, ५ न्याय्य बुद्धि, ६ कृपे वाणिज्य आणि ७ शास्त्रसमत दान. (मनु. १०-११५)

सात प्रकारचे यज्ञ — १ ब्रह्मयज्ञ, २ द्रव्ययज्ञ, ३ शरीरयज्ञ, ४ वाग्यज्ञ, ५ प्राणयज्ञ, ६ बुद्धियज्ञ, ७ कर्मयज्ञ.

सात प्रकारचे युद्ध — १ धनु, २ चक्र, ३ फुल (भाला), ४ खड्ग, ५ धुरिका, ६ गदा आणि ७ बाहुयुद्ध. असे युद्धाचे सात प्रकार प्राचीन काळी असत. (जामदग्न्य धनुर्वेद अ. १)

सात प्रकारच्या लज्जा — १ जनोलज्जा, २ मनोलज्जा, ३ वयोलज्जा, ४ धर्मलज्जा, ५ कर्मलज्जा, ६ जातिलज्जा आणि ७ कुललज्जा.

सात प्रकारचे वायु अंतरिक्षांतले — १ आवह-भूमीपासून मेघ-मंडलापर्यंत, २ प्रवह-मेघमंडलापासून सधमंडल पर्यंत, ३ उद्रह-तिसऱ्या मंडलातील, ४ सवह-चंद्रमंडलापासून नक्षत्रमंडलापर्यंत, ५ विवह-नक्षत्र-मंडलापर्यंत, ६ पृष्ठापरा अथवा परिवह-शनिमंडलापासून सप्तपिपर्यंत, आणि ७ परावह-सप्तपिपासून भुवापर्यंत. असे अंतरिक्षात सचारणारे वायुमंडलाचे सात मार्ग वा सात भाग आहेत. यासच सप्तस्वध असेहि म्हणतात.

परानहो नाम बरो बायु स दुरनिम्न ।

एवमेते दिते पुत्रा मस्त परमाद्भुता ॥ (बृहन्नारदीय पर्व ६० ३-)

सात विपर्यास (दोष) चित्र संर्घा — १ युगविपर्यास, २ ऋतु-विपर्यास ३ कालविपर्यास, ४ बलुविपर्यास, ५ चारीरीताचा विपर्यास, ६ स्थानविपर्यास, ७ जलविपर्यास. असे सात दोष चित्रसंघर्षा मानले जाहते. ते चित्रकाराने गळावेत. (म. शा. को. वि. १३)

सात शिष्यवर श्रीकृष्णाचे — १ ब्रह्मा, २ मनु, ३ वेदव्यास, ४ दैव्यास, ५ अनुज, ६ उद्धव आणि ७ भीष्म.

अनुज आणि उद्धव । गंगामुन भीष्मदेव ।

ह सप्त शिष्य जणव । श्रीकृष्णाचे ॥ (दर्शनप्रकाश)

सात प्रकारचे त्रिडे — १ कातरविडा, २ कापूरविडा, ३ कुलर्पाविडा, ४ गोविंदविडा, ५ गौडविडा, ६ मोडविडा आणि ७ मोदकविडा. याखेराज बाडीनिंग, गोपाळविडा असे आणखी काही प्रकार जाहते.

सात प्रकारच्या व्याधी — १ आदिवलप्रवृत्त-आनुवंशिक, २ वन्य बलप्रवृत्त, ३ दापलप्रवृत्त, ४ मृगतलप्रवृत्त-अपगत वर्गरेमुळे होणारे, ५ कालतलप्रवृत्त-स्वामाविक ऋतुनामानुळे उत्पन्न होणारे, ६ दैवतलप्रवृत्त आणि ७ स्वमानतलप्रवृत्त म्हणजे तहान, भूक, निद्रा इत्यादि शरीरधर्मानुळे स्वामाविकपणे होणारे व्याधीचे सात प्रकार. (सुश्रुत-शरीर)

सात प्रकार शैवाचे — १ अनादिशैव (शिव) २ आदिशैव-कौशिक, ३ महाशैव-द्विजगुलसमन्, ४ क्षेत्री (क्षत्रिय) अनुभवशैव, ५ शूद्र-अक्षरशैव, ६ प्रवरशैव-प्रिरोप जाति समस्त आणि ७ अक्षरशैव अक्षरादिसमन्. (निवेक चिन्तामणि)

सात प्रकारचे संतान — (७) १ विहार वाघणे, २ तलाव वाघणे, ३ उद्यान तयार करणे, ४ समाग्रह वाघण, ५ पाणपोडे, ६ संपात्री धर्म व ७ पुनोपत्ति. अस सात प्रकारचे संतान म्हणून सांगितले जाहे.

वृषसदागनुद्यान मध्य च प्रपा तथा ।

सद्धर्मकरण पुत्र सन्तान सत्तपोच्यते ॥ (वे. म. ३-३४)

(आ) १ मुलीचा मुलगा, २ पाळलेला मुलगा, ३ शिष्य, ४ उद्यान, ५ विहीर वा जलाशय निर्माण करणे, ६ अभिज्ञात अथ निर्मिति व ७ प्रत्युत् पुन असे सात प्रकार होत.

दोहित्र पोषित शिष्य आरामश्च जलाशय ।

सद्यथनरण पुन सप्तपत्रा प्रमातिता ॥ (आनंद रामायण)

सात प्रकारच्या सवेदना (मानसशास्त्र) — १ जीवनन्यापी सवेदना, २ त्वचिक सवेदना, ३ चलन सवेदना, ४ रस सवेदना, ५ गंध सवेदना, ६ ध्वनि सवेदना आणि ७ दृष्टि सवेदना

सात प्रकारचे साधनाचे अधिकार — १ दाया, २ महादाया, ३ पुरश्चरण, ४ महापुरश्चरण, ५ अभिषेक, ६ महाभिषेक व ७ तन्त्राय.

सात प्रकार साक्षात्कारी पुरुषाचे — १ रूपदशा, २ तेजोदशा, ३ वर्णदशा, ४ नादश्रवा, ५ रसाम्वादी, ६ स्थानानुभवी आणि ७ गन्धानुभवी (रानटे चरित्र आणि तत्त्वज्ञान)

सात प्रकारचे रत्नर काढणारे सात प्राणी — १ षड्ज-मयूर, २ रिपम-वृषभ, ३ गंधार-चक्र, ४ मल्लम-कौब, ५ पंचम-कान्निळा, ६ धैवत-हय आणि ७ निपाद-गज. सा, री, ग, म, प, ध, नी-या सत स्वयंभी पुरातन शास्त्रीय उपपत्ति अशी मानिली आहे. (गायनाचार्य माला)

सात प्रकार स्वप्नाचे — १ भविष्यसूचक, २ प्रतीकमक, ३ परंप्रेरित, ४ भूतकालदशक, ५ दुस्वप्नासमर्था, ६ मिश्र व ७ चमत्कारिक स्वप्न.

(मध्यम ब्रह्मसूत्रा)

सात प्रकारच्या हुंड्या — १ दशनी हुंडी, २ मुदतहुंडी, ३ शाहजोग हुंडी, ४ नामजोग हुंडा ५ घनीजोग हुंडी, ६ जोरमी हुंडी आणि ७ जगरी हुंडी.

(जेंका आणि त्याचे व्यवहार)

सात प्रकृति-विकृति तत्त्वे — १ महत्-बुद्धि, २ अहंकार आणि ५ पंच तमांना (मिसळ न होता प्रत्येक गुणाचा अतिसूक्ष्म मूल स्वरूप) (सांख्य कारिका ३, गी. र. १७८)

सात प्रकार औषधी (आयुर्वेदाय) तयार करण्याचे — १ पुष्पाक, २ गर्तपाक, ३ वेणुपाक, ४ दोल्पाक, ५ खर्परपाक, ६ बैजयूरपाक व ७ कालपाक (गंधसार)

सात प्रकार कीर्तचि — १ दानकीर्ति, २ पुण्यकीर्ति, ३ कृत्यकीर्ति, ४ वक्तृत्वकीर्ति, ५ वर्तनकीर्ति, ६ शौर्यकीर्ति व ७ विद्वज्जनकीर्ति.

(वस्तुतः केन्द्र)

सात प्रमुख धर्म (जगांतील) — १ वैदिक धर्म (सनातन), २ कृष्ण्युशियस (चीन), ३ जैन धर्म, ४ जैद धर्म, ५ इस्लाम धर्म, ६ ख्रिस्ती धर्म व ७ महमदी धर्म.

सात प्रमुख पद्धति योगाच्या — १ हठयोग, २ भक्तियोग, ३ मनयोग, ४ कर्मयोग, ५ ज्ञानयोग, ६ राजयोग, व ७ लयक्रियायोग, (Yoga explained)

सात प्रमुख प्रकार निबंध वाङ्मयाचे — १ विवरणात्मक, २ वर्णनात्मक, ५ विनयनात्मक, ४ व्याख्यात्मक, ५ आलोचनात्मक, ६ साहित्यिक — गमीर निबंध व ७ ललित निबंध (निम्न प्रवेश)

सात प्रलयकालचे मेघ — १ चर्वण, २ भीमनाद, ३ द्रोण, ४ चड, ५ बलाहक, ६ त्रिशुलताक व ७ शोण. (मत्स्य. २८)

सात प्रसंगीं वपन विहित आहे — १ गगतीरीं, २ मात्करक्षेत्रात १ माता, ४ पिता, ५ गुद याच्या निधनप्रसंगी, ६ अम्याधानकाली व ७ सोमयाग. ज्या सात प्रसंगी धर्मशास्त्राने वपन विहित मानिले आहे.

गगाया मात्करक्षेत्रे मातापित्रोगुरोर्मृते ।

आधानकाले सोमे च वपनं सप्त मुन्मृतम् ॥ (मिताक्षरा ३ १०)

सात भूमिका (अज्ञानाच्या) — १ बीजप्रज्ञा, २ जाग्रत, ३ महाजगत्, ४ चक्षुः, ५ स्वप्न, ६ स्वप्नजगत् आणि ७ सुषुप्त या अज्ञानाच्या सात भूमेना आहेत. (यो. वा.)

सात प्राण मनुष्याचे ठिकाणी असलेले — १-२ कान, ३-४ दोन डोळे, ५ ६ दोन नाकपुड्या व ७ बाणी हे सात प्राण होत. (तैत्तिरीय श्रुति)
“ सप्त वै शरीर्यः प्राणाः ”

सात भूमिका मनुष्य जीवनांतल्या — १ जाल्य, २ पैगंड, ३ प्रेमिक, ४ सैनिक, ५ घाळिशी उलटलेली, ६ न्यायाधीश व ७ वृद्धावस्था. जग ही एक रंगभूमि असून तीत मानवजीवनांतल्या या सात भूमिका असतात. (As you like it)

सात भूमिका योग्याच्या योगाच्या — १ श्रवण, २ मनन, ३ निदिध्यासन, ४ विलापनी, ५ आनंद स्वरूपाची प्राप्ती, ६ स्वसवेदनरूप तुर्यावस्था व ७ नेत्रल विदेह-मुक्ति (तुर्यातीत अवस्था) (यो वा. निर्वाण प्रकरण)

सात मित्रदूषणे — १ गुह्य प्रकट करणे, २ याचना, ३ निष्ठुरता घरणे, ४ वचल स्वभाव, ५ राग, ६ खोटे भाषण आणि ७ जुगार.

रहस्यभेदो याच्या च नैपूर्य चर्चिचत्ता ।

शोधो नि सत्यता शूलमेतद्वै मित्रदूषणम् ॥ (सु.)

सात मुद्रा — १ खेचरी, २ मूचरी, ३ चाचरी, ४ अलक्ष, ५ अगोचरी, ६ त्राण्य आणि ७ घण्टुखी मुद्रा. (योगशास्त्र)

सात मूलभूत गंध घ्राणेंद्रियाला समजणारे — १ अगदीं तरल गंध, २ कर्तूरासमान गंध, ३ कन्नूरीसमान, ४ पुष्प गंध, ५ पुदीना वर्ग ६ तिप्तट आणि ७ दुर्गंध. इतर सर्व गंध या मूलभूत सात गंधांच्या मिश्रणानें बनले आहेत. (चिन्मयब्राह्मण, आगष्ट १९६३)

सात मोक्षधर्मप्रवर्तक — १ सन, २ सनस्तुज्ञात ३ सनक, ४ सनदन, ५ सनकुमार, ६ सनातन आणि ७ कपिल. हे सात प्रमुख साख्यज्ञानविशारद व मोक्षधर्मप्रवर्तक होत.

एते योगविदो मुख्या. साख्यज्ञानविशारदाः ।

आचार्या धर्मशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ॥ (सु.)

सात मंत्रसिद्धीचे उपाय — १ आमण, २ रोधन ३ वस्य, ४ पीडन, ५ पोषण, ६ शोषण आणि ७ दाहन. (कल्याण साधनाक)

(सात यज्ञ — १ अग्निष्टोम, २ अश्वमेध, ३ बहुमुर्वणक, ४ राजसूय, ५ गोमेध, ६ वैष्णव आणि ७ माहेश्वर. असे सात प्रकारचे यज्ञ करून रावणपुत्र इंद्रजितानें सिद्धि मिळालेली होती. (मा. रा. उत्तर अ. २९))

सात रथी यादव सैन्यांतील — १ चारुदेष्ण, २ चन्द्रदेव, ३ सात्यकि, ४ श्रीकृष्ण, ५ वीरराम, ६ सात व ७ प्रद्युम्न. (म. मा. सभा १४५८)

सात महारथी यादव सैन्यांतील — १ कृपणर्मा, २ अनाहृष्टि ३ समीम्, ४ समिर्विजय, ५ कक, ६ शकु व ७ कुति. (म. मा. सभा. १४५९)

सात रानधान्ये — १ कुलित्य-कुळीय, २ श्यामक-साग, ३ नीवार-देवसाळी, ४ कर्तिल-राननीळ, ५ गणेश-तृणधान्य, ६ धेणुयन-वेळूचे त्री आणि ७ मकेंक-एक प्रकारचे धान्य. (वि. पु.)

सात रुद्रगण — १ शक्रकर्ण, २ महाकर्ण, ३ कुमकर्ण, ४ सागरालय, ५ गणेशकर्ण, ६ गोकर्ण, आणि ७ पाणिकर्ण असे सात रुद्रगण आहेत. परंतु शक्राद्या अमित्र असल्यामुळे त्यांचीच नावे शस्त्रास दिली आहेत.

सात रेपा (हस्तसामुद्रिक शास्त्रात) — (अ) १ आयुष्यरेपा, २ मल्लरेपा, ३ अत करणरेपा, ४ धनरेपा, ५ आरोग्यरेपा, ६ रतिरेपा आणि ७ मन्मथ (विवाह) रेपा. अशा हातावरील रेपा हस्तसामुद्रिकात सांगितल्या आहेत. (प्रह्लादलिखित), (आ) १ आयुष्यरेपा, २ मल्लरेपा, ३ अत करणरेपा, ४ भाग्यरेपा, ५ विद्यारेपा, ६ बुधरेपा आणि ७ चंद्ररेपा.

सात ललितकला — १ गाय, २ गायन, ३ चित्रकला, ४ मूर्ति कला, ५ वालुकला, ६ नर्तनकला व ७ नान्यकला. अनेक माणसे एक समयावच्छेदकरून निचा आस्वाद घेऊ शकतात ती ललितकला.

सात वस्तूंचा संग्रह सौष्ट्यनष्टि करारा — १ स्त्रिया, २ रत्ने, ३ मित्रा, ४ धर्म, ५ सदाचार, ६ सुभाषित आणि ७ विविधकला.

स्त्रिया रत्नान्यथो विद्या धर्म औच सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वान् ॥ (मनु. २ २४०)

सात वार — १ रविवार, २ सोमवार, ३ मंगळवार, ४ बुधवार, ५ गुरुवार, ६ शुक्रवार आणि ७ शनिवार.

आदित्य. सोमा सोमश्च तथा बुधःशुक्रसती ।

भास्व शनैश्चरश्चैव एते सप्त दिनाविनाः ॥ (अथर्व. प्योतिप)

याच वर्षाची वाराची नावे सर्व माणाने सर्वत्र आढळतात.

सात वैदिक छंद — १ गायत्री, २ उष्णिह, ३ अनुष्टुप्, ४ वृहती, ५ पंक्ति, ६ त्रिष्टुप् आणि ७ जगती. छंद याचा अर्थ “मनाला प्रसन्न करणारे गानामध्ये रुचिर असे वृत्ताचे रूप.”

सात वैदिक देणग्या (वेदमातेच्या) — १ आयु, २ प्राण, ३ प्रज्ञा, ४ पशु, ५ कीर्ति, ६ द्रविण (घन) आणि ७ ब्रह्मवर्चसम् (ब्रह्मतेज).

सात द्यसनै राज्यशास्त्रांनी त्यागार्थीत — १ कटु भाषण, २ फटोर दड करणे. ३ घनाचा अपव्यय, ४ मद्यपान, ५ खियासनधी आसक्ति, ६ शिकारीत कालहरण व ७ जुगार.

सात शल्ये — (अ) १ दिवसाचा नितेज चंद्र, २ यौवन सपलेली स्त्री, ३ कमण्डील सरोवर, ४ निरक्षर मुंदर मुख, ५ द्रव्यलोभी प्रभु अपक्व धनी, ६ दारिद्र्य असलेला सज्जन आणि ७ राज्यहात दुर्जनाचा प्रवेश. ही सात शल्ये होत.

धृशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिज मुखमनधर स्वादुतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नुपाङ्गणगतः रत्नो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ (भ.गी. ५६)

(आ) १ समाक्षष्टपासूत होणारा उपद्रव, २ गर्विष्ठ लोकाचा उदामपणा, ३ प्रेमभगामुळे होणाऱ्या मानसिक वेदना, ४ न्यायाच्या कामी लागणारा विलग्न, ५ अधिकाऱ्याचे उदाम आचरण, ६ सहनशील गुणी माणसाना अज्ञ लोकाकडून मिळणारे लत्ताप्रहार व ७ दुर्बल प्रपंचभार डोरीवर घेऊन दु सह आयुष्य कठण्याचा प्रसंग. (हॅम्लेट अंक ३)

अतर्क्य असे दुर्दैव हें आठवें शल्य होय.

सात शब्दांत ब्रह्मविद्येचें रहस्य १ ब्रह्म—अक्षर म्हणजे अविनाशी तत्व, २ अध्यात्म—वस्तूचा मूल स्वभाव, ३ कर्म—सृष्टिव्यापार, ४ अधिभूत—नश्वरवस्तु—देह, ५ अधिदैवत—जीवात्मा, ६ अधियज्ञ—मगवत आणि ७ अतर्क्य भगवताचे स्मरण. या सात शब्दांत सर्व ब्रह्मविद्येचें रहस्य भगवान् श्रीहृष्णानें अर्जुनास सांगितलें. (भ. गी. ८-१ ते ५)

सात शारीर संस्था — १ अस्थिमस्था, २ स्नायुसंस्था, ३ अभिसरण संस्था, ४ श्वसनसंस्था, ५ पचनसंस्था ६ उत्सर्जकसंस्था व ७ मज्जासंस्था.

अस्थि स्नायूचाभिसरण श्वसन पचन तथा ।

उत्सर्जक च मज्जा च सप्त संस्था विशेषतः ॥ (सु.)

सात पद्मगुणसंपन्न भगवद्भक्त — १ वसिष्ठ, २ वामदेव, ३ नारद, ४ व्यास, ५ वाल्मीकि, ६ प्रह्लाद आणि ७ शुकाचार्य. (चतु श्लोकी भागवत)

सात 'स' कार दुर्लभ — १ संपत्ति, २ सरस्वती, ३ सत्य (सचोटी), ४ सतति, ५ सदानुग्रह, ६ सत्ता आणि ७ मुहूर्तसंचय.

'सत्तामुहूर्तसभारा सकारा सप्त दुर्लभा ।' (सु)

सात सत्याग्रही (रामायणकालीन) — १ विश्वामित्र, २ सीतामाइ- ३ लमण, ४ कच, ५ भरत, ६ श्रीराम आणि ७ शम्बूक. या सातानीं आपल्या ज्येष्ठसिद्धीसाठी सत्याग्रह केला होता (कल्याण-रामायणाक)

सात सहज प्रेरणा — १ प्रप्ता-आशा, २ निर्जीविता-जगण्याची इच्छा, ३ चिकीत्सा-फरण्याची इच्छा, ४ जिज्ञासा, ५ शोक, ६ भय आणि ७ अतृप्ति या सात सहज प्रेरणा होत (पातञ्जल यागसूत्र)

सात साधनें उत्कर्षप्राप्तीचीं — १ उद्याग, २ स्वायत्याग, ३ अह पणाचा विचार, ४ विश्वव्यापक प्रेम, ५ उत्साह, ६ निर्मयता व ७ स्वावलंबन. (स्वामी रामतीर्थ)

सात साधनें कीर्तीचीं — १ दान, २ पुण्य, ३ विद्या, ४ दकृत्व, ५ काव्य, ६ आज्ञा व ७ शौर्य.

सात साधने ब्रह्मज्ञान प्राप्त होण्याचीं — १ सत्संग, २ गुरुपासन शन, ३ सार-असार विचार, ४ परमवैराम्य, ५ श्रवण, ६ मनन आणि ७ निदिध्यास. (दा गो.)

सात सिद्धांत — १ पाचरात्रसिद्धान्त, २ कापिलसिद्धान्त, ३ अपा न्तरतमसिद्धान्त ४ ब्राह्मणसिद्धान्त, ५ पाशुपतसिद्धान्त, ६ हैरण्यगर्भासिद्धान्त आणि ७ शिवसिद्धान्त. प्राचीन चौदा विद्यारोरात्र हे सात स्वतंत्र सिद्धान्त मानले आहेत. (कल्याण-हिंदु संस्कृति अक)

सात सिद्धमंत्र — १ नृसिंह, २ राम, ३ विष्णु, ४ शंकर, ५ देवी, ६ गणेश व ७ गुरु. मंत्रांत सांगितलेल्या पण्यंत तत्काल प्राप्ती होण्याचे सामर्थ्य ज्याला प्राप्त झाले आहे तो 'सिद्धमंत्र' म्हणतात.

नृसिंहरामौ विष्णुश्च शंकरश्चाग्निश्च तथा ।

गजाननो गुरुश्चैव सप्तैते सिद्धमंत्रदा ॥ (शारदातिलक)

सात सूर्य — १ आरार्य, २ भ्राज, ३ पत्तर, ४ पतंग, ५ स्वर्णर, ६ ज्योतिर्गमान् व ७ विभास. ज्वाला प्रकाशित करणाऱ्या सूर्यात सात सूर्य समाविष्ट आहेत. खेरीज कस्यप नांवाचा व्याणखी एक आठवा सूर्य आपण पाहिल्याचे वैदिक कालचे त्रगोल शास्त्रज्ञ वर्णित. (ते-आरप्यक)

सात सोमसंरक्षक — १ स्वान, २ भ्राज, ३ अधारि, ४ नमारि, ५ हत्त, ६ मुहल, आणि ७ वृशानु. हे सात जण सोमसंरक्षक होत.

(तैत्तिरीय १ २ ७, वैदिक आर्चांचे ज्योतिर्विज्ञान)

सात सौभाग्य द्रव्ये — १ हळद, २ कुंकू, ३ शदूर, ४ पाजळ, ५ गळसरी, ६ मंगळसुत्र आणि ७ चुडा.

हृदिद्राकुलमश्नैव सिदुरात्रिसमन्वितम् ।

कज्जल कटसुत्र च सौभाग्यद्रव्यमुच्यते ॥ (वार्षिक व्रतपूजाविधि)

सात संकट (जोताळा) — १ अतिवृष्टि, २ अनावृष्टि, ३ उदीर पार होणे, ४ टोळघाड, ५ पाखराचा उपद्रव, ६ स्वयंत्याकडून अथवा ७ पर-स्वयंत्याकडून लुगट.

अतिवृष्टिरनावृष्टि शूलमा मूपका शुका ।

स्वचक्र परचक्र च सप्तैता ईतय स्मृता ॥ (मु.)

सात स्त्रीजातीय विभूति — १ कार्ति, २ सप्तति, ३ वाणी, ४ स्मृति, ५ बुद्धि, ६ धैर्य आणि ७ क्षमा. या सात स्त्रीजातीतील सात विभूति (परमेश्वरी अंश) होत.

एव नारा माशरा । या सातहि शक्ति अवधारी ॥

ऐसे ससार गजनेसरा । म्हणता बाह्य ॥ (ज्ञा. १० २८०)

सात स्वदेशी शृंगला (साधरकरप्रणीत) — १ वेदोत्तमदी २ व्यवसायमदी, ३ स्पशमदी, ४ सिंधुमदी, ५ मुद्दिमदी, ६ रोदीमदी आणि ७ वेदीमदी. महान् हिंदू राष्ट्राच्या एकलेल्या बांध आणणाऱ्या पण समाजत

फार मोडवर वज्जेत्या या सात न्या अथवा सात शब्दांच होत त्या उच्चेदून गळत्याच पाहिजेत, अस स्वातंत्र्यरीर सादर कर यानीं आप्रहानें प्रतिपादिले आहे.

सात स्वर्गप्राप्तीचीं महाद्वारे — १ तप, २ दान, ३ शम, ४ दम, ५ लज्जा ६ सरळपणा आणि ७ सबभूती दया. (म. भा. आदि, १० २२)

सात स्वातंत्र्ये — १ मायग-स्वातंत्र्य व मनस्वातंत्र्य, २ शांततेनें शस्त्राशिक्षण एकरूप व्रमण, ३ सुखा व सप्रस्वातंत्र्य, ४ सचारस्वातंत्र्य, ५ वास्तव्य स्वातंत्र्य, ६ सपत्नीय संपादन, धारण व वासव्यात लावणे आणि ७ व्यवसाय स्वातंत्र्य. हा सात स्वातंत्र्ये भारतीय नागरिकांना घेनेनें दिली आहेत (हिंदी राज्यरत्ना)

सात स्थाने उच्चाराची — १ ऊर्ध्व, २ ताट, ३ दान, ४ कट, ५ ओट, ६ नाफ व ७ अप्रयत्न-सहज उच्चारण.

सात होमद्वये — १ समिधा, २ तूप, ३ चव (मात), ४ लाक्षा, ५ मोहरी, ६ धव आणि ७ ताळ. हा सात प्रकारचीं द्रव्ये हवनीय होत

सातजण आश्रयास अपात्र — १ निम्बोगी, २ अधाशी, ३ लोकाच्या द्रवास पात्र झालेला, ४ कपरी, ५ निंदय, ६ देशकाल न लक्षणारा आणि ७ अनिष्ट वेप धारण करणारा. (म. भा. उद्योग ३७ ३५)

सात जणांना चरणस्पर्श करू नये — १ अग्नि, २ गुरु, ३ ब्राह्मण, ४ गाय, ५ कन्या, ६ वृद्ध, आणि ७ शिशु. (वृ. चा ७-६)

सात जणांचा जन्मच परोपकारार्थ — १ भूय, २ चंद्र, ३ मेघ, ४ वृक्ष, ५ नद्या, ६ गापी, व ७ सज्जन या सत्तांना परमेश्वराने मृष्टीच्या आरम्भा परोपकाराच उत्पन्न कर.

“ एते परापकाराय देवेन निर्मिता ” (मु)

सातजण झोपले तरीहि जागृत करावे — १ विद्यार्थी २ भेदक, ३ मार्गस्थ, ४ सुवलेला, ५ मयभीन, ६ काठीबाला आणि ७ रात्रासार.

विद्यार्थी भेदक पाय शुधार्थी मयकनार ।

माण्डारी प्रणिहारी च एत मुना प्रबोधयेत् ॥ (वृ. चा. १-६)

सातजण परमशुद्ध होत — १ मादया, २ डास, ३ वेद्या, ४ उंदीर, ५ याचक, ६ ग्रामाविकारी आणि ७ ज्योतिषी.

मक्षिका मशको वेद्या मूषको याचकस्तथा ।

ग्रामणोर्गणकश्चैव सप्तैते परमशुद्धाः ॥ (सौर. ६८-१८)

सातजण पित्यासमान — १ जन्म देणारा, २ पालन करणारा, ३ सासरा, ४ थोरला माऊ, ५ मनदीक्षा देणारा, ६ जन्म देणारा व ७ ज्ञान देणारा. (तत्त्व निज-विवेक)

सातजणांमुळे पृथ्वीची धारणा होते — १ गाय, २ ब्राह्मण, ३ वेद, ४ सर्ता स्त्री, ५ सत्यवादी पुरुष, ६ लोमहीन मनुष्य व ७ दानदार.

गोभिर्विप्रेश्च येदैश्च सर्ताभिः सत्यवादिभिः ।

अष्टवैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्वार्यते मही (स्कंद. माहेश्वर २-७१)

सात जणी मातेसमान — १ जन्मदानी, २ गुरुपत्नी, ३ ब्राह्मणी, ४ राजपत्नी, ५ गाय, ६ बाई व ७ मातृभूमि. (तत्त्व निज-विवेक)

सातजण योगपारंगत — १ मुमन, २ कुमुद, ३ शुद्ध, ४ छिद्रदर्शी, ५ मुनेश्वर, ६ मुनेन आणि ७ अशुमान्. असे सातजण योगपारंगत होऊन गेले.

मुमन. कुमुदः शुद्धश्छिद्रदृष्टा मुनेश्वरः ।

मुनेनश्चाशुमान्श्चैव सप्तैते योगपारंगाः ॥ (मत्स्य २०-१८)

सातजण सत्कर्मी क्षीण झाल्यामुळे अधिक शोभतात — १ सहाणेवर घासलेला हिरा, २ जखमी झालेला पराक्रमी असा शूर, ३ मदस्त्रावाने क्षीण झालेला हत्ती, ४ शरद्वृक्षत ओसरलेल्या नद्या, ५ प्रतिपदेचा चंद्र, ६ मुरतश्रमाने म्लान झालेली नवयौवना आणि ७ दान दिल्यामुळे धनहीन झालेले दाते.

मणिः क्षाणोद्गीढः समरविजयी हेतिनिहतो

मदक्षीणो नागः शरदि स्मरितः श्वानपुलिनाः ॥

फलादीश्वरश्च. मुरतश्रमिदा बाल्यव्या-

सनिशा शोभन्ते गलितप्रियवाध्यायिषु जनाः ॥ (भट्ट. नीति. ४४)

सातजण साक्षीस वर्ज्य — १ सामुद्रिक जाणणारा, २ पूर्वाचा चोर पण नंतर व्यापारी बनलेला, ३ शत्रुन वगैरे सागून दुसऱ्यास फसविणारा, ४ वैद्य, ५ शत्रु, ६ मित्र आणि ७ नष्ट, (म. मा. उद्योग. ३५ ४४)

सातजण सात गोष्टीमुळे बदल्य — १ देव-भावाने, २ राजसत्ताधारा-कलेमुळे, ३ काता-घनाने, ४ शत्रु-कपाने, ५ मित्र-सत्याने, ६ पुत्र-कृपने आणि ७ मोक्ष-ज्ञानाने प्राप्त होतो.

भावेन देव कल्या नरेद्रम् । घनेन काता कपटेन शत्रु ॥

सत्येन मित्र, कृपया च पुत्रम् । ज्ञानेन मोक्ष वशमानयन्ति ॥ (सु.)

सातजण स्वर्गाचे अधिपती — १ आराधारक पुत्र, २ प्रतिष्ठित भार्या, ३ नि स्वार्थी मेवज्ञ, ४ गुरुज्जाविषयी आदर असलेला, ५ प्रजापालक शासक, ६ स्वधर्मरत ब्राह्मण आणि ७ धारार्थी पतन पावलेला वीर पुरुष (चंद्रकांत भाग २ रा)

गीतासप्तक — १ भगवद्गीता, २ रामगीता, ३ गणेशगीता, ४ शिव गीता, ५ देवीगीता, ६ कर्पिलगीता या ७ अष्टावक्रगीता. या सात प्रमुख गीता होत

७॥

साडेसाती — एखाद्याची जन्मराशी व तिचा मागची व पुढची या तीन राशी क्रमप्याला शनिप्रहाला लागणारा प्रत्येक राशीला अडीच वर्षे याप्रमाणे साडेसात वर्षांचा काळ.

८

अष्ट अभिमानस्थाने — (अ) १ कुल, २ रूप, ३ ताह्य, ४ गव, ५ तन, ६ संपत्ति, ७ राज्य (अधिकार) आणि ८ दिवा, (आ) १ ज्ञान भिमान, २ कर्माभिमान, ३ विश्रामिमान, ४ धनाभिमान, ५ मूर्खपणाचा अभिमान, ६ बेलाभिमान, ७ मन्त्रप्राप्त आणि ८ अहंकार.

सातनी मय प्राशनाची मस्ती ।

आठवी मस्ती मीपणाची ॥ (सि. बो. ४७-७७)

अष्ट अमात्य (रामायणकालीन) — १ धृष्टि, २ जयत, ३ विजय, ४ मुराद्, ५ राट्टवर्धन, ६ अकोष, ७ धर्मपाल आणि ८ सुमन.

वृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राट्टवर्धनः ।

अकोषो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥ (वा. रा. बाल. ७-३)

अष्ट आत्मगुण — १ अनसूया-निर्मल्यता, २ भूतदया, ३ सहनशक्ति, ४ अनायास-शुद्ध कामासाठी शरिरास बट न देणे, ५ मागल्य, ६ दैन्यवाणे नसणे, ७ अंतर्बाह्य-पवित्रता आणि ८ अभिलाषबुद्धि नसणे. (भ. ब्राह्म.) (गीतमस्मृति). (आ) १ दया, २ क्षमा, ३ अनसूया, ४ शौच. ५ उद्वेग हीनता, ६ मगल, ७ अकार्पण्य-उदारता आणि ८ असृष्टा-निष्कामता. (आश्वलायन गृह्यसुत्र)

अष्ट आद्य गोत्र प्रवर्तक — १ कश्यप, २ अत्रि; ३ मरदाज, ४ विश्वामित्र, ५ गीतम, ६ जमदग्नि, ७ बरिष्ठ आणि ८ अर्गस्त. (म. भा. उपसंहार)

अष्ट आयुधे (श्रीकृष्णार्ची) — १ शस्त्र, २ चक्र, ३ गदा, ४ पद्म, ५ गोशृंग, ६ गोवर्धन, ७ पावा व ८ सुरली. भागवतात वर्णन केल्याप्रमाणे ही अशी अष्टमूर्ति असलेली मूर्ति मोहाडी (जि. नाशिक) येथे आहे. (मेसरी १४-९५६)

अष्ट आयुधे (देवीचीं) — १ शङ्ख, २ शूल, ३ गदा, ४ चक्र, ५ शंख, ६ धनुर्बाण, ७ भुशुडी व ८ परिघ. (दुर्गा सप्तशती १-८०)

अष्ट आय (आकार-स्वरूप) — १ ध्वज, २ धूम, ३ सिंह, ४ श्वान, ५ वृत्त, ६ गर, ७ गज आणि ८ उट. जागेच्या खरीददीच्या गुणाकारास आठाने मागून जी बाकी (जो अंक) राहील तीच आय म्हणतात. वास्तुसाठी नियोजितल्या क्षेत्राच्या क्षेत्रपट्टास आठानी मागून जो शेष राहतो त्यास आय म्हणतात. असे आय आठ आहेत. (शिल्पशास्त्र)

समा रचिली येथेही । आठही आय साधिले तळीं ।

अष्टदिक्पाल महान्डी । पायाचे मुठी स्थापिले (पा. प्र. १५-२५)

ध्वना धूमश्च सिंहश्च गुनको वृषमलया ।

सरश्चैव गरश्चैव वायसा वास्तु योनय ॥ (पात्रुत्ततनसमुच्चय)

अष्ट उपांगे (चेदाची) — १ प्राणिपद-व्याकरण, २ अनुपद, ३ छ, ४ मापा, ५ घम ६ मीमांसा, ७ याय आणि ८ कमसंहिता

अष्ट उपद्वीपे — १ म्वणप्रस्थ, २ गुड, ३ जावर्जन, ४ रमणक, ५ मदर हरिण, ६ पाचन्व्य, ७ सिंहल आणि ८ लक्ष हीं आठ उप द्वीपे ब्रुद्धीपाच्या आसमनात् क्षार समुद्रात आहेत (भाग स्कंध ५ अ १९)

अष्ट उपरत्स — (अ) १ गधक, २ गरु, ३ हिराकस, ४ तुरी, ५ हरताळ, ६ मनर्दाळ, ७ अज्ज आणि ८ कुतुष्ट (२१ समुच्चय)
(आ) १ हिराकस, २ गरु, ३ शिराजित, ४ मुना, ५ गधक, ६ हरताळ, ७ तुरी आणि ८ रसकापूर. (रसायनसार)

अष्टाध्यायी — पाणिनीयुत व्याकरण मूनाचे आठ अध्याय

अष्ट ऐश्वर्ये — १ दासदासी, २ नौकर, ३ पुन, ४ बधुवग, ५ वास्तु, ६ वाहन, ७ धन आणि ८ धान्य

दासी मृत्यु क्षुभे बधुवगस्तु वाहनमव च ।

धन धान्यमिदं प्राक्तमैश्वर्ये प्रकृतिं तन् ॥ (सु)

अष्ट कमल (हृत्तयोग) — १ मूलाधार, २ रिगुड, ३ मणिपूर, ४ स्वाधिष्ठानचक्र, ५ अनाहत, ६ जाज्ञाचक्र, ७ सहस्रारचक्र आणि ८ ब्रह्मरूप हृत्तयोगात मूलाधारापासून कशाळपयेत मित्र मित्र स्थाना हीं आठ कमले मानगीं गलीं जास्त त्यास अष्ट कमल म्हणतात

अष्टकरिणी — १ अन्नमू, २ कपिला, ३ पिंगला, ४ अनुपमा, ५ ताम्रकर्णा, ६ गुप्तरती, ७ अगना व ८ अज्जनावती या आठ दिग्गज स्त्रिया हात (गंगाण सधुकाश)

अष्टकाल — १ निशान-सूर्योदयापूर्वीचा दान तासाचा काळ, २ प्रात काळ, ३ पूवाह्न, ४ मध्याह्न, ५ अनराह्न, ६ सायाह्न ७ प्रशान व ८ निशा-रात्रीचा समय अन्न अहाराचाचे आठ भाग मानले आहेत.

अष्ट कुलात्रल — १ नील, २ निषध, ३ गिण्याच, ४ मान्यवान, ५ मल्य, ६ गधमादन, ७ हंसमू आणि ८ हिमालय

अष्ट कुमारिका — १ दयती, २ मालिनी, ३ कौमुदिका, ४ मुशीला,
५ भावि, ६ उन्नति, ७ पुष्पावती व ८ चद्रिका. ह्या इद्राच्या कुमारिका
मानलेल्या आहेत. (कथाकल्पतरु)

अष्ट कृष्ण — १ श्रीनाथ, २ नवनीतप्रिय, ३ मथुरानाथ, ४ विठ्ठलनाथ,
५ द्वारकानाथ, ६ गोकुळनाथ, ७ गोकुळचंद्रमा आणि ८ मनमोहन. अशा
श्रीकृष्णाच्या आठ प्रतिमास बह्म संप्रदायात अष्टकृष्ण अशी सत्ता आहे.
(आदर्श हिंदी शब्दकोश)

अष्टगण (काव्यशास्त्र) — अक्षराच्या-गुळगुल्यावरून दिलेली सत्ता-
गण तीन अक्षराच्या होतो हे आठ असून त्यांची नावे, म, य, र, स, त, ज, भ,
ष न अशी आहेत.

अष्टगण (चर्चा) — कवितेन अक्षराच्या गुळगुल्यावरून पाडलेले बर्ग.
असे आठ आहेत.

‘अष्टम तगराचे गव लण । गघाष्टक देवीचे’ (‘देवी महाम्य’)

अष्टगुण अमात्यपदास आवश्यक — १ शुभ्रा, २ श्रवण, ३ ग्रहण, ४ धारण, ५ ऊहन (अदाज), ६ तर्क, ७ अपोहन-अविद्या निरसन व ८ असत्तक निरसन (म मा मीप्प अ ८५)

सविलास अविद्या निरसन । अपोहन या नाव ।

(ए. मा १३ १८०)

अष्टगुण (चुर्दीचे) — १ शुभ्रा, २ श्रवण, ३ ग्रहण, ४ धारण, ५ चितन, ६ ऊहापोह, ७ अधविज्ञान आणि ८ तत्त्वज्ञान

शुभ्रा श्रवण चित्र ग्रहण धारण तथा ।

ऊहापोहोऽधविज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणा ॥ (फ. नीति)

अष्ट गुरु — (अ) १ मातापिता, २ दाई, ३ कुलोपाध्याय, ४ विद्या गुरु, ५ मन गुरु, ६ उपासना गुरु, ७ ब्रह्मज्ञानी व ८ मुक्तदाता (पंचग्रंथी)
(आ) १ मोक्षगुरु, २ वेदगुरु ३ निषेधगुरु, ४ काम्यगुरु, ५ सचक गुरु, ६ वाचकगुरु, ७ कारकगुरु व ८ विहितगुरु

विहिता गुरुमित्येवमथा गुरुवामना ॥ (विनेयचिंतामणि)

अष्टग्रही — एका राशीत आठ ग्रह भ्रमण या यागाल अष्टग्रही म्हणतात असा याग साधारणपण ८०० वर्षांनी येतो महाभारतकाठी तत्पत्र पुर्वीराज चहाणच्या काली (अकरावे शतक) हा योग आला ह्या अष्ट म्हणतात ते ग्रह असे — १ मंगळ, २ शनि, ३ चंद्र, ४ रवि, ५ बुध, ६ उर, ७ वज्र आणि ८ गुरु होत या योगानुळे पुर्वीवर पुराच्या पाण्याचे लागू वा रक्ताचे पात्र बहातात

अष्टग्रहीकराशिग्या गालयागप्रवर्तित ।

प्रावयन्ति महीं सर्वा जनेन कविरेण वा ॥ (ज्यानिपशाम्ब)

असा याग सन १९६२ फेब्रुवारीत होना त्यानळी पुण्याजवळील पानरेंत धरण फुल्ल (दि. १२ जुलै १९६०) निरनिराळ्या नशाना महापूर येऊन विहार वगैरेकड जलप्रलय झाले

अष्ट छाप — १ सूरदास, २ कृष्णदास, ३ परमानंददास, ४ तुमनदास, ५ चतुर्मुखादास, ६ छीतन्दासी, ७ नन्दास व ८ गोविंदस्वामी ह श्री वह्मन्चार्याचे प्रमुख शिष्य व आचार्य हान गाना अष्ट छाप अष्ट म्हणतात

अष्टतारिणी — देवी महावतीच्या आठ मूर्ती. १ तारा, २ उग्रा, ३ महोग्रा, ४ वज्रा, ५ काली, ६ सरस्वती, ७ कामेश्वरी व ८ चामुण्डा. (आदर्श हिंदा कोश)

अष्टतारा — १ तारा, २ उग्रा, ३ महोग्रा, ४ वज्रा, ५ नीला, ६ सरस्वती, ७ कामेश्वरा व ८ मद्रकाली अशा तारा देवता आठ प्रकारच्या आहेत (मायातन)

अष्टताल — अष्टताल ८४ इंच. मानवाची उंची सामान्यतः आठ ताल मानलेली आहेत. नवताल पुरुष हा अष्ट पुष्प हाय. (संस्कृतिकोश)

अष्ट तैल — १ कुसुम-करंडी, २ अतसी-जवस, ३ सपप-मोहरा, ४ शिरस, ५ नारळ, ६ करज, ७ मधु आणि ८ रसगुप्त.

अष्ट दर्शन — (अ) १ गुरु, २ माग्यवान्, ३ दाता, ४ कामधेनु, ५ आरसा, ६ प्रभु, ७ सूर्य आणि ८ ईश्वर. (पांडवप्रताप), (आ) १ वही, २ तूप, ३ आरसा, ४ मोहऱ्या, ५ बेल, ६ गोरोचन, ७ मुवर्ण आणि ८ पुष्पमाला.

अष्ट द्रिष्टी — १ अन्न, २ वस्त्र, ३ निवास (घर), ४ भूमि, ५ सतती, ६ संपत्ति, ७ आनंदइष्ट व ८ मित्रपरिवार. या आठही गोष्टींचा, ज्याचे ठिकाणी नसाव, अशाच म्हणतात.

अष्टदिशेच्या आठ सिंहाचीं नावे (शिष्यउत्तरपत्तीच्या सिंहासनाचे) सिंहावरील आसन म्हणजे सिंहासन. १ पूर्वेष-शिव, २ आग्रयेस-हयश, ३ दक्षिणेष-नाग, ४ नैऋत्येष-नेसरी, ५ पश्चिमेस-मृगश्र, ६ धायत्येष-शालू, ७ उत्तरेस-गन्धर्वा आणि ८ इशान्येष-हरि. (श्रीशिवराज्याभिषेक)

अष्ट द्वारपाल गौरीचे — १ जया, २ विजया, ३ अजिता, ४ अपराजिता, ५ निमक्ता, ६ मगला, ७ माहिनी व ८ स्तमिनी.

(Vastushastra VOL II)

अष्टदुर्ग — १ गिरिदुर्ग, २ वनदुर्ग निविडअरण्य, ३ गडदुर्ग, ४ गुहा, ५ उल्बदुर्ग, ६ ग्रामदुर्ग, ७ वनदुर्ग-दलदल व ८ समावती तटदुर्ग. असे सरक्षणार्थ आठ प्रकार प्राचीनकालीं होते.

“सत्तम ग्रामदुर्गं श्यात् कोष्ठदुर्गं तथाष्टकम्” (दैवज्ञविलास)

अष्ट द्वारपाल चादिकेचे — १ वताळ, २ कार, ३ पिगार, ४ भुट्टी, ५ धूम्रक, ६ वक्र, ७ राक्ष व ८ मुलाकन (Vastushastra VOL II)

— अष्टद्वारपाल (श्रीविणूचे) — (अ) १ चट, २ पापदचड, ३ भद्र, ४ सुभद्र, ५ जय, ६ विजय, ७ घाता व ८ विघाता (दु श का) (आ) १ जय, २ विजय, ३ प्रचट, ४ चट, ५ नद, ६ सुनद, ७ कुनद आणि ८ कुमुदाश्च

नद सुनद कुमुद कुमुदाश्चस्तथैव च ।

अथौ ऽह द्वारपालाश्च कालाद्या अपि पापदा ॥ (गण्ड व्रतका १७ २)

— अष्ट द्वारपाल (श्रीशिवाचे) — (अ) १ नदा, २ भृगी, ३ रिगि, ४ रुद्र, ५ गणग, ६ उमामहेश्वर, ७ वृषभ आणि ८ महाकाल (वृ ना पुष ६६-८३)

(आ) १ नदा, २ महाकाल, ३ हेरन, ४ भृगी, ५ हुमुल, ६ पात्र, ७ सित आणि ८ अशित (Vastushastra VOL II)

अष्ट दिक्पाल — आठ दिशा पालन करणाऱ्या दयता १ पृथ्वी-भद्र, २ आग्नेयीचा-अग्नि, ३ दक्षिणेचा-यम, ४ नैऋत्यचा-निकृति ५ पश्चिमचा-वृषण, ६ वायव्येचा-मस्तू, ७ उत्तरेचा-कुबेर आणि ८ ईशान्येचा-इश हे अष्ट दिक्पाल हात (अमरकोश)

अष्ट दिग्गज — १ ऐरावत, २ पुष्पाक्ष, ३ वामन, ४ कुमुद, ५ अञ्जन, ६ पुष्पदन्त, ७ सावभौम आणि ८ सुप्रतीक अस आठ दिशास त्याच्या आधारावर ह सव ब्रह्माचे स्थिर हाऊन राहिले आहे, अस आहती आहेत (बृहन्नारणीय)

अष्ट देवयोनि — (अ) १ ब्रह्मा, २ प्रजपति, ३ देव, ४ गंधर्व, ५ यक्ष, ६ राक्ष, ७ पितर आणि ८ पिशाच (आ) १ निरर, २ चारण, ३ यक्ष ४ पिशाचर, ५ गंधर्व, ६ सिद्ध, ७ यार्ग आणि ८ मुनि (तुलसी शठप्रकाश) (इ) १ अप्सरा, २ गंधर्व, ३ यक्ष, ४ राक्ष, ५ निरर, ६ पिशाच, ७ गुरुक आणि ८ सिद्ध

विशाघराप्सरा यक्ष राक्ष गन्धर्वकिन्नरा ।

पिशाचा गुरुक सिद्धा भूताऽमी दद्यान्नाय ॥ (अमरकोश)

अष्टदेह — १ स्थूल, २ सूक्ष्म, ३ कारण, ४ महाकारण, ५ विराट्, ६ हिरण्यगर्भ, ७ अव्यावृत्त व ८ मूलप्रकृति. (दा. बो. १७-८).

अष्ट दैवप्रकार व त्यांचे अधिपती ग्रह — १ स्वर्ग-शनि, २ कुलर्ग-राहु, ३ मातृगर्ग-चंद्र, ४ पितृगर्ग-रवि, ५ सततिकर्ग-गुरु, ६ पत्नीमुख-शुक्र ७ बाह्य दैव-बुध व ८ गृहदैव-मंगळ. (दैवयोगविचार)

अष्ट दीप जैन धर्म) — १ शका, २ काथा, ३ विचित्रित्वा, ४ मूढ दृष्टि, ५ अनुपगूहन, ६ अवात्सल्य, ७ अस्मितिकरण आणि ८ अप्रभावना.

अष्टद्रव्ये — १ अश्वत्थ, २ उदुंबर, ३ प्लव, ४ न्यग्रोध, ५ समिधू, ६ तिल, ७ पायस व ८ आज्य-हीं यशीय अष्ट द्रव्ये मानली आहेत.
(संहृति कोश)

अष्टधातु — १ सोने, २ रुपे, ३ तांबे, ४ कथील, ५ शिसे, ६ पितळ, ७ लोखंड आणि ८ तिसे पोलाद किंवा पारा.

अष्ट धामे श्रीविष्णूर्ची स्थाने — १ निजुगी नारायण-हिमाख्य, २ मुक्तिनाथ-नेपाळ, ३ धत्रीनाथ, ४ जगन्नाथपुरी, ५ रगनाथ-भीरगम्, ६ गया, ७ पंढरपूर आणि ८ तिरुपती,

अष्टधा प्रकृति — १ प्रकृति, २ महत्त्व, ३ अहकार, ४ शब्द, ५ स्पर्श, ६ रूप, ७ रस आणि ८ गंध. या अष्टधा प्रकृतीनासुन ब्रह्माह्कोश उत्पन्न झाला. (भागवत, स्कंध, ३ अ. ११ तळटीप) (आ) १ पृथ्वी, २ आप, ३ तेज, ४ वायु, ५ आकाश, ६ मन, ७ बुद्धि व ८ अहकार. शरीर हे या आठ तत्त्वांचे बनलेले आहे. (भ. गी. ७-४)

आप तेज गगन । महीं मास्त मन ॥

बुद्धि अहकार हे मित्र । आठे भाग ॥ (श. ७-१८)

अष्ट नाग — १ अनंत, २ शम्भुकि, ३ तक्षक, ४ वसंतक, ५ शङ्ख, ६ कुल्कि, ७ पद्म आणि ८ महापद्म. अशी नागजातीची आठ कुले.

अष्टनायिका (अ) (श्रीकृष्ण स्त्रिया) — १ रुक्मिणी, २ सत्य-भामा, ३ जेमनी, ४ कालिंदी, ५ मित्रविद्या, ६ यारजिती, ७ भद्रा आणि ८ लम्पणा; (आ) साक्षिण्यांतील — १ वाद्ययन्त्र, २ निरहोचरिना,

३ स्वाधीनमर्तृसा, ४ कल्हातरिता, ५ रङ्गिता, ६ विप्रलम्बा, ७ प्रोपिनमर्तृसा
आणि ८ अभिसारिका: (इ) १ गुप्ता, २ निदग्धा, ३ लक्षिता, ४ कुल्ला,
५ अनुसमना, ६ मुदिता, ७ कन्यका आणि ८ सामान्या; (ई) १ स्त्रीया,
२ परत्रीया, ३ वेश्या, ४ मुग्धा, ५ प्रौढा, ६ मग्या, ७ मानववती व ८
धीरा. (शृंगारनायिका)

नायिकाचे एकदर ११५२ प्रकार मानुष्यद्रुत रसमजिरीत वर्णिलेले असून
त्यातील या प्रसुप्त आठ प्रकारच्या नायिका होत. (नाट्यशास्त्र)

तथा अभिसारिका चैव इत्यष्टौ नायिका स्मृत्यः ॥ (भ. ना. २२-२०४)

अष्ट निधि — १ पद्म, २ महापद्म, ३ मकरनिधि, ४ कच्छपनिधि,
५ मुद्गुदनिधि, ६ नदननिधि, ७ नीलनिधि व ८ द्युतनिधि. हे आठ निधि
गृहणे मानवाच्या सप्तर्षीच्या देवता. या आठही निर्धाची अधिकारी देवता
रुक्मी आहे. (मार्कंडेय पु. ६८)

अष्ट नृत्यांगना देवलोक्या—१ घृताची, २ तिलोत्तमा, ३ ऊर्वशी,
४ रभा, ५ मेनका, ६ मुनेशी, ७ मञ्जुषा आणि ८ पूर्वचिंति.

“ अष्टनायिका नृत्य करिती ” (शिवलीलामृत, अ ३)

अष्ट पल्लवी भाषा — १ अकरलवी, २ करपल्लवी, ३ नेत्रपल्लवी,
४ द्युतपल्लवी, ५ वार्जितपल्लवी, ६ चातुर्यपल्लवी, ७ भाषापल्लवी आणि
८ ओष्ठपल्लवी.

अष्ट पाश — (अ) १ घृणा (किळस), २ शका, ३ मय, ४ लज्जा,
५ जुगुप्सा (निंदा), ६ कुल, ७ शील आणि ८ जती.

घृणा शङ्का मय लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।

कुल शील च मान च अष्टौ पाशा प्रकीर्तिता ॥ (सु.)

(आ) १ आशा, २ मय, ३ लज्जा, ४ मीति, ५ जुगुप्सा, ६ काम,
७ क्रोध आणि ८ अतिलोभ. (वेदान्तसूय).

पाशबद्धो मयेज्जीव पाशमुक्त सदाशिव ।

या पाशानीं बद्ध असतो तो जीव आणि त्याच्यापासून मुक्त असतो तो
सदाशिव होय. (संहति कोश)

अष्टपुत्रा सौभाग्यवती मंत्र — विवाहित सौभाग्यसंपन्न स्त्रीस आशीर्वाद देण्याविषयींचा सवेत. स्त्रीस मिमान आठ पुत्र व्हावेत अशी वैदिक ऋषींची मागणी असे.

अष्टपुत्रा मन्य च सुमगा च पतिप्रता । (ऋग्वेद टाठवें अष्टक)

अष्ट पुष्टे (पूजेचीं) — १ अहिंसा, २ इन्द्रियसंयम, ३ भूतदया, ४ धर्मा, ५ शम, ६ दम, ७ ध्यान, ८ सत्य. या आठ पुष्ट्यांनी केलेली पूजा भगवानाला प्रिय आहे.

अष्ट प्रकार (गणिताचे) — १ सक्कल-मिळणी, २ वेवकलन-बजावारी, ३ गुणन-गुणाकार, ४ भाजन-भाग्याकार, ५ वर्ग, ६ वर्गमूळ, ७ घन व ८ घनमूळ. असे गणिताचे आठ प्रकार आहेत. त्यास गणिताचे परिक्कमाष्टक म्हणतात

अष्ट प्रतिमा — १ शिला, २ मृत्तिका, ३ धातु, ४ रत्न, ५ काष्ठ, ६ बाहुसा, ७ चित्रलेखन आणि ८ मनोमय. अशा आठ प्रकारांनी प्रतिमा-पूजन करता येते (देवीमाहात्म्य)

अष्ट प्रधान (शिरोनिर्मित) — (अ) १ पतप्रधान, २ पत अमात्य, ३ पतसचिव, ४ मंत्री, ५ सुमत, ६ सेनापति, ७ न्यायाधीश आणि ८ पंडित-राज. (आ) १ सुमत-आयव्यय प्रविज्ञता, २ पंडित-धर्मतत्त्ववित्, ३ मंत्री-नीतिकुशल, ४ प्रधान-सर्वदशी, ५ सचिव-सेनाधिन्, ६ अमात्य, ७ प्राड्विवाक-लोकशासनतज्ज्ञ आणि ८ प्रनिनिधि-कार्याकार्ये प्रविज्ञता. (शुक्लनीति)

अष्ट भाव (आध्यात्मिक) — १ धर्म, २ ज्ञान, ३ वैराग्य, ४ प्रेक्षय, ५ अधर्म, ६ अज्ञान, ७ अवैराग्य (आसक्ति) आणि ८ अनेक्षय. (शांकरभाष्य)

अष्ट भूतगण — १ शाखिनी, २ यातुधान, ३ वेताळ, ४ ब्रह्मराक्षस, ५ भूत, ६ प्रत, ७ पिशाच व ८ प्रमय (शिव. पु. अ. ४०)

अष्ट भैरव — भैरव म्हणजे मयकर, शिवाच एक नाव आहे. (अ) १ असिताग, २ महार, ३ हरु भैरव, ४ काल, ५ क्रोध, ६ ताम्रचूड, ७ चंद्रचूड आणि ८ महाभैरव. हीं शिवगणातीत देवतेचीं आठ स्वरूपे होत, (आ) १ असिताग, २ हरु, ३ चुणुभैरव, ४ क्रोध, ५ उन्मत्त भैरव, ६ कपाल भैरव, ७ मीपण आणि ८ सहार भैरव. (ब्रह्मवैवर्त) (३)

१ शम्भुदेव, २ महादेव, ३ त्रिकाळा, ४ विष्णु, ५ कार्त्तिकी, ६ मणिमधन,
७ सुनाम व ८ आलेख (सि या अ १९)

अष्ट भोग — (अ) १ सुगंध, २ स्वा, ३ वस्त्र, ४ गायन,
५ ताबूल, ६ मान्न, ७ शय्या आणि ८ पुष्पे

सुगंध बनिता वस्त्र गात ताबूलमान्नम् ।

शय्या च कुसुम चैव मागाष्टकमुदाहृतम् ॥ (कायस्थप्रदाप)

(आ) १ अन्न, २ उदक, ३ ताबूल, ४ पुष्प, ५ चदन, ६ वस्त्र,
७ शय्या आणि ८ अलंकार (मुक्तेश्वर समा ३-११२)

अष्ट मद (जैनधर्म) — (अ) १ शानमद, २ पूजामद,
३ शरारमद, ४ कुलमद, ५ जातिमद, ६ तपोमद, ७ धनमद, आणि ८ बलमद

(आ) १ कुल, २ दुष्पणा, ३ धन, ४ रूप, ५ यौवन, ६ निद्रा,
७ अधिकार आणि ८ तपस्या

कुल छल धन चैव रूप यौवनमद च ।

निद्रा शान तपश्चैव एत चाष्टमदः स्मृता ॥ (कणहस)

(इ) १ धनमद, २ पुत्रमद, ३ राज्यमद, ४ यौवनमद, ५ स्वामद,
६ निद्रामद, ७ स्थानमद आणि ८ पानमद (इ) १ देहमद, २ यौवनमद,
३ स्त्रीमद, ४ धनमद हे चार प्रापचिकट्या आणि ५ निद्रामद, ६ तपमद,
७ सिद्धिमद आणि ८ ज्ञानमद हे चार पारमार्थिकट्या अस आठ मद हात
(निश्चलतत्त्वज्ञानदण्ड)

(जा) १ सिंह, २ वृषभ, ३ गज, ४ पूर्णोदक कुम्भ, ५ व्यजन, ६ निशाण, ७ वायु आणि ८ दीप.

मृगराचा वृषो नाग कलशो व्यजन तथा ।

वैजयंती तथा भेरा दीप इत्यष्टमगलम् ॥ (सु)

अष्ट मगलचिह्न (जैनधर्म) — १ मत्स्यसुगुल्म, २ नन्दावर्त ३ मद्रासन, ४ कुम्भ, ५ श्रीवत्स, ६ दण्ड, ७ सम्पुर्ण आणि ८ स्वस्तिक

अष्ट मगल घृत — १ वसुध, २ काष्ठ, ३ ब्राह्मी, ४ माह्वरा, ५ उषलवरी, ६ संवलाण, ७ पिंपली आणि ८ तूप याच्या मिश्रणाने विधियुक्त बनविलेले तूप हे बुद्धिवर्धक आहे (योगरत्नाकर)

अष्ट मजरी (विदूषकी अथवा थट्टेखोर सख्या) — १ रूपमजरा, २ मनुलीलमजरा, ३ रसमजरा, ४ रतिमजरी, ५ गुणमजरा, ६ त्वलासनजरा, ७ लग्नमजरी, ८ कस्तुरीमजरी अशा श्रीकृष्णपत्नी राधेच्या आठ सखी ह्याच्या (कल्याण भास्वो १९५४)

अष्ट मंत्री (रामायणकालीन) — १ वसिष्ठ, २ वामदेव हे दान ऋषि ऋषिब्रज, ३ सुयश, ४ जानालि, ५ काश्यप, ६ गौतम, ७ माकड्येय व ८ कश्यप अशी राक्षसनावर नियमन करणारी मंत्रिसंस्था रामायण काला हाती

वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथापरे ।

सुयशाऽप्यथ जानालि काश्यपोऽप्यथ गौतम ॥

माकड्येयस्तु दीधामुस्तथा कल्यायना द्विज ॥ (वा रा बा ७४)

अष्ट मर्यादागिरी — १ हिमालय, २ हेमकुट, ३ निषध, ४ गंध-

मादन, ५ नील, ६ श्वेत, ७ शम्भवार आणि ८ माल्यवान हे आठ माठ

पर्वत जलस्रोतापासून ते त्यातील नऊ मागाच्या मर्यादा आहेत

अष्ट महाराज — १ वातयाचि, २ जम्भरी, ३ कुष्ठ, ४ मह, ५ उदर, ६ भगदर, ७ अश (मूळव्याध), आणि ८ समहणी (वाग्म)

अष्ट मांगल्य — १ आरसा, २ फणी, ३ कुक्काचाकरण, ४ पांढऱ्याची

डोरी, ५ गंधपान, ६ शरी, ७ माप आणि ८ दिवा हा आठ गुप्त चिह्न

मानिनी आहेत हे अष्ट मांगल्य करळाने निरोपत सर्व मंगल प्रसंगी लागत

(श्री मासिक फत्र १९६३)

अष्ट महासिद्धि — १ अणिमा-गरार सूत्र हाणें, २ माहमा-गरार मोट हाण, ३ हलक होणें, ४ प्राप्ति-सर्व प्राण्याच्या इद्रियाशी त्या त्या इद्रियाच्या अधिपती देवताच्या रूपानें सवध घणें, ५ प्राक्कश्य-एव्हक व पारलौकिक स्थाना भाग व दशनाचें सामर्थ्य येण, ६ इशिना-मायेची दशाच्या ठिकाणी असणारी प्ररणा, ७ वशिना-वासक्त न होणें आणि ८ प्राक्कश्य-इच्छा करानी त मुक्त अमर्याद प्राप्त हाणें (ए भा १५-४२ त ४७) या आगलेरान वाटेन ती इच्छा पूर्ण होणें अशी एक “ कामवसचित्त्व ” नामक नववी सिद्धि महामिर्झातच मान्त अस म्हणतात. (माकली विशेषक)

अष्ट माता (द्यायाच्या) — १ स्वात्म्य, २ प्रतिमा, ३ अभ्यास, ४ मक्ति, ५ विद्वत्पया, ६ नृभ्रुता, ७ सृतिशब्द आणि ८ अनिवेद (सनाधान)

स्वात्म्य प्रतिमाभ्यासो मक्तिर्विद्वत्पया नृभ्रुता ।

सृतिशब्दमनिवेदश्च मातराष्ट्री कवत्यस्य ॥ (सु.)

अष्ट मातृका (देवशक्ति) — (अ) १ ब्राह्मी, २ माहेश्वरी, ३ कौमारी ४ वैष्णवी, ५ वाराही, ६ द्वाणी, ७ चामुण आणि ८ महालक्ष्मी या आठ देवशक्त आहेत विवाहादि मंगलप्रसंगा यांची पूजा करतात (भा) १ रौद्री, २ वैष्णवी, ३ ब्राह्मी, ४ कुमार, ५ वाराही, ६ नारसिंही, ७ चामुडा, ८ माहन्त्री (कर्शासत्र) (इ) १ योगेश्वरी, २ माहेश्वरी, ३ वैष्णवी, ४ ब्रह्माणा ५ कौमारी, ६ इन्द्रा, ७ यमदन्वरा व ८ वराहा (वराहपुराण)

अष्ट महाद्वादशी — १ उमीलनी, २ कञ्जुली, ३ तिरुशा, ४ पञ्च वर्धनी, ५ ज्या, ६ विजया, ७ ज्यन्ती आणि ८ पापनाशिनी (ब्रह्मवैवर्तपुराण)

अष्ट महौषधी — १ सहदेवी, २ वचा, ३ त्याघ्री ४ वल्ग ५ नाव वग, ६ शङ्खुपुपी, ७ सिंही व ८ मुक्तल देवच्या अमिपकास या आठ महौषधींचा उपयोग करावयाचा असता (मत्स्य २५७-२६०-१०)

अष्ट महारस — १ वैश्रान्तमणि, २ दिग्वृद्ध, ३ पारा, ४ हलहट, ५ कतुहट, ६ चक्रक, ७ स्वर्णमाती व ७ रौप्यमाती. (आयुर्वेद)

अष्ट मूर्ति — (अ) १ पृथ्वी, २ आप, ३ तेज, ४ वायु, ५ आकाश, ६ सूर्य, ७ चंद्र आणि ८ ऋत्विज या ब्रह्माच्या आठ मूर्ता होत. (वज्रसूक्त); (आ) (शिवदेवतेच्या) — १ शर्व, २ भव, ३ रुद्र, ४ उग्र, ५ भीम, ६ पशुपति, ७ ईशान आणि ८ महादेव. या शिवदेवतेच्या आठ मूर्ति आठ तत्त्वामध्ये अधिष्ठित आहेत. (वायुपुराण)

अष्ट मूत्रं औषधी (आयुर्वेद) — १ गाय, २ ग्हेस, ३ शेळी, ४ मेंढी, ५ हत्तीण, ६ घोडा, ७ गाढवी व ८ टडीण (मुशुन सूत्र ४५ १०)

अष्ट भुजा — १ सुरभी, २ शान, ३ वैराग्य, ४ योनि, ५ शय, ६ पक्व, ७ ध्या व ८ निवाणकम्. देवीच्या पूजेचे प्रसंगी करावयाच्या या आठ प्रस्तराच्या मुद्रा. ज्ञानाच्या शेवटी या मुद्राच प्रदर्शन करतात. (शुक्ल-आह्निक सूत्रावलि)

अष्ट योगिनी — (अ) १ मंगला, २ विंगळा, ३ धन्या, ४ भ्रामरी, ५ मद्रिका, ६ उल्का, ७ सिद्धा आणि ८ सकृत्. या पार्वतीच्या आठ सख्या. या शुभाशुभ फल देणाऱ्या आहेत. (आ) १ मार्जनी, २ कर्पूर-निलम्बा, ३ मलयगंधिनी, ४ कौमुदिका, ५ मेरुडा, ६ माताली, ७ नायर्का आणि ८ जया किंवा शुभाचारा. (म. श. को. विभाग ७)

अष्टयंत्रबल सिद्धि — प्राचीनकाली युद्धोपयोगी अशा अष्टयंत्रबल सिद्धि प्रसुत होत्या. हा आठ प्रकारची बाहेरून हातीं तीं—१ दिव्य विमान, २ पुष्पक विमान, ३ वीर विमान, ४ रत्न विमान, ५ हयंश्र विमान, ६ प्लव विमान, ७ अमृतगवी आणि ८ शिला सनरिणी. (चितनरे नये चरण)

अष्ट रस — १ शृंगार, २ हास्य, ३ करुण, ४ रौद्र, ५ वीर, ६ भयानक, ७ वीमल आणि ८ अद्भुत. हे आठच रस नाट्यशास्त्रानुसार मरतकाली मानीत असत.

शृंगारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका. ।

वीमलाद्भुतसत्तौ चैत्यष्टौ नाट्ये रसा स्मृता ॥ (म. नाट्य ६-१६)

अष्ट रस — (आ) शृंगार, वीर, करुण आणि हास्य हे चार प्रकृत रस व वीमल, रौद्र, भयानक व अद्भुत हे चार गौण रस होत. कोणी कोणी "शात" हा नववा रस समजतात.

निर्देष्टव्यमिभावोऽस्ति नवमो रस ॥ (नाट्यशास्त्र सूत्रमाध्य)

अष्ट रस (अध्यात्म) — १ पृथ्वी, २ जल, ३ वनस्पति, ४ मनुष्य, ५ वाचा, ६ श्रुचा, ७ साम आणि ८ उद्गीय म्हणजे आंकार. हा आठवा श्रेष्ठ रस अने उपनिषदांत मानले आहे.

स एष रसाना रसतमः परम परार्थोऽष्टमो य उद्गीयः । (छांदोग्य)

अष्टलक्ष्मी — १ धनलक्ष्मी, २ धान्यलक्ष्मी, ३ धैर्यलक्ष्मी, ४ विजयालक्ष्मी ५ वीरलक्ष्मी, ६ सन्तानलक्ष्मी, ७ गजलक्ष्मी आणि ८ विद्यालक्ष्मी.

अष्टलवण — १ पांदलोण, २ आवा, ३ अममुले, ४ आग्लनेतस ही एकेक भाग, ५ दालचिनी, ६ वेलदोडा, ७ मिर्चें प्रत्येकी अर्धा भाग आणि ८ साखर सर्वांरोबर घालून केलेले चूर्ण.

अष्टलोकपाल — १ चंद्र, २ अग्नि, ३ सूर्य, ४ वायु, ५ इंद्र, ६ कुबेर, ७ यम व ८ वरुण.

‘अष्टाना लोकपालाना यपुर्धारयते रुपः ॥’ (मनु. ५-९६)

अष्टवर्ग — (अ) वर्णमालेतील आठ वर्ण. अ, क, ख, ट, त, प, य, श.

‘अक्षचतुर्धनुषा हे ख्यात । अष्टवर्ग अवती शाखात ॥’ (क. माहात्म्य)

अष्टधनु — (अ) १ भुव, २ घोर, ३ सोम, ४ आप, ५ नल, ६ अनिल, ७ प्रत्युप आणि ८ प्रभास. हे आठ चालू मन्वतरातील धर्मर्षि व प्रचेतसदशकृत्या वसु हिचे ठायीं झालेले धनुमस्तक देव (पन्न सृष्टिलड); (आ) १ द्रोण, २ प्राण, ३ ध्रुव, ४ अर्क, ५ अग्नि, ६ दोष, ७ वसु आणि ८ विभावसु. (भागवत)

अष्टवायन — १ हलकुंड, २ मुगारी, ३ दक्षिणा, ४ खण, ५ रूप, ६ कण, ७ धान्य आणि ८ मणी (एकसर). या आठ सामान्यमपन्न पदार्थांचे वाण देतात. त्यास अष्टवायन म्हणतात.

अष्टविहृति व त्यांचे कर्ते ऋषि — वेदमंत्रांनील अक्षरांचे रक्षण करण्यासाठी केलेले प्रकार अथवा वेदपठणाच्या विशिष्ट पद्धति. या आठ आहेत. १ जटा-व्याहृति, २ माला-वसिष्ठ, ३ शिष्टा-भृगु, ४ रेखा-अष्टावन, ५ ध्वज-विश्वामित्र, ६ दंड-पराशर, ७ रथ-कश्यप आणि ८ घन-अत्रि. (विहृतवल्ली १-५) (राखण भाष्य)

अष्ट विद्येश्वर — १ नदी, २ महाकाल, ३ चंड, ४ भृगुरिटी, घण्टाकर्ण, ६ पुष्पदंत, ७ कपाली व ८ वीरभद्र.

घण्टाकर्णः पुष्पदंतः वीरभद्रकः

एवमाद्या महाभागा महाचलपत्रमाः ॥ (सिद्धांत शिरामणि)

(आ) १ अनंत, २ सहस्र, ३ शिवोत्तम, ४ एकनेत्र, ५ एकद्व, ६ त्रिमूर्ती, ७ श्रीकड व ८ शिखंडी (पाशुपतदर्शन)

अष्ट चिन्तायक — १ श्रीमोरेश्वर गणनाथ-मोरगाव जि. पुणे, २ श्री-ब्रह्माळेधर-पाली, ३ श्रीगणपति-राजगगाव, ४ श्रीगजमुखविनायक-वर्जत-मजीक, ५ चिन्तामणि-थेऊर जि. पुणे, ६ गिरिजात्मज लेण्याद्रि-जुन्नरजवळ. ७ श्री विघ्नेश्वर-ओझर जि. पुणे आणि ८ श्रीसिद्धिविनायक-सिद्धटेक-दौण्डज्जमळ. हीं महाराष्ट्रातील अष्टविनायक स्थाने होत.

अष्ट विवाह — १ ब्राह्मविवाह-सालकृत कन्यादान, २ दैवविवाह-यज्ञप्रसंगी ऋत्विजास दान गृहणून, ३ आर्य-घन घेऊन, ४ प्राणापत्य-घर्मा चरणार्थ कन्यादान देणे, ५ आसुर-शुल्क घेऊन, ६ गाधर्वविवाह-परस्पर अनुमतीने, ७ राजस-ज्वरीने कन्यादान करून आणणे, आणि ८ वैशाचविवाह-घोरून आणून विवाह करणे. असे विवाहाचे आठ प्रकार प्राचीनांनी कल्पिलेले आहेत. (मनु. १-२१)

अष्टभुक्ति (मनाची स्थिति - भावना) — १ राग, २ क्रुधा, ३ भीति, ४ कालजी, ५ जिह्वा, ६ भातुक्ता ७ उज्ज व ८ अभिमान.

अष्ट व्यूह (शरीरस्थ) — १ अस्यव्यूह, २ स्नायुव्यूह, ३ पचनेंद्रिय-व्यूह, ४ अमिसरणव्यूह, ५ श्वानेन्द्रियव्यूह, ६ उत्सर्गकव्यूह, ७ शोषण-व्यूह व ८ मज्जातनुव्यूह. मानव शरीरात अंतरिंद्रियाच्या नैसर्गिक योजनेच्या त्या आठ व्यवस्था आहेत, त्यास व्यूह अशी सहा शास्त्रकारांनी दिली आहे. (म. श. को. वि. २०)

अष्टविध अन्न — १ मोष्य, २ पेय, ३ चोष्य, ४ लेह्य, ५ खाद्य, ६ चर्य, ७ नि पेय (सीर वण्हेरी इ.) व ८ मत्स्य, असे आठ प्रकार (आपटे-कोश)

अष्टविध प्रकार दुधाचे — १ गाय, २ भैस, ३ शेळी, ४ उटीण, ५ स्त्री, ६ मेंढी, ७ हत्तीण व ८ गाढवीण. अशा आठ प्रकारच्या प्राण्याचे दूध (औषधाच्या कामी) वापरण्याचा सामान्यतः प्रचार आहे.

अष्ट सौभाग्य द्रव्ये — १ ऊष, २ पावटे, ३ जिरे, ४ घने, ५ दूध, ६ फरडी, ७ केशर किंवा कुकू आणि ८ मीठ. या आठ पदार्थांस सौभाग्य अष्टक म्हणतात.

‘लवण चाष्टम तद्वत् सौभाग्याष्टकमुच्यते ।’ (मत्स्य. अ ५९)

अष्ट स्वभावधर्म — १ क्षुधा, २ पिपासा, ३ मल, ४ मूत्र, ५ शीत, ६ उष्ण, ७ भय व ८ निद्रा. हे आठ स्वभाव किंवा देहधर्म होत.

अष्ट स्थायीभाव — १ रति, २ हास, ३ शोक, ४ उत्साह, ५ काष, ६ भय, ७ निद्रा व ८ विस्मय. हे आठ स्थायीभाव. ज्या मनोविकारास रस ही संज्ञा प्राप्त होते अशा आठ मनोवृत्ति वा रस भरतकालीं साहित्यशास्त्रात मानले जात. त्यांना स्थायीभाव म्हणत.

रतिर्हासश्च शोकश्च प्रोद्योत्साहौ भय तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायीभावा प्रकीर्तिता ॥ (म ना ६१८)

अष्ट क्षार — १ पळस, २ निवटुस, ३ सज्जी, ४ आघाण, ५ हड, ६ तीळ, ७ जव व ८ टाकणखार.

अष्टाक्षरी मंत्र (पारमार्थिक) — (अ) “ॐ नमो नारायणाय” नमो नारायणेति तारक मन्त्रमुत्तमम् (रा. गी १३११), (आ) “ॐ नमो वामुदेवाय”, (इ) “कृष्ण कृष्ण हरि हरि”, (उ) (वल्गु संप्रदाय) “श्रीकृष्ण शरण मम” (ऊ) (व्यावहारिक) “कसें करू काय करू.”

अष्टाक्षरी मंत्र — (अ) “ॐ भवति मित्रा देहि” हा वैदिक अष्टाक्षरी मन्त्र-समर्थाना लोकज्ञायाय प्रसूत ज्ञान. (दा न. १४०१) (आ) (चारकरा संप्रदाय) “रानदेव-गुकाराम” हा चारकरा संप्रदायात उच्चारला जाणारा व भाविक मनाला सुख करणारा महामन्त्र (इ) “हरहर महादेव” हा महाराष्ट्राच्या अस्मितेचा महामन्त्र हाय (ई) “ॐ भवति मित्रा देहि” उपनयनानंतर बटूने प्रथम मातेकडून मित्रा घेतलेल्या मन्त्रावयाचा मन्त्र.

अष्टावरण — १ विभूनि लावणे, २ रुद्राक्ष धारण करणे, ३ मन (नम शिवाय) जरणे, ४ गुरु-आरापाळन, ५ लिंगपूजा, ६ जगमाविप्प्या

आदर, ७ पादोदक घेणें आणि ८ प्रसाद. हीं वीरशैव संप्रदायाचीं मुख्य आठ आवरणें अथवा तत्वे व आचार आहेत. (कल्याण गो. अक)

अष्टांग योग (प्रकार) — १ लययोग, २ तारकयोग, ३ अमनस्कयोग, ४ साख्ययोग, ५ लबिषायोग, ६ राजयोग, ७ कुडलीयोग व ८ हठयोग. असे आठ प्रकार. (पंचग्रंथी)

अष्टांग वैद्यक — १ द्रव्याभिधान, २ गदनिश्चय, ३ कामसौख्य, ४ शल्यादि, ५ भूतनिग्रह, ६ विषनिग्रह, ७ बालवैद्यक आणि ८ रसायन, हीं आयुर्वेदाचीं आठ अंग; (आ) १ कायचिकित्सा, २ बालचिकित्सा, ३ ग्रहचिकित्सा, ४ उर्ध्वांगचिकित्सा, ५ शल्यतन, ६ विषचिकित्सा, ७ रसायन व ८ वाजीकरण. (वाग्भट अ १)

अष्टांगिक मार्ग — (अ) १ सम्यक् दृष्टि, २ सम्यक् सकल्प, ३ सम्यक् वाचा, ४ सम्यक् क्रमान्त, ५ सम्यक् आजीव, ६ सम्यक् व्यायाम, ७ सम्यक् स्मृति आणि ८ सम्यक् समाधि. असे बुद्धधर्माचें आठ मार्ग; (भा) १ श्रद्धा, २ मकल्प, ३ मापण, ४ कृति, ५ धदा, ६ योग, ७ स्मृति व ८ ध्यान.

अष्टांगें (अर्घ्याचीं) — १ जल, २ दूध, ३ दर्मांग्र, ४ दही, ५ तूप, ६ तांदूळ, ७ सातु व ८ पादण्या मोहण्या. या आठ वस्तूनीं अर्घ्यप्रदान करावयाचें असतें.

‘ यवामिदायंकाश्रेति ह्यर्घ्योष्टांगप्रवर्तिनः । ’ (अतरन) (भविष्य. पु.)

अष्टांगें (औषधांचीं) — १ मूळ, २ कंद, ३ पान, ४ फळ, ५ पुष्प, ६ सर्वांग, ७ रसिक व ८ साल. अशीं औषधांचीं आठ अंग. (नि. र.)

अष्टांगें (गायत्रीचीं) — १ नाद, २ त्रिहु, ३ कला, ४ ज्योति, ५ रूप, ६ रेखा, ७ स्वरूप व ८ आर्हात. (प्रणवोपासना)

अष्टांगें (चिकित्सेचीं) — १ निदान, २ पूर्वलिङ्ग, ३ रूप, ४ उपशम, ५ संप्राप्ति, ६ औषधि, ७ रोगी व ८ परिचारिका.

अष्टांगें (धर्माचीं) — (अ) १ देवपूजा, २ धार्मिक ग्रंथाचें पठण, ३ दान, ४ तप, ५ सत्य, ६ क्षमा, ७ इन्द्रियनिग्रह आणि ८ निर्लोभता.

“ऐममेकशफ चेति धीरमष्टविध स्मृतम्” (अष्टागसग्रह सूत्रस्थान)

अष्टविधार्चन — १ जल, २ गव, ३ अश्वना, ४ पुष्प, ५ धूप, ६ दीप, ७ नैवेद्य व ८ तानूल या आठ पदार्थानीं देवतेचें पूजन करतात नैवेद्यैरपि तानूलैर्मनोदणविधार्चनम् ॥ (वी. प्र. अ १९)

अष्टविध परीक्षा (रोग्याचो) — १ नाडी, २ मूत्र, ३ मल, ४ जिह्वा, ५ शब्द, ६ स्पर्श, ७ नेत्र व ८ रूप (चर्या). अशी आठ प्रकारची परीक्षा आयुर्वेदात सांगितली आहे. (नि १)

अष्टविध पूजास्थानं (परमेश्वराचो) — १ प्रतिमा, २ स्थंडिल, ३ अग्नि, ४ सूर्य, ५ जल, ६ हृदय, ७ ब्राह्मण आणि ८ गुरु एव हीं आठ पूजास्थाने । तुज सांगितलीं सुलक्षणें ।

तेथलीं पूजेचीं लक्षणें । त हीं भिन्नपणें सांगेन ॥ (ए मा. २७-८२)

अष्टविध प्रमाणें — १ प्रत्यक्ष, २ अनुमान, ३ उपमान, ४ शब्द, ५ ऐतिह्य, ६ अर्थापत्ति, ७ समव व ८ अभाव अशीं आठ प्रमाणें मानिलीं आहेत (सत्यायप्रकाश)

अष्टविध प्राणायाम — १ मूलभेदन, २ उज्जयी, ३ सीत्कारी, ४ शीतली, ५ मलिका, ६ आमरी, ७ मूला आणि ८ प्ल्याविनी (ह. प्र)

अष्टविध मूर्ख — १ निर्लज्ज, २ शठ, ३ क्लीब, ४ निर्वृण, ५ व्यसनी, ६ अतिलोभी, ७ गवित, व ८ निष्ठुर (रत्नकोश)

अष्टविध रत्न परीक्षा — १ नाम, २ रूप, ३ उत्पत्ति, ४ गुण, ५ दोष, ६ ताल, ७ मात्र व ८ गुमागुम अशा आठ प्रकारानीं करावयाची असते (रत्नपरीक्षा)

अष्टविध समाधि — १ यन, २ नियम, ३ आसन, ४ प्राणायाम, ५ प्रत्याहार, ६ धारणा, ७ ध्यान व ८ समाधि असे समाधि-यागाचे आठ प्रकार.

अष्टविधसृष्टि — (अ) १ शब्दसृष्टि, २ मानसिकसृष्टि, ३ कल्पनासृष्टि, ४ मायावीसृष्टि, ५ पार्थिकसृष्टि, ६ माक्सृष्टि, ७ उडसृष्टि व ८ भूतसृष्टि, (आ) १ कल्पनासृष्टि, २ शब्दिकसृष्टि, ३ प्रत्यक्सृष्टि, ४ चित्रलेखसृष्टि, ५ स्वप्नसृष्टि, ६ गंधवसृष्टि, ७ ज्वरसृष्टि, व ८ दृष्टिगन्धसृष्टि, (वा. नं. ६-६५३)

अष्ट व्याकरणशास्त्रकार — १ इंद्र, २ चंद्र, ३ काशकृत्स्न, ४ अपिशली, ५ शाकटायन, ६ पाणिनि, ७ अमर आणि ८ जैनेंद्र. हे आठ ग्रन्थशास्त्रप्रणेते व व्याकरणकार होते.

इंद्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशास्त्रिणः ॥ (बोपदेवकृत मुक्तबोध)

अष्ट व्यूह (सैन्य रचनाप्रकार) — १ भोग (सर्प) व्यूह, २ दंड व्यूह, ३ मगलव्यूह, ४ सर्वतोभद्रव्यूह, ५ असह्यव्यूह व ६ असह्यतव्यूह ७ विजय व्यूह व ८ गरुडव्यूह असे व्यूहाचे मुख्य प्रकार महाभारत-कालीं होते. खेरीज चक्र व्यूह व सूचिमुख असे आणखीहि प्रकार असत. (म. शा. फो. वि. १९)

अष्ट शक्ति (श्रीविष्णूच्या) — १ श्री, २ भू, ३ सरस्वती, ४ प्रीति, ५ कीर्ति, ६ शक्ति, ७ तुष्टि, व ८ पुष्टि. या अष्टशक्ति १ संपत्ति, २ पृथ्वी, ३ विद्या, ४ प्रेम, ५ कर्ति, ६ शक्ति, ७ मुख व ८ बल याच्या देवता होत. (पद्म. पु.)

अष्ट शिखण — १ नदी, २ शृंगी, ३ भृगिरिदि, ४ गोकर्ण, ५ घंटाकर्ण, ६ वीरभद्र, ७ महाविकट, व ८ शैल.

अष्टशुद्धि जपानुष्ठानास आवश्यक — १ द्रव्यशुद्धि, २ क्षेत्रशुद्धि, ३ समयशुद्धि, ४ भासनशुद्धि, ५ विनयशुद्धि, ६ मनःशुद्धि, ७ वचनशुद्धि व ८ पापशुद्धि. अशी आठ प्रकारच्या शुद्धि आवश्यक मानली आहे. (मद्भूषण मन-एक अनुचितन)

अष्ट सात्त्विक गुण — १ शाभा, २ विलास, ३ माधुर्य, ४ गर्भाय, ५ स्थैर्य, ६ तेज, ७ ललित व ८ लोभाय. (भ. ना.)

अष्ट सात्त्विक भाव — (अ) १ कप, २ रोमाच, ३ स्फुरण, ४ प्रेमाश्रु, ५ स्वेद, ६ हास्य, ७ प्रलास्य आणि ८ गायन. हे शरीराचे सत्वगुणाचे आठ भाव-प्रकार आहेत (हंसकेश); (आ) १ स्तन-गति-निरोधन, २ स्वेद, ३ रोमाच, ४ हस्य, ५ वेपथु-कंप, ६ वेपथु-वर्ण पालटण, ७ अध्रुवात आणि ८ प्रलय-चेष्टानिरोध (भ. ना. ७-१४८); (इ) परमार्थ पयावराल-१ रोमाच, २ स्वेद, ३ अश्रु (शारीरिक) ४ कंप, ५ स्तन विना ताटस्थ (शारीरिक-मानसिक मिश्र) ६ मानसिक, ७ शक्ति आणि ८ आनंद (मानसिक) (भ. गी. शास्त्रकार दर्शन)

अष्ट सौभाग्य द्रव्ये — १ उत्स, २ पावटे, ३ जिरे, ४ धने, ५ दूध, ६ करडी, ७ केशर किंवा कुवू आणि ८ मीठ. या आठ पदार्थांस सौभाग्य अष्टक म्हणतात.

‘ लवण चाष्टम तद्वत् सौभाग्याष्टकमुच्यते । ’ (मत्स्य. अ. ५९)

अष्ट स्वभावधर्म — १ क्षुधा, २ पिपासा, ३ मल, ४ मूत्र, ५ शीत, ६ उष्ण, ७ भय व ८ निद्रा. हे आठ स्वभाव किंवा देहधर्म होत

अष्ट स्थायीभाव — १ रति, २ हास, ३ शोक, ४ उत्साह, ५ क्रोध, ६ भय, ७ निद्रा व ८ विस्मय. हे आठ स्थायीभाव ज्या मनोविकारास रस ही संज्ञा प्राप्त होते अशा आठ मनोवृत्ति वा रस भरतकालीं साहित्यशास्त्रान् मानले जात. त्यांना स्थायीभाव म्हणत.

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भय तथा ।

क्षुण्णो विस्मयश्चति स्थायीभावा प्रवर्तिता ॥ (म ना. ६ १८)

अष्ट क्षार — १ पळस, २ निवडुग, ३ सज्जी, ४ आषाण, ५ रई, ६ तीळ, ७ जव व ८ टाकणसार

अष्टाक्षरी मंत्र (पारमार्थिक) — (अ) “ ॐ नमो नारायणाय ” नमो नारायणेति तारक मन्त्रमुत्तमम् (रा. गी. १३ ११), (आ) “ ॐ नमो वासुदेवाय ”, (इ) “ कृष्ण कृष्ण हरि हरि ”, (उ) (वाल्म संप्रदाय) “ श्रीकृष्ण शरण मम ” (ऊ) (व्यावहारिक) “ कन करू काय करू. ”

अष्टाक्षरी मंत्र — (अ) “ ॐ भवति मित्रा देहि ” हा वैदिक अष्टाक्षरा मन्त्र-समर्थानीं लोककार्याय प्रसूत कला. (दा. वा. १४ २१) (आ) (चारकरा संप्रदाय) “ शनदेव-नुकाराम ” हा चारकरा संप्रदायान् उच्चारला जणारा व भाविक मनाला मुग्ध करणारा महामन्त्र (इ) “ हरहर महादेव ” हा महाराष्ट्राच्या अस्मितेचा महामन्त्र होय (ई) “ ॐ भवति मित्रा देहि ” उपनयनानंतर बटने प्रथम भातेकडून मित्रा घेतेसमयी म्हणायचा मन्त्र.

अष्टावरण — १ विभूति लावणें, २ रुद्रास घारण करणें, ३ मन (नमः शिवाय) जपणें, ४ गुह-आरुपासन, ५ लिंगपूजा, ६ उगमाविषयी

आदर, ७ पादोदक घेणें आणि ८ प्रसाद. हीं वीरशैव संप्रदायाचीं मुख्य आठ आवरणें अथवा तत्वे व आचार आहेत (कल्याण गो. अक)

अष्टांग योग (प्रकार) — १ लययोग, २ तारकयोग, ३ अमनस्कयोग, ४ सारस्ययोग, ५ लंबिकायोग, ६ राज्ययोग, ७ कुडलीयोग व ८ हठयोग असे आठ प्रकार (पंचग्रंथी)

अष्टांग वैद्यक — १ द्रव्यामिधान, २ गदनिश्चय, ३ कामसौख्य, ४ शल्यादि, ५ भूतनिग्रह, ६ विपनिग्रह, ७ बालवैद्यक आणि ८ रसायन, हीं नासुर्वेदाचीं आठ अंग (आ) १ कायचिकित्सा, २ बालचिकित्सा, ३ ग्रहचिकित्सा, ४ उर्ध्वांगचिकित्सा, ५ शल्यतन, ६ विपचिकित्सा, ७ रसायन व ८ बाजोनिरण (धातुम अ १)

अष्टांगिक मार्ग — (अ) १ सम्यक् दृष्टि, २ सम्यक् समर्थ, ३ सम्यक् वाचा, ४ सम्यक् कर्मान्ति, ५ सम्यक् आजीव, ६ सम्यक् व्यायाम, ७ सम्यक् स्मृति आणि ८ सम्यक् समाधि असे बुद्धधर्माचें आठ मार्ग, (आ) १ श्रद्धा, २ मकरप, ३ मापण, ४ कृति, ५ घदा, ६ योग, ७ स्मृति व ८ ध्यान.

अष्टांगें (अष्टांगीचीं) — १ जळ, २ दूध, ३ दमांस, ४ दही, ५ तूप, ६ ताकूळ, ७ सानु व ८ पाटण्या मोहण्या. या आठ वस्तूनीं अय्यप्रदान करावयाचें असत.

‘यवासिदार्यकाश्चेति ह्यष्टांगप्रवीति ।’ (अतरन) (मविप्य. पु.)

अष्टांगें (औषधीचीं) — १ मूळ, २ कंद, ३ पान, ४ फळ, ५ पुष्प, ६ सर्वांग, ७ त्रिक व ८ साल अशी औषधीचीं आठ अंगें. (नि २.)

अष्टांगें (गायत्रीचीं) — १ नाद, २ रिंदु, ३ कला, ४ ज्योति, ५ रूप, ६ रेता, ७ स्वरवर्ण व ८ आर्वात्त. (प्रणवोपासना)

अष्टांगें (चिकित्सेचीं) — १ निदान, २ पूर्वलिग, ३ रूप, ४ उपशम, ५ संप्राप्ति, ६ औषधि, ७ रागी व ८ परिचारांरक्ष

अष्टांगें (धर्माचीं) — (अ) १ देवपूजा, २ धार्मिक प्रपाचें पण्ण, ३ दान, ४ तप, ५ सत्य, ६ छमा, ७ इन्द्रियनिग्रह आणि ८ निर्लोभता.

(म. मा. व. २-७५); (आ) १ तप, २ सत्य, ३ क्षमा, ४ दया, ५ शौच, ६ दान, ७ योग व ८ ब्रह्मचर्य. (वामन. पु. अ. २२)

अष्टांगं (नमनार्ची) — १ मस्तक, २ छाती, ३ हात, ४ गुड्ये, ५ पाय, ६ दृष्टि, ७ वाणी व ८ मन. ही नमनार्ची आठ अंग. या आठ अंगांनी करावयाच्या नमस्कारास साष्टांग नमस्कार म्हणतात.

पद्म्यां क्राम्यां क्षानुम्यामुरसा शिरसा तथा ।

मनसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टांगमुच्यते ॥ (मु.)

अष्टांगं (न्यायार्ची) — १ स्मृति (निश्चय) २ न्यायाधीश, ३ पंच-न्यायाचें कामी सहाय्यक समासद, ४ लेखक, ५ ज्योतिषी, ६ मुक्ती, ७ अग्नि व ८ जल. ही न्यायार्ची आठ अंगे. अथवा न्यायसाधनें म्हणून मानिलीं आहेत.

अष्टांगं (पात्रतेर्ची) — १ क्षमा, २ निरिच्छता, ३ सत्य भाषण, ४ दान, ५ सुखभाव, ६ सदाचार, ७ तप आणि ८ शास्त्रज्ञान.

क्षान्त्परतृहा तथा सत्पं दानं शीलं तपःश्रुतम् ।

एतदष्टांगमुदिष्टं परं पात्रस्य लक्षणम् ॥ (ब्राह्म. १७२-३३)

अष्टांगं (पूजेर्ची) — १ पाणी, २ दूध, ३ तूप, ४ दही, ५ दर्भ, ६ तांदूळ, ७ ज्व व ८ सर्प. (म. श. फो. विभाग ७)

अष्टांगं (युद्धीर्ची) — १ शुश्रूष, २ धदन, ३ ग्रहण, ४ धारणा, ५ चिंतन, ६ ऊहापोह, ७ अयंविज्ञान व ८ नस्त्वज्ञान. (म. वा. फो.)

अष्टांगं (मैथुनार्ची) — १ स्त्रीविषयक चिंतन, २ धर्मेन, ३ फ्रीडा करणे, ४ कटाक्षयुक्त पाहणे, ५ एष्यन्तीं भाषण, ६ संकेत, ७ अप्रवसाय (परस्पर निश्चय) आणि ८ प्रत्यक्ष संमेलन.

गमरण कीर्तन केलिः प्रेक्षणं गुणभाषणम् ।

मंक्योऽप्यवसायश्च क्रियानिर्गृह्तिरेव च ॥ (वृ. मूर्ति)

अष्टांगं (योगार्ची) — १ यम, २ नियम, ३ आसन, ४ प्राणायाम, ५ प्रत्याहार, ६ ध्यान, ७ धारणा व ८ समाधि. (पा. योगसूत्रे) या आठ मार्गांनी श्रमाश्रमानें साधकाचा होणारा प्रवास हा अष्टांग योग.

अष्टांग रतिचक्रांतील (कामशास्त्र) — १ आलिंगन, २ चुम्बन,
३ नपच्छेद्य, ४ दशनच्छेद्य, ५ सवेदन, ६ सीञ्चन, ७ पुरुषापित व
८ औपरिष्टक (नासदीयसूक्त-माष्य)

अष्टांगे (शकुनाची) — १ मौम-भूषण इ., २ उत्पात-उत्कापात,
३ स्वप्न, ४ अन्तरिक्ष-ग्रहाची स्थिति, ५ अगस्त्यरुण, ६ स्वर, ७ लक्षण व ८
व्यजन-शरीरावर नंतर उमरणाच्या खुणा. जैनधर्मात अशी शकुनाची आठ
अंग मानिली आहेत. (एम्. एम्. सी संस्कृत दोन दिवसात)

अष्टांगे (शरीराची) — (अ) १ शिर, २ कंठ, ३ हृदय, ४ वाहु,
५ ऊरु, ६ जंघा, ७ दोपरे व ८ पादागुली. हा शरीराची आठ अंग.
(उद्दीश शास्त्र); (आ) दोन हात, दोन पाय, दोन गुडवे, बाचा व मन
अशी आठ अंग.

अष्टांगे (साधनेची) — १ सत्यविश्वास, २ नम्रवचन, ३ उच्चलक्ष्य,
४ सदाचरण, ५ सदृष्टि, ६ सद्गुणाचे परिपालन, ७ बुद्धीचा सदुपयोग
आणि ८ सद्ग्यान. भगवान् बुद्धाने ही साधनेची आठ अंग सांगितली
आहेत. (कल्याण दि. स. अक)

अष्टांगे (सैन्याची) — १ रथ, २ हस्ती, ३ घोडे, ४ पायदळ,
५ मजूर, ६ नाविकदल, ७ गुतहेर आणि ८ देहळणी पथक. ही सैन्याची
आठ अंग भारतकाणी होती.

रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पादव ।

निष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टम । (म. भा. शांति. अ-५९)

अष्टांगे (संस्कृतीची) — १ मानवी परिश्रम, २ शासनसंस्था,
३ नीति, ४ धर्म, ५ शास्त्र, ६ तत्त्वज्ञान, ७ वाङ्मय व ८ कला.

अष्टांगे वा स्थाने पवित्र गोदावरीची — १ शिर-ब्रह्मगिरि,
२ नुत-पुणतापे, ३ कट-पैठण, ४ मंदार-हृदयस्थान, ५ शरणीय
(नांदेडजवळ)-नाभि, ६ फटी-मथन, ७ जव-धर्मपुरी, व ८ चरण-
राजमहद्री (गोदामाहात्म्य)

अष्टाधिकार — १ जलाधिकार, २ स्थलाधिकार, ३ ग्रामाधिकार,
४ वनसंरक्षण (वेळिपाचा अधिकार), ५ बुद्धेक्षण, ६ दंडविनियोग,

७ पौराहित्य व ८ ज्योतिष. उर्धा नाड ग्यातीं पूवकार्यी मेडेगावानून असत (म श का विभाग ७)

अण्क — (अ) ऋग्पेद सहितेचे पणाच्या सार्थीकरिता नाड माग घेले आहेत. प्रत्येक भागान नाड अध्याय आहेत त्या प्रत्येक भागास अष्टक अशी संज्ञा आहे (आ) आठ वस्तूंचा संग्रह अथवा नाड वस्तूंच्या समुच्चयानें बनलेला पदार्थ उदा हिंगाष्टक, गंधाष्टक इ (इ) स्नात्र अथवा काव्य ज्यात आठ श्लोक आहेत अस उदा रुद्राष्टक, गंगाष्टक इ

आठ अंगे आयुर्वेदाचीं — १ सूत्र, २ शारीर, ३ एण्ड्रय, ४ चिकित्सा, ५ निग्नान, ६ विमान, ७ कल्प व ८ प्रणिध (साथ मा नि प्रलक्षणा)

आठ अवतार गणपतीचे — १ वक्रतुण्ड, २ एकदंत, ३ महोदर, ४ गजानन, ५ लज्जेदर, ६ विकट, ७ वज्रराज आणि ८ धूम्रवर्ण अस श्रीगणपतीचे आठ अवतार असत ते समुद्रतीराला नाडदिग्गजां आहेत (मद्रल पुराण)

आठ आग्याच्या ताजमहालाचे प्रमुख कारागीर — १ अमानत खा शिराची-कदाहार, २ इसा गवडी-आग्रा, ३ सिरा मुनार-दहली, ४ बन्तुहार, ५ जातमहा, ६ चोरावर (नंगी काम करणारा), ७ चम्पाइल खान बनी (घुमट बनविणारा) आणि ८ रामलाल (फार्मिना बाग बनविणारा) हे प्रमुख कारागीर व निमात हात

(Studis in Moghul India)

आठ उपरस (रसायनशास्त्र) — १ गंधक, २ रेड (सानकाव), ३ हिराकस, ४ तुरडी ५ हरताळ, ६ मनशील, ७ सुरमा आणि ८ कुरुट (मुदावधिग) (र. र समुच्चय अ ३१)

आठ गुण दृतास आवश्यक — १ गवरहित, २ दुगळ नसलेला, ३ चेंगपणा न करणारा, ४ दयाळ ५ ग्रामाणक, ६ कितुर न हाणारा, ७ निरोगी ८ सयुक्तक तसेंच अथपूण भाषण करणारा (म मा उ ३७ २७)

आठ गुण पुरुषाची योग्यता वाढविणारे — १ बुद्धि, २ कुली नता, ३ विद्या, ४ इन्द्रियमन, ५ पराक्रम, ६ मितभाषण, ७ यथाशक्ति दान व ८ इतन्ता (म मा उद्योग ३७ ३१)

आठ गुण राज्यशासकाना विहित — १ दम, २ शांति, ३ क्षमा, ४ धर्म, ५ धैर्य, ६ सत्य, ७ पराक्रम आणि ८ उपद्रव देणान्याना दह. (वा रा. अयोध्या)

आठ गुण विद्यासंपादनास आवश्यक — १ शांति, २ इन्द्रियदमन, ३ स्वशेष दृष्टि, ४ सदाचार, ५ ब्रह्मचर्य, ६ अनासक्ति, ७ सत्याग्रह व ८ सहिष्णुता (नासदीयसूक्त-भाष्य)

आठ गुण आदर्श विद्यार्थ्याचे — १ सुशील, २ चतुर, ३ वन व्यात जागरूक, ४ ज्ञानवान्, ५ सेवापरायण, ६ कल्पक, ७ इष्ट व योग्य काम करणारा व ८ अप्रमादी (निरलस) (मु.)

(आठ गुण हनुमतस्मरणाने प्राप्त होतात — १ बुद्धि, २ बल, ३ वीर्य, ४ धैर्य, ५ निमग्नता, ६ निरोगीपणा, ७ चापल्य आणि ८ वाक्पटुत्व)

बुद्धिबल यशो धैर्य निमग्नत्वमरोगता ।

अगड्य वाक्पटुत्व च हनुमत्स्मरणान्नवेत् ॥ (वायुसुति)

आठ गोर्णी विद्यार्थ्यास वर्ज्य — १ काम, २ क्रोध, ३ लोभ ४ क्रिमेचे चोचले, ५ शृंगाराची आवड, ६ उत्सव-समारंभ, ७ अतिनिद्रा आणि ८ अति कामधाम

काम क्रोध तथा लोभ स्वादुशृंगारकोतुक ।

अतिनिद्रातिसेवा च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥ (वृ वा ११९)

(आठ गोर्णीच्या स्वीकाराने व्रतमग्न हात नाही — १ जल, २ मूळ ३ फळ, ४ दूध, ५ हवि, ६ ब्राह्मणाची इच्छा, ७ गुरूची आज्ञा ८ औषध (म मा उद्योग ३९७१))

आठ गोर्णी स्थानभ्रष्ट ज्ञात्यास न शोभणान्या — १ राजा अविकारी, २ कुलवधू, ३ ब्राह्मण, ४ मंत्री, ५ स्तन, ६ दांत, ७ वेश ८ नख

आठ जाती शब्दाच्या — १ नाम, २ सर्वनाम ३ विशेषण ४ क्रियापद, ५ क्रियाविशेषण अव्यय, ६ उभयान्वयी अव्यय, ७ केवल प्रयोगी अव्यय, ८ शब्दयोगी अव्यय (व्याकरण)

आठ जीवनसत्त्वें — ए, बी, सी, डी, इ, एफ्. जी व एच हीं आतापर्यंत ज्ञात अशा आठ प्रमुख जीवनसत्त्वें मानवी देहधारणेला अव्यव्य असतात, व तीं अनेक तऱ्हेची व महत्त्वाची कार्ये करतात असे आधुनिक जीवनशास्त्र सांगत

आठ तिथी शुभदायक — १ प्रतिपदा, २ द्वितीया, ३ तृतीया, ४ पंचमी, ५ सप्तमी, ६ दशमी, ७ द्वादशी व ८ त्रयोदशी या आठ तिथी शुभदायक मानल्या आहेत (अक्षरात्र)

आठ देवता रक्ष्मीच्या सात्रिण्यात राहणाऱ्या — १ आशा, २ श्रद्धा, ३ धृति, ४ क्षाति, ५ विजिति, ६ सत्रति ७ क्षमा व ८ ज्य (म मा क्षाति अ २२)

आठ दुर्गुणानीं मनुष्याच्या शक्तींचा सफोळ होतो — १ अहंकार, २ जल, ३ दप, ४ काम, ५ माघ, ६ दलुसप्रह, ७ ममत्व आणि ८ अशाति

आठ दोष क्रोधासुल्ले उत्पन्न होणारे — १ चहाडी, २ साहस, ३ कपगचरण, ४ मत्सर, ५ दापदग्न, ६ अथदूषण (परद्रव्यापहार), ७ वाणीनें फडोर आणि ८ हातपाइवर येणें (मन ७ ४८)

आठ दोष मैथुनापासून उत्पन्न होणारे — १ ग्लानि २ मूर्च्छा, ३ भ्रम ४ कापरे, ५ श्रम ६ घाम, ७ अग अगर इद्रियामध्यें स्वेपणा येण व ८ क्षयरोगादि दोष

ग्लानिमूर्च्छा भ्रम कप श्रम रादोऽह्यविह्वल ।

क्षयरोगादयो दोषा मैथुनोया शरीरारण ॥ (सु)

आठ दोष (मंत्रसंबधी) — १ अमक्ति, २ अपरभ्राति ३ लस (अजर सोदून म्हणणें), ४ छिन, ५ न्हस्व, ६ दीष (उच्चार दोष), ७ जगृतीत मन दुसऱ्यास सांगणें आणि ८ स्वप्नकथन (स्वप्नान दुसऱ्यास सांगण) (कन्याण साधनाक)

आठ धर्ममार्ग — १ यज्ञ, २ अध्ययन, ३ दान, ४ तप, ५ सत्य, ६ क्षमा, ७ दया आणि ८ लोभगून्यता (म मा उद्याग ३७ ७६)

आठ धन वाढविण्याची साधने — १ सधपणा, २ दक्षता, ३ मनो-
निग्रह, ४ बुद्धिमत्ता, ५ विचारशीलता, ६ धैर्य, ७ शौर्य, व ८ स्थल-
कालविषयक सावधानता. (म. भा. शांति. १२० ३७)

आठ नावे अच्युताची (अच्युत-अविनाशी तरु) — १ अच्युत,
२ वेशव, ३ विष्णु, ४ हरि, ५ सत्य, ६ जनार्दन, ७ हंस आणि ८ नारा-
यण. हा नावे मंगलरूप मानिली आहेत. (चंद्रकांत. भाग. १ रा)

आठ नावे तुळशीची — १ वृन्दा, २ वृन्दावनी, ३ विश्वपूजिता,
४ विश्वपायनी, ५ पुष्पसारा, ६ नदिनी, ७ तुलसी व ८ वृष्णजीवनी.
(देवी. मा. ९-२५)

आठ परमेश्वराचीं स्वरूपे — १ पृथ्वी, २ जल, ३ अग्नि, ४ वायु, ५
आकाश, ६ सूर्य, ७ चंद्र आणि ८ यज्ञकर्ता.

पृथ्वी सलिल तेजो वायुराकाशमेव च ।

सूर्याचन्द्रमसी सोमयाजी चेत्यष्टभूतय ॥ (रघुवशटीका).

आठ प्रकार आत्म्याच्या पुनर्जन्माचे — १ जलात्मा-आत्मा प्राणार्थी
सहस्र होऊन मेघमंडळाचा आश्रय करतो, २ अग्नात्मा-ते जल वृक्ष वनस्पति
सेवन करतात, ३ वीयात्मा-अत्राचे वीर्य वनत, ४ गर्भात्मा-त्या वीर्यापासून
गर्भधारणा होते, ५ पुरुषात्मा-मातेच्या उदरानून जन्म घेतो, ६ ज्ञानात्मा,
७ कर्मात्मा व ८ विद्यात्मा. हा आत्म्याचा आठवा पुनर्जन्म होय. येथे त्याला
आनंदावस्थचा अनुभूत येतो.

“ निर्जानदरूप शिव केवलोऽह ” (पुरुषार्थे गो म. गी.)

आठ प्रकार आलिंगनाचे (कामशास्त्र) — १ वृक्षाधिष्ठ, २ तिल-
तंडुल, ३ लालटिक, ४ काचन, ५ विद्रक, ६ ऊरूपगूढ, ७ क्षीरनीर व
८ पेशासिंचित (अनगरग) सेरीज, ९ सन्मुख आलिंगन हा एक काहीच्या
मत नववा प्रसार आहे.

आठ प्रकार गायत्री छंदाचे — १ आपा, २ दैवी, ३ आसुरी,
४ प्राज्ञपत्य, ५ याज्ञवी, ६ साम्नी, ७ आचा व ८ ब्राह्मी (विदमं संशोधन
मंडळ वापिक १९८८)

आठ प्रकार चित्रांचे (दर्शनगम्य) — १ वास्तविक, २ सादृश्य-वादी, ३ वस्तुनादी अथवा विषयवादी, ४ चित्रणवादी, ५ विवरणवादी, ६ स्थिररूप, ७ स्थानचित्र व ८ व्यक्तिचित्र (कला आणि कलात्वाद)

आठ प्रकार चित्रतांडव नृत्याचे — १ थरक, २ चाचरो, ३ भवरी, ४ तिरप, ५ लाडन, ६ बोडव, ७ गिरडी आणि ८ झप. अष्टाप्रकारचं नृत्य श्रीकृष्णाने कालियाचे मस्तकावर केले अशी कथा आहे. (हरिवरदा अ. १६)

आठ प्रकारच्या जपमाळा — १ रुद्राक्ष, २ तुळसी, ३ स्फटिक, ४ मोती, ५ प्रवाल (पोयळे), ६ पुनजीव, ७ सुवर्ण व ८ रत्न.

आठ प्रकारचे दैवी कोप — १ अग्नि, २ कल, ३, रोग, ४ दुष्काळ, ५ उंदीर, ६ हिमपगु, ७ सर्प व ८ भूत-पिशाच. (सौटिल्य अ. ८०)

आठ प्रकार ध्वनीचे — १ हस, २ कासे, ३ मेघ, ४ टका (टोल), ५ फावळा, ६ घीणा (सतार), ७ गाढव व ८ दगड (बद्द). असे आठ प्रकार. पहिले चार शुभ व पुढचे चार बाईट असतात.

“ गर्दभश्च स्वरश्चैव ध्वनिरष्टविधः स्मृतः ” (प्राचीन हिंदी शिरपद्याम्).

आठ प्रकार बीजमंत्राचे — १ गुरुबीज, २ शक्तिबीज, ३ रमाबीज, ४ कामबीज, ५ योगबीज, ६ तेजबीज, ७ शक्तिबीज व ८ रक्षाबीज.

— (मन्त्राग्न)

आठ प्रकार मधुरामक्तीचे — १ स्वरूपमाधुरी, २ चिंतनमाधुरी, ३ विरहमाधुरी, ४ मीलनमाधुरी, ५ ब्रह्मानंदमाधुरी, ६ लीलामाधुरी, ७ मुरलीमाधुरी व ८ रासमाधुरी. (म. सा. मधुरामक्ति)

आठ प्रकार राष्ट्रशासनाचे — १ साम्राज्य, २ मौज्य, ३ स्वाराज्य, ४ वैराज्य, ५ पारमेश्वराज्य, ६ महाराज्य, ७ आधिपत्यमय व ८ सामत-पर्यायी. असे आठ प्रकार वेदकाली होते. (ऐतरेय ब्राह्मण).

आठ प्रसंगी पुनरुक्ति क्षम्य — १ खेद, २ आश्चर्य, ३ क्रोध, ४ आनंद, ५ दैन्य, ६ निर्णय, ७ अनुग्रह व ८ करुणा अथवा सहानुभूति.

विषादे विसमये कोपे हर्षे दैन्येऽवधारणे ।

प्रसादे चानुकम्पाया पुनरुक्तिर्न दूष्यते ॥ (काव्यप्रकाश)

आठ प्रहर अहोरात्राचे — १ पृवाह्न-प्रातःकाल, २ मध्याह्न, ३ अपराह्न, व ४ सायकाल (दिवसाचे), ५ प्रदोष अथवा रत्नीमुख, ६ निशीथ, ७ त्रियामा आणि ८ उत्प्रा अथवा ब्राह्ममुहूर्त (तत्त्वनिज-त्रिवेक)

आठ वस्तु सकाळीं पाहाव्या — १ ब्राह्मण. २ गाय, ३ अग्नि, ४ सुनर्ग, ५ तृप, ६ आदित्य, ७ ऋतू आणि ८ राजा.

लोकिस्मिन् महालान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्य सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥ (आह्निक सूत्रावलि)

आठ महादशा — १ भगला २ पिंगला, ३ धन्या, ४ भ्रामरी, ५ भद्रिका, ६ उल्का, ७ सिद्धा आणि ८ संक्रा. या आठ महादशा आहेत. (फल ज्योतिषशास्त्र)

आठ प्राचीन व्याकरण शास्त्रकार — १ गार्ग्य, २ आपिशलि, ३ वान्यवर्मण, ४ शाकटायन, ५ शाकल्य, ६ भारद्वाज, ७ सेनक व ८ स्फोणयन. (व्याकरण महाभाष्य प्रस्तावना)

आठ भौतिक उत्पत्ति स्थाने — १ हृत्तीचे मल्लक, २ वराहाचे मल्लक, ३ वेतु, ४ मल्लक, ५ मेव, ६ शर, ७ सर्पाची फणा व ८ शुक्ति (शिव) (रसरत्न समुच्चय-१-२२)

आठ प्रकार संक्रेताचा घोष करून देणारे — १ व्याकरण, २ उभयमान, ३ कंशाचे आघारे, ४ आप्तापदेश, ५ व्यवहारावरून होणारा अर्थज्ञेय, ६ वाक्यशेष, ७ विवृति-निवर्ण आणि ८ दुसऱ्या शब्दाचे सातिन्य वसे -रामकृष्णौ-ब्रह्मराम व रामलक्ष्मणौ-दाशरथिराम (भारतीय साहित्यशास्त्र)

आठ प्रमुख वैष्णव क्षेत्रे — (अ) १ श्रीराम, २ श्रीमुष्ण, ३ वैकुण्ठस्थल, ४ शालग्राम (नेपाळ) ५ नैमिष, ६ तोताद्रि, ७ पुष्कर आणि ८ बदरिकाश्रम. (कल्याण तीर्थांक) (आ) १ बदरिका-बदरा नारायण, २ शालग्राम, ३ पुष्पाक्षम-पुरी, ४ द्वारका, ५ विल्लाचल, ६ अनन्त, ७ सिंह व ८ श्रीराम (बाह्यसत्यसूत्रम्)

आठ प्रमुख शाक्त क्षेत्रे — १ ओम्ग्रीण, २ जाल, ३ पूर्ण, ४ काम, ५ काह, ६ श्रीशैल, ७ काञ्ची व ८ महेन्द्र (बाह्यसत्यसूत्रम्)

आठ प्रमुख शैव क्षेत्रे — (अ) १ श्रीसूर्यदेवतामंदिर, २ सोमनाथ, ३ पशुपतिनाथ (यजमान मूर्ति), ४ शिवकाची (पृथ्वी), ५ ज्जुनेश्वर (आप), ६ अरुणाचल (तेज), ७ कालहस्ती (वायु) आणि ८ चिदंबरम् (आकाशलिङ्ग) (कल्याण तीर्थांक)

(ना) १ अमिबच्च-काशी, २ गङ्गाद्वार, ३ शिवक्षेत्र, ४ रामेश्वर, ५ यमुना, ६ शिवसरस्वती, ७ मन्व्य शार्दूल व ८ गज^१. (बार्हस्पत्यस्मृतम्)

आठ प्रकारचे शौच — १ कालशौच, २ अभिशौच, ३ मग्नशौच, ४ मृत्तिकाशौच, ५ गोमयशौच, ६ लज्जशौच, ७ पवनशौच व ८ ज्ञानशौच. (रत्नसरण्टकश्रावकाचार अ. १).

आठ प्रमुख स्मृतिकार — १ मनु, २ याज्ञवल्क्य, ३ नारद, ४ निष्णु, ५ कात्यायन, ६ आपस्तंब, ७ व्यास व ८ देवव्य एफंडर एशी स्मृतिकारात हे आठ प्रमुख स्मृतिकार होत.

आठ ब्रह्मसूत्रकार — १ जैमिनि, २ आत्मरस्य, ३ नादरि, ४ बादरायण, ५ भौडुलोमि, ६ वाद्यकृत्स्न, ७ वाष्पाजिनि, आणि आत्रेय. (म. गी. शास्त्राकारदर्शन)

आठ मंगल वस्तु — १ डाव्या कुशीकडे निजलेल्या पुण्यवर्ती पत्नीचे मुख, २ नारळा, ३ भरलेली घागर, ४ भेल, ५ दोन चामर, ६ श्रीचक्र, ७ कमल व ८ घर. अशा आठ मंगल वस्तु सकाळा पाहाल्या.

वामभागस्थिता नारी निजपुण्यप्रकाशिनीम् ।

तपण पूर्णभुभ च वृषभ युष्मच्चामरम् ।

श्रीचक्र त्वन्निक शम्भनेदनम्मगलम् (बी. प्र.)

आठ मराठी छंद (ज्ञान्याची गायनयोग्य विशिष्ट रचना) — १ अम्भ, २ दिडी, ३ सावी, ४ घनाउरी, ५ खडाडे, ६ छप्पा, ७ नावी आणि ८ कटिबंध. (मराठी छंद)

आठ महा पंडित जनसमेचे — १ अन्वय, २ जारकारय-आनं-भाग, ३ भुज्जु, ४ उदय, ५ कहाड-कैर्पवनेय, ६ गमी, ७ उदाळ आणि ८ सिद्ध-शाक्य. (नृहदारण्यक अ. ३)

आठ महारोग — १ वातव्याधि, २ प्रमेह, ३ कुष्ठ, ४ अर्ग (मूळव्याधि), ५ मांदर, ६ अस्मरी, ७ मूढगर्भ आणि ८ उदररोग. या अशा महारोगांची चिकित्सा व निदान करणे कठीण असते.

वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमशौ भगन्दरम् ।

अस्मरी मृदगर्पश्च तथैवोदरस्मृतम् ॥ (सुश्रुत ३३-४)

आठ महारस रस (रसायन शास्त्र) — १ अभ्र, २ वैकृत (तुरमली), ३ माथिक (सुवर्ण माथिक), ४ विमला (रौप्य माथिक), ५ शिलाजतु, ६ मोरचूद, ७ ज्वला व ८ कलत्रापरी (र, र. समुच्चय अ. २-१).

आठ साधारण (रसायनशास्त्र) — १ कपिला, २ गौरीपात्राण (सोमल), ३ नववागर, ४ कवडी, ५ अंवर, ६ गिरीसिद्धुर, ७ टिंगुळ आणि ८ भरदाडिंगी. (र. र. समन्वय अ. ३-१२०)

आठ राज (शासन) कर्तव्ये — १ आदान-कर घेणे, २ विसर्ग-पगार देणे, ३ प्रैद-अमात्याच्या कामाची पाहणी, ४ निषेध-आज्ञा मोडल्या-बद्दल नापसती, ५ अर्थवचन, (दोयट्ची आज्ञा) ६ न्यायनिवाडा, ७ निजलेल्यापासून दंड घेणे व ८ शुद्धि-अपराधानेबद्दल प्रायश्चित्त देणे. (मुक्तेश्वर सभा. ३-११५)

(आठ राष्ट्रीय ध्येय प्रतीक — १ उपनिषदातील विश्वचक्र, २ बौद्धांचे कार्यकारण चक्र, ३ अगोकाचे घर्माचक्र, ४ गीतातील सप्ताश्रय चक्र, ५ भागवतातील शिशुमार चक्र, ६ इस्लाममधील दैवीचक्र, ७ क्वीराचे योग चक्र आणि ८ सताच्या अनुभवातील अध्यात्मचक्र. (रानडे चरित्र आणि तत्त्वज्ञान))

आठ लक्षणें ज्वराचीं — १ अन्तर्दाह, २ तहान फार लागणें, ३ बदनदह, ४ श्वात, ५ चकर येणें, ६ साचे व हाडें दुखणें, ७ घाम न येणें व ८ क्षय व मलमूत्रावरोध. (सार्थ माधवनिदान)

आठ लक्षणों साधूंचीं — १ निरपेक्षता, २ मन्त्रित-चित्स्वरूपी चित्त
जडून राहणें, ३ प्रशान्ति, ४ समदर्शी, ५ निर्मम, ६ निरभिमान, ७ निर्द्वंद-
अभेदभाव आणि ८ व्यस्रिग्रही.

सन्तोऽनपेक्षा मञ्चिता प्रशान्ता समदर्शिनः ।

निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्वा निष्परिग्रहा ॥ (भाग-११ २६ २७)

आठ वर्ग सुगंधी द्रव्याचे — १ पाने, २ फुल, ३ फळे, जायफळ बेलदोडे इ. ४ झाडाच्या सालीं-लवंगा बगैरे, ५ लाकूड-चंदन इ, ६ मुळें, ७ वनस्पतींचा खाव-कापूर आणि ८ प्राणिज पदार्थ-कस्तुरी, मध, लाख इ. (गंधसार)

आठ वस्तु लौकिकात मंगलप्रद — १ दीप, २ आरसा, ३ मुनर्ण, ४ धान्यपात्र, ५ फल, ६ दही, ७ हस्तलिखित ग्रंथ आणि ८ पूर्णपात्र.

दीपिका दर्पण हेम धान्यपात्र फल दधि ।

पुस्तकमङ्गलमात्राणि लौकिक मङ्गलाष्टकम् ॥ (शिवरत्नम् २२ ३७)

(आठ विनाद (घटित) कृते — १ वणं, २ वक्ष्य, ३ तारा, ४ योनि, ५ ग्रह, ६ गण, ७ मकु (सकु) आणि ८ नाडी हीं आठ घटित कृते असून यास घटिताष्टक म्हणतात याचे नमन १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, अशी संख्या मिळून ३६ गुण होतात आणि १८ चे वर गुणांचे मेलन विवाहास ग्राह्य मानले जाते कोणी कोणी गारा विवाह-कृते मानतात. (विवाहसार))

आठ विद्येचे अधिपति — १ अनंतेश, २ सूक्ष्म, ३ शिवोत्तम, ४ एकमूर्ति, ५ एकरूप, ६ त्रिमूर्ति, ७ श्रीकठ आणि ८ शिखंडी

अनंतेशश्च सूक्ष्मश्च तृतीयश्च शिवोत्तम ।

एकमूर्त्येकरूपस्तु त्रिमूर्तिरपरस्तथा ।

श्रीकठश्च शिखण्डी च अष्टौ विद्यश्चरा स्मृता ॥ (अग्नि)

आठ शिष्टाचारांचीं लक्षणें — १ दान, २ सत्य, ३ तपस्या, ४ शान्ति, ५ विद्या, ६ स्वायत्त्याग, ७ पूजा व ८ इन्द्रियनिग्रह.

दान सत्य तपा श्लेको विद्याया पृञ्ज दम ।

अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥ (मन्य. अ १४४)

आठ सन्निभ लक्षणें — १ कृत्स्न, २ धार्मिक, ३ सत्यनिष्ठ, ४ अशुद्ध-मनाचा माठेपणा असणें, ५ दृढ भक्ति करणारा, ६ त्रितेन्द्रिय, ७ याम्यने प्रमाणें वागणारा व ८ कोणताचि प्रसंग आला तरी त्याग न करणारा.

आठ साधारण धर्म — १ अक्रोध, २ सत्यभाषण, ३ सविभाग (भाषण मिळवितो त्यात सर्वांचा माग आहे असे समजणे), ४ स्वस्तीचे टापी प्रजोत्पत्ति, ५ शुचिभूतता, ६ द्रोहाचा अभाव, ७ प्रामाणिकपणा आणि ८ पोष्यवर्गांचे पोषण.

अक्रोध सत्यवचन सविभागश्च सर्वशः ।

प्रज्ञा स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ।

आर्जव भृत्यभरणं त एते सार्ववर्णिका ॥ (म. भा. शांति ५९९)

आठ संकेत स्थाने (प्रियकराला भेटण्याचीं) — १ जेत, २ गृहोद्यान, ३, पडके देवालय, ४ वृत्तीचे घर, ५ वन, ६ एकातस्थान, ७ स्मशान ८ नदी, तळे, ओढा इत्यादिकांचा वाट.

क्षेत्र बाटी भग्नदेवालयो वृत्तीगृह वनम् ।

मालापञ्च स्मशानं च नद्यादीनां तर्पी तथा ॥ (साहित्य दर्पण ३-८०)

आठ स्थाने कामजनक (मानव देहांतर्ती) — १ मस्तक, २ हनु, ३ कक्षा व ४ प्रजननाग ही चार मधुल आणि ५ ओष्ठ, ६ चुचुक, ७ गुद आणि ८ उपर्य ही चार स्नेष्मल (नासदीय सूक्ष्म माप्य-उत्तरार्ध)

आठ स्थाने धुंयनाचीं (कामशास्त्र) — १ ललाट, २ केशकलाप, ३ फोले, ४ नयन, ५ वक्त्र, ६ स्तनद्वय, ७ ओष्ठ आणि ८ अंतर्मुख (नासदीय सूक्ष्म माप्य)

आठ हर्ष स्थाने — १ सन्निवसमागम, २ विपुलद्रव्य, ३ पुनार्थे आलिंगन ४ रतिसमयी उभयताची एक काली वृत्ति, ५ समयानुरूप प्रिय भाषण, ६ समाजत उन्नतस्थिति, ७ इष्ट वस्तूचा लय आणि ८ चारपैचात प्रतिष्ठा. (म. भा. उद्योग ३३९८)

आठ जणाना मार्गात अग्राधिकार — १ वाहन हाकणारा, २ नव्वद वयाचे वरील व्याक्त, ३ रोगी, ४ ओझेवाला, ५ स्त्री, ६ स्नातक, ७ राजा अथवा शासनाधिकारी व ८ वर. (कल्याण मासिक)

आठजण परदु ख जाणत नाहीत — १ राजा-अधिकारी. २ अग्नि, ३ यम, ४ वेद्या, ५ चोर, ६ बाल, ७ याचक आणि ८ गान्गुड.

राजा वेद्या यमो यद्धि प्राधूणो बाल्याचरौ ।

परदु न न जानाति ह्ययमो ग्रामकटकः ॥ (सु.)

आठजण विशिष्ट कालपर्यंतच स्वाधीन राहतात—१ मुलगा शाला नाही तोपर्यंत बायको, २ छेळा वरें होईतो मुलगा, ३ छम होईपर्यंत मुलगी, ४ यौवनदशा येईपर्यंत सून, ५ सासऱ्याकडून मिळत नसे तोपर्यंत जंबई, ६ आपण वरें आहो तोपर्यंत मित्र, ७ गुरुकिर्ती मिळाली नाही तोपर्यंत शिष्य आणि ८ पैसा आहे तोपर्यंत इतर जन. हे आठजण त्या त्या कालपर्यंत स्वाधीन राहतात. (सु.)

आठ स्वर्गाचे अधिकारी होत — १ मातृपितृमरु पुत्र, २ पतिव्रता स्त्री, ४ निःस्वामी सेवक, ४ गुरुजनांची सेवा करणारा, ५ प्रजापालन करणारा राजा, ६ कर्मनिष्ठ ब्राह्मण, ७ परोपकारार्थ देह क्षिप्रविणारा आणि ८ युद्धांत पाठ न दाखविणारा वीर पुरुष. (चंद्रकांत भाग २ रा.)

आठजण हिंसक होत — १ खाणारा, २ संमति देणारा, ३ पाक करणारा ४ विक्रयारा, ५ विक्रय घेणारा, ६ प्रत्यक्ष हिंसा करणारा, ७ वाटणारा अथवा वाटणारा आणि ८ सांगून हिंसा करविणारा.

भोक्तानुमन्ता संस्कारां क्रयविक्रयी हिंसकाः ।

उपहृतां घातयिता हिंसकाश्चाष्टधा स्मृताः ॥ (स्कंद काशी ४०-२२)

गीताष्टक — १ कपिलगीता, २ गंगगीता, ३ परमहंसगीता, ४ उद्धव-गीता, ५ अवधूतगीता, ६ हंसगीता, ७ निभुगीता आणि ८ ऐलगीता. या आठ शतप्रतिपादक ग्रंथांस गीताष्टक म्हणतात. (भागवत)

गंगाष्टक — महर्षि वाल्मीकिविरचित गंगास्तोत्र. यांत आठ पदे आहेत.

९

नऊ अंगे हवेची — १ हवेचा दाब, २ तनमान, ३ घन ४ संवाहक शक्ति, ५ आर्द्रता, ६ प्रवाहीपणा ७ वाऱ्याची दिशा व वेग ८ दृश्यता, आणि ९ दुष्यम घटक (वायु) (भूगोलशास्त्र)

नऊ अभिमान स्थाने — १ सत्ता, २ संपत्ति, ३ दल, ४ रूप, ५ कुल, ६ विद्वत्ता, ७ अनुभव, ८ कर्तृत्व आणि ९ चारित्र्य. (विचार पोथी)

नऊ अरण्ये मुक्तिदायक — १ हत्कारण्य, २ संधवारण्य, ३ जवूमार्ग,
४ पुष्करारण्य ५ उपलवतकारण्य, ६ नैमिषारण्य, ७ कुहण्यारण्य, ८ हिम
वदरण्य व ९ अनुदारण्य

“ हिमवानर्बुदश्चैव नवारण्याश्च मुक्तिदा ॥ ” (अ. म.)

नऊ अत्रतार (देखीचे) — १ शैलपुत्री, २ ब्रह्मचारिणा, ३ चद्रघना,
४ कृष्णा, ५ स्वदमाता, ६ कात्यायनी, ७ काल्याणी, ८ महागौरा आणि
९ सिद्धिदानी

‘ नवम सिद्धिदानी च नवदुर्गा प्रकीर्तिता ॥ ’ (चंडीकवचम्)

नऊ अवस्था (शरिराच्या) — १ मातेच्या उदरात निपक-रेता-
रूपान असणें, २ गमावल्या (गम), ३ जम, ४ वात्य, ५ धौमार्य,
६ ताक्य, ७ प्रौढत्व, ८ वृद्धत्व आणि ९ मृत्यु

नियेकगमजन्मानि शरिराद्यौमारयोक्तव्यम् ।

वयोमध्य जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनो नव ॥ (भा. ग. ११ २२ ४६)

नऊ उपरत्न — १ पौण्ड्र, २ शर, ३ शिप, ४ ववडी, ५ वैष्णव,
६ सूर्यकांत, ७ चंद्रकांत, ८ लाल आणि ९ परोक्ष-नील व पीनवर्ण मणी
वगरे. (रसायनचर)

नऊ उपनिषे — १ रुद्राची ऋक, २ निधारी निवडा, ३ कळलावी,
४ गुड, ५ कण्हेर, ६ विप्रमुष्टि, ७ घातरा, ८ अफु आणि ९ जयपाळ
(यो. रत्नाकर)

नऊ कर्मे ब्राह्मणाची स्वभावजन्य — १ शम, २ दम, ३ तप,
४ पुढता, ५ सहनशक्त, ६ सरळपणा, ७ ज्ञान, ८ विज्ञान आणि
९ आस्तिकता (इश्वरावर विश्वास). (भ. गी. १८ ४३)

एव नवही शमादिव । गुण जेष निर्दास ।

त क्रम बाण स्वाभाविक । ब्राह्मणाच ॥ (श. १८ ८५ १)

नऊ कुलपरीक्षेचीं लक्षणें — १ आचरण, २ नम्रता, ३ शास्त्रज्ञान,
४ लाफार्ता (सभा) मान्यता, ५ पुचिता, ६ श्रद्धा, ७ जीवनाचा धडा,
८ पाळादयाचे नियम आणि ९ अनुभव ज्ञान

आचारो विनम्रो विद्या प्रतिष्ठा तीयदशनम् ।

निगवृत्तिस्तपो ज्ञान नववा कुललक्षणम् ॥ (शब्दाथ चिंतामणि)

नऊ गुण गृहस्थाश्रमाला शोभविणारे — १ घरात सर्वत्र आनंद, २ विद्वान् पुन, ३ पत्नी मनुभ्राणिणी, ४ एक पत्नीनत, ५ आज्ञाधारक सेवन, ६ आतिथ्य, ७ देवपूजन ८ मुत्रास भोजन आणि ९ सन्नमसगति. (चाणक्य नीति १०.१)

नऊ गुण जीवात्म्याचे — १ बुद्धि, २ सुव, ३ दुःख, ४ इच्छा, ५ द्वेष, ६ मयन, ७ धर्म, ८ अधर्म व ९ सुखार हे गुण जीवात्म्याचे ठिकाणी असतात. (न्यायदर्शन)

नऊ गुण धर्मपत्नीचे — १ ज्ञान स्वभावी, २ अमोघी, ३ मनुभ्राणिणी, ४ पत्यानुकूल, ५ आज्ञाधारक, ६ पतिानत, ७ मनमिळाऊ, ८ अविरोधी आणि ९ पतीस सहाय्यक. (अथर्व-अनु-मराठी)

नऊ गुण ब्राह्मण्याचे — (अ) १ धृति, २ धर्मा, ३ दन, ४ अस्तेय, ५ शौच, ६ इन्द्रियनिग्रह, ७ बुद्धि, ८ शिष्टा व ९ मोक्षत्याग, (आ) १ शुद्ध आचरण, २ तरस्वी, ३ सतोषी, ४ धर्मानात, ५ मुर्खात, ६ जितेंद्रिय, ७ दाता, ८ ब्रह्मज्ञानी व ९ दयालु.

ऋतुलपत्नी सलुष्टः धर्माशीले जितेन्द्रियः ।

दाना ज्ञानी दयालुश्च ब्राह्मणो नवभिर्गुणैः ॥ (राजनीति)

नऊ गुण मनाचे — १ धैर्य, २ उदापाह करण्याचें सामर्थ्य, ३ भ्रान्ति, ४ कल्पना, ५ वैराग्यादि सद्विचार, ६ रागद्वेषादि असद्विचार, ७ क्षमा, ८ स्मरण व ९ चाचत्य. (म. भा. शान्ति. अ २५५)

नऊ गुण श्रेष्ठ सेनानायकास अभिप्रेत — १ शौर्य, २ धैर्य, ३ युक्तवाक्यणा, ४ शिस्त, ५ राष्ट्रमिमान, ६ राज्यकरण, ७ नशीनमान, ८ निरलस काम करण्याची शक्ति आणि ९ नीतिमत्ता (पुरुषार्थ ऑगट १९६२)

नऊ गोष्टी नाटकांत प्रत्यक्षात दाखविणें अनुचित — १ दिवाह, २ भोजन, ३ शाय, ४ मुरड, ५ दात किंवा नयें कारणे, ६ लज्जा उत्पन्न करील अशा देगळा, ७ चुन्न, ८ खान व ९ झारण. (साहित्य दर्पण)

नऊ गोष्टी पदार्थ याज्ञिक्या — १ शेंक्या, २ कासे, ३ म्यें, ४ मद्य, ५ विषय लापव, ६ पक्षी, ७ वेदवेत्ता ब्राह्मण, ८ वृद्ध नात्या, व ९ एतान्तेत्ये शृंगीन मनुष्य. (म. भा. उद्योग ४० १)

नऊ गोष्टीं सर्व साधारण धर्मांत अंतर्भूत होतात — ४ अहिंसा, २ सत्य, ३ अस्तेय, ४ शौच, ५ इन्द्रियनिग्रह, ६ दम, ७ धामा, ८ सरलपणा आणि ९ दान.

अहिंसा सत्यमस्तेयशौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दम. धर्माज्जव दान धर्म साधारण विदुः ॥ (सु.)

नऊ गोष्टीं सेवनानें पादणान्या — १ उग्रोग, २ कण्ह, ३ कण्हू, ४ शून, ५ मय, ६ मैथुन, ७ आहार, ८ व्यसन आणि ९ निद्रा.

उग्रोगः कण्हः कण्ठमंशू शून च मैथुनम् ।

आहारो व्यसन निद्रा सेवनात्तु विवर्धते ॥ (सु.)

नऊ गोष्टींत महाभारताचे सार — १ पौरव-पांडवांचे जन्मस्थान, २ लायाग्रहार्ताल अग्नीव्या मयस्थाना पडणे, ३ पांडव द्यूतात हरतात, ४ पांडवांचा वनवास, ५ विराटाच्या घरी अज्ञातवास, ६ उत्तरगोग्रहण, ७ श्रीकृष्णशिष्टाई विफळ होणे, ८ युद्धारम आणि ९ भीमाकडून दुर्योधनाचा वध. (महाभारत)

नऊ गोष्टींत रामायणाचें सार — १ रामवनवास, २ मारोवबध, ३ सीताहरण, ४ ज्ञानुपपत्तन, ५ सुग्रीव-सचि, ६ वाल्मिक्य, ७ समुद्रोत्थपन, ८ लंकादहन आणि ९ रावण-कुम्भरंग-वध. (रामायण)

नऊ चक्रें (शरीरातर्गत) — १ मूलाधार चक्र (पृष्ठवशाच्या मुळाशी), २ स्वाधिष्ठानचक्र (जननेन्द्रियाच्या मार्गे), ३ नाभिचक्र, ४ हृदयचक्र, ५ कंठचक्र, ६ तालुचक्र, ७ भ्रूचक्र, ८ आगचक्र (भ्रूमण्यात) आणि ९ आकाशचक्र. अर्शा नऊ चक्रें मानव शरीरात आहेत असे श्रुतीत सांगितले आहे. हठयोगात सहा चक्रांचेच वर्णन बहुधा येते. (रा. गी. अ. १५)

नऊ चतुर समानायक (रामायणकालीन) — १ विजय, २ मनु मत, ३ कश्यप, ४ मगल, ५ पुराजित, ६ कालिय, ७ दत्तक, ८ भद्र, आणि ९ सुमागध.

हे नवविध समानायक परम । याचा विश्वास मानी श्रीराम ।

अति चतुर म्हणोनी ॥ (मा. रा. उत्तर ४३-५)

नऊ तत्त्वे सूक्ष्म (लिंग) शरीराचीं — १ चित्त, २ बुद्धि, ३ मन व ४ अहंकार आणि ५ ते ९ पंचप्राण मिळून नऊ तत्त्वे होत.

नऊ पदार्थांनी जगाची घटना — १ काळव्यूह, २ कुलव्यूह, ३ नाम व्यूह, ४ शतव्यूह आणि चित्त व्यूहांनील. १ अहकार, २ चित्त, ३ इच्छा ४ बुद्धि आणि ५ मन हीं पञ्चतत्त्व पिळून अशा नव पदार्थांनी जगाची घटना झाली आहे (नासदीय सूत्रमाप्य)

नऊ प्रकार अवताराचे — १ नित्यावतार, २ गुणावतार, ३ विमनाव-
४ सत्त्वावतार, ५ अर्चावतार, ६ अतयामी अवतार, ७ लीलावतार,
८ मन्थरावतार व ९ युगावतार. (मस्तुतिवाद्य)

नऊ प्रकार ईश्वरी अवताराचे — १ लीलावतार, २ पुरुषावतार,
३ अद्यावतार, ४ कलावतार, ५ गुणावतार, ६ युगावतार, ७ आणेशावतार,
८ विमनावतार व ९ अद्यावतार (कन्याण वप ३१ अक १०)

नऊ प्रकारचा नाद — १ घाणनाद, २ वाचननाद, ३ गृगनाद,
४ घगनाद, ५ वीणानाद, ६ वज्र (वेणु) नाद, ७ हुटुभिनाद, ८ शयनाद,
आणि ९ मेघनाद. असे नऊ प्रकारचे नाद अथवा ब्रह्मस्वरूप शब्द योग
शास्त्रान्त सांगितले आहेत याच्यामुळे योगी सव्यसात्न अलित राहते.

तस्माच्छब्दा नव प्राक्ता प्राणविद्रिस्तु लक्षिता ।

ताप्रवयामि यनेन नादसिद्धिमनुजमात् ॥

(शिवउमा-सहिता-२६-४०)

नऊ प्रकार माणसाचे — (गुणपक्ष) १ साधु, २ मुद्दल, ३ मित्र,
४ मध्यस्थ, ५ बधु, ६ उदासीन (अगुणपक्ष) ७ पापी, ८ अरि व ९ द्वेष्य
असे नऊ प्रकार जगात असतात (पुरुषार्थ बोधिनी म गी)

नऊ दोष (बुद्धीचे) — १ काम, २ क्रोध, ३ मय, ४ लोभ,
५ दैन्य, ६ दप, ७ लज्जा, ८ कृपा आणि ९ अभिमान हे बुद्धीचे नऊ
दोष म्हणून सांगितले आहेत (म मा याति अ ३२०)

नऊ द्रव्ये (न्यायशास्त्र) — पृथ्वी, २ आप, ३ तेज, ४ वायु,
५ आकाश, ६ काल, ७ दिशा, ८ आमा व ९ मन

नऊ नाथपथांची वैशिष्ट्ये — १ मेखला, २ शृंगी, ३ पुगी,
४ कपा, ५ कणमुद्रा, ६ कौपीन, ७ व्याखान, ८ रागवा व ९ क्षोळी.

नऊ नित्यकर्म ब्राह्मणाचीं — १ स्नान, २ सव्या, ३ जप, ४ होम, ५ स्वाध्याय, ६ देवपूजन, ७ वैश्वदेव, ८ अतिथिपरामर्ष ९ पितृतर्पण.

स्नान सव्या जपो होम स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।

वैश्वदेवस्तथाऽऽतिथि नवम पितृतर्पणम् ॥ (स्कन्. काशी.)

नऊ प्रकारचीं सृष्टि — १ महत्तत्वाची उत्पत्ति, २ अहकार, ३ सूक्ष्म तन्मात्राची उत्पत्ति, ४ पञ्च जनेन्द्रिये व पञ्च कर्मेन्द्रिये, ५ मन, ६ अविद्या, ७ रथावर, ८ पशु आणि ९ मनुष्य. अशी नऊ प्रकारची सृष्टि परमेश्वराने क्रमाने उत्पन्न केली. (भाग. स्कन्ध ३ १०-१३)

नऊ प्रमुख तत्त्वे (मध्यसिद्धान्त) — १ विष्णुसर्वोत्तमत्व, २ जगत्-सत्यत्व, ३ जीवेशभेद, ४ सैधकतेत्यभाव, ५ जीवाजीवभेद, ६ मोक्षर्माक्ष, ७ मोक्षाचे साधन निर्मळभक्ति, ८ प्रमाणत्रय (प्रत्यक्ष, अनुमान व आगम) व ९ सर्ववेदमयत्व. हीं मध्य संप्रदायात नऊ प्रमुख तत्त्वे मानिलीं आहेत. (मध्वाचार्य आणि त्याचे तत्त्वज्ञान)

नऊ प्रमाणे — १ प्रत्यक्ष, २ अनुमान, ३ उपमान, ४ शब्द, ५ अर्था पत्ति, ६ अनुपपत्ति, ७ समर्थ, ८ ऐतिह्य आणि ९ चेष्टा. तत्त्वसिद्धिसाठीं वार्हाण्या मत अशीं नऊ प्रमाणे मानिलीं जातात. (अव्यात्मविद्या सिद्धांतसार)

नऊ ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र — १ मृगु, २ पुलस्त्य, ३ पुलह, ४ ऋतु, ५ अगिरा, ६ दक्ष, ७ अत्रि, ८ मरीचि आणि ९ वसिष्ठ. हे नऊ ब्रह्म-देवाचे मानसपुत्र होत.

मृगु पुलस्त्य पुलह ऋतुमहिारस तथा ।

मरीचि दक्षमत्रि च वसिष्ठ चैव मानसम् ॥

नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयगताः ॥ (पद्म. सृष्टिखंड)

अन्यत्र महर्षि नारद हे ब्रह्मदेवाचे दहावे मानसपुत्र म्हणून सांगितले आहेत. (मत्स्य. २ ८; मनु. १-३५)

नऊ मतवाद् — १ पुन हाच आत्मा, २ देह हाच आत्मा, ३ इन्द्रिये हाच आत्मा, ४ प्राणच-आत्मा, ५ मनच-आत्मा, ६ बुद्धि हाच आत्मा, ७ अज्ञान हाच आत्मा, ८ ज्ञान आणि अज्ञान मिळून आत्मा व ९ शून्य हेच आत्मा. कारण प्रथम हे सर्व असत म्हणजे शून्यच होतें. (सर्व वेदात-सिद्धांतसार-संग्रह)

नऊ मनुष्य जीवनाचीं ध्येयें — १ धन, २ मान, ३ यश, ४ पुण्य, ५ मयापायल मुक्ति, ६ परोपकार, ७ निष्कर्मता, ८ आनंद व ९ अनाविलता (निष्पापता). हीं नऊ मनुष्यजीवनाचीं आचरण प्रेरक ध्येयें होत.

(निचार प्रवाह)

नऊ महारोग — १ राज्यक्षमा, २ कुट्ट, ३ रक्तपिती, ४ उन्माद, ५ श्वास, ६ मधुमेह, ७ भगदर, ८ उदर आणि ९ मुनरुदा.

नऊ महौषधी व नवग्रह — ज्या ग्रहाच्यामुळे जो विकार उत्पन्न झाला असेल त्याचा नाश त्या ग्रहाचा वृध करतो असे वैद्यक ज्योतिषान सांगितलं आहे. समिधा-चिरित्सायान्मानुसार ज्यात एकदर उत्तम औषधी वृध नऊ असून त्याच महौषधी म्हणतात. ते पुढीलप्रमाणें—

वृध	ग्रह	वृध	ग्रह
१ मादार	रवि	६ उतर	शुन
२ पळस	सोम	७ शमी	शनि
३ खैर	मंगळ	८ फळकीच झाड	राहू
४ जाडेंबिरें	बुध	९ कुश	धेनु
५ पिंपळ	गुरु	(फलाहारचिकित्सा)	

नऊ प्रकार राज्याचे — १ राज्य, २ महाराज्य, ३ साम्राज्य, ४ वटु पाय्य, ५ भाज्य, ७ वैराज्य, ८ आधिपत्यमयराज्य आणि ९ जनराज्य. असे नऊ प्रकार प्राचीन काळी असत

नऊ महाविष — १ कालकूट, २ वचनाग, ३ शगक, ४ प्रदीपन, ५ हालहाल, ६ ब्रह्मपुत्र, ७ हरिद्रि, ८ सक्तक आणि ९ सौराष्ट्रिक.

‘ सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव. ’ (यो. रत्नाकर)

नऊ मानें कालगणनेचीं — १ ब्राह्म, २ दिव्य, ३ पैत्र्य, ४ प्राजापत्य, ५ वार्हस्पत्य, ६ सौर, ७ सावन, ८ चाद्र आणि ९ आर्ष (नक्षत्र तारकाचा उदय कालावरून) तथापि व्यवहारान प्राय १ सौर, २ चाद्र, ३ नाक्षत्र व ४ सावन ही चार मानेंच चालतात.

‘ सौर च सावन चान्द्रमासं मानानि वै नव ॥ ’ (सूर्यसिद्धान्त)

नऊ योगाचें अन्तराय (विघ्न) — १ रोग, २ कर्मान्ये अप्रवीणता, ३ सशय, ४ साधनाकडे दुर्लक्ष, ५ देह आणि मन याच बाड्य, ६ निपया सक्ति, ७ विपरीतचान, ८ समाधि लावण्याच्या स्थानाची प्राप्ति न होणे आणि ९ वित्त स्थिर न होणे. (योगमुत्र १-३०)

नऊ व्याकरणशास्त्रकार — १ इद्र २ चद्र ३ काशकृत्स्न, ४ कौमार, ५ शाकटायन, ६ शारम्बत, ७ शाकल, ८ अपिशल आणि ९ पाणिनि.
(लघुसिद्धान्त वीमुद्री)

नऊ प्रकारचा संसर्ग — १ एका पलगावर शयन, २ एका पत्नीला भोजन, ३ निषिद्ध मनुष्याच अन्न सेवन, ४ एकाच माळ्यातील अन्न सेवन, ५ एकाच पातेल्यात घेतलेलें अन्न चाटणें, ६ बहिष्कृताच्या घरां याजन, ७ अध्यापन, ८ शरीरसनध आणि ९ एकन भोजन. या नऊ प्रकारामुळे संसर्ग बोप उत्पन्न होतो. (बृहद् बृह. स्मृति)

नऊ प्रकारचीं भक्तीचीं साधनें — १ सत्जनसंगति, २ ईशकथा-वर्णन, ३ त्याचें गुणगान, ४ त्याच्या वचनाच व्याख्यान करणे, ५ गुरूची उपासना, ६ इशपूजना एकनिष्ठा, ७ मनाची साग उपासना, ८ भूतमानाचे ठिकाणीं ईशभाव, ८ बाह्यद्रिय निग्रह आणि ९ परमेश्वरी स्वरूपाचा तत्त्वविचार.

‘नव नवावधा भक्ति साधनम् ।’ (अ रा. अरण्य. संग १० २७)

नऊ द्यूहमूर्ती व त्याचे नऊ भक्ता — १ वासुदेव — उद्धव आणि अर्जुन, २ सक्पण — रैवत, ३ अनकद — उपा, ४ प्रद्युम्न — कामुक, ५ हय ग्रीव — वेदव्यास, ६ नारायण — ब्रह्मदेव, ७ चेतवःपह — पृथ्वी, ८ वामन — बळी आणि ९ वृसिह — भवप्रहाद.

नवभक्ति नवमूर्ती, तेथील भक्तीची स्थिती,
उद्धवा म्या तुजप्रती । यथाय गती सागीतली

(ए. मा. स्कय. ११ अ १६१)

नऊ विग्रह (मूर्ती) नृसिंह देवतेच्या — १ ज्वाला, ५ अहोविल, ३ मालोळ, ४ क्रीडाकार, ५ कारेज, ६ मार्गव, ७ योगानंद, ८ छत्रव व ९ पवन. अहोविल हे पवित्र क्षेत्र आद्य प्रदेशातील कर्नाळ जिल्ह्यात आहे. ही प्राचीनवाळीं हिरण्यवश्यपूची राजधानी होती (संस्कृतिकोश)

नऊ शुभ चिह्न हस्तसामुद्रिकाचीं — १ मूयं, २ चंद्र, ३ ज्या, ४ नेत्र, ५ अश्वकोण, ६ त्रिकोण, ७ मंदिर ८ हत्ती आणि ९ घोडा. हीं चिह्ने हातांवर असल्यास अत्यंत शुभ म्हणून मानिलीं आहेत. (हस्तसामुद्रिकशास्त्र)

नऊ संख्या विशेष — आठ या संख्येला वृद्धि, क्षय हीं दोन्ही आहेत पण नऊ ही संख्या अशी आहे की ती कोणत्याहि परिस्थितीत मैत्री वाढेल पण क्षीण होणार नाही.

उदा $९ \times २ = १८$, $१ + ८ = ९$, $९ \times ३ = २७$, $२ + ७ = ९$.
 $९ \times ४ = ३६$, $३ + ६ = ९$. $९ \times ५ = ४५$, $४ + ५ = ९$.

वर्धते क्षीयते चापि मैत्र्यष्टांमिवासनाम् ।

नवांशवत्सनां मैत्री वर्धते न च क्षीयते ॥ (मु.)

नऊ सच्चिदुष्याचीं लक्षणे — १ सन्मानाची अपेक्षा नसणे, २ निरंतरता, ३ दक्षता, ४ अहंमन्यता गुण, ५ सद्गुणांची सद्दयपण, ६ निष्ठा, ७ परमार्थ जिज्ञासा, ८ अनमूढा आणि ९ वितंडवाद न करणे.

एवं शिष्याचीं नव लक्षणे । नवखंड पृथ्वीचीं आभरणे ॥

निष्कृपेने नारायणे । मत्काकरणे दीधली ॥ (ए. भा. १०-२३७)

नऊ संवेदना — १ प्रेम, २ हास, ३ आश्चर्य, ४ उत्साह, ५ घृणा, ६ क्रोध, ७ भीति, ८ शोक व ९ शांति. कोणताहि प्राणी जन्माला येतांना या नऊ संवेदनांनीं युक्त असते. (सत्यादि एप्रिल १९५३)

नऊ स्थायी भाव — १ रति, २ उत्साह, ३ शोक, ४ विग्नय, ५ मय, ६ हान्य, ७ जुगुप्सा, ८ क्रोध आणि ९ निर्वेद (वीट येणे किंवा विरक्ति). हे नऊ स्थायीभाव अथवा मनोवृत्ति होत.

‘निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।’ (कव्यप्रकाश)

नऊ हस्त-वाद्ये — १ झांज, २ टाळ, ३ चिपळी. ४ करताळ, ५ ज्योतरंग, ६ धंटा, ७ तास, ८ धुंगुर आणि ९ धागन्या.

नऊजणांकडे विपित्कार्त्ती देखील याचना करूं नये — १ कृपण, २ निंदक (शिर्वांगाळ करणारा), ३ मूर्ख, ४ पारधी, ५ जुगारी, ६ पुल्यांना मान न देणारा, ७ निष्ठुर, ८ वैखुडीने वागणारा व ९ कृतघ्न (म. भा. उद्योग. ३७-३६)

नऊ जण श्रीकृष्णाचे सलगटी — १ लोककृष्ण, २ श्रीदाम, ३ सुल, ४ लज्जन, ५ विशाल, ६ कण्ठ, ७ तन्त्री, ८ देवप्रसन्न आणि ९ वरुण (भाग १०-१२-१३)

नव सट पृथ्वी — (अ) पौराणिक वागीन पृथ्वीवरील नऊ मोगले भूभाग—१ रत्नाच, २ मद्रास, ३ हरिष, ४ त्रिपुरा, ५ कर्नाट, ६ रंग, ७ भरतनाथ, ८ हरिष्मय आणि ९ उत्तर कुर्घ ही नव सट होत “नव सट पृथ्वी व नव्यांच्या कार्या अस म्हणतात” (आ) १ भरतनाथ, २ पुष्करनाथ, ३ हारनाथ, ४ रंगनाथ, ५ मुवणाथ, ६ इलाहाबाद, ७ कौरवनाथ, ८ निम्नरनाथ आणि ९ कर्नाटनाथ (मुळ तम कथासार) (इ) १ इंदूर, २ कोल्हापूर ३ ताम्रनाथ, ४ गमनाथ, ५ नागनाथ, ६ वारुणनाथ, ७ रंगनाथ, ८ भरतनाथ व ९ भरतनाथ (हस फोड)

नव सट (देहातर्गत) — १ वरुणनाथ-कान २ रंगनाथ-त्यचा, ३ गमासनाथ-नर, ४ वरुणनाथ-जीम, ५ नागनाथ-नाक, ६ इंदूरनाथ-हात, ७ कर्नाथ-पाय, ८ भरतनाथ-लिग, आणि ९ ताम्रनाथ-गुण पृथ्वीवर जल नवसट तस देहातर्गत नव्यांच्या योगशास्त्रात मानिते आहेत (पंचमथी)

नवग्रह — १ सूर्य, २ चंद्र, ३ मंगळ, ४ बुध, ५ गुरु, ६ शुक्र, ७ शनि, ८ राहु आणि ९ कर्तु यावेराज हसल व नपच्यून हेहि ग्रह नाधुनक मानतात यानाच अनुक्रमे वरुण व प्रजापति अस म्हणतात या शिवाय प्लूटो नामक एक ग्रह अगिकडे (१९३०) पाश्चात्यांनी नवीन शाधून फाटला आहे

सूर्य सोमा महीपुत्र सोमपुत्रो बृहस्पति ।

शुक्र शनैश्चरो राहु कर्तुश्चैत ग्रहा स्मृता ॥ (या स्मृति)

नवग्रहांची नव धान्ये — १ रवि-गहू २ चंद्र-जगर, ३ मंगळ-तूर, ४ बुध-ज्व, ५ गुरु-चणे ६ शुक्र-मूग ७ शनि-तीळ, ८ राहु-डडीद, ९ केतु-काग (ज्योतिष)

नव ग्रहांची नऊ रत्ने — १ सूर्य-माणिक, २ चंद्र-मोती, ३ मंगळ-प्रवाल, ४ बुध-पाच ५ गुरु-पुष्कराग, ६ शुक्र-हिरा, ७ शनि-नीळ, ८ राहु-गोमद आणि ९ केतु-वैड्य माण ही नमाने नवग्रहांचा रत्ने असून

त्या त्या रत्नाची आगळी धारण केल्याने त्या त्या ग्रहाची प्रसन्नता होऊन इष्टसिद्धि होते. (२. २. समुच्चय)

नवमौष्ये — १ आयुष्प, २ पित्त, ३ गृहच्छिद्र, ४ मंत्र, ५ मैथुन, ६ औषध, ७ दान, ८ मान आणि ९ अपमान. या नऊ गोष्टींची वाच्यता करू नये.

आयुर्पित्त गृहच्छिद्र मन्त्रमौषधमैथुने ।

दान मानापमानौ च नव गोप्यानि कारयेत् ॥ (मु.)

नवचक्रें शरीरांतर्गत — १ मूलाधार, २ स्वाधिष्ठान, ३ मणिपूर, ४ अनाहत, ५ विशुद्ध, ६ लज्जा, ७ आश, ८ वरुण आणि ९ सोमचक्र. या नवचक्रवर लक्ष केल्या असता अनेक सिद्धि प्राप्त होतात. ..

कृष्णद्वैपायनायैस्तु साधितो लयसंलित ।

नवस्यैव हि चक्रेषु लयकृत्वा महात्मनि ॥ (श्रीगुरुदत्तयोग)

नवदुर्गा — (अ) १ शैलपुत्री, २ ब्रह्मचारिणी, ३ चंद्रघ्ना, ४ कुष्माण्ड, ५ स्कंदमाता, ६ कात्यायनी, ७ कालरात्री, ८ महागौरी आणि ९ सिद्धिदात्री.

‘नवम सिद्धिदात्री च नवदुर्गा प्रकीर्तिता । (चण्डीकवचम्)

(आ) १ काली, २ कात्यायनी, ३ इशानी, ४ चामुंडा, ५ मुडमर्दिनी, ६ मद्रकाली, ७ मद्रा, ८ त्वरिता व ९ वैष्णवी. (शिव. पु. सतीसह अ. २)

नवद्वारे — २ डाळे, २ दान, २ नाकपुड्या, १ ताड, १ गुदद्वार आणि १ मूत्रद्वार. अर्शी मानवी शरीराची नऊ द्वारे आहेत.

‘नवद्वारं देही । तो असुक्तीं परि नारी. ।’ (जा. ७-७५)

नव नाग — १ अनंत, २ वासुकि, ३ शेष, ४ पद्मनाभ, ५ कर्क, ६ शरणांग, ७ धृतराष्ट्र, ८ तक्षक आणि ९ कालिया. (नवनागस्तोत्र);

(नवनाग सहस्रवल्ली — १ दुष्यधन, २ जरासब व ३ भीमसेन या तिघांना नऊ सहस्रहत्तींचे बळ असे. त्यात भीमाचा विशेष म्हणजे त्याची पाठ भूमीला लागली असता दुष्ण बळ चढत असे अशी कथा आहे.)

नव नाथ — (अ) १ मच्छिंद्र, २ गोरक्ष, ३ जालंधर, ४ कानिफ, ५ चरपटी, ६ नागेश, ७ मरुत, ८ रेवण आणि ९ गहिनीनाथ. हे नव नारायणांचे अवतार होत. (नवनाथ भक्तिसार), (आ) १ आकारनाथ,

२ शैलनाथ, ३ सतोक्ताथ, ४ अक्लकुंजनाथ, ५ गज्जली गज्जाननाथ,
६ उदयनाथ, ७ मत्स्येन्द्रनाथ, ८ गोरखनाथ आणि ९ पृथ्वरत.
(Gorakhanath and Kanphatas)

नवनाड्या (देहांतर्गत) — १ गणेशनाडी, २ पयस्विनी नाडी,
३ हस्तिनी, ४ पुद्गला नाडी, ५ गाधारी, ६ अलङ्गना, ७ कुडू नाडी,
८ चारुणी आणि ९ शशिनी नाडी. या नवनाड्या योगशास्त्रानुसार सांगितल्या
आहेत. (पंचमंथी)

नव नारायण — १ कवि, २ हरि, ३ अंतरिध, ४ प्रसूद, ५ पिप्पलायन,
६ आर्विहोत्र, ७ द्रुमिल, ८ चमस आणि ९ करभाजन. हे नऊही मुनि
आत्मविद्याशारद होते. (भाग. १२-२-२१).

की ते नवही नारायण । स्वये प्रगटले आपण ।

नवही नृसिंह राज । देदाप्यमान पैं आले ॥ (ए. भा. २-१८९)

नवनिधि — (अ) १ महापद्म, २ पद्म, ३ शरा, ४ मकर, ५ कच्छप,
६ मुकुद, ७ कुद, ८ नील आणि ९ खर्व. असे कुवेराचे नवनिधि आहेत.
(स्वर्ग धर्मपराय अ. भा. ७-५.१); (आ) १ हय, २ गज, ३ रथ, ४ दुर्गा,
५ भांडार, ६ अग्नि, ७ रत्न, ८ धान्य आणि ९ प्रमदा; (इ) १ काम-
धेनु, २ अंजन, ३ सिद्धपादुका, ४ अन्नपूर्णा, ५ कल्यतर, ६ चिंतामणि,
७ बुटिका, ८ कलक आणि ९ परिष. (दुर्गाव श. कोश)

नव बालग्रह — १ स्वद, २ स्वदापत्मार, ३ शकुनीग्रह, ४ पूतनाग्रह,
५ अल्पपूतनाग्रह, ६ शीतपूतना, ७ रेवती, ८ मुत्तमडिना ग्रह आणि
९ नैगमग्रह. हे नव बालग्रह बालकाना पीडा देणारे आहेत. (मुश्रुत)

नव महामणि — १ स्वस्तिक, २ शिवहत्या, ३ गमीर, ४ गरुडोन्नत,
५ नीरोगण, ६ हरडल, ७ त्रैयूर, ८ सलर व ९ मौक्तिक (भूगोल पुराण)

नव मेघ — १ धन, २ दान, ३ पवन, ४ पागुळ, ५ मित्रन,
६ धीरधनु, ७ सहदेव, ८ तालमन, ९ पक्षराज (क. क.) (दु. श. को.)

नव मूलभूत जीवन प्रेरणा — १ पोषणेच्छा, २ संरक्षणेच्छा,
३ विश्रामेच्छा, ४ कार्येच्छा, ५ उत्सर्जनेच्छा, ६ कामेच्छा, ७ वात्सल्येच्छा,
८ प्रसुप्तेच्छा आणि ९ अनुसरणेच्छा. (नवभारत सप्टेंबर १९५७)

नज्जाह पारायण — नऊ दिवसात करावयाच पारायण गुरुचारन भागवत इ अथाच पारायण सात दिवसाच त्यास सप्ताह म्हणतात पण रामायणपारायण नऊ दिवसाच करण्याचा विधि आहे (श्रीराम चरित्रमानव)

नवरत्ने — १ हिरा, २ मोता, ३ प्रवाळ, ४ गोमेद, ५ इद्रनील, ६ वैद्य ७ पुष्करान, ८ पाच व ९ माणिक्य.

वज्र मुक्ता प्रवाल च गामदधेनीयम् ।

वैड्य पुष्कराजश्च पाचि माणिक्यमव च ॥

महारत्नानि चैतानि नव प्रोक्तानि सुरिभि ॥ (शुक्लनीतिशार)

नवरत्ने (अ) (नवमाच्या सभनाळ) — १ धन्यतरा (वैद्य) २ क्षरणक (फल्यातिपी), ३ अमरसिंह (कोशकर), ४ शकु (भूमापन शास्त्रज्ञ), ५ बंतालम (मनशास्त्रज्ञ), ६ धक्कर (शिल्पशास्त्रज्ञ), ७ कालिदास (कवि), ८ बराहामाहर (ज्यातिपी), आणि ९ बरुचि (वैयाकरणी)

ख्याता बराहामाहरा रूपने सभाया रत्नानि वै ।

बरुचिनिव विप्रमस्य । (ज्योतिषशास्त्रज्ञ)

(आ) (अक्षरकाव्य) — १ राज विरदल, २ अनुल फळ (वैद्यानक), ४ अनु फेडा, ४ राज वाकरमळ, ५ तानतन (सर्गन), ६ अरदु रहीम (काव्य), ७ मानसिंह, ८ खानखाना आणि ९ मखानखान

नवरत्न — १ शृंगार २ वीर, ३ वृष्ण, ४ अश्रुभुज ५ हास्य, ६ भयानक ७ वीरमळ ८ रींद्र आणि ९ शांत अस नऊ रत्न सांख्य शास्त्रज्ञ मानत आहेत कोणी कोणी झाले हा दावा रत्न मानतात.

नवविध अन्न — १ सूप-वरण, २ शाक-शाकभाजी, ३ मिश्रान्न-
मसुरान्न, ४ जेमन-भात बाँरे, ५ उपदेश-मूलक इत्यादिक, ६ पितरदश-
लोणचे, ७ सधान-मद्यादि, ८ रोचन-काशिभिः आण ९ व्यञ्जन-कडी
इत्यादि. (बु. श. को.)

नवविध स्वभाव स्त्रियांचे — १ देवसत्त्वा, २ गधवंसत्त्वा, ३ यज्ञ
सत्त्वा, ४ मनुष्यसत्त्वा, ५ पिशाचसत्त्वा, ६ नागसत्त्वा, ७ वाक्सत्त्वा,
८ वानरसत्त्वा आणि ९ सरसत्त्वा. (जनगरग)

नवविधपरीक्षा (आयुर्वेदाय) — १ नाडी, २ मूत्र, ३ मल, ४ शब्द,
५ स्पर्श, ६ रूप, ७ दृक्, ८ श्रुत् व ९ जिह्वा परीक्षा. (मावप्रवाश)

नवविध भक्ति व नऊ भक्तश्रेष्ठ — (अ) १ श्रवण-परोक्षिति,
२ कीर्तन-शुक्लचाये, ३ स्मरण-प्रह्लाद, ४ पादसेवन-लक्ष्मी, ५ अर्चन-
पृथु राजा, ६ वदन-अक्रूर, ७ दास्य-हनुमान्, ८ सख्य-अर्जुन आणि
९ आत्मनिवेदन-बलि.

श्रवण कीर्तन विष्णो. स्मरण पादसेवनम् ।

अर्चन वदन दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ (भाग. स्कंध ७-५ २३)

(आ) १ सत्संग, २ हरिकथेविपर्यय प्रेम, ३ गुरुसेवा, ४ प्रभुगुणगान,
५ मंत्रज्ञ, ६ दम, शील व वैराग्य, ७ सर्व विघ्नान परमेश्वर पाहणे,
८ मिथेल त्यात सतोष व परदोष न पाहणे व ९ सर्वस्वी रामावर भरवसा
(तुलसीदास), (परमार्थपर व्याख्यान) .

नवविधशक्ति — १ धर्मशक्ति, २ दानशक्ति, ३ मंत्रशक्ति, ४ ज्ञान
शक्ति, ५ अर्थशक्ति, ६ कामशक्ति, ७ युद्धशक्ति, ८ व्यायामशक्ति व
९ भोजनशक्ति. (बस्तुरलकोश)

नवसमिधा — १ रुई, २ फळस, ३ चैर, ४ आघाडा, ५ धिपळ,
६ उमर, ७ शमी, ८ हरळी व ९ दम.

नवसाक्षिदेवता — १ सूर्य, २ चंद्र, ३ यम, ४ काल, ५ पृथ्वी,
६ आप, ७ तेज, ८ वायु व ९ आकाश.

सूर्य. सोमो यम. कालो महाभूतानि पञ्च च ।

एते शुभाशुभाख्याणा कर्मणा नव साक्षिणः ॥ (सु.)

दश आयुधे (देवीर्चा) (अ) — १ एङ्ग, २ बाण, ३ गदा, ४ गल, ५ शूल, ६ चक्र, ७ भुजुडी, ८ परिव, ९ कर्मुक आणि १० नधिरपान. (सप्तशती १-१); (आ) (शंकरार्चा) — १ खड्ग, २ निरुध, ३ परशु, ४ शूल, ५ टमरू, ६ नागभाय, ७ अक्षमाला, ८ घनुय, (पिनाक), ९ शर आणि १० पाशुपत (क. क.)

दशौद्रिये व त्याच्या देवता-(पंच कर्माद्रिये) — १ हात-इद्र, २ पाय-निमिन्म, ३ वाणी-आग्नि, ४ उपस्थ-प्रजपति व ५ गुद-यम (भृत्य) (पंच ज्ञानेद्रिये) — १ कान-दिशा, २ त्वचा-वायु, ३ डोळे-सूर्य, ४ जिह्वा-वरुण, आणि ५ नाक-अश्विनीकुमार (सर्ववेदान्तसिद्धान्तसार-संग्रह)

दश कला अग्नीच्या — १ धूम्रा, २ नीलवर्णा, ३ कपिला, ४ विस्फलिङ्गिनी, ५ ज्वाला, ६ हैमवती, ७ कल्पवाहिनी ८ हव्यवाहिनी, ९ रोद्री व १० सकर्पिणी. अशा वैश्वानराच्या दहा कला आहेत.

“रौद्री सकर्पिणी चैव वैश्वानरकला दश” (शानार्णवतनम्)

दश कामदशा — १ अभिलाषा, २ चिन्ता, ३ स्मृति, ४ गुणकीर्तन, ५ उद्वेग, ६ प्रलाप, ७ उन्माद, ८ व्याधि, ९ जडता व १० मरण.

अभिलाषाश्च चिन्ता स्यात्स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।

उद्वेगाश्च प्रलाप. स्यादुन्मादो व्याधिरेव च ॥

जडता मरण चैव दशम लयते ध्वजम् (शृंगार तिलम्)

दशग्रंथ (अ) — १ संहिता, २ पद, ३ क्रम, ४ ब्राह्मण, ५ व्याकरण, ६ शिक्षा, ७ कल्प, ८ ज्योतिष, ९ उद व १० निरुक्त, (आ) १ महिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षा, ५ धन, ६ व्याकरण, ७ निघट्ट, ८ निरुक्त, ९ उद व १० ज्योतिष. या वेद व त्याचीं उपांग असलेल्या दहा ग्रंथास दशग्रंथ म्हणतात.

छन्दस्तु नवम. प्रोक्तो ज्योतिषो दशम स्मृत. ।

प्रोक्ता एते दशग्रंथा. व्याडिनेव महर्षिणा ॥ (मु.)

दशदशा (जीवाच्या) — १ गर्भगव, २ जम, ३ बाल्य, ४ कौमार, ५ पौगण्ड, ६ यौवन, ७ स्थावीर्य, ८ ब्रत, ९ प्राणरोध आणि १० नाश.

दशदिशा घ त्याच्या देवता — १ पूर्व-इंद्र, २ पश्चिम-वरुण, ३ उत्तर-कुबेर, ४ दक्षिण-यम, ५ ईशान्य-इश, ६ नैऋत्य-निर्ऋति, ७ वायव्य-वायु, ८ आग्नेय-अग्नि, ९ ऊर्ध्व-ब्रह्मा व १० अधोदिशा-शेषनाग.

दशदाने — १ गाय, २ भूमि, ३ तीळ, ४ सुवर्ण, ५ तूप, ६ वस्त्र, ७ धान्य, ८ गूळ, ९ लवण व १० गृह ही दशदाने होत.

दशांगे (वृक्षाचीं) — १ मूळ, २ साल, ३ पान, ४ फूल, ५ फळ, ६ शेखी, ७ चीक, ८ नार, ९ काटे व १० देठ पानाचा किंवा फुलाचा

दशागधूप — (अ) १ कोष्ठ, २ गूळ, ३ लाज, ४ हरीतकी, ५ राळ, ६ जामासी, ७ शिलारुच, ८ सापर, ९ मोथ व १० गुग्गुळ, (आ) १ नजला, २ बाळा, ३ चदन, ४ ऊद, ५ विशेष, ६ आगर, ७ तूप, ८ कापूर, ९ मध आणि १० गुलाबची फुले. या दहा सुगंधी द्रव्यांच्या मिश्रणाने तयार होणारा धूप (दुर्गंध व को.), (इ) १ कृष्णागर, २ चदन, ३ गुग्गुळ, ४ श्वेतागर, ५ लाज, ६ वेल्फळ, ७ तूप, ८ मध, ९ सजरस आणि १० कापूर. ही दहा धूपाची साधने होत.

‘साधनानि दशागानि धूपश्च चतुरानन । (वी प्र.)

दश नाड्या — १ इटा, २ पिंगला, ३ सुपुन्ना, ४ गाधारी, ५ हस्ति-जिह्वा, ६ पूषा, ७ यशस्विनी, ८ अलगुप्ता, ९ कुहू व १० शखिनी. (था) १ इन्, २ पिंगला, ३ सुपुन्ना, ४ गाधारी, ५ बीवनी, ६ दशतुडी, ७ वीशा, ८ वाणदशा, ९ शखिनी व १० सीशिंगी (म वा को)

मानव शरिरात एकदर बहत्तर सहस्र नाड्या असून त्यात प्राणवहा अशा प्रधान बहत्तर नाड्या आहेत, त्यात या दशनाड्या मुख्य होत.

‘चक्रवत्स्थिता ह्यता प्रधाना दश नाड्य ’ (अग्नि. २१४ ३)

दश नामे पुष्टिगी प्रतीकात्मक (संस्कृत) —

रामो हरिः कर्ता भूम्त । मानु कर्ता च चद्रमा ।

तस्थिबान् भगवान् आमा । दशैते पुति नायका ॥

दश नामं स्त्रीलिङ्गी प्रतीकात्मक (संस्कृत) —

रमा रुचिर्नर्दा घेनुर्वाग्वाः सरित् अनन्तरम् ।

क्षुत् प्रावृट् च शरद् चैव दर्शताः स्त्रीषु नायकाः ॥

दश नामं नपुंसकलिङ्गी प्रतीकात्मक (संस्कृत) —

शानं दधिः पयो धर्मं घनुवारि बगत् तथा ।

मधु नाम मनोहारि दर्शनानि नपुंसके ॥

दशनाम संन्यासी — १ गिरी, २ पुरी, ३ पर्वत, ४ सागर, ५ वन, ६ तीर्थ, ७ भारती, ८ सरस्वती, ९ अरप्य आणि १० आश्रम. (दर्शनप्रसाद)

दश पारमिता (बुद्धीची परिपूर्णता) — १ दान, २ शील, ३ नैक्यार्थ, ४ प्रज्ञा, ५ वीर्य, ६ धाति, ७ सत्य, ८ अभिज्ञान, ९ मैत्री व १० उपेक्षा. या दहा पारमिता म्हणजे गुणांची पूर्णता किंवा पराकाष्ठा बुद्ध धर्मात मानिल्या आहेत. (बुद्धधर्म)

दशधर्म — १ क्षमा, २ मार्दव, ३ आर्जव, ४ सत्य, ५ शौच, ६ संयम, ७ तप, ८ त्याग, ९ आर्तिचन्य व १० ब्रह्मचर्य. ही दहा धर्मांची अंगं होत. (जैन धर्म)

दशभक्ति — १ सिद्धभक्ति, २ ध्रुतभक्ति, ३ चारित्र्यभक्ति, ४ योगी भक्ति, ५ आचार्य, ६ निवांग, ७ पंचररमेष्टी, ८ तीर्थंकरभक्ति, ९ नंदीश्वरभक्ति, १० शक्तिभक्ति. असे दहा प्रकार जैन धर्मात मानले आहेत. (दशभक्ति)

दश महादाने — १ सुवर्ण, २ अश्व, ३ तोळ, ४ हत्ती, ५ दासी, ६ रथ, ७ भूमि, ८ घर, ९ कन्या आणि १० कपिल घेनु. या दहा वस्तूंची कोणत्याही वस्तूचे दान ते महादान म्हणून मानले जाते.

कन्याश्वनिला नागदासीरथमहीगृहाः ।

कन्या च कपिल घेनुर्महादानानि वै दश ॥ (अग्नि २०९-२४)

दश महाविद्या — १ व्यली, २ ताप, ३ फोडरी, ४ सुवनेश्वरी, ५ भैरवी, ६ छिन्नमला, ७ धूमवती, ८ वगला, ९ मातंगी आणि १० कमला. या दहा महाविद्या म्हणून शक्ति उपासनेत सांगितल्या आहेत. (कल्याण शक्ति अंक)

दशमुळें — (अ) १ शालिपर्णी (रानगाडा), २ पुष्टिपर्णी, ३ रिंगणी, ४ डोरली, ५ गोखरू, ६ बिल्व, ७ ऐरण (टाहाकळा), ८ टट्ट, ९ पहाव्मूळ व १० शिवणमूळ, (जा) १ बेल, २ टाकळा, ३ गूट, ४ शिवण, ५ पावळ, ६ सालवण, ७ गोखरू, ८ पिठवण, ९ डोरली व १० रिंगण या दहा वनस्पतींची मुळे याचा आर्य वैद्यकान उपयोग करतात.

दशामृत — १ दह, २ दूध, ३ मध, ४ तूप, ५ साखर, ६ क्षुड, ७ जिरे, ८ सेंदेवण, ९ वेलशडि व १० मिरे. या पदार्थांच्या मिश्रणास दशामृत म्हणतात. अशी दशामृत पूजा वीरशैवास विहित आहे. (सि. पु)

दशमान पद्धति — एक परिमाण पद्धति. हीत परिमाणे दसपटीने चढत किंवा उतरत जातात हीं आता मारतात नव्याने रुढ करण्यांत आली आहेत प्राचीन काळीं देखील एकम्, दहम्, शतम् अशी दसपटीने संख्या मापली जात असे.

दश रूपणें (इंद्रिय काव्य प्रकार) — १ नाटक, २ प्रकरण, ३ भाण, ४ व्यासोण, ५ सनवकार ६ छिम, ७ ईहामृग, ८ अक, ९ वीथि आणि १० ग्रहसन. असे नाट्याचे संस्कृत वाङ्मयातले दहा प्रकार. (भ. ना. १८ २३)

दश लक्षणें खऱ्या ज्ञानाचीं — १ अक्रोध, २ वैराग्य, ३ इन्द्रिय निग्रह, ४ क्षमा, ५ दया, ६ शांति, ७ लोकप्रेम, ८ औदाय, ९ एवाद्याचें मय निशरण व १० दुःख परिहार करणें

अक्रोध वैराग्य चित्तवृत्तिश्च । क्षमा दया शांति ज्ञप्रियत्व ।

निर्लोभदाने मयज्ञानहानि । ज्ञानस्य चिह्नं दश लक्षणानि च ॥

(योग तत्त्वामृत)

दशलक्षणें भागवत पुराणाचीं — १ सप्त-संसार, २ विषय-संहार, ३ स्थान-बैकुण्ठ, ४ पौष्य-भगवद्भजन ५ कृति-कमानुसार होणारी वासना, ६ मन्वन्तरे-बौद्ध मनुची व्यवस्थिति, ७ ईशानुत्पन्न-दशावतारचरित, ८ निरोध-एकाग्रता, ९ मुक्ति-ज्ञानयोग, १० आश्रय-सर्वप्रकाशक परमात्मा. सर्व पुराणें पचलक्षणात्मक पण भागवत पुराण दशलक्षणात्मक आहे दश

लक्षणानीं त महापुराण व पाच लक्षणाना युक्त तं उपपुराण— तशी सवसाधारणपणें व्यवस्था आहे (भाग १२७)

सग, विषग, स्थान, पोषण । कृति मन्वन्तरे इशानुत्थन ।

निरोध मुक्ति आश्रयपूण । एव दश लक्षण भागवत ॥

(चतु श्लोरी भागवत)

दशवायु — १ प्राण, २ अपान, ३ व्यान, ४ उदान, ५ समान, ६ पिंडीचे व ६ नाग ७ कूम, ८ कुक्कु, ९ देवदत्त आणि १० घनव्य व ब्रह्मांडीच (दासनाथ)

दशविघ्न (योगाला) — १ आलस, २ व्याधिपीडा, ३ प्रमाद, ४ संशय, ५ अनवस्थितचित्त, ६ अश्रद्धा, ७ भ्रान्तदशन, ८ दुष्ट, ९ दौर्मानस्य (इच्छा सफल न झाल्यामुळे मन धुव्ध हाण) आणि १० अयाम्य विषयासमचानें लाटुंता (लिंग ९-८)

दशोपनिषदे — १ इन्द्र, २ वन, ३ वर, ४ प्रम, ५ मुष्ट, ६ माण्डुक्य, ७ तैत्तिराय, ८ एतरेय, ९ छदाग्य आणि १० बृहदारण्यक

दशानतार व त्याच्या जयत्या — १ मत्स्य-चैन १ ३ प्राज्ञा, २ कूम वैशाख शु १५ सायकाली ३ दराह-भाद्रपद शु ३ प्राज्ञा, ४ शर्वह-वैशाख शु १ सायकाली, ५ वामन-भाद्रपद १ १२ मध्याह्ना, ६ परशुराम-वैशाख शु ३ सायकाली, ७ राम-चैन शु ९ मध्याह्ना, ८ कृष्ण-श्रावण ८ मयरात्री, ९ वीर-शावन शु १० सायकाली, १० कल्का-श्रावण शु ६ सायकाली (धर्मासुधु) (म भा शांति अ ३३९)

दशविध द्विदल धर्म्ये — १ चण्ड, २ भमूर, ३ मूग, ४ उडी, ५ लाव, ६ वागणे, ७ तूर, ८ बाल, ९ चवळी व १० कुळीय

दशविध नाद — १ चितचिनी नाद, २ चिगी नाद, ३ तन नाद, ४ ताळ नाद, ५ मुस्तर नाद, ६ गजना नाद, ७ शंग नाद, ८ घोष नाद, ९ भरी नाद, १० मेघ नाद अने दश प्रकारचे नाद सावकास काठी जर पृष्ठ झाल्यावर एक येता व नादाचा अनुमन येता अस यागशास्त्राने सांगितले आहे ' दशमा मयनाद ' (हसोपनिषद्)

दशत्रिध रंग — १ हिरवा, २ ताम्र, ३ निळा, ४ काळा, ५ अत्यंत लाल, ६ शेंदरा, ७ पिंग, ८ करडा, ९ पारवा आणि १० मोराच्या गळ्या-सालील रंगासारखा मेचक (म. भा. शांति अ. २८४)

दशत्रिध वस्तुत्व — १ परिभाषित, २ सत्य, ३ मधुर, ४ सार्थक, ५ परिस्फुट, ६ परिमित, ७ मनोहर, ८ चित्र, ९ प्रसन्न व १० भावानुगत असे वस्तुत्वाचे दहा प्रकार (बलुरत्नकोश)

दशविधशौच (शुद्धि) — १ भावशौच, २ स्नानशौच, ३ जलशौच, ४ मृत्तिका शौच, ५ स्मृधुशौच, ६ सस्वारशौच, ७ पवित्र वाक्य, ८ प्राणिदया शौच, ९ अर्थशौच व १० आचारशौच. (बलुरत्नकोश)

दाशराज्ञ युद्ध — ऋग्वेदकालीन एक फार मोठी ऐतिहासिक घटना. एका बापूला राजा सुहास व त्याचे विरुद्ध, १ ऋषि चायमान, २ राजा तुवंश, ३ वैकर्ण राजे, ४ शिम्पु, ५ देवक, ६ शनर, ७ भेद, ८ पक्य, ९ श्रुत व १० कवय. या दहा दलान्य राजमधील घनघोर युद्ध. हे दहा राजे अथवा त्याचे सध त्याचे पौरोहित्य विश्वमिनाकडे होतें. सुदास राजाचें पौरोहित्य वसिष्ठाकडे हातें. वसिष्ठानें सघटना करून सुदास राजाला दहा सधाविरुद्ध जय मिळवून दिले. हे युद्ध परुष्णो आणि यमुना या नद्यामधील प्रदेशात झाले अशी कथा आहे (ऋग्वेद दर्शन) (दाशराज्ञ युद्ध)

दहा अंगें (यमाचीं) — १ अहिंसा, २ सत्य, ३ अस्तेय, ४ ब्रह्मचर्य, ५ क्षमा, ६ धृति, ७ दया, ८ आर्जव, ९ मिताहार व १० शौच.

दहा अंगें (नियमाचीं) — १ तप, २ सतोष ३ आस्तिक्य, ४ दान, ५ दंडप्रज्ञ, ६ सिद्धांत-वाक्य, ७ ही (लज्जा) ८ मति, ९ जप व १० व्रत.

दहा अवतार (शिवदेवतेचे) — १ महाकाल, २ तार, ३ बालमुवनेश, ४ पाटश्री वित्रेश, ५ गरुड, ६ छिन्नमस्तक, ७ धूमवान्, ८ कालामुख, ९ मातङ्ग आणि १० कमल (शिव. पु शतक अ. १७)

दहा अवस्था (सामयिकासच्या) — १ दृष्टादृष्ट, २ चित्त अस्वस्थ हांजें, ३ निश्चय, ४ निद्रानाथ, ५ कृश होणें, ६ लक्ष न लागणें, ७ निर्लज्जता, ८ उन्माद, ९ मूर्च्छा, १० मरण. (रतिरहस्य)

दहा अवस्था (ग्रहांच्या) — १ दीप्त, २ स्वस्थ, ३ मुदित, ४ शान, ५ शक्त, ६ पीडित, ७ दीन, ८ खल, ९ विकल आणि १० भीत. (मुलम ज्योतिष)

दहा अपराध नामजपासंबंधी — १ सताची निंदा, २ असत् मार्गां मनुष्यापुढे नामगुणांचे कीर्तन, ३ दैवताम्ये भेदबुद्धि, ४ वेदावर अध्रद्धा, ५ शास्त्रावर अविश्वास, ६ गुरुवचनावर अध्रद्धा, ७ परमेश्वर नाममहिमा याला अर्थवाद समजण्याचा भ्रम, ८ नुसत्या नामाने पापछालन होते असे समजून पाप करीत राहणे, ९ नामानेच पुण्यलाभ होतो म्हणून आश्रमविहित कर्म न करणे आणि १० परमेश्वर नामस्मरण हे इतर यज्ञ, तप, व्रत आदि शुभकर्मांरोबर समजणे. (पद्मपुराण)

दहा आद्य आचार्य शाकुन शास्त्राचे — १ श्रीशंकर, २ अग्नि, ३ गर्ग, ४ गुरु, ५ शुक्र, ६ बसिष्ठ, ७ व्यास, ८ कौस्य, ९ भृगु आणि १० गौतम (वसंतराज शाकुन)

दहा आत्म्याची विधेयें (साक्षात् बोधक) विशेषणें — १ शूद्र, २ चित्, ३ आनंद, ४ ब्रह्म, ५ स्वयंप्रकाश; ६ कूटस्थ, ७ सांगी, ८ द्रष्टा, ९ उपद्रष्टा व १० एक (तत्त्व-निज-विवेक)

दहा आत्म्याची निषेधें (प्रपंचाचे निषेध द्वाराबोधक) विशेषणें — १ अनंत, २ अप्रद, ३ असंग, ४ अद्वितीय, ५ अजन्मा, ६ निर्विकार, ७ निराकार, ८ अव्यय, ९ अव्यक्त आणि १० अक्षर (तत्त्व-निज-विवेक)

दहा आद्य आचार्य संन्यास मार्गाचे — १ गौडसाध्याचार्य, २ गोविंद पादाचार्य, ३ विवरणाचार्य, ४ शंकराचार्य, ५ विश्वरूपाचार्य, ६ पृथ्वीधराचार्य ७ सहजचार्य, ८ हस्तामल्ल, ९ पद्मसाध्याचार्य व १० तोटकाचार्य.

“संन्यासमार्ग हे अतिवयं, हे परम मयं ज्ञानाचे” (हस्तामल्ल)

दहा आरोग्याची सूत्रे — १ स्वच्छता, २ मोफळी हवा व सूर्यप्रकाश, ३ व्यायाम, ४ आहार, ५ विश्रांति, ६ ताठ वस्त्रे, ७ नियमित आहार-विहार, ८ पाणी, ९ वस्त्र आणि १० मन प्रवृत्ति (Health. May 1951)

दहा आहारा (वायव्यलमधील) १ रविवार हा विश्रांतीचा दिवस, २ पणव्याचा होम धरू नको, ३ परव्याचा होम धरू नको, ४ व्यभिचार करू नको, ५ हिण करू नको, ६ चोरी करू नको, ७ लोटी मास देऊ

नको, ८ मातापितराची आज्ञा पाळ, ९ मूर्तिपूजा करू नको व १० ईश्वराचें नांव व्यर्थ घेऊ नको. या आज्ञा खिल्ली धर्मप्रपात (जुना करार) सांगितलेल्या आहेत. (जुना करार Exodus अ. २०).

दहा ईश्वर प्राप्तीच्या वैदिक विद्या — २ उद्गीथविद्या, ३ सर्ग-विद्या, ३ मधुविद्या, ४ पंचाग्निविद्या, ५ उपकोसल आत्मविद्या, ६ शांडिल्य-विद्या, ७ दहरविद्या, ८ भूमविद्या, ९ दीर्घायुष्यविद्या, १० मथविद्या (रामगीता)

दहा ईश्वरप्रियकर बुद्धिगम्य कल्पना अथवा गुण — १ पुम्पोत्तम, २ विश्वाचे अतर्पामीसूत्र, ३ वैश्वानर-जीवात्मा निवा परमात्मा, ४ शाश्वत, चिन्मय विश्वातील सूर्य, ५ मायी-अपूर्वशक्ति “मम माया दुरत्यया” (म. गी. ७-१४) ६ विश्वार्ताल रस, ७ तज्जलान् क्रिया जगाचे प्रभव-प्रलय-स्थिति, ८ अतिष्ठान-सर्वातीत पुरुष, ९ परम ज्ञेय व १० परमाश्चर्य. चिंतनाला योग्य असे हे दहा गुण. (म. गी. सा. दर्शन)

दहा उपाय (उपजीविकेचे) — १ विद्या (वेदव्यतिरिक्त), २ शिल्प, ३ रोजगार, ४ नोकरी, ५ गोरक्षण, ६ व्यापार, ७ शेती, ८ अतः करणार्चा विविध वृत्ति, ९ भिक्षेवर निर्वाह आणि १० व्याजनटा.

विद्या शिल्प भूति सेवा गोरक्ष्य विनणि वृषि ।

धृति भैक्ष्य कुसीद च दश जीवनहेतव ॥ (मनु १०-११६)

दहा कुल विवादास वर्ज्य — १ त्रियाहीन, २ पुरुषरहित, ३ वेदरहित, ४ रोमश, ५ अर्वांस (मूलव्याधि रोग असलेले) ६ क्षयरोग युक्त, ७ आमयनी (अग्निमाय), ८ अपस्मार, ९ श्वेतकुष्ठयुक्त व १० कुष्ठयुक्त. (मनु. ३-७)

दहा खेळ बुद्धियळाचे १ शह, २ मात, ३ प्यादी, ४ हुचमही, ५ काडमात, ६ मारेमान-फनीरी, ७ काटशह, ८ अविरतशह, ९ ठाण-वधमात व १० द्विगुणशह. (दु. श. को.)

दहा गुण (फाट्याचे) — १ श्रेय, २ प्रसाद, ३ समता, ४ समाधि, ५ माधुर्य, ६ ओज, ७ सौकुमार्य, ८ अयेंव्यक्त, ९ उदारता, व १० काति.

औदार्य समता कातिरयेंव्यक्ति प्रसन्नता ।

समाधि श्रेय ओजोऽय माधुर्य सुकुमारता ॥ (म. ना.)

दहा गुण (गायनाचे) — १ सुरक्त-वाद्ये स्वरांत मिळवून घेणे, २ पूर्ण-उच्चार उत्तम तऱ्हेने करणे, ३ अलंकृत-आवाज यथायोग्य लावणे, ४ प्रसन्न-निःशंक होऊन गंभीर आवाजाने गाणे, ५ व्यक्त-उच्चार अर्थानुरूप व स्पष्ट करणे, ६ विकृष्ट-आलापांचे स्वर स्पष्ट रीतीने लावणे, ७ श्लक्ष्ण-लयीमध्ये स्वरांचा विप्रलार करवून दाखविणे, ८ सम-तालवद्द गाणे ९ सुकुमार-मृदुस्वर येतील तेथे मृदु उच्चार करणे आणि १० मधुर-गाणे, मधुर गाऊन दाखविणे. 'दशैते सुगुणा गीते।' (संगीत रत्नाकर)

दहा गुण गोदुग्धाचे — १ गोड, २ थंड, ३ मऊ, ४ स्निग्ध, ५ दाट, ६ श्लक्ष्ण (खरखरीत नव्हे ते) ७ बुळबुळीत, ८ बड, ९ मंद आणि १० निर्दोष (चरक-सूत्र-२७-२२१)

दहा गुण परमात्म्याचे — १ सर्वांहून मोठा, २ प्रकाशवान् ३ दिव्यत्व, ४ ऐश्वर्य वाढविणारा, ५ ससारसमुद्राच्या अत्यंत सजोल भागातहि असणारा, ६ सत्यस्वरूप, ७ चिरयुवा, ८ सेवा करण्यास योग्य, ९ हिंसारहित शब्दांची प्रेरणा करणारा आणि १० अनंतसुखांना देत राहिला आहे.

(अथर्व-अनु. मराठी)

दहा गुण सात्विक अन्नाचे — १ आयुष्य, २ सत्व वाढविणारे, ३ बल, ४ आरोग्य, ५ सुख, ६ प्रीति वाढविणारे, ७ रसयुक्त, ८ स्निग्ध, ९ शरीरांत स्थिर रूपाने फार वेळ राहणारे आणि १० मनाला आनंद देणारे (म. गी. १७-८)

दहा गुण स्नानाचे — (अ) १ रूप, २ तेज, ३ बल, ४ शुचिता, ५ दीर्घायुष्य, ६ आरोग्य, ७ पवित्रता, ८ दुःस्वप्नाय, ९ तप व १० बुद्धि. (दशस्मृति); (आ) १ बल, २ रूप, ३ शुद्धध्वनि, ४ वर्णांचा स्पष्ट उच्चार, ५ मृदुपणा, ६ नुगंध, ७ स्वच्छता, ८ संपत्ति, ९ लावण्य व १० उत्कृष्ट क्रिया. हे दहा गुण स्नानशील पुरुषाचा आश्रय करतात. (म. मा. उद्योग. ३७.३३)

दहा गोष्टी अन्नावर अवलंबून — १ वर्ण, २ कानि, ३ मुग्धता, ४ आयुष्य, ५ प्रतिभा, ६ सुख, ७ संतोष, ८ पुष्टि, ९ शरीरबल व १० बुद्धि. असा आयुर्वेदाचा सिद्धांत आहे.

तुष्टिपुष्टी बलं मेधा सर्वं अत्रे प्रतिष्ठितम् (आयुर्वेद)

दहा गोष्टीं वर्ज्य (व्यवहारांत) — १ चाकर-गविष्ट, २ मुलगा-
अति लाडका, ३ शत्रु-वर्म जाणणारा, ४ भाऊ-बाडेलबुद्धीचा, ५ जामात-
हट्टी व वेडा, ६ वक्ता-भिना अथवा मिडल, ७ भिन-कपटी, ८ विद्वान्-
स्तुतिपाठक, ९ रोगी-पथ्य न करणारा, व १० गायक-मानी. या दहा गोष्टी
व्यवहारात वर्ज्य म्हणून सांगितल्या आहेत.

दहा गुरु (शिखपंथाचे) — १ गुरु नानक, २ गुरु अगडशहा,
३ अमरदास, ४ रामदास, ५ गुरु अर्जुन, ६ हरिगोविंद, ७ हरिराय,
८ हरिकृष्णजी, ९ तेजबहादूर व १० गुरु गोविंदसिंग.

दहा गुणजन्य सिद्धि — १ धुधा-नृपप्रभृति ऊर्मांच्या पलीकडे जाणे,
२ दूरचं पाहणे, ३ दूरभ्रमण ४ शीघ्रगति, ५ रूपसिद्धि, ६ परकायाप्रवेश,
७ इच्छामरण, ८ स्वर्गागनाप्राप्ति, ९ सकल्पसिद्धि, व १० निरक्षुश भावा. या
दहा गुणजन्य सिद्धि होत. (भाग. स्क. ११-१५)

दहा ग्राम धान्ये — १ तांदूळ, २ वव, ३ तीळ, ४ उडीद, ५ अणु,
६ प्रियगु (राळे), ७ गहू, ८ मक्क, ९ वाल आणि १० कुळीय.
(तैत्तिरीय ब्राह्मण. अ. ८)

दहा ज्योति शास्त्राचे ग्रंथकार आचार्य — १ बराह, २ वसिष्ठ,
३ श्रीपति, ४ सत्य, ५ भास्कर, ६ ब्रह्मगुप्त, ७ वैद्यनाथ, ८ लल्ल, ९ श्रीधर
व १० रेणुक. (श्रीपट्टपचाशिका)

दहा घन वार्धे — १ चिपळ्या, २ करताळ, ३ शाज, ४ टाळ,
५ मजिरी, ६ तास, ७ घटा, ८ घुगरू, ९ टिपण्या व १० जलतरंग. ही दहा
घन म्हणजे एकावर एक आघात करून वाजविली जाणारी वाद्ये होत.

दहा तामस ऋषि — १ बाणाद, २ गौतम, ३ शक्ति, ४ उपमन्यु,
५ जैमिनि, ६ कपिल, ७ दुर्वास, ८ मृकडू, ९ वृहस्पति आणि १० जामदग्न्य
(परशुराम)

भार्गव जामदग्न्य च दशैतान्तामसानृषीन् । (पद्म. उत्तरखंड)

दहा थाट (गायनशास्त्र) — १ कल्याणथाट, २ विलावल, ३ रामाज,
४ भैरव, ५ पूर्वा थाट, ६ मारवा, ७ काफी, ८ असावरी, ९ भैरवी व
१० तोडी थाट. याट म्हणजे स्वरासुरोधानें रागाचे बगाकरण.

दहा देवयोनि — १ विद्याधर, २ अप्सरा, ३ यक्ष, ४ राक्षस, ५ गधर्व
६ निम्बर, ७ पिशाच, ८ गुह्यक, ९ सिद्ध आणि १० भूत. (अमर)

दहा दोष काव्याचे—१ गूढार्थ, २ अर्थोत्तर, ३ अर्थहीन, ४ मित्रार्थ,
५ एकार्थ, ६ अमिष्टार्थ, (तुटकतुक), ७ न्यायाला सोडून, ८ कठीण,
९ विस्मय व १० शब्द गालून.

शब्दच्युत वै दश काव्यदोषाः । (भरत नाट्य १६-८४)

दहा दोष (वरासंबंधी) — (अ) १ चुका, २ आवळा, ३ बहिरा,
४ सुज्या वाक्याचा, ५ मूर्ख, ६ पागळा, ७ नपुंसक, ८ कुशी, ९ महारोगी
आणि १० फपरे येणारा (विनाहजार); (आ) १ उन्मत्त, २ उपजीविनेचें
साधन नसलेला, ३ फपरे येणारा, ४ दूरदेशी दाव करणारा, ५ कुठ
नसलेला, ६ मूर्ख, ७ मोक्षमार्गाला अनुसरलेला, ८ शूर-धैर्यनिक्षेपा
पत्करलेला, ९ अक्षरशून्य व १० विवाह परावृत्त झालेला. अशांना कव्या
द्वेष नये.

उन्मत्ता वृत्तहीनाश्च तथापग्न्यारदूषिताः ।

दूरस्था कुष्ठिनो मूर्खा मोक्षमार्गात्पुंगुरिण ॥

शूरा अवेष्टा निर्वृत्ता दश दोषयुता वराः ।

तथा पदाश्च पतिता चतुःश्रोत्रनिवर्जिताः ॥ (ज्योतिर्मयूख)

दहा दोष (वाणीचे) — १ विरोधी भाषण, २ एखाद्याला फसवीस
करील अर्थ, ३ उग्रहास, ४ छळ, ५ वर्मराश, ६ कोरडे आवेशाचें
बोलणे, ७ कौडीगज, ८ आद्या पोटान ठेवून बोलणें, ९ शफा उल्लेख
होईल अर्थ व १० प्रतारणा (फसवेगिरी). हे भाषणप्रसंगी दहा दोष
मानले आहेत.

आहु वेगु विदामु । आशा शफ प्रतारणु ।

हे सन्यसिले अगुगु । ज्या वाचा ॥ (शने. १३ २७२)

दहा दृष्टियोग (ज्योतिष) — १ युगी योग, २ एकराश्यांतर योग,
३ अर्ध फाट्कोन योग, ४ द्विराश्यांतर, ५ फाट्कोन, ६ त्रिकोण, ७ सार्ध
फाट्कोन, ८ पदाक्ष, ९ प्रीतियोग आणि १० समकाली योग. असे दहा
दृष्टियोग ज्योतिषात मानले आहेत.

दहा धर्मलक्षणें — १ धृति (धैर्य), २ क्षमा, ३ सहिष्णुता, ४ चोरी न करणे, ५ पवित्रता, ६ इन्द्रियनिग्रह, ७ बुद्धि, ८ विद्या, ९ सत्य व १० अज्ञोपता.

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेय शास्त्रमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमौघौ च दशक धर्मलक्षणम् ॥ (मनु. ६-९२)

दहा धर्मसाधनें — १ अहिंसा, २ क्षमा, ३ सत्य, ४ लोभलज्ज, ५ श्रद्धा, ६ इन्द्रियनिग्रह, ६ दान, ८ यज्ञ, ९ तप व १० ध्यान. हीं दहा धर्मसाधनें होत. (म. गृह्य. १८९ ३५) .

दहा धातूंचें शरीर — १ घात, २ पित्त, ३ कफ, ४ चर्म, ५ त्विर, ६ मांस, ७ मेद, ८ हाडे, ९ मज्जा व १० शुक्र. प्रत्येक शरीर या दहा धातूंचें बनले आहे. (मा. दशनसग्रह)

दहा नांवें अर्जुनाचीं — १ अर्जुन, २ फाल्गुन, ३ जिष्णु, ४ किराटी, ५ श्वेतवाहन, ६ भीमन्तु, ७ विजय, ८ कृष्ण, ९ सत्यसाची आणि १० धनजय.

अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किराटी श्वेतवाहनः ।

भीमन्तुर्विजयः कृष्णः सत्यसाची धनजयः ॥ (म भा विराट ४४-९)

दहा नावें शर्माचीं — १ कोणस्थ, २ पिंगल, ३ वन्द्य, ४ कृष्ण, ५ रौद्र, ६ अंतक, ७ यम, ८ सूर्यपुत्र, ९ शनैश्वर (शनि) आणि १० मद.

कोणस्थः पिंगलो वन्द्यः कृष्णो रौद्रोऽन्तको यमः ।

शौरिः शनैश्वरो मदः पिपलादेन ससुतः ॥ (श्रीशनैश्वरस्तोत्र)

दहा नियम — (अ) १ तप, २ सतोष, ३ आस्तिक्य, ४ इन्द्रिय-दमन, ५ देवपूजा, ६ सच्छास्त्रश्रवण, ७ लज्ज, ८ बुद्धि, ९ ज्ञान आणि १० हवन. हे दहा नियम म्हणजे आत्मसुखमनासाठी करावयाचीं कृत्यें.

तपः सतोष आस्तिक्य दान्तां देवस्य पूजनम् ।

सिद्धान्त श्रवण चैव हीर्मतिश्च जपो हुतम् ।

दशैते नियमाः प्रोक्ता मया पर्वतनायक । (देवीगीता)

दहा निरतिराले अर्थ " योग " शब्दाच — १ ध्यान धारणा-अव्यात्मशास्त्र, २ औषधी योजना-वैद्यशास्त्र, ३ दोन वस्तूना जोडणें-धातुशास्त्र, ४ कामधर्मा-व्यवहारशास्त्र, ५ हस्तलावण-इद्रजल,

६ युद्धसाहित्य जुद्धवर्णी-युद्धशास्त्र, ७ कुशाग्रतेनें होणारें कर्म-कर्मयाग,
८ ग्रहाची युति-ज्योतिष, ९ अनेक रसाच मिश्रण-रसायन आणि
१० कुशलतापूण शासनप्रबंध-राज्यशासन. असे योग शब्दाचे अर्थ निर-
निराव्या शास्त्रात अभिप्रेत आहेत. (गीतेतील राजकीय तत्वज्ञान)

दहा पदार्थ गुणोत्पादक -- १ शास्त्र, २ तीर्थे, ३ पुनादिसमाप्त,
४ देश, ५ काल, ६ कर्म, ७ जन्म, ८ ध्यान, ९ मन, आणि १० ज्ञानादि
सत्कार. (भाग ११-१३-४)

दहा पापकर्म (शारीरिक तीन) — १ हिंसा, २ चोरी व
३ निषिद्ध कामवासना, (धाचिक चार) — १ चहाडी, २ कठोर, ३ खाट व
४ अप्रसिद्ध अस नोळणें आणि (मानसिक तीन) — १ दुस्वप्नाचा घात करण्याची
इच्छा, २ मत्सर व ३ खोदी समझत.

दहा पुराणकालीन मूर्त — १ दुर्योधन, २ रावण, ३ शिशुनाल,
४ जरासंध, ५ कच, ६ हिरण्यकशिपु, ७ मत्स्यामुर, ८ दक्षी, ९ ज्येष्ठ
आणि १० शत्रुनि हे दहा पुराणकालीन मूर्त होत अस मीमांसागणनात.

‘एत दशमूर्त ससारी । म्या ऐकिले पाहिले नेमी ॥’ (विद्वान्तनोध)

दहा पुत्री -- १ वाक्पुष्टि, २ शानपुष्टि, ३ शरारेंद्रियपुष्टि,
४ ग्रहशूनपुष्टि, ५ धनधान्यपुष्टि, ६ प्रज्ञापुष्टि, ७ पशुपुष्टि, ८ ग्रामपुष्टि,
९ धर्मपुष्टि व १० अणिमादिपुष्टि. अशा दहा पुत्री सांगिलेल्या आहेत.
(स्त्राथ दीपिका)

दहा प्रकारच्या कपिला गाई — १ मुक्ता करिला, २ गौर पिंगला,
३ आरक्त पिंगात्री, ४ जल पिंगला, ५ बम्बवगाम्ना, ६ श्वेत पिंगला, ७ रक्त
पिंगात्री, ८ चू पिंगला, ९ पाला आणि १० पुच्छ पिंगला. त्रिच्या
शेराच्या दसाचा रंग पिवळा असता ता) (म मा अश्वमेध-१००-१)

दहा प्रकारचे गारुड मंत्र — १ वेदगारुड, २ देवीगारुड, ३ वीर-
गारुड, ४ कृष्णगारुड, ५ मनगारुड, ६ यत्रगारुड, ७ सिद्धगारुड, ८ नाथ
गारुड, ९ अमारगारुड आणि १० कालभैरवगारुड. (मंत्रगान्धर्व व मंत्र
शक्तियोग)

दहा प्रकारचे गुरु — १ उपाध्याय, २ पिता, ३ माता, ४ बडील धनु, ५ शास्त्रक, ६ मामा, ७ श्वशुर, ८ आईचे बडील, ९ पित्याचे बडील व १० चुलता. (कर्म पुराण)

दहा प्रकार घुवनाचे — १ मिलित, २ स्फुरित, ३ घाटिक, ४ नियंक्, ५ उत्तरोष्ठ, ६ पीडित, ७ सप्त, ८ हनुदक्क, ९ प्रतिरोध आणि १० समीष्ट चुन्न. (अनगरग)

दहा प्रकारचीं धर्मे — १ विद्या, २ कुर्मीनता, ३ मित्रपरिवार, ४ बुद्धि, ५ सत्त्व, ६ धन, ७ तपस्या, ८ सहाय्यता, ९ सामर्थ्य आणि १० दैव.

त्रिद्यामिजनमित्राणि बुद्धिसत्त्वधनानि च ।

तत्र सहायवीर्याणि दैव च दशमं श्रुतम् ॥

(म. भा. शांति. अ. १५८)

दहा प्रकारच्या मुद्रा (योगशास्त्र) — १ महामुद्रा, २ महाकन्य, ३ महाभेद, ४ खेचरा, ५ जाळदरनध, ६ मूलनध, ७ विपरीत कृति, ८ उड्डीयान, ९ बग्रीली, व १० शक्ति चालना. (शिखसहिता) ह्या दहा मुद्रा जरा व मरण यांचा नाश करणाऱ्या आहेत. (ह. प्र.)

दहा प्रसिद्ध भाट — १ वेतग, २ बलाट, ३ भीमसी (कृतयुग), ४ विंगज, ५ रपाल (त्रेतायुग), ६ सुत, ७ सज्य (द्वापारयुग), ८ चदमाट, ९ वेताळमाट आणि १० गगमाट (कलियुग). असे दहा प्रसिद्ध भाट होऊन गेले. (अमृत भागव १९५५)

दहा प्रकार मनोज्ञवसायाचे — १ ग्रहण, २ धारण, ३ स्मरण, ४ व्याप्ति, ५ व्यवस्था, ६ विविक्ता, ७ निणय, ८ निश्चय सिद्धा श्रद्धा, ९ प्रकृतीकरण व १० प्रिया या सर्वांना बुद्धि लागते व त्या प्रत्येक प्रकारा संस्थाने बुद्धीच प्रामाण्य सांगतावे लागत (वेळकराची निरवमाला)

दहा प्रकारचे यज्ञ — १ अग्निहोत्र, २ दशधौर्णमास, ३ चानुमास्य, ४ पशुयाग, ५ सोमयाग ह पाच नैमित्तिक व १ देवयज्ञ, २ पितृयज्ञ, ३ ब्रह्मयज्ञ, ४ भूतयज्ञ आणि ५ मनुष्ययज्ञ. हे पाच नित्य मिळून दहा यज्ञ होत.

दहा प्रकारची व्यूहरचना — १ गरुड, २ मकर, ३ श्येन, ४ अर्ध-चंद्र, ५ वज्र, ६ शकट, ७ मडल, ८ सर्वतोम्र, ९ चक्र आणि १० सूची. अशी दहा प्रकारची व्यूहरचना प्राचीन काळी युद्धात करीत असत. (अग्नि २-३६)

दहा प्रकार शाक माळांचे — १ मूल-मुळा, गाजर इ., २ पान-अळू, चुका इ., ३ करीर-वेढ्याचा कोव, ४ अग्र-शेंडे शेंडे खुडलेली-हरमरा इ., ५ फळ-वार्गा, ताटली, इ., ६ वाड-ऊस, ७ अविट्ट-वीजाकुर-वाल, मटकी, इ. मोड आणवलेली, ८ त्वक-केळ्याची साल ९ फूल-केळपूल, हद्गा, इ., आणि १० क्यच-छनाक.

मूलमंत्र-करीराम-फलकाण्डाऽविरुदकम् ।

त्वक् पुष्प-कवच चैव शाक दशविध स्मृतम् ॥ (अमर)

दहा प्रकारच्या समा — १ राजसमा, २ विलाससमा, ३ सभ्यसमा, ४ सतसमा, ५ सजनसमा, ६ महाजनसमा, ७ सर्वांशा परिपूर्णकारक समा, ८ शनसमा, ९ मित्रसमा व १० प्रीतिसमा असे दहा प्रकार. (प्रतिष्ठान मासिक.)

दहा प्रकार सामान्य धर्मांचे — १ क्षमा, २ सत्यमापण, ३ दया, ४ दान, ५ शौच, ६ इष्टियनिग्रह, ७ सूर्यपूजन, ८ अग्नीमर्च्ये हवन, ९ सतोष व १० चौर्य धर्मांचा त्याग.

सूर्यपूजाऽग्निहवन सतोषः स्तेयवर्जनम् ।

सर्वमतेष्वय धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥

(भविष्य ब्राह्म. १६८-८)

दहा प्रकार सूक्तांचे — १ देवता सूक्ते, २ भुवनेद सूक्ते, ३ ज्या सूक्ते, ४ सवाद सूक्ते, ५ दानमुनि सूक्ते, ६ तत्त्वज्ञान सूक्ते, ७ सङ्कार सूक्ते, ८ मानिक सूक्ते, ९ लौकिक सूक्ते व १० आग्नी सूक्ते. सूक्त म्हणजे मंत्रसमूह. (History of Dharamashastra Vol V.)

दहा प्रकारची स्नाने — १ आम्रय-मन्मन्थन, २ चारण-पञ्च-स्नान, ३ ब्राह्म-गाय-यस्नान, ४ दास्य-गाईच्या पायाच्या धुळीचे, ५ अदगाहन-बुडी मारणे, ६ कट्मनान, ७ कटिम्नान, ८ कान्ति-ओल्या वस्त्राने अंग पुसणे, ९ मन्मन्थन-मनाने मारणे आणि १० मानमन्थन.

आग्नेयं वायुं ब्राह्म वायव्यं चावगाहनम् ।

कटस्तान कटस्तान कापिल मंत्रमानसे ॥ (विश्वप्रज्ञपुराण)

दहा प्रकार द्यास्याचे — १ विनोद, २ अट्टहास, ३ अतिरजना, ४ विद्रूप, ५ परिहास, ६ उपहास, ७ व्याजोक्ति, ८ वस्तोक्ति, ९ व्यंग्य व १० विवृति (हिंदी सा. कोश)

दहा प्रजापति — १ मरीचि, २ अत्रि, ३ अंगिरा, ४ पुलस्त्य, ५ पुलह, ६ ऋतु, ७ भृगु, ८ वसिष्ठ, ९ दक्ष आणि १० नारद. हे दहा ब्रह्मदेवाचे मानस पुत्र होते. यापासून पुढे सर्व प्रजा उत्पन्न झाल्या.

(भाग. ३-१२-२१)

दहा प्राण तालांचे — १ काल, २ मार्ग, ३ क्रिया, ४ अंग, ५ ग्रह, ६ जाति, ७ कला, ८ लय, ९ यति व १० प्रत्यार. संगीत क्रियेच्या गतीचे नियमित प्रमाण द्याच्या योगाने दाखविले जाते त्यास ताल म्हणतात. ताळास छागणाऱ्या विशेष महत्त्वाच्या गोष्टीस प्राण अशी संज्ञा आहे.

(म. शा. को. वि. १९)

दहा प्रमुख स्थाने चुम्बनाची — १ ललाट, २ केश, ३ कपोल, ४ नयन, ५ वक्ष, ६ स्तन, ७ ओष्ठ अंतर्मुख, ८ वक्ष, ९ कक्षा आणि १० वराग. ही दहा चुम्बनाची प्रमुख स्थाने कामशास्त्रात सांगितली आहेत.

(वा. कामसूत्र)

दहा प्रमुख दार्शनिक वाद — १ आरमवाद, २ सत्वातवाद, ३ अद्यत्त्वातिवाद, ४ आत्मख्यातिवाद, ५ परिणामवाद, ६ विवर्तवाद, ७ दृष्टिसृष्टिवाद, ८ प्रतिबिम्बवाद, ९ सत्त्यातिवाद आणि १० अग्न्यातिवाद. असे दहा प्रमुखवाद दर्शन ग्रंथांमून सांगितले आहेत.

दहा भास्कर क्षेत्रे — १ अशी, २ पुष्पगिरि, ३ काची, ४ निवृत्ताख्या (निवृत्ति सगम), ५ अलपुरा, ६ श्रीशैल, ७ श्रीविरूपाक्ष, ८ सेतुबंध रामेश्वर, ९ केदार व १० गोकर्ण.

काशी पुष्पगिरिः काची निवृत्ताख्या अलपुरा ।

श्रीशैलः श्रीविरूपाक्षः सेतुः केदार एव च ।

गोकर्णं च दशैतानि भास्कराण्यहस्तनाः ॥ (स्कंद-गोकर्ण अ. ६६)

दहा मर्मस्थाने (शरीरांतील) — १ शिरोवधन, २ रसनाबंध, ३ कट, ४ रक्त, ५ हृदय, ६ नाभि, ७ मूत्राशय, ८ शुक्र, ९ ओज व १० गुद.

दश जीवितधामानि शिरोरसनग्रथनम् ।

कटोऽथ हृदय नाभिर्गस्त्रिः शुभ्रैर्जसी गुदम् ॥ (वाग्भ. शरीर३-१३)

दहा 'म' कार चंचल होत — १ मन, २ मधुकर, ३ मेघ, ४ मानिनी, ५ मदन, ६ मस्तू-गारा, ७ मा (लक्ष्मी), ८ मद, ९ मर्कट आणि १० मत्स्य. हे दहाजण अति चंचल होत. त्यात मनाला अग्रस्थान दिले आहे.

मनो मधुक्रो मेघो मानिनी मदनो मस्तू ।

मा मदो मक्रो मत्स्यो मकरा दश चंचलाः ॥ (सु.)

दहा मुख्य मुद्रा — १ महामुद्रा, २ महामंथ, ३ महावेध, ४ खेचरी, ५ उड्डियान, ६ मूलवध, ७ जालधरमध, ८ निपरीत करणी, ९ बझोली व १० शक्तिचालन. या दहा मुद्रा जग व मरण याचा नाश करणाऱ्या आहेत. (ह. प्र.)

दहा मंत्रब्राह्मण ग्रंथभार व विधर्माचा नाश करणारे — १ वसिष्ठ, २ शक्ति, ३ पराशर, ४ इद्रप्रमति, ५ भरद्वाज, ६ मैनावरण, ७ कुण्डिन, ८ सुमुग्र, ९ बृहस्पति आणि १० भरद्वाज.

‘ दशमस्तु भरद्वाजो मन्त्रब्राह्मणकारकः ।

एते चैव हि कर्तारो विधर्मस्वकारिणः ॥ ’ (वातु. पृ. ५६-१०६)

दहा मंत्री (श्रीकृष्णसमैचे) — १ उद्वह, २ वसुदेव, ३ धृष्ट, ४ विप्रयु, ५ क्षपण ६ चित्र, ७ गद, ८ सन्यक्त, ९ वज्रमृद व १० पृथु. हे दहा यदुनाड्यातील ज्येष्ठ व श्रेष्ठ असे दहा मंत्री श्रीकृष्णाच्या समेत होते. (हरिवंश निष्पुनर्वं)

दहा यतिधर्म — १ क्षमा, २ निर्दोषता, ३ आर्जव, ४ मार्जव, ५ तप, ६ सयम, ७ सत्य, ८ शौच, ९ आशुचिन्त्य व १० ब्रह्मचर्य. (ज्ञानधर्म)

दहा यम (नियमन-आत्मसंयमन) — (अ) १ आर्जव, २ सत्य, ३ क्षोरी न करणे, ४ ब्रह्मचर्य, ५ दया, ६ श्रद्धा, ७ क्षमा, ८ धैर्य,

१ मिताहार आणि १० पवित्रता; (आ) १ सत्य, २ क्षमा, ३ आज्ञा, ४ ध्यान, ५ आनंदस्य (कौर्याचा अभाव), ६ अहिंसा, ७ इन्द्रियदमन, ८ प्रसन्न चित्त, ९ सद्गर्तन आणि १० सर्वाभूती दया.

दहा यमकें (अलंकारप्रकार) — दोन चरणांतील शेवटची काही अक्षरे एकाच ध्वनीचा किंवा तींच तीं असलीं तर यमक हा अलंकार होतो. त्याचे प्रकार — १ आद्ययमक, २ अंत्ययमक, ३ चरणयमक, ४ पूर्णयमक, ५ दामयमक, ६ अश्वराटी यमक, ७ पुष्पयमक, ८ सदृश्ययमक, ९ सयुता-वृत्ति यमक व १० पक्षियमक.

दहा विश्वेदेव — १ मनु, २ दस, ३ वसु, ४ सत्य, ५ काल, ६ क्रम, ७ धुनि, ८ रोचन, ९ पुरुषा आणि १० आर्द्रव.

धुनिश्च रोचनश्चैव तथा श्वेव पुरुषाः ।

आर्द्रवश्च दशेते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः ॥ (बृह-स्मृति)

दहा व्यसनै (कामवासनेपासून उत्पन्न होणारीं) — १ मृगया, २ भस्मनीडा, ३ दिवसा निद्रा, ४ परदोषकथन, ५ स्त्रीसमोग (अमयांदिन), ६ मद्यपान, ७ अतिगायन, ८ अतिवादन, ९ अतिनर्तन आणि १० अकारण भ्रमण. (मनु ७४७)

{ दहा चाहर्ने श्रीविष्णूर्ध्वी — १ हठ, २ सिंह, ३ हनुमान्, ४ शेष, ५ गवड, ६ दंताग्र, ७ रथ, ८ अश्व, ९ शिविर आणि १० पुष्पक. (कल्याण भागवताक) }

दहा शिक्षणानुग्रहास पात्र — १ आचार्यपुत्र, २ सेवक, ३ अन्य कोणतेहि ज्ञान सागणारा, ४ धार्मिक, ५ पवित्र, ६ आस, ७ ग्रहण करण्यास समर्थ, ८ धनदाता, ९ हितेच्छु व १० शक्तिवर्ग. (मनु २-१०९)

दहा विशेषणें वेदानें स्वीस दिलेली — १ इडा-उत्तम वाणीने युक्त, २ रन्ता-रमणीय, ३ हव्या-पूजनीय, ४ काम्या-कामना पूर्ण करणारी, ५ चद्रा-आल्हाद देणारी, ६ ज्योति-अज्ञानाधकार हरण करणारी, ७ दीनता-हीनता रहित, ८ ज्ञान संपादन करणारी, ९ उदार भावनायुक्त आणि १० बहुश्रुता.

इडे रन्ते हव्ये कार्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति माहि विश्रुति ।

एता ते अऽप्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृत ब्रूतात् ॥

(माध्यदिन-शुद्ध यजुर्वेद संहिता ८-४३)

दहा वैशिष्ट्ये सर्व सामान्य हिंदुधर्माचीं — १ ब्रह्म हे एकच सत्त्व आहे, २ सर्वधर्मसहिष्णुता, ३ एका अनेकत्व आणि अनेकत एकत्व-परमेश्वर एक असून सर्वांतर्यामी असल्यामुळे अनेकत्व अशा प्रकारे अनेकत्व असूनहि तो मृदात एकच आहे म्हणून एकत्व, ४ ऋगयजुः (देव, ऋषि व पितर), ५ पुनर्पार्थ चतुष्टय (धर्म, अर्थ, अम व मोक्ष), ६ वर्ण आणि जाति, ७ आश्रम व्यवस्था, (ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ आणि संन्यास) ८ कर्म आणि पुनर्जन्म, ९ कर्म, मक्ति व ज्ञान हे तीन मार्ग व १० अधिस्तार भेद. (History of Dharmashastra VOL.V. Part II)

दहा सर्वोपधि — १ षोडश, २ वज्रमासी, ३ साधी हळद, ४ आवे-हळद, ५ मुरानासी ६ शिलाजीत, ७ चंदन, ८ बेखंड, ९ चापा व १० नागरमोया.

कुष्ठ मासी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचंदनम् ।

वचा ज्वपकतुले च सर्वोपधौ दश स्मृताः ॥

(History of Dharmashastra VOL. V, Part... I)

ही सर्वोपयोगी औषधे होत.

दहा सत्पुरुषांची लक्षणें — १ मक्ति, २ परमेश्वरावर निष्ठा, ३ निर्मयता, ४ ध्यान, ५ वैराग्य, ६ सरलता, ७ वरुणा, ८ निर्जनप्रियता, ९ अनिष्टा आणि १० शास्त्रनिष्ठा. (कल्याण भूतार)

दहा संस्कार (मंत्रसिद्धीसाठी) — १ वनन, २ दीपन, ३ बोधन, ४ ताउन, ५ अभिषेक, ६ दिमलीकरण, ७ जीवन, ८ तर्पण, ९ गोपन व १० आप्यायन. हे सत्कार मनसिद्धीसाठी करावे अगतात, असा सात्कारिक मन लभ्यर सिद्ध होतो. (कल्याण भूतार)

दहा स्थाने अग्नीची — १ ते ३ पृथिवी वगैरे तीन लोक, ४ अग्नि, ५ वायु, ६ आदित्य, ७ अप, ८ औषधी, ९ धनराशि आणि १० शरीर. (ऋग्वेद. मण्ड. १०-३)

दहाजण धर्म जाणत नाहींत — १ मयारि, २ वेसावध ३ उग्राद प्रस, ४ यक्केला, ५ रुद्ध, ६ दुसुजित, ७ उग्रवज्र, ८ रुद्ध, ९ भिना आणि १० विषयलक्षणे. दहा स्थाने याची सत्य ठेवू नये.

आनद, ९ नृहस्पतीचा आनद, १० प्रजपतीचा आनद आणि ११ ब्रह्मानद.
(तैत्तिरीय उपनिषद् आनदबद्दी)

अकरा इंद्रिये — ७ पंचकर्मेंद्रिये, ७ शनैर्द्रिये व १ मन. हीं मिळून
अकरा.
“ इंद्रियाणि दशैक च ” (म. गी. १३ ५)

अकरा करण — तिथीच्या अर्धास करण म्हणतात १ वव, २ घालव,
३ कौलव, ४ तैतिल, ५ गर, ६ दणिज, ७ मट्टा, हे सात करण चालू आणि
८ शुक्र, ९ चतुष्पाद, १० नाग व ११ किंमुचन हे चार करण स्थिर. असे
मिळून अकरा करण आहेत. (ज्योतिष)

अकरा कला (अग्नीच्या) — १ दीपिका, २ राज्ञि, ३ ज्वालिनी,
४ विसुलिगिनी, ५ प्रचडा, ६ पाचिका, ७ रीद्री, ८ दाहिका, ९ रागिणी,
१० शिलावती आणि ११ ज्वाला. या अग्नीच्या अकरा कला असून ज्योति
ही स्वतःची बारावी कला होय. (दर्शन सप्रह)

अकरा कौरवपक्षीय रथी — १ दुयोधन, २ दुःशासन, ३ दुःसह,
४ दुर्मपण, ५ विकर्ण, ६ चित्रसेन, ७ त्रिविंशति, ८ बभ्रु, ९ सव्यत्रन,
१० पुरुमित्र व ११ युयुत्सु. (म. मा. आदि ६३ १२०)

अकरा गंधर्व गण — १ स्वात, २ भ्रान्त, ३ अधारी, ४ बमारी,
५ हल, ६ सुहल, ७ कृशानु, ८ विश्वावसु, ९ मूर्धन्यान्, १० सूर्यवचा व
११ कृति (म. ज्ञ. को. वि. २)

अकरा गुण दृताचे अर्गां असावेत — १ पटुता, २ घादप,
३ शक्तिप्रकरजता, ४ अनाकुलत्व, ५ परममहता, ६ प्रमाणता, ७ प्रतारण,
८ देशान, ९ फाल्गुन, १० विपत्ति (सहन करण्याजोगा) बुद्धित्व, आणि
११ लघुप्रतिपत्तिपाया (चात्सायन-कामयुज अधि. १)

अकरा गुण मर्दतास आवश्यक (समर्थ स्थापदाय) — १ परि
भ्रमण, २ चाळणा, ३ विवेक, ४ श्रु, ५ मरणावयवा येनिर्कारपणा, ६
कीर्तीची चाड ७ निरुहता, ८ मृदुबचन, ९ दया शान्ति सहिष्णुता १० परो
पकार आणि ११ उत्कृता.

ऐसा जागे जो समस्त । तोचि महत् बुद्धिवन् ॥ (दा. को. ११-६-७)

अकरा गोणी अनन्य ईश प्रार्थनेने साध्य — १ श्रद्धा, २ मेधा, ३ यश, ४ प्रज्ञा, ५ विद्या, ६ बुद्धि, ७ श्री, ८ बल, ९ आयुष्य, १० तेज व ११ आरोग्य (प्राथना मंत्र)

अकरा चर्म घाघें — १ मृदंग, २ तबला, ३ ढफ, ४ समेल, ५ खर्जीर ६ नावत, ७ तास, ८ मफा, ९ चौबन्ना, १० ढका व ११ ढोल

अकरा पाहवाचे प्रमुख साहाय्यकृतें — १ सात्यकि, २ धृष्टकेतु, ३ जयत्सन, ४ पाण्ड्य, ५ द्रुपद, ६ विरान्, ७ श्रीकृष्ण, ८ चेकितान, ९ वेक्य, १० पार्श्वपति आणि ११ धर्मराज (म भा समापव)

अकरा पूजास्थानें — १ सूर्य, २ अग्नि, ३ ब्राह्मण, ४ गाय, ५ वैष्णव, ६ आपास, ७ वायु, ८ उल, ९ भूमि, १० आमा व ११ सर्व प्राणिमात्र ही परमेश्वरपूजेची अकरा पूजास्थानें होत (भागवत स्कंध ११ ११४२)

इहें अकराहा अधिष्ठानें । मत्पातिवर अतिपावने ।

भ्या सागितली अनुसधानें । पूजा करणें यथाविधी ॥

(ए. भा ११ १४५५)

अकरा प्रकार भक्तीचे — १ गुणमाहात्म्यासक्ति, २ रूपासक्ति, ३ पूजासक्ति, ४ स्मरणासक्ति, ५ शसासक्ति, ६ सख्यासक्ति, ७ पातासक्ति, ८ वात्सल्यासक्ति, ९ आमनिवदनासक्ति, १० तमयासक्ति आणि ११ परमनिरहासक्ति (नारदभक्ति सूत्र ८२)

अकरा प्रमुख कुलें सपुष्प वनस्पतीचीं — १ ज्वारीकुल, २ तूरकुल, ३ फाणीकुल, ४ बागीकुल, ५ हळदकुल, ६ कण्ठकुल, ७ लिनुकुल, ८ कापूस कुल, ९ तळसीकुल, १० कावळ्याकुल आणि ११ मिरीकुल (आमची शेती)

अकरा मागण्या (अग्निदेवतेजवळ मागावयाच्या) — १ श्रद्धा, २ मेधा, ३ यश ४ प्रज्ञा, ५ विद्या ६ बुद्धि ७ श्री, ८ बल, ९ आयुष्य, १० तेज आणि ११ आरोग्य (वैश्वदेव मंत्र)

अकरा मारुती (समर्थस्थापित कालानुक्रमें) — १ शहापूर, २ मसूर, ३ व ४ चाफळ येथें, ५ शिगणवाडी, ६ माजगाव, ७ उन्नज, ८ असीस शिराळें, ९ पारगाव, १० मनपाडळें व ११ गव्हेनारगाव ही अकरा समर्थ स्थापित मारुतिस्थानें सावरा जिल्ह्यात आहेत (दासायन)

अकराष्ट्र — गरात अठ्ठणारी १० इद्रियें, व ११ वा आमा
मिळून अकराष्ट्र (योगी-दानवत्कय)

अकरा धानर सेनापति — १ गज, २ गवाक्ष, ३ गवय, ४ शरभ,
५ गधमादन, ६ मद्र, ७ द्विविद्र, ८ गुपेण, ९ जडुवत, १० नळ व
११ मुनीळ मुर्तीवाच्या धानर-सैन्यात हे अकरा प्रमुख सेनापति हात
(भा रा किष्किंवा)

अकरा विद्या (भगवान् शक्रापासून आविर्भूत) — १ व्याकरण,
२ गाथववेद, ३ सामुद्रिक, ४ वैज्य, ५ अस्त्रविद्या ६ योगशास्त्र, ७
भक्तिशास्त्र, ८ चंद्रयामल आदि तन्त्रशास्त्र, ९ सागर-आदि मंत्रशास्त्र, १०
स्वरोदय आणि ११ सर्व प्रकारच्या कथा (कन्याण शिवाक)

अकरा शुद्ध आहार — १ भैक्ष, २ यवानू (भाताचा पत्र), ३
तान, ४ दूध, ५ सादूचा पदार्थ, ६ फल, ७ मूळ, ८ राळे, ९ कण, १०
पत्र व ११ शात हे अकरा आहार योग्याना सिद्धि देणारे आहेत
(मार्कण्डेय ३८११)

अकरा स्त्री-पुरुष स्वभाव अथवा गुणपेशिष्ट — स्त्री —
१ सौंदर्य २ कमलदा, ३ धमनिष्ठा, ४ साहस, ५ कल्पनिपुणता, ६ सहन
शीलता, ७ लोभाशीलता, ८ तन्त्रात्कता ९ चानुय, १० वसुध्वा व ११
त्यागवृत्ति. पुरुष — १ सामर्थ्य, २ मुदृढता, ३ तकनिष्ठा, ४ धैर्य, ५
कंपकता ६ कांपकपणा, ७ उच्छ्वसलपणा, ८ भार्तापणा, ९ बुद्धिमत्ता, १०
न्यायनिष्ठता व ११ उपमोहवृत्ति (गृहसौख्य)

अकरा सर्वप्रसिद्ध पतिव्रता — १ सुवचला, २ शची, ३ धर
धर्ती, ४ राहिणा, ५ लंपानुता, ६ मुक्ता, ७ सावित्री, ८ धीमती, ९
मदयती, १० वशिनी व ११ व्रमयता (वा रा ५-२४-१२)

अकरा स्थाने व त्याचे मंत्री (मानव शरीराचे) — १ मूठ-पत्र-
प्रधान, २ लहानमूठ - उपपत्रप्रधान, ३ कान - नमस्वाणीमनी, ४ त्वचा -
सरक्षणमनी, ५ पाय - दृढप्रकणमनी, ६ पोटा - अन्नमनी, ७ मलक -
जगलमनी, ८ बुड-मिठागमनी, ९ हृदय-अथमनी, १० नाक-आराग्य
मनी, आणि ११ पुण्ड्र - गृहमनी. ४ नवशक्ति दि. २८-७-६१)

अकरा ज्ञान साधने — १ विवेक, २ वैराग्य, ३ परस्वपत्ति, ४ मुमुक्षुता, ५ गुरुस्वपत्ति, ६ श्रवण, ७ तत्त्वज्ञानाभ्यास, ८ मनन, ९ निदिध्यास, १० मनो-
नाश व ११ वासनाश्रय. (तत्त्व निज विवेक)

अकराजण गुरुप्रमाणें होत — १ उपाध्याय, २ पिता, ३ माता, ४ ज्येष्ठपुत्र, ५ राजा अथवा शासनाधिकारी, ६ मामा, ७ सासरा, ८ मातेचे वडील, ९ पित्याचे वडील, १० ब्राह्मण व ११ चुल्ला.

“वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च सर्वे ते गुरवः स्मृताः” (कूर्म पुराण)

अकराजण ब्रह्मसूत्रादरील भाष्यकार — १ श्रीमदाग्र्यंकराचार्य, २ यादव प्रकाशाचार्य, ३ भास्कराचार्य, ४ विश्वानमिश्र, ५ रामानुजाचार्य, ६ द्द नीलकण्ठाचार्य, ७ श्रीपति आचार्य, ८ निवाकाचार्य, ९ श्रीमध्वाचार्य, १० बल्लभाचार्य आणि ११ बल्लदेवाचार्य (पुराणार्थ सन्तेंकर १९२०)

एकादशाक्षरी मंत्र — जय जय रघुवीर समर्थ (रामदासी साम्प्रदाय)

एकादश गति (संगीत) — १ भानवी, २ भौनवी, ३ गजगति, ४ तुरगिणी, ५ हृमिनी, ६ हरिणी, ७ खजनी, ८ लावर्णा, ९ मयूरगति, १० नित्तिरीगति आणि ११ कुक्करी. (संगीत मसरद नृत्तपाष्याय)

एकादश गीता रामचरित मानसातर्गत — १ श्रीशिवगीता, २ लक्ष्मणगीता, ३ पद्मिनीगीता, ४ रामगीता, ५ शत्रुघनीगीता, ६ सुग्रीव-
गीता, ७ विभीषणगीता, ८ धर्मगीता, ९ श्रीराम-भक्तिगीता, १० श्रीमुमुक्षु-
गीता व ११ सतप्रभगीता. (गूढार्थचट्टिका)

एकादश गंधर्व गण — १ स्वान, २ ब्राज, ३ अधारी, ४ बमारी, ५ हल, ६ मुहल, ७ इद्यानु, ८ विश्वावसु, ९ मूर्धन्वान्, १० मूर्ध्वर्चा व ११ कृति. (ऋग्वेदाचे-म. भाष्यकार)

एकादश द्वारे (शरीर संज्ञाकनगरीचीं) — १ मुख, २-३ नासिकेचीं, ४-५ दोन डोळे, ६ ७ दोन कान, ८ नाभि, ९ शिथ, १० शुद्र व ११ मलमूत्राच्या ठिकाणी असलेले ब्रह्मरूप.

“पुरमेकादशद्वारमन्यावसचेत्स.” ॥ (वाटकोपनिषद् ३५-१)

एकादश रुद्र — अकरा रुद्रांची नावे निरनिराळ्या पुराणात निर-
निराळीं आढळतात. त्यात एकाक्यता नाही. सामान्यतः. (अ) १ वीरभद्र, २ शमु, ३ गिरीश, ४ अश्वैनाद, ५ अदिर्गुण्य, ६ रितावी, ७ अपराजित,

८ भुवनार्वाक्षर, ९ कगली, १० स्याणु व ११ मव (आ) १ मन्यु,
२ मनु, ३ महिनस्, ४ महान्, ५ शिव, ६ ऋग्वचन, ७ उग्ररेता, ८ मव,
९ काल, १० वामदेव व ११ धृतमन (मात्रत स्वघ ३ १२ १२)
(इ) (कलियुगातर्ली नावें) १ भूतेश, २ नीलछट, ३ कपागी, ४ वृजवाहन,
५ न्यवक, ६ महाकाल, ७ भैरव, ८ मृत्युञ्जय, ९ कामश, १० योगश
आणि ११ शकर.

एकादश रुद्राणी — १ घृ, २ वृत्ति, ३ ग्यना, ४ उमा, ५ नित्यु
त्सर्पि, ६ डला, ७ अविता, ८ इरावता, ९ सुग, १० दीश व
११ रुद्राणा हीं अकरा रुद्रदेवतेच्या स्त्रियाचीं नावें (भा स्वघ ३
१२-१३)

१२

द्वादश अंगे (व्याकरणार्ची) — १ समास, २ वचन, ३ लिंग, ४
विभक्ति, ५ प्रत्यय, ६ लयय, ७ काल, ८ नाम, ९ उपसर्ग, १० प्रयाग,
११ धातु आणि १२ सहिता

समासो वचनं लिंगं विभक्तिः प्रत्ययाः लययम् ।

कालो नामावसर्गश्च प्रयागा धातुसहिते ॥ (मु)

द्वादश अंगे (शरीराचीं) — १ शिर, २ जन, ३ कण, ४ प्राण,
५ मुख, ६ हात ७ पाय, ८ नाक, ९ कट, १० त्वचा, ११ गुद आणि
१२ शिश्न

द्वादश अप्सरा — १ कृतग्यला, २ पुत्रिग्यला, ३ मनसा,
४ सहजग्या, ५ प्रमला ६ अनुमला, ७ धृताची, ८ विश्वाचा, ९ गन्गी,
१० पूर्वचिती, ११ निलोत्तमा आणि १२ रत्ना (लिंग ल ५५)

द्वादश अक्षरी मन्त्र — (अ) 'अनना मगवनं वामुदवाय' हा मन्त्र
मृणव सिद्ध वाणा (आ) पुढाल्प करण हार निष्ठ (वारकरा राप्रणव)

द्वादश व्यादित्य — हीं बारा स्याचीं नावें निरनिघटी आख्यात -
(अ) १ मिन, २ रवि, ३ स्य, ४ मान, ५ राग, ६ पूग, ७ निरप्य

गर्भ, ८ मरीचि, ९ आदित्य, १० सविता, ११ अर्क आणि १२ मास्कर. ही प्रचलित सूर्यनमस्कारातील चारा नावे; (आ) १ धाता, २ मित्र, ३ अर्यमा, ४ शुक्र, ५ वरुण, ६ अशु, ७ भग, ८ विवस्वान्, ९ पूषा, १० सविता, ११ त्वष्टा आणि १२ विष्णु. (इ) १ लोलाकं, २ उत्तराकं, ३ सामादित्य, ४ द्रुपदादित्य, ५ मयूषादित्य, ६ अरुणादित्य, ७ वृद्धादित्य, ८ वेश्वादित्य, ९ विमलादित्य, १० गगादित्य, ११ यमादित्य व १२ एकोल्लादित्य. (स्कंद २४४६)

द्वादशकला (सूर्याच्या) — १ जालिनी, २ कीरनी, ३ दाहिनी, ४ दीपिनी, ५ ज्योतिषी, ६ तेजनी, ७ विद्या, ८ मोहिनी, ९ जीतनी १० शशिनी, ११ प्रकाशिनी आणि १२ दीपकल्पा. (मूळ स्तंभ). खेरीज स्वप्रकाशिका ही तेरावी कला मानली आहे. (आ) १ तापिनी, २ ग्रासका, ३ उमा, ४ आकुचनी, ५ शोषिणी, ६ प्रयोधिनी, ७ रमरा, ८ आकर्षिणी, ९ तुण्विर्धनी, १० उर्मारेपा व ११ किरणवती आणि १२ १. (भा. दर्शन सग्रह)

द्वादशकौश — १ अत पुर, २ धान्यागार, ४ अश्वशाला, ५ गजशाला, ६ उष्ट्रशाला, ७ रत्नशाला, ८ पावशाला, ९ रथशाला, १० मत्स्यशाला, ११ ज्येश्ठाशाला व १२ नाट्यशाला (पुरुषार्थ मासिक)

द्वादश गंधर्व — १ तुमर, २ नारद, ३ हाहा, ४ हूह, ५ निधावतु, ६ उग्रसेन, ७ मुकुचि, ८ परावतु, ९ चित्रसेन, १० ऊर्णायु, ११ धृतराष्ट्र आणि १२ सूर्यवमा. (लिंग. अ. ५५)

द्वादश गुण (स्त्रीचे) — १ रूप, २ शील, ३ सत्य, ४ कुलीन, ५ धर्म, ६ सतीत्व, ७ खरीरपणा, ८ साहस, ९ सुश्रवणी, १० उद्योगी, ११ रति आणि १२ मधुरभाषिणी.

‘द्वादशस्य स्त्रिया रत्नीणां कामाधिस्य प्रकीर्तितम् ।

मधुर वचन प्रोक्त द्वादश वरवाणि ॥’ (पद्म. भूमि अ. ३३)

द्वादश ज्योतिर्लिङ्ग — (अ) १ सोरटी सोमनाथ-मैराष्ट्र, २ श्रीशैल-श्रीशैल पयतावर, ३ महाकालेश्वर-उज्जयिनी, ४ आकारमाघाता-मध्यप्रदेश, ५ परळी वैजनाथ-परमणीपट्ट, ६ भीमाशंकर-पुणे जिल्ह्यात, ७ वार्दी निशेश्वर-वाराणसी, ८ यमेश्वर-नासिकजवळ, ९ मेतुप-रामेश्वर, १०

जिंढ्या नागनाथ-मराठवाड्यात आणि ११ केंदार-हिमालयात व
१२ घृणेश्वर-वेरुळ-वळ.

सौराष्ट्रे सोमनाथ च श्रीशैल्ये महिकार्जुनम् ।

उज्जयिन्या महाकालमाकारममलेश्वरम् ॥ १ ॥

परल्या देवनाथ च टाकिन्या भीमशंकरम् ।

सेतुपथे तु रामेश नागेश दास्कावने ॥ २ ॥

वाराणस्या तु विश्वेश त्र्यम्बक गौतमीतटे ।

हिमालये तु केंदार घणेश तु शिवालये ॥ ३ ॥ (द्वा. ज्योतिर्लिङ्गस्तोत्र)

(आ) शिवपुराणात “दैवनाथ चित्तभूमौ नागेश दास्कावने ।”
असा निराळा पाठ आहे हा दान ठिकाणे मराठवाड्याव्यतिरिक्त भारतात
अन्यत्र असल्याची मानणी आहेत. (शिव. पु. कोटी स्त्र १२१)

(इ) १ ब्रह्म, २ माया, ३ जीव, ४ मन, ५ बुद्धि, ६ चित्त,
७ अहंकार, ८ आकाश, ९ वायु, १० अग्नि, ११ उल्ल व १२ पृथ्वी.
याबद्दि तैत्तिरीयात वारा ज्योतिर्लिङ्गच म्हणले आहे. (शिवलिङ्गोपासना)

द्वादश देवासुर सग्राम — प्राचीन काली देव आणि असुर यांच्यात
झालेले सग्राम द्वादश देवासुरसग्राम म्हणून पुराणातून वर्णिले आहेत. ते
असे — १ नारसिंहसग्राम-नारसिंह व हिरण्याक्ष, २ वामन-वामन व बलि,
३ वाराह-वराह व हिरण्याक्ष, ४ अमृतमयन-देव व दानव, ५ तारकासुर-
तारकासुर व कार्तिकेय, ६ आडिनक युद्ध-चरित्र व विश्वामित्र यांच्यात
आडि व त्रक या पंगडातून झालेला सग्राम (मार्कंडेय पु अ ९), ७ त्रैपुर-
मयनिर्मित-तीन पुराचा (नगराचा) शिवाकडून विध्वंस, ८ अचकनध सग्राम,
९ घनसग्राम-विप्रचिनि व इद्र, १० वृनधात सग्राम-वृनासुर व इद्र ११
हालहल सग्राम व १२ कालाहल सग्राम-सर्व दैत्यवर्ग व आयुष्य रति
प्राचीनकाली देवदैत्यात असे वारा निवाराचे सग्राम झाल्याच पुराणातून
वर्णिले आहे (मत्स्य, अग्नि, ब्रह्म आणि मार्कंडेय इ पुराणे)

द्वादशनाथ द्वादश मासाचे — अविषनि नमाने — १ चैत्र-वामुकि,
२ वैशाख-कननीर, ३ ज्येष्ठ-तार्क, ४ आषाढ-नागसुरव्यक, ५ आश्विन-
एलापन, ६ माघपद-शरपाल, ७ आश्विन-एरावन, ८ कार्तिक-घनद्वय

१. मार्गशीर्ष- महापद्म, १० पौष-कर्कोटक, ११ भाद्र-कनक आणि १२ फाल्गुन-अश्वतर.

कलाश्वतरश्चैव बह्व्येते प्रधावतम् ।

नागा द्वादशभासेषु प्रजाधीश यथाक्रमम् ॥ (मुद्रल पु. सं० २ अ १३)

द्वादश नावें (गणेश देवतेचीं) — १ मुमुक्षु, २ एक तै, ३ कपिल, ४ गजकर्ण, ५ लोदर, ६ विक्ट, ७ विघ्ननाथ, ८ गणाधिप ९ धूमनेतु, १० गणाध्यक्ष, ११ भालचंद्र व १२ गजानन (पूजेचे मंत्र) (आ) १ वस्तुड, २ एकदंत, ३ कृष्णपिंगाळ, ४ गजवक्त्र, ५ लोदर, ६ विक्ट, ७ विघ्नराज, ८ धूमरग, ९ भालचंद्र, १० विनायक, ११ गणपति आणि १२. गजानन. (नारद पुराण) (गणेशस्तोत्र)

द्वादश पदार्थ (अर्घ्यांचे) — १ दूध, २ दमयि, ३ अक्षता, ४ जल, ५ दही, ६ पाटण्या मोहण्या, ७ सानू, ८ दूर्वा, ९ तीळ, १० मध, ११ कुंकू आणि १२ गोरोचन. या वारा पदार्थांनीं देवीला अर्घ्यप्रदान करावयाचे असते. (देवीमाहात्म्य)

द्वादश पुंड्र (द्वादश टिळे-गोपीचंदनाचे) — १ छात्र, २ उदर, ३ हृदय, ४ फटमूल, ५ ६ दोन कुशी, ७-८ दोन गळ, ९ १० दोन कर्ण, ११ पाठ आणि १२ पाठीचा मणा. स्नानानंतर गोपीचंदन 'ॐ नमो नारायणाय' या मंत्रानें मंत्रून शरिराच्या ज्या वारा भागावर दैव्यव संप्रदायात निलक टाकतात त्यास द्वादश पुंड्र म्हणतात.

द्वादश प्रमुख स्थाने (देवीचीं) — १ कामाक्षी (काचीपूर), २ भ्रामरी, (मलयगिरी), ३ कल्याणुमारी, ४ अजा (गुजरात), ५ महालक्ष्मी (कोल्हापूर), ६ कालिका (उज्जयिनी), ७ लाला (प्रयाग), ८ विध्यवासिनी (विध्याद्रि), ९ निशालाक्षी (वाराणसी), १० मंगलक्ष्मी (गया), ११ मुदरी (बंगाल) आणि १२ गुह्येश्वरी (राष्ट्रमाट्ट-नेपाळ).

‘इति द्वादशरूपेण मस्थिता भारतं शिवा ।’

(त्रिपुरारहस्यमाहात्म्य)

द्वादश भागवत धर्मज्ञाते — १ स्वयम्भु, २ नारद, ३ शमु, ४ कुमार, ५ कपिल, ६ मरु, ७ ग्रहाद, ८ ब्रह्म, ९ सीमा, १० वलि, ११ व्यास व १२ द्वापाचार्य.

‘द्वादशैते विज्ञानीनो धर्मे भागवत मग ।’ (भा. स्क. ६ ३ २१)

द्वादश भावना अथवा अनुप्रेक्षा — १ अनियमावना, २ अशरण भावना, ३ ससारभावना, ४ एकत्वभावना, ५ अयत्वभावना, ६ अगुचि भावना, ७ आखिवभावना, ८ स्वरभावना, ९ निजराभावना, १० लोक भावना, ११ प्रोधादुर्लभभावना व १२ धमभावना, अशा द्वादशभावना जैन धर्मात मानल्या आहेत (रत्नकण्ठक आक्काचार)

द्वादशयोनि (मानवजाती) — १ देव, २ दैत्य, ३ सिद्ध, ४ गंधर्व, ५ नाद्याधर, ६ क्षिपुरुष, ७ पैत्रिक, ८ आप, ९ मानव १० गुह्यक, ११ राक्षस आणि १२ पित्राच प्राचीन काळी भारतात या वारा मानव जाती होत्या (वामन पुराण अ ११)

द्वादश धने (मथुरच्या आसमतातलीं) — १ मनुवन, २ तालवन, ३ कुमदवन, ४ बहुलारयवन, ५ रादिरवन, ६ नित्यवन, ७ लोह सशमकवन ८ मोडारवन, ९ भद्रवन, १० काम्यकवन, ११ छनवन आणि १२ धुनवन ही वारा वन मथुरच्या परिसरात होती (आदिपुराण)

(द्वादश शक्ति (भगवताच्या) — १ श्री २ तुष्ट, ३ गिरा, ४ फात, ५ कीत, ६ पुष्टि, ७ इला, ८ जज्ञा, ९ त्वष्टा, १० अविद्या, ११ शाकन व १२ माया भगवान् श्रीकृष्णान ह्या द्वादशशक्तीयारूपाच दशन अनुरास वि, अशी कथा आहे) भागवत कथ्याण हिमर १९६०)

द्वादश स्थाने अथवा भाग (कुडलीतील) — १ तनुस्थान, २ धनस्थान, ३ सहज अथवा परान्मस्थान, ४ मुहूर्त-मातृस्थान अथवा सुगन्धस्थान, ५ सुत-गुह-सततिस्थान, ६ शुभस्थान-रोगस्थान, ७ जया स्थान, ८ मृत्युस्थान अथवा गन्तवस्थान, ९ धम अथवा भाग्यस्थान, १० कम अथवा पितृस्थान, ११ आय अथवा लाभस्थान आणि १२ व्ययस्थान (ज्योतिष)

द्वादश स्थाने (मदनाचीं) — १ स्त्रीचे ननकगज, २ कशपाश, ३ जपन (माळ्या), ४ म्लन, ५ नाभि, ६ कप, ७ अघरोष्ठ, ८ कक्क, ९ वसत, १० काकिलालाप, ११ चंद्रिका व १२ कपाकशु हीं द्वादश स्थान स्थान मदनास नमुन दिलीं

‘तस्मात्स्थानानि दत्तानि तत्र द्वादश सख्यया ।’ (स्क. भा. १०५२२)

वारा अंगे वौद्ध (तत्त्वज्ञानाची) — १ अविद्या, २ सत्कार, ३ विज्ञान, ४ नामरूप, ५ पण्डित्ये, ६ स्वयं, ७ वेदना, ८ तृष्णा, ९ उपादान, १० भव, ११ ज्ञाति च १२ ज्ञापण (अभिवम्म १-८)

वारा अलुते — १ तेली, २ तागोळी, ३ साळी, ४ माळी, ५ जगम, ६ कलावत, ७ डोरी, ८ टकार, ९ घडशी, १० तराळ, ११ सोनार आणि १२ चौगुला. हे वारा अलुते म्हणजे सालच्या वर्गाचे वारा कामगार अथवा गावगाड्याने दुसऱ्या क्रमांकाचे हक्दार पूर्वी असत.

वारा आळवार (तामिळनाडू चैण्य संत च कवि) — १ पोड गई-आळवार, २ भूतवार-आळवार, ३ पेड-आळवार, ४ तिहमळसे-आळवार, ५ नम्म-आळवार, ६ मधुरकवि-आळवार, ७ कुलशेखर, ८ आडाळ-आळवार (स्त्री) ९ पेरी-आळवार, १० ताडर डिपोडिड-आळवार, ११ तिरुप्पाण-आळवार आणि १२ तिहमगपी. हे वारा आळवार दक्षिण भारतात निरनिराळ्या पालात होऊन गेले (संस्कृतिकोंश) (म. शा. को. वि. ८)

वारा अन्नाचे परिणाम — १ पाक, २ रस, ३ मल, ४ रक्त, ५ रोम, ६ मांस, ७ कौश, ८ स्नायु, ९ अस्थि, १० मज्जा, ११ वसा आणि १२ वीर्य. (कन्याण पद्मपुराणाक)

वारा आनंद चार्थ — १ परावाज, २ नाल, ३ तरंग, ४ डफ, ५ मळ, ६ चौघडा, ७ ताशा ८ दोल, ९ मफा, १० राजिरी, ११ डार च १२ कुडमुडे. ही वारा आनंद चार्थ (कानड्याने मढवून वाजविली जाणारी) होत.

वारा आमरणे (स्त्रियांची) — १ नृपूर, २ मिनिणी, ३ हार, ४ चूरी, ५ मुदरी, ६ कफण, ७ राजुन्द, ८ कठभी, ९ वेष्टर, १० विरीया, ११ टीका आणि १२ शिरपून्

पादाम गुल्फ नलिक कटी । चोटें मनगटें चाहुवनी ।

कठ नासिक श्रवणपुटी । माळ मस्तकीं चोविका ।

दादशामी स्त्री भूषणे च (मुक्तेश्वर समापने)

बारा इमाम (इस्लाम) — १ शायदमदान २ हसन, ३ हुसेन, ४ जैनुल, ५ अरदान, ६ महम्मद बाकर, ७ जफर, ८ मूसाफजी, ९ अली, १० मूसारज, ११ नकी-हसन अज्जरी आणि १२ मेहद्री. हे बाराज्ज मुसलमानात महापुरुष मानले जातात व त्यांची कालतिथी पाळतात. (पंचग्रंथी)

बारा कापालिक — १ आदिनाथ, २ अनाथ, ३ काल, ४ अति-कालक, ५ कराल, ६ निकराल, ७ महाकाल, ८ कालभैरवनाथ, ९ बाहुक, १० भूतनाथ, ११ वीरनाथ आणि १२ श्रीकृष्ण. हे बारा कापालिकतनशास्त्र प्रणेने होत. (तनशास्त्र)

बारा काव्याची उत्पत्तिस्थाने — १ श्रुति, २ स्मृति, ३ इतिहास, ४ पुराणे, ५ प्रमाणान्या, ६ समयन्या (दार्शनिकसिद्धान्त आणि धर्म पंथाची रहस्ये), ७ नाट्यशास्त्र, ८ कामशास्त्र, ९ अर्थशास्त्र, १० शोक ११ विरचना (ग्रन्थ व कारपनिक व्यक्तींची व स्थलांची वर्णने) आणि १२ प्रकीर्णक. (हलिपरीक्षा, रत्नसरीज वगैरे)

‘प्रकीर्णक च काव्यार्थानां द्वादशयोनयः ।’ (काव्यमीमांसा अ. ८)

बारा कुलक्षणे वधूसंबंधी — १ अरुंद कशाळ, २ डोकीवर घेसाचे छत्रने असणे, ३ पाय हरणासारखे शरीक, ४ दात त्रैलसारेखे, ५ चाल-गायीसारखी, ६ कक्ष आवाज, ७ घेसामध्ये मूर्ता, ८ मूर्ताष्टि, ९ वेदन अवयवी, १० प्रीयमात्र, ११ औदार्याचा अभाव व १२ हातापायांना कांही विचार असणे. (अथर्व-अनुमराटी माग ३ रा)

बारा गुण भिक्षा मागणारास आवश्यक — १ मोठ्याने म्हणणे, २ पुरातन कथा सांगणे, ३ स्त्रियांसोवर इकडच्या तिकडच्या गोष्टी सांगणे, ४ त्याच्या मुलानाळाना कुरवाळणे, ५ त्याच्या पतीची स्तुति करणे, ६ त्याच्या पाकनियेची अवास्तव स्तुति, ७ तिरकेळ पटेल ते काम करण्याची तयारी, ८ लेगानपुण्या, ९ ज्योतिष पाहता येणे, १० गारुड निद्या, ११ मंत्र आणि १२ जट्टांगा. हे बारा गुण भिक्षा मागणाराचे अंगी असावे लागतात.

बारा गुण रसायनाचे — १ दीर्घायु, २ स्मृति, ३ बुद्धि, ४ आरोग्य ५ तात्प्य, ६ प्रमा, ७ उत्तम वर्ण, ८ उत्तम त्वर, ९ इंद्रियांची कळमटी, १० वातसिद्धि, ११ नम्रता व १२ वान्ति. (चरक-चरित्रा १-६)

चारा गुण शासनाधिनाच्याचे आवश्यक — १ विद्वान्, २ कुलीन,
३ धार्मिक, ४ जितट्टिय, ५ निव्यसनी, ६ कामनीधादिकाना रहित, ७ वृद्धा
पसेवी, ८ प्रवादात्म्य, ९ प्रोला धार्मिक शिष्य देणारा, १० नीतिमान्,
११ उदार, आणि १२ पराक्रमी. (वैदिक घम व भारतीय राजनीति)

चारा गुण स्नानाचे — १ बळ्यारक, २ दीवायुष्य, ३ पित्तहरण
करणारे, ४ फट्टासामक, ५ निमलता, ६ अमहारक, ७ आळस झाडून
टाकणारे, ८ घामपणा नाहीसे करणार, ९ तहान नाहीस करणारे, १०
पेसाला स्थिरता निमाण करणारे, ११ तेजस्विता व १२ मुरगाला शोभा
आणणारे.

गोष्ठीविपर्या मनास हावून घण, हे वारा दण माणसानें मग तो रानी चो
वा साधारण सारा असो-गळावेन (म मा उयोग. ४३-१६)

वारा दोष मत्र्यास वर्ज्य — १ कटुभाषण, २ कठोरशासन कर्ण्याची
प्रवृत्ति, ३ लोभ, ४ मद्य, ५ स्त्री, ६ भृग्या, ७ द्यूत, ८ आलस्य, ९ ताण,
१० अमिमान, ११ प्रमाद व १२ माङ्गारपणा हे वारा दाप मन्त्रिदायिनि
व्यक्तास वज्य मानिले आहेत (वामदेवाय-नीतिसार)

वारा नक्षत्रे विवाहास वर्ज्य — १ भरणा, २ कृत्तिका, ३ चार्ता,
४ पुनर्वसु, ५ पुष्य, ६ आश्लेषा, ७ पूषा, ८ विशाखा, ९ ज्येष्ठा,
१० पूर्वाषाढा, ११ शततारका आणि १२ पूर्वामाद्रपदा हीं वारा नक्षत्रे
विवाहास वज्य मानली आहेत (धर्मसिंधु)

वारा नारद — १ मुनिनारद, २ जनीनारद, ३ तर्पिनारद, ४ चागी
नारद, ५ ऋषिनारद, ६ दार्गीजनारद, ७ ग्वेचरनारद, ८ बल्लनारद ९
देवर्षिनारद, १० भृगामीनारद, ११ कालनारद, आणि १२ मिन्नारद
असे नारा नारद नावाचे मनी प्रार्चनार्का हाऊन गेले (बृहन्नारदाय)

वारा नियम (मन्त्रसिद्धीस) — १ भूमिध्यान, २ ब्रह्मचर्य, ३ मौन,
४ गुरुसेवन ५ निवाळ स्नान, ६ पापकर्मपास्त्याग, ७ नित्यपूजा, ८ निच
दान, ९ दबनच स्वन, १० निमित्तक पूजा, ११ इष्ट देवता व गुरुवर विश्वास
आणि १२ जपनिष्ठा हे वारा नियम पात्रणाराचा मन सिद्ध होत

(कन्याण साधनाक)

वारा नियम (आत्मसुखमनासाठी करावयाचीं कृत्ये व व्रतपरि
पालन) — १ वारार स्वच्छता २ मन निमळ, ३ जप, ४ तप, ५ होम,
६ श्रद्धा असणे, ७ अतिविष्कार ८ मज्जनपूजन, ९ तीर्थाग्न, १० परोपकार,
११ समाधान आणि १२ शुश्रूषण

गोचि ज्यम्भपा होम श्रद्धाऽऽपुनर्ध्वमचनम् ।

तीर्थाग्न परार्थेहा नष्टिराचायसकनम् ॥ (मा स्क. ११-१०-३४)

वारा पर्य्ये यागाभ्यासास आचरण — १ देव, २ वन, ३ अनु
राग, ४ अथ, ५ उपाय, ६ असाय, ७ निग्रय, ८ पशु, ९ आहार, १०
सहार, ११ मन व १२ दान यागाभ्यासास सिद्धि प्राप्त होण्यास चरी वारा
पर्य्ये सांगितले आहेत (रामतीर्थ दिवाळी अंक १९६०)

द्वारा प्रकार आलेगनाचे — १ सृष्टक, २ विद्वक, ३ उद्धृष्टक, ४ पीडितक, ५ लतावेष्टितक, ६ वृक्षाविरुद्धक, ७ तिलतडुलक, ८ क्षीरनीरक, ९ ऊरूपगृहन, १० जम्नापगृहन, ११ मन्नालिग्न आणि १२ ललाटिक (वात्सा-यन-कामसूत्र)

द्वारा प्रकारचे गुरु — १ धातुर्वादी गुरु, २ चदन, ३ विचार गुरु, ४ अनुग्रह, ५ परित, ६ कृच्छ्र (कासवी), ७ चद्र, ८ दर्पण, ९ छाया-निवि गुरु, १० नादनिधि, ११ नाचकणी आणि १२ सूर्यकांत गुरु. (पा. प्र. अ. ५)

द्वारा प्रकारच्या मुद्रा — १ धेनुमुद्रा, २ भमतीकरण मुद्रा, ३ मत्स्य मुद्रा, ४ अवगुडनीमुद्रा, ५ शम्भुमुद्रा, ६ मुसलमुद्रा, ७ चक्रमुद्रा, ८ परमी-करण मुद्रा, ९ महामुद्रा, १० यानिमुद्रा, ११ गरुडमुद्रा व १२ गालिनीमुद्रा. (तत्त्व-निज विवेक)

(द्वारा प्रकार आद्याचे — १ निम्न, २ नैमित्तिक, ३ काम्य, ४ वृद्धि आद्य, ५ सृष्टि, ६ पावण, ७ गोपी आद्य, ८ शुभ्र आद्य, ९ कर्माङ्ग, १० दैविक, ११ यानाय आणि १२ पुण्यर्थ आद्य.)

याना द्वादश प्रोक्त-पुण्यर्थ द्वादश स्मृतम् ॥ ” (भविष्य-पु.)

द्वारा प्रमुख गोपाल अथवा श्रीकृष्णाचे सवंगडी — १ श्रीदामा, २ मुदामा, ३ वसुदामा, ४ सुवल, ५ सुपाथ, ६ शुभाग, ७ मुदर, ८ चक्र-मान, ९ वीरमान, १० सयमान, ११ वसुमान आणि १२ रत्नमान. असे द्वारा गोपाल भगवान् श्रीकृष्ण आणि बलरामाचे प्रमुख सवंगडी होते.

‘ वसुमाना रत्नमानो गोपाला द्वादशसमता । ’

(ब्रह्मवैवर्त-श्रीकृष्णार २७ ६०)

द्वारा प्रमुख शिष्य ख्रिस्ताचे — १ पेन, २ अद्रिया, ३ याकोब, ४ योहान, ५ फिलीप, ६ वथलमय, ७ शिमान कानानी, ८ यहूदा इस्का-र्योत, ९ थोमा, १० मत्थय, ११ अलेफीचा पुत्र याकोब व १२ तद्दय. (नवा करार मत्थय ३० गुम वर्तमान अ. १०)

द्वारा पंच नाथ संप्रदायाचे — १ सत्यनाथी, २ धर्मेनाथी, ३ राम-पथ, ४ नाटेश्वरी, ५ कन्टड, ६ कपिलानी, ७ वैद्य पथ, ८ माननाथी,

९ आर्द्रपथ, १० पागलपथ, ११ ध्वपथ व १२ गगनार्धः या वारा पथाच्या यात्याना 'चारहृषयी' यागी म्हणतात. (नाथ स. इतिहास)

वाराफुल्ले पूजेचीं — १ मीतिप्रस्ताव नमस्कार, २ शुचितास नमः, ३ तृप्तिास पाणा, ४ साधूचा समान, ५ मित्रादान, ६ विषदग्रन्थाना आश्रय, ७ राग्याला औषध, ८ घनेहीनाला धर्मगन, ९ शोकातुला घन, १० वायु कुकेल्याना मागदशन, ११ घर नमणाच्याना निवारा व १२ सर्वाभूती परमेश्वर अर्शी श्रद्धा ठेवणे. या वारा फुलनां केल्या पुढेने भगवत्प्राप्ति होते. (कल्याण मासिक)

वारा घडाई धर्माचीं सनूतल्लें (सत्यें) — १ सन मनुष्य मानाचा एकता, २ सत्याचा शोध स्वतः सुद्धीने करणे, ३ सव घमाचे मूळ एकच, ४ सगळ्या एकाच धर्माचे साधन जाह, ५ घम हा शास्त्रीय ज्ञान व तर्क सुद्ध निवार यांना मुक्तगत नसावा, ६ स्त्रीपुरुषात समानता, ७ सन प्रगल्भ पृथग्रह विस्तरल गळे पाहिणत, ८ निश्चिन्ता, ९ साधनिक शिक्षण, १० आर्थिक प्रश्न न्यायमिक पातळीवरून सांविणे, ११ जागतिक अर्शी एक भाषा व १२ आंतरराष्ट्रीय अस एक न्यायालय (सप्त. १३ सप्टेंबर १९५९)

वारा चलते — १ सुतर, २ लाहार, ३ महार, ४ माग, ५ कुमार, ६ चामार, ७ पार, ८ न्हावा, ९ मर, १० मुलागा, ११ गुरव आणि १२ कोळी हे वारा वळुने म्हणून गाण्याच्याने पुढे प्रसन्न हक्कार हात.

वारा चालग्रह — १ नक्ष, २ विनाय, ३ मर, ४ धान व ५ पित ह पाच पुण्याहृती व ६ शुभ, ७ पूना, ८ शनवृत्ता, ९ हविपूना, १० सुवर्माहृती, ११ रेवति आणि १२ शुक् रेवती या सात स्त्रीमाहृति, जसे वारा ग्रह मूळ शक्याने कानन्याच्या रक्षाय ठरत केले पा त मानसक पाहिले काले अर्शी कथा आहे.

पुरा सुख्य स्थल निर्मिता धुलपार्श्वना ।

मनुष्यविग्रहा पच सन स्त्रीविग्रहा ग्रहा ॥ (चाणक्य उत्तरस्थान अ ३)

वारा मल (शरिरातील) — १ रेत, २ रक्त, ३ मज्जा, ४ मूत्र, ५ विश, ६ नफातील मल, ७ कानातील मल, ८ कफ, ९ अश्रु, १० टोळ्यातील मल, ११ याम आणि १२ नगतील मल.

कर्णाग्निनासिकाजिह्वादन्ता. शिश्न गुद नसा. ।

मलाशयौ कफस्वेदौ विष्मूत्रे द्वादश स्मृताः । (वी. प्र.)

धारा महिन्याच्यो नावें — (अ) (वेदकालीन) १ मधु, २ माधव (वसत), ३ गुरु, ४ शुचि (श्रीष्म), ५ नम, ६ नमस्य (वर्षा), ७ उप, ८ ऊर्ज (शरद्), ९ सहस्र, १० सहस्य (हेमत), ११ तपस आणि १२ तपस्य (शिशिर); (आ) (भारतीय) १ चैन, २ वैशाख, ३ ज्येष्ठ, ४ आषाढ, ५ श्रावण, ६ माद्रपद, ७ आश्विन, ८ कार्तिक, ९ मार्गशीर्ष, १० पौष, ११ माघ आणि १२ फाल्गुन; (इ) (इंग्रजी) १ जानेवारी, २ फेब्रुवारी, ३ मार्च, ४ एप्रिल, ५ मे, ६ जून, ७ जुलै, ८ ऑगस्ट, ९ सप्टेंबर, १० ऑक्टोबर, ११ नोव्हेंबर व १२ डिसेंबर; (ई) (पारशी) १ फर्वादन, २ अर्दिवेहस्त, ३ खुर्दाद, ४ तीर, ५ अमदाद, ६ शेहरेवार, ७ मेहर, ८ आवान, ९ व्याजुर, १० दय, ११ बहमन, व १२ इस्तिदर; (उ) (हिजरी) १ मोहरम, २ सफर, ३ रबिलावल, ४ रबिलाखर, ५ जमादिलवल, ६ जमादिलाखर, ७ रज्ज, ८ सायान, ९ रमजान, १० शम्वाल, ११ जिल्दाद, १२ जिल्हेज.

धारा महारथी (कौरवाकडील) — १ दुर्योधन, २ भीष्म, ३ द्रोण, ४ कर्ण, ५ शल्य, ६ भूरिश्रवा, ७ अश्वत्थामा, ८ कृतवर्मा, ९ विकर्ण, १० वृषाचार्य, ११ द्रुपद आणि १२ कयद्रथ. असे भारतीय युद्धाने कौरवाकडील धारा महारथी होते.

धारा महाल (शिवकालीन) — १ अतपुर, २ द्रव्यभांडार, ३ धान्यागार, ४ अश्वघन, ५ गोघन, ६ आरामघन, ७ टक्शाला, ८ शिन्कादि यानें, ९ मदिरे, १० महाल सौदागिरा, ११ महाल चौन्ना व १२ बसनागार. (पुण्य. छत्रपति शिवाजी म.)

धारा महिन्याच्या धारा संक्राति — १ धान्यसक्रात, २ लवणसक्रात, ३ भोगसक्रात, ४ रूपसक्रात, ५ तेजसक्रात, ६ सौमन्यसक्रात, ७ तानूलसक्रात, ८ मनोरथसक्रात, ९ विशोकमक्रात, १० आयुसक्रात, ११ धनसक्रात व १२ मसरसक्रात (म. या. को.)

चारा मानत्र गुरु — १ विमल, २ वृद्ध, ३ भीमसेन, ४ मीन,
५ गोरक्ष, ६ भोजदेव, ७ मूलदेव ८ रनिदेव, ९ विष्णेश्वर, १० हुताशन,
११ समरानंद व १२ सतोष (कौलवती तन)

चारा मूर्खलक्षणें — १ परमेश्वराचें विस्मरण, २ वेळेच मोल न
समजणें, ३ आपण मोठे मानणें, ४ दोघे बोलत असता मध्येंच जाऊन बसणें,
५ मोठ्याची कुचेष्टा करणें, ६ प्राप्तीपेक्षा अधिक खर्च करणें, ७ सभत उच्चा
सनावर बसणें, ८ भारी वचवट करणे, ९ उधार घणें, १० आगातुकी करणे,
११ अतिथी होऊन धन्यावर सत्ता गाजविणें व १२ स्त्रियाच्या अवयवाकडे
नजर टाकणें. (दाईहजार अनमोल बोल)

चारा यम (नियम-आत्मसंयमन) — १ अहिंसा २ यथार्थ भाषण,
३ परापहार न करणे, ४ विषयाची अनासक्ति, ५ मर्यादा ठेवणें, ६ सग्रह
न करणे, ७ वेदावर श्रद्धा, ८ ब्रह्मचर्य, ९ मोन, १० मन स्थिर ठेवणें,
११ क्षमा व सहनशीलता आणि १२ सर्वांस अमय देणे. हे चारा यम होत.
(भागवत स्कंध ११.१९ ३३).

चारा राशि व त्याचे स्वामी — १ मेष-मंगळ, २ वृषभ-गुरु, ३ मिथुन-
शुक्र, ४ कर्क-चंद्र, ५ सिंह-रवि, ६ कन्या-पुष्य, ७ तूळ-गुरु, ८ ध्रुव-
मंगळ, ९ घन-गुरु, १० मकर-शनि, ११ कुम्भ-शनि व १२ मीन-गुरु
(ज्योतिष)

चारा राजनीतिशास्त्रप्रणेते — १ ब्रह्मा, २ महेश्वर, ३ स्कंद, ४ इन्द्र,
५ प्राचेतस, ६ मनु, ७ बृहस्पति, ८ शुक्र, ९ भारद्वाज, १० वेदव्यास,
११ भगवान् श्रीकृष्ण आणि १२ गौरशिरामुनि.

ब्रह्मा महेश्वर स्कन्धेन्द्र प्राचेतसो मनु ।

बृहस्पतिश्च शुक्रश्च भारद्वाजो महातपा ॥

वेदव्यासश्च भगवान् तथा गौरशिरामुनि ।

एते हि राश्यान्त्राणां प्रणेताः परतया ॥ (धनुर्वेदसंग्रह)

चारा रामत्वात् — १ श्रीराम, २ दशरथनंदन राम, ३ कांस्यानांद
राम, ४ यज्ञोद्धारक राम, ५ अहयोद्धरण राम, ६ आटिकामदन राम,
७ धनुर्पारी राम, ८ नीताभिराम, ९, धनशमी राम, १० मांगीप्रिय राम,
११ रावांतक राम व १२ अयोध्यावासी राम.

वारा लक्षणं व्याकरणार्थः — १ समास, २ वचन, ३ लिंग, ४ निमित्त, ५ प्रत्यय, ६ अवयव, ७ काल, ८ नाम, ९ उपसर्ग, १० प्रयोग, ११ धातु आणि १२ सधि. ही व्याकरणार्था वारा लक्षणे होत.

(छ. शिवाजीराजे बरार)

वारा वृत्ति (मनोज्यापार) — १ उदास, २ आश्चर्य, ३ खिन्न, ४ तामस, ५ प्रसन्न, ६ म्लान, ७ शान्त, ८ शोक, ९ सताप, १० सौम्य, ११ हर्ष व १२ हास्यवृत्ति. (म. द. को.)

वारा वृत्ति (रसानुकूल शब्दरचना अथवा अर्थ योजना) — १ इभीरा, २ ओजस्विनी, ३ प्रौढा, ४ मधुरा, ५ निष्ठुरा, ६ श्लया, ७ फडोरा, ८ कौमल्य, ९ मित्रा, १० पद्म्या, ११ रुलिता आणि १२ आसिता.

(सरस्वती फट्टामरण)

वारा झुंगारावस्था — १ चक्षु प्रीति, २ मनःसंग, ३ सक्त्प, ४ प्रलपित, ५ आगर, ६ कार्य, ७ भरति, ८ लज्जा, ९ त्याग, १० सज्वर, ११ उन्माद आणि १२ मूर्च्छनामरण. (प्रतापछ्द्र)

वारा श्रीविद्येचे उपासक — १ मनु, २ चंद्र, ३ कुबेर, ४ लोपामुद्रा, ५ मन्मथ (कामदेव), ६ अगस्ति, ७ अग्नि, ८ सूर्य, ९ इन्द्र, १० स्कन्द, ११ शिव आणि १२ क्रोधभट्टारक, (दुर्वास). हे वारा श्रीविद्येचे उपासक म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

मनुश्चन्द्र. कुबेरश्च लोपामुद्रा च मन्मथः ।

अगस्तिरग्निः सूर्यश्च इन्द्रः स्कन्द. शिवस्तथा ॥

क्रोधभट्टारको देव्या द्वादशामी उपासकः ॥ (कल्याण शक्ति अक)

वारा साध्वी स्त्रिया — १ अरुघती, २ देवहुती, ३ लोपामुद्रा, ४ अद्रिती, ५ सावित्री, ६ लक्ष्मी, ७ पार्वती, ८ अनसूया, ९ इद्राणी, १० विद्यावली, ११ कयाधू आणि १२ देवर्षि. (म. वा. को.)

वारा सुपिठ वार्धे (भोकांतून वारा भरून वाजणारी) — १ सनई, २ मुदरी, ३ सर, ४ अल्लुब्ध, ५ मुरली (बासरी), ६ पावा, ७ घुगी, ८ शिंग, ९ कर्णा, १० तुटारी, ११ शंख आणि १२ मोरचंग.

चारा हवन द्रव्ये — १ चंदन, २ तीळ, ३ तूप, ४ साखर, ५ अगरू, ६ तगर, ७ कापूर, ८ केशर, ९ नागरमोथा, १० पंचमेवा, ११ जव आणि १२ तांदूळ (कल्याण वष ३३)

चारा क्षार अथवा शरीरातील चारा घटकद्रव्ये — १ कल्सेरिआ फॉस (रक्तसुरिक), २ कल्सेरिआ फ्ल्यूओर (रक्तप्लोफक), ३ कल्सेरिआ सल्फ (रक्तगधिक), ४ काली फॉस (पालाश सुरिक), ५ कालीमूर (पालाश हरक), ६ काली सल्फ (पालाश गधिक), ७ नेत्रम फॉस (सामुद्र सुरिक), ८ नेत्रम मूर (सामुद्र हरक) ९ नेत्रम सल्फ (सामुद्र गधिक) १० फेरम फॉस (लोहसुरिक), ११ मग्नेशिया फॉस (मग्नेसुरिक) व १२ सिलिशिया (सिकता). मानवी शरीरात मुख्य चारा क्षार आहेत असे जीवनरसायनशास्त्र मानत (जीवन रसायन चिन्तित्वा शास्त्र)

चारा 'क्षेत्रा'सवर्धी चारा अज्ञाने — १ परमात्मा, २ जीवामा, ३ बुद्धि, ४ अहंकार, ५ मन, ६ प्राण, ७ ज्ञानेन्द्रिये, ८ ज्ञानेन्द्रियाचे विषय, ९ कर्मेन्द्रिये, १० कर्मेन्द्रियाचे विषय, ११ शरीर आणि १२ विद्यालज्जन् या चारा क्षेत्रासवर्धी चारा अज्ञाने-निष्ठ्या ज्ञाने या विपरीत ज्ञाने मानवात असतात (अथर्व भट्ट मराठी)

चाराजण दुर्गुणी होत — १ चांगल काम न करणारा-शहाणा, २ धर्म नसलेला-म्हातारा, ३ आज्ञाधारक नसलेला-सम्प, ४ दातृत्व नसलेला-ध्रीमन, ५ विनय सोडलेली-स्त्री, ६ कोणताहि सद्गुण नसलेला-धनी, ७ भाडणार, ८ गरीब असून गर्विष्ठ, ९ अधमाचरणी ब्राह्मण, १० अन्यायी शासनाधिकारी, ११ शिल नसलेले लोक व १२ कोरीच निर्भय नसलेले राह. (माय्यरेण)

चाराजणाच्या चारा लक्ष्मी — १ शानलक्ष्मी-देवाची, २ मदलक्ष्मी-देवाची, ३ त्रिलक्ष्मी-सर्पाची, ४ द्रव्यलक्ष्मी-मानवाची, ५ सचयलक्ष्मी-वेद्याचा, ६ सनोदलक्ष्मी-निष्ठाची, ७ प्राप्तालक्ष्मी-राज्याची, ८ नम्रतालक्ष्मी-गृहाची, ९ वैरायलक्ष्मी-साधकाची, १० शार्तालक्ष्मी-शिवाची, ११ अद्रालक्ष्मी-भक्ताची व १२ आनलक्ष्मी-सत्ताची. (देवीविश्व)

चाराजणाना वाधून समुद्रात धुलयावे — १ कुपुत्र, २ उच्छास्ती स्त्री, ३ भांडणोर शस्त्री, ४ लाजवाणा मनुष्य, ५ दुष्ट पुत्रीचा पति,

तेरा ~~~~~ २९५

६ लफट पुरोहित, ७ खोरण पानर, ८ आचरट पाहुणा, ९ मूर्ख घनी, १० अटणारा घोटा, ११ बाईट जेतकरी आणि १२ सदैव नकारधटा वाजविणारा फारमारी. या साराङ्गाना नाधून समुद्रान बुडवावें. (निराल)

१३

तेरा अत्रगुण घाणीचे — १ उपरोधिक, २ महाभयकर, ३ मर्मभेदक, ४ वाहायलेली, ५ टवाळरी, ६ छल्युक्त, ७ बर्मास शोणणारी, ८ फटिण, ९ गटरटने उच्चारलेली, १० कसगची, ११ आशाळूपणाची, १२ सदायात पाडणारी आणि १३ प्रतारणा करणारी.

आहु वेगु विंदाणु । आद्या दया प्रतारणु ॥

हे सन्यसिले नवगुण । ज्या वाचा ॥ (जा. १३ २७२)

तेरा अग्नि (आयुर्वेद) — पाच भौतिक अग्नि आणि सप्तधानूतील सात धातुअग्नि व १ जठराग्नि. असे तेरा अग्नि मानव शरीरात आहेत असे शास्त्रकार सांगतात. त्यात मुख्य जठराग्नि होय.

तेरा आद्य नाट्याचार्य (नाट्य अथवा कुशीलव शास्त्र) — १ ब्रह्मा, २ शर, ३ भरत, ४ नारद, ५ हनुमान्, ६ व्यास, ७ वाल्मीकि, ८ लवकुश, ९ श्रीकृष्ण, १० अर्जुन, ११ पार्वती, १२ सरस्वती व १३ वृक (हिंदी सा. को.)

तेरा क्रांतिकारक शोध — १ निस्तव तयार करण्याचा शोध, २ मुळाभराचा शोध, ३ पनाचा शोध (यामुळेच वाहन शक्य झाली), ४ छापण्याचे यंत्र, ५ प्रतुर्काची दारू, ६ वाफेचे यंत्र, ७ विद्युच्छक्ति, ८ अंतर्ज्वलन यंत्र—मोटर, ९ रेडिओ, १० विमान, ११ सिनेमा, १२ रत्ने तयार करण्याचा शोध व १३ परमाणू अस्त्र (परमाणूच्या युगात)

तेरा गुण (गार्हस्थ्य जीवनाचे) — १ मनुष्यत्वाची प्राप्ति, २ सत्कुलत जन्म, ३ ऐश्वर्य, ४ दीर्घायुष्य, ५ स्वस्थ शरीर, ६ सन्निव-समागम, ७ सत्पुत्र, ८ सती मार्या, ९ परमेश्वरभक्ति, १० विद्वत्ता

११ सुजनता, १२ इन्द्रियनिग्रह आणि १३ सत्पत्नी दानात प्रीति. हे तेरा गुण पृथ पुण्याईन प्राप्त होतात. (सु.)

तेरा गुण (ताबूलाचे) — १ कडसर, २ मुनासिक, ३ उष्ण, ४ मधुर, ५ खारट, ६ तुरट, ७ बतुहारक, ८ दुर्गंधिनाशक, ९ पित्तशामक, १० कफनाशक, ११ सुरताची शोभा वाढविणारा, १२ मुखशुद्धि करणारा आणि १३ कामवासना प्रदीप्त करणारा.

ताबूल कटुतिक्तमुष्णमधुर क्षार कषयायान्वितम् ।

पित्तघ्न कफनाशन कृमिहर दुर्गंधिनिनाशनम् ॥

धवनस्याभरण विशुद्धकरण प्रामागिमर्दीपनम् ।

ताबूल सरस्ये त्रयोदशगुणा स्वर्गेऽपि ते दुर्लभा ॥ (सु.)

तेरा नखक्षत स्थाने — १ कक्षा, २ कड, ३-४ दोही गाल, ५ नाभि, ६-७ दोही नितंब, ८-९ दोही स्तने, १० भग, ११-१२ दोही छादे व १३ कर्णमूल हीं स्थाने स्पश करण्यास योग्य असं कामशास्त्रात मानल आहे.

कक्षा कटु कपोल च नाभि श्रोणी कुक्षी तथा ।

भग स्कन्धौ कर्णमूले त्रयोदश नखालया ॥ (स्मरदीपिका)

तेरा प्रकार राज्यशासनाचे — १ साम्राज्य, २ भौज्य, ३ स्वाराज्य, ४ वैराज्य, ५ पारमेष्ठ्य, ६ राज्य, ७ महाराज्य, ८ आधिपत्यमय, ९ सामन्तपयारी, १० जनराज्य, ११ विप्रराज्य, १२ समयराज्य व १३ अधिराज्य असे शासनाचे तेरा प्रकार प्राचीन काळीं होते.

(वैदिकधर्म खण्ड १ ला)

तेरा महारथी पाडवाकडील — १ अर्जुन, २ सान्यसि, ३ धृष्टद्युम्न, ४ धृताक्ष, ५ शिशुडी, ६ अमिमन्यु, ७ भीम, ८ नकुल, ९ सहदेव १० युधिष्ठिर, ११ निराट, १२ उत्तर व १३ द्रुपद (भारतखाविनी)

तेरा यम नक्षत्रे — १ अनुराधा, २ ज्येष्ठा, ३ मूळ, ४ पूर्वाषाढा, ५ उत्तराषाढा, ६ श्रवण, ७ धनिष्ठा, ८ शततारका, ९ पूर्वाभाद्रपदा, १० उत्तराभाद्रपदा, ११ रेवती, १२ आश्विनी व १३ मरणा (ते मा.)

तेरा प्रकारच्या स्त्रिया समागमास घर्ज्य — १ ग्नात न पलेगी, २ व्याधिप्रस्त, ३ रज्ज्वला, ४ प्रतिगुह, ५ मुण्ड, ६ अयाग्य, ७ गाम्भी,

तेरा ~~~~~ २९७

८ वृद्धा, ९ वृद्धा, १० दुराचरणा, ११ मुट् जगन नसल्ली, १२ जिला रोदानच शाल नारी आणि १३ बहुप्रसवा (दहापेग अधिक) (भाचारडु)

तेरा योग — १ चर, २ नक्च, ३ दग्ध, ४ मृयुग, ५ सिद्धि, ६ दग्धत, ७ मृयु ८ काल, ९ अमृतसिद्धि, १० यमदग्ध, ११ सुखल, १२ दग्ध व १३ अमृत (ज्योतिष)

तेरा वस्तु मंगल दायक — १ जेली, २ पैल, ३ चदन ४ वीणा यात्र, ५ भारसा, ६ मध, ७ तूप, ८ लोखंड, ९ तात्याच भाड, १० शरत, ११ स्वर्णनाभ, १२ शालग्राम व १३ गाराचन या तेरा वस्तु मंगलदायक म्हणून घरा असाव्यात

तेरा विमानशास्त्राचे आचार्य (प्राचीन) — १ भरद्वाज २ वात्सा, ३ नारायण, ४ शोनेक, ५ गग, ६ वाचस्पति, ७ आत्रायणि, ८ धुर्जनाथ, ९ बाधानद, १० यतीश्वर, ११ रत्न, १२ शरत व १३ विश्वाम यात भरद्वाजकृषि ह या विमानशास्त्राचे सर्व प्रथम निर्माते होत (विमान शास्त्र प्रस्तावना)

तेरा जण शोच्य होत — १ भिना धनिय, २ पडेल त खाणारा ब्राह्मण, ३ निराकात्री व्यापारा, ४ आळशी शूद्र ५ शालहीन विद्वान्, ६ दुबळ कुलीन, ७ भ्रष्ट ब्राह्मण, ८ व्यभिचारिणा ब्राह्मणस्त्री, ९ विषय लपट योगी, १० आपल अन्न स्वहस्त शिजावणारा, ११ अकल नसून वक्तृत्व करणारा, १२ शासनाचाचून राहू आणि १३ प्रलोभपया बेपवा राज्यकर्ते हे तेराजण शोच्य म्हणजे कीव करण्यासारखे होत

त्रयोदशाक्षरी मंत्र — “ श्रीराम जय राम जय जय राम ”

नहे मिथ्य बोलणें सत्यवाचा ।

ज्या अतरी मंत्र तेराक्षराचा (करुणाष्टक)

त्रयोदशगुणी विद्धा — १ पान, २ सुपारा, ३ चुना, ४ कात, ५ लवंग, ६ बल्लदाडा, ७ जायफळ, ८ जायपत्री, ९ बक्रोळ, १० केशर, ११ खोत्रर, १२ उदाम आणि १३ कापूर ह्या तेरा जिनसा मिळून तयार केलेला विंग (मु)

चतुर्दशाक्षरी मंत्र (अर्वाचीन) — (अ) अवधूतचिंतन श्रीगुरुदेवदत्त. (आ) “अराज्य हा माझा जन्म सिद्ध हक्क आहे.” (लो. टिळक).

चतुर्दश प्रयाग — १ प्रयाग राज-गंगा-यमुना सरस्वती, २ देवप्रयाग-अलकनदा-भागीरथी, ३ रुद्रप्रयाग-अलकनदा-मन्दाकिनी, ४ कर्णप्रयाग-पिंडारगंगा-अलकनदा, ५ नंदप्रयाग-अलकनदा-नंदा, ६ विष्णुप्रयाग-विष्णुगंगा-अलकनदा, ७ सूर्यप्रयाग-अलमतरगंगा-मन्दाकिनी, ८ इन्द्रप्रयाग-भागीरथी-न्यासगंगा, ९ सोमप्रयाग-सोमनदा-मंदाकिनी, १० मातृप्रयाग-मन्तारी, ११ हरिप्रयाग-हरिगंगा-भागीरथी, १२ व्यासप्रयाग-व्यासगंगा-भागीरथी, १३ शुक्लप्रयाग-नीलगंगा-भागीरथी व १४ अश्विनप्रयाग-अलकनदा-सरस्वती. (कल्याण तीर्थांक)

चतुर्दश भुज — १ अदल, २ कितल, ३ मुनल, ४ तलल, ५ रसाल, ६ महानल, ७ पाताल असे सात अथेलाक आणि आपण सव बाळ करतां तां ८ भूलेक त्यावर ९ भुवलेक, १० स्वर्लोक, ११ महर्लोक, १२ जनलेक, १३ तपालोक व १४ अन्यलेक असे ऊर्ध्व लोक आहेत. हीं चतुर्दश भुजें होत. (वेदांग विचार ग्रंथ)

चतुर्दशांगलोह — १ राता, २ कापूर, ३ तारुण पत्र, ४ बागरी, ५ शिलाजित, ६ मुत्र, ७ निरा, ८ पिंपळी, ९ हिरदा, १० बेहडा, ११ आवकठी, १२ नागर माष, १३ वावटिंग व १४ चिचकूळ हीं चौदा औषधें आणि लोहमन्.

चौदा अंगें (चर्चेचीं) — १ मग्न्य, २ प्रयाजन, ३ दृष्टान, ४ विद्वान, ५ अवयव, ६ तर्क, ७ निर्णय, ८ वाद, ९ जल्प, १० पितडा, ११ हत्वामान, १२ उग्र, १३ ज्ञानि व १४ विप्रहृष्टान हीं चर्चेचीं चौदा अंग अथवा त्रिपय न्यायदर्शनात मान्य आहेत.

चौदा अंगें (शरीराचीं) — १ दोन भिवया, २ दोन नाकपुड्या, ३ दोन डोळे, ४ दोन कान, ५ दोन हात, ६ दोन पांसे, (हातचे)

७ दोन मनगटे, ८ दोन गुडवे, ९ दोन घोटे, १० दोन दोपर, ११ दोन पाय, १२ दोन हात, १३ दोन खांदे आणि १४ दोन गाल ही प्रत्येकी दोन दोन अर्धा चौदा अंग आहेत. (वा. रा. मुद्र, ३५-१९)

चौदा अंग (ज्ञानार्ची) — १ सत्, २ चित्, ३ आनंद, ४ अस्ति, ५ भाति, ६ प्रिय, ७ रूप, ८ नाम, ९ आत्मा. १० ब्रह्म, ११ अनंत, १२ तत्, १३ त्वम् व १४ अस्मि.

चौदा अद्वैतमतप्रतिपादक प्रमुख ग्रंथ — १ शरीरकभाष्य, २ पंचपादिका, ३ बृहदारण्यकभाष्याकरोल चार्तिक, ४ नैष्कर्म्यसिद्धि, ५ मामती, ६ संक्षेपशरीरक, ७ रत्नरत्नरत्नराव, ८ पंचदशी, ९ वेदातसार, १० वेदातपरिभाषा, ११ सिद्धान्तलेश, १२ सिद्धार्थाष्ट, १३ अद्वैतसिद्धि आणि १४ अद्वैतामोद.

“चतुर्दशान रत्नानि ग्राह्यकरे स्युर्मतार्णवे”

(न. सूत्र. भाष्यप्रस्तावना)

चौदा अक्षरामध्ये सापडणारी पोषक द्रव्ये — १ सोडियम, २ पोटॅशियम, ३ कॅल्शियम, ४ मॅग्नेशियम, ५ लोह, ६ तांब, ७ मॅंगनीझ, ८ जस्त, ९ फ्लोरीन, १० ब्रोमीन, ११ आयोडिन, १२ फ्लोरीन, १३ फॉस्फरस आणि १४ गंधक, (Modern Diatory Treatment)

चौदा इंद्र — १ यग, २ रोचन, ३ सत्यजित्, ४ निशित्, ५ विशु, ६ मन्त्रदुम, ७ पुरंदर, ८ बलि, ९ अद्भुत, १० भारद्वाज, ११ वस, १२ वासिष्ठ, १३ विष्णुवृद्ध व १४ शांडिल्य (म. वा. पो.)

चौदा इंद्रियाच्या चौदा देवता — १ अतकरण-महाविष्णु, २ अहकार-रुद्र, ३ मन-चंद्रमा, ४ बुद्धि-ब्रह्मा, ५ कान-दिशा, ६ त्वचा-वायु, ७ नेत्र-सूर्य, ८ जीम-वरुण, ९ नाक-अश्विनीकुमार, १० मुख-अग्नि, ११ हात-इंद्र, १२ पाय-उषेन्द्र (वायन), १३ लिङ्ग-प्रजापति व १४ गुद-यम. (पंचग्रंथी).

चौदा इंद्रियाचे चौदा विषय — पच शनेंद्रिये — १ श्रोत्र — शब्द, २ त्वचा-स्पर्श, ३ चक्षु-रूप, ४ जिह्वा-रस, ५ घ्राण-गंध, पच-कर्मेन्द्रिये, ६ वाक्-वचन, ७ पाणि-आदान, ८ पाद-गमन, ९ उपस्थ-रतिभोग

चागा, ८ नाहमा, ९ नागश, १० भुवश, ११ सत्यसिद्ध चागा, १२ निश्चल दास, १३ चिदादवीचागा व १४ बुटीचागा (निळोनाचा नाया)

चौदा नावे चित्रगुप्ताचीं — १ यम, २ धमराज, ३ मृत्यु ४ अन्तक, ५ वैवस्वत, ६ काल, ७ सवभूतक्षय, ८ औदुम्बर, ९ दणाय, १० नील, ११ परमग्नि, १२ वृकादर, १३ चित्र आणि १४ चित्रगुप्त (क्षत्रियाचा इतिहास)

चौदा नावे मूळमायेचीं — १ चैतन्य, २ गुणसाम्य, ३ अर्धनारी नटेवर, ४ पद्मगुणेश्वर, ५ प्रवृत्तिपुरुष, ६ शिवशक्ति, ७ शुद्धसत्त्व, ८ गुण धामिणी, ९ सत्त्व, १० रज, ११ तम, १२ मन, १३ माया आणि १४ अंतरात्मा

मन माया अंतरात्मा । चौदा जीनमाची सीमा ।

विद्यमान शनामा । शुक्र टाइ (व ना २०-७-१०)

चौदा पत्री (अनत पूजेस) — १ अशमाग, २ लाइ, ३ मोगरा, ४ जलद, ५ विष्णुनात, ६ शतरज, ७ अधय, ८ औदुम्बर, ९ आश, १० वज, ११ पारजात, १२ करवीर, १३ आवरी व १४ धतूरी

चौदा परम भागवत (पुराणान्तर्गत) — १ महाद, २ नारद, ३ पराशर, ४ पुत्रीक, ५ व्यास, ६ जगरान, ७ गक, ८ शैलक, ९ भीष्म, १० दाल्य, ११ अजुन, १२ रुक्मागद, १३ वसिष्ठ व १४ विमोचन

चौदा पापदण श्रीविष्णूचे — १ नद, २ मुनद, ३ वज, ४ प्रद, ५ जाहण, ६ विधाता, ७ ज्य, ८ मन्य, ९ च, १० प्रच, ११ मद्र, १२ मुम, १३ कुमुद व १४ कुमुदाश

चड प्रच मुनीला मद्र मुम, पुणरील ।

कुमुद कुमुदाश सफळ हा पापदमळ श्रीहराचा ॥

चौदा प्रकारचे जप — १ नित्यजप, २ नैमित्तिक जप, ३ काम्यजप, ४ निषिद्ध जप, ५ प्रायश्चित्त जप, ६ ज्वल जप, ७ चळ जप, ८ वाचिक जप, ९ उपास जप, १० भ्रमर जप, ११ मानस जप, १२ अलङ्कार जप, १३ अवरा जप आणि १४ प्रदक्षिण जप.

चौदा प्रकारचा भूतसमुदाय — १ सिद्ध, २ गुह्यक, ३ गधर्व, ४ वप, ५ राक्षस, ६ सप, ७ विद्याधर, ८ पिशाच-या आठ देवयोनि आणि ९ सरासप, १० वानर, ११ पशु, १२ मृग (जंगली प्राणी) १३ षी-या पाच तिर्यग् योनि व १४ मनुष्य योनि. असा चौदा प्रकारचा भूतसमुदाय अथवा प्राणिमान होत. (वि. पु अश ३)

चौदा प्रकार यज्ञाचे — १ अग्निष्टोम, २ अत्यग्निष्टोम, ३ उक्थ, ४ पौंडरी, ५ वाजपेय, ६ अतिरात्र, ७ आमार्याम, ८ सात सोमसंस्था आणि ८ अग्निहोत्र, ९ दर्शपूर्णमास, १० आप्रयण, ११ पिण्डपितृयज्ञ, १२ ज्ञानुमांस्य, १३ निरुद्ध पशुयज्ञ आणि १४ सौनामणि. यज्ञा सात हवि-यज्ञ सरपा निवून चौदा प्रकार होत.

चौदा प्रकार रुद्राक्षाचे — एक ते चौदा मुख असलेल्या रुद्राक्षार्चा चौदा नावे प्रमाने — १ शिव, २ देवदेवधर, ३ अनल, ४ ब्रह्मा, ५ कालाग्रिहृद्, ६ कातिनेय, ७ अनङ्ग, ८ विनायक, ९ भैरव, १० जनार्दन, ११ रुद्र, १२ आदित्य, १३ विश्वेश्वर व १४ परम-शिव. (शिव. पु विश्वेश्वर संहिता अ. २५)

चौदा प्रकारच्या शालिग्राम शिला — १ प्रलंबप्र, २ पुच्छीक, ३ वैकुण्ठ, ४ मनुसूदन, ५ सुदशन, ६ नर ७ राम, ८ लक्ष्मीनारायण, ९ वीरनारायण, १० क्षीराब्धिशयन, ११ माधव, १२ हयग्रीव, १३ परमेशी व १४ विश्वक्सेन. असे एक चक्र असलेले शालिग्रामाचे चौदा प्रकार. माधव संप्रदायात शालिग्रामपूजनाच विशेष महत्त्व मानले आहे.

“निष्यक्सेनश्च विशेषो एकत्रजाश्चतुदश ।” (द्वैतसिद्धान्त वेंसर)

चौदा प्राकृत भाषा — १ शौरसेनी, २ महाराष्ट्री, ३ मागधी, ४ लघुमागधी, ५ प्राच्य किवा गोडी, ६ अवधिका, ७ दक्षिणात्य ८ शारदा, ९ मल्लिकी, १० उडिषी, ११ आभीरा, १२ चाम्पारली, १३ शानरी व १४ पैशाची. (भारतीय साम्राज्य)

१० गुद-मल्याग चार अत वरण, ११ मन-सुखविषय, १२ बुद्धि-निश्चय, १३ चित्त-चिन्तन व १४ अहकार-अहङ्गणा

(विचारचक्रोदयदशन)

चौदा कामिनी — १ शान्ति, २ धृमा, ३ दया, ४ उमनी, ५ उपरान, ६ साद्व्या, ७ नितित्या, ८ स्वरूपस्थिति, ९ समुष्ण, १० निष्कामना, ११ प्रतीति, १२ मुनीनता, १३ समाधि व १४ निवाणदीक्षा (हारविन्ध्य)

चौदा कुलमातृका — १ गौरा, २ पद्मा, ३ शर्चा, ४ मध्या ५ सावित्री, ६ विद्या, ७ जया, ८ देवसेना, ९ त्वषा, १० न्याहा, ११ मानर, १२ धृता, १३ पुष्ट व १४ नुष्ट (पुण्याहवाचन)

चादा कुल अक्षराची — १ ब्रह्मदेवाची मानसगुणि २ उदायासन, ३ अग्नि, ४ वायु, ५ अमृतापासन, ६ जगपासन, ७ सूर्यावरण, ८ चन्द्रकिरण, ९ प्रख्या, १० विद्युत्, ११ मृत्यु १२ मदन, १३ मुनि आणि प्रणवतिक्त्या यापासन व १४ आरुषा यापासन घालेन हा चादा अक्षरकुल होत (नागभट्ट कादम्बरी)

चौदा गुण महत्त्वाचे — १ देशकालान्ता, २ दादय - श्रद्धापणा, ३ सवङ्गसाहचर्या, ४ सवन्ता ५ दाना, ६ धन, ७ उत्तमसन्त, ८ मागव्यापुत्र्या स्वतः या वतनाचा मळ, ९ शौर्य, १० भाक्ताव ११ इतज्जा १२ शरणागतार दया, १३ नोभराहित्य व १४ स्थैर्य, हे गुण महत्त्वाचे मानले आहेत. याला पुत्र अग्न हा या चौदा गुणांनी संपन्न होता (वा रा त्रिपिंडा स्म, ५४)

चौदा जागतिः आश्चर्ये — १ विनारी तारायन टास्कोन, २ रेडिओ टालिहिन व नालय ३ विमान, ४ ध-किरण आणि अग्नि व्हायले किरण, ५ स्पष्टम अनालक्सिस्, ६ राडयमचा शाय, ७ आगमोराइल आणि लाकामाटिह ८ रास्फापलशन ९ चे पापलशन, १० पनसिलीन आणि सप्लो मायसीन ११ इतर एन्जियायाटिक्स, १२ रास्फाचा शाय, १३ इन्कानिनेल नालाल्क, १४ मिसिलाज, व १५ अग्न बॉन, हेनो न बॉन व प्रख्याचे उपग्रह (Bharat year 1960)

चौदा टाळरुती (तुळारामाचे) — १ निळावाराय, २ रामधरम, ३ गंगाराम मराळ, ४ महादजी कुळगणा, ५ काडोपत लोटकरे, ६ मालनी

गाडे, ७ गवरगेट वाणी, ८ महारस्त कुळकणा, ९ अवाजीपंत लोहगावकर, १० कान्होना, ११ सताजी जगनाडे, १२ कोंट पाटील, १३ नावजी माळी व १४ शिवबा कासार. (तुकारामचरित्र)

चौदा तंतु घावें — १ वीणा, २ वीन, ३ रुद्रवीणा, ४ एकतारी, ५ सारंगी, ६ सनार, ७ सारमडळ, ८ तबूरी, ९ सरोद, १० कोका, ११ रसम, १२ मडनमडळ, १३ ताउख व १४ तुणतुणे. (म. श. को.)

चौदा दानें — १ अन्नदान, २ उदकभान, ३ दीपदान, ४ तानूलदान, ५ फमडुदान, ६ चमा जोडादान, ७ छत्रीदान, ८ काठीदान, ९ वस्त्रदान, १० लोहदंडदान, ११ रोगहीदान, १२ तिळदान, १३ चदनदान आणि १४ पुष्पदान. असे चौदा प्रकार.

चौदा देयनक्षत्रे — १ कुत्तिका, २ रोहिणी, ३ मृग, ४ आर्द्रा, ५ पुनर्वसु, ६ पुष्य, ७ आश्लेषा, ८ मघा, १० उत्तरा, ११ हस्त, १२ चित्रा, १३ स्वाति व १४ बिद्याषा. (तै. ब्रा.)

चौदा दोष (गायनाचे) — १ शक्ति, २ भीष्म, ३ भीम, ४ उद्बुध, ५ आनुनासिक, ६ काकस्वर, ७ मूढंगत, ८ स्थान-विचर्जित, ९ विस्वर, १० विरस, ११ विक्रिण, १२ विपमाहृत, १३ व्याकुल व १४ तालहीन.

“ व्याकुल तालहीन च गीतिदोषाश्चतुर्दश ”

(बृहन्नारदीय-पूर्वसू. ५०-४५)

चौदा दोष (राज्यशासकांस) — १ नाम्तिकता-ईश्वर व धर्म नाही अमें मानणें, २ अनृत, ३ श्लोघ, ४ प्रमाद (लज्ज न ठेवणें), ५ दीर्घमृतता (चेगटपणा), ६ तज्ज्ञाचा सल्ला न घेणें, ७ आळस, ८ इन्द्रियसुखाविपर्या आसक्ति, ९ अनावर द्रव्यलोभ, १० भूर्त्तीर्शा मसल्ल, ११ निश्चय करून तें न करणें, १२ गुप्तता न राखणें, १३ उत्सव वगैरे न करणें व १४ एकाच वेळीं अनेकांशीं शत्रुत्व करणें. (म. भा. समा. ५-११२)

चौदा नावें चांगदेवाचीं — चांगदेव एक महायोगी होते. योग साम-स्थानें दर शहर वर्षांनीं जुना देह सोडून नवा देह धारण केल्यावेळीं घेतलेलीं निरनिराळे चौदा नावें — १ चांगदेव, २ चडेधर चागा, ३ चक्रपाणी, ४ चागासिद्ध, ५ शिवयोगी चागा, ६ मणी सिद्धचागा, ७ अनन्य

चागा, ८ नाहमा, ९ नागेश, १० मुखेश, ११ सन्यसिद्ध चागा, १२ निश्चल-
दास, १३ विधादवीचागा व १४ वृटीचागा (निळोनाचा नाथा)

चौदा नावें चित्रगुप्तार्ची — १ यम, २ धर्मराज, ३ मृत्यु, ४ अन्तक,
५ वैवस्वत, ६ काल, ७ सर्वभूतक्षय, ८ ओदुम्बर, ९ दम्नाय, १० नील,
११ परमेश्वर, १२ वृकोदर, १३ चित्र आणि १४ चित्रगुप्त (क्षत्रियाचा
इतिहास)

चौदा नावें मूलमायेचीं — १ चैतन्य, २ गुणसाम्य, ३ अर्धनारी-
नटेश्वर, ४ पद्मगुणेश्वर, ५ प्रकृतिपुरुष, ६ शिवशक्ति, ७ शुद्धसत्त्व, ८ गुण-
धोमिणी, ९ सत्त्व, १० रज, ११ तम, १२ मन, १३ माया आणि १४
अतरात्मा.

मन माया अतरात्मा । चौदा जीनसाचीं सीमा ।

विद्यमान ज्ञानात्मा । इतुके टाई (दा. नं. २०-५-१०)

चौदा पत्नी (अनंत पूजेस) — १ अपामार्ग, २ लाई, ३ मोगरा,
४ जखद, ५ मिष्णुनात, ६ शनपन, ७ अंबत्य, ८ ओदुमर, ९ आना,
१० धड, ११ पारिजात, १२ करवीर, १३ आयट्टी व १४ पेतकी.

चौदा परम भागवत (पुराणान्तर्गत) — १ प्रह्लाद, २ नारद,
३ पराशर, ४ पुंडरीक, ५ व्यास, ६ अनंताश्र, ७ शुक्र, ८ शौनक,
९ भीष्म, १० दाक्ष, ११ अर्जुन, १२ रुक्मांगद, १३ वसिष्ठ व १४
विर्मापण.

चौदा पारंपदगण श्रीविष्णूचे — १ नद, २ सुनद, ३ बल, ४ प्रबल,
५ आर्हण, ६ विधाना, ७ जय, ८ विजय, ९ चट, १० प्रचट, ११ मद्र,
१२ सुमद्र, १३ कुमुद व १४ कुमुदाश्र.

चड प्रचड मुर्शीला मद्र सुमद्र, पुण्यशील ।

कुमुद कुमुदाश्र सकळ हा पापदमक श्रीहराचा ॥

(चतु श्लोकी भागवत)

चौदा पुण्ये (अनंत पूजेस) — १ पद्म, २ जगति, ३ चपक,
४ कटहार, ५ कनरी, ६ बकुळ, ७ शतपुष्प, ८ पुनाग, ९ करवीर,
१० धत्त, ११ कुंद, १२ मल्लिका, १३ मालती व १४ शर्णिवा. ही चौदा
पुण्ये अनंत पूजेस लागतात.

चौदा प्रकारचे जप — १ नित्यजप, २ नैमित्तिक जप, ३ काम्यजप, ४ निषिद्ध जप, ५ प्रायश्चित्त जप, ६ अचल जप, ७ चल जप, ८ वाचिक जप, ९ उपांगु जप, १० भ्रमर जप, ११ मानस जप, १२ अष्टजप, १३ वज्रा जप आणि १४ प्रदक्षिण जप.

चौदा प्रकारचा भूतसमुदाय — १ सिद्ध, २ गुह्यन्त्र, ३ गधर्व, ४ यंत्र, ५ राक्षस, ६ सप, ७ विद्याधर, ८ पिशाच-या आठ देवयोनि आणि ९ सरासप, १० वानर, ११ पशु, १२ मृग (वगली प्राणी) १३ पक्षी-या पाच तिरंगा योनि व १४ मनुष्य योनि. असा चौदा प्रकारचा भूतसमुदाय अथवा प्राणिमान होत. (वि. पु. अ. ३)

चौदा प्रकार यज्ञाचे — १ अग्निज्योम, २ अत्यग्निज्योम, ३ उक्थ, ४ पोडशी, ५ काजपय, ६ अतिरात्र, ७ आचार्याम, द्या रात सोमसत्या आणि ८ अग्निहोत्र, ९ दशपूर्णमास, १० आम्रयण, ११ पिण्डपितृयज्ञ, १२ चातुर्मास्य, १३ निरुद्ध पशुयज्ञ आणि १४ सौत्रामणि. अशा सात हवि-यज्ञ सत्या मिळून चौदा प्रकार होत.

चौदा प्रकार रुद्राक्षाचे — एक ते चौदा मुल असलेल्या रुद्राक्षाची चौदा नावे प्रमाणे — १ शिव, २ देवदेवेश्वर, ३ अनल, ४ ब्रह्मा, ५ कालाग्निरुद्र, ६ कातिकेय, ७ अनङ्ग, ८ विनायक, ९ भैरव, १० जनार्दन, ११ रुद्र, १२ आदित्य, १३ विश्वेश्वर व १४ परम-शिव. (शिव पु. विश्वेश्वर संहिता अ. १५)

चौदा प्रकारच्या शालिग्राम शिला — १ प्रलम्ब, २ पुडरीक, ३ वैकुण्ठ, ४ मधुसूदन, ५ सुदशन, ६ नर ७ राम, ८ लक्ष्मीनारायण, ९ वारनारायण, १० क्षीराब्धिशयन, ११ माधव, १२ हयग्रीव, १३ परमेश्वर व १४ विष्णुक्तेन. यसे एक चक्र असलेले शालिग्रामाचे चौदा प्रकार माधव संप्रदायात शालिग्रामपूजनाचे विनियम म्हत्व मानले आहे.

“विष्णुक्तेनश्च विद्देया एवचमश्वतुदश ।” (द्वैतसिद्धान्त केसरी)

चौदा प्राकृत भाषा — १ शौरसनी, २ महाराष्ट्री, ३ मागधी, ४ अर्धमागधी, ५ प्राच्य क्रिया गौडी, ६ अवन्तिका, ७ दाक्षिणात्य ८ शारदा, ९ मल्लिकी, १० द्राविडी, ११ आभीरी, १२ चाण्णली, १३ शान्ती व १४ पैशाची. (भारतीय साम्राज्य)

चौदा प्रात भाषा — १ भाषा, २ गार्हा, ३ गुराधी, ४ हिंदा,
५ कानडी, ६ कान्मिरी, ७ मल्याळा, ८ मराठी, ९ आरिया, १० पावी,
११ सत्तुत, १२ तामिळ, १३ तथ्यु व १४ ऊट्ट या चौदा प्रमुख भाषा
प्रातभाषा म्हणून मराठाय घेऊन मान्य नव्या भाषा अनेक प्रातभाषा
मन्त्रन एकर भारतात २५० वर माग प्रचलित आहेत (हिंदा रायनना)
वेरीज साहित्य अक्यान पत्रा व भाषा या दान भाषा व्हा प्रमाण
मान्यता दिली आहे

चौदा प्रमुख नात्या — १ मुन्ना, २ इडा, ३ पिगला, ४ तुहु,
५ गाधारी, ६ हन्तिनिहा, ७ सरस्वता, ८ पूरा, ९ पयात्तर्नी,
१० शखिनी, ११ यगस्विनी, १२ वरणा, १५ निस्वादरा आणि १४ अष्ट-
मुखा (यागशास्त्र)

चौदा प्रमुख स्रोतसे (कलापटित सूक्ष्म चिन्तनायव) — १
प्राणवह २ उदकवह, ३ अन्नवह, ४ रसवह, ५ रक्तवह, ६ मांसवह,
७ मधोवह, ८ अस्थिवह, ९ मज्जावह, १० गुणवह, ११ भातवह,
१३ पुरावह, व १४ स्वदवह शरीरात उत्पन्न होणाऱ्या असलेल्या नवाच
उपादन व बहून करणाऱ्या अचल्य संप्रमाण चौदा प्रमुख नातस शास्त्रज्ञांना
बर्णित आहेत

चौदा मनु — १ स्वायम्भुव, २ स्वरोचिष, ३ उत्तममनु, ४ तामस-
मनु, ५ रवत, ६ चाक्षुष, ७ वैवस्वत, ८ सार्वणि, ९ दशसावर्णि, १० ब्रह्मा
सार्वणि, ११ धर्मसार्वणि, १२ रुद्रसार्वणि, १३ देवसार्वणि व १४ इन्द्र-
सार्वणि. सृष्टिचक्रात असलेली, लोकस्थिति काही कालाने विघडते व पुन्हा
ती ताऱ्यावर आणण्यासाठी पुढवाउठव होते. हा बंध पुढवाउठव होऊन
मोडपयतवा काल त्यास मन्वन्तर म्हणतात. त्या मन्वन्तराचा अधिपति तो मनु.
असे चौदा मनु आहेत, अशी कल्पना आहे. (भगवत स्कंध ८-१३)

चौदा मन्वन्तर — १ स्वायम्भुव, २ स्वरोचिष, ३ उत्तम, ४ तामस,
५ रैवत, ६ चाक्षुष, ७ वैवस्वत, ८ सार्वणि, ९ धर्म, १० सार्वर्णिक,
११ पिशंग, १२ अपिश्याम, १३ शवल आणि १४ वर्णक. ब्रह्मदेवाचे
एक अहोरात्र म्हणजे कल्प, असे तीस कल्प सांगितले आहेत. एका कल्पात
चौदा मन्वन्तर होतात. सध्या चालू असलेल्या चाराह कल्पातल्या सातव्या
मन्वन्तराचे नाव वैवस्वत आहे. (लिङ्गपुराण अ. ७-२१-२३)

चौदा मन्वन्तरायतार — १ यज्ञ, २ विशु, ३ सत्यतेज, ४ हरि,
५ वैकुण्ठ, ६ अजित, ७ धामनु, ८ सार्वभौम, ९ श्रवण, १० विष्णुसेन,
११ धर्मसेन, १२ सुदामा, १३ श्रीमध्वर व १४ बृहन्नातु.
(कराण-भक्ति-अंक)

चौदा माहेश्वरी सूत्रे — १ अइउण्, २ ऋलृक्, ३ एओह्,
४ एओव्, ५ हयवरट्, ६ लण्, ७ अमहणनम्, ८ लभण्,
९ घटघप्, १० जवगडदशु, ११ खफठथचटतव्, १२ कपय्,
१३ शपसर् आणि १४ हल् हीं मूळ सूत्रे पाणिनीने अष्टावीस दिवस
तरी कप्पन शक्यकरून मिळविली. (म. प्रतिषर्ग ४-३०) पाणिनीच्या कठोर
तपासुळे भगवान् शक्यते प्रसन्न होऊन ताण्डव नृत्य करित असताना जो डमरू
वाजविला त्यातून निघालेल्या चौदा ध्वनि-नादामुळे हीं मूळ चौदा सूत्रे
ध्वनिरूपाने निघाली.

“नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद टका नव पञ्चवारम् ॥”

(नन्दिनेश्वर कारिका)

चौदा यज्ञ (गीतोक्त) — १ ब्रह्मयज्ञ, २ द्रव्ययज्ञ, ३ देवयज्ञ,
४ ज्ञानेन्द्रिययज्ञ, ५ विषययज्ञ, ६ स्वाध्याय-ज्ञानयज्ञ, ७ प्राणयज्ञ, ८ अपान-
यज्ञ. २०

यज्ञ, ९ प्राणापानयज्ञ, १० आतरपानयज्ञ, ११ योगयज्ञ, १२ तपोयज्ञ, १३ जपयज्ञ व १४ इन्द्रियप्राण-कर्मयज्ञ या सर्वांत जपयज्ञ महत्त्वाचा होय. (भ. गी. अ. ४ श्लोक २४ ते ३३)

चौदा यमधर्म — १ यम, २ धर्मराज, ३ मृत्यु, ४ अतक, ५ वैवस्वत, ६ नील, ७ दध्न, ८ काल, ९ सर्वभूत, १० परमेष्ठी, ११ वृकोदर १२ औदुंबर, १३ चित्र व १४ चित्रगुप्त. (तत्त्व-निज-बोध)

चौदा रत्ने — (अ) देव आणि दानव यानीं समुद्रमंथन करून चौदा रत्ने अथवा मूल्यवान् वस्तु काढल्या. त्या—१ लक्ष्मी, २ कौस्तुभ, ३ पारिजातक, ४ सुरा, ५ घन्वतरी, ६ चद्र, ७ कामधेनु, ८ ऐरावत, ९ रमा (आदि अम्बरा), १० उच्चैश्रवा नामक सप्तमुखी अश्व (हा श्वेतवर्ण व उन्नतकर्ण असा होता), ११ कालवृष्ट विप, १२ शार्ङ्ग धनुष्य, १३ पाचजन्य शस्त्र व १४ अमृत होय. पंधरावें रत्न—दाता

लक्ष्मी कौस्तुभपारिजातकसुरा घन्वतरिश्वरमाः

गाव कामदुघा. नुरेश्वरगजो रग्मादिदेवाङ्गनाः ।

अश्व सप्तमुखो विप हरिधनु शार्ङ्गोऽमृत चातुषे

रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिन कुर्वन्तु^१ भङ्गलम् ॥ (मंगलाष्टक)

(आ) प्रत्येक जातीतील श्रेष्ठ वस्तूला रत्न अशी संज्ञा आहे. अशी चौदा प्रकारचीं रत्ने पुराणांत वर्णिलीं आहेत तीं.—१ हत्ती, २ घोडा, ३ रथ, ४ स्त्री, ५ पुरुष, ६ कोश (घन), ७ पुष्पमाला, ८ वस्त्र, ९ वृक्षराजि, १० शक्ति, ११ पाश, १२ मणि, १३ छत्र व १४ विमान.

गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमात्यावरद्रुमाः ।

शक्ति पाश मणि छत्र विमानानि चतुर्दश ॥ (सु.)

जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते । (महिम्नाथ)

चौदा रत्ने वेदाध्ययनं यनांतून निघालेलीं — १ विप-काम, २ मणि-अर्थ, ३ रमा-नरकप्रदवेद्या, ४ वाजी-उच्चैश्रवा (गमनशील सूर्य), ५ श्री-शक्ति, ६ वारुणी-अभिमान, ७ घन्वतरि-विष्णु, ८ शर-मोक्ष, ९ धेनु-धर्म, १० धनु-मर्त्य-युद्ध-संघर्ष, ११ चद्र-आत्माद तत्त्व शिव, १२ कल्पवृक्ष-स्वर्ग (त्रिवर्णिमो), १३ गज ऐरावत-गणेश गजानन आणि १४ अमृत-कथा. (कल्याण नोहेंकर १९६०)

चौदा रोगमेद — १ सहजरोग, २ गर्भजरोग, ३ जातज्ञातरोग, ४ पीडाजनितरोग, ५ फालरोग, ६ प्रभावजरोग, ७ स्वभावजरोग, ८ देशज रोग, ९ आगतुकरोग, १० कायिकरोग, ११ आतररोग, १२ कर्मजरोग, १३ दापजरोग आणि १४ क्रमदोषजरोग (नूतनामृतसागर)

चौदा लाभ शिक्षा धारणानें प्राप्त होणारे — १ निष्णातता, २ जीवनशक्ति, ३ दाघायुष्य, ४ बल, ५ तेज, ६ अन्न, ७ धन, ८ सुमन, ९ दृष्टि, १० देवताप्रसाद ११ यश, १२ प्रजननशक्ति, १३ सुप्रज्ञा आणि १४ उत्तम वीर्य (धेरणा शक्ती १८७१ अंक २)

चौदा घाचा दोष — १ पद्यातील प्रयोग गद्यात व गद्यातील प्रयोग पद्यात करणें, २ नाददोष, ३ क्रमदोष, ४ पददोष, ५ वाक्यदोष, ६ शक्ति दाप, ७ सामर्थ्यदोष, ८ गुणदोष ९ प्रसाददोष, १० माधुर्य व भोजदोष, ११, अर्थदोष, १२ उपदेशदोष, १३ क्रियादोष व १४ अकान्धा दोष (चानुयचद्रोदय)

चौदा विद्या — (अ) १ ऋग्वेद, २ यजुर्वेद, ३ सामवेद, ४ अथर्व वेद हे चार वेद व १ छंद, २ शिक्षा ३ व्याकरण, ४ निरुक्त, ५ ज्योतिष व ६ कल्प-ही सहा वेदांग आणि १ न्याय, २ मीमांसा, ३ पुराण व ४ धर्मशास्त्र-ही सर्व मिळून चौदा विद्या होत

अद्वयानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तर ।

पुराण धर्मशास्त्र च विद्यास्त्वता चतुदश ॥ (भ ब्राह्म २ ६)

(आ) १ आमज्ञान, २ वेदपठण, ३ धनविद्या ४ लिहिणें, ५ गणित, ६ पोहणें, ७ विणण, ८ शास्त्र धरण, ९ वैद्यक, १० ज्योतिष, ११ रमल विद्या, १२ सूपशास्त्र १३ गायन व १४ गारुड (मूळ स्तम,) (इ) १ ब्रह्मज्ञान, २ रसायन ३ श्रुतिकथा ४ वैद्यक, ५ नाट्य, ६ ज्योतिष, ७ व्याकरण, ८ धनविद्या ९ जलतरण, १० कामशास्त्र, ११ सामुद्रिकशास्त्र, १२ तन्त्रशास्त्र, १३ मंत्रशास्त्र आणि १४ परस्वररण, (चौथ)

ब्रह्मज्ञान रसायन स्वरगर वैद्य न ज्योतिष ।

व्याकरण च धनुषर ज्योतर काम च सामुद्रिकम् ।

तत्र मन्त्र तथा परस्वररण एत च चानुदशम् ॥ (मु.)

चालू युगात जाहिरात ही पधरावी विद्या आहे (कलकर)

चौदा वेग मानत शरीरातले — १ अधो वायुवेग, २ रेचन (मळ) वेग, ३ मूत्रवेग, ४ डेवर, ५ शिंक, ६ तृश, ७ धुधा, ८ निद्रा, ९ गोकर्ण, १० अमज्जनिन श्वासवेग, ११ जमई, १२ अश्रुवेग, १३ वमन (ओसरी) आणि १४ क्षमवेग. या वेगाचा अवरोध पेल्ले असता शरीरात विकृति निर्माण होते. (नूतनामृत सागर)

चौदा शिलाशासन लेख व विषय (यशोकाचे) — १ अहिंसा, २ धार्मिक कृत्ये, ३ अधिकाऱ्यांची पचवार्पिस फिरती, ४ धर्माचरण, ५ धर्म महासभा, ६ कामाचा उरक, ७ धार्मिक गुण, ८ धर्मयात्रा, ९ मंगल समारंभ, १० यश व कीर्ति, ११ दानधर्म, १२ परमतसहिष्णुता, १३ धर्मविजय व १४ उपसंहार. असे चौदा महत्वाचे शिलाशासन लेख सर्व भारतात अनेक ठिकाणी आढळले असून त्यावरून भारताच्या प्राचीन इतिहासाची महत्वाची माहिती मिळते. (म. श. फोश. विभाग ७)

चौदा शुभयोग — १ आनंद, २ प्रज्ञापति, ३ सौम्य, ४ ध्वज, ५ श्रीवत्स, ६ छत्र. ७ मित्र, ८ मानस, ९ सिद्धि, १० शुभ, ११ अमृत, १२ मातंग, १३ त्रिपर व १४ वर्धमान. हे चौदा संपूर्ण शुभयोग मानले आहेत. (ज्योतिष)

चौदा शैव (वेदकालीन) — १ दुर्वास, २ विश्वामित्र, ३ चतुरानन, ४ मार्कंडेय, ५ इंद्र, ६ वाणासुर, ७ नारायण, ८ कर्णिकेय, ९ दधिवि, १० श्रीराम, ११ कश्यप, १२ भार्गव, १३ बृहत्सति व १४ गौतम. (दे मा. अ. १)

चौदा समाधिस्थाने चांगदेवार्ची — १ ब्रह्मगिरि, २ पुण्यस्तंभ, ३ नारायण डोह, ४ गिरनार, ५ निर्मळ, ६ प्रयाग, ७ निर्गुद, ८ सेतुबध, ९ जगन्नाथपुरी, १० मणिपुरी, ११ चंद्रगिरि, १२ शरयूतीर, १३ अविमुक्त क्षेत्र (बाराणसी) व १४ गोदातीरी पुण्यक्षेत्रे. चांगदेव महायोगी होते. दर शमर वर्तनी योगसामर्थ्याने जुना देह टाकून नवा देह धारण करीत. अशा रातीने ते चवदाश वर्षे जगले. शेवटची समाधि पुण्यक्षेत्रे येथे गोदातीरी आहे.

चौदा सहजप्रवृत्ति व त्याच्या जोडीने प्रगट होणाऱ्या भावना — १ विमोचन प्रवृत्ति-भीति, २ युद्ध प्रवृत्ति-राग, ३ लुप्ता प्रवृत्ति-

निष्कारा, ४ वात्सल्य प्रवृत्ति-मृदुभाव, ५ याचना प्रवृत्ति-आतभाव,
६ समोग प्रवृत्ति-कामभाव, ७ आमसम्पण प्रवृत्ति-हीनभाव, ८ जिज्ञासा
प्रवृत्ति-आश्चर्य, ९ आमविधान प्रवृत्ति-अहभाव, १० सघ प्रवृत्ति-
एकाकी भाव, ११ अनसन्नाधन प्रवृत्ति-क्षुधा, १२ निमाण प्रवृत्ति-
फटुभाव, १३ सपादन प्रवृत्ति-स्वाम्यभाव व १३ हास्य प्रवृत्ति-विनोदभाव
(मानसशास्त्र-प्रवेश)

चादा हेर प्राणिमात्राच्या पर्तनावर देखरेख करणारे — १ सूर्य,
२ चंद्र, ३ वायु, ४ अग्नि, ५ आकाश, ६ भूमि, ७ जल, ८ अत करण,
९ धम, १० दिवस ११ रात्र, १२ सूर्योदय व १३ सूर्यास्त समयाचे
मधिकाल आणि १४ धम

आदित्यचद्रावनिलोऽनलश्च सौममिरापो हृदय यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् (म भा.

आदि ७४-३०)

पधरा कौरवाचे प्रमुख साह्यार्ते — १ भगदत्त, २ भूरिश्रवा, ३ शन्य ४ कृतवमा, ५ जयद्रथ, ६ मुदक्षिण, ७ नील, ८ विन्द व अनावन्द ९ ककय, १० गृहद्वल, ११ शत्रुनि, १२ वाल्मिक, १३ वण, १४ अलम्बुष, (राशस) व १५ सशक्तवर्ण, (म भा उग्राग अ १९)

पधरा तत्त्वे स्थूल शरीराची — १ ते ५ पच ज्ञानेन्द्रिय, ६ ते १० पचकर्मेन्द्रिय आणि ११ ते १५ पचविषय हीं मिळून पधरा तत्त्वाचा स्थूल देह निमाण झाला आहे

पधरा तेजस्वी तारे — तारे व इतर आकाशस्थ ज्योति असल्या असल्या तरी त्यात अधिक तेजस्वी अस पधरा तारे आहेत त्याची नावे — स्याध, २ भगस्ति, ३ मित्र, ४ अभिजित्, ५ ब्रह्महृदय, ६ स्वाती, ७ नील, ८ प्रधा, ९ अशिर, १० ब्रह्मा, ११ भवण, १२ व्याहत, १३ रोहिणी, १४ चित्रा, व १५ ज्येष्ठा (म श फा २०)

पधरा नावे मायेचीं — १ माया, २ आवधा, ३ प्रकृति, ४ शक्ति, ५ सत्या, ६ मूला, ७ तूला, ८ योनि, ९ अयत्त, १० अयादृत, ११ अना, १२ अज्ञान, १३ तम, १४ तुच्छा आणि १५ अनिर्वचनीया (तत्त्व-निज-विवक)

पधरा प्रकार नमनाचे — १ दडकत, २ रामराम, ३ मुजरा, ४ सलाम, ५ कुरनिघात, ६ कुरनिघ, ७ अभिनदन, ८ आदेश, ९ जय गापाळ, १० जोहार, ११ आशीवाद, १२ जय सीताराम, १३ शिरसाष्टांग, १४ नमस्कार व १५ साष्टांग नमस्कार (शब्दरत्नावली) आधुनिक-हस्ता दोलन हा सोळावा प्रकार होय

पधरा प्रतिष्ठा — १ मान, २ वार्ता, ३ पत, ४ लौकिक ५ प्रसिद्धि, ६ बहुमानाया बागी स्थापना, ७ देवालयच्या समानाथ उमारलेल्या स्मारकाची स्थापना, ८ देवमूर्तीचा यथावधि स्थापना, ९ वास्तुशांति, १० स्वतः व घर असणें, ११ देवाच वपासन इत्यादि, १२ सालकृत कन्यादान, १३ आयुष्यात स्थिर व स्थायिक होणें, १४ टापण नाव व सभा वगैरे ठिकाणीं घऊन जाण्याचा पोषण आणि १५ एखादी समाननीय पदवी (म श को)

पंधरा प्रमुख गंधर्ज — १ विराध, २ तुमह, ३ दनु, ४ चित्ररथ, ५ धृतराष्ट्र, ६ विशोर, ७ हूहू, ८ हाहा, ९ विद्याधर, १० उग्रसेन, ११ विश्वावसु, १२ परावसु, १३ चित्रसेन, १४ गोपाल व १५ बल.

‘चित्रसेनश्च गोपालो बल पचदश स्मृता ॥’ (ग. ब्रह्म ९३)

पंधरा मुख्य प्रकार औषधींचे (आयुर्वेद) — १ घृत, २ तैल, ३ कषाय, ४ गुटिका, ५ मोदक, ६ पुष्पाक, ७ चूर्ण, ८ कल्क, ९ स्वरस, १० लेह ११ अवलेह, १२ यवागू, १३ ञरिष्ट, १४ आसव व १५ चूर्णारिष्ट. (म. श. को. वि. ५)

पंधरा स्थितप्रज्ञांचीं लक्षणे — १ कामनात्याग, २ आत्मसंतुष्ट, ३ दुःखानें उदास होत नाही, ४ सुखाची आसक्ति नाही, ५ प्रीति, मय व क्रोध यापासून अल्लित, ६ ममत्वत्याग, ७ आसक्तिरहित ८ गुह्यप्राप्तीचा आनंद नाही, ९ अशुभाचा द्वेष नाही, १० इन्द्रियनिग्रह करून परमेश्वरपरायण, ११ समयीं, १२ प्रसन्नचित्त, १३ भोगासवर्षी उदासीन, १४ स्वस्वरूपी स्थिर, १५ कामना, ममता व अहंकार बगैरेचा याग, निरिच्छता. (म. गीता २-१५-७१)

१६

षोडशाक्षरी मंत्र — (अ) “हरेराम हरेराम रामराम हरेहरे ।”

(आ) “हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरेहरे ।”

इति षोडशक नाम्ना कल्पिल्यनाशनम् ॥

या मंत्राच्या जपान सन पापाचा नाश होतो अस कल्पियुगातील महान् साधन म्हणून हिरण्यगमानें नारदास उपदेशिलें आहे (कलि-सुतरणोपनिषद्).

षोडशोपचार (पूजेचे) — १ आवाहन, २ आसन, ३ पाद, ४ अब्य, ५ आचमन, ६ स्नान, ७ वस्त्र, ८ यशोपवीत, ९ गंध, १० पुष्प, ११ धूप, १२ दीप, १३ नैवेद्य, १४ नमस्कार, १५ प्रदक्षिणा व १६ मन पुष्प (पूजेचे मन) “समर्पण.” (मेस्तन प्रकाश ११)

पोटशावतार श्रीदत्तात्रयाचे — १ योगिराज, २ अम्बिदर, ३ दत्तात्रेय, ४ काळामिश्रमन, ५ योगीश्वर दत्तत्रय, ६ टीला विश्वंकर, ७ सिद्धराज, ८ शनैश्वर, ९ विश्वंकर, १० मायामुक्त, ११ मायायुक्त, १२ आदिगुरु, १३ शिवरूप, १४ देवदेव, १५ दिगंबर आणि १६ कृष्णायाम कमलनयन (माऊली विमोक्षांक १९६०)

पोडशकला (चंद्राच्या) — १ शंखिनी, २ पद्मिनी, ३ लक्ष्मी, ४ कृष्णिनी, ५ योगिणी, ६ पुष्टिबर्हिनी, ७ आल्हादिनी, ८ अश्वपदिनी, ९ ध्यापिनी, १० प्रयोदिनी, ११ मोहिनी, १२ प्रभा, १३ क्षीरवर्हिनी, १४ वैद्यवर्हिनी, १५ विद्यादिनी, य १६ शोभिनी (क. क.); (आ) १ अमृता, २ मानस, ३ पूषा, ४ तुष्टि, ५ पुष्टि, ६ रति, ७ धृति, ८ शशिनी, ९ चद्रिका, १० कान्ति, ११ ज्योत्स्ना, १२ श्री, १३ प्रीति, १४ अंगदा, १५ पूर्णा आणि १६ पूर्णामृता.

अमृता मानस पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः ।

शशिनी चद्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरेव च ।

अंगदा च तथा पूर्णाऽमृता पोडश वै कलाः ॥

अशा चंद्राच्या सोळा कला असून सतरावी अमृतकळा म्हणून मानिली आहे.

ऐशा तुझ्या पोडशकला । सतरावी ओलिजे अमृतकळा ॥

(काशीखंड-१७.१९)

पोडश दर्शन (तत्त्वज्ञानविषयक) — १ चार्वाक, २ बौद्ध (माध्यमिक, योगाचार, सौत्रान्तिक व वैभाषिक या चार पोडभेदासह) ३ जैन किंवा आर्हत, ४ रामानुज, (विशिष्टाद्वैतवादी), ५ माध्य किंवा पूर्णग्रह (द्वैतवादी), ६ नकुलीय पाश्चात्य, ७ शैव, ८ प्रत्यभिज्ञा, ९ रसेश्वर, १० औलुक्थ किंवा काणाद अथवा वैशेषिक, ११ अश्वपाद किंवा गौतम अथवा न्याय, १२ जैमिनी किंवा पूर्वमीमांसा, १३ पाणिनीय-व्याकरण दर्शन, १४ सांख्य किंवा कापिल, १५ पातंजल किंवा योग आणि १६ शाङ्कर किंवा अद्वैत. निरनिराळ्या आस्तिक आणि नास्तिक तत्त्वज्ञान विषयक विचारांचे हे सोळा दर्शन ग्रंथ होत. (सर्वदर्शनसंग्रह)

सोळा अंगे अथवा मूलाधार (हिंदु संस्कृतीचे) — १ सदाचार, २ सद्बिचार, ३ वर्णाश्रमधर्म, ४ सतीत्व प्राधान्य, ५ आश्रम धर्म, ६ देवावर विश्वास, ७ परमेश्वरी अक्तरावर विश्वास, ८ योग आणि भक्तिमूलक उपासना, ९ मूर्तिपूजा, १० शुद्धाशुद्ध विवेक, ११ यज्ञ, १२ वेद, स्मृति पुराणे यांवर विश्वास, १३ कर्म व सत्कार यावर निष्ठा, १४ पुनर्जन्म, १५ सगुण व निर्गुण उपासना आणि १६ जीवाला केवलय प्राप्ति. (कन्याण हिंदु स. अंक)

सोळा अंगे मंत्रयोगाचीं — १ भक्ति, २ शुद्धि, ३ आसन, ४ पंचांग सेवन, (१ उपास्य देवतेची गीता, २ सहस्रनाम, ३ स्तव, ४ कनक व ५ दृढ्य) ५ आचार, ६ धारणा, ७ दिव्यदेश सेवन, ८ प्राणक्रिया, ९ मुद्रा, १० तर्पण, ११ हवन, १२ बलि, १३ याग, १४ जप, १५ ध्यान व १६ समाधि. (शक्तिरात रहस्य)

“ प्राणक्रिया तथा मुद्रा तर्पणं हवन बालः ।

योगो जलस्तथा ध्यान समाधिश्चेति षोडशः ॥ ” (योगशास्त्र)

सोळा आणे — सोळा आप्याचा एव बंदा रुपया होतो. तसे कोणतेहि काम संपूर्णरुपे पूर्ण झाल्यावर उत्तम या अर्थी ‘ सोळा आणे ’ असा सनेत मानला जातो. आता दशमानपद्धति रुढ करण्यात आल्यामुळे आणा हे नाणे व्यवहारबाह्य झाले आहे.

सोळा आधारस्थाने (मानवी शरीरातील जीवनकार्य चालविणारी) — १ पादागुष्टाधार, २ मूलाधार, ३ गुदाधार, ४ मेंढ्राधार, ५ उड्डियानाधार, ६ नाभ्याधार, ७ हृदयाधार, ८ कंठाधार, ९ धंष्टिकाधार, १० तक्वाधार, ११ जिह्वामूलाधार, १२ ऊर्ध्व दंतमूलाधार १३ नासाग्राधार, १४ भ्रूमध्याधार, १५ ललाटाधार व १६ ब्रह्मरूपाधार.

एष चरु षोडशाधार द्विकलन योगमन्त्रकम् ।

त्वदेहे ये न जानन्ति कथं सिध्यन्ति योगिनः ॥ (गोरक्षशतक)

सोळा आध्याये (गीतेतील) — १ अनन अये, २ सज्ञा, त्रिया, सनेनान आणि अव्यय याचे आधिक्य, ३ मनोडार, ४ केत्यवधि गूडने, ५ सने धातूची प्राप्ति, ६ सुखरुप स्थिराग, ७ मुग्धता, ८ स्पष्ट शब्दांत नामोच्चार, ९ अर्थचमत्कार, १० कथ्य दिवनाची इतर प्रेयारी साम्यता,

११ सव शब्दशास्त्राची उत्पत्ति, १२ सव शास्त्रज्ञांची एकाक्यता, १३ सव तत्वेत्याची निश्च, १४ गूणय, १५ दुन्नाना अगय आणि १६ सव वर्णो घाराचा समावेश (कल्याण-श्रीमद्भगवद्गीतांकां)

सोळा आयुर्वेद (प्राचीन) ग्रंथसार घ त्याचे ग्रंथ अनुक्रमे —
१ धन्वन्तरि-चिकित्सातत्त्वविज्ञान, २ दिवोदास-चिकित्सास्पण, ३ काशी राज-दिव्यचिकित्साकौमुदी, ४-५ दाघ अधिनी कुमार-चिकित्सासारतन्त्र, ६ नकुल-वैद्यकसर्वस्य, ७ सहदेव-व्याधिसिधुविमदन, ८ यमराज-शानाणव, ९ च्यवन-जीवदान, १० जनक-वैद्यसदेहभजन, ११ बुध-सवसार, १२ जात्राल-तनसार, १३ जजलि-वेदाङ्गसार, १४ पैल-निदानतन्त्र, १५ करथ-सर्वधरतन्त्र आणि १६ अगस्ति-द्वैधनिणयतन्त्र.

धन्वन्तरिर्दिवोदास काशीराजाऽधिनामुनी ।

नकुल सहदेवोऽकिंश्चनो जनको बुध ॥

जात्रालो जजलि पैल करथोऽगस्त्य एव च ।

एते वेदाङ्गवेदस्य षोडश व्याधिनाशका ॥ (ब्रह्मवैवर्त ब्रह्मसंह अ १६)

सोळा कला घ त्याच्या नियामक सोळा देवता — १ प्राण-वायु २ श्रद्धा-भारती, ३ आकाश-गणेश, ४ वायु-प्रवाहवायु, ५ अग्नि-अग्नि, ६ जल-वरुण, ७ पृथिवी-शनैश्चर, ८ इन्द्रिय सयादिदेवता, ९ मन-रत्र अथवा अनिरुद्ध, १० अन्न-सोम, ११ धीर्य-वरुण, १२ तप-पावक, १३ मन-स्वाहा, १४ कम-पुष्कर, १५ लोक-पञ्च व १६ नाम-उषा

“परिदृष्टु इमां कला पुरुषायणा पुरुष प्राप्यास्तं गच्छन्ति” (प्रभाषनियद्)

सोळा कला पुरुषाच्या (वेदान्तशास्त्र) — १ प्राण, २ श्रद्धा, ३ आकाश ४ वायु ५ तेज ६ आप, ७ पृथ्वी, ८ इन्द्रिये, ९ मन, १० अन्न ११ वीर्य, १२ तप, १३ मन, १४ कम, १५ लोक व १६ नाम अशा सोळा तत्त्वानीं पुरुष व्याप्त असतो (म मा शांति अ ३०१)

सोळा कामधेनु — १ सुमना, २ सुनता, ३ सुशीला, ४ सुरमि, ५ कपिला, ६ कपिलधारा ७ कर्मादनी, ८ मधुगा, ९ सिद्ध, १० पूषा भद्रा, ११ महासिद्धि, १२ कामभृता, १३ ब्रह्मसतिनी, १४ मोभावनी, १५ वसुमती व १६ निपदा अथवा प्रणवी या सोळा कामधेनु दधि, समुद्रमय नातून निघाल्या अशी कथा आहे (काशीखंड ६१५७)

सोळा चिह्नं भगवंताचे चरणकमलीं असलेलीं — १ उजवा चरण-१ चक्र, २ कमल, ३ ध्वज, ४ वज्र, ५ अमुद्य, ६ यव, ७ स्वस्तिक, ८ ऊर्ध्वरेखा, डावा चरण-९ अष्टकाण, १० इद्रचाप, ११ त्रिकोण, १२ कलश, १३ अर्धचंद्र, १४ अंबर, १५ मत्स्य आणि १६ गोप्पद (कन्याण वपे. ३२ अक. ३)

सोळा तिथींचे सोळा अधिपति — १ प्रतिपदा-अग्नि, २ द्वितीया-ब्रह्मा, ३ तृतीया-यक्षराज, ४ चतुर्था-गणेश, ५ पंचमी-नागराज, ६ षष्ठी-कार्तिकेय, ७ सप्तमी-सूर्य, ८ अष्टमी-रुद्र, ९ नवमी-दुर्गा, १० दशमी-यमराज, ११ एकादशी-विश्वेश्वर, १२ द्वादशी-विष्णु, १३ त्रयोदशी-मदन, १४ चतुर्दशी-शंकर, १५ पौर्णिमा-चंद्र व १६ अमावास्या-पितर.

देवेभ्यस्तिथयो दत्ता भास्करेण महात्मना ।

यस्यैव यद्दिनं दत्तं स तस्यैवाधिपः स्मृतः ॥ (भ. ब्रा. १०२-९).

सोळा तेजार्चीं प्रतीकें — १ सिंह, २ बाघ, ३ सप, ४ अग्नि, ५ ब्राह्मण, ६ सूर्य, ७ हत्ती, ८ तरस, ९ सोने, १० जळ, ११ गाय, १२ पुस्त्य, १३ वृषभ, १४ वायु पंक्त्य, १५ धनिय व १६ दुग्दुमि अश्व हा तेजार्ची निरनिराळ्या प्रतीक होत. (अथर्व-अनु. मराठी भाग २ रा)

सोळा दुर्लें अथवा दुर्लकारणें (प्रपंचात्) — १ पारतन्य, २ आधि-मानसिकचिंता ३ व्याधि, ४ मानलज्जन ५ शत्रु असणें, ६ कुभार्या, ७ दारिद्र्य. ८ कुग्रामवास, ९ दुजन सेना, १० कन्या सतति अधिक असणें, ११ गृहानारपण, १२ दुसऱ्याच्या घरी राहण्याचा प्रसंग येण, १३ पंक्त्यकाळी प्रवास, १४ दोन माया असणें, १५ दुर्गुणी नौकर आणि १६ वाईट नागपाने केलेली शेती-अथवा साधनानें कराचे लागणारे काणतहि काम (न्यायकोश)-(कवेकल्पलता)

सोळा ध्रुवताल — १ बयत, २ नगर, ३ उल्हाट, ४ कदप, ५ जयमंगल, ६ मयुर, ७ निमल, ८ कुनल, ९ कमल, १० चारी, ११ नदन, १२ चंद्रगेयर, १३ कर्मद, १४ विजय, १५ तिल्य आणि १६ ललित. (गायन प्रकाश)

सोळा नाचें तुळशीचीं — १ तुळस, २ श्री, ३ आवश्यक, ४ लक्ष्मी, ५ महालक्ष्मी, ६ विद्या, ७ यश श्री, ८ धर्माधर्म, ९ देवी, १० देवदेवी,

११ सखी, १२ गुम, १३ भूमि, १४ अचल, १५ अमिला व १६ अमला.
(ब्रह्मांड पुराण)

सोळा नावें श्रीविष्णूचीं ३ तीं घेण्याचा माल — १ निष्णु-
ओपव, २ जनादन-मोजन, ३ पञ्चनाम-शयन, ४ प्रज्ञापति-विवाह, ५
चक्रधर-युद्ध, ६ निविम-प्रवास, ७ नारायण-अनकाल, ८ श्रीधर-प्रिय-
सग समया, ९ गोविंद-दु स्वप्न, १० मल्लुदन-सकट, ११ नारसिंह-भरण्य,
१२ उज्जयिन्-भग्नान, १३ धराह-ज्वाल, १४ रघुनदन-ग्वन १५
वामन-गमनकार्ही व १६ माधव-सर्वप्रसंगा (बृहत्स्रोत्र रत्नाकर)

सोळा भूषण दृगार (स्त्रियाचे) — १ पातिव्रत्य-हा जरातारा पागव,
२ सचार-व्यवहार-दखना-जरातारा चोळी, ३ शिपु सगोपन चातुर्य-वनरपट्टा
४ सासू सासण्याची सेवा-व्यभूषणें, ५ गुड-आत्मधर्म-सागवपादनत्व-
हस्तभूषणें, ६ निमळ गृह व्यवस्था, ७ अतिथिसत्कार-मस्तकभूषण, ८ लग्न
वाचनादिकला-मोहनमाल, ९ ईश्वर आस्तिक्य-मगळसून, १० मृदु मज्जुळ
मापण-मूदराजडा, ११ परिस्थितीनुरूप कालक्रमण-गोट, १२ पतिसेवा
परायणत्व-कुटुमनिलक १३ दु खिनास साह्य-विन्या, १४ अदळ धैर्य-
बुगडी, १५ सक्रमार्ही वीरता-व्याप आणि १६ स्वकुलधमामिमान-व्यग. या
सोळा दृगारांनीं युक्त असते तीं जगद्वय हाते. (गृहिणी रत्नमाला. व १
अंक. १, १९३६ .

सोळा पदार्थ — १ प्रमाण, २ प्रमेय, ३ सद्य, ४ प्रयान, ५
दृष्टान, ६ सिद्धान, ७ अवयव, ८ तत्त्व, ९ निर्णय, १० वाद, ११ चल्, १२
वितण्ण, १३ हेत्वाभास, १४ लल, १५ जती, व १६ निग्रहस्थान या
सोळा पदार्थांचे उद्देश-लक्षण परीक्षा इत्यादींना तत्त्वज्ञान हातें. गौतमप्रमाण
न्यायदर्शनात असे सोळा पदार्थ मानले आहेत व त्यामुळे दु ग नाग हाऊन
निश्रेयस मिळत अस न्यायशास्त्र मानत. (न्यायशास्त्र)

सोळा प्रतीकें लक्ष्मीचीं — १ श्री (लक्ष्मी), २ भूति, ३ श्रद्धा,
४ मधा, ५ मन्त्रनि, ६ विजिति, ७ स्थिति, ८ धृति, ९ सिद्धि, १० काति,
११ समृद्धि, १२ स्वाहा, १३ स्वया, १४ सलुति, १५ नियति व १६
स्मृति (म. मा. गाति. अ. २००)

सोळा प्रकारच्या जपमाला — १ करमाला, २ वर्णमाला, ३ मणि माला, ४ स्त्राक्ष, ५ तुळसी, ६ शाल, ७ पद्मवीज, ८ जीवपुत्रक, ९ मोती, १० स्फटिक, ११ मणि, १२ रत्न, १३ सुवर्ण, १४ चादी, १५ चंदन आणि १६ कुशमूळ (दभमूळ). (श्रीगायत्रीजप-यशविधि)

सोळा प्रकारची पत्री — १ अशोक, २ अघाळा, ३ कण्हेर, ४ चाफा, ५ जड, ६ टाळिंब, ७ तुळस, ८ दुर्वा, ९ धांतरा, १० पुनरा (नागचाफा), ११ नकुल, १२ वेळ, १३ नोर, १४ रुई, १५ मण्णुकाता व १६ हदगा. अशी सोळा प्रकारची पत्री मंगलगौराच्या पूजेला लागते. (मतराज)

सोळा प्रकारचे संधि (तह) — १ कालसंधि-मरोनरीचा तह, २ उपहारसंधि-जडणी देऊन, ३ सतानसंधि-सोयरीक करून, ४ सगत संधि-मैनी करून, ५ फाचनसंधि, ६ उपन्याससंधि-हेतु घेऊन, ७ प्रतिकार संधि-परस्पर कार्य साधेल असा, ८ सयोगसंधि-सामायिक उद्देशाने, ९ पुरुषांतरसंधि-शत ठेवून केलेला, १० अष्टष्टपुरुषसंधि-शत्रूची शत पतकरून, ११ आदिष्टमंधि-प्रदेश देऊन, १२ आत्मदिष्टसंधि-प्राण संरक्षण करण्याकरिता, १३ परिक्रयसंधि-समान्याच रक्षण व्हावे म्हणून, १४ उच्छिन्न संधि-भूमि देऊन, १५ वरभूषणसंधि-जमिनीच सर्व उत्पन्न देऊन, १६ स्फोप नैयसंधि-जमिनीतील पीक आपण वाहून नेऊन देऊन (हितोपदेश)

सोळा प्रमुख वैदिक छंद — १ अत्यष्टि, २ अनुष्टुप्, ३ अष्टि, ४ जस्तारपत्ति, ५ उष्णिह, ६ वक्रभ, ७ गायत्री, ८ जगती, ९ त्रिष्टुप्, १० पत्ति, ११ प्रस्तार पत्ति, १२ बृहती, १३ महापत्ति, १४ त्रिराज, १५ शकरी व १६ सतोबृहती. (ऋग्वेददर्शन)

सोळा प्रमुख शिष्य गौतम बुद्धाचे — १ सारापुत्र, २ मोगलान, ३ अशत कौण्डिन्य, ४ महाकाश्यप, ५ महाकल्याण, ६ आनंद, ७ अनुवृद्ध, ८ मयि, ९ सुभूति, १० सोण, ११ वक्रुष्ठ, १२ उपालि, १३ स्वाती, १४ नंद, १५ सुनीत व १६ सापाक. (बुद्धदर्शन)

सोळा भारतीय संवत् (कालगणना) — १ कल्याण, २ सृष्टिसंवत्, ३ वामन संवत्, ४ श्रीराम संवत्, ५ श्रीकृष्ण संवत्, ६ युधिष्ठिर संवत्, ७ बौद्ध संवत्, ८ महावीर (जैन संवत्), ९ श्रीशंकराचार्य संवत्, १० विक्रमसंवत्, ११ शालिवाहन संवत्, १२ कलचुरी संवत्, १३ बलभी, १४ नागाज, १५

१५ जगदा आणि १६ हर्षाञ्च सक्त्, (कल्याण टि. स. अक) शिवशक्त हा सतरावा सक्त् होय.

सोळा माता — १ लनपान करविणारी, २ गर्भधानी, ३ भद्रनदानी, ४ गुह्यपत्नी, ५ इष्टदेवपत्नी, ६ सापन्नमाता, ७ कन्या, ८ गर्भारमगिनी, ९ स्वामिपत्नी, १० सासू, ११ आईची आई, १२ बापाची आई, १३ वनुपत्नी, १४ मावशी, १५ आत्या व १६ मामी.

मातुः पितुश्च मगिनी मातुलानी तथैव च ।

जनानां वेदविहिता मातरः षोडश स्मृताः ॥ (ब्रह्मवैवर्त गणपति खंड)

सोळा मातृका (पुण्याद्वयाचनांतील) — १ गौरी, २ पद्मा, ३ शर्ची, ४ मेधा, ५ सावित्री, ६ विज्या, ७ लया, ८ देवसेना, ९ स्वधा, १० स्वाहा, ११ माता, १२ लोकमाता, १३ धृति, १४ पुष्टि, १५ तुष्टि व १६ कुलदेवता. या सोळा मातृकांचे सर्व शुभसंख्यात गणपतिपूजनावरोधक पूजन केले जाते.

सोळा मुद्रा — १ रीद्र, २ श्वेत, ३ मैत्र, ४ चार्व, ५ ज्यदेव, ६ रोचन, ७ वैतुर, ८ अभिविन्, ९ रावण, १० बालव, ११ निर्मापण, १२ नदन, १३ चाम्य, १४ सौम्य, १५ मग व १६ सावित्र. (ज्योतिष)

सोळा राज्ये भारतीय संघराज्यान्तरगत — १ आंध्र, २ आसाम, ३ उत्तरप्रदेश, ४ ओरिसा, ५ नेरळ, ६ गुजराथ, ७ वन्मू व काश्मीर, ८ नागाप्रदेश, ९ पूर्वप्रजाप, १० पश्चिम बंगाल, ११ बिहार, १२ महाराष्ट्र, १३ मद्रास, १४ मध्यप्रदेश, १५ म्हैसूर व १६ राजस्थान.

सोळा त्रिशारात्मक मनुष्य देह — ७ शनेन्द्रिये व त्याचे ७ विषय (शब्द, रस, रूप, रस व गंध) ५ कर्मेन्द्रिये व १६ वे मन. असा सोळा विषयमय मनुष्य देह आहे असे अभ्यासात मानले आहे.

सोळा विद्या — १ सत्यविद्या, २ दहरविद्या, ३ वैश्वानरविद्या, ४ पंचाग्निविद्या (अकराचे ध्यान), ५ षोडशकला विद्या (या त्रिचेष्ट्या साहाय्याने विवेकी पुरुषाला प्रत्यक्ष ब्रह्मात्मा प्रसन्न होतो), ६ उन्नीपाविद्या, ७ शाडिम्य विद्या, ८ पुरुषविद्या, ९ पर्यवविद्या—पर्यवसर वगून अभ्यास करितां करिता ब्रह्मदेवाने आठ लावली, १० अक्षरविद्या, ११ सवर्गविद्या, १२ मधुविद्या—सुश्रीची उपासना, १३ प्राणविद्या, १४ उपकोसलविद्या—उपकोसल नामक

शिष्याला सांगितलेली १५ सद्ब्रिया-सत्यब्रह्माच परोक्ष ज्ञान, १६ भूमाविद्या-अपरोक्ष ज्ञान वदान्तात (उपनिषदात) सांगितलेल्या विद्यापैकीं या सोळा मुख्य विद्या होत (श्रीतत्त्वसारायण रामगीता अ १७)

सोळा वृत्ति (मनोव्यापार) अत करणाऱ्या — १ सज्जन (चेतनभाव), २ आज्ञान (ईश्वरभाव), ३ विज्ञान, ४ प्रज्ञान, ५ बुद्धि, ६ दृष्टि, ७ धृति, ८ मनन, ९ इच्छा, १० युति (मनाची व्यग्रता), ११ स्मृति १२ सकल्प १३ क्रतु, १४ प्राणवृत्ति १५ विषयतृष्णा व १६ लोभ (एतरेयोपनिषद् ५२)

सोळा शृंगार — (अ) १ मजन, २ चौर, ३ हार, ४ तिलक, ५ अजन, ६ कुडल, ७ नासामौक्तिक, ८ केशपाशरचना, ९ कचुक, १० नूपुर, ११ सुगंध (अगराग), १२ कक्कण, १३ चरणराग (अलक्तक), १४ मल्लारणन (क्षुद्रघटिका), १५ तावूल आणि १६ करदर्पण (आगट्यात घालावयाचा एक अलंकारविशेष यावर आरसा बसविलेला असे त्यात मुजो लोफन करता येत असे)

आदी मजनचौरहारतिलक नेत्राचन कुडले

नासामौक्तिकेशपाशरचना सत्कचुक नूपुरी ।

सौगंध करकङ्कण चरणयो रागो रणमेखला

तामूल करदर्पण चतुरता शृंगारका पाव्य । (न.) (कविवल्लभदेव—

पधरावें शतक)

(आ) १ मजन, २ वस्त्र, ३ आलक्तक, ४ केशपाश, ५ सौगंध, ६ भूषण, ७ मुगमुग्रास, ८ कज्जल, ९ मापण, १० हास्य, ११ चातुय, १२ चालन, १३ पानिमल्य १४ गान १५ कला व १६ व्रीण (दुर्गंध श कोष) (इ) १ शौच, २ उष्णें, ३ स्नान, ४ वेणोफणी, ५ वस्त्र-आभूषणें, ६ पाज्ज, ७ अळव्याचा रंग, ८ दतरजन, ९ तावूल, १० वसत, ११ अलंकार, १२ सुगंध, १३ पुष्पहार, १४ कुकू, १५ तिलक व १६ हनुमरीर गादणें (तत्त्व-निज-विनक)

सोळा शृंगार (हिंदी दोहरा) — (इ) १ चार चतुष्पद, चार उगपद, चार फूल, फल चार राधानीने वदनपर ये सोळा शिगार स्पष्टीकरण अस —

चार चतुष्टय	१ कुरगवत्-धुगट्
	२ कुरगवत्-नेत्र.
	३ गज-गति.
	४ सिंह-कटि.
चार खगपद	१ कोकिला-स्वट्.
	२ अमरावृत्ति-भावद्.
	३ शुक्चचुवत्-नासिका.
	४ मीनखेचनाभत्-चचल्ला.
चार फूल	१ चपम्बत्-धाति.
	२ केतकीवत् सुगध.
	३ कमलावृत्ति-नाभि.
	४ गुलान्वत्-गाल.
चार फल	१ कपित्थवत्-कुच.
	२ दाडीमीवीजवत्-दत्त.
	३ आम्रनीनपरि-हनुवटी.
	४ प्रवालप्रमाणे-अघट्.

सोळा संस्कार — १ गर्भाधान, २ पुष्टवन, ३ सीमंतोन्नयन, ४ जातकर्म,
५ नामकरण, ६ निष्क्रमण, ७ अन्नप्राशन, ८ चौल, ९ उपनयन, १० ते
११ वेदप्रवचन — (१० महानाम्नीवत, ११ महाप्रत, १२ उपनिषद्प्रत
'व १३ गोदान), १४ वेश्यान्, १५ समावर्तन आणि १६ विवाह.

गर्भाधान पुष्टवन सीमंतोन्नयन तथा ।

जातक नामसंस्कारा निष्क्रमणश्चाप्रभाजनम् ॥

चौल्युपनयन वदन्तचतुष्टयम् ।

वेश्यान् नाननुदाह मल्लरा पाट्या. स्मृता ॥ (ज्योतिर्मयूख)

सोळा सांदि (साधे) मानव शरीराचे — १ मान, १ पद, २
सादे, २ फोदरे (हाताचे) २ मनगटे, २ बेंगचे, २ जात्रा, २ गुह्ये
आणि २ पाटे मिळून सोळा.

परा सोळा सार्दी । बहाचर फेठे (फेठक्या) ।

नवही दारवटे । शार्दीत हति (श. रूप्यनक अमग)

सोळा स्वर — अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, अ, अ.

सोळा स्त्री-जीवनाचे आतर व बाह्य शृंगार — आतर शृंगार —
१ दया, २ क्षमा, ३ शांति, ४ प्रीति, ५ नीति, ६ भक्ति, ७ चातुर्य,
८ धैर्य, ९ पातिव्रत्य, १० परोपकार, ११ मनमिळाऊपणा, १२ समाधान,
१३ सत्यवचन, १४ नम्रता, १५ सहिष्णुता व १६ ज्ञानलाक्षा, बाह्य
शृंगार — १ चोळी, २ डोकीवरून पदर घणें, ३ दागिने बेतानं घालणें,
४ हल्लू चालणें, ५ हरिणाधी, ६ वेणीफणी नित्य करणें, ७ वस्त्र व्यवस्थित
असणें, ८ फाळळ घालण, ९ कुकू लावणें, १० सडपातळ असणें, ११ गोर
यण १२ अल्प निद्रा, १३ हसतमुख, १४ मधुर भाषण, १५ हात राखून
गळ करण व १६ आदरातिथ्य राखणें. हे सोळा स्त्री जीवनाचे अनुक्रमें
आतर व बाह्य शृंगार शास्त्रकारांनीं सांगितले आहेत

“ नारीणा षोडश कला शृंगारास्तप्रमाणका ”

(ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णखंड ३८-११०)

१७

सतरा अक्षरी मंत्र (खालसा पंथाचा) — “ बाहे गुल्का खालसा
श्री बाहे गुल्जीवी फत्ते ” परमेश्वर म्हणजे खालसा आणि परमेश्वराचा जय ”
(शिखाचा इतिहास)

सतरा तत्त्वाचें शरीर — ५ पचज्ञानेंद्रिय, ५ पचकर्मेन्द्रिय, ५ पच
प्राण, १ मन, आणि १ बुद्धि. या सतरा तत्त्वाच्या गंगाला लिङ्गशरीर अथवा
लिङ्गदेह म्हणतात त्यात असणारा आत्मा हे अन्तराचें तत्त्व होय
पचज्ञानेंद्रिय पचकर्मेन्द्रिय । पचप्राण आणि मन बुद्धि द्वयें ।
ऐसा सतरा कलाचा समुदाये । लिङ्गदेह ॥ (ज्ञानमोदक)

सतरा तत्त्वाचें (तारा व ताती लावून वाजणारीं) — १ तनूरा,
२ तनारी, ३ सरसोरा, ४ एकतारी, ५ रुद्रवाणा, ६ चीन, ७ सतार,
८ कठरा, ९ ताळरा, १० दिलरगा, ११ सारंगी, १२ सारमण्ड, १३ रवात्र,
१४ मुखिया, १५ सरोद, १६ फिटल व १७ तुणतुण

सतरा प्रकारचे गुरु — १ गुरु, २ मंगलगुरु, ३ चंद्रगुरु, ४ तनगुरु, ५ वस्तुदगुरु, ६ राजगुरु, ७ कुलगुरु, ८ मानिला गुरु, ९ विद्यागुरु, १० अविद्यागुरु, ११ असदगुरु, १२ यतिगुरु, १३ मातागुरु, १४ पितागुरु, १५ राजगुरु, १६ देवगुरु, १७ जगद्गुरु. (दासगोष ५.२)

सतरा प्रबंध (गीतप्रकार) — १ धृपद, २ धमार, ३ ख्याल, ४ चर्चा, ५ तराणा, ६ चतरंग, ७ होरी, ८ टप्पा, ९ ठुमरी, १० छा, रे, ग, म, ११ लक्षणगीत, १२ अष्टपदी, १३ गझल, १४ अभंग, १५ रास-गाना, १६ लावणी आणि १७ पोवाडे. (संगीतशास्त्र)

सतरा शब्ददोष — १ अप्रयुक्त, २ अपुष्टार्थ, ३ असमर्थ, ४ निरर्थक, ५ नैयाय, ६ च्युतसंस्कार, ७ सदिग्व, ८ अप्रयोजक, ९ द्विष्ट, १० गूढार्थ, ११ ग्राम्य, १२ अन्वार्थ, १३ अप्रतीतिक, १४ अविस्पष्ट निवेद्या, १५ विरुद्धमतिवृत्त, १६ अश्लील व १७ परुष (श्रुतिकट्ट). (प्रतापचंद्र)

सतरा जण मूढ होत — १ उपदेशास अपात्र अशास उपदेश करणारा, २ अल्प ज्ञानाने सतुष्ट हाणारा, ३ आपला द्वेष करणाराशीही दीर्घकाळ व्यवहार करणारा, ४ स्त्रीच्या निषाधर मोठेपणा मिळविणारा, ५ न मागण्यासारखी वस्तु मागणारा, ६ आत्मस्तुति करणारा, ७ चांगल्या कुलतील असूनहि निष्ठ कृत्य करणारा, ८ दुर्बल असूनहि बलवानाशी वैर करणारा, ९ थड्या नसलेल्यास उपदेश करणारा, १० मलतीच इच्छा करणारा, ११ मुनेच्या माहेरच्या साहाय्यान भीतीतून पार पडला असूनहि तेथे मानमान्यतेची इच्छा करणारा, १२ मुनेची थट्टा करणारा सासरा, १३ परस्त्रीगमन करणारा, १४ वेळी अनेक पत्नीची निंदा करणारा, १५ घरादी गोष्ट माहीत असूनहि आठवत नाही म्हणणारा, १६ याचनेनंतर आत्मप्रशंसा करणारा आणि १७ असंन्य गोष्टीचे सत्यत्व प्रतिपादन करणारा. (म. मा. १७.१ ते ६)

१८

अष्टदश शाला (साली-शियफालीन) — १ गजशाला, २ धान्य-समृद्ध, ३ मेरीदुदुमी, ४ यमशाला, ५ बेचशाला, ६ पारीयशाला, ७ उष्ट-

शाला, ८ शिविरशाला, ९ रोगशाला, १० महेशाला, ११ रानशाला, १२ पाकशाला, १३ शस्त्रशाला, १४ तानूलशाला, १५ रथशाला, १६ दिनसंपाना १७ लग्नशाला आणि १८ नागशाला (पुण्यश्रमक शिवाची महाराज)

अठरा ऋत्विज मनुष्यरूपी यज्ञाचे — १-२ दोन डोळे ३-४ दान दान, ५-६ दोन नाकाचा मोर, ७ एक त्वग्निद्रिय, ८-९ दोन हात, १०-११ दोन पाय, १२ एक मूत्रद्रिय, १३ एक गुद, १४ एक मुख, १५ वाग्निद्रिय, १६ मन, १७ चित्त आणि १८ अहंकार पुरुष म्हणजे मनुष्य हा एक यज्ञच आहे “ पुरुषो धान यज्ञ ” (छांदोग्य ३-१६-१)

अठरा धनि पुराणे — १ धर्म, २ ऋतु ३ आर्द्र, ४ सुदृढ, ५ पशुपति, ६ गणेश, ७ धीर, ८ परानन्द, ९ बृहद्धर्म, १० महाभाग्य, ११ देवी, १२ कर्तिक, १३ भागव, १४ वासिष्ठ, १५ कीम, १६ गग, १७ चण्डी व १८ लक्ष्मी

अठरा अवतार श्रीशिवाचे — १ लमुलीश, २ वीरशिव, ३ गान्धर्व, ४ मैत्र्य, ५ कौशिक, ६ इशान, ७ पारगाय, ८ कपिलान्न, ९ मनुष्यक, १० अपर कुशिक, ११ अग्नि, १२ पिङ्गलाक्ष, १३ पुष्पक, १४ बृहदाय १५ अगस्ति, १६ सन्तान, १७ राधाकर तथा आणि १८ विद्यागुप्त (भारतीय धातुगोत्र प्रतिमावर्णन)

अठरा अक्षौहिणी* दळभार — ११ अक्षौहिणी वारवपत्रीय व ७ अक्षौहिणी पाववपत्रीय असे अठरा अक्षौहिणी सैन्य भारतीय युद्धात हात एक अक्षौहिणी—२१८७० रथ, २१८७० हत्ती, १०९३५० पायदळ व ६५६१० घोडे एकूण दोन लाख अठरा हजार सातश (म भा भीष्म १६ २५)

* प्रत्येक अक्षौहिणीतील एकूण म्हणजे रथ, हत्ती वगैरेंच्या सख्या मांडिल्या असता त्यातील जवळची वेरीज १८ च येते. अक्षौहिणीच फक्त पण एकूणका चनू (पट्टण) ची गमत अशीच आहे वस—रथ ७२९ (७ + २ + ९ = १८) एक चनू म्हणजे २७ रथांचा ओरमचौरस चौकोन होय म्हणजे एका आळीत २७ रथ अशा २७ ओळी

(वेळकराची निबंधमाला)

अठरा आयुर्वेददेवीर्ची — १ चक्र, २ निगूळ, ३ शत्र, ४ गुक्त,
५ शत्रुनी, ६ वाण, ७ धनुष्य, ८ धज, ९ उग्रा, १० दण्ड, ११ कमण्ड,
१२ तलवार, १३ ढाल, १४ परशु, १५ पानपात्र, १६ कमल, १७ गदा
व १८ कनक (देवी माग स्वयं ५ अ ८, ९)

अठरा आयुर्वेदसहिता — १ हारीत, २ सुश्रुत, ३ पराशर, ४ भोन,
५ मेड, ६ भृग, ७ अग्निनेद्य, ८ चरक, ९ च्यवन, १० अगास्त, ११ वाराह,
१२ नारायण, १३ नारसिंह, १४ आत्रेय, १५ अत्रि, १६ चंद्रमा,
१७ गज व १८ सूय अशा आयुर्वेदाच्या प्राचीन अठरा साहिता व
शान्करा हान (हारितसाहिता)

अठरा उपधान्ये — १ सज्जरा (बाबरी), २ मादली, ३ बरी,
४ नाचणी ५ नगा, ६ दाग, ७ सगळे गहू, ८ मका, ९ करवड, १० राज-
गिरा, ११ मक्की १२ पाक्या, १३ बाल, १४ मूग, १५ फारळ,
१६ देवमात, १७ सातु आणि १८ अवाडी (आ) १ सज्जरा, २ नाचगा,
३ बरा / मका, ४ मक्का, ५ राजगिरा, ६ शिरस, ७ पादरफळी, ८ निर,
९ मयी, १० बगुमात्र, ११ देवमात, १२ कमठनीय, १३ पाक,
१४ अवाडी, १५ मडीनीज, १६ गोवारा आणि १८ कुड्याच बाड. यात
सर्वत्र व पात्रा राळा घरून करणा वीस सुख्या मानतात. (महाकावि)

अठरा उगपुराणे — (१) १ भागवत, २ महाभारत, ३ ब्रह्मांड,
४ आदित्य, ५ पराशर, ६ सीर, ७ नदिश्वर, ८ सात, ९ कान्हा,
१० धारण, ११ औशनस, १२ मानन, १३ कपिल, १४ दुवायन्
१५ विष्णुधर्म, १६ बृहन्नारण्य, १७ नरसिंह व १८ मनकुमार (आ)
१ मनकुमार २ नारायण ३ नदी ४ दुवास ५ नार ६ कान्हा
७ मानव ८ उग्रा ९ धारण १० कपिल ११ वासुदेव १२ महा-
भारत, १३ सात १४ सीर, १५ पराशर, १६ विष्णु (धर्म) १७ मारुत
व १८ भागवत (भागवत) (इ) (देवी भागवत) १ लुक्काल
२ बृहन्नारण्य ३ पराशर, ४ सिंह, ५ नारद ६ मनकुमार ७ सर,
८ दुवास ९ कान्हा, १० मानन ११ विष्णुधर्म, १२ उग्रा
१३ महाभारत, १४ नगा, १५ कुमार, १६ औशनस, १७ देवा व १८ दगा
(सरस्वती वगैरे)

अठरा कारखाने — १ उद्द, २ मजुर, ३ ज्ञान, ४ ज्ञाहीर, ५ गमदार, ६ चिरीर, ७ तार्याम, ८ तोफ, ९ यट्टी, १० दसर, ११ दाक, १२ दिवान, १३ नगार, १४ पील, १५ फरास, १६ बंदी, १७ मोदी व १८ शिस्तर. जे अठरा कारखाने मराठ्यांच्या राज्यांत सरकारी असून त्यांवर स्वतंत्र अधिकारी असत.

अठरा गृह्यसूत्रे — १ बौधायन, २ आपस्तंब, ३ सत्यापाठ, ४ द्राह्मयण, ५ शांडिल्य, ६ आगन्य, ७ आश्वलायन, ८ शामन, ९ कात्यायन ही नऊ पूर्वगृह्यसूत्रे आणि १० वैजानस, ११ शौनकीय, १२ भारद्वाज, १३ अग्निवेद्य, १४ जैमिनीय, १५ बाधूल, १६ मातृदिन, १७ कौंडिन्य व १८ कौपीतकी. ही नऊ अपरगृह्यसूत्र होत. (म. शा. को. वि. १२)

अठरा ज्योतिषशास्त्रप्रवर्तक — १ सूर्य, २ पितामह, ३ व्यास, ४ वसिष्ठ, ५ अत्रि, ६ पराशर, ७ कश्यप, ८ नारद, ९ गर्ग, १० मरीचि, ११ मनु, १२ अगिरा, १३ लोमश, १४ पुलिष्ठ, १५ च्यवन, १६ पवन, १७ भृगु व १८ शौनक.

लोमश. पुलिष्ठश्च च्यवन पवनो गुरुः (भृगु) ।

शौनकोऽष्टादशैवेते ज्योति शास्त्रविशारदाः ॥ (सम्प्रदायवृत्तम्)

अठरा तत्त्वे लिंगशरीराचीं — १ बुद्धि, २ अहकार, ३ मन, ५ पंचज्ञानेन्द्रिये, ७ कर्मेन्द्रिय व ५ पंचतन्मात्रा या अठरा तत्त्वांचे लिंग अथवा सूक्ष्म शरीर तयार होतें. असे वेशन्तशास्त्र मानते.

अठरा दोष मोक्ष प्राप्तीच्या आठ येणारे — १ क्षुधा २ तृषा, ३ जरा ४ रोग, ५ जन्म, ६ मरण, ७ मय, ८ मद, ९ राग, १० द्वेष, ११ मोह, १२ चिन्ता, १३ अरति १४ निद्रा, १५ विस्मय, १६ विषाद, १७ स्वेद व १८ स्नेह. (रत्न-आवसाचार अ. १)

अठरा धान्ये — १ गहू, २ माळ, ३ तूर, ४ जव, ५ जावळा, ६ घाणगा, ७ लग्न, ८ चणा, ९ जवग, १० मसूर, ११ मूग, १२ राळा, १३ तीळ, १४ हराक, १५ कुळीय, १६ सावा, १७ उडीद व १८ चवळी. यान नऊ एकदल व नऊ द्विदल धान्ये आहेत.

गोधूमशालितुरीयवयावनाल-

वाननलक्ष्मणा-तसामसूरा ॥

मुद्रप्रियगुतिलकोटवपाः कुलिथा ।

व्यामाकम्पाधचवला इति धान्यवर्ग ॥ (म. शा. कां.)

अठरा नारु-अलुतेदार — १ तेली, २ तारुळी, ३ घाळी, ४ सनगर,
५ शिपी, ६ माळी, ७ गोंगळी, ८ टीरी, ९ भाट, १० टाकर, ११ गोसावी,
१२ जगम, १३ मुलाणी, १४ दाजरी, १५ घटगी, १६ कलावन, १७ तराळ
किना फोरनू आणि १८ मोई (गावगाडा)

अठरा नावें (श्रीगीतेचीं) — १ गीता, २ गंगा, ३ गायत्री,
४ सीता, ५ सत्या, ६ सरस्वती, ७ ब्रह्मविद्या, ८ ब्रह्मज्ञानी, ९ त्रिसध्या,
१० मुक्तिगहिनी, ११ अर्धमात्रा, १२ चिदानदा, १३ भवनी,
१४ भवनाशिनी, १५ वेदवती, १६ परानन्ता, १७ तत्त्वार्थ व १८ ज्ञान
मजिरा.

गीता गंगा च गायत्री सीता सत्या सरस्वती ।

ब्रह्मविद्या ब्रह्मज्ञानी त्रिसध्या मुक्तिगहिनी ॥

अर्धमात्रा चिदानदा भवनी भवनाशिनी ।

वेदवती परानन्ता तत्त्वार्थज्ञानमजिरा ॥ (कव्याण गीतातत्त्वान)

अठरा नावें (शिवाचीं) — १ शिव, २ पशुपति, ३ मृत्युञ्जय,
४ त्रिनेत्र, ५ कृतिवाक्य, ६ पञ्चवक्त्र, ७ शिनिक्क, ८ रण्डपरणु,
९ प्रमथाधिन, १० गन्गाधर, ११ महेश्वर, १२ रुद्र, १३ विष्णु,
१४ पितामह, १५ ससारवैद्य, १६ सर्वेश, १७ परमात्मा, व १८ कर्ता.
(कव्याण शिवाक)

अठरा न्याय — १ ह्यद्वीरन्याय, २ उदहापृथ न्याय, ३ वीशदुर
न्याय, ४ छट्चुक्क न्याय, ५ वक्षिधूम न्याय, ६ स्याल्लिपुल्ल न्याय,
७ त्वाभिपृथ न्याय, ८ रविधूक न्याय, ९ कृपमद्वक न्याय, १० मिहा
क्लोक्क न्याय, ११ अरुधनिदर्शन न्याय, १२ अधचक्क न्याय,
१३ गूर्यय्यद्रथ न्याय, १४ कक्कद्वगवेपम न्याय, १५ पक्कप्रतालन
न्याय, १६ रिष्टपेरम न्याय, १७ कन्नडिगोल्ल न्याय, व १८ पुगाधर

न्याय असे अठरा न्याय, तर्कशास्त्रात सांगितले आहेत. न्याय म्हणजे निदाप विचारचर्चा, अनुमान यांना अवश्य असे नियम

अठरा पगड जात — १ चात्र, २ पायरक, ३ छोहार, ४ सुतार, ५ सोनार, ६ कासार, ७ कुमार, ८ गुरव, ९ घनगर, १० गवळी, ११ वाणा, १२ जैन, १३ कोळी, १४ साळी, १५ चितारा, १६ माळी, १७ तेन्नी व १८ रगारा.

अठरा पत्रे (महाभारतार्ची) — १ आदि, २ सभा, ३ आरण्यक, ४ विरान, ५ उद्योग, ६ भीष्म, ७ द्रोण, ८ कर्ग ९ शल्य, १० सोप्तिक, ११ आ, १२ शांति १३ अनुशासन, १४ अश्मघ १५ आश्रमवासिक, १६ मौसल, १७ महाप्रस्थान व १८ स्वगारोहण.

अठरा पकानें — १ माडे, २ वडे, ३ घनपुण्या, ४ लाडू, ५ तिळवे, ६ गुळन्या, ७ तेळन्या, ८ फेण्या, ९ फुरवडाया, १० घान्या, ११ घारग, १२ वडोरीया, १३ चारवे, १४ वन्नीग, १५ लाव्ही, १६ शिपरण, १७ सानोन्या व १८ खिरी. (क. क.)

अठरा पुराणें — १ बृहद्विष्णु, २ शिव उत्तर खंड, ३ लघुबृहदारदीय, ४ मार्कंडेय, ५ बृहद्, ६ भविष्योत्तर, ७ वराह, ८ स्कंद, ९ वामन, १० बृहद्नामन, ११ बृहत्सम्य, १२ स्वत्सम्य, १३ लघुवैवर्ण आणि पाच प्रभारची भविष्य पुराणें. या सर्वां मिळून अठरा पुराण होत

अठरा पुराणें (वर्गीकरण) सहासात्त्विक — १ वैष्णव, २ नारदाय, ३ भागवत, ४ गारूड, ५ पाद्म व ६ वाराह सहा राज्ञ — १ ब्रह्मांड, २ ब्रह्मवैवर्त, ३ मार्कंडेय, ४ भावप्य, ५ वामन, व ६ ब्रह्म. सहा तामस — १ मान्य, २ कौम, ३ लिंग, ४ शंख, ५ स्कंद व ६ आग्रय (भारत-दशन समूह)

अठरा पौराणिक विषय — १ सृष्टि २ प्रतिसृष्टि, ३ वंश, ४ वंशानु चरित, ५ मन्वतर, ६ आर्यान, ७ उपाख्यान, ८ गाथा, ९ कल्पगुद्धि, १० सिद्धान्त ११ संहिता, १२ डामर (अद्भुत) १३ जामल, १४ तन, १५ व्यातिश्चर, (रंगोल), १६ मुक्कवास, (भूगोल) १७ वेद आणि १८ पुराण. (गीता विज्ञान भाष्य-भूमिका)

अठरा पथ चोद्ध घर्माचे — १ स्यविरवाद, २ महासक्कि,
३ गोकुलिक, ४ एमयवहारिक, ५ प्रजाति, ६ दाहुलिक, ७ चैन्य,
८ महीशासक, ९ वर्यापुनक, १० धर्मोचराय, ११ भद्रयानिक, १२ छता
गरिक, १३ सम्मिति, १४ सर्वाथवादी, १५ वर्मगुतीय, १६ काश्यपीय,
१७ सक्तातिक आणि १८ सूत्रवाद (महावस परिच्छेद ५)

अठरा प्रकार भूताचे — १ देवग्रह, २ दैत्यग्रह, ३ गवयग्रह,
४ सपग्रह, ५ यक्षग्रह, ६ ब्रह्मराज्य, ७ राक्षसग्रह, ८ पिशाचग्रह, ९ प्रतग्रह,
१० बुष्माडग्रह, ११ निरादग्रह, १२ औनिरणग्रह, १३ वेताळ, १४ पितृ
ग्रह, १५ ते १८ गुरु, शूद्र, ऋषि व सिद्ध यांचे शाप (वाग्म्य अ ४)

अठरा प्रकारचीं ध्यस्तनें — १ मृगया, २ जुगार, ३ दिवसा शोर,
४ निद्रा, ५ म्रियारहल आसक्ति, ६ निशा करणे, ७ गीत, ८ वाद्य,
९ नृत्य, १० उगीचच म्कर्णे, ११ चहाडी, १२ वाईट काम, १३ विश्वास
घात, १४ मत्सर, १५ द्वेष, १६ खोय, १७ कटु मापण आणि १८ मारझाड
करणे (तत्त्व-निव-दिवेक)

अठरा प्रकारचे सत्त्वगुण — १ प्रीति, २ प्रसिद्धि, ३ उत्तवि,
४ विनयशीलता, ५ मुल, ६ दैन्य न दाग्यावणे, ७ निर्भयता, ८ समाधान,
९ भद्राङ्गीपणा, १० क्षमा, ११ धैर्य, १२ अहिंसा, १३ गुचिभूतता,
१४ अज्ञेय, १५ आज्ञा, १६ समता, १७ सत्य व १८ निमन्त्रता.
(म भा शानि-अ ३४१ तळटीप)

अठरा प्रमुख उपनिषदे — १० दशोपनिषद (१० च असी पादा)
११ श्वेताश्वतर, १२ कौपीनकी, १३ मेत्रायणा, १४ ताण्ड्यमहाउपनिषद्,
१५ छागन्य, १६ आप्येय, १७ शौनक आणि १८ जैमिनीय या प्रमुख
आठरा उपनिषदांचा सर्जिल्ल ग्रंथ-मगधरीता (म. गी. शास्त्रकारदशा)

अठरा भार वनस्पति — पृष्णीरीत सव शूद्र, वनवान यास
समुच्चयाने — अठरा भार वनस्पतींची लेखणी (व्यस्य सत्र)

अठरा महारथी (पाठवाकडील) — दहा हजार वीराधी एण्ण सुद्ध
कर शस्त्रा त्यास महारथी म्हणतात — १ भीम, २ अजुन ३ गान्धर्व,
४ तारा, ५ द्रुपद, ६ धृष्टका, ७ चोकिनन, ८ अशिराव, ९ पुनीर
कुतिभन, १० गैत्र्य, ११ युधामन्यु, १२ उत्तमौत्र, १३ अमिमन्यु,

१४ प्रतिबिम्ब, १५ श्रुतसोम, १६ श्रुतकीर्ति, १७ शतानीक आणि १८ श्रुतकर्मा. हे जेष्ठचे पाच द्रौपदेय होत.

अठरा महारथी (श्रीकृष्णपुत्रांत) — १ प्रनुम, २ अनिरुद्ध, ३ द्योतिमान्, ४ मानु, ५ सान, ६ मधु, ७ बृहन्नातु, ८ चित्रमानु, ९ वृक, १० अरुण, ११ पुष्कर, १२ वेदनाहु, १३ श्रुतदेव, १४ सुनदन १५ चित्तमानु, १६ विरूप, १७ कवि व १८ न्यग्रोध. भगवान् श्रीकृष्णाच्या पुत्रांत हे अठरा महारथी होते.

‘तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ॥’ (भा स्क. १०.९०-९२)

अठरा महापुराणें — १ ब्राह्म, २ पद्म, ३ विष्णु, ४ शिव अथवा वायु, ५ मागधत, ६ नारद, ७ मार्कंडेय, ८ अग्नि, ९ भविष्य, १० ब्रह्मवैवर्त, ११ नृसिंह किंवा लिङ्ग, १२ वाराह, १३ स्कंद, १४ वामन, १५ मत्स्य, १६ कूर्म, १७ गरुड आणि १८ ब्रह्माण्ड.

मात्स्य च गरुड चैव ब्रह्माण्ड च तत्. परम् ।

अष्टादशपुराणानां नामवेद्यानि यः पठेत् ॥

अष्टादश पुराणें । तींची मणि भूषणें ।

पदपद्धतिसंवेणें । प्रमेय रत्नाची (श. ४-५)

अठरा पुराणकर्ते — १ बक्रदालभ्य-मत्स्य पुराण, २ मृकडी-मार्कंडेय पुराण, ३ व्यास-भारत, ४ लोमहर्षण-भविष्योत्तर, ५ कूर्म-बृहन्नारदीय, ६ अगस्ति-ब्रह्मांड, ७ कश्यप-ब्रह्मवैवर्त, ८ भारद्वाज-वाराहपुराण ९ अगिरा-वायुपुराण, १० शृगक्रवि-विष्णुपुराण, ११ कश्यप-वामनपुराण, १२ अग्नि-आदित्यपुराण, १३ पराशर-लिङ्गपुराण, १४ पद्मक्रवि-पद्मपुराण, १५ विमादक-अग्निपुराण, १६ वसिष्ठ-कूर्मपुराण. १७ कार्तिक-स्कंदपुराण आणि १८ बृहस्पति-गरुडपुराण. (सिद्धान्तमोघ अ. २३)

अठरा मर्म स्थानें (शरीरातील) — सपें शरीरातील वायूचा निरोध करून त्याच्या शरीरातील अठरा मर्मस्थानाच्या ठिकाणी खिळून ठेवणे. या अठरा प्रस्थाहार प्रेरणा होत. (म. म. शांति अ. ३७२)

अठरा मुनीश्वर — १ जगदि, २ नाचिकेत, ३ न्यल, ४ लोकार्ति, ५ काश्यप, ६ लिङ्गित, ७ अनन्तुमार, ८ श्रुतनु, ९ वन्न, १० व्यास,

११ कात्यायन, १० नन्द, १३ जटुकण्व, १४ कपिल, १५ नाघायन,
१६ कणाद, १७ विश्वामित्र आणि १८ जुमन्तु (यमलाष्टकान्वयम्)

अठरा यज्ञनाम — १ अतिवाह २ अनिरात्र, ३ अनुया ४ अश्व
मघ, ५ इष्टाप्रत, ६ डाप्र, ७ उक्त्य, ८ विस्तुक्, ९ दशपौष्णमास १०
पारवत्तर, ११ पशुयाग, १२ पितृयाग, १३ पुरुषमघ, १४ प्रयाज, १५
प्रात सव, १६ बृहस्पतीसव, १७ माध्याह्नसवन व १८ सामयाग (अथर्व
दर्शन)

अठरा मंत्री विश्वराज्याचे — १ जन्मदाअग्नि-शिखामना, २ इन्द्र-
युद्धमनी वा भाद्रवाह-सरस्वती, ३ उग्र-उपयुद्धमनी ४ रुद्र सनासबल्यमना
५ अग्निनी-आराम्यमनी, ६ ऋषा-पादगमना, ७ सूर्य-शोबनमना, ८ मग-
नयमना, ९ विश्वरुता-उद्योगमना, १० वासोपति-ग्रहमनी, ११ त्वा-
शक्ता-निमाण-मनी, १२ ऋषु-लक्ष्म्योगमना, १३ वरुण-नौका-युद्ध
मना, १४ चंद्रमा मानस समाधान मनी १५ पत्न्य-वृद्धिमनी १६ वायु-
नीवतमनी, १७ बल-सरस्वती मना आणि १८ जुत-सरस्वतीमना (पुराण
चिन्तक १०६०)

अठरा योग (गीतेंताल) — १ अनुनावाद्ययोग, २ सरस्वतीयाग,
३ क्रमयाग, ४ क्रमब्रह्मापनयाग ५ क्रममन्यासयोग, ६ आमसुयमयाग,
७ नानाप्रणययाग ८ अठराव्रतयाग ९ राविद्यारात्रयाग १० विरुति
याग, ११ विश्वरूपदर्शनयोग, १२ नातयाग, १३ क्षत्रधेयवर्मायोग,
१४ गगनयन्त्रियागयोग १५ पुरुषोत्तमयाग १६ देवानुरसपादमायाग, १७
अद्वानवावमागयाग आणि १८ माञ्जमन्यासयाग (अनुत उपानयन-योग
तव मनिरा) हे आमन्त्रणवद्रातर्तीत वारा अप्पार्यांत वर्णिलेले वारा योग
होत हे अन्तराहि याग भिन्नून गानचे योग्यान्त्र होत

अठरा लक्षणें ज्ञानार्थी — १ निरमिमाणी, २ निष्कम्प, ३ निरुप-
द्रवी ४ सहनशील ५ सरल, ६ गुह्यक्त, ७ निमलता ८ हृन्निधया, ९
आमसुयमन, १० शिष्यवैराग्य, ११ अहङ्कारान्त १२ ज्ञान चरा, मृत्यु,
व्याधि आणि दुःख हे दाय आहत असे समजणे १३ अनासक्ति १४ पुन
दाराह्तादिकानाह लिप्त नसणे, १५ स्थिरचित्तत्व, १६ एकनिष्ठमत्त, १७

लोक अनुदायाचा काळा व १८ एकताची आवड (म. गी. १३-७ ते १०) मागा श्लोकाचेनि अधार्थे । ऐस सांगितलें श्रीमुकुंदे ।

ना उफरावी इय ज्ञानपद । तचि अज्ञान (ज्ञा. १३-८५३)
ज्ञानाचाच लक्षणें उलगी रंग म्हणजे तींच अज्ञान टाळणे ठरतात एव इयें
अरा । ज्ञान लक्षणे अवधारा । श्रीकृष्णे धनुष्या, निरूपिली ॥

(ज्ञा. १३)

अठरा वादस्थानें (व्यवहारात) — १ कज घेण, २ ठेज ठेवणे,
३ धनी नाही अशा वस्तूचा वेलेला विनय, ४ समाइक व्यापार, ५ दिलेलें
दान परत घेणें, ६ सेवकाच घेतन, ७ फलेत्या सन्ताच उद्गमन, ८ विकत
घेतलली वस्तु पसत न पडत्यान उपन्न होणारा वाद, ९ धनी व गुराखी
यात जनावरासनधा होणारा वाद, १० ग्रामादि सीमा, ११ शिवीगाळ,
१२ चारा, १३ अपहार, १४ स्त्री, १५ स्त्री व पुढ्याचा धमामध्य
व्यवस्था, १६ बडिलोपाजित धनविभाग, १७ द्यूत आणि १८ पक्षीक्रीडा
वगैरे रावत अशा व्यवहारात वाद उत्पन्न होण्याची अठरा वादस्थानें
आहूत

श्रीपुष्पमो विभागश्च द्यूतमाहूय एव च ।

पदामष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ (मन. ८७)

अठरा विद्या — चौदा विद्या (चौदाव्या अर्का पाहा) आणि
१ आयुर्वेद, २ धनुर्वेद, ३ गाधर्व वेद आणि अथगान्त्र ही चार मिळून
अठरा विद्या होतात

आयुर्वेदा धनुर्वेदा गाधर्वश्चैव त त्रय ।

अथशास्त्र चतुर्थं तु विद्या अष्टादशैव तु ॥ (वायु. पूर्वोप. ३-६१)

अठरा व्यक्तिवैशिष्ट्ये — (श्री शिवउन्नपतीचीं) — १ कमार्गीची
साधी राहणा, २ नियसनी, ३ परस्त्री मातसमान समजणारा, ४ धमव्रत,
५ साक्षात्कारी, ६ आध्यात्मिक स्थायी भावाचा, ७ स्थितप्रज्ञ, ८ आपण यत्र
व इतर यत्री समजणारा, ९ भौतिक सुखाविषया उदासीन, १० अग्रगण्य
मुल्यदा ११ विधायक बुद्धिमत्ता १२ रात्रिपुत्र, १४ श्रद्धमनानी, १५
साहसी शूरयादा, १६ सर्वकृपप्रतिमा १७ द्रष्टा व, १८ आत्म-वशस्वी.
(पु. छत्रपति जिवानी भाग ४ या)

अठरा विदेशीय कालगणना (जगांतील विविध देशीय सन)—
१ चिनी, २ ग्नाई, ३ पारसी, ४ मिथ्री, ५ तुर्की, ६ आदम, ७ इसवी,
८ यहूदी, ९ इब्राहीम, १० मूसा, ११ युनानी, १२ रोमन, १३ ब्रह्मा,
१४ मलयनेतु, १५ पार्थियन, १६ इराणी, १७ जावा आणि १८ धृताचि.
(भारतीय साम्राज्य)

(अठरा दिवस) दारिद्र्य — दिवस म्हणजे एका अथवा पै याचा $\frac{1}{2}$
भाग म्हणजे कमालीचे दारिद्र्य. (आ) 'विश्व' हे 'निष्ठा' या शब्दाचे
अकारण सत्कृतीकरण आहे. 'वीस' ही सराया गणनाचे एक परिमाण
म्हणून ग्रामीण भागात अचूकतेने वापरले जाते. अठरा दिवस म्हणजे ३६०.
३६० दिवस म्हणजे वर्ष. वर्षाचे सर्व दिवस म्हणजे सदासर्वकाळ
दारिद्र्य, हा भाव. १

अठरा व्यसने — १० कामवासनेपासून उत्पन्न होणारी (१० च्या अशी
हा) ११ चहाडी, १२ दुस्साहस, १३ द्रोह, १४ ईर्ष्या, १५ द्वेष, १६
भयहरण, १७ कटु मापण आणि १८ अत्यंत मारपीट. हीं मोघापासून उत्पन्न
होणारीं आठ, मिळून अठरा.

अठरा शिल्पशास्त्रप्रणेत — १ भृगु, २ अग्नि, ३ दक्षिण, ४
पेश्वामिन, ५ मय, ६ नारद, ७ नमजिन्, ८ विशालाक्ष, ९ पुरंदर, १०
ब्रह्मा, ११ कुमार, १२ नदीश, १३ शौनक, १४ गर्ग, १५ वासुदेव, १६
अनिरुद्ध, १७ शुक्र आणि १८ बृहस्पति.

अष्टादशने विख्याता शिल्पशास्त्रोपदेशक ।

सक्षेपेणोपदिष्ट सन्मनवे मत्स्यरूपिणा ॥ (मत्स्य. २. १-४)

अठरा सख्यांन पदे (संख्यागणनेचीं स्थाने) — १ एण्म्,
२ दहम्, ३ शतम्, ४ सहस्र, ५ दशसहस्र, ६ लज्ज, ७ दशलक्ष, ८ कोटि,
९ दशसष्टि, १० अब्ज, ११ रार्ज, १२ निपर्व, १३ महापद्म, १४ शतु,
१५ जलधि, १६ अत्य, १७ मय्य व १८ पराध. अर्थां हीं दहाच्या पटीनें
वाढणारी अठरा सख्यांन पद होत. हीच प्राचीन भारतीय दशमानपद्धति होय.

अठरा सिद्धि — १ अणिमा, २ महिमा, ३ लप्तिमा, ४ प्राप्ति, ५
प्राकाश्य, ६ ईशिता व वशिष्ठा आणि ८ प्राकाम्य या आठ स्वभाविक सिद्धि आणि
१ अनूतिमिव, २ दूरगण, ३ दूरदर्शन, ४ मनो-य, ५ कामनासिद्धि, ६ पर

कायाप्रवेश, ७ स्वच्छा मृत्यु ८ सुरक्रीडादर्शन, ९ सक्त्पसिद्धि आणि १० अतुठितता या दहा गुणमूलक सिद्धि या दोन्ही मिळून अठरा सिद्धि योग शास्त्रात सांगितल्या आहेत

सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारंगै ।

तासामष्टौ मप्रधाना दशैव गुणहेतव ॥ (भाग ११-१७-५)

अठरा सिद्ध पुरुष — सिद्धि प्राप्त करून घेणें हेंच मुख्य कृत्य मानणार असास्त वगैरे अठरा सिद्ध पुरुष होऊन गेले ते अधिकारी असल्या मुळे त्यांना (सिद्ध व मुक्ति) दोन्ही प्राप्त झाल्या होत्या

अष्टादश प्रसिद्धास्ते सिद्धिप्रधान्यवादन ।

भगवत्यप्रमुखा सिद्धीरूपविकारादुभ गता ॥ (रामगीता १६ १७)

अठरा सिद्धान्त (ज्योतिषशास्त्राचे) — १ ब्रह्मसिद्धांत, २ सूर्य सिद्धांत ३ सोमसिद्धांत, ४ वसिष्ठासिद्धांत, ५ रोमक, ६ पौलस्त्य, ७ नृहस्पति ८ गगसिद्धांत, ९ व्यास, १० पाराशर ११ भोज, १२ वराह, १३ ब्रह्मगुप्त १४ सिद्धांतशिरोमणि, १५ मुद्गरसिद्धांत, १६ तच्चविधक, १७ छार्वभौम सिद्धांत व १८ लघु आयासिद्धांत अस अठरा सिद्धांत ज्योतिषात मानले आहेत (वेङ्क-सूर्यासिद्धांत)

अठरा सूक्तद्रष्टे ऋषि — १ कक्षीवान् २ कवच ३ गय ४ श्वश्रमद, ५ गैरविति ६ नामाक ७ नामानेदिष्ट ८ नोषा, ९ पदउप, १० दह, ११ भरद्वाज, १२ वसिष्ठ १३ वामदेव १४ विमल, १५ विद्यामित्र, १६ शायत १७ सुभान व १८ हरण्यस्त

अठरा सख्याविशेष मारान मानल्य आह त्यावरून भारताचे प्राचीन काळीं
 अठरा प्रमुख भाग असावेत असा तर्क आहे (या हिंदी शिल्पशास्त्रकार),
 (महामारतातर्गत) — १ महामारताचीं पर्वे अठरा, २ भारतनगत
 मगनत्रीतेचे अध्याय अठरा, ३ भारतीय युद्ध अठरा दिवस शास्त्र,
 ४ भारतीय युद्धात सैन्य चारा अर्गाहिणी हाते, ५ भारतीय युद्धानंतर
 अठरा वर्षांनीं व्यासाचीं महामारत लिहिता, ६ पाण्डवार्कडाल प्रमुख वीर
 अठरा ७ हात, ७ भारतीय युद्धानंतर अठरा वर्षांनीं धृतराष्ट्राचे पतन झाले,
 ८ युद्धारमी चाराहि दिवस रात्र सुविश्रितानें पतिव्रता गांधाराचा 'यता
 धर्मस्तता इय' असा आर्शावाद घेतला हाता ९ रात्र जनमेजयानें
 परीक्षिताच्या मृत्यूचा सूत्र म्हणून विप्रीत्या पयतावर अठरा दिवसांनीं
 पूणाहुति करावयाचा नरयाग चारभिला, १० या यज्ञाना अठरा ऋत्वि हाते
 पण त्यानंतर मगनत्री माहना घातली तेहा यज्ञाय २० पर्व जनमेजयानें
 विचन केल्या जल्कणामळे त ब्राह्मण मृत झाले, ११ व्यासाना तीं
 अठरा प्रेत मत्पात आणून अठरा हात कृष्णवस्त्र मध्ये धरून वधपायनाकडून
 जनमेजयास भारत एकविल. प्रत्येक पर्वांनरोर एकक हात कृष्णवस्त्र पादरे
 होत गेले संपूर्ण अठरा पर्वे भारत ऐकल्यावर ते अठराहि ब्राह्मण नियत बाले
 व्यासगुरुभाऊप्रमाणें । भारत सांगितले वधपायने ।

अठरा पर्वे संपूर्ण । अन्तमसी ॥ (क. व. सूक्त ८५. ५५)

(आधुनिक) कवि मोरोपत यांनीहि अठरा या सख्या सन्नाचा
 आपल्या आया भारतात कथाचान उपयाग केला आहे आयाभारताची
 पत्रसरया १७१३६ येत या सख्याची बेरीजह अठराच (रोहिणी आगष्ट
 १९९३)

अठरा सदेष्टे (कुराणोक्त) — १ आब्राहाम—इब्राहिम २ इसाक,
 ३ जेकन—याकुब ४ नूह, ५ दाऊद, ६ मुलेमान, ७ अय्युब ८ युसूफ,
 ९ मोइस (मूसा), १० हारून—हरून, ११ जकरिया, १२ याहया
 १३ जीझा, १४ इलियास १५ इस्माइल, १६ अल्यसुआ, १७ युनस आणि
 १८ खूत हजरत महम्मद पैगमरापूर्वी ह अठरा सदेष्ट होऊन गेले आणि
 त्या प्रत्येकाला डखरान एवक पुस्तक दिले अशी कथा आहे (कुराण अ ६
 कवा ८४ ते ८७)

अठरा स्मृतिकार — १ विष्णु, २ पराशर, ३ दक्ष, ४ सवर्त, ५ व्यास, ६ हारीत, ७ शातातप, ८ वसिष्ठ, ९ यम, १० आपस्तम्ब, ११ गौतम, १२ देवल, १३ शत, १४ लिखित, १५ भारद्वाज, १६ उशना, १७ शौनक आणि १८ याज्ञवल्क्य.

‘शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः ।’ (मु.)

अठरा हावभाव (शृंगारचेष्टा) — १ भाव, २ हाव, ३ हेल, ४ माधुर्य, ५ धैर्य, ६ लीला, ७ मिलास, ८ विच्छिन्नी, ९ पिभ्रम, १० किल-
पिच्छिन्, ११ मोहयित, १२ कुड्मिल १३ विनोक, १४ ललित, १५ कुतूहल,
१६ चञ्चल, १७ विहत आणि १८ हास. (प्रतापचन्द्र)

१९

एकोणीस नांवे गंतेची — १ गगा, २ त्रिदशगा, ३ भागीरथी, ४ निदशार्धिका, ५ निखोता, ६ जहदी, ७ मशकिनी, ८ भीष्मजनी, ९ सरिद्वरा, १० विष्णुपदी, ११ सिद्धगा, १२ स्वर्गा, १३ स्वर्गगा, १४ पद्मा, १५ आरगा, १६ ऋषिपुल्या, १७ हैमवती, १८ सर्वापि आणि १९ हर-
शेनरा. (हेमनद्रकोश)

एकोणीस धन संपादनाचे कामां साहाय्यक सदगुण — १ शास्त्र, २ बुद्धि, ३ धैर्य, ४ दक्षता, ५ प्रगल्भता, ६ धारणाशक्ति, ७ उन्माह, ८ यत्न, ९ औदार्य, १० सकटणला सहनशीलता, ११ तेज, १२ पारिव्य, १३ मित्य, १४ त्याग, १५ सत्य, १६ कृतज्ञता, १७ कुल, १८ शील आणि १९ हेम.

शास्त्रं प्रसाधुतिर्ज्ञानं प्रागल्भ्यं धारयिष्यता ।

उन्माहो वाग्मिनीदार्यमापन्नाल्यहियुता ॥

प्रभावः शुचिना मेरी त्यागः सत्यं कृतज्ञता ।

कुलं शीलं दमयेति गुणा सम्पत्तिहेतवः ॥ (अमि. २३८-५)

एकोणीस प्राचीन संगीत शास्त्रवेत्ते — १ शिर, २ गीरी, ३ प्रसा, ४ माधव, ५ नदिशेखर, ६ दतिल, ७ ऋषो, ८ रावण, ९ हनुमान्,

१० याज्ञवल्क्य, १६ गणेश, १२ नारद, १३ तुवर, १४ हारा १५ हूह,
१६ पम्भुल, १७ बृहस्पति, १८ अर्जुन आणि १९ वाणासुरकन्या उपा.
(सर्गांतरलाकर)

एकोणीस प्रकारच्या चीणा — १ कच्छपी, २ कुळिञ, ३ चिना,
४ वहन्ती, ५ परिवाहिनी, ६ जया, ७ घोषवती, ८ ज्येष्ठा, ९ नकुली,
१० मर्ता, ११ वैष्णवी, १२ ब्राह्मी, १३ रौद्री, १४ कूर्मी, १५ रावणी,
१६ सरस्वती १७ किन्नरी १८ सैरधी व १९ घोषका. (संगीत मकरद)

२०

चीस अक्षरी मंत्र — मराठा त्रिफा मेळनावा । महाराधर्म वाढवावा॥
हा महाराष्ट्राचा सधना मन्. (श्रीसमर्थ)

चीस धर्मशास्त्रप्रवर्तक — १ मनु, २ अत्रि, ३ विष्णु, ४ हारीत,
५ याज्ञवल्क्य, ६ उशना, ७ अगिरा, ८ यम, ९ आपस्तव, १० सर्वर्त,
११ कात्यायन, १२ बृहस्पति, १३ पराशर, १४ व्यास, १५ शत्रु,
१६ लिखित, १७ दक्ष, १८ गौतम, १९ शत्रुतप आणि २० वसिष्ठ
ह धर्मशास्त्रकर्ते होत.

“ शत्रुतरो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयाज्वा ” । (स्मृति)

चीस स्मृति ग्रंथ — प्राचीन ऋषींनी केलेले धर्मशास्त्रविशेष अने
अनेक स्मृतिग्रंथ होत. १ मनु, २ याज्ञवल्क्य, ३ बृहस्पति, ४ विष्णु,
५ वसिष्ठ, ६ गौतम, ७ व्यास, ८ जैषायन, ९ शत्रु व लिखित, १० अत्रि,
११ हारात, १२ उशना, १३ अगिरा, १४ यम, १५ आपस्तव, १६ सर्वर्त,
१७ कात्यायन, १८ पराशर, १९ दक्ष व २० शत्रुतप स्मृति.

चीस उपस्मृतिकार — १ अगिरा, २ अत्रि, ३ आपस्तव, ४ आश्विन,
५ गोमिथ, ६ पत्र, ७ देव्य, ८ प्रानति, ९ बृहस्पति, १० यम, ११
विष्णु, १२ शत्रु, १३ शत्रुतप, १४ हारीत, १५ अश्वलायन, १६ लिखित,
१७ वसिष्ठ, १८ व्यास, १९ सर्वर्त आणि २० जैषायन. (स्मृतिप्रवृत्त)

वीस कुलें वनस्पतींचीं — १ सीताफळ, २ मोहरी, ३ कापास, ४ नारंग, ५ शिंझा, ६ गुलाब, ७ जजू, ८ वृष्णाड, ९ कुसुम, १० बाती, ११ करवीर, १२ घतुर, १३ तुलसी, १४ औदुम्बर, १५ एरंड, १६ नारियल, १७ कुमारी, १८ कदली, १९ नागदन आणि २० तृणधान्य कुल,

घांस भाव अथवा विकार सर्व भूतांचे ठायीं असलेले — १ बुद्धि, २ ज्ञान, ३ असमोह, ४ क्षमा, ५ सत्य, ६ दम, ७ श्रम, ८ सुख, ९ दुःख, १० भव, ११ अभाव, १२ भय, १३ अमय, १४ अहिंसा, १५ समता, १६ सतोष, १७ तप, १८ धन १९ यश आणि २० अपयश (म गी १०-४५)

घांस लक्षणें समर्थसाप्रदायाचीं — १ छेदन, २ वाचन, ३ अर्थांतर सांगणें, ४ आशका निवृत्ति, ५ प्रचीति, ६ गायन, ७ नर्तन, ८ टाळीं घाणविण, ९ अथभेद, १० प्रवच, ११ प्ररोध, १२ वैराग्य, १३ विवेक, १४ लोक राणी राजणें, १५ राक्षारण, १६ असंग्रता, १७ प्रसंग जाणणें, १८ कृत्ति उद्योगीन, १९ समता व २० राम उपासना (श्री समर्थाचा गाथा)

२१

एकवीस कल्प — १ कपिल, २ प्राजापत्य, ३ ब्राह्म, ४ सौम्य, ५ सावन, ६ बाहस्पत्य, ७ प्रभासक, ८ माहिंद्र ९ अग्नि, १० ज्योति, ११ माहन, १२ वैष्णव, १३ बहुरूप, १४ ज्योतिष, १५ मायूर, १६ कौम, १७ नर, १८ मास्य, १९ पात्र, २० वक्रत्य आणि २१ वाराह कल्प (चातु असलेला)

एकवीस नारें तापी (नदी) चीं — १ सन्या, २ सत्योद्भवा, ३ यामा, ४ कपिला, ५ कपिलाविका, ६ तापिनी, ७ तपनहरा, ८ नासन्या, ९ नासिकोद्भवा, १० खाबिनी, ११ सहस्रनरा, १२ सनका, १३ अमृतनादनी, १४ सुपुष्पा, १५ सुधरमणा, १६ सपासपविपापहा, १७ तिग्मा, १८ तिग्मरसा, १९ तारा, २० ताम्रा व २१ तापी (तापी म अ. २)

१ मर म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस (स्वद-भावतिका अ १२)

एकवीस नांवे विल्ववृक्षाचीं — १ निल्व, २ मादूर, ३ धौल, ४ शाण्डिल्य, ५ शैल्व, ६ गिव, ७ पुण्य, ८ शिवप्रद, ९ देवानन्द, १० तीर्थवेद, ११ पापघ्न, १२ कोमलच्छद, १३ लय, १४ विजय, १५ विष्णु, १६ नितयन, १७ वैर, १८ धूम्राक्ष, १९ शुक्रवर्ण, २० सयम आणि २१ आद्वदेवण. (कन्याण मासिक)

ऐकवीस नांवे सूर्यदेवतेचीं — १ विष्मन्, २ विक्न्वान्, ३ मार्तण्ड, ४ मास्कर, ५ रवि, ६ लोकप्रमशक, ७ श्रीमान्, ८ लोकचतु, ९ महेश्वर, १० लोकग्राही, ११ त्रिलोकेश, १२ कर्ता, १३ हर्ता, १४ तन्मयदा, १५ तपन, १६ तापन, १७ शुचि, १८ सताववाहन, १९ गमनिहन्, २० ब्रह्मा आणि २१ सर्वदेवनमस्कृत.

“एकविंशतिरित्येव सप्त इष्टः सदा रवेः” (मार्कंडेय पृ. ३१-३१ ३३)

विशेष क्षेत्र (कुम्भाणम् ज्वळ वावेरीतीर्षी) (एकविंशति-गणेश-क्षेत्र-माहना)

एकवीस प्रथम श्रेणीच्या तारका — १ शालिनी (व्याघ्र), २ अगस्ति, ३ मित्र, ४ अभिजित्, ५ ब्रह्म, ६ स्वाति, ७ राजन्य, ८ सरमा, ९ अश्लेष, १० मित्रक, ११ श्रवण, १२ कृत्ति, १३ त्रिशकु १४ रोहिणी, १५ पुनर्वसु (प्लक्ष), १६ चित्रा, १७ ज्येष्ठ, १८ मीनाक्ष, १९ सोह (हस), २० मघा आणि २१ नन

“अवश्य दक्षणीया हि एकविंशतितारका ।” (तारका नगरी)

एकवीस मृत्युलोकांचीं रत्ने — १ माणिक अथवा पद्मराग, २ मोती, ३ प्रवाल, ४ मरकतमणि, ५ पुष्पराम, ६ वज्रमणि, ७ इद्रनील मणि, ८ मेदकमणि (गोमेदक), ९ रत्नमणि (रत्नणा), १० वैडूर्यमणि, ११ चंद्रकांतमणि, १२ घृतमणि, १३ तैलमणि, १४ मीप्पकमणि, १५ अमृतमणि १६ उपलकमणि (ओपल), १७ पारसमणि, १८ उल्लूकमणि, १९ एजा-यतमणि, २० मासरमणि आणि २१ मीप्पकपापाण अथवा मणि ह्यां सन एकवीस रत्न देवदानव युद्धात पळेल्या राजा बलीच्या निरनिराळ्या अंगा पासून उपन्न झाली अशी कथा आहे (रत्नदापिका)

एकवीस मूर्च्छना (सर्गातशास्त्र) — (अ) १ उत्तरमद्रा, २ रजनी, ३ उत्तरायता, ४ गुद्र पड्जा, ५ मत्सरीहता, ६ अध्वान्ता ७ अभिरुद्रता, ८ सौवीरी, ९ हरिणाक्षा, १० कलोपनता, ११ गुडमध्या, १२ मार्गा, १३ पौरवी, १४ हृदयका, १५ नन्दा, १६ विशाला, १७ सुमुखी, १८ चित्रा (विचित्रा), १९ चित्रावती (मोहिनी), २० सुरवा आणि २१ आलापा (आलापन) (सुरतराणिणी) सत स्वराचा आरोह अवरोह करणें न्यास ज्येष्ठा त्या स्वरसमुदायास मूर्च्छना म्हणतात (रागाधलास).

“सत स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छना एकविंशति ।” (नारदीय पूर्वसंस्कृत)

(आ) १ नन्दा, २ विशाला, ३ सुमुखी, ४ चित्रा, ५ चित्रवती, ६ सुरवा आणि ७ कर्ग या सत (देवताच्या) मूर्च्छना, ८ अप्यावती, ९ विश्वभृता, १० चद्रा, ११ दमा, १२ कर्पदिनी, १३ मैनी व १४ बर्हती या सत (पितराच्या) मूर्च्छना आणि १५ उत्तरचंद्र, १६ अभिरुद्रता, १७ अध्वनाता, १८ सौवीरा, १९ हृदिका, २० उत्तरायता आणि

२१ रत्नी या सात ऋषींच्या होत गंधवर्ग देवतांच्या मूर्च्छनाचा स्वीकार करतात व मानव ऋषींच्या मूर्च्छना घेतात

२२

चावीस अक्षरी मंत्र —

‘ श्रीगृण गोविंद हरे मुरारे । हे नाथ नारायण वातुदेव ॥ ’

चावीस प्रेरणा इन्द्रियाच्या — अठरा प्रत्याहार प्रणा (वायूचा निराध करून शरीरातील ममस्थानाच ठिकाणी खिळून ठबण) १९ यान २० धारणा, २१ समाधि या तीन व २२ शुद्ध सत्त्वमय भाव हा मिळून चावीस हात (म भा शांति अ ३०६)

चावीस मनोधर्म — १ सकल्प, २ वाचना, ३ इच्छा, ४ स्मृति, ५ धृति, ६ श्रद्धा, ७ उत्साह, ८ काव्य, ९ फळपट्ट, १० प्रेम ११ दया, १२ कृतज्ञता, १३ काम, १४ छद्मा, १५ आनंद, १६ भीत, १७ राग, १८ द्वेष, १९ लोभ, २० मद, २१ मत्सर व २२ क्रोध (देहसाधका)

चावीस श्रुति (गायनोपयोगी नाद) — १ गायनापयोगी नादश्रुति हा पारिभाषिक शब्द ग्राह्यकाराना यावला आहे. नाद हा गायनाचा आमा आहे अम नाद अथवा श्रुत चावीस आहेत त्या—१ तीव्र, २ उमुद्रती, ३ मद्रा, ४ छदोवती, ५ दयावती, ६ रम्भा, ७ रतिका, ८ रौद्री, ९ क्रोधी, १० बज्जिना, ११ प्रस्तरिणी, १२ प्राति, १३ मार्जिना, १४ त्रिनि, १५ रक्ता, १६ मदीपनी, १७ आलापिनी, १८ मन्ती, १९ रोहिणी, २० रग्या २१ उमा आणि २२ क्षोमिणी (नारदप्रणात)

२३

नेवीस प्राचीन व्याकरण प्रपत्ते — १ इद्र, २ वायु ३ भरदा, ४ भारि, ५ पौष्परसादि ६ चारायण, ७ पशुहृत्, ८ दयामया, ९ मायदिना, १० रौदि, ११ शानकि, १२ गोत्रम, १३ यादि,

१४ आपिशली, १५ काश्यप, १६ गार्ग्य, १७ गालव, १८ चान्वर्मण,
१९ मारद्वाज, २० शाकटायन, २१ शाकल्य, २२ सेनक व २३ स्फोटायन.
(कल्याण हि. स. अंक)

तेवीसजण परमात्म शक्ति साह्य असलेले व त्यांचे ते ते व्यक्तिगुण
— १ सयवान्-सत्यप्रतिज्ञ, २ आगिरस-अगातील जीवनरसाचे ध्यान
करणारा, ३ अगस्ति-पापे दूर करण्यात दत्तचित्त, ४ जमदग्नि-अग्नि प्रज्वलित
करणारा, ५ अत्रि-उद्धारार्थ प्रयत्न, ६ काश्यप-सुध्मदर्शी, ७ वसिष्ठ-
सर्वत्र सुगमने निवास, ८ शावाश्व प्रयत्नशील, ९ बन्धुश्व-इन्द्रिय निग्रही,
१० पुरुमीढ-सधन, ११ विमद-निर्गर्ही, १२ सतवधि-इन्द्रिय दमन,
१३ मरद्वाज-अन्नदान, १४ गविष्ठिर-वचन पाळणारा, १५ विश्वामिन-
सर्गाचा मित्र, १६ कुन्ध-दोषाची निदा करणारा, १७ कशीवान्-गतिशील,
१८ कण्व-शब्दविद्याप्रवीण, १९ मेघातिथि-बुद्धीस प्राप्त करणारा, २० निशोक-
स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तीन विषयाचा शोक होतो असा. २१ उग्रना-
सयमी कवि, २२ गौतम-गतिशील आणि २३ मुद्रल-भानदीवृत्ति. (अथर्व
-अनु. भाग २ रा)

२४

(चौवीस अक्षरी मंत्र व त्याच्या देवता —

ॐ तत्सन्नितुंरेष्य भगा देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (गायत्री मंत्र)

देवता — १ आग्नि, २ वायु, ३ सूर्य, ४ आकाश, ५ यम, ६ वरुण,
७ बृहस्पति, ८ पर्जन्य, ९ इंद्र, १० गंधर्व, ११ पृथा, १२ मित्र, १३
स्वरा, १४ वसु, १५ मरुद्रण, १६ सोम, १७ अगिरा, १८ त्रिशेदेव,
१९ अश्विनीकुमार, २० प्रजापति, २१ नवृण देवता, २२ रुद्र, २३ ब्रह्मा
आणि २४ श्रीरिण्णु. गायत्री मंत्र हा चौवीस अक्षरांचा आहे. प्रत्येक
अक्षराची एक देवता अशा या चौवीस देवता मानल्या आहेत. (देवी.
भाग. स्कंध १२-१)

चोवीस अणु — मनुष्य बीजच्या लहानात लहान पेशीमध्ये एकदर चोवीस जाणाणु असतात. परिपूर्ण-वर्धित जीवाणूपासून स्त्री निर्माण होते, तर खुरटलेल्या अशामक तुकड्यापासून पुरुष निर्माण होतो असे आधुनिक जीवन वा अनुवशशास्त्र सांगते. (वनिता सारस्वत)

चोवीस अवतार — मत्स्य, कूर्म वराह, इत्यादि दहा अवतार (दशावतार पाहा) ११ नारायण, १२ शैब्य, १३ नारद, १४ व्यासभू, १५ कपिल, १६ दत्तात्रेय, १७ कल्पदेव, १८ हंस, १९ हयग्रीव, २० पृथुराजा, २१ ध्रुव, २२ धन्वतरि, २३ मोहिनी व २४ व्यास, असे अनेक कारणास्तन विष्णूने घेतलेले १४ अवतार (यांना लीलावतार म्हणतात) मिळून चोवीस. (भाग. स्क १ अ. २)

चौवीस एकादशा — प्रत्येक मासात दोन एकादशा असतात. एक शुद्ध पक्षात आणि एक कृष्ण पक्षात. त्यांची नावे नासपरत्ये—

कामदा शु.	चैत्र	मोहिनी शु.	वैशाख
वरुधिनी कृ.		अपराजिता कृ.	
निर्जला शु.	पंचम	शयनी शु.	आषाढ
योगिनी कृ.		कामिका कृ.	
पुनदा शु.	श्रावण	परिवर्तिनी शु.	माघपद
अंज कृ.		इंदिरा कृ.	
पाशाकुशा शु.	आश्विन	प्रमोदिनी शु.	फातिफ
रमा कृ.		उत्पत्ति कृ.	
मंजुदा शु.	मार्गशीर्ष	पुनदा शु.	पौष
सफला कृ.		पतिला कृ.	
जया शु.	माघ	आमलकी शु.	फाल्गुन
विद्या कृ.		पापमोचनी कृ.	

अधिक महिना आल्यास दोन एकादशा अधिक येतात त्या—

(१) कमला अधिक शु. (२) कमला अधिक कृ. (धर्माष्टु)

चोवीस गुण (न्यायशास्त्र) — १ रूप, २ रस, ३ गंध, ४ स्पर्श, ५ स्रव्या, ६ परिमाण, ७ पृथक्त्व, ८ संयोग, ९ निमाग, १० परत्व,

११ अपरत्व, १२ गुरुत्व, १३ द्रवत्व, १४ स्नेह, १५ शब्द, १६ बुद्धि,
१७ सुख, १८ दुःख, १९ इच्छा, २० दाप २१ प्रयत्न २२ धर्म २३ अधम
व २४ संस्कार असे चौवीस गुण त्रयाशस्त्रात मानले आहेत (न्यायदर्शन)

चौवीस गुरु (अवधूताचे) — अवधूताने एकंदर चौवीस गुरु कले
हात, यशी भागवतात कथा आहे ते गुरु व त्यापासून घेतलेले गुण
अनुक्रम—१ पृथ्वी क्षमावृत्ति व परोपकारित्व २ वायु—निर्लेपता, ३
आकाश—सत्य व्यापून असणं राहणं, ४ उदक—स्वच्छता आणि पवित्रता, ५
आग्नि—तत्त्वित्व, उपयोग करून घणारा भेटेल त्याप्रमाणे होणं, ६ चंद्रमा—
आना अविनाशी आहे, विकार देहाला असतात ७ सूर्य—भेदाभेदशून्यत्व
८ वपोत—अति आसक्ति नाशान्न कारण होते, ९ अजगर—निरलस उदासीनता,
१० समुद्र—सदैव स्थिर, ११ पतंग—बाह्य स्वरूपाला भुडू नये, १२ मधुकर—
गुणाला भुडून आसक्त झाले असता नाश होतो, १३ हत्ती—विषयाला लपट
झाला असता नाश होतो, १४ मधुषा (मधुमत्स्य) उपभोग न घेता
कलेग सचय नष्ट होतो, १५ हरिण—नादमोहित झाला असता नाश होतो,
१६ मीन—रसना ताव्यात ठेवता आनी नाहीं तर मरण ओढवत १७ पिंगला
(कन्या)—आशेतले दुःख व निराशेपासून मुक्त होत, १८ कुरर (बहिरी
ससाणा)—पक्षी—प्रियवस्तूचा त्याग, १९ बाल—चित्ताश्रयता, २० कुमारी—
एकांना असण, २१ शरद्वृत्त—चित्ताची एकाग्रता, २२ सप—सगरहित,
एकत्र्यान संचार करणें योग्य २३ ऊषणामि (कोळी)—एकाकी—इश्वर जगत
वग निमाण करतो व कसा सहार होतो हें ज्ञान आणि २४ सुपशकृत
(मिर्गुरी)—ध्यानसामर्थ्य (भाग्यस्कंध ११ अ ६-२)

चौवीस तीर्थंकर (जा धर्म) — १ ऋषभ (आदिनाथ), २
अजितनाथ ३ समननाथ ४ अभिनंदननाथ, ५ सुमतिनाथ, ६ पद्मप्रभ,
७ सुमार्गनाथ, ८ चंद्रप्रभ, ९ पुण्ड्रित १० शीतलनाथ, ११ श्रयासनाथ,
१२ वानुपूज्य, १३ विमलनाथ, १४ अनंतनाथ, १५ धमनाथ, १६ शालि
नाथ, १७ कुशुनाथ १८ अरनाथ, १९ महिनाथ २० मुनिमुनि, २१
नमिनाथ, २२ नमिनाथ २३ पाशनाथ आणि २४ महावीर अथवा वध
मान असे चौवीस तीर्थंकर हाऊन गेले, ज्या जैन धर्मात मानले आहे.
(म श फ)

चोवीस धमनिया — मानव शरिरात रस वाहणाऱ्या धमनी म्हणजे नाड्या चोवीस आहेत. (मुश्रुत शरीर)

चोवीस नावें (श्रीविष्णूचीं) — १ केशव, २ नारायण, ३ माधव, ४ गोविंद, ५ विष्णु, ६ मनुसूदन, ७ त्रिविक्रम, ८ वामन, ९ श्रीधर, १० हृषिकेश, ११ पद्मनाभ, १२ दामोदर, १३ सकलेश, १४ वासुदेव, १५ प्रद्युम्न, १६ अनिरुद्ध, १७ पुरुषोत्तम, १८ अघोश्चक्र, १९ नारसिंह, २० अच्युत, २१ वनार्दन, २२ उषेष्ठ, २३ हरि आणि २४ श्रीकृष्ण. हीं सध्यावदनाच्या वेळीं घेतली जातात तीं चोवीस नावें.

चोवीस नावें गायत्रीचीं — १ गणेश गायत्री, २ विष्णु गायत्री, ३ लक्ष्मी गायत्री, ४ हंस गायत्री, ५ वत्स गायत्री, ६ देवी गायत्री, ७ शत्रु गायत्री, ८ राम गायत्री, ९ लक्ष्मण गायत्री, १० हनुमन्त गायत्री ११ कृष्ण गायत्री, १२ परशुराम गायत्री, १३ शूद्र गायत्री, १४ गरुड गायत्री, १५ नाग गायत्री, १६ नरसिंह गायत्री, १७ गुरु गायत्री, १८ चंद्र गायत्री, १९ सूर्य गायत्री, २० गंगा गायत्री, २१ गोप गायत्री, २२ ब्राह्मण गायत्री, २३ धनिय गायत्री आणि २४ वैद्य गायत्री.

चोवीस प्रकार शौर्याचे — १ शत्रुशौर्य, २ प्रतापशौर्य, ३ दान शौर्य, ४ स्थानशौर्य, ५ उदयशौर्य, ६ तेजशौर्य, ७ सग्रामशौर्य, ८ प्रतिपत्ति शौर्य, ९ जयशौर्य, १० मानशौर्य, ११ शानशौर्य, १२ साहसशौर्य, १३ शरणागतशौर्य, १४ प्रमोदशौर्य, १५ उत्थमशौर्य, १६ अर्थशौर्य, १७ आचारशौर्य, १८ वल्लशौर्य, १९ कीर्तिशौर्य, २० धर्मशौर्य, २१ रक्षणशौर्य, २२ गुणशौर्य, २३ परिशोधशौर्य, आणि २४ प्रशोधशौर्य. (चतुरल फौज)

चोवीस प्रकार सोमाचे (सोमप्रहरी) — १ अश्विनान्, २ सुश्वान्, ३ चंद्रमा, ४ रजतप्रभा, ५ दूर्वासोम, ६ वर्नीयान्, ७ श्वेताश्व, ८ वनस्पति, ९ प्रतापवान्, १० ताळवृत्त, ११ करवीर, १२ अश्वान, १३ स्वयंप्रभ, १४ महासोम, १५ गच्छाह्व, १६ गायन्, १७ त्रिष्टुम, १८ पात्त, १९ जगत, २० शास्त्र, २१ अग्निष्टोम, २२ रैवत, २३ त्रिपदागायत्री व २४ उदुपति. (मुश्रुत-चिन्मि-अ. २९)

चोवीस प्रमुख मुद्रा कथनली नृत्याच्या — मुद्रा म्हणजे निश्चिद आशयाचा आविष्कार करण्यासाठी केलेली वा एका हस्ताच्या अंगुलीने निश्चिद

प्रकारचे गुणन किंवा रचना म्हणजे मुद्रा. त्या अशा — १ हस्तपताक २ कटक, ३ मुष्टि, ४ कर्तरीमुख, ५ शुक्लपुण्ड, ६ कपित्थक, ७ हस्त, ८ शिखर ९ हस्तास्य, १० अजलि, ११ अर्धचन्द्र, १२ मुसुर, १३ भ्रमर, १४ सचिकामुख, १५ पल्लव, १६ त्रिपताका १७ मृगशीर्ष, १८ आढ्य, १९ सर्पशिर, २० वर्धमानक, २१ अराल, २२ ऊर्णनाम, २३ मुसुल व २४ कृकामुख.

अराल ऊर्णनामश्च मुकुल कृकामुख ।

चतुर्विंशतिरित्येते क्रदास्तत्समताः ॥ (कथकलीशास्त्र)

चौवीस धुव — १ दीपकर, २ कौण्डिण्य, ३ मंगल, ४ सुमन, ५ रत्न, ६ शोभित, ७ अनोमदशा, ८ पद्म, ९ नारद, १० पद्मोत्तर, ११ सुमेध, १२ सुजात, १३ प्रियदशा, १४ अथर्वा, १५ धर्मदर्शा, १६ सिद्धाथ, १७ तिपय, १८ पुण्य, १९ विपण्यी, २० शिली, २१ वेस्तभू, २२ नकुसुध, २३ कनकमुनि आणि २४ काव्यप. वसिष्ठ चौवीस धुव होऊन गेले गौतमधुव हे पञ्चविंशवे धुव होत. (धुववसो)

चौवीस मावळे — जुन्न ते जावण १२ मावळे १ शिवनेर, २ जुन्नर, ३ भीमनेर, ४ घोडनेर, ५ माननेर, ६ भामनेर, ७ जामनेर, ८ पिंपळनेर, ९ पारनेर, १० सिन्नर, ११ सगमनेर व १२ अफोळनेर पुण्यापासून शिखळ पर्यंतची सहाद्रीच्या पूव उतरणीवराल गारा खोरी — १ अदरमावळ, २ नाणें मावळ, ३ पवनमावळ, ४ धोणमावळ, ५ पोडग्योरे, ६ मोसेमावळ, ७ मुठेमावळ, ८ गुळमावळ, ९ वेळवडमावळ, १० भोरगोरे, ११ शिवनर-खोर, व १२ हिरडसमावळ. एकुण चौवीस. (म. शा. को. वि. १८)

चौवीसभेद भ्रात्रे — १ प्रशसा, २ स्तुति, ३ आनोश, ४ निदा, ५ परिदेवना, ६ अभिशाप, ७ विशाप, ८ प्रभ्र, ९ प्रतिवचन, १० आशी ११ यज्ञ, १२ आशेष, १३ अथाग्यान, १४ सकथा, १५ त्रियोग, १६ अभियाग, १७ कथा, १८ सख्या, १९ वरप्रदान, २० प्रतिभ, २१ उपदेश, २२ नमस्कार, २३ स्तुता आणि २४ विलाप.

(ब्रह्मांड. पु. अ. २३-२४)

चौवीस मुद्रा गायत्री जपाच्या — १ मुसुल, २ सपु, ३ वितल, ४ विमृत, ५ त्रिमुल, ६ त्रिमु, ७ चतुसुल, ८ पंचमुल ९ षडमुल,

१० अधोमुख, ११ व्यापकाज्जिक, १२ झकर, १३ यमपाश, १४ प्रयित,
१५ उन्मुखातु, १६ प्रकृत, १७ मुक्तिक, १८ मत्स्य, १९ कृम, २० वराह,
२१ सिंहाश्रिता, २२ मदानाता, २३ मुद्रर आणि २४ पल्लव

(गुञ्जरित, अ ३६)

चौवीस रत्ने — देव-दानवांनीं कलेल्या समुद्रमथनापासून निगाले-या
रत्नांचीं नावें, सरया व क्रम चारीकडे सारलीं नाहींत. काठ चौग तर कोठें
चावीस रत्ने सांगितला जाहत तीं अशीं — १ हालहल विप, २ चद्र,
३ सुरभि धनु, ४ कल्पवृक्ष, ५ पारिजातक, ६ आम्र, ७ सतानक, ८ कौन्तुम
रत्न (चित्रामणि), ९ उच्चे भवा, १० एरावन — चौसष्ट हस्तींच्या कळपा
सह, ११ मंदिरा, १२ विजया, १३ भाग, १४ लखूण, १५ गाजर,
१६ घातरा, १७ पुष्कर, १८ ब्रह्मविद्या, १९ सिद्धि, २० कवद्धि, २१ माया,
२२ लक्ष्मी, २३ घन्वरि आणि २४ अमृत (स्कंद १-१-११)

चौवीस वादलक्षणें — १ उत्पत्ति २ समाप्त, ३ सत्यवाद, ४ प्रयिवाद,
५ पय, ६ प्रतिप, ७ प्रमाण, ८ प्रमेय, ९ प्रभेद, १० प्रश्न, ११ प्रत्युत्तर,
१२ दूषण, १३ अध्यान्तर, १४ उपन्यास, १५ अनुवाद, १६ आदेश,
१७ निर्वाह, १८ निणय, १९ निग्रहस्थान, २० अध्यान्तरसमता, २१ मुख्य
रत्य, २२ उच्चारण, २३ जय व २४ पराजय (बलुरत्नकोश)

चौवीस शब्दगुण — १ श्लेष, २ प्रसाद, ३ समता, ४ माधुर्य,
५ सुसुमारता, ६ अथ-याक्त, ७ काति, ८ उदारत्व ९ उदात्तत्व, १० आज,
११ और्जित्य, १२ प्रेषान्, १३ सुशब्दता, १४ समाधि, १५ सौंदर्य,
१६ गामीय, १७ विस्तार, १८ संक्षेप १९ समितत्व, २० भाविकत्व,
२१ गति, २२ रीति, २३ उक्ति आणि २४ प्रौढी

(म मा शाति ३२० तळदाप)

चौवीस शिलालेख सातवाहन कालीन व त्यांचीं स्थानें —
८ नासिक ५ काहेरी, ३ कालें २ अमरावती, २ नाणेघाट, १ भलसा,
१ मैकाडोनी, १ वृष्णा, आणि १ कोणवाल पहिली वीस (पश्चिम महाराष्ट्र)
व शेवटची चार (आंध्र प्रदेश), (प्ररणा मासिक)

चौवीस शिवगणांचे अधिपति — १ वीरभद्र, २ नंदी, ३ महाकाल,
४ सुमद्रक, ५ विशालक्ष, ६ बाण, ७ पिंगलाक्ष, ८ विकपन, ९ विरूप,

१० विवृति, ११ मणिभद्र, १२ वाष्पल, १३ कपिल, १४ दीर्घदंष्ट्र,
१५ विकट, १६ ताम्रलोचन, १७ कालकर, १८ बलिभद्र, १९ कालजिह्व,
२० कुटीचर २१ शालोन्मत्त, २२ रणश्यामी, २३ दुर्जय व २४ दुर्गम.

(शिवपुराण रुद्रसंहिता, युद्धखण्ड, अ. ३३)

२५

पंचवीस तत्त्वें काव्याचीं — १ नवरस (नवाचे अर्का) व १६
अंगें मिळून पंचवीस तत्त्वें — १ लांल्य, २ अर्थ, ३ गौरव, ४ साहित्य,
५ संगीत, ६ शृंगार, ७ टेव (रचना), ८ पद, ९ सिद्धांत. १० भाव,
११ दृष्टांत, १२ न्याय, १३ वर्णक, १४ उपमा, १५ श्लेष, आणि १६
समयौचित प्रकरण.

“ जे नवरस आणि सोळा आंगे; ते काव्य महापवित्र सांगे ॥

(गोपाळब्रह्मवृत्त रसमणी स्वयंवर)

पंचवीस तत्त्वें (सांख्यशास्त्र) — १ प्रकृति, २ पुरुष, ३ बुद्धि,
किंवा महत्तत्त्व, ४ अहंकार, ५ मन, ६ ते १० पंच ज्ञानेन्द्रियें, ११ ते १५
पंच क्रमेन्द्रियें, १६ ते २० पंच तन्मात्रें म्हणजे पंचमहाभूतांचे सूक्ष्म अंश.
उदा—१ शब्दतन्मात्रा, २ स्पर्शतन्मात्रा, ३ रूपतन्मात्रा, ४ रसतन्मात्रा,
आणि ५ गंधतन्मात्रा व २१ ते २५ पंचमहाभूतें. या पंचवीस तत्त्वावर
सृष्टीची उभारणी आहे, असे सांख्यशास्त्र मानते, सांख्य शब्दाचे दोन अर्थ
आहेत—एक ज्ञान अथवा तत्त्वज्ञान. विशेषकरून कपिलमुनींनी प्रतिपादिलेले
दर्शन असा बोध होतो. सांख्य शास्त्रात सृष्टीची उभारणी पंचवीस तत्त्वावर
झाली असल्यामुळे व इतर अनेक प्रकारातहि विवक्षित सगळ्या निर्दिष्ट केन्ही
असल्यामुळे सांख्य म्हणजे मोक्षार्थ शास्त्र असाहि दुसरा अर्थ आहे. या
पंचवीस तत्त्वाच्या पर्लकडला जो सविखावा तो वेदान्तप्रतिपादित परमात्मा. या
पंचवीस तत्त्वांचे ज्ञान होईल त्या पुरुषाला तो ब्रह्मचारी, गृहस्थ वा मत्यासी
असे तो सर्व दुःखापासून मुक्त शाल्याधिपाय रहात नारी. असे सांख्यशास्त्र
मानते.

पंचविंशतिरित्येते यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

ज्या मुण्डी शिखी वारि मुच्यते नात्र सशयः ॥

(स. का. गोडगादमाध्य)

पंचवीस तत्त्वे (स्थूल शरीराचार्य) — १ अस्थि, २ मांस, ३ त्वचा, ४ नाडी, ५ वेंस (पृथ्वीचे गुणधर्म), ६ लाल, ७ मूत्र, ८ रक्त, ९ रस आणि १० स्वेद (आप), ११ क्षुधा, १२ तृप्ति, १३ आलस्य, १४ निद्रा, १५ मधुन (तेज), १६ चलन, १७ बलन, १८ निरोधन, १९ प्रसरण, २० आतुचन (वायु) २१ काम, २२ क्रोध, २३ लोभ, २४ मोह आणि २५ मय (आकाश गुण) (दासगोष १७ ८)

पंचवीस दोष (गायकाचे) — १ दात घावून गेले, २ ओरडून गाण्याचा निरस करणे, ३ सूसू असा आवाज निवणे, ४ भीत भीत गाणे, ५ गज्जनीने गाणे, ६ कपयुक्त, ७ तोंड वेडेंवाकडें करणे, ८ देमूर, ९ ध्वंश, १० वेताळ, ११ मान उच्च करून गाणे, १२ नकन्याप्रमाणें तोंड करून गाणे, १३ चेहरा पुगवणे, १४ मान घातडी करणे, १५ नुव्याप्रमाणें तोंड पुगवून गाणे, १६ हात व पाय आपटणे, १७ डोळे मिचफावून गाणे, १८ रसहीन, १९ रागात न लागणारे स्वर लावून गाणे, २० स्वर आणि वर्ण याचा उच्चार धरोर न करणे, २१ स्वराच्या योग्य जार्गी ज्याचा आवाज लागत नाही असे, २२ नियमाप्रमाणे न गाणे, २३ एका रागात अनेक अयोग्य राग मिश्रण करून गाणे, २४ वेकिरीर गाणे व २५ नाकानून आवाज फाटून गाणे.

मिश्रवोऽनवधानश्च तथाऽन्यः सानुनासिकः ।

पंचविंशतिरित्येते गायका निन्दिता मनाः ॥ (संगीतरत्नाकर)

पंचवीस वाद — १ अद्वैतवाद, २ द्वैतवाद, ३ विशिष्टद्वैतवाद, ४ कर्मवाद, ५ कालवाद, ६ ईश्वरवाद, ७ योगवाद, ८ साख्यवाद, ९ जलवाद शुद्धाद्वैतवाद, १० निराकारवाद, ११ अहब्रह्मवाद, १२ वायुवाद (दरवेश), १३ पृथ्वीवाद (योगी), १४ चंद्रमुक्त स्वयं शिख्यवाद (जैनी), १५ महदाकाशवाद (जगम), १६ पौराणिक स्वर्गवाद, १७ ज्ञानस्वरोदयवाद, १८ शब्दवाद, १९ ज्योतिषवाद, २० नास्तिकवाद, २१ शून्यवाद (भौद), २२ वीर्यवाद (नास्तिकविपरी) २३ देहवाद—भौतिकवादी पाश्चात्य,

२४ भक्तिवाद, आणि २५ (मुस्लीम). असे अध्यात्मात पंचवीसवाद वा मत मतांतरे आहेत. (पंचग्रंथी)

वेताळ पंचविशी — एक कथासंग्रह. यात वेताळानें सांगितलेल्या लोकप्रिय अद्भुत अशा पंचवीस कथा आहेत. म्हणून यास वेताळपंचविशी म्हणतात. हा ग्रंथ दभलदत्तकृत असून तो सध्याच्या शतकात होऊन गला असें म्हणतात.

२६

सर्गसंज्ञा गुण (गोपी) उपासनेस आवश्यक — १ गीत, २ वाद्य, ३ वस्त्र, ४ पुराणपाठ, ५ धूप, ६ दीप, ७ नैवेद्य, ८ पुष्प, ९ गंध, १० चंदनधारण, ११ फल, १२ अर्घ्य, १३ श्रद्धा, १४ दान, १५ द्वादश-सयम, १६ सत्यनिष्ठा, १७ निद्राहीनता, १८ आनंद प्रकाश, १९ क्रियानुष्ठान, २० विद्या, २१ उत्साहप्रदर्शन, २२ आळसाचा त्याग, २३ प्रवर्णिता २४ नमस्कार, २५ नीराजन आणि २६ आरति. (स्वप्नपुराण)

सर्गसंज्ञा दैवी गुण — १ अमय, २ अतकरणाची शुद्धता, ३ ज्ञान व कर्म याविषयी समान निष्ठा, ४ दातृत्व, ५ दम, ६ यश, ७ धर्माप्रमाणे भावणे, ८ तप, ९ सरळपणा, १० अहिंसा, ११ सत्य, १२ मोक्ष नसणें, १३ (कर्मफल) त्याग, १४ शांति १५ चहाडी न करणे, १६ सर्व भूतांचे सर्वांग दया, १७ अनासक्ति-निर्लोभता, १८ मनाचें मार्दव, १९ दुराचरणाची सत, २० चंचलपणा नसणें (स्थिर बुद्धि), २१ तेजस्विता, २२ क्षमा, २३ धैर्य-सहनशीलता, २४ अतर्क्य शुद्धता, २५ द्रोह न करणें आणि २६ दुरमिमान नसणें (म. गी. १६ १ ते ३).

सर्गसंज्ञा प्राचीन कोशग्रंथ — १ मेदिनी, २ अमरमाला, ३ त्रिकाड, ४ रत्नमालिका, ५ रतिदेव, ६ भागुरि, ७ व्याडि, ८ शब्दाणव, ९ द्विरूप, १० कलिंग, ११ रमय, १२ पुरुषोत्तम, १३ दुग्, १४ अभिधानमाला, १५ मधारावत, १६ शाश्वती १७ त्रिध, १८ बोधालित, १९ वाचस्पति, २० हलायुध, २१ हारावली, २२ साहसक, २३ विक्रमादित्य, २४ हेमचंद्र, २५ रद्र आणि २६ अमर. हे सवीस प्राचीन सधृत कोशग्रंथ होत.

एते पाशा समाख्याता सरया पट्विंशति स्मृता ॥

इति पाशनामानि । (एकाक्षर कोश)

सप्तास ब्रह्मपादिनी स्त्रिया — १ घापा, २ गाधा, ३ त्वश्वनारा,
४ अपाला, ५ उपनिपत्, ६ ब्रह्मजया जुहु, ७ अरिति, ८ इद्राणी, ९ इद्र
माता, १० सरमा, ११ रोमशा, १२ कर्मशी, १३ हापामुद्रा, १४ नचा,
१५ यमी, १६ शश्वती, १७ श्री, १८ लाक्षा, १९ सापराही, २० वाक,
२१ श्रद्धा, २२ मधा, २३ दाक्षणा, २४ रात्री, २५ युया व २६ सावत्री
‘ रात्री मूर्धा च सावित्री ब्रह्मादिन्य इरिता ॥ (ऋग्वेद-बृहद्बला)

२७

सत्तावीस नक्षत्रं — १ अश्विनी, २ भरणी ३ कृत्तिका, ४ रोहणा,
५ मृग, ६ आर्द्रा, ७ पुनर्वसु ७ पुष्य, ९ आश्लेषा, १० मघा, ११ पूर्वा,
१२ उत्तरा, १३ हस्त, १४ चित्रा, १५ स्वाती, १६ विशाखा १७ श्रवण,
१८ ज्येष्ठा १९ मूळ, २० पूर्वाषाढा, २१ उत्तराषाढा २२ श्रवण,
२३ धनिष्ठा, २४ शततारका २५ पूर्वाभाद्रपदा, २६ उत्तराभाद्रपदा आणि
२७ रेवती (ज्योतिष) हीं सत्तावीस नक्षत्र देवाच्या मंदिरें होत पहिलीं
चौदा देवनक्षत्रें व शेवटचीं तेरा यमनक्षत्रें होत अभिजित् हैं अष्टावसावें
नक्षत्र गलिक मानत जात या सत्तावीस नक्षत्रांपैका मृग नक्षत्रापासून हस्त
नक्षत्रापर्यंत गळें नक्षत्र पडतयमानाचा होत (तै ब्रा)

सत्तावीस योग — १ विष्कम्भ, २ प्रीति, ३ आयुष्यमान्,
४ सौभाग्य, ५ शामन, ६ अतिगड, ७ सुक्मा, ८ धृति, ९ शूल, १० गड,
११ वृद्ध, १२ ध्रुव १३ व्याघ्रान्, १४ हपण, १५ वज्र १६ सिद्धि,
१७ व्यतिपात, १८ वयण, १९ परिष, २० शिव, २१ सिद्धि, २२
साध्य, २३ गुम, २४ गुह्य २५ ब्रह्मा, २६ एद्र आणि २७ वेधुति
(ज्योतिषार)

सत्तावीस प्रकार लोककथेच — १ रातकथा, २ चोरकथा, ३ महा
मानकथा, ४ सनाकथा, ५ भयकथा, ६ युद्धकथा, ७ अन्नकथा, ८ पानकथा,

९ वरूकथा, १० शयनकथा, ११ मालकथा, १२ गंधकथा १३ शतिकथा,
१४ यानकथा, १५ ग्रामकथा, १६ निगमकथा, १७ नगरकथा, १८ जनपद
कथा, १९ स्त्रीकथा, २० पुरुषकथा, २१ शूरकथा, २२ विदित्ताकथा
(बाजरातील गप्पा) २३ कुम्भस्थाकथा (पाणउठनावरील कथा), २४ पूर्वप्रेत
कथा (मृताच्या गोष्टी) २५ निरथकथा, २६ लोकाख्यायिका आणि
२७ समुद्रारयायिका (दीघनिकाय १८)

सत्तावीस रसायनशास्त्र प्रवर्तक — १ आदिनाथ २ चन्द्रसन,
३ लज्ज, ४ विदारद, ५ कनागी, ६ मत, ७ माडल्य, ८ भास्कर, ९ गूर
वनक, १० रनघोष, ११ शम्भु १२ थक १३ नरवाहन, १४ इन्द्रद,
१ गोनुज १६ कम्बलि, १७ व्याडि १८ नागाजुन, १९ सुरानद,
२० नागनाथि, २१ यशोधन, २२ राज २३ कापारिक, २४ ब्रह्मा,
२५ गोविंद, २६ लम्पक आणि २७ हारि हे सत्तावास रसशास्त्राचे आद्यप्रवर्तक
व रससिद्धि देणार होत

सत्तविंशतिसत्याका रससिद्धिप्रदायका ॥' (अ र र १)

सत्तावीस (मराठी) वृत्ते — १ स्वर्गा किंवा फल्गु २ बालनद,
३ शांती किंवा रसवाहिनी, ४ चंद्रमात किंवा मुल्गु, ५ सूर्यमात किंवा
राजसा, ६ माधवकरणी तथा मयुरा, ७ मनफा, ८ कशकशणी, ९ राजहंस
तथा रसतरंगिणी, १० हसाराणी, ११ शारदा, १२ नृपममता, १३ भूपति
वैभव, १४ अनूर, १५ सुद्रका १६ पादाकुलक १७ धनुर्हरी, १८ देवला,
१९ म्हातारा, २० माळीण, २१ पना २२ पंचकल्याणी, २३ आद्रा,
२४ धुगुरवाद्रा २५ कुष्णाकायना, २६ कुमुदगंधा व २७ कवीर कवित्त्या
प्रत्येक चरणात निती अथवा असावीत याच मापन असलेली ही सत्तावीस
प्रमुख मराठी वृत्त होत (म र्ज्ञा का विभाग ५ वा)

सत्तावीस शास्त्रे — १ शब्दशास्त्र २ छंदशास्त्र, ३ अल्फारशास्त्र,
४ कायशास्त्र, ५ कथाशास्त्र ६ नाट्यशास्त्र, ७ वाद्यशास्त्र, ८ निर्वृत्त,
९ धनशास्त्र, १० अथ, ११ काम १२ मनशास्त्र १३ वाद, १४ निशा,
१५ वास्तुशास्त्र, १६ निगम, १७ कल्पशास्त्र, १८ कृत्यशास्त्र, १९ कल्पशास्त्र,
२० शिवा, २१ लक्षणशास्त्र २१ पुराण, २३ मनशास्त्र, २४ तत्त्वशास्त्र,
२५ गणित, २६ गणव्य आणि २७ विज्ञानशास्त्र (धनुरनकाय)

२८

अष्टावीस नक्षत्राधिपति — १ दस (अश्विनीकुमार), २ यम,
३ अग्नि, ४ ब्रह्मा, ५ चंद्र, ६ शिव, ७ जदिति, ८ गुरु, ९ सर्प, १० पितर,
११ नग, १२ अयमा, १३ सूर्य, १४ विश्वकर्मा, १५ वायु, १६ अग्नि,
१७ मिन, १८ इद्र, १९ राक्षस, २० जल, २१ विश्वदेव, २२ विष्णु,
२३ वसु, २४ वरुण २५ अजैकपाद, २६ अहिबुज्य आणि २८ पूषा. हे
अष्टावीस नक्षत्राचे अधिपति होत.

अष्टावीस योगेश्वर — १ श्वेत, २ सुतार, ३ मदन, ४ मुहोन,
५ मक्कण, ६ लोकाक्षि, ७ जैरापय, ८ दधिवादन, ९ ऋषभ, १० मुनि,
११ उग्र, १२ अग्नि, १३ मुग्गव, १४ गीतम, १५ वेदशार्प, १६ गोमर्ण,
१७ गुमपासी, १८ शिलडभूत, १९ जटामाली, २० अट्टहाउ, २१ दाक,
२२ लागली, २३ महाकाय मुनि, २४ गूली, २५ मुडिश्वर, २६ सहिष्णु,
२७ सोमशर्मा आणि २८ नकुलीश.

सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीश्वर एव च ।

अष्टाविंशतिसख्याना योगाचार्यो युगनमात् ॥

(शिवमहापुराण वायनीय संहिता)

अष्टावीस व्यास — १ ब्रह्मदेव, २ मनु, ३ उग्रना, ४ बृहस्पति,
५ सूर्य, ६ मृत्यु, ७ इन्द्र, ८ वसिष्ठ, ९ सारस्वन, १० निधामा,
११ निवृषा, १२ भरद्वाज, १३ अन्तरिक्ष, १४ चर्मा, १५ नय्यारुण,
१६ धनज्य, १७ कृतज्ञय, १८ ऋणज्य, १९ भारद्वाज, २० गीतम,
२१ उत्तम (हर्षात्मा), २२ वेनराज्जव, २३ तृणनिद्र, २४ मार्गवक्त्र,
२५ शक्ति, २६ पराशर, २७ जातुकर्ण व २८ कृष्णद्वैपायन. असे अष्टावीस
व्यास होऊन गेले.

अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः । (विष्णु अश ३ अ. ३)

अष्टावीस शुभाशुभ योग — १ आनंद, २ कालदंड, ३ धूम्र, ४
घाता, ५ सौम्य, ६ ध्वान्न, ७ ध्वज, ८ श्रीवत्स, ९ वज्र, १० मुद्गर, ११
छत्र, १२ मिन, १३ मानस, १४ परम, १५ लज्जक, १६ उत्पान,

१७ मृत्यु, १८ कोण, १९ सिद्धि, २० शुभ, २१ अमृत, २२ सुख, २३ गद,
२४ मातंग (कुजर) २५ राक्षस, २६ चर, २७ स्थिर आणि २८ वर्धमान.

“ स्थिरः प्रवर्धमानश्च योगाष्टाविंशतिक्रमात् ” (ज्योतिष)

अष्टावीस शैवागम — श्रीशिवाच्या पाच मुखापासून आविर्भूत झालेले
शैवधर्माचे सिद्धांतग्रंथ. यास शैवागम म्हणतात. ते असे — १ सद्योजात —
१ कायिक, २ योगज, ३ चिन्त्य, ४ कारण व ५ अजित. २ वामदेव —
६ दीप्त, ७ सश्व, ८ सहस्र, ९ अशुमान् व १० सुप्रभेद. ३ अधोर —
११ निजय, १२ निःधास, १३ स्वायम्भुव, १४ अनंत व १५ वीर. ४ तत्पुरुष
— १६ रौरव, १७ सुगुट, १८ विमल, १९ चन्द्रज्ञान, २० विम्ब, व
५ ईशान — २१ प्रोद्रीत, २२ ललित, २३ सिद्ध, २४ सन्तान, २५
सर्वोत्तर, २६ परमेश्वर, २७ निरण आणि २८ वातुल. (भारतीय वास्तुशास्त्र
प्रतिमा विज्ञान)

अष्टावीस साधूंचीं लक्षणे — १ दयालुत्व, २ अद्रोह, ३ तितिक्षा
(सहनशीलता), ४ सत्य, ५ अनुर (पवित्र), ६ सममुद्धि, ७ परो-
पकार, ८ अकामता, ९ बाह्यद्रियनिग्रह, १० क्लृप्तचालरणा, ११ स्वकर्माचरण,
१२ अविचनता, १३ निरिच्छ, १४ मितभोजन, १५ शांति, १६ स्थिरता,
१७ परमेश्वराला शरण जाणे, १८ मननशीलता, १९ साधधानता, २०
गामीर्य, २१ धैर्य, २२ षड्विकारावर जय, २३ निरभिमानता. २४ प्राणि-
मानाविरुद्धा सदभाव, २५ परमोपकृता, २६ निष्कपटता २७ कारुणिकता
आणि २८ वेदशास्त्ररहस्याचे ज्ञान

मवि या पदाचे व्याख्याने । शाली अष्टावीस लक्षणे ।

उरली जे अति गहन । ते दो स्त्रीचीं कृष्णे आनीरले सांगो ॥

(ए. मा. ११-१०५०)

२९

एकौणतीस प्रकारच्या घाणा — १ नलवणी, २ ब्रह्मवीणा, ३
निमरी, ४ लुनिमरी, ५ विपची, ६ चढकी, ७ ज्येष्ठा, ८ चित्रा, ९

घोषवली, १० जया, ११ हस्तिपा, १२ कुनाजिका, १३ कूर्मा, १४ सारंगी, १५ परिवादिनी, १६ निघनी, १७ शतचद्री, १८ नकुलीष्टी, १९ दसवी, २० उद्धरी, २१ पिनाकी, २२ नि शक, २३ शुष्कल, २४ गदावारण हस्त, २५ कट, २६ स्वरमण्डळ, २७ कपिलाश, २८ मधुस्यदी आणि २९ घोण.

एकोणतीस शास्त्रांश — १ धर्मचक्र, २ काळचक्र, ३ धर्मांश, ४ दिव्यांश, ५ धर्मपादा, ६ काळदंडांश, ७ धनुष्य, ८ मुसळ, ९ शूळ, १० दंडांश, ११ ध्वजांश, १२ शैलांश-पर्वतांश, १३ कींचांश, १४ लोलांश, १५ परिघांश, १६ गदनाकरांश-वस्त्रांश, १७ अम्यंश, १८ मानवांश, १९ मोहनांश, २० घातनांश, २१ पातनांश, २२ सोमनांश, २३ धर्मांश, २४ निदांश, २५ देवांश, २६ उदकांश, २७ पर्जन्यांश, २८ दुर्मदांश व २९ विद्याधराशक्ति-(कथा करतार)

३०

तीस करूप — १ श्वेत, २ नीललोहित, ३ वामदेव, ४ रघात, ५ रौरव, ६ देव, ७ गृहत्, ८ कर्प, ९ सन्न, १० ईशान, ११ तम, १२ सारस्वत, १३ उद्दान, १४ गरुड, १५ कीर्म, १६ नारसिंह, १७ समान, १८ आग्नेय, १९ सोम, २० मानव, २१ तत्पुरुष, २२ वैकुण्ठ, २३ लक्ष्मी, २४ सावित्री, २५ घोर, २६ श्वेतवाराह (चाळ), २७ वैराज, २८ गौरी, २९ माहेश्वर आणि ३० पितृ मानवाची सहस्रवर्षे म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस याला करूप म्हणतात. असे तीस करूप आहेत. अशी जगाच्या कालमर्यादेची गणना प्राचीनांनी केली आहे.

तीस गुणांचे शरीर — ५ शनेद्रिय व त्याचे ५ विषय, ११ मन, १२ बुद्धि, १३ सत्त्व, १४ अहंकार, १५ वासना, १६ अविद्या, १७ माया, १८ व्यक्ति, १९ मुखदुख इ द्वंद्वे, २० काल, ५ पंचमहामूर्ते, २६ अस्तित्व, २७ नास्तित्व, २८ पापपुण्य, २९ संस्कार, आणि ३० बल म्हणजे इच्छिलेली वस्तु मिळविण्याकरिता केलेली धडपड. हे तीस गुण ज्या ठिकाणी एकत्र असनात त्यास शरीर म्हणतात. (म. भा. श्रुति, अ. ३२०)

तीस ताल — १ केरवा, २ दादरा, ३ तीमा, ४ रूपक, ५ पस्तु, ६ धुमाळी, ७ मध्यमावती, ८ गजळ, ९ ठेका, १० झपताल, ११ सळताल, १२ छत्रताल, १३ भानुमती, १४ चौताल, १५ धक्ताल, १६ खेमडा, १७ फरोदस्त, १८ अडा चौताल, १९ छमरा, २० दीपचंद, २१ धमार, २२ सगरी, २३ गजक्षमा, २४ तिलवाडा, २५ त्रिताल, २६ पनावी, २७ टप्प्याचा ठेका, २८ शिखर, २९ विष्णुताल आणि ३० ब्रह्मताल. असे तीस ताल प्रचारात आहेत. (संगीतशास्त्र) ताल म्हणजे गीत, वाद्य आणि नृत्य यांच्या क्रियेच्या गताचे कालदर्शक नियमित प्रमाण. (म. श. को.)

तीस तिथी व त्या तिथींच्या देवता — १ प्रतिपदा—ब्रह्मन्, २ द्वितीया—स्यंदा, ३ तृतीया—विष्णु, ४ चतुर्थी—यम, ५ पंचमी—सोम, ६ षष्ठी—कुमार, ७ सप्तमी—मुनि, ८ अष्टमी—यक्ष, ९ नवमी—शिव, १० दशमी—धर्म, ११ एकादशी—रुद्र, १२ द्वादशी—वायु, १३ त्रयोदशी—काम, १४ चतुर्दशी—अनन, १५ पौर्णिमा—विश्वेदेव, १६ अमावास्या—पितर. (संस्कारविधि) (आ) १ प्रतिपदा—अग्नि, २ द्वितीया—ब्रह्म, ३ तृतीया—गौरी, ४ चतुर्थी—गणेश, ५ पंचमी—सर्प, ६ षष्ठी—कार्तिकेय, ७ सप्तमी—सूर्य, ८ अष्टमी—शिव, ९ नवमी—दुर्गा, १० दशमी—धर्म, ११ एकादशी—विश्वेदेव, १२ द्वादशी—विष्णु, १३ त्रयोदशी—मदन, १४ चतुर्दशी—शिव, १५ पौर्णिमा—चंद्र, १६ अमावास्या—पितर. (मुल्लम ज्योतिषशास्त्र)

तीस धर्म लक्षणें — १ सत्य, २ दया, ३ तप, ४ शुद्धता, ५ सहनशीलता, ६ योग्याद्याग्य विचार, ७ मनानिग्रह, ८ बाह्यद्रियदमन, ९ अहिंसा, १० ब्रह्मचर्य, ११ दान, १२ उचित मनाचा जप, १३ सरळपणा, १४ सतोप, १५ सनत समदशा महात्माची सेवा, १६ हलुहलु भोग निवृत्त होणे, १७ निष्कल कर्माचे अवलोकन न करणे, १८ निरर्थक मापण न करणे, १९ आत्मचिंतन, २० प्राणिमात्रांचे ठिकाणी समता, २१ सर्वत्र आत्मबुद्धि व देवता बुद्धि धारण करणे २२ मगबताचे गुणगान, २३ श्रद्धा, २४ स्मरण, २५ सेवन २६ पूजन, २७ नमन, २८ दास्य, २९ सख्य आणि ३० आत्मनिवेदन. असा तीस लक्षणानीं युक्त असा सर्व मानवांचा उत्कृष्ट धर्म कर्तव्यां सांगितला आहे.

“विश्वलक्षणवान् राजन् सर्वामा येन तुष्यति” (भाग. स्कंद ७ अ. ११)

३१

एकतीस उपग्रह — सूर्याभोर्नी पेन्वा घालीन राहिलेले नवग्रह, त्या सर्वांचे निश्चून एकतीस उपग्रह आहेत ते असे—पृथ्वी १, मंगळ २, गुरू १२, शनि ९, युरेनम् ५, व नेपच्यून २. (ज्योतिर्विभव)

एकतीस तत्त्वे सविश्वर क्षेत्राची (शरीराची) — १ ते ५ पचमहाभूते, ६ अहंकार, ७ बुद्धि, ८ प्रज्ञा (अव्यक्त), ९ ते १८ दशेन्द्रिये, १९ अनाकरण (मन), २० ते २४ पंचविषय, २५ इच्छा, २६ द्वेष, २७ गुण, २८ दुःख, २९ सचात ३० चैतन्य आणि ३१ धृति. या एकतीस तत्त्वांच्या समुदायाला सविश्वर क्षेत्र म्हणतात. (वेदांतीय राहदर्शन)

३२

यत्तीस अक्षरी मंत्र — (अ) सर्वेऽत्र मुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखप्राप्नुयात्
(विश्वशांति मन)

(आ) कृष्णाय वामुदेवाय हरये परमात्मने । प्रणतह्रेशनाशाय गोविदाय नमो नमः ॥ सकल नाशनाकरिता म्हणून जाणारा महामन.

(इ) हरेराम हरेराम हरेराम हरेहरे

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ' (रामगीता १३-८)

यत्तीस अलंकार — १ मणि, २ मंगळसूत, ३ बज्रटीक, ४ गळपरी, ५ पुतळ्याची माळ, ६ दुर्गा, ७ चंद्रहार, ८ हुड्ड पाच पदरी, ९ मूद, १० राखडी, ११ वक्र, १२ वेवडा, १३ कुड्डे, १४ कर्णफुल, १५ बाळ्या, १६ दुगाड्या, १७ वाजुन्द, १८ चावी, १९ कगण्या, २० गोद, २१ तोडे, २२ वागड्या, २३ विलपर, २४ माळपट्टा, २५ शिंदेशाही तोडे, २६

तोरड्या, २७ रणजोडगी, २८ जोडवी, २९ विरोद्या, ३० मासोळ्या. ३१ नथ व ३२ चमरी. असे न्रियाचे पूर्वकाळीं प्रमुल वत्तीस अलकार होते.

न्हाईगाडेचे रूप नटला सावळा वनमाळी ।

सोळा शिणगार वत्तीस अलकारलेणीं ल्याला सगळीं ॥

(पट्टे चापुराय लावण्या व गवळणी)

वत्तीस आसनें इहलोकीं सिद्धिप्रद — १ मिद, २ पन्न, ३ भद्र, ४ मुक्त, ५ वज्र, ६ स्वस्तिक, ७ सिंह, ८ गोमुरा, ९ वीर, १० धनुरासन, ११ शव, १२ गुप्त, १३ मत्स्य, १४ मत्स्येन्द्र, १५ गोरक्ष, १६ पश्चिमोत्तान, १७ उत्पट, १८ संफट, १९ मयूर, २० कुक्कुट, २१ कूर्म, २२ उत्तानकूर्मक, २३ उत्तानमण्डुक, २४ गृध्र, २५ मण्डुक, २६ गरुड, २७ कृप, २८ बल्लभ, २९ मकर, ३० उद्र, ३१ मुद्गर आणि ३२ योगासन.

“ द्वात्रिंशदसनानि तु मर्त्यलोके च सिद्धिदम् ॥ (सु.)

वत्तीस उपराग — १ शक्रामरण, २ यमनयल्याण, ३ पूर्वा, ४ भैरवी, ५ काळिगडा, ६ काफी, ७ तोडी, ८ पिल, ९ सोहनी, १० ललन, ११ शकरा, १२ भूप, १३ देशकार, १४ सारग, १५ मालव्य, १६ धानी, १७ तिलग, १८ समाज, १९ बागेशरी, २० विहाग, २१ भीमपलासी, २२ विदुरा, २३ मुलतानी, २४ देव, २५ जीवनपुरी, २६ असावरी, २७ वसत, २८ दरवारी फानडा, २९ हमीर, ३० केदार, ३१ तिलकनामोद व ३२ अडाणा (गायनवादन शिक्षक)

सहा राग रामिणी सहित ॥ पुन जातक छत्तीस ॥ कळा बाहात्तर अभ्यास ॥ बावीस श्रुति ॥ मूळना एकवीस ॥ सतस्वर तान एकुणपचास ॥ वत्तीस उपराग अभ्यासिले (काशीखंड ६-३०)

वत्तीस औपधै शास्त्रिप्रत्यर्थ — १ टगर, २ कुश, ३ दुर्वा, ४ कमळ, ५ चापा, ६ वेळ, ७ विणुजात, ८ तुलसी, ९ बाळा, १० शरणा-हुळी, ११ शतावरी, १२ आखद, १३ निर्गुडी, १४ पाटन्या मोहन्या, १५ लाल मोहन्या, १६ (जीवक) अगडा, १७ पळस, १८ पणस, १९ काटेरी आसाणा, २० सळे, २१ गहू, २२ मान, २३ पिंपळ, २४ दूध,

२५ दही, २६ तूप, २७ फमळाचें पान, २८ फमळ, २९ तीन प्रकारच्या कोराटी ३० गुा, ३१ वेण्ड आणि ३२ नागरमाथ. (सत्कार कौस्तुभ)

यत्तीस प्रसारसूत्र-स्वरूप-लक्षणाचे — १ प्रतिज्ञासूत्र, २ प्रमाण-सूत्र, ३ दृष्टांतसूत्र, ४ उपपत्तिसूत्र, ५ व्यावृत्तिसूत्र, ६ निषयप्रदानसूत्र, ७ विशेषप्रगवण्यसूत्र, ८ उन्मगसूत्र, ९ अववादिमय, १० निषेधसूत्र, ११ न्यायसूत्र, १२ निरोधसरिहारसूत्र, १३ कासुसूत्र, १४ कथासूत्र, १५ मायायसूत्र, १६ प्रसरणसूत्र, १७ आन्तिच्यसूत्र, १८ निर्देशसूत्र, १९ निर्णयसूत्र, २० पश्यसूत्र, २१ प्रभेदसूत्र, २२ नाशकामसूत्र, २३ आवेपसूत्र, २४ कायसूत्र, २५ लक्षणसूत्र, २६ स्वरूपसूत्र, २७ कारणसूत्र, २८ ह्युसूत्र, २९ सरघसूत्र, ३० प्रतीतिसूत्र, ३१ विशेषणसूत्र, आणि ३२ प्रतिज्ञासूत्र. अशा बत्तीस लक्षणानीं शुक्त-अवलेला भाव ज्यात प्रतीत होतात त्यास “ सूत्र स्वरूप ” म्हणतात. (श्रीचक्रधर सिद्धान्त सूत्रे)

यत्तीस प्रमुख विद्या — विद्या अनेक असल्या तरी या यत्तीस विद्या प्रमुख विद्या होत — ४ वेद, ४ उपवेद, ५ वेदांग निवृत्त १४ व १७ भीमाद्या, १६ तर्क, १७ साख्य, १८ वेदान्त, १९ योग, २० इतिहास, २१ पुराणे, २२ स्मृति, २३ नामकमंत्र, २४ अथशास्त्र, २५ कामशास्त्र, २६ शिल्प, २७ अलङ्कृति, २८ ज्योतिष, २९ देशमात्रा, ३० अवधरोचि, ३१ यावनमंत्र व ३२ देशादिषम. (शुक्रनीतिधार)

यत्तीस ब्रह्म विद्या — १ सद्विद्या, २ आनंदविद्या, ३ अतुरादित्य विद्या, ४ आकाशविद्या, ५ प्राणविद्या, ६ गायत्री-ज्यातिविद्या, ७ इन्द्रप्राणविद्या, ८ शाण्डिल्यविद्या, ९ नाचिकेतसविद्या, १० उपकासलावया, ११ अन्तयामीविद्या, १२ अक्षयविद्या, १३ वैश्वानर विद्या, १४ भूमाविद्या, १५ गान्धर्वरावया, १६ प्रणवोपासनात्मपुष्पविद्या, १७ बहुरविद्या, १८ अनुष्वप्रमिनिविद्या, १९ ज्योतिर्विद्या, २० मधुविद्या, २१ सवगावया, २२ अजशारारकावया, २३ बालकि विद्या, २४ मैत्रेयीविद्या, २५ दुहणच्छादिशारारकाविद्या, २६ पचाग्निविद्या, २७ आदित्यस्वाहनामिकविद्या, २८ मागकविद्या, २९ पुरुषविद्या, ३० ईशानान्यविद्या ३१ उपास्त्रिनेत्रविद्या आणि ३२ व्यावृत्तिशारारक विद्या (कल्याण उपनिषद् अंक)

चत्तीस मतवादी सृष्टीच्या उत्पत्तिसमधी — १ प्राणोपासक व वैशेषिक, २ चारभूत व स्थूलदेह हंच जगाचे कारण मानणारे, ३ सत्त्व, रज व तम हे त्रिगुणच जगाचे कारण मानणारे, ४ शैव ५ पादवेत्त (विश्व तैत्तिरीय व प्राग्वह पाद जगत्रिमूर्तीचे कारण मानणारे), ६ वात्सायनादिक-शब्दाद नियम हंच मानणारे, ७ पौराणिक, ८ मीमांसक, ९ वेदपाठक, १० नैषायन अग्निहोत्रादि यज्ञ हंच जगाचे कारण मानणारे, ११ सांख्य, १२ सूत्रशास्त्रवेत्ते, १३ वैशेषिक (जगुवादी), १४ चावाक-स्थूल देह हंच जगाचे कारण मानणारे १५ सांप्रदायिक, १६ गृन्थवादी, १७ कालवादी, १८ दिशावादी, १९ धातुवादी, २० भुवनकाय यत्त, २१ बौद्ध-मन हंच जगाचे कारण मानणारे, २२ बुद्धि हंच जगाचे कारण मानणारे, २३ चित्त हंच मानणारे २४ कर्म हंच मानणारे. २५ सारय-पंचरीत्य तत्त्व जगाचे कारण मानणारे, २६ सध्वर्योत्पत्ति, २७ पापुन, २८ चतुर्त तत्त्वे मानणारे, २९ लोकात्मनेत्ते ३० दत्त प्रभृति सृष्टिका, ३१ दैवाकरण आणि ३२ परब्रह्म व अपरब्रह्म म्हणून आकार हंच जगाचे कारण मानणारे असे बत्तास मतवाली सृष्टीच्या उत्पत्तिसमधी विचार करणारे प्राचीन फारही होऊन गेले (माद्वक्पकारिका चैतन्य प्रकरण)

चत्तीस लक्षणें (मनुष्य शरीराची) — पाच ठिकाण सूक्ष्म म्हणजे नाराक असावी — १ त्वचा २ कर्ण ३ अंगुली, ४ दात, ५ बोटाची पेर पाच ठिकाणें दीर्घ म्हणजे हात असावी — ६ भुज ७ नेत्र, ८ हनुवटी, ९ नास व १० नाक हात ठिकाण आरस्त असावी — ११ हाताचे तळव, १२ पायाचे तळव, १३ अवरोष्ठ १४ नख, १५ ताल, १६ जीम व १७ नख सहा ठिकाणें उन्नत असावी — १८ कण खळ, १९ कुक्षा, २० केस, २१ रगदे २२ हात व २३ ताड तीन ठिकाण विस्तीर्ण म्हणजे रुद असावा — २४ वक्ष खळ, २५ कटि व २६ कला तीन ठिकाणें ह्रस्व म्हणून पागून असावी — २७ ग्रीवा, २८ जग व २९ शिस्त तीन ठिकाणें गभीर असावी — ३० स्वर, ३१ कण व ३२ नाभि

पच सूक्ष्म पच दीर्घ सत रत्त पडुन्न ।

। न पृथुलबुगमीरो द्वात्रिंशलक्षणं पुमान् ॥ (बौद्ध-धम्मसारसंग्रह)

एकूण ही मनुष्य शराराचीं व्त्तीस शुभ लक्षणे होत. (काशीखंड अ ४१).
या वत्तिमान सर्वश्रेष्ठ नाक ह आहे.

तुका म्हणे काय कराचीं ता वत्तीस लक्षणें ।

नाक नाही तेणें बाया गेली ॥ (तुकाराम)

वत्तीस लक्षणें शककृत्यां शिवाजीचीं — १ निश्चयाचा महामेल,
२ वहुत ज्नासी आघारु, ३ अगड स्थितीचा निघारु, ४ थीमत योगी,
५ परोपकारी, ६ नरपति, ७ ह्यपति, ८ गजपति, ९ गडपति, १० भूपति,
११ नादिशक्ति—वृद्धमागी, १२ यशवत, १३ कीर्तिवत, १४ सामर्थ्यवत,
१५ बरदवत, १६ पुण्यवत, १७ मुक्ति, १८ नीतिवत, १९ जागता, २०
आचारशील, २१ विचारशील, २२ दानशील, २३ धर्मशील, २४ सर्वज्ञ,
२५ मुशील सक्ळाटायीं, २६ धीर, २७ उदार, २८ सुदर, २९ दूर, ३०
क्रियेची तत्पर, ३१ सावधानी व ३२ देव-धर्म-गोब्राक्षण सरक्षण समथ.
(दासायन)

वत्तीस शुभ लक्षणें (सामुद्रिक) — १ छन, २ कमल, ३ घनुष्य,
४ रथ, ५ वज्र, ६ फासव, ७ अकुश, ८ विहीर, ९ स्वस्तिक, १० तोरण,
११ चामर, १२ सिंह, १३ वृक्ष, १४ चक्र, १५ शाल, १६ हत्ती, १७
समुद्र, १८ कलश, १९ प्रासाद, २० मन्त्र, २१ यव, २२ स्तम्भ (स्तूप),
२३ सूर्य, २४ कमंडलू, २५ पर्वत, २६ चवरी, २७ दर्पण, २८ उद्या
(वृष्ट), २९ पताका, ३० लक्ष्मी, ३१ पुष्पमाला व ३२ मयूर ही वत्तास
लक्षणें पुण्यवान् राजपुरुषाच्या ठिकाणीं असतात असे हस्ती सजीविनी प्रयात
सांगितलें आहे. (हस्तसामुद्रिक शास्त्र)

वत्तीस विद्या (शिल्पशास्त्र) — १ वृक्षविद्या, २ पशुविद्या,
३ मनुष्यविद्या, ४ ससेचनविद्या, ५ सहरणविद्या, ६ स्तम्भनविद्या, ७ इति
विद्या, ८ भस्मीकरणाविद्या, ९ सकरविद्या, १० पार्थेयविद्या, ११ तरीविद्या,
१२ नौविद्या, १३ नौकाविद्या १४ अध्याविद्या, १५ पथविद्या, १६ घणपथ
विद्या, १७ सेतुविद्या, १८ शकुन्तविद्या, १९ विमानविद्या, २० वासोविद्या,
२१ कुट्टीविद्या, २२ मंदिरविद्या, २३ प्रासादविद्या, २४ दुर्गविद्या, २५
कूटविद्या, २६ आकरविद्या, २७ शुद्धविद्या, २८ आपणविद्या, २९ राज
रालयविद्या, ३० नगररचनाविद्या, ३१ वनोपवनविद्या. व ३२ देवालयविद्या.

शिवशास्त्रांत अगणित विद्या आहेत, त्यापैकी वत्सीस विद्या व चौसष्ट कला मुख्य आहेत.

विद्या ह्यनताश्च कलाः सुख्यातुं नैव शक्यते

विद्या मुख्यास्तु द्वात्रिंशच्चतुःषष्टिः कलाः स्मृताः ॥ (भृगुसंहिता अ. १)

वत्सीस वैज्ञानिक रहस्ये (विमानशास्त्र) — १ मात्रिक रहस्य, २ तांत्रिक रहस्य, ३ वृत्तक रहस्य, ४ अंतराल रहस्य, ५ गूढ रहस्य, ६ दृश्य रहस्य, ७ अदृश्य रहस्य, ८ परोक्ष रहस्य, ९ अपरोक्ष रहस्य, १० संकीर्चन रहस्य, ११ विस्तृत रहस्य, १२ विरपकरण रहस्य, १३ रूपान्तर रहस्य, १४ मूर्प रहस्य, १५ ज्योतिर्मात्र रहस्य, १६ तमोमय रहस्य, १७ प्रलय रहस्य, १८ विमुक्त रहस्य, १९ तार रहस्य, २० महाशब्द विमोहन, २१ लघन रहस्य, २२ सार्धगमन, २३ चापल रहस्य, २४ सर्वतोमुख रहस्य, २५ पराशब्द ग्राहक रहस्य २६ रूपाकर्षण रहस्य, २७ क्रियाग्रहण रहस्य, २८ त्रिक् प्रदर्शन, २९ आपाद्यावार रहस्य, ३० जलदहम रहस्य, ३१ लब्धीकर रहस्य व ३२ कर्षण रहस्य. (यत्रसर्वस्ये विमान प्रकरणम्)

वत्सीस सिद्ध (रसग्रंथकार) — १ अगति, २ अग्रिवेश, ३ अन्नपोतमदास, ४ अष्टावरु, ५ अश्विनौ, ६ कालनाथ, ७ काश्यप, ८ माशीराज, ९ कृष्णानेय, १० महानंद ११ गोरक्षनाथ, १२ चंद्रट, १३ चंद्रनाथ, १४ त्रिपुरांतक, १५ धन्वतरि, १६ नदिनाथ, १७ नागार्जुन, १८ नित्यनाथ, १९ भृगु, २० भैरव, २१ भाडकि, २२ मञ्जुनाथ, २३ मन्थान भैरव, २४ मत्स्येन्द्रनाथ, २५ रेवणसिद्ध २६ वासुदेव, २७ विष्णु, २८ वैद्यनाग, २९ शम्भु, ३० पूज्यपाद गोविंद, ३१ सिद्धनाथ व ३२ सोमनाथ. (रसयोग सागर)

सिंहासन वत्तिशी — एक कथासंग्रह. राजा विक्रमाचे रत्नजडित सिंहासन मोजराजास भूमिगर्भांत एके ठिकाणी सांपडलें, तें वत्सीस हात लाव व आठ हात उच्च व वत्सीस रत्नजडित पुतळ्या जडविलेलें होतें त्याचीं नावेः— १ जया, २ विजया, ३ जयती, ४ अपराजिता, ५ जयघोषा, ६ लीलावती, ७ मञ्जुषोषा, ८ जयसेना, ९ मदनसेना, १० मदनमजिरी, ११ शृंगार-कलिका, १२ नरमोहिनी, १३ भोगनिधि, १४ रतिप्रिया, १५ मुमित्रा, १६ प्रेमावती, १७ सुलभा, १८ कुरगनयना, १९ चंद्रज्योति, २० चंद्रकृति,

२१ सांभाष्यमजिरी, २२ लवण्यवर्ती, २३ कृष्णावर्ती, २४ हसगमना,
 २५ रूपपाता, २६ देवानदा, २७ देवागना, २८ चित्रिणी, २९ मुष्टेचना,
 ३० प्रेमावती, ३१ गुणप्रिया व ३२ चित्रकण्ठ या वृत्तीस पुत्रव्याना राजा
 भोज सिंहासनावर आरोहण करू लागताच मनुष्यरूप धारण करून त्यास
 विद्वत्माच्या शौर्य, धैर्य वगैरे गणान्हळ सांगितल्या वृत्तीस गोष्टी दिल्या
 आहेत. त्यास 'सिंहासन वृत्ती' म्हणतात. (सिंहासन वृत्ती)

३३

तेहतीस गुण मंत्र्यास आवश्यक — १ नियन्त्रणप्रियता, २ सहदर्शय
 ज्ञान, ३ कुर्त्तन, ४ सुशील, ५ ऐनिकवृत्तीचा, ६ दाक्षिण्य, ७ निर्भय,
 ८ शास्त्रज्ञ, ९ उच्चाटी, १० प्रत्युपक्रमति (हजर जगारी), ११ निरनि-
 मानी, १२ चंचल नसणारा, १३ मैत्रीबंधक, १४ कष्टहरिण्यु, १५ शुचि-
 अलामी, १६ सत्यनिष्ठ, १७ नीतिमार्गानुसारी, १८ धीर १९ सुस्मि-
 र, २० प्रतापी, २१ नीरोगी, २२ शिल्पज्ञ, २३ निरलस, २४ बुद्धिमान्,
 २५ धारणावान्, २६ निश्चयन, २७ विराध नष्ट करणारा, २८ स्मरणशक्ति
 तीव्र, २९ राज्यव्यवहारान तजर, ३० त्वरित निणय क्षमता, ३१ विचारशील,
 ३२ अचुक परीक्षा आणि ३३ कार्यांचा उरक व रहस्य गुप्ततेविषयी दक्ष.
 (कामन्दकीय नीतिसार)

तेहतीस देव अथवा तेहतीस देवता — ८ वसु, ११ रुद्र, १२ आदित्य,
 १ इन्द्र आणि १ प्रजापति मिळून तेहतीस देवता होत (शतपथ). याच एक
 एका देवतेची एक एक कोटिरूप सनुदाय अर्थां गणना करून पौराणिकांनी
 तेहतीस कोटि देवता मानल्या आहेत. (तत्त्व निः निवेक).

यत्न तेहतीसच देव आहेत. या तेहतीसपैकी स्वर्गात ११, पृथ्वीवर
 ११, व अन्तरिक्षात ११ मिळून ३३ असे वर्णन ऋग्वेदाने आढळत.
 (ऋग्वेद १.१३.११) प्राचीन भारतीय संहति

तेहतीस वीर्य — १ आज, २ तेज, ३ बल, ४ वाणी, ५ सत्ता,
 ६ श्री, ७ धर्म, ८ व्रततेज, ९ ज्ञानतेज, १० राक्ष, ११ वणिक् वृत्ति,

१२ काति, १३ यश, १४ तमोऽल, १५ सपत्ति, १६ जायु, १७ रूप,
१८ व्यक्तिमत्त्व, १९ कीर्ति, ५० प्राण २१ अपान, २२ चतु, २५ श्रोत्र,
२४ दूध, २५ रस, २६ अन्न, २७ अवाद्य (अन्तराग्नि प्रदीप्त), २८ ऋतु
(प्रामाणिक्यपणा), २९ सत्य, ३० व्यक्तिगत नित्यकर्म, ३१ सामाजिक
कर्तव्ये-निहीर धमशाळा वगैरे वाघणे, ३२ प्रज आणि ३३ पशु ही
तेहतीस वीथी अथवा गुण राष्ट्रीय संपन्नतेस आवश्यक. (अथर्व वेद १२-
६७) (मार्तीय मानसशास्त्र).

तेहतीस व्यभिचारी भाव — शारारिक अवस्थाशी समांतर चौदा —
१ मरण, २ व्याधि, ३ क्लानि, ४ भ्रम, ५ आलस्य, ६ मित्रा, ७ स्वप्न,
८ सुप्त, ९ अपस्मार, १० उन्माद, ११ मद, १२ मोह, १३ जन्ता,
१४ चरलता, ज्ञानात्मक मनोवस्थाशी समांतर तीन-१५ स्मृति, १६ मति,
१७ विमिश्र, भावनात्मक मनोवस्थाशी समांतर सोळा-१८ हय, १९ अमप,
२० धृति, २१ उग्रता, २२ आवेग, २२ विषाद, २४ निर्वेद, २५ आलुप्य,
२६ चिंता, २७ शका, २८ अमूया, २९ नास, ३० गर्व, ३१ दैन्य,
३२ अवहित्य व ३३ शीटा. असे एकूण तेहतीस व्यभिचारी अथवा सचारी
भाव साहित्यशास्त्रात मानले आहेत (भरतनाट्य ६, १८ ते २१)

३४

चातक चौतीस — श्री सत तुळसीदास वन ग्रंथ. यात उपमा रूपक व
सन्नद वदाराचे असलेला हा ३४ कवितांचा ग्रंथ.

३५

पस्तीस अक्षरी मंत्र —

णमो अरिहताण, णमो सिद्धाण, णमो आश्रियाण ।

णमो उवज्जायाण, णमो लोए सव्व-साहूण ॥

हा जैन धर्माचा महामंत्र यात पाच पद अद्यावत माना आणि पस्तीस
अक्षर आहेत. (मंगलमंत्र-एकचिंत)

३६

छत्तीसाचा आकृष्टा — यातील तीन व सहा अंकाच्या आकृति एकमेकाकडे पाठ करून दसलेल्या माणसाप्रमाणें दिसतात. दास्यान एकाचें तोंड पूर्वेकडे व दुसऱ्याचें पश्चिमेकडे अशा धर्मी प्रेमाचा अभाव असा अर्थ. (मराठी शब्दाचें उदाहरण)

छत्तीस आयुधें — १ चक्र, २ धनुष्य, ३ वज्र, ४ खड्ग, ५ धुरिका, ६ तोमर, ७ कुत, ८ शूल, ९ त्रिशूल, १० शक्ति, ११ पाश, १२ अमुश, १३ मुद्गर, १४ मल्लिका, १५ मल्ल, १६ भिडमाल, १७ मुमुडी, १८ टठि, १९ गदा, २० शर, २१ परशु, २२ पट्टिस, २३ रिष्टि, २४ कणय, २५ सपन, २६ हठ, २७ मुसल, २८ पुलिका, २९ कर्नरि, ३० करपन ३१ तरवारी, ३२ कोदाल, ३३ दुस्फोट, ३४ गोफण, ३५ डाह आणि ३६ डबूस. असे आयुधाचे छत्तीस प्रकार प्राचीन कालीं होते. (बस्तुरलकोश)

छत्तीस गुणमेलन — विवाहदृष्ट्या मेलन आठ प्रकारानें पाहातात व प्रत्येक प्रकारास गुण दारलेले आहेत ते असे — १ वर्ण गुण-१, २ वदन गुण-२, ३ नखत्र गुण-३, ४ योनी-गुण-४, ५ ग्रह गुण-५, ६ गण गुण-६, ७ राशी गुण-७, ८ नाडी गुण-८ हीं सर्व मिळून छत्तीस होतात. बंधूवराचे छत्तीस गुण झमल्यास विवाहास उत्तम मानतात. (ज्योतिष)

एकनाड पडाष्टक चुकवून । दोहीचा पाहोन एकगण ।

गृहमैत्री छत्तीस दृक्षण । कुशल शोधुनि पहाणें ॥

(सिद्धान्तबोध २/८७)

छत्तीस गुण राज्यशासनास आवश्यक — १ रागद्वेषाचा त्याग, २ नास्तिक असू नये, ३ क्रूरता न करता द्रव्यसंपादन, ४ नौद्वन्द्वार्चा अस्वीकार, ५ प्रिय भाषण, ६ शौर्य, ७ आत्मश्रमाचा नसावी, ८ दानश्रुत्व, ९ अपात्री द्रव्याचा अपव्यय न करणें, १० प्रगल्भता, ११ निष्ठुर असू नये, १२ नीच लोकाशी सगलमत न करणें, १३ वाघवाशी धैर न करणें, १४ एकनिष्ठ नसेल असा हेर ठेवू नये, १५ दुसऱ्याला ज्ञेश न होतील अशा रीतीनें कार्य करावें, १६ असज्जनाना आपला उद्देश कळवू नये, १७ आपल्या

गुणाचा उच्चार करू नये, १८ सत्पुरुषाकडून काही घेऊ नये, १९ अघञ्जनाना आश्रय देऊ नये, २० सर्व वाज्रुनी विचार केल्यावाचून दड करू नये, २१ कारस्थान गुप्त असावे, २२ लघु मनुष्यांना दान करू नये. २३ अपकार करणारावर विश्वास ठेवू नये, २४ स्त्रियांचे सरक्षण, २५ काम नियमित, २६ परिमित भोजन, २७ सन्मानीयाचा मान ठेवणे, २८ गुरुजनाची सेवा, २९ देवाचे पूजन, ३० सन्तिप्राप्तीची इच्छा करावी, ३१ सन्तीचा उपभोग घ्यावा पण मोह नसावा, ३२ दक्ष असावे पण कालज्ञानशून्य असू नये, ३३ शत्रूंना मुक्त करण्याविषयी आश्वासन देऊ नये, ३४ शत्रु व त्याचा अपराध ही जाणल्यावाचून शस्त्रप्रहार करू नये, ३५ वय केल्यानंतर शोक करू नये व ३६ अपकार करणारावर दया दाखवू नये. (म. भा. शांति. अ. ७०).

छत्तीस गुण स्त्रीचे (अरदाचे मते) —

- चार ठिकाणी काळेपणा — १ डोक्याचे केंद्र, २ भुवई, ३ पापण्या व ४ डोळ्याचे बुबुळ.
- ,, पादरेपणा — ५ त्वचा (गौरवर्ण) ६ डोळ्यामधील भाग, ७ दात व ८ पाय.
- ,, लालसर — ९ जिह्वा, १० ओष्ठ, ११ कपोल, व १२ हिरड्या.
- ,, चतुर्लाकार — १३ कपाळ, १४ मान, १५ वाटू व १६ कापरे.
- ,, लांब — १७ पाठ, १८ जांघे १९ हात व २० पाय.
- ,, विशाल — २१ भाल, २२ डोळे, २३ छाती व २४ पुढे-
(कटिपश्चाद् भाग).
- ,, सुंदर — २५ भुवई, २६ नाक, २७ आठ व २८ घोंटे.
- ,, जाड (मासल) — २९ कर, ३० मांड्या, ३१ दड, ३२ पोण्या,
- ,, संकुचित — ३३ कान, ३४ उरस्थल, ३५ हात व ३६ पाय
(अकशास्त्र)

छत्तीस तरंगे (शैवसिद्धान्त) — १ शिव, २ शक्ति, ३ सदाशिव, ४ ईश्वर, ५ शुद्धविद्या, ६ माया, ७ विद्या (अविद्या), ८ कला, ९ राग, १० काल, ११ नियति, १२ जीव, १३ प्रकृति, १४ मन, १५ बुद्धि,

१६ अहकार, १७ धोत्र, १८ त्वक्, १९ चक्षु, २० जिह्वा, २१ घ्राण, २२ वाक्, २३ पाणि (हात), २४ पाद (चरण), २५ पायु, २६ उपस्थ, २७ शब्द, २८ स्पर्श, २९ रूप, ३० रस, ३१ गन्ध, ३२ आकाश, ३३ वायु, ३४ तेज, ३५ जल आणि ३६ पृथ्वी. या चारोरील " परमेश्वर " हैं सदतिग्रायें तत्त्व होय. (शैवसिद्धान्त)

छत्तीस प्रकार राजविनोदाचे — १ दशन विनोद, २ श्रवण विनाद, ३ कृत्रिम विनोद, ४ गीत विनोद, ५ वाद्य विनोद, ६ नृत्य विनोद, ७ शुद्ध लिखित विनोद, ८ सरय विनोद, ९ यस्तृत्त्व विनोद, १० फवित्व विनोद, ११ शास्त्र विनोद, १२ कर विनोद, १३ विबुध्य विनोद, १४ अक्षर विनाद, १५ गणित विनोद, १६ शस्त्र विनोद, १७ राज विनोद, १८ तुरग विनोद, १९ पक्षि विनोद, २० आरोग्य विनोद, २१ जल विनोद, २२ यत्र विनोद, २३ भद्र विनोद, २४ महोत्सव विनोद, २५ फल विनोद, २६ गणिका विनोद, २७ पठित विनोद, २८ पत्र विनोद, २९ पुष्प विनोद, ३० कला विनोद, ३१ कथा विनोद, ३२ वेशविनोद, ३३ प्रहेलिका विनोद, ३४ चित्र विनाद, ३५ चलच्चित्र विनोद आणि ३६ स्तव विनोद. असे विनोदाचे छत्तीस प्रकार पूर्वकाळीं असत. (वस्तुराजकोश)

छत्तीस यक्षिणी — १ त्रिचित्रा, २ विभ्रमा, ३ हर्षा, ४ मीरणा, ५ जनरजिका, ६ विशाला ७ मदना, ८ काल्परणी, ९ महामया, १० माहेंद्री, ११ शशिनी, १२ शंडिका, १३ स्मशाना, १४ कन्याक्षिणी, १५ मेखला, १६ विकला, १७ लक्ष्मी, १८ मानिनी, १९ शतपत्रिका, २० मुलोचना, २१ सौभाग्या, २२ कपिला, २३ विलसिनी, २४ गेटिका यक्षिणी, २५ कानेश्वरी, २६ सुवर्णसुरसुंदरा, २७ मनोहरा, २८ प्रमोदा, २९ रागिणी, ३० नखकेशिका, ३१ पाशनी, ३२ भागिनी, ३३ स्वणावती, ३४ देवरातमिया, ३५ कर्णपिशाच व ३६ करकणी. (मनशास्त्र)

छत्तीस रागिण्या (संगीत) — जनमनरजनास योग्य होतो असा स्वरसमुदाय याला राग म्हणतात अस मुमारे दाडशेधर राग हेही प्रचारात आहेत. पण मुख्य पुरुष राग सहा व त्याच्या प्रत्येकी सहा भार्या म्हणजे छत्तीस रागिण्या होत कोणी कोणी पाचच मानतात. राग, रागिण्या व पुत्रराग यांमज्जात ऐकमत्य नाही. निरनिराळे ग्रंथकार नावे व संख्या

निरनिरालीं देतात. राग हे भगवान् शम्भुराज्या शरीरापाखून व रागिण्या मत्तनापाखून उत्पन्न झाल्या अशी कथा आहे.

राग

रागिण्या

- १ श्रीराग — १ गौरा, २ कोलाहली, ३ धीरा, ४ द्राविडी, ५ माल-
कौशिकी व ६ गांधारा.
- २ वसंत — १ आशोला, २ कोशिकी, ३ चरमजिरी, ४ गडगिरी,
५ देवशास्त्र व ६ रामगिरी.
- ३ पंचम — १ त्रिगुणा, २ स्वमतीया, ३ आदिरी, ४ कुकुमा, ५ वैराटी
व ६ धामवेरी,
- ४ भैरव — १ मरवी, २ गुडरी, ३ भापा, ४ बेलागुली, ५ कर्णाफी
व ६ रत्नहारा
- ५ मेघ क्रिचा मेघमल्हार — १ बगाली, २ मधुरा, ३ दामोदा, ४
अभिनारिका, ५ देवगिरा व ६ देवाली.
- ६ नरनारायण — १ श्रोत्री, २ माडवा, ३ नरा, ४ दुबी, ५ मल्हारी
व ६ विजु मल्हारा.

तेण चाही राग छत्तीस भायां । चौसष्टी मूळना दाखूनया ।

अनेक उपरागाचिया क्रिया । बाबल्या तेव्हा रिखत ॥ (ह वि २७-११९)

(स्वद-नागरजड अ २७४)

छत्तीस लक्षणें (काव्यान्वी) — १ विभूषण, २ अक्षरसंघात, ३
शामा, ४ अमिमान, ५ गुणकीर्तन, ६ प्रोत्साहन, ७ उदाहरण, ८ निरुक्त,
९ गुणानुवाद, १० अतिशय ११ हेतु, १२ सारूप्य, १३ मिथ्या व्यवसाय,
१४ सिद्धि, १५ पदोच्चय, १६ आनंद, १७ मनोरथ, १८ आख्यान,
१९ याशा, २० प्रतिषेध, २१ पृच्छा, २२ दृष्टांत, २३ निर्भासन, २४
संशय, २५ आशी, २६ प्रियोक्ति, २७ कपट, २८ क्षमा २९ प्राप्ति,
३० पक्षात्ताप, ३१ अनुवृत्ति, ३२ उपपत्ति, ३३ युक्ति, ३४ काय, ३५
अनुनीति आणि ३६ परिदेवना. “ काव्यत्रया षट् निशङ्कशान्विता ”

(म. ना १६-४२)

छत्तीस व्यंजन — क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, म्, मू, य, र, ल, व, श्, ष, झ, क्ष, ज्ञ ही छत्तास व्यञ्जन होत

३७

सदतीस छंद (छंद शास्त्र) — १ आद्यां, २ गीति, ३ उपगीति, ४ अश्रपत्ति, ५ शशिददना, ६ मदलेखा, ७ अनुष्टुप्, ८ विष्णुमाला, ९ माणनन, १० प्रमाणिका, ११ चपकमाला, १२ मणिमध, १३ हसी, १४ शालिनी, १५ दोषक, १६ इद्रवज्रा, १७ उपद्रवज्रा, १८ उपजाति, १९ रथादता, २० स्वागता, २१ वैश्वदेवी, २२ तोष्क, २३ भुजगप्रयात, २४ कृताविलंबित, २५ हरिणीपन्ना, २६ वशस्थ, २७ इद्रवशा, २८ प्रभावती, २९ ग्रहपणी, ३० वसंततिलका, ३१ मालिनी, ३२ हरिणी, ३३ शिखरिणी, ३४ पृष्ठी, ३५ मदानाता, ३६ श्यादूलविनीडित व ३७ सुगंधरा (पितृनाम)

सदतीस तत्त्वे — छत्तीस तत्त्वांचे शरीर (छत्तीस तत्त्वे शैव सिद्धान्त पाह्या) आणि १ हे त्या परीकडील अलीनिक पुरुष-परमेश्वर (इश्वरत्व) मिळून सदतीस तत्त्वे होतात “ तू धमाचा खेळावा । अनादिसिद्ध तू निव्य नवा । जाणें मी सदतिसावा । पुरुष विश्वेश त ॥ (ज्ञ ११-३०९)

३८

अडतीस प्रधानमते श्रीशंकराचार्यसहित — १ शाक्तमत, २ लक्ष्मामत, ३ वादेवतामत, ४ शैवमत, ५ वैष्णवमत, ६ अग्निउपासक ७ सौरमत, ८ द्वैतमत, ९ शिवमतैकदेशिकमत, १० भागवतमत, ११ पाचरात्रमत, १२ कापालिक, १३ हरिष्यमत, १४ महागणपती शक्तिमत, १५ वामाचारमत, १६ चावाकमत, १७ शयणक वेन, १८ बौद्धमत, १९ मत्हारीमत, २० लवध कुमेनमत, २१ कुवरमत, २२ इद्रमत, २३ याम्यमत, २४ अरुणमत,

२५ सारयमत, २६ कपिलमत, २७ लोकमधमत, २८ मीमांसक, २९ वैशेषिक, ३० नैयायिक, ३१ माध्यमिक, ३२ सौनातिक, ३३ वेमापिक, ३४ योगाचारविज्ञानमत, ३५ भैरवमत, ३६ भूतवेतालमत, ३७ गरुडमत आणि ३८ कर्ममत. “या अवघ्या मत्तासी खडिले । वैदिकमत्ता प्रस्थापिलें । अर्द्धत मत्तानुयायी वेल । बहुतेकास.” (श्रीशंकराचार्य च. अ. ३२)

४०

चाळीस प्रकारचा काळा बाजार^१ — १ अगोदरची रकम मागून माडणे, २ काहीं काळानें वसूल करावयाचा तो आजच माडून टाकणे, ३ वसूल होण्यासारखा असून न करणे, ४ वसूल करावयास नको त करणे, ५ झालेला वसूल न माडणे, ६ झालेला वसूल न दाखविणे, ७ थोडा असेल तो पुष्कळ दाखविणे, ८ पुष्कळ असेल तो थोडा दाखविणे, ९ एका सदरा खालील वसूल भरल्या सदरात दाखविणे, १० एकाकडून आलेला दुसऱ्याचे नावावर दाखविणे, ११ देणें ते न देणे, १२ द्यावयास नको तें देणे, १३ जेव्हा द्यावयास पाहिजे तेव्हा न देणे, १४ जेव्हा द्यावयास नको असते तेव्हा देणे, १५ थोडें देऊन पुष्कळ दिल असे दाखविणे, १६ पुष्कळ देऊन थोडें दाखविणे, १७ एक वस्तूऐवजी दुसरीच देणे, १८ एकाचें दुसऱ्यास देणे, १९ भरणा न करणे, २० भरणा न करता केला असे दाखविणे, २१ किंमत आली नाही असा कच्चा माल नोंदून टाकणे, २२ वसूल झालेली नाद न करणे, २३ ठोक वसूल होण्यासारखा हप्त्यानें वसूल करणे, २४ हप्त्यानें द्यावयाचें ते एकदम वसूल करणे, २५ हलकी वस्तु देऊन मारी किमतीची घेणे, २६ मारी किंमत देऊन हलकी वस्तु घेणे, २७ किमती वाढविणे, २८ किमती उतरविणे, २९ दिवस वाढविणे, ३० दिवस कमी करणे, ३१ वर्ष व वर्षातील महिने यातील मेळ घालून टाकणे, ३२ महिना व महिन्यातील दिवस यातील मेळ नाहीसा करणे, ३३ गैरहजर मनुष्याची मजुरी काढून घेणे, ३४ उत्पन्नाचे सदरात विरोध दाखविणे,

३७ धर्माश्रयान् एवादी, ३६ तयार शोभत्या कामात लडाडी धरणे, ३७ रषम अथवा मान या एवादी, ३८ सोन्याम्या एवादी, ३९ शरल्ली देताना मर्यादित, ४० दण्डमात्रा पसर्गित. अने चालीस प्रसर्गिते पात्रा यावर कीटित्य अर्थशास्त्रात नमूद आहेत.

(कीटित्य अर्थशास्त्र अधि. २ अ. २९)

४९

एकेचाळीस अश्व — १ ब्रह्माश्व, २ वैष्णव, ३ रीद्र, ४ आग्नेय, ५ वायव्य, ६ नैऋत्य, ७ दान्य, ८ जीवैर, ९ वारण, १० वायव्य, ११ सीम्य, १२ रीद्र, १३ पावत, १४ चत, १५ वज्र, १६ पाश, १७ सर्व, १८ गान्धर्व, १९ स्वापन, २० मीत, २१ पात्रुरत, २२ ऐश्वर्य, २३ लज्ज, २४ पाश, २५ भाष्ट, २६ ननं, २७ अम्बररोधन, २८ आदित्य, २९ रीयत, ३० मानव, ३१ अश्विस्तर्जन, ३२ भीम, ३३ जुम्भ, (जान्या आणवणारे), ३४ रोधन, ३५ रीपण, ३६ पञ्च, ३७ रात्र, ३८ मोहन, ३९ फालात्र, ४० दानवास्त्र आणि ४१ ब्रह्मशिरस्. परंपरांमते श्रीशिवपुत्र अशी एकेचाळीस अश्वे संपादन केली होती. अशी कथा आहे. (विष्णुधर्म १-५०)

४४

चव्वेचाळीस शुद्धरोग — १ पुत्रकुल्या, २ वफवातापायून उद्धवलेली पुळी, ३ वच्छिका (पाच किंवा सहा पुत्र्या एकाच ठिकाणी उत्पन्न झालेल्या), ४ वारळ, ५ इद्रविडा, ६ गर्दभिका, ७ पापाणगर्दभ, ८ पनसिका, ९ जल्यदम, १० मन्मकावर उत्पन्न हाणारा पुळी, ११ कायमाजरा, १२ गवमाला, १३ काळपुळी, १४ न्युरडे, १५ कुनार (अथ नखुरडे), १६ अनुशयी (पायावर येणारा पुळी), १७ निद्रारिका, १८ शर्करा, १९ शर्करातुंड, २० पायाच्या तळव्याना भेगा

पण्णे, २३ कुरूप, २४ घाट, २५ टण्डल, २६ दादणक, २७ गगडे,
२८ पण्ति, २९ ताग्यपीटिका, ३० पमिनी कण, ३१ ज्जु मणी,
३२ मय, ३३ तीळ, ३४ न्यच्छ (सावळे अथवा पादरे हात), ३५ वाग,
३६ नाटिका ३७ परिवर्तिका, ३८ अवराटिका, ३९ निव्वप्रभाश,
४० सनिव्वगुद, ४१ अट्ठिपूतन ४२ कृपण कच्छ, ४३ गुदभग आणि
४४ डम्बर दाट (मावसानदान)

४९

एकुणपन्नास ताना (संगीत शास्त्र) — १ अमिष्टोम, २ अत्यमि
ष्टोम, ३ वानपेय, ४ पाडशी, ५ पुडरोक, ६ अश्वमेव, ७ रास्य,
८ अश्वनात, ९ रथनात, १० विष्णुनात, ११ स्यनात, १२ गजनात,
१३ जलमिन, १४ नागपन, १५ त्रयष्टकृत, १६ वासुसीयण, १७ गोसय,
१८ महामत, १९ विश्वजित्, २० त्रक्षयश्, २१ प्राज्ञपत्य, २२ चातुमास्य,
२३ नहा, २४ शम्भ, २५ उम्भ, २६ चातुयक, २७ सीनामणि,
२८ चिना, २९ ईडा, ३० पुरुषमेध, ३१ स्येन, ३२ वत्र, ३३ ईपु,
३४ अगिरा, ३५ क, ३६ सौभाग्यकृत, ३७ पारारि, ३८ शानिकृत,
३९ प्राष्टकृत, ४० वैनतेय, ४१ उच्चात्नी, ४२ वशीकरण, ४३ ज्यातिग्राम,
४४ दश, ४५ नादी, ४६ पौर्णिमासी, ४७ अश्वप्रतिग्रह, ४८ रात्रि व
४९ सौरम. (सुरतरणिणी)

ताना एकानपन्नासदित्येतत् स्वरमल्लम् (बृहन्नारदाय पृवरसट ५० ३१)

एकुणपन्नास दोष मंत्रसवर्धी — १ छिन्न, २ रुद्ध, ३ शक्तिहीन,
४ पराङ्मुख, ५ वणहीन, ६ नेत्रहीन, ७ कालित, ८ स्तम्भित, ९ दग्ध
१० जन्त, ११ मीन, १२ मलिन, १३ निरच्छत, १४ भेदित, १५ सुप्त,
१६ मन्त्रामत्त, १७ मूर्च्छित, १८ हतवीर्य, १९ आत, २० प्रखल, २१
वालक, २२ कुमार, २३ युता, २४ प्रौढ, २५ वृद्ध, २६ निबिडक, २७
निर्वाज, २८ छिद्धिहीन, २९ मद, ३० कूट, ३१ निरशक, ३२ सत्त्वहीन,
३३ ऋकर, ३४ बीजहीन, ३५ धूमिन, ३६ आलिंगित, ३७ मोहित, ३८

पुषातं, ३९ अतिदीप्त, ४० अगर्हीन, ४१ अतिमुद्ध, ४२ अतिनूर, ४३ मीटि (लपेटि), ४४ प्रगलमानस, ४५ त्यानभ्रष्ट, ४६ रिक्त, ४७ अतिवृद्ध, ४८ अतिनि स्नेह आणि ४९ पीटित. (तत्त्व-निष्ठ-विषय)

एकुणपन्नास मरुत संज्ञाक देवता — १ प्राण, २ अमान, ३ व्यान, ४ उदान, ५ समान, ६ नाग, ७ कृष्ण, ८ कर्म, ९ देवदत्त, १० धनज्य, ११ प्रवह, १२ विरह, १३ शत्रु, १४ सवह, १५ परिवह, १६ उदह, १७ जावह, १८ शुद्ध, १९ फल, २० प्रावह, २१ शाय, २२ अनिल, २३ अनल, २४ प्रतिम, २५ कुमुद, २६ कान, २७ शिपि, २८ श्वेत, २९ रत्त, ३० कृष्ण, ३१ जित, ३२ अजित, ३३ जहाद्योत, ३४ कर्तु, ३५ सिद्ध, ३६ पिग, ३७ शुचि, ३८ सौम्य, ३९ काम्य, ४० मात, ४१ हनु, ४२ कान, ४३ मङ्ग, ४४ भीम, ४५ करि, ४६ सवर्ण, ४७ जड, ४८ अतिजड व ४९ सतत (भीतत्त्वनिधि)

५०

पन्नासगुणी औषधी तांबूल (विडा) — १ निड्याची पाने, २ सुपारी, ३ चुना, ४ कात, ५ काजू, ६ जायफळ, ७ पत्री, ८ खवग, ९ बेलदोडे, १० कफोल, ११ रिस्ते, १२ अक्रोड, १३ बदाम, १४ खोर्ने, १५ केशर, १६ कस्तुरी, १७ सारीक, १८ वेदाणा, १९ लडीसाखर, २० ज्येष्ठमध, २१ गुलाबकळी, २२ पुदीना, २३ दालचिनी, २४ पाटन्या-गुनेची पाने, २५ जिरे, २६ शहाजिरे, २७ सुठ, २८ तमालपत्र, २९ दगडफूल, ३० भुईमूग, ३१ मध, ३२ मनुका, ३३ आवा, ३४ पाच ३५ चदन, ३६ छीना, ३७ वज्रुल, ३८ चाळा, ३९ तळलेला डिंक, ४० अहाळीव, ४१ कोरटे, (कारळे) ४२ तीळ, ४३ लवंग, ४४ मोहरी, ४५ मेथी, ४६ धणे, ४७ कापूर, ४८ जर्दाळू, ४९ जर्दाळू वी व ५० चारोळी. हा विडा चाळतिणीस तसेच अजीर्ण व पोटदुखी यावर गुणकारी आहे.

पन्नास-प्राचीन भारतीय क्रीडा — १ कृत्रिम वृषभक्रीडा, २ निल-यन क्रीडा, ३ मर्कटोत्खनन क्रीडा, ४ शिक्यादि-प्रोषण क्रीडा, ५ अहमह

मित्रा-स्वर्ग नीडा, ६ भामण नीडा, ७ गर्नादिलधन नीडा, ८ निलवादि प्रशेषण नीडा, ९ अस्वर्ग्यत्व नीडा, १० नेत्ररूप नीडा, ११ स्वेदाश्लेष नीडा, १२ रूप नीडा, १३ हरिणा नीडनक, १४ बाह्य-बाह्य नीडा, १५ देव-दैत्य नीडा, १६ जन्नीडा, १७ कन्दुक नीडा, १८ वनमोहन नीडा, १९ रासनीडा, २० छालिक्य नीडा, २१ निमुद्र नीडा, २२ नृत्य नीडा, २३ अउनीडा, २४ मृगयानीडा, २५ पक्षिगत नीडा, २६ मत्स्यनीडा, २७ चतु-रंग नीडा, २८ शालभजिका नीडा, २९ लोढाह नीडा, ३० वीटा नीडा, ३१ कनकशृंगकोण नीडा, ३२ विवाह नीडा, ३३ हल्लीश नीडा, ३४ गानमूर्दन नीडा, ३५ नौनीडा, ३६ ज्यस्तभनीडा, (ज्यस्तभ विद्या दुर्योधनाला अधगत होती,) ३७ वनविहार नीडा, ३८ नामल्ल मृगयादि नीडा, ३९ ददुरप्लाय नीडा, ४० नान्यनीडा, ४१ अलात चक्रनीडा, ४२ गदा नीडा, ४३ अशोक-पादप्रहार नीडा, ४४ चित्रनीडा, ४५ बाध्यविनोद नीडा, ४६ बाजि-बाह्य नीडा, ४७ करिबाह्य नीडा, ४८ मृगबाह्य नीडा, ४९ गोपनीडा, आणि ५० घटनीडा. या प्रसुत पन्नास प्रकारच्या नीडा प्राचीन काली भारतात प्रचलित होत्या. (कल्याण-हिंदु स. अक)

५१

एकावन्न ग्रंथ भेद (तत्त्वज्ञान विषयक) — ८ निगम ग्रंथ, ४ वेद, ५ आगम ग्रंथ, ६ शास्त्र, १४ विद्या व १८ पुराणे मिळून एकावन्न ग्रंथ प्रकार होत. (दर्शन प्रकाश)

एकावन्न शक्तिपीठे — १ हिंगुला, २ शंकरार, ३ सुगन्धा, ४ काश्मीर, ५ ज्वालामुखी, ६ जलधर, ७ वैद्यनाथ, ८ नेपाळ, ९ मानस, १० विरजा-क्षेत्र-(उत्कल), ११ गडकी, १२ कडुला, १३ हरिमिद्धि (उज्जयिनी), १४ त्रिपुरा, १५ चहल, १६ निख्रोता, १७ कामगिरी, १८ प्रयाग, १९ जयन्ती, २० युगाद्या, २१ कालीपीठ, २२ विराट, २३ विशालाशी-(वाराणसी), २४ कन्याश्रम, २५ कुरुक्षेत्र, २६ मणिवध, २७ श्रीशैल, २८ कामाक्षी-(काजी वरम्), २९ कात्माधव, ३० शोणदेश, ३१ रामगिरि, ३२ वृंदावन, ३३

शुचि, ३४ पंचसागर, ३५ करतोया तट, ३६ श्रीमंथ, ३७ विमाप, ३८ प्रमास, ३९ भैरव पर्वत, ४० जनस्थल, ४१ सर्वशैल, ४२ गोदावरी तीर, ४३ रत्नावली, ४४ मिथिला, ४५ नलहाटी, ४६ कर्णाट, ४७ वेकेश्वर, ४८ यशोर, ४९ अट्टहास, ५० नदिपूर, व ५१ लना. मारतांतील हीं एकावन्न शक्ति पीठें आहेत. (कल्याण शक्ति अंक)

कोणी कोणी ही सख्या ५२ मानतात. ५२ वें मराठवाड्यांतील तुळजापूर होय. असा उल्लेख ऐसे अवधरी या ग्रंथात आहे. (Ayeen Akbery पृ. ३९६).

एकावन्न सिद्ध क्षेत्रे — १ कुंभक्षेत्र, २ बदरिकाश्रम, ३ नारायण क्षेत्र (बदरिकाश्रम), ४ गया, ५ पुरुषोत्तमक्षेत्र (जगन्नाथपुरी), ६ वाराणसी, ७ वाराणक्षेत्र, ८ पुष्कर, ९ नेमिपारण्य, १० प्रभासक्षेत्र, ११ प्रयाग, १२ शंकरक्षेत्र (सोरों), १३ पुलहाश्रम (मुक्तिनाथ), १४ कुण्डाम्नक्षेत्र (हृदिकेश), १५ द्वारका, १६ मयुरा, १७ केदारक्षेत्र, १८ पंपाक्षेत्र (होतपेठ), १९ त्रिदुसर (विठ्ठपूर), २० तृणविदुवन, २१ दशपुर (मंदसोर), २२ गंगा-सागरसंगम, २३ तेजोवन, २४ विशालमूर्त्य (विशालारूढण), २५ लज्जविनी, २६ वेंडक (नाशिक), २७ मानस (मानससरोवर), २८ नदा (नदापर्वत), २९ सीताश्रम (विठ्ठर), ३० कोकानुग, ३१ मंदार (मागलपूर), ३२ महेन्द्र (मज्जर), ३३ कश्यप, ३४ शालग्रामक्षेत्र (दामोदरकुंड), ३५ गोविंजमण, ३६ सहाद्रि, ३७ पाण्ड्य, ३८ चित्रकूट, ३९ गंधमादन (रामेश्वर), ४० हरिद्वार, ४१ वृंदावन, ४२ हस्तिनापुर, ४३ लोहागुल (लोहागल), ४४ देवशाल, ४५ कुमारिक्षेत्र (कुमारस्वामी), ४६ देवदावन (आसाम), ४७ लिगसोट, ४८ अयोध्या, ४९ कुडिन, ५० त्रिकूट व ५१ माहिष्मती (कल्याण तीर्थांक)

५२

धावन्न अक्षरांचे चार वर्ण — २१ स्वर (अ आ इत्यादि) आणि क ख ग घ ङ, — हे विप्रवर्ण.

१० — च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण, हे क्षत्रिय वर्ण.

१० — त थ द ध न प फ ब भ म, हे वैश्य वर्ण.

११ — य र ल व श ष स ह ळ क्ष ण, हे शूद्र वर्ण.

अश्वर्गोऽभवत् विप्रे । ऋतुवर्गस्यश्रियाः ॥

तनवर्गोऽभवत् वैश्ये । यशवर्गेण शूद्रजाः ॥ (दु. श. को.)

घावन्न अक्षरांचे रंग — अ आदि सोळा स्वर आणि श ष ह ळ क्ष प फ ब भ म, हे गौरवर्ण. क र ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न हे कृष्णवर्ण. जोड अक्षरे तितरी मिश्र रंगाची

अथ गौरवर्णानि । कचटत् कृष्णमेव च ॥

मिश्रितः शूद्रवर्णानि । वर्णस्तुत्रिविधः स्मृतः ॥

घावन्न विसुद्धं (श्रेष्ठत्वाच्च निदर्शकं चिह्नं) — १ शिरताज, २ मायताजना, ३ माहे मरातन, ४ गंड मैरी, ५ शादूल, ६ चवरी, ७ धंदा, ८ चग, ९ पझ, १० समला, ११ गडी, १२ नागवंद, १३ कमाल, १४ बाकी, १५ बरफ, १६ रणजोड, १७ तोडा, १८ शेरा, १९ मंफण, २० तुरा, २१ कळगी, २२ मेघडर, २३ सूर्य, २४ पान, २५ हुमा, २६ अंकुश, २७ निशूल, २८ पांडा, २९ फरश, ३० वानामोरचेळ, ३१ बल्लभ, ३२ लगर, ३३ सैनी, ३४ शिंगी, ३५ नाडी, ३६ नागज्योति, ३७ मोर, ३८ सुगुट, ३९ हालरवाक, ४० लगोट, ४१ शेंदुर, ४२ कोरडा, ४३ गुरज, ४४ शर, ४५ चक्र, ४६ पझ, ४७ गदा, ४८ सडका, ४९ मेल, ५० मोगरी, ५१ पंचरंगी आणि ५२ निशाण, (विद्या, कला, शौर्य वगैरे गुणात पूर्वकालात श्रेष्ठत्व दर्शक चिह्ने मानिली होती.)

उद्गानीं त्रिरिदे बाधोन । तुमरापुढें केलें गायन । (ए. मा. ५-८२).

घावन्न मातृका — ओंकारापूर्वी अ उ म या तीन माया वरील त्रिदु ही अर्धमाया मिळून साडे तीन माया व त्यापासून पुढें घावन्न मातृका (अक्षरे) ओंकार आणि स्वर व व्यंजनें मिळून ५२ मुळाक्षरे. (१६ स्वर सोळाचे अक्षी व ३६ व्यंजनें छत्तीसचे अक्षी पहा)

५५

पंचावन्न रस — १ काव्याचे, ८ योगशास्त्र, ९ भक्तिरस, ६ विषयाचे (१ पुष्प, २ गंध, ३ स्त्री. ४ शय्या, ५ वस्त्र व ६ अलंकार), १८ विद्याचें व ५ मंत्राचे अशा एकदर पंचावन्न रसांची गणना प्राचीनांना केली आहे.

काव्यशास्त्र नवरसां योगे ज्ञाष्टौ रसाः स्मृताः

भक्तियोगे नवरसाः ऋजवो विषये स्मृताः ।

अष्टादश प्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्तिता.

पञ्चमद्या रसा देवि पञ्चपञ्चाशदेव वे ॥ (सु.)

५६

छपन्न कोश ग्रंथ (संस्कृत) — १ अमर, २ मेदिनी, ३ हलायुध, ४ त्रिकाडशेप, ५ हलावली, ६ वैजयंती, ७ एकाक्षरी, ८ हेमचंद्र, ९ उत्पलचंद्र, १० नानार्थव्यनिमजरी, ११ विश्वप्रकाश, १२ बाग्य, १३ माधव, १४ वाचस्पति, १५ घर्म, १६ तारपाल, १७ विश्वरूप, १८ विष्णु, १९ आदित्य, २० कात्यायन, २१ घामन, २२ चंद्रगोमि, २३ शुभाक, २४ गोवर्धन, २५ रमसपाल, २६ रत्नमाला, २७ गंगाधर, २८ जय, २९ अमरदत्त, ३० हर, ३१ रतिदेव, ३२ चोपालित, ३३ शाश्वत, ३४ वररुचि, ३५ भागुरि, ३६ नाममाला, ३७ ससारावर्त, ३८ शब्दार्णव, ३९ उत्तलिनी, ४० राजकोश, ४१ अजयपाल, ४२ अनेकरत्न, ४३ भारत माला, ४४ भावप्रकाश, ४५ मानदीक्षित, ४६ मूर्तिप्रयोग, ४७ पदार्थकामुदि, ४८ नाना रत्नमाला, ४९ सिद्धात्मकामुदि, ५० शब्दसुदर्भ सिंधु, ५१ शब्द रत्नावली, ५२ धरणी, ५३ रत्नमाला, ५४ अनादि, ५५ भारतमाला आणि ५६ व्याडि (दु. शु. को.)

छपन्न देश (प्राचीन) — (अ) १ कोसल, २ कुरु, ३ पांचाल, ४ द्रुसेन, ५ जगल, ६ आर्यावर्त, ७ यामुन, ८ माथुर, ९ मत्स्य, १० सारस्वत, ११

मरुधन्व, १२ गुर्जर, १६ आभीर, १४ मागध, १७ सौवीर, १६ आनर्त, १७ मलय, १८ विदर्भ, १९ वीरक, २० कान्यकुब्ज, २१ सुराष्ट्र, २२ पाटु देश, २३ विदेह, २४ कुशावर्त, २५ कोक, २६ चैक, २७ सिंधु, २८ सौराष्ट्र, २९ मैथिल, ३० कैकेय, ३१ द्रिकूटक, ३२ शाल्व, ३३ कर्नाटक, ३४ आवत्य, ३५ निपथ, ३६ पौंड्र, ३७ मद्र, ३८ वग, ३९ अग, ४० कलिंग, ४१ कारुष, ४२ सूत्र्य, ४३ आभ्र, ४४ निगर्त, ४५ द्राविड, ४६ मालव, ४७ केरळ, ४८ वीरळ, ४९ उशीर, ५० कुतल, ५१ कांबोज, ५२ मोज, ५३ कक, ५४ मधु, ५५ महाराष्ट्र आणि ५६ अर्ण. असे प्राचीन शास्त्री भारतात छपन्न प्रदेश होते. (आ) १ अग, २ अरुण, ३ अवति, ४ आदिर ५ इलाह (लान), ६ आदिय, ७ करुष, ८ कलिंग, ९ कनड, १० कनाड, ११ काश, १२ काश्मीर, १३ कथार, १४ कनोज, १५ फिहार, १६ कुर्कु, १७ कूडप, १८ कुतल, १९ कुव, २० कुलिंद, २१ कू (गुर्जर) न्वर, २२ कैकेय, २३ केरळ, २४ कागन (काकण) २५ कोह (काळवण), २६ कोसल, २७ शक, २८ शवर, २९ शाल्व, ३० सिंग (ह?) ल, ३१ सिंधु, ३२ शीन (सेन?) ३३ शूरसेन, ३४ शोल (चोल), ३५ शोनक, ३६ दिराविड (द्रविड), ३७ तुलुय, ३८ तगन, ३९ निदद, (निपाद?) ४० नेपाल, ४१ पण्यर, ४२ पल्लव, ४३ पांचाल, ४४ पाण्ड्य, ४५ पुलिंद, ४६ पोड (पौण्ड्र?) ४७ मागध, ४८ मत्स्य, ४९ मराठ, ५० मलयाळ, ५१ मालव, ५२ यवन, ५३ युगन्द, ५४ वग, ५५ वडगाल (गाल) आणि ५६ विदर्भ (इडियन अल्लिकवरी म. शा. को. लि. १३)

छपन्न भाषा — १ अग, २ वग, ३ कलिंग, ४ कांबोज, ५ काश्मीर, ६ सौवीर, ७ सौराष्ट्र, ८ मागध, ९ मालव, १० महाराष्ट्र, ११ नेपाल, १२ केरळ, १३ चोल, १४ पांचाल, १५ गौड, १६ महाळ, १७ सिहल, १८ वटय, १९ द्रविड, २० कर्नाटक, २१ मरहट, २२ पानाट, २३ पाड्य, २४ पुलिंद, २५ आभ्र, २६ कनोज, २७ यावन, २८ जलाध, २९ शलम, ३० सिंधु, ३१ अवती, ३२ कन्नड, ३३ हूण, ३४ दाशार्ण, ३५ मोडकोट, ३६ गांधार, ३७ विदर्भ, ३८ वाल्हिक, ३९ गज्जर, ४० उर्जर, ४१ कैकेय, ४२ कोशल, ४३ कुतल, ४४ शूरसेन, ४५ टकण, ४६ कोकण, ४७ मत्स्य, ४८ मद्र, ४९ सैधव, ५० पाराशर्य, ५१ गुर्जर, ५२ खचर, ५३ भूचन

साठ संज्ञासरे — १ प्रमत्त, २ विमत्त, ३ शुद्ध, ४ प्रमोद, ५ प्रज
पति, ६ अगिरा, ७ श्रीमुख, ८ माव, ९ युग, १० घाता, ११ ईश्वर, १२
बहुधान्य, १३ प्रमाथि, १४ विमत्त, १५ वृत्त, १६ चित्रमानु, १७ तुमानु, १८
तारण, १९ पार्थिव, २० व्यय, २१ सर्वज्ञित्, २२ सर्वधारी, २३ निरोधी,
२४ विवृति, २५ म्वर, २६ नदन, २७ विजय, २८ लय, २९ मन्मथ,
३० दुःख, ३१ हेमलवी, ३२ विलपी, ३३ विष्मरी, ३४ शार्ङ्गरी, ३५
प्लव, ३६ शुभईत्, ३७ शोभन, ३८ नोधी, ३९ विश्वावन्तु, ४० परामन्,
४१ प्लव्वा, ४२ कौलन, ४३ सौम्य, ४४ साधारण, ४५ विरोधज्ञा, ४६
परिधावी, ४७ प्रमाश, ४८ आनन्द, ४९ राजस, ५० नल, ५१ विंगल,
५२ काळकुत्त, ५३ सिद्धाया, ५४ रीड, ५५ दुर्मति, ५६ दुःखि, ५७
रुधिरादारी, ५८ रक्षात्री, ५९ मोघन च ६० क्षय. (ज्योतिष)

६९

एकसष्ट अलंकार (साहित्य शास्त्र) — १ उपमा, २ अनन्वय
३ उपमेयोपमा, ४ उपमेया, ५ समदेह, ६ रूपक, ७ अपहृति, ८ श्लेष,
९ समासोक्ति, १० निदर्शना, ११ अप्रस्तुतप्रशंसा, १२ अतिशयोक्ति, १३
प्रतिबन्धपमा, १४ दृष्टात, १५ दीपक, १६ तुल्ययोगिता, १७ व्यतिरेक,
१८ आक्षेप, १९ निभावना, २० विनोपोक्ति, २१ यथासत्य, २२ अर्थातर-
न्यास, २३ विरोध, २४ स्वभावोक्ति, २५ व्याजलुनि, २६ संहोभि, २७
विनोक्ति, २८ परिशृति, २९ भाविक, ३० काव्यलिङ्ग, ३१ पर्यायात्त, ३२
उदात्त, ३३ समुच्चय, ३४ पर्याय, ३५ अनुमान, ३६ परिकर, ३७
व्याजोक्ति, ३८ परिभाषा, ३९ करणमाला, ४० अन्योन्य, ४१ उत्तर, ४२
स्मरण, ४३ सार, ४४ असंगति, ४५ समाधि, ४६ सम, ४७ दिग्म, ४८
अधिक, ४९ प्रत्यर्थात्त, ५० मीलिन, ५१ एकवर्ती, ५२ स्मरण, ५३
भ्रातिमान्, ५४ प्रतीप, ५५ सामान्य, ५६ विनोप, ५७ तद्गुण, ५८ अद्-
गुण, ५९ व्यापान, ६० समुष्टि, आणि ६१ अंगानिष्कर (काव्यप्रणय)
कार्याच्या मत अलंकाराची संख्या ६८, आहे. (म. म. को.)

६३

त्रेसष्टा आरुढा — यातील सहा व तीन या अकाव्या आकृति एक मेकीरुड ताडें करुन वसलेल्या माणसाप्रमाण त्याच एक्य दगाचर होत म्हणून प्रेमाच अन्निस्व हा अर्थ (मराठी शब्दांच उद्धान्न)

त्रेसष्ट तामिळ शैव-संत — १ सुन्दर, २ नीलकण्ठ, ३ महाधन, ४ मार ५ सन्यास, ६ वीरमिन्द, ७ अमरनीति, ८ दारक, ९ अनपानय, १० एनादिनाथ, ११ नील, १२ कल्याणाय, १३ मानविक्रम, १४ शकुलदाय, १५ गौनाथ, १६ मूर्तिनाथ, १७ स्कंदनाथ, १८ पद्मगति, १९ नद, २० विचारविन्, २१ विचारशमा, २२ रसनाराज, २३ कुलध, २४ त्रिधागूर, २५ धननी, २६ आभूतिचरण, २७ नीलनम्र, २८ नयनदी, २९ शान सनध, ३० कलिकाम, ३१ मूलनाथ, ३२ दडमत्त, ३३ शिवभक्तार्चक, ३४ मारसोमयानी, ३५ शाक्यनाथ, ३६ निरुद्धशादूल, ३७ अग्रभक्त, ३८ धमावन, ३९ गणनाथ, ४० परातक, ४१ सन्यदास, ४२ धमनेतन, ४३ प्रतापसूय, ४४ प्लव ४५ मानधन, ४६ कालनीति, ४७ शक्त, ४८ पञ्चगद, ४९ गणोलव, ५० अत्रिकारी, ५१ अभिराम, ५२ निर्वपा, ५३ मानद, ५४ सिंहांक, ५५ साहसक, ५६ भूतिद, ५७ कीर्तिपत्त, ५८ शूर व्याघ्र, ५९ शमुचित्त, ६० पद्मावती, ६१ कीर्तिरथ, ६२ लोहिताश्व आणि ६३ गीताकर-पेरिया पुराणम् (तमिळ)

त्रेसष्ट शलाका पुरुष — २४ तीर्थकर (२४ थर्वा पाहा,) १२ चक्रवर्ती, १ नऊ नारायण, .९ नऊ प्रतिनारायण आणि ९ बलिभद्र मिळून ६३ शलाका पुरुष होता अस त्रेसष्ट शलाका पुरुष जैन धर्मात होऊन गेले. (म शा को वि. १७)

६४

चोसष्ट कला — (अ) चोदा विद्या आणि चासष्ट कला अशी प्राचीन परंपरा आहे या चोसष्ट कला कोणत्या यासयचा मतेक्य नाही श्रीमद्भागवत गुह्यनीति व वात्स्यायन कामसूत्र वगैरे निरनिषाद्या ग्रंथात निरनिषाद्या याथा

५४ झलुक, ५५ प्राग्जैतिष आणि ५६ कराह मारतात पूर्वी असे छपत्र देश विभाग व त्याची प्रत्येकीं एक माथा अशी ही गणना होती (हसकोश)

छपन मापेचा कडासे गौरव । मवाणवी नाव उमारिली ॥

(नामदेव जमग)

५९

एकूणसाठ दोष मानवतेचे — १ अज्ञान, २ अविद्या, ३ माह, ४ महामोह, ५ कुमति, ६ काम, ७ राति, ८ मोघ, ९ निम्रासा, १० छेम, ११ तृष्णा, १२ दम, १३ माया, १४ दप, १५ ईष्या, १६ असूया, १७ स्तम्भ, १८ अभिनिवेश, १९ दुर्वासना, २० अहंकार, २१ तिरस्कार, २२ मन्सर, २३ मान, २४ शृद्धा, २५ कापण्य, २६ द्रोह, २७ हिंसा, २८ अमय, २९ अतिमान, ३० विषयय, ३१ सगय, ३२ तक, ३३ स्मय, ३४ प्रमाद, ३५ भय, ३६ शोक, ३७ राग, ३८ द्वेष, ३९ शक्ता, ४० निष्ठा दृष्टि, ४१ उत्क्रांता, ४२ आगा, ४३ आलस्य, ४४ मद, ४५ हृष, ४६ पैश्वर्य, ४७ मत्स्य, ४८ परावात्, ४९ रोष, ५० अयाग, ५१ अनान्य, ५२ मृगोय, ५३ अत्याय, ५४ निवृत्ति, ५५ निवृत्ति, ५६ कर्त्ति, ५७ अयम, ५८ ममता, आणि ५९ असम्यग हे दोष माणुसकास बऱ्या मानत आहेत (एतरेय ब्राह्मण-निवृत्त)

६०

साठ अधिकारणें (गीतेची) — १ एतिस पयन, २ दन्य प्रदशन, ३ श्रीकृष्णास शरण, ४ आनप्राधन - स्वधनसाधन, ५ बुद्ध्या, ७ धितप्रज्ञा, ८ कमयाग, ९ नित्यजन, १० लक्ष्मण, ११ शासनसालन, १२ अनुमहार, १३ जमजन, १४ कम-जनन, १५ प्राशुत शान, १६ शान्य याग, १७ शानुक्ता, १८ यागस्य हाणें, १९ समाधि अभ्यास, २० शाश्वत याग, २१ एकग्रता, २२ शरणा, २३ माह त्यागून जनन

साधन, २४ सतत स्मरण, २५ भूत लय—उत्पात, २६ राघवयोदय, २७ ईश्वरी सत्ता, २८ हरिभावना, २९ निष्काम भक्ति, ३० ईशस्मरण, ३१ विभूतिसंक्षेप, ३२ विभूतिवस्तार, ३३ ईश्वरी रूप, ३४ ईश्वरी रूपावलोकन, ३५ क्षमापनस्तोत्र, ३६ रूपविसर्जन, ३७ भक्ततुलना, ३८ सुलभसाधन, ३९ ईश्वरगुणगान, ४० क्षुधाक्षेत्रशोधन, ४१ प्रकृतित्याग, ४२ निर्लिप्त आत्मना, ४३ निगुण ससार, ४४ गुणमुक्तता, ४५ वृष्ट (अश्वत्थ) छेत, ४६ जीनामादशन, ४७ जीवनव्याघ्र, ४८ पुरुषोत्तम, ४९ दोन सपदा, ५० अमुरवर्णन, ५१ शास्त्रीय समयानें नरकद्वार टाळण, ५२ अद्राविभाग, ५३ स्वाभाविक गुण, ५४ आहार यज्ञचारण, ५५ अंतस्सदपण, ५६ त्यागमीमांसा, ५७ कर्मनिर्णय, ५८ त्रिधावृत्ति, ५९ पूर्णसाधना व ६० अनुनम्रेष्ट हा साठ गीतेची अधिकरण अथवा विषय होत

(गीताई अधिकरण माला)

साठ आत्मिक गुण (आदर्श पुरुषाचे) — मर्यादा पुरुषात्तम श्री रामचंद्राचे अर्गी अशी साठ आत्मगुणसंपन्नता होता अस रामायणात वर्णिले आहे (वा रा बाल संग १ पाहा)

साठ पैच मूलांचे — १ हातमुरव, २ बैटक, ३ डका, ४ झडप, ५ खाचा, ६ कसोरा, ७ चनी कसोरा, ८ दुम, ९ दस्ती, १० नागपंच, ११ भुडा, १२ दंतमुरड, १३ नाकळा, १४ नागमुरव, १५ क्षत्रका, १६ टुकान, १७ थाप, १८ घोवीपळाड, १९ हुल्फळ, २० कुत्र्याचीं दाग, २१ मानेची गग, २२ बैटक, २३ मोळी, २४ चाट, २५ तावगली, २६ तरफाड, २७ पाठपंच, २८ उडाव, २९ त्रैटक आतली, ३० गोदी, ३१ गम, ३२ कलावा, ३३ कटिपत्र, ३४ कसर पेक, ३५ थाप, ३६ मागील त्रैटक, ३७ लंगो, ३८ कानसळड, ३९ चितेपळाड, ४० कल्या, ४१ मानदाव, ४२ दाव ४३ दगोरा ४४ गळतोव, ४५ कातरी, ४६ उमाकसोरा, ४७ स्वारा, ४८ वची, ४९ कुदा, ५० कसर ग्राव, ५१ घाणा, ५२ हातचंगव, ५३ गळग्राव, ५४ हरणफास, ५५ अळसागण, ५६ गोनलंग, ५७ लागव, ५८ मारपेच, ५९ दसरग आणि ६० ? (लय—सुक्तिमाला) (दृ श के)

आढळतात. शिवतत्त्वरत्नाकर ग्रंथात या चौसष्ट कलांचा नामनिर्देश असा आहे— १ इतिहास, २ आगम, ३ काव्य, ४ अलंकार, ५ नाट्य, ६ गायकच, ७ कवित्व, ८ कामशास्त्र, ९ दूरोदर (यूत), १० देशभाषालिपि-ज्ञान, ११ लिपिर्गम, १२ वाचन, १३ गणक, १४ व्यवहार, १५ स्वरशास्त्र, १६ व्याकुन, १७ सामुद्रिक, १८ रत्नशास्त्र, १९ गज-अश्वरथ-कोशल, २० महंशास्त्र, २१ सूर्यशास्त्र, २२ भूहृद्दोहद (वागाइत), २३ गंधनाद, २४ धातुवाद, २५ रससनेधी रानिवाद, २६ विल्याद, २७ अग्निसंस्तम्भ, २८ जलसंस्तम्भ, २९ वाचस्तम्भ, ३० वायुसंस्तम्भ, ३१ वर्षाकरण, ३२ आकषेण, ३३ मोहन, ३४ निद्रेषण, ३५ उच्चाटन, ३६ मारण, ३७ कलावचन, ३८ परकायप्रवेश, ३९ पादुकासिद्धि, ४० वाक्सिद्धि, ४१ गुटिकासिद्धि, ४२ ऐन्द्रजालिक, ४३ अज्जन, ४४ परदृष्टिवचन, ४५ स्वरवचन, ४६ मणिभूनिर्गम-जमिनीवर रत्नाची मायाची रचना करणे, ४७ मन आपर्धाची सिद्धि, ४८ चौरर्गम, ४९ चित्रक्रिया, ५० लोहक्रिया, ५१ अम्मक्रिया, ५२ मृत्क्रिया, ५३ दाहक्रिया, ५४ वेणुक्रिया, ५५ चर्मक्रिया, ५६ अन्नक्रिया, ५७ अदृश्यकरण, ५८ दन्तिकरण, ५९ मृगयाविधि, ६० यागिज्य, ६१ पाशु-पात्य, ६२ कृपि, ६३ आसवकर्म आणि ६४ लाव कुक्कुट-मेपादि शुद्धकारक कोशल. (शिवतत्त्वरत्नाकर द्वितीय तरंग). नंतराचिरे ही पारसष्टावां कला होय. यातसायन कामसूत्राच्या आधारे या चौसष्ट कलांचे वर्गीकरण असे आहे—

(आ) वाङ्मयात्मक कला दहा — १ वाचन व पठन, २ शब्दकोशविद्या व पत्ररचना, ३ गूढकायज्ञान, ४ समस्यापूर्ति, ५ न पाहिलेल्या वस्तु व अखरे आढळणे, ६ सामेलिक मापाज्ञान, ७ अनेक भाषाज्ञान, ८ कूट प्रश्न सोडविणे, ९ ताडी कूट प्रश्न सोडविणे, १० नकला करणे, गृह्यकला (गरगुनी धडे) तीन — ११ शिगमकण, १२ धनुष्य नाण घेरे करणे, १३ गव्या तयार करणे, पाकदास्यकला तीन — १४ त्रिविध भोजनप्रकार, १५ त्रिविध पाक्यरचना व १६ त्रिविध पेये; स्नान वेधभूषा घेरे नऊ — १७ चंदनाची उदी, १८ अलंकार घालणे, १९ मुगची द्रव्य तयार करणे, २० फुल्लचे दागिने, २१ पुष्पमाला काढणे, २२ दात वधे गगणे, २३ नेत्र-रचना, २४ शिरोवेष्टनप्रकार व २५ बज्जन करणे; हस्तज्यवसाय-कला नऊ — २६ नकाशा काढणे, २७ चित्रकला, २८ त्रिविध दगळे दागणे,

२९ मूर्तिमला, ३० लाकडावरील गोदकाम, ३१ रागोज्ञ्या, ३२ पुष्पशय्या तयार करणे, ३३ दोन्याची कृत्रिम फुले तयार करणे; ३४ फुलाच्या गाढ्या तयार करणे; करमणुकीच्या कला अकरा — ३५ कारजे तयार करणे, ३६ जादुगिरी, ३७ तर्कमर्म, ३८ कानडे वगैरेची लढत लावणे, ३९ पोषट्याना शिकविणे, ४० विविध रीतींनी एकत्र गोष्ट करणे, ४१ हातचलाखी, ४२ विविध रोळ, ४३ वर्गीकरण निद्या, ४४ विविध धेप धारण करण, ४५ कुचुमाराने शिकविलेला जडू करण; शास्त्रीय कला नऊ — ४६ सोने वगैरेत हिरे वसविणे, ४७ गृहशिल्प, ४८ सोने वगैरे परीक्षा, ४९ विविध धातूच ज्ञान, ५० रत्ने रगविणे, ५१ खाणो कोठे आहेत त ओळखणे, ५२ त्रामरगीचा, ५३ धातूवरील कोरीव काम, ५४ मणि रत्ने वगैरेना भोके पाटणे, संगीत कला चार — ५५ गायन, ५६ वादन, ५७ जलतरंग, ५८ शरीर गाढणे, शारीरिक व्यायाम कला चार — ५९ मुलाचे गेळ, ६० विविधव्यायामाचे ज्ञान, ६१ नृत्य आणि ६२ युद्धकलाचे ज्ञान, नाट्यकला एक — ६३ अभिनय, शिष्टाचारकला एक—६४ विविध शिष्टाचाराचे ज्ञान. (पुरुषार्थ वर्ये १० अक ६) जैन धर्मग्रंथात ७२ कला मानिल्या आहेत. त्या ७२ अकापलाही पहा.

चौसष्ट तंत्रग्रंथ — १ महामायाश्चर, २. योगिनीजालश्चर, ३ तत्त्वश्चरक, ४-११ भैरवाष्टक, १२-१९ बहुरूपाष्टक, २० ज्ञान २१-२८ यमलाष्टक, २९ चंद्रज्ञान, ३० वासुकि, ३१ महासम्मोहन, ३२ महा चंद्रम, ३३ महादेव, ३४ वायु (ल१) ल, ३५ नयोत्तर, ३६ हृद्भेद, ३७ मातृभेद, ३८ गुह्यतंत्र, ३९ कामिक, ४० कालपाद, ४१ कालसार, ४२ कुब्जिकामत, ४३ नयोत्तर, ४४ वीणू (णा) च, ४५ तोत्तल, ४६ तोत्तलोत्तर, ४७ पंचामृत, ४८ रूपभेद, ४९ भूतोद्गमर, ५० कुलसार, ५१ कुलोद्दीप्त, ५२ कुलचूडामणि, ५३ सर्वज्ञानोत्तर, ५४ महापिशामत, ५५ महालक्ष्मीमत, ५६ सिद्धयोगीश्वरमत, ५७ कुरुपिकामत, ५८ रुपिकामत, ५९ सर्ववीरमत, ६० निमलमत, ६१ उत्तम, ६२ आरुणेश, ६३ मोहनेज आणि ६४ विशुद्धेश्वर.

(म. शा. को. वि. १४)

* ३५ नयोत्तर या ऐवजी ३५ वानुलोत्तर असावे (स.म. ज्ञानकोश वि. १४)

चौसष्ट प्राचीन भारतीय लिपि — १ ब्राह्मी लिपि, २ खरोष्ठी, ३ पुष्करसारी, ४ अग, ५ वग, ६ मगध, ७ मागध्य, ८ मनुष्य, ९ अगुलीय, १० शकारी, ११ ब्रह्मवल्ली, १२ द्राविड, १३ कन्नारि, १४ दक्षिण, १५ उग्र, १६ सख्या, १७ अनुलोम, १८ ऊर्ध्वधनु, १९ दरद, २० स्वास्य, २१ चीन, २२ हूण, २३ मध्याक्षरविस्तर, २४ पुष्प, २५ देव, २६ नाग, २७ यक्ष, २८ गधर्व, २९ किन्नर, ३० महोरग, ३१ अमुर, ३२ गरुड, ३३ मृगचक्र, ३४ चक्र, ३५ वायुमरु, ३६ भौमदेव, ३७ अतरिक्षदेव, ३८ उत्तरकुर्वदीप, ३९ अपरगौडादि, ४० पूर्वविदेह, ४१ उत्क्षेप, ४२ निक्षेप, ४४ प्रक्षेप, ४५ सागर, ४६ वज्र, ४७ ऐश्वर्यलेश, ४८ अनुद्रुत, ४९ गालावर्त, ५० गणावर्त, ५१ उत्क्षेपावर्त, ५२ विक्षेपावर्त, ५३ पाद-लिखित, ५४ द्विचरपद सधिलिखित, ५५ दशोत्तरपदलिखित, ५६ अध्या-हरिणी, ५७ सवरुत्सग्रहणी, ५८ विद्यानुलम, ५९ विमिश्रित, ६० ऋषितप-स्त, ६१ धरिणीप्रेक्षणा, ६२ सर्वोपधनिष्यन्द, ६३ सर्वसारसग्रहणी आणि ६४ सर्वभूतकदग्रहणी (ललितलिस्तर अ. १०)

या सर्व लिपी मूळ ब्राह्मी लिपीपासूनच निघाल्या आहेत असे म्हणतात. यानील धरीचर्ची नावे करित आहेत असे पंडित गौरीशंकर ओझा ह आपल्या “ भारतीय प्राचीन लिपिमाला ” ह्या ग्रंथात म्हणतात.

चौसष्ट भैरव — अष्टभैरव हे आठ दिशांचे रक्षक तर त्यांचे आठ गट हे दिवसाच्या आठ प्रहरांचे पहारेकरी होत. ते आठ गट असे —

(१) अस्तिताग — १ अस्तिताग, २ विद्यालक्ष, ३ मार्तण्ड, ४ मोदकप्रिय, ५ स्वच्छन्द, ६ विघ्नसत्पुत्र, ७ खेचर व ८ सचराचर.

(२) रुद्र — १ रुद्र, २ मोहदद्र, ३ जगधर, ४ विश्वरूप, ५ विरूपाक्ष, ६ नानारूपधर, ७ पर किंवा महाकाय व ८ वज्रहस्त

(३) चंड — १ चंड, २ प्रलयानक, ३ भूमिकप, ४ नीलकण्ठ, ५ विष्णु, ६ कुलनाथ, ७ मुडपालव व ८ वायुपाण्डक.

(४) क्रोध — १ क्रोध, २ विंगलेश्वर, ३ अभ्ररूप, ४ घरापाल, ५ कुटिल, ६ मननायक, ७ रुद्र व ८ पितानह.

(५) उन्मत्त — १ वदुक-नायक, २ शंकर, ३ भूत-धेनाळ, ४ त्रिनेत्र, ५ त्रिपुरातक, ६ दरद, ७ पर्यंतनास, व ८ शुभ्रगण.

(६) कापाल — १ कराल, २ शशिभूषण, ३ हलिचर्मोत्तरधर, ४ योगीश, ५ ब्रह्मराक्षस, ६ सयन्त्र, ७ सवदेवेश व ८ सर्वगतद्विस्थित.

(७) भीषण — १ भीषण, २ मयहर, ३ सवश, ४ मालामि, ५ महारात्र, ६ दक्षिण, ७ मुखर व ८ अस्थिर.

\\ (८) सहार — १ सहार, २ अतिरिक्तग, ३ कालामि, ४ प्रियकर, ५ घोरनाद, ६ विशालाक्ष, ७ योगीश व ८ दशसजित (मूर्तिविज्ञान)

चौसष्ट योगिनी (अ) — १ नारायणी, २, गोरी, ३ शाकभरी, ४ भीमा, ५ रक्तदत्तिका, ६ पावती, ७ दुर्गा, ८ मात्स्यायनी, ९ महादेवी, १० चद्रघ्ना, ११ महाविद्या, १२ महातपा, १३ भ्रामरी, १४ सावित्री, १५ ब्रह्मवादिनी, १६ मद्रकाली, १७ विशालाक्षी, १८ रुद्राणी, १९ कृष्ण विंगला, २० अग्निज्वाला, २१ रौद्रमुखी, २२ काटरानि, २३ तपस्विनी, २४ मेघस्वना, २५ सहस्राक्षी, २६ विष्णुप्रिया, २७ जलोदरी, २८ महोदरी, २९ मुक्तकक्षी, ३० घोररूपा, ३१ महाशला, ३२ श्रुति, ३३ स्मृति, ३४ धृति, ३५ वृष्टि, ३६ शुष्टि, ३७ मेधा, ३८ विद्या, ३९ लक्ष्मी, ४० सरस्वती, ४१ अपणा, ४२ अनिका, ४३ योगिनी, ४४ डाकिनी, ४५ शाकिनी, ४६ हारिणी, ४७ हाकिनी, ४८ लक्ष्मिनी, ४९ निदोश्वरी, ५० महाघष्टि, ५१ सर्वमंगला, ५२ लज्जा, ५३ कौशिकी, ५४ ब्रह्माणी, ५५ एन्द्री, ५६ नारसिंही, ५७ वाराही, ५८ चामुडा, ५९ शिवदूती, ६० महामाया, ६१ मातृमा, ६२ कार्तिकी, ६३ विनायकी आणि ६४ कामाक्षी कोठ कोठ निरनिराळ्या नांवे आदळतात (तत्त्व निज विवेक) या चौसष्ट योगिनींच प्राचीन मंदिर नर्मदा व बावन गंगा यांचे संगमस्थानीं वांगरावर भेडाघाजवळ आहे

(आ) १ ब्रह्माणा, २ कौमारी, ३ वाराही, ४ शाकरी, ५ रुद्राणी, ६ ककाली, ७ कराली, ८ महाकाली, ९ काली, १० चामुडा, ११ ज्वाला मुखी, १२ कामाक्षी, १३ कमालिनी, १४ मद्रकाली, १५ दुर्गा, १६ अदिका, १७ हलिना, १८ गौरी, १९ सुमंगला, २० राहिणी, २१ कपिला, २२ मूलक्रा, २३ कुडलिनी, २४ त्रिपुरा, २५ कुक्कुला, २६ भैरवी, २७ मद्रा, २८ चद्रवदना, २९ नारसिंही, ३० निरजना, ३१ हेमकालि, ३२ प्रेतासना, ३३ इयानी, ३४ वैश्वानरी, ३५ वैष्णवी,

३६ दैनायकी, ३७ हरिसिद्धि ३८ सरस्वती, ३९ तामला, ४० गभीरा,
 ४१ शक्तिनी, ४२ पद्मिनी, ४३ चित्रिणी, ४४ वारुणी, ४५ नारायणा,
 ४६ सुनदा, ४७ यममगिनी, ४८ स्यपुनी, ४९ शीतला, ५० वृष्णवाराही,
 ५१ रक्ताक्षी, ५२ कालरात्री, ५३ आकाशी, ४ वष्टना, ५५ विनया,
 ५६ जया, ५७ धूम्रावता, ५८ वागीश्वरी, ५९ काल्यायनी, ६० आग्रहोत्रा,
 ६१ चक्रेश्वरी, ६२ महाविद्या, ६३ इश्वरी आणि ६४ राहेश्वरी गुरुचराज
 (संक्षेप लंरी)

६५

चागदेव पासणी — चागदेव या दार्ढ्यायुषी विद्वान् योग्यानें पागविलेच्या
 पनाग श्रीज्ञानश्वरानी घाडलेल पासट ओयामक अभ्यामशनोपदेशपर
 उत्तर यात पासण्च आया असल्यामुळे त्यास चागदेवपासणी म्हणतात

६८

अडुसण अखिल भारतीय तीर्थक्षेत्रे (अ) — १ गंगाद्वार, २ प्रयाग
 ३ गंगासागरसंगम, ४ वाराणसी ५ कुम्भेश्वर, ६ प्रभास, ७ सोमनाथ, ८
 द्वारका, ९ प्राचीसरस्वती, १० वदार, ११ शम्भुप्राम, १२ नरनारायण
 तीर्थ-वदारकाश्रम, १३ श्वतगण, १४ मायापुरी, १५ नैमिषारण्य, १६ पुष्कर,
 १७ जयाया, १८ चित्रकूट, १९ पैनायकनीय, २० रामगियाश्रम, २१
 कर्चीपुरी, २२ तगम्हा, २३ श्रीशैल, २४ सतुनधरामश्वर, २५ कार्तिनय,
 २६ भृगुमुखा, २७ कामनीय, २८ जमरकाक, २९ उज्जयिनी, ३०
 कुम्भक, ३१ कज्जमक, ३२ कालासर्पि, ३३ कावरी, ३४ चद्रमाग, ३५
 विनाया, ३६ एकप्र, ३७ ब्रह्मय, ३८ मयुर, ३९ शान, ४० जम्बूग,
 ४१ शालग्राम, ४२ कोकाम्बु, ४३ वाराहयन, ४४ माण्डार, ४५ लाहदद,
 ४६ मदार, ४७ कामन्, ४८ पुण्डवनक, ४९ विरज, ५० श्रीपुण्यात्म,

५१ महेन्द्रपर्वत, ५२ गोदावरी, ५३ पयोष्णी ५४ वरदा, ५५ विष्व, ५६ गोष्णी, ५७ माहिष्मती, ५८ कालन्धर, ५९ शुक्लतीर्थ, ६० विरजतीर्थ, ६१ स्वर्णाक्ष ६२ नन्दितीर्थ, ६३ नासिक, ६४ कुण्वेणी, ६५ भीमरथी, ६६ गण्डर्वा, ६७ इरावती आणि ६८ विन्दुसार. (गरुड अ. ८१)

(आ) १ कोकामुख, २ मदरगिरि, ३ करिळद्वीप, ४ प्रभासक्षेत्र, ५ वैकुण्ठक्षेत्र, ६ महेन्द्रपर्वत, ७ ऋषम, ८ द्वारका, ९ पाण्डुसह्य, १० वसुन्ध, ११ बलीवट, १२ चित्रकूट, १३ निमिष (नैमिषारण्य), १४ गोनिष्कमग (गार्हचा गोठा), १५ शालग्रामक्षेत्र, १६ गवमादन, १७ कुब्जागार, १८ गयद्वार, १९ सकलक्षेत्र, २० सायकक्षेत्र, २१ वृंदावन, २२ मथुरा २३ वेदार, २४ वाराणसी, २५ पुष्कर, २६ धृष्टद्युम्नक्षेत्र, २७ कृष्णविंदुवन, २८ सिंधुवागार, २९ कसेर, ३० तैज्यवन, ३१ विश्वासयूप, ३२ महावन, ३३ हलाद्गर, ३४ देवशाला, ३५ दशपुर, ३६ कुन्जक, ३७ वितन्ना, ३८ वाराहक्षेत्र, ३९ देवदारुवन, ४० कावेरी, ४१ प्रयाग, ४२ पयोष्णी, ४३ कुमारतीर्थ, ४४ लोहितक्षेत्र, ४५ उज्जयिनी, ४६ लिङ्गवट, ४७ मद्रा (तुंगमद्रा), ४८ कुम्भक्षेत्र, ४९ मणिमुड ५० अयोध्या, ५१ कुण्डिनक्षेत्र, ५२ भांडारक्षेत्र, ५३ चक्रतीर्थ, ५४ आढ्यक्षेत्र, ५५ शफरक्षेत्र, ५६ मानससरोवर, ५७ दण्डक, ५८ निम्ब, ५९ मेरुपर्वत, ६० पुष्पमद्रा, ६१ केरळ, ६२ विषाशा, ६३ माहिष्मती, ६४ धीराग्नि, ६५ निमलक्षेत्र, ६६ शिवनदी, ६७ गयाक्षेत्र आणि ६८ सर्व-सर्वत्र-वराचर विश्व.

अष्टपटिश्च नामानि कथितानि मया तत्र ।

क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि निरोपत ॥ (वृहत्संह. पु. अ. ६५)

७०

सत्तर महातन्त्रे — शास्त्र म्हणजे सज्जित स्वरूपाचें आणि तन्त्र म्हणजे विस्तृत असे सत्तर महातन्त्र अखल्याचें परिगणन. म. भा. काहीं प्रतीति आढळते. (म. भा. शांति अ. १२२)

सारथ्यसप्तति — उत्तर आया असलेला सारथ्याच्यावरील प्राचीन ग्रंथ

७२

वाह्योत्तर कोठड्या (देहातील) — ४ आधारचर्ची, ६ स्वाधिष्ठानी, १० मणिपुरी, १२ अनुहानी, १६ कग म्हणजे विगुदचक्र, २ अग्निचर्ची, २१ पश्चिममार्गी आणि १ ऊपर (पर्वीकरण)

वाह्योत्तर दिवस राम-रात्रण युद्ध — माघयुद्ध २ पासून चैत्र कृष्ण चतुदशी पर्यंत ८७ दिवसात युद्ध पत्त १५ दिवस १६ हातें म्हणून हे युद्ध एकंदर ७२ दिवस झाले. (गूढाचार्य)

वाह्योत्तर यज्ञप्रश्न* — पाण्डव वनवासाला द्वैतवनाना असताना तृपाहरणासाठी एका सरोवराकडे गेल्यावेळी तेथील जलप्राशन करणार इतक्यात अतः रिशालून यक्षबाणी झाली की, माझ्या प्रश्नाचे उत्तर देइल, त्यानेच हे जल प्राशन करावें असा माझा नियम आहे परंतु प्रश्नानें नकुल, सहदेव, भोजन व भीम या चौघांनीही यज्ञप्रश्नाचे उत्तर न देता जलप्राशन केल्यामुळे ते गतप्राण होऊन पडले शेवटी युधिष्ठिराने या यज्ञाच्या सव प्रश्नांची समपक उत्तरे दिल्यावर ते चौघाही धर्माचे भ्राते जिवंत झाले हा भाग महाभारतात आरण्यक पर्वत आला आहे यक्ष व युधिष्ठिर यांच्यामधील ही प्रश्नोत्तरमालिका आमतत्वाचा निगड करण्यासाठी आरमिली आहे प्रश्न व उत्तर खालील प्रमाणे —

- १ खाला कोण उदित करतो ? — प्रह्लादापासून सूर्याचा उदय होता
- २ त्याचे साहाय्यकर्ते कोण ? — देव हे त्याचे साहाय्यकर्ते
- ३ त्याला अलास काण नतो ? — धर्म
- ४ तो कशाच्या आघाराने असतो ? — सत्याच्या आधाराने

* हे यज्ञप्रश्न मात्राकर प्राच्यविद्या संस्थाधन मदिराच्या मद्याधिन महाभारताच्या आवृत्तीवरून घेतले आहेत आरण्यक पर्वत बरेच पाण्डव अन्य प्रजाति आल्यान त्यामुळे या यज्ञप्रश्नाच्या सारथ्यावर्ता मत्वमद आहेत.

- ५ पुरुष क्शानें श्रोत्रिय होतो ?—वेदाध्ययन केल्याने.
- ६ त्याला ब्रह्मप्राप्ति क्शानें होत ?—तपाने.
- ७ तो साहाय्यवान् क्शानें होतो ?—धैर्याच्या योगाने.
- ८ तो बुद्धिमान् क्शानें होतो ?—बृद्ध आचार्यांच्या सेवेने.
- ९ ब्राह्मणाचे देवत्व कोणते ?—स्वाध्याय.
- १० त्याचे सदाचरण कोणते ?—तपश्चर्या.
- ११ त्याचा मानवी भाव कोणता ?—मरण.
- १२ त्याचे असदाचरण कोणते ?—परनिद्रा.
- १३ क्षत्रियाचे देवत्व कोणते ?—घनुर्विद्या.
- १४ त्याचा परंपरागत धर्म कोणता ?—यज्ञ करणे.
- १५ त्याचा मानवी भाव कोणता ?—युद्धात भय व परायन.
- १६ त्याचे असदाचरण कोणते ?—शरणगताचे रक्षण न करणे.
- १७ यज्ञसंन्यास साम कोणते ?—प्राण.
- १८ तत्समर्था मुख्य यजुर्मन कोणता ?—मन.
- १९ यशाला आधारभूत अंगे एफ काय आहे ?—ऋग्वेद.
- २० कशाशिवाय यज्ञाचे अस्तित्व असू शकत नाही ?—ऋग्वेदाशिवाय.
- २१ सर्व प्रकार तृप्ति करणारामध्ये श्रेष्ठ कोण ?—पर्जन्य.
- २२ पितरांचे सत्कर्ण करणारात उत्तम कोण ?—वीज.
- २३ इहलोकी स्वस्थतेची इच्छा करणाराना साधन काय ?—गाय.
- २४ सततीची इच्छा करणाराना श्रेष्ठ काय ?—पुन.
- २५ कोणता पुरुष जिवन अमृत मृतवत् ?—देवता, अतिथि, सेवक, पितर आणि आत्मा या पाचाना जो वाहोच अर्पण करित नाही तो.
- २६ पृथ्वीपेशा श्रेष्ठ काय ?—माना.
- २७ आकाशपेशा उच्च काय ?—पिता.
- २८ वायूपेशा चंचल काय ?—मन.
- २९ मनुष्याला सर्वात वाढत जणारी गाढ कोणती ?—चिन्ता.
- ३० निद्रांतहि डोंळे मिश्रत नाहीत असा कोण ?—मन्य.
- ३१ उत्पन्न झाले असता हालचाल नसते असे काय ?—अंड.
- ३२ कोणाला हृदय नाही ?—दगडाला.

- ३३ वेगानें वाढतें कोण ?—नदी.
 ३४ प्रनाशाला मित्र कोण ?—सनुदायानें असणें.
 ३५ सज्जनाला घरीं मित्र कोण ?—माया.
 ३६ रोग्याला मित्र कोण ?—औषध.
 ३७ आसन्नमरण झालेल्यास मित्र कोण ?—दान.
 ३८ एकाकी मार्ग क्रमणारा कोण ?—सूर्य.
 ३९ पुनः पुनः जन्म घेणारा कोण ?—चंद्र.
 ४० झोताला औषध कोणतें ?—अग्नि.
 ४१ सर्वांत मोठे उत्पत्तिस्थान कोणतें ?—भूमी.
 ४२ धर्माच्या पर्यवसानाचें मुख्य स्थान कोणतें ?—दक्षता.
 ४३ यशःप्राप्तीचें मुख्य साधन कोणतें ? दान.
 ४४ स्वर्गप्राप्तीचें मुख्य साधन काय ?—सत्य.
 ४५ मुक्ताचें मुख्य निधान कोणतें ?—शील.
 ४६ मनुष्याचा आत्मा कोण ?—पुन.
 ४७ त्याचा दैवानें दिलेला मित्र कोणता ?—भार्या.
 ५० त्याचें जीवन कोणतें ?—परमार्थ.
 ५१ त्याला मुख्य आधार काय आहे ?—दान.
 ५२ द्रव्यप्राप्तीच्या साधनात उत्तम साधन कोणतें ?—दक्षता.
 ५३ उत्तम धन कोणतें ?—विद्याधन.
 ५४ उत्तम लाभ कोणता ?—आरोग्य.
 ५५ श्रेष्ठ मुक्त कोणतें ?—समाधान.
 ५६ इह लोकीं श्रेष्ठ धर्म कोणता ?—आश्रिताचें रक्षण.
 ५७ अशुभ फलदाय होणारा धर्म कोणता ?—वैदिक धर्म.
 ५८ कशाचें नियमन केलें आसता दुःख बरण्याची
 पाळी येत नाही ?—मनःसंयमन.
 ५९ कोणाची सगति केली असता वायां गत नाही ?—सज्जनाची सगति.
 ६० कशाच्या त्यागानें मनुष्य प्रिय होतो ?—वृथा मान.
 ६१ शोक बरण्याचा प्रसंग काय झाल्ल्यानें येत नाही ?—क्रोध.
 ६२ कोणत्या त्यागानें मनुष्य मरतिमान् होतो ?—आशा.

६३ कशाचा त्याग फल्यात तो सुजी होतो ?—लोम

६४ मृत पुरुष कोणता ?—दारद्री

६५ राष्ट्र मृत कशात हात ?—अराजकानें.

६६ मृत श्राद्ध कोणत ?—अधीत ब्राह्मणामावीं

६७ मृत यज्ञ कोणता ?—दक्षिणारहित

६८ कोठून आल पाणी श्रेष्ठ ?—आकाशापासून

६९ अन्न कोणत ?—गोदुग्ध

७० विष कोणतें ?—याचना

७१ श्राद्धाला योग्य काल कोणता ?—स्वाध्यायतत्पर ब्राह्मणाची अनुकूलता.

७२ सव सर्पत्तिमान् असा पुरुष कोणता ?—च्याची कीर्ति दिगत गाऊत आहे असा, प्रिय व अप्रिय सुत्र व दुःख तसच येऊन गलेल व भावी सुख-दुःख हीं समान लेखणारा पुरुष, सर्व सपत्नीन युक्त होय
(म भा सशोधित आशुत आरण्यपर्व भाग २ अ २९७)

(वाहात्तर रोग — बहात्तर रागावर एकच औषध अशी म्हण आहे निचा इत्यथ इतकाच की मानव शरीरातील रोगपरिगणन प्राचीनांना बहात्तर मानित आहे शास्त्रीय शोधामुळ पोम्बेद अनेक वाढले असते तरी प्रधान रोग बहात्तरच आहेत) ते अस — १ अजीर्ण, २ आममात्र, ३ अनिवार, ४ अपस्मार, ५ अतृप्त (आवातु) ६ आमामात्र, ७ अरुचि, ८ आनाह, (मलस्रद्धारोग) ९ अदृग्दृष्टि, १० आमवात, ११ आम्लपित्त १२ उच्चकी, १३ उदररोग, १४ उदावत १५ उन्माद, १६ उपदश, १७ ऊर्लसम, १८ फणरोग, १९ कफरोग २० कावीळ, २१ कास (खोकला), २२ कुष्ठ, २३ कृमिरोग, २४ गलगण २५ गुल्म २६ गल्माळा, २७ वृषा, २८ दाह्ररोग, २९ दृष्टिरोग, ३० नासारोग, ३१ नेत्ररोग, ३२ पादुरोग, ३३ पित्तरोग, ३४ प्रमह, ३५ वाय्तरोग, ३६ भोंद्र, ३७ मस्तकुरोग, ३८ मुखरोग, ३९ मूत्रा, ४० मूत्ररोग, ४१ मूत्रयाध, ४२ मूत्रगम, ४३ मद्यारोग, ४४ रक्तपित्त, ४५ रक्तक्षेप, ४६ रक्तश्राद्ध, ४७ राज्यमा, ४८ योनिवद, ४९ वातरक्त, ५० वातरोग, ५१ वाति, ५२ विद्रधि ५३ विषविनिस्त, ५४ विषूचिका, ५५ विषपं, ५६ विस्फोट, ५७ वणरोग, ५८ गूलरोग, ५९ गूळ, ६० श्वास व दमा, ६१ श्मीपद, ६२ गृह, (शोथ)

६३ सग्रहणी, ६४ स्मृतिनाश, ६५ स्वरमेद, ६६ स्त्रीरोग, ६७ शीतपित्त,
६८ क्षतिकारोग, ६९ मनरोग, ७० स्तन्यदुग्धि, ७१ हृद्रोग आणि ७२
क्षयरोग (माधव निदान)

ग्रहात्तर रोगावर एकच औषध असा एक जुना संकेत रुढ आहे

चाहात्तर फल --- १ गीतकला, २ वाद्यकला, ३ नृत्यकला, ४ गणित
कला, ५ पाठनकला, ६ लिखितकला, ७ वक्तृत्वकला, ८ कवित्वकला, ९ कथा
कला, १० वचनकला, ११ नाटककला, १२ व्याकरणकला, १३ छन्दकला,
१४ अलंकारकला, १५ दण्डनकला, १६ अभिधानकला, १७ धातुवादकला,
१८ धर्मकला, १९ अर्थकला, २० कामकला, २१ धादकला, २२ बुद्धिकला,
२३ शांतिकला, २४ निचारकला २५ नेपथ्यकला, २६ विलासकला, २७ नीति
कला, २८ शत्रुनकला, २९ नीतिकला, ३० निरुक्तकला, ३१ सयोगकला, ३२
हस्तलाननकला, ३३ सूतकला, ३४ कुमुदकला, ३५ इद्रजालकला, ३६ सूचि
कला, ३७ स्नेहकला, ३८ पानकला, ३९ आहारकला, ४० सौभाग्यकला,
४१ प्रयोगकला, ४२ मनकला, ४३ वास्तुकला, ४४ वाणिज्यकला, ४५ रत्नकला,
४६ पानकला, ४७ वैद्यकला, ४८ देशकला, ४९ दशभाषतकला, ५० विजय
कला, ५१ आयुधकला, ५२ युद्धकला, ५३ समयकला, ५४ धर्मनकला,
५५ हास्तकला, ५६ नुरागकला, ५७ नारीकला, ५८ पत्रिकला, ५९ भूमिकला,
६० लेपकला, ६१ काष्ठकला, ६२ पुराकला, ६३ सैन्यकला, ६४ वृक्षकला,
६५ छत्रकला, ६६ हस्तकला, ६७ उत्तरकला, ६८ प्रत्युत्तरकला, ६९ शरीर
कला, ७० सत्त्व कला, ७१ शास्त्रकला व ७२ छत्रकला (वस्तुनकाश)

७५

पचादत्तर परमेश्वराच्या प्रधान विभूति—परमेश्वर स्व व्यापक
आहे, तथापि मत्वात् श्रीकृष्णाने परमेश्वरी अश ग्रहणून सांगितलेल्या पचा
हत्तर प्रधान विभूति या आहेत—१ आत्मा, (प्राणिमात्राचा) २ सकल
सृष्टीचा नादि (उत्पत्ति) मय (स्थिता) व अन्त, (लय) ३ आदित्यांत
दिग्गु, ३ प्यानीत सय, ५ मरुदणाल मरीचि, ६ तडनात चद्र, ७ घेदांत

सामदेव, ८ देवापैकी इन्द्र, ९ इन्द्रियांत मन, १० प्राण्यात चेतना, ११ रुद्रांत शक्र, १२ यक्षांत कुंजर, १३ वसुमन्थ अग्नि, १४ पर्वतांत मेरु, १५ पुरोहितांत बृहस्पति, १६ सेनापतांत स्कंद, १७ जलाशयांत सागर, १८ महपामध्ये भृगु, १९ शब्दरूप वाणीतील एकाक्षर, (ॐकार) २० यक्षांत जन, २१ स्वावरात हिमालय, २२ वृक्षांत अश्वत्थ, २३ देवपामध्ये नारद, २४ गंधर्वांत चित्ररथ, २५ सिद्धामध्ये कपिलमुनि, २६ घोड्यात उत्तरे शवा, २७ हत्तींत घेरावत, २८ मनुष्यात राजा, २९ हत्यारात वज्र, ३० गाइमध्ये कामधेनु, ३१ प्रजा उत्पन्न करणारा काम, ३२ सर्पांत वासुकि, ३३ नागांत अनंत, ३४ बलदेवात वरुण, ३५ पित्रात अयमा, ३६ नियमन करणारा यम, ३७ दैत्यात प्रह्लाद, ३८ गणना करणारा काल, ३९ परूमध्ये सिंह, ४० पश्यात गरुड, ४१ वेगवानात वायु, ४२ शस्त्राच्यात राम, ४३ मत्स्यामध्ये नर, ४४ नद्यात भागीरथी, ४५ विद्यामध्ये अध्यात्मविद्या, ४६ वाद करणाऱ्याचा युक्तिवाद, ४७ अधरात अकार, ४८ समासात द्वंद्व, ४९ अश्वय काल आणि सवतांमुखी सर्वांचा आधार, ५० सहार करणारा मृत्यु, ५१ पुढे उत्पन्न होणाऱ्या प्राण्यांच उत्पत्तिकारण, ५२ स्त्रियात कीर्ति-नित्य नवी अशी, ५३ लष्णी-घन औदायासह, ५४ वाणी-विवेक असलेली, ५५ स्मृति, ५६ मेघा, ५७ धृति, ५८ क्षमा, ५९ समात बृहत्साम, ६० छंदान गायत्री ६१ मासात मागशीप, ६२ जंतूत वसत, ६३ छळ करणाऱ्याचे शून, ६४ तेजस्व्याचे तेज, ६५ व्यवस्थांत जय, ६६ सत्त्वशीलाचे सत्त्व, ६७ यादवामध्ये वामुदेव, ६८ पाडवात अर्जुन, ६९ मुनीमध्ये व्यास, ७० कवीत शुक्राचार्य, ७१ शासन करणाऱ्याचा दंड, ७२ विनयेच्छ्री नीति, ७३ गुह्य गोष्टीतील मौन, ७४ शन्याच शन आणि ७५ सर्व भूतमात्राच वीररूप

ऐशियाही सात पाच या प्रधाना । विभूति सांगितल्या तुन अज्ञा ॥

ता हा उद्देश जो गा मना । जाहाच गमला (श १०-३०२)

पापाणामाजी रत्न । धातूमाजी काचन ।

वत्नामानी तं जण । देवाग तें मी ॥

तृणामाजी दुर्भु वीरा । धारामाजी भयधारा ।

ऐशिया विभूती वसारा । जण प्रकार येणें ॥ (गीतार्णव अ ३०)

चौन्यायशी आसने (कामशास्त्र) — १ पुरुषासन, २ समासन, ३ त्रिपदासन, ४ विपरीतासन, ५ स्कन्धासन, ६ स्वयं एक पदासन, ७ एकपदासन, ८ सम्पुलासन, ९ पराङ्मुखासन, १० अनुयुगासन, ११ एकजनासन, १२ कटनेष्टितानासन, १३ पृष्टिमेधागुन्यासन, १४ नागपादासन, १५ वीरासन, १६ पद्मासन, १७ चक्रासन, १८ युगासन, १९ तपासन, २० पगविस्तादितासन, २१ गोकर्णासन, २२ मुखपद्मासन, २३ शिरासन, २४ पुदासन, २५ मुखप्रश्नासन, २६ जानुप्रमुतासन, २७ बाधासन, २८ मुखपृष्ठासन, २९ वामपादासन, ३० सुगमसन, ३१ घटासन, ३२ मातृपिण्यासन, ३३ शिवासन, ३४ पार्श्वमुतासन, ३५ कुचपासन, ३६ उक्तासन, ३७ दीपासन, ३८ छन्दासन, ३९ मदासन, ४० यानिमकपासन, ४१ योनिमुद्रासन, ४२ भगवानासन, ४३ अयोध्यासन, ४४ रघासन, ४५ चक्री आसन, ४६ कमलासन, ४७ मत्तासन, ४८ अदोलासन, ४९ हिदोलासन, ५० अधरचुडासन, ५१ चचलासन, ५२ जामीदीपासन, ५३ अनुयुग्मासन, ५४ पर्यासन, ५५ पैरुकरासन, ५६ योनिस्तम्भासन, ५७ अद्रष्टासन, ५८ विक्रासन, ५९ भद्रासन, ६० मुकुटासन, ६१ भ्रमरासन, ६२ मोरासन, ६३ परापतासन, ६४ चमकासन, ६५ गृणासन, ६६ सिद्धासन, ६७ गजासन, ६८ पोषासन, ६९ अश्वासन, ७० चकोरासन, ७१ सादिकासन, ७२ कुक्कुटासन, ७३ उद्गासन, ७४ गदमासन, ७५ पदासन, ७६ श्वानासन, ७७ मार्जारासन, ७८ गरुडासन, ७९ दुरिकासन, ८० कोरिकासन, ८१ हवासन, ८२ कर्मासन, ८३ भद्रासन आणि ८४ भैरवासन. (फोकशास्त्र हिंदुस्थानी)

चौन्यायशी आसने (योगशास्त्र) — अगे म्हणतात की, भगवान् धरणांनी जितकी प्राणि-जाति म्हणजे चौन्यायशी लक्ष्ययोनि तितकी आसने निश्चित केलेली होती, पण द्रिष्टा, अनम्यास आणि कालातिरमण वगैरेमुळे तीं सर्व एत होऊन फक्त ८४ शिल्पक राहिलीं ता — १ सिद्धासन, २ प्रसिद्ध सिद्धासन, ३ पद्मासन, ४ वदपद्मासन, ५ उत्थित पद्मासन, ६ ऊर्ध्व पद्मासन, ७ मुत पद्मासन, ८ मद्रासन, ९ स्वस्तिकासन, १० योगासन, ११ प्राणासन किंवा प्राणायामासन, १२ मुक्तासन, १३ पवनमुक्तासन, १४ स्यासन, १५ सूर्यभेदनासन, १६ मयिकासन, १७ सावित्री समाधि, १८ अचित्तनीयासन, १९ ब्रह्मजराकुश, २० उदाराकासन, २१ मृत्युभङ्गासन, २२ आमारामा-

सन, २३ भरवासन, २४ गरुडासन, २५ गोमुखासन, २६ बातायनासन,
 २७ सिद्धमुक्तावली, २८ नेतिआसन २९ पूर्वासन, ३० पश्चिमात्तानासन, ३१
 महामुद्रा ३२ वज्रासन, ३३ चक्रासन, ३४ गभासन, ३५ शीर्षासन, ३६ हस्ता
 धार शीर्षासन, ३७ ऊर्ध्वसर्वांगासन, ३८ हस्तपादागुहासन, ३९ पादागुहासन ४०
 उत्तानपादासन, ४१ जानुलघ्रहस्तासन, ४२ एकपादशिरासन, ४३ द्विपादशिरा-
 सन, ४४ एकहस्तासन, ४५ पादहस्तासन, ४६ कर्णपीडासन, ४७ कोणासन,
 ४८ त्रिकोणासन, ४९ चतुष्कोणासन, ४० कदपीडासन, ५१ तुलितासन,
 ५२ वृक्षासन, ५३ धनुषासन, ५४ वियोगासन, ५५ विलोमासन, ५६
 योन्यासन, ५७ गुप्तांगासन, ५८ उत्कटासन, ५९ शोकासन, ६० सकटासन,
 ६१ अधासन, ६२ रण्डासन, ६३ शवासन, ६४ वृषासन, ६५ गोपुच्छासन,
 ६६ उद्गासन, ६७ मर्कटासन, ६८ मत्स्यासन, ६९ मत्स्येन्द्रासन ७० मकरासन,
 ७१ कच्छपासन, ७२ मण्डूकासन, ७३ उत्तानमण्डूकासन, ७४ ह्वासन,
 ७५ नकासन, ७६ मयूरासन, ७७ कुक्कुटासन, ७८ पद्मासन, ७९ शलभासन,
 ८० बश्चिकासन, ८१ सर्पासन, ८२ हलासन, ८३ वीरासन, आणि ८४
 शान्तिप्रियासन.

या चौन्यायशी आसनात १ सिद्धासन व २ पद्मासन हीं दोन योगसाधक
 व बाकीचीं ८२ आसनें रोगनाशक आहेत. (कल्याण योगाक) काहीं ग्रथकार
 १ सिद्धासन, २ पद्मासन, ३ भद्रासन, व ४ सिंहासन हीं चार सर्वश्रेष्ठ
 मानतात (हठयोग प्रदीपिका). अलीकडे कोणीकोणी शीर्षासनाला प्राधान्य
 देतात.

चौन्यायशीं गंगासंज्ञक नद्या भारतातील -- १ गंगा अथवा भागी
 रथी, २ अहिगंगा, ३ अमरगंगा, ४ आवाशगंगा, ५ इलागंगा, ६ ऋषिगंगा,
 ७ वर्णागंगा, ८ कालीगंगा, ९ काचनगंगा, १० कुवेरगंगा, ११ वेदारगंगा,
 १२ कैलासगंगा, १३ कृष्णगंगा, १४ खासगंगा, १५ रण्डवगंगा, १६ गणेश
 गंगा, १७ गरुडगंगा, १८ गुणगंगा, १९ गुरुगंगा, २० गौरीगंगा, २१ घृत
 गंगा, २२ जटागंगा, २३ त्रिशूलगंगा, २४ दधिगंगा, २५ दमणगंगा, २६
 दूधगंगा, २७ देवगंगा, २८ धवलगंगा, २९ घर्मगंगा, ३० धौलीगंगा, ३१
 नल्लगंगा, ३२ नदगंगा, ३३ नारदगंगा, ३४ नामिगंगा, ३५ निर्मळगंगा,
 ३६ नील्लगंगा, ३७ नागेल्लगंगा, ३८ पैतृगंगा, ३९ पाताळगंगा,

४० पिंडारगगा, ४१ पचगगा, ४२ प्राणगगा, ४३ नाळगगा, ४४ वाणगगा,
 ४५ निष्ठगगा, ४६ बुरीगगा, ४७ वदिनागगा (रूपकुलज्जठ), ४८ ब्रह्म
 गगा, ४९ मिहगगा, ५० श्युत्तरगगा, ५१ मीषणगगा, ५२ भृगुगगा,
 ५३ मधुगगा, ५४ मोरगगा, ५५ मांजुगगा, ५६ लुत्तिगगा, ५७ मूळगगा,
 ५८ मदाकिनीगगा, ५९ रामगगा, ६० रात्रणगगा, ६१ रुद्रगगा, ६२
 लक्ष्मणगगा, ६३ लावणगगा, ६४ वनगगा, ६५ वासुकीगगा, ६६ जप्युगगा,
 ६७ विश्वगगा, ६८ वरहीगगा, ६९ वेदगगा, ७० वेळगगा, ७१ वैजगगा,
 ७२ वृद्धगगा, ७३ व्यासगगा, ७४ शिवगगा, ७५ शरयूगगा, ७६ शामगगा,
 ७७ सुवर्णगगा, ७८ सोनगगा, ७९ स्वर्गगगा, ८० हरगगा, ८१ हणमतगगा,
 ८२ हरिगगा, ८३ धारगगा आणि ८४ ज्ञानगगा

(चित्रमय जगत्, माच १९०९)

चौन्यायशीं सिद्ध (नाथपथ) -- १ मीराशित, २ जगन्नी, ३
 प्रज्ञा, ४ उद्भट, ५ अनुग्रह, ६ चैतन्य, ७ निग्रह, ८ राजचैतन्य, ९ कळा
 चैतन्य, १० नमचैतन्य, ११ श्रीचैतन्य, १२ दिव्यचैतन्य, १३ प्रज्ञाचैतन्य,
 १४ ग्रामचैतन्य, १५ विज्ञानचैतन्य, १६ पंचचैतन्य, १७ आत्मचैतन्य,
 १८ वैराग्यचैतन्य, १९ प्रसन्नचैतन्य, २० निवाणचैतन्य, २१ मेघाचैतन्य,
 २२ वदयाचैतन्य, २३ सिद्धचैतन्य, २४ मानसिद्ध, २५ रगवार, २६
 देवदार, २७ कामसिद्ध, २८ कर्त्रीशानद, २९ ब्रह्मवार, ३० राजेवार, ३१
 सिद्धवार, ३२ विश्वरूप, ३३ उमत्त भैरव, ३४ यागानद, ३५ शग्तानद,
 ३६ भूतभैरव, ३७ मूर्तिव्याप्त, ३८ विराट् भैरव, ३९ मूर्ति चालना, ४०
 स्वरा भैरव, ४१ वाच्छानद, ४२ गोचरानद, ४३ सामराट् भैरव, ४४ अशि
 तागानद, ४५ वृत्तानद, ४६ आनद भैरव, ४७ ग्रीनद, ४८ आनमत्तनद,
 ४९ रुद्र भैरव, ५० गुप्तानद, ५१ चानद, ५२ नोधानद, ५३ महेंद्रानद,
 ५४ कपिलसिद्ध, ५५ मीष्णानद, ५६ दिव्यानद, ५७ बोधानद, ५८ कला
 नद, ५९ विद्याशानद, ६३ आनदसरस्वती, ६४ मघासरस्वती, ६५ चिदा
 नदसरस्वती, ६६ प्रज्ञासरस्वती, ६७ आनाथसरस्वती, ६८ कलासरस्वती,
 ६९ सामांसरस्वती, ७० गुमगानद, ७१ देवसरस्वती, ७२ विराट् सरस्वती,
 ७३ स्वारसरस्वती, ७४ परमछान्यनद, ७५ समरगानद, ७६ महानद, ७७
 मोमानद, ७८ ब्रह्मानद, ७९ चक्रती, ८० शकानद, ८१ चिदानद, ८२

पूणानद, ८३ पुकानद आणि ८४ बनानद असे चौन्यायशीं सिद्ध नाथपथात होऊन गेले. (टु. श. को.)

चौन्यायशीं सिद्ध वज्रयानी (पं सांस्तृत्यायन-संकलित) —
 १ दूहिपा, २ छीलपा, ३ विरुपा, ४ डोमिपा, ५ सरहपा, ६ क्कालीपा,
 ८ मीनपा, ९ गोरछपा, १० चोरगीपा, ११ वीणापा, १२ शातिपा,
 १३ ततिपा, १४ चमरिपा, १५ सव्गपा, १६ नागाजुन, १७ कण्हपा,
 १८ कर्णरिपा (आयदेव), १९ धनगशा, २० नारोपा, २१ शलिपा
 (श्रीलपा), २२ तिलोपा, २३ छनपा, २४ भद्रपा, २५ दोसधिपा, २६
 अजोगिपा, २७ कालपा, २८ घोमिपा, २९ कम्पपा, ३० कमदिपा, ३१
 डंगिपा, ३२ भेदपा, ३३ तथेपा, ३४ कुकुरिपा, ३५ कुविपा, ३६ घमपा,
 ३७ महीपा, ३८ अचिलिपा, ३९ भलहपा, ४० नल्लिपा, ४१ भुमुक्पा,
 ४२ इद्रभूति, ४३ मेकोपा, ४४ कुगलिपा, ४५ कमदिपा, ४६ ढालघरपा,
 ४७ राहुलपा, ४८ धर्वरिपा, ४९ धोकरिपा, ५० मदनीपा, ५१ पक्कपा,
 ५२ घनापा, ५३ जोगीपा, ५४ चेळुल्पा, ५५ गुणरिपा, ५६ छचिकपा, ५७
 निगुणपा, ५८ जयानत, ५९ चपटीपा, ६० चम्पपा, ६१ मिम्बनपा, ६२
 भल्पा, ६३ कुमरिपा, ६४ चवरिपा, ६५ मणिमद्रा, ६६ मेखलापा, ६७
 कलसवलापा, ६८ कलकल्पा, ६९ क्कालिपा, ७० घटुलिपा, ७१ उधलिपा,
 ७२ कपालपा, ७३ किलपा, ७४ सागरपा, ७५ सर्वमञ्जना, ७६ नागत्रोधिपा,
 ७७ दारिकपा, ७८ पुनुलिपा, ७९ पनहपा, ८० कोकालिपा, ८१ अनगण,
 ८२ लम्भीकरा, ८३ समुदपा आणि ८४ भलिपा (गंगा पुरातत्वाक १९३६)

एकूण नव्वद नक्षत्रे — पाश्चात्याच्या गणनेनुसार ८९ नक्षत्र आहेत
 आफाद्याच्या उत्तरेकडच्या भागात २९, दक्षिण भागात ४८, व मध्य भागात
 १२ नभोमण्डळ. युरोपियन ज्योतिषशास्त्र पाह्या (व्या. २१ को. भाग ३)

९०

नव्वद रामायणे (संस्तृत) — १ वाल्मीकि रामायण, २ योग
 वासिष्ठ रामायण, ३ अथ्याम, ४ हनुमन्, ५ नारद, ६ लु, ७ बृहद्, ८
 अगस्ति, ९ सार, १० देह, ११ वृत्त, १२ ब्रह्म, १३ भरद्वाज, १४ शिव,
 १५ प्राच, १६ भरत, १७ जैमिनि, १८ आमघम, १९ श्वतरेतु, २०

ज्यायु, २१ रवि, २२ पौल्यलि, २३ देवा, २४ गुह्यक, २५ मगल, २६
 विश्वामित्र, २७ सुताश्व, २८ मुद्राव, २९ विभीषण, ३० ज्ञानद, ३१
 व्याघात, ३२ रुक, ३३ दोष, ३४ आगम, ३५ क्रम, ३६ त्वद, ३७
 अरुण, ३८ पद्म, ३९ धम, ४० पाथय, ४१ अद्भुत, ४२ अग्नि, ४३
 आवस्य, ४४ अवभूत, ४५ आचाय, ४६ औशनस, ४७ ईश्वर, ४८
 कपिल, ४९ कलि, ५० कालिन्ध, ५१ कुमार, ५२ गणेश, ५३ गरुड, ५४
 चपु, ५५ ज्ञन, ५६ ज्ञानवत, ५७ तुवासम्, ५८ नन्ति, ५९ नल, ६०
 नायक, ६१ नील, ६२ नरासह, ६३ पद्म, ६४ पाराशर, ६५ त्रकालम्भ्य,
 ६६ ब्रह्मवैवर्तक, ६७ ब्रह्मा, ६८ मविष्यात्तर, ६९ मागवत, ७० मार्गव,
 ७१ भारत, ७२ मैद, ७३ मरात्रि, ७४ माहेश्वर, ७५ मानव, ७६
 माकडेय, ७७ मादति, ७८ मद्रल, ७९ त्रिा, ८० वरद, ८१ वरुण, ८२
 वसिष्ठ, ८३ वायु, ८४ विष्णु, ८५ श्रीरग, ८६ सनत्कुमार, ८७ धामन,
 ८८ त्वद, ८९ सुय आग्नि ९० हरिवंशीय रामायण यातली बटुक त्या
 त्या पुराण ग्रन्थान् आलेल्या रामकथा असाव्यात असा एक तर्क आहे.
 (गूढाय चरित्र पान १३०)

९२

व्याण्णव मूलतर्क (रसायनशास्त्रार्थ) :- १ उदन्न, २ यानात,
 ३ लघ्वान, ४ विवर ५ गङ्ग, ६ प्राणार, ७ मूयाति, ८ चारक, ९ तर
 श्विनी, १० शिपिराति, ११ धारात, १२ भ्रात्रात, १३ रक्ष्यात, १४
 सैकता, १५ भास्कर, १६ तुल्यार, १७ नीरवी, १८ मदाति, १९ दहातु,
 २० चूनात, २१ नाश्यात, २२ रज्यात, २३ रात्रात, २४ वगात, २५
 लहक, २६ नयस, २७ कन्वात २८ रूपक, २९ ताम्र, ३० कुप्यात,
 ३१ द्रवत ३२ मिश्रात, ३३ नगाली, ३४ मन्त्राग्नि, ३५ दुराधा, ३६
 र्त्तीनाति, ३७ दीपात, ३८ शोणात, ३९ भृशला, ४० गामदात, ४१
 काश्यात, ४२ सव्गात, ४३ चोरात, ४४ नश्रात, ४५ नान्यात, ४६ निचू
 पत, ४७ रज्ज, ४८ मृच्यात, ४९ नैश्रात, ५० प्रपु, ५१ अन्न, ५२
 वग्ग, ५३ जनुका, ५४ कन्वाति, ५५ दुनात, ५६ हवात, ५७ मुद्राल्य,
 ५८ पुष्कला, ५९ श्यामला, ६० आपीतला, ६१ चिदिरला, ६२ धूम्रात,

६३ किविरला, ६४ योनिला, ६५ इद्रुमला, ६६ लुम्बला, ६७ पाडुला
 ६८ रक्तला, ६९ व्याहरिला, ७० श्वेतला, ७१ निर्वर्णला, ७२ गावातु
 ७३ सहातु, ७४ चण्डातु, ७५ वाण्यातु, ७६ शुक्रातु, ७७ वनातु, ७८ महातु
 ७९ स्वर्ण, ८० पारद, ८१ सिंश्यातु, ८२ सीष, ८३ मिदातु, ८४ तोयातु
 ८५ लावणी, ८६ तैजसाति, ८७ शुद्रातु, ८८ तेजतु, ८९ एजातु, ९०
 ह्रसातु, ९१ प्रैजातु, व ९२ किरणातु. अशी व्याख्या मूलद्रव्ये. सर्वं सृष्ट पदार्थं
 वरील ९० मूलद्रव्यापैकी २ वा अधिक मूलद्रव्याच्या भिन्न भिन्न प्रमाणात
 झालेल्या संयोगाने अस्तित्वात आलेले असतात § (आगळ भारतीय महाकोश
 आचार्य रघुवीर).

९५

पंचाणन उपपर्व महाभारताची — (मा. प्रा. वि. संशोधितप्रत)

(१) आदिपर्व — (१९) १ अनुक्रमणीपर्व, २ पर्वसंग्रहपर्व, ३
 पौष्यपर्व, ४ पौलोमपर्व, ५ आस्तीकपर्व, ६ आदिबधायतरणपर्व, ७ सभवपर्व,
 ८ जतगृहदाहपर्व, ९ हिडिम्बपर्व, १० नकुपपर्व, ११ चैत्रपर्व, १२
 द्रौपदात्ययवपर्व, १३ वैवाहिकपर्व, १४ विदुरागमनपर्व, १५ राज्यलम्पपर्व,
 १६ अर्जुनवनवासपर्व, १७ सुभद्राहरणपर्व, १८ हरणहारिकपर्व, आणि १९
 साण्डवदाहपर्व

(२) समापर्व — (९) १ समापर्व, २ मन्त्रपर्व, ३ वरासुधवधपर्व,
 ४ दिग्विजयपर्व, ५ राजसूयपर्व, ६ अर्थाभिहरणपर्व, ७ शिशुपालवधपर्व,
 ८ द्यूतपर्व आणि ९ अनुद्यूतपर्व.

(३) आरण्यरूपर्व — (१६) १ आरण्यकरव, २ किमोरवधपर्व,
 ३ कैरातपर्व, ४ इद्रलोकाभिगमनपर्व, ५ तीर्थयात्रापर्व, ६ जटामुरवधपर्व,
 ७ यक्षमुद्रपर्व, ८ आजगरपर्व, ९ माफडेयसमस्यापर्व, १० द्रौपदी-सत्यमामा-

§ यावाचून आणखी १०-१२ मूलद्रव्यांचा शोध वेळोवेळी शास्त्रज्ञांनी
 लावला आहे, पण ही मूलद्रव्ये निष्कृति आटळत नाहीत. तथापि शास्त्रज्ञांनी
 ती प्रयोग शब्दित निर्माण करण्यात यश मिळविले आहे.

मन्त्रादपर्व, ११ घोषघानापर्व, १२ मृगस्वप्नमयपर्व, १३ ग्रीहिद्रौणिकपर्व,
१४ द्रोपदीहरणपर्व, १५ कुण्डलाहरणपर्व आणि १६ आरणेयपर्व.

(४) विराट पर्व—(१) वैराटपर्व, २ नीचम्वय पर्व, ३ गोग्रहण
पर्व आणि ४ धैवाहिकपर्व.

(५) उद्योग पर्व — (१२) १ उद्योगपर्व, २ सञ्जयानपर्व,
३ प्रजागरपर्व, ४ सनसुजानपर्व, ५ यानसधिपर्व, ६ भगवद्गीतापर्व,
७ कर्णोपनिषादपर्व, ८ अमिनिर्याणपर्व, ९ भीष्माभिषेचनपर्व, १०
उद्धवज्ञानपर्व, ११ रथातिरयसख्यापर्व व १२ अश्वोपाख्यानपर्व.

(६) भीष्म पर्व — (४) १ जम्बूवन्दविनिर्माणपर्व, २ भूमिपर्व,
३ भगवद्गीतापर्व व ४ भीष्मवधपर्व.

(७) द्रोण पर्व—(८) १ द्रोणाभिषेकपर्व, २ सद्यतकवधपर्व, ३
अभिमन्युवधपर्व, ४ प्रतिज्ञापर्व, ५ ल्यट्टवधपर्व, ६ धर्मोत्तमवधपर्व,
७ द्रोणवधपर्व आणि ८ नारायणारुमोक्षपर्व.

(८) कर्ण पर्व—(१) कर्णवधपर्व.

(९) शल्य पर्व—(४) १ शल्यवधपर्व, २ हृद्मवेक्षणपर्व,
३ तीर्थयात्रापर्व आणि ४ गदायुद्धपर्व.

(१०) सौप्तिक पर्व—(२) १ संतिष्पर्व आणि २ ऐप्तीपर्व.

(११) स्त्रीपर्व—(४) १ निशोकपर्व, २ स्त्रीपर्व, ३ श्राद्धपर्व
आणि ४ वल्ग्वप्रदानिकपर्व.

(१२) शान्ति पर्व—(३) १ राजधर्मपर्व, २ आपद्धर्मपर्व आणि
३ मोक्षधर्मपर्व.

(१३) अनुज्ञासप्त पर्व—(२) १ दानधर्मपर्व आणि २ भीष्म-
नगरारोहण पर्व.

(१४) आश्वमेधिक पर्व—(१) १ अश्वमेधपर्व.

(१५) आश्रमशास्त्र पर्व — (३) १ आश्रमवाचनपर्व, २ पुन-
र्वाचनपर्व व ३ नारदागमनपर्व.

(१६) मौसल पर्व—(१) मौसल पर्व.

(१७) महाप्रस्थानिक पर्व—(१) महाप्रस्थानिक पर्व.

(१८) स्वर्गारोहण पर्व—(१) १ स्वर्गारोहण पर्व.

९६

शहाण्णव कुळें क्षत्रियाचीं (महाराष्ट्र) — १ अहिराव, २ आग्ने,
३ आगणे, ४ इगळे, ५ कदम-कदम, ६ काळे, ७ काकडे, ८ कोसाटे,
९ खडाराळे, १० खडतरे, ११ खैर, १२ गव्हाणे, १३ गुजर,
१४ गायकवाड, १५ घागस, १६ चव्हाण, १७ चालुक्य, १८ जगताप,
१९ जगदाळे, २० जगधने, २१ जाधव, २२ टाकर, २३ धमाले,
२४ दमडेरे, २५ दवळे, २६ डेकळे, २७ दोणे, २८ तावडे-तायडे,
२९ तावर-तुवर, ३० तेजे, ३१ योरात, ३२ थोटे, ३३ दरवारे,
३४ वळगी, ३५ दाभाडे, ३६ देववाते, ३७ धर्मराज, ३८ घायनर,
३९ धुमाळ, ४० नलावडे, ४१ नालिंयरे, ४२ निक्कम, ४३ निखाळ,
४४ पौरव-पवार-प्रमार, ४५ प्रतिहार-परिहार, ४६ पानसरे, ४७ पाढरे,
४८ पाठारे, ४९ पालवे, ५० पालाडे, ५१ पिंगळे, ५२ पिछाळ,
५३ फडतरे, ५४ फाळके, ५५ फाकडे, ५६ फाफ, ५७ वागवे,
५८ वागराव, ५९ बाडे, ६० बाघर, ६१ भागवत, ६२ मोसले-सिसोदे,
६३ मोवारे, ६४ भागले, ६५ मोईटे, ६६ मधुरे, ६७ मालये, ६८ माने,
६९ माडुसरे, ७० महाडिक, ७१ ग्हावर, ७२ मुळीक, ७३ मोरे,
७४ मोहिते, ७५ राठोड, ७६ राट्टकूट, ७७ राणे, ७८ राजत, ७९ रेणुसे,
८० लाड, ८१ वाघ, ८२ विचारे, ८३ शेलार-शिलाहार, ८४ शय्यापाळ,
८५ शिंदे, ८६ शितोळे, ८७ शिकें, ८८ सालवे, ८९ सावत, ९० सालुने,
९१ सापारे, ९२ सिसोदे, ९३ सुर्वे-सुर्ये, ९४ हडे, ९५ हरफळे व
९६ क्षीरसागर. (क्षत्रियाचा इतिहास भाग २ रा)

शहाण्णव गुण मानवतेचे — १ ज्ञान, २ विद्या, ३ विवेक, ४
सुमति, ५ विचारणा, ६ श्रद्धा, ७ सत्कार, ८ व्यवसाय, ९ भक्ति, १०
सकल्प, ११ मैत्री, १२ कल्याण, १३ मुदिता, १४ उपेक्षा, १५ जुगुप्सा, १६
तितीक्षा, १७ हुष्टि, १८ शम, १९ दम, २० ह्री, २१ तप, २२ आर्जव,
२३ वैराग्य, २४ स्थैर्य २५ धैर्य, २६ मादव, २७ सत्य, २८ शौच,
२९ क्षमा, ३० त्याग, ३१ संतोष, ३२ उपरति, ३३ श्रुत, ३४ विरक्ति,

३५ ऐश्वर्य, ३६ शौर्य ३७ तेज, ३८ बल, ३९ स्मृति, ४० स्वातन्त्र्य,
 ४१ कौशल, ४२ कानि, ४३ प्रागल्भ्य, ४४ शील, ४५ सह (शक्ति),
 ४६ ओज, ४७ भग, ४८ गर्भार्य, ४९ आस्तिक्य, ५० काति, ५१
 अनहकार, ५२ हर्ष, ५३ अनत्याद्य, ५४ सविभाग, ५५ योग, ५६
 आनन्दस्य, ५७ समय, ५८ अमोह, ५९ चातुर्य, ६० कृतज्ञता, ६१
 पराक्रम, ६२ साम्य, ६३ वात्सल्य, ६४ सौशिल्य, ६५ अष्टुहा, ६६
 अकार्षण्य, ६७ मंगल, ६८ अनायास, ६९ विश्वास, ७० ध्यान, ७१ श्री,
 ७२ मूर्ति, ७३ उन्नति, ७४ त्रिया, ७५ शक्ति, ७६ पुष्टि, ७७ अलोम,
 ७८ अद्रोह, ७९ अदम, ८० अभिगमन, ८१ उपादान, ८२ इज्या,
 ८३ स्वाध्याय, ८४ अनन्यता, ८५ धर्म, ८६ यज्ञ, ८७ मेधा, ८८ सपत्ति,
 ८९ धृति, ९० सिद्धि, ९१ अनसया, ९२ दान, ९३ अस्तेय, ९४ अप
 रिग्रह, ९५ ब्रह्मचर्य आणि ९६ मौन.

१००

शंभर वर्ष (मानवाचें आयुष्य) — शंभरापेक्षा अधिक काळ जगणारा
 माणसे प्राचीन काळी होता. चानू णळतहि क्वचित् आढळतात. पण विमान
 मर्यादा शंभर मानिली आहे. ‘शतायुर्वै पुरुष ।’ (श्रुति)

१०१

एकशं एक कुल्ले — ०१ गिर्याची, ०१ मातेची, ०२ जमाताचा,
 १२ पितृमहिनीची, ११ आनमहिनीची, १६ ब्रियेची व ८ मावरीची.

शिराचें आढतण — यानें त्याचा उद्धार होता “उद्धरेत् स्व मात्राणि
 कुलमेवोत्तरयतम्” (आद्यप्रयोग) (तु. श. को.)

एकशं एक यादव कुल्ले — यादवाची एकले एक कुल्ले हा.

“अर्त्ताणां रुद्रात नेत्रमेवचित् नृप” (भाग. १०-१०-४४)

एकशौ एक प्रमुख नाड्या — शरीरात असख्य नाड्या असल्या तरी त्यातील प्रमुख १०१ आहेत. १०१ वी नाडी हीच भक्तपार्यंत पोचणारी सुमुक्ता नाडी.

“शत चेका च हृदयस्य नाड्यः ।” (कट २-६-१६)

१०७

एकशौ सात मर्मस्थाने — ११ मांसमर्म, ४१ शिरामर्म, २७ लाघुमर्म, ८ अस्थिमर्म आणि २० सधिमर्म. अर्शा मानव शरीरात एकूण एकशौ सात मर्मस्थाने आहेत.

“सप्तोत्तर मर्मशतम् ।” (अष्टाग हृदय शारीरस्थान ७-२)

मानवप्राण्याप्रमाणे वनररतीचीहि एकशौ सात मर्मस्थाने आहेत. असे घेवात वर्णन आहे. (ऋग्वेद १०-१७-१)

१०८

एकशौ आठ उपनिषदे — ऋग्वेदाच्या २१ शाखा, यजुर्वेदाच्या १०९ सामवेदाच्या १००० आणि अथर्ववेदाच्या ५० अशा एकूण ११८० शाखागणिक असलेल्या उपनिषदांपैकी प्रमुख उपनिषदे १०८ आहेत तीं:—

१ इंद्रावास्य, २ केन, ३ कट, ४ प्रश्न, ५ मुण्ड, ६ माण्डूक्य, ७ तैत्तिरीय, ८ ऐतरेय, ९ छांदोग्य, १० बृहदारण्यक, ११ ब्रह्म, १२ कैवल्य, १३ जाबाल, १४ श्वेताश्वेतर, १५ हस, १६ आरुणिक, १७ गर्ग, १८ नारायण, १९ परम, (हस) २० (अमृत) ऋग्वेद, २१ (अमृत) नाद, २२ (अथर्व) शिरस्, २३ (अथर्व) शिला, २४ मैत्रायणी, २५ कोपीतकी, २६ बृहज्जाबाल, २७ वृषिहतापिनी, २८ कालामिच्छ, २९ मैत्रेयी, ३० सुनाल ३१ क्षुरि (का) ३२ मन्त्रिका, ३३ सर्वसार, ३४ निरालंब, ३५ शुक्र (रहस्य), ३६ वज्रयुक्ता, ३७ तेजो-(विन्दु), ३८ नाद-(विन्दु) ३९ ध्यान-विन्दु, ४० त्रयविद्या, ४१ योगतत्व, ४२ आत्मगोचक, ४३

(नारद)-परिव्राजक, ४४ त्रिशिखि-(ब्राह्मण) ४५ सीता, ४६ (योग)
 चूडा-(मणि), ४७ निर्वाण, ४८ मण्डल-(ब्राह्मण) ४९ दक्षिणा-(मूर्ती)
 ५० शरभ, ५१ स्वद, ५२ महानारायण, ५३ अद्वय-(तारक) ५४ राम
 (रहस्य) ५५ रामतपन, ५६ वासुदेव, ५७ मुद्राल, ५८ शाण्डिल्य, ५९
 पिङ्गल, ६० मिथुन, ६१ महा, ६२ शारीरक, ६३ (योग)-शिरा,
 ६४ तुयातीत, ६५ सन्यास, ६६ (परमहंस)-परिव्राजक, ६७ अक्षमाला,
 ६८ अव्यक्त, ६९ एकाग्र, ७० (अन्न)-पूणा, ७१ सूर्य, ७२ अग्नि, ७३
 अव्याम, ७४ कुण्डिका, ७५ सावित्री, ७६ आत्म, ७७ पाशुपत, ७८ परब्रह्म,
 ७९ अवधूतक, ८० त्रिपुर तापन, ८१ देवा, ८२ त्रिपुर, ८३ क (रुद्र)
 ८४ भावना, ८५ रुद्र-(हृदय) ८६ (योग)-कुण्डली ८७ भस्म-(जनाल),
 ८८ रुद्राल, ८९ गण-(पति) ९० (श्री जनाल)-दशन, ९१ तारसार,
 ९२ महावाक्य, ९३ पञ्चब्रह्म, ९४ प्राण-(अमिहोन), ९५ गोपाल
 (पुर्यतापिनी-उत्तरतापिनी), ९६ कृष्ण, ९७ याज्ञवल्क्य, ९८ बराह,
 ९९ शाठ्यायनीय, १०० हयग्रीव, १०१ दत्तात्रेय, १०२ गव, १०३
 कलि (सतरण), १०४ नागालि, १०५ सौभाग्यलक्ष्मी, १०६ सरस्वती
 (रहस्य), १०७ धन्वंतरि आणि १०८ मुक्तिपापनिपद

“ अष्टोत्तरशतस्योदो ग्रामाण्य मुख्यमीरितम् ”

(रा गी १८-३)

या १०८ उपनिषदाव्यतिरिक्त अड्यार (मद्रास) वाचनालय सत्येमाफन
 आणखी ७१ उपनिषद प्रसिद्ध झाला आहेत यात दशावनिषदे (दहा अका
 खाली पाहा) ही मुख्य होत

एकशैवाठ मणी जपमालेस-(अ) सूर्य परब्रह्म आहे सूर्याला सव
 ग्रह प्रदक्षिणा घालनात ही प्रदक्षिणा सत्तावीस नक्षत्रातून होत असते प्रत्येक
 नक्षत्राचे चार पाद म्हणून नक्षत्र चक्राचे १०८ भाग होत असल्याने जपासाठी
 ही नक्षत्रमाला-शास्त्राने निश्चित केली आहे (शनैश्वर मासिक आवण शर
 १८७३) (आ) जप मालेचे प्रमाण-२५ तर्क्ये, १० पवन पिंडीचे व
 ब्रह्मांडीचे, २० प्रकृति पुरुष लक्षणें, ५२ मातृका (५० क. पास्त २ पर्यंत)
 ३४ व्यक्ते आणि १६ स्वर, ॐ नामार्ची मिळून २ गुप्त गुप्तगुप्तरर्ची)
 आणि १ अकार मिळून १०८ (इ श को)

संकीर्ण

एकशें चावन्न मूर्ख — समग्र चार्द दासमोध दशक २ समाप्त १ पाहा. यात क्रमांक १ चा अधिकारी म्हणजे “कमला ज्याचे उदरी । तयार्शी जो विरोध करी । सखी मानिली अतुरी । तो एक $\times \times$! ”

(दासमोध २-१)

दोनशेंसहा अस्थि (मानव शरिराच्या) — मस्तक ८, मुठ १४, कानाच्या अस्थि ६, पाठीच्या कण्याच्या अस्थि २६, उरोस्थि व फासळ्याच्या अस्थि २७, कठिफास्थि १, हाताच्या अस्थि ६४ व पायाच्या अस्थि ६२ एकूण दोनशेंसहा अस्थि मानव शरिरात आहेत. सुश्रुतात ही अस्थिसंख्या तीनशें मानिली आहे.

दोनशें सत्तर दिवसांनी मानव प्राणी जीवात्म्याशीं सख्य पावतो — मानवाच्या उत्पत्तीचा गर्भ, बीजारोपण झाल्यापासून बरोबर नऊ महिन्यांनी म्हणजे दोनशें सत्तर दिवसाना आपला सर्जीव देह आणतो.

(अक शास्त्र)

तीनशें शास्त्र — शास्त्राचें परिगणन प्राचीनांनीं तीनशे शास्त्र व सत्तर महत्तन्त्र असें केलें आहे,

शतानि त्रीणि शास्त्राणा महातन्त्राणि सप्तति ।

व्यास एव तु विद्याना महादेवेन कीर्तिता ॥

(म. भा. शांति अ १२२)

सातशें शिरा — मानव शरिरात एकूण सातशें शिरा आहेत.
(अक शास्त्र)

सातशें व्यापेशी बोली (भाषा) भारतांतल्या —

- १५ वचनेन मान्य मेलेल्या, १ हिंदी, २ उर्दू, ३ हिंदुस्तानी, ४ पंजाबी, ५ तेलगु, ६ मराठी, ७ तामीळ, ८ ग्वाळी, ९ गुजराती, १० कन्नड, ११ मल्याळम्, १२ उरिया, १३ असामी, १४ काश्मिरी व १५ संस्कृत.
- २३ सनाडी, गोंडी, मिहरी, लखाडी, बारी इत्यादि जमातीच्या भाषा. एक लाग्नाहून अधिक लोकाकडून जाल्ल्या जाणाऱ्या.
- २४ मारवाडी, मेवाडी, जयपुरा, सिंधी, राजस्थानी इत्यादि इतर पोटभाषा एक लाग्नाहून अधिक लोकाकडून जाल्ल्या जाणाऱ्या.
- ७२० अहिराणी, अवधी, बिहारी, मागधी, माहेश्वरी इत्यादि एक लाग्नाहून कमा लाग्नाहून जाल्ल्या जाणाऱ्या.

७८२ अशा एकूण ७८२ बोलीभाषा कमीअधिक प्रमाणान भारतांत वापरात आसत. संपूर्ण यादा (Census of India Paper No I 1954)

अठराशें जाति — भारतांत एकूण अठराशें जाति आसत अशें मानलें जात. (बापला महाराष्ट्र)

नऊशें स्नायु — मानव शरीरान एकदर नऊशें स्नायु म्हणून दोन्या सरका वचन आसत (मुश्तुन शरीर - २९)

दोनशें सहस्र दोनशें दान योजने सूर्यभ्रमण — सूर्यभ्रमण निमित्तार्थांत दान सहस्र दोनशें दान योजने होत.

“ मना करवना व्याख्या त्वरेशी ” ॥ (सुय सुति)

एकवीस हजार सहाशें देनिक्र श्वास — मानवी प्राण्याचे श्वासे च्श्वास अठराव्यानून २१६०० होतान असा मुक्कें आस. म्हणने दर मिनिटास १५ श्वासांवास होतात. (कन्याण बगवत)

साठ सहस्र बालरित्य ऋषि — या सब ऋषांचे देह आगटां एकडेच उब होते. हे सब ऋषांच्या शरीरापासून उबन्न शाले. ते सूर्याच्या रयाला वेष्टून अस्तांत अशी कथा आहे. (रघु. १५-१०)

ब्रह्माक्षर सहस्र नाड्या — मानव शरीरात नाभिस्थानाच्या ज्वळ मूळकंद आहे. तेथून ब्रह्माक्षर सहस्र नाड्या निघून सर्व देहात व्यवस्थेने पसरल्या आहेत. (प्रश्नोपनिषद्)

अद्वयादेशी सदृश ऋषि — गृहस्थाश्रमी ऋषी अद्वयादेशी हजर वारवार उत्पन्न होऊन प्रलयकालपर्यंत धर्मसंस्थापनार्थ या लोकात वावस्त असतात.

एवमावर्तमानास्ते वर्नन्याभूतसंख्यम् ।

अष्टवर्षीति सहस्राणि ऋषीणां गृहमेधिनाम् ॥ (मत्स्य)

एक लक्ष तीन हजार सहाशें ऐशी हृदयाचे ठोके — अहोरात्र मिळून मानवाच्या हृदयाचे ठोके पडतात. (अमर्याद)

नवलक्ष तारे — आकाशात नवलक्ष तारे आहेत अशी गणना आहे.

चौऱ्याशी लक्ष योनि — जलचर ९ लक्ष, पक्षी १० लक्ष, कीटक सृष्टि ११ लक्ष, वनस्पति २० लक्ष, पशु ३० लक्ष व मानव ४ लक्ष अशी एकूण चौऱ्याशी लक्ष योनांची (प्राणिजाति) गणना प्राचीनांनी केली आहे.

इक्ष्वा नमलक्षास्तु दशलक्षास्तु परिण ।

स्रलक्षास्तु वृम्याद्या. स्यादराणा च विशति ॥

त्रिशलक्ष गवादीना चतुर्लक्षास्तु मानवा. ॥

(योगरत्नाकर भाग १ क)

साडेतीन कोटि केश — मानव शरीरावर साडेतीन कोटि केश असतात असे परिगणन धर्मशास्त्रात मानले आहे.

तिस्र कोटयोऽष्टकोटी च यानि लोमानि मानवे

(धर्मसिंधु तृतीय परिच्छेद)

चार कोटि छिद्रें मानव शरीराचीं — मानव शरीराला चार कोटि छिद्र आहेत. (अनुभवामृत अमृतवाहिनी टीका)

सात कोटि महामंत्र — महामंत्र सात कोटि आहेत अस कपिल गीतेत सांगितले आहे 'सप्तकोर्महामन्त्र' (क. गी २६३).

पन्नास कोटि योजने भूमंडळाचे क्षेत्रफळ — भूमंडळाचे क्षेत्रफळ पन्नास कोटि योजने आहे अस पुराणात सांगितले आहे.

“पचाशत्कोटिविस्तारा सैयमूर्ध्वी महानुने (इति विष्णु पुराणे)

चाळीस अज तारका — आकाशगंगा हे एक विश्वचक्र आहे. यात सुमारे ४० अज तारका आहेत अस ज्योतिषशास्त्रात मानले आहे.

(वेसरी २४ जानेवारी १९५४)

अठरा पद्म वानर — श्रीरामाच्या साहाय्य अठरा पद्म वानरमेना होती.
(रामायण)

परिशिष्ट १ लें

कटपयादि सांकेतिक भाषा पद्धति

[शब्दांचे अनुक्रम ठरविण्यासाठी योजिलेली एक स्मृतिसाहाय्यक पद्धति. संगीत ज्योतिष इ. शास्त्रात याच पद्धतीचा उपयोग करतात.]

या पद्धतीत क पासून ह पर्यंत सितके वर्ण आहेत त्यांमून अ हा वर्ण सोडून बाकीच्या वर्णांचे पाच भाग केलेले असतात व त्यांनील प्रत्येक अक्षरासाठी निगिष्ट अंकही ठरविलेला असतो.

क्रम	अंक क्रम	१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
१	कादिन्वाः—कपासून शपर्यंत ९ वर्ण	क ख ग घ ङ च छ ज झ
२	टादिन्वाः—टपासून धपर्यंत ९ वर्ण	ट ठ ड ढ ण त थ द ध
३	पादिपंचाः—प ते म हे ५ वर्ण	प फ ब म म
४	याचाष्टाः—य ते हपर्यंतचे ८ वर्ण	य र ल व श ष स ह
५	नकाराय त्रिदुः—	न

या पद्धतीत अक्षरांना कोणते आकडे घ्यावयाचे याबरोबर असाहि संकेत आहे की वाक्यात वा शब्दात कोणताहि स्वर आला तर त्याचा आकडा शून्य असा समजवयाचा तसेच स्वराशिमाष व्यञ्जन (पाय सोडून लिहिण्याचे) आले तर ते लक्षितच घ्यावयाचे नाही,

या पद्धतीत “ ज ” या अक्षराचा अर्थ आठ हा आकडा व “ य ” चा अर्थ एक हा आकडा. यानुळे ज्य = १८ (अंकना यामतो गतिः या न्यायानं) हा आकडा मिळू होतो. महाभारतात मूळ सदितेचे “ ज्य ” अने नाव होते व ते प्रथमच्या नमनाच्या श्लोकांत दिलेलेच आहे (मरुति कोश).

परिशिष्ट २ रें

नंदभाषा संकेत

नेनरी = एक, अवारु = दोन, उधानु = तीन, पोडु = चार, मुटु = पाच, मेदी = सहा, पविन = सात, मगी = आठ, तेवन् = नऊ, ऐनन् = नऊ, अगुटु = दहा, प्यट्ट = अकरा, रेधा = बारा, टेपरु = तेरा, चोपडू = चवदा, तळी = पंधरा, तान आणि भुरकाननटी = सोळा, उधानुतानतळी = अठरा, धग = बीस, भुरकाननगी = एकवीस, विगी = दस, दवा = हजार, पाश = एक आणा, अन्नरु पाटे = दोन आणे, मगीपाटे = आठ आणे, तळी पाटे = पंधरा आणे इत्यादि (मोलत्वर्थ म न को वि. १६)

परिशिष्ट ३ रें

संख्या-संकेत

प्राचीन भारतान सख्यावाचक शब्दाधियाय दुसऱ्या सांकेतिक शब्दाचा संख्या दर्शविण्याकरिता शास्त्रात उपयोग करण्यात येत होता. हे शब्द म्हणजे निरनिराळ्या दस्तूचीं अथवा काननाचीं नावें सुचविणें जतान त्या-करिताच नियुक्त केलेले असत. उदा —

शून्य—शून्य, आकाश, पूर्ण इ. एक—शशि, गणनिरदन, ईश्वर इ. २—भुव, नेत्र, नदान इ. ३—गुण, अग्नि, ताप इ. ४—वेद, वर्ण, आश्रम इ. ५—माण, पांडव, प्राण इ. ६—शास्त्र, ऋतु, रस इ. ७—ऋषि, चार, स्वर इ. आठ—वतु, सिद्धि, दिग्गत्र इ. ९—निधि, ग्रह, मत्ति इ. १०—दिशा, अवतार, रावणशिरस इ. ११ रुद्र, अजीर्हिणी. १२—आदित्य, मास, राशि इ. १३—विश्वेदेव अनिगनी इ. १४—मनु, विद्या, रत्न इ. १५—तिथि, पक्ष इ. १६—शृंगार, कला, सत्कार इ. १८—पुराण, स्मृति. २०—नव, रावणगाहु २४—गायत्री, अहंत्. २७—प्रज्ञा, २७—नखन, ३२—लक्षण दान, ३३ देवता, ३६—राशिणी, ४९—मरुत्, ५६—माग, ६४—कल्य. ८४—योनि, १००० उद्र, कमलदल, सूर्यनिरण इ. (हिंदी साहित्य कोश) (संस्कृति कोश)

परिशिष्ट ४ थें

शब्द-संकेत

[“ अनंतरार निल शब्दशास्त्रम् ” याप्रमाणें सख्यात्मक व सरयेयति-रित्त मन्त्राचीहि व्याप्ति अमाप आहे. जिशासु वाचकास ज्ञान व मनोरञ्जनारोरच आकर्षकपणा वाटून निजसा रुद्धिगत व्हावी एवढ्यापुरतेच काहा संज्ञेताचे मर्यादित सकलून]

श्री — पीठस्थ आचार्यास उद्देशून संज्ञेताने वापरतात. उदा० श्रीशंकराचार्य, श्रीमन्वाचार्य इ. श्री शब्द सामान्यतः श्रेष्ठत्व नोधक आहे. सामान्य यतीला श्री १०८ व पीठस्थ आचार्यास श्री १००८ असे संज्ञेदिले जातें.

अर्धोदय पर्व — पीठ व॥ अमावासेचा प्रथम भोग रविवार व श्रवण नक्षत्राचा मध्यभाग व व्यतिपाताचा अत्यन्त भाग हे योग असले म्हणजे अर्धोदयपर्व होय. याच पुण्य कोटि स्यग्रहणासमान आहे. (वर्मसिंधु)

अधिर मास — स्यसन्नातिरहित चाद्रमास. चाद्रवर्षांत सुमारे तीन वर्षांना येणारा तेरावा महिना हा महिना साधारणतः २२ महिने १६ दिवस आणि ४ घटिका इतक्या कालवधीनंतर येता यासच धाडा महिना, मळ मास किंवा पुढोत्तम मास अशा नावें आहेत.

अमृतसिद्धि योग — रविवारा हस्त, सोमवारी श्रवण किंवा भृग, मंगळवारी अश्विनी, बुधवारी अनुराधा, शुक्रवारी पुष्य, शनिवारी रेवती व शनिवारी राहिणी. याप्रमाणे चार व नवग्रह हा काणत्याहि कायास शुभ मानताला आहे. त्यासच अमृतसिद्धि योग म्हणतात.

अश्वत्थामा दुग्ध — पाण्यात पीठ कालून कलेला दुधासारखा पातळ पदार्थ. असा द्रोणाचार्याच्या पत्नीने आपल्या मुलाला अश्वत्थामाला करून दिला हाता अर्धी कथा आहे. असाच लहान मुलाच्या हाताच्या समजुतीचा एक प्रकार लज्जेने समजवयाचा.

अप्रशिखा — एकाचा मित्र त्यास दार करावयास प्रवृत्त झाला असता आपले मुमुक्षुत्त इतरास कळाय म्हणून त्याने अ-प्र-शि-खा या अद्यापूरात रचलेली चार चरणांची कविता. अनेक तव पुणेण । प्रमुत्तस्य वनातरे । प्रितामादाय हस्तेन । खड्गनोपहत गिर ॥ यावरून साहित्यिक भाषा. (म. श कोश)

अदल्यानाई — होळकर घराण्यात ऐतिहासिक कालात होऊन गेलेली दानशूर स्त्री यावरून सध्याने अदल्यानाई म्हणजे दानशूर स्त्री.

आरसाढ मासरा — नसता मोठेपणा आपणाकडे घेऊन दुसऱ्यावर फरडा असलेला चालविणाऱ्या मनुष्यास म्हणतात

कपिला पट्टी — भाद्रपद वद्य पौर्णिमा दिवशी मंगळवार, राहणी नक्षत्र, व्यतिपातयोग, सूर्य नउत हस्त, इतर योग आल्यास तीस कपिला पट्टी म्हणतात हा अपूष योग पुढा साठ वर्षांनी येतो. ज्या गोष्टी एकत्र जमणे अशक्य त्या आकस्मिकपणे एकत्र जमल्यास पानदाने कपिला पट्टाचा योग म्हणतात.

कन्यागत — कन्या राशीस गुरू येतो ती काल. हा पार शुभ समजतात. हा काल सिद्धस्थानतर येता. तो सुमारे तेरा महिने असता. या काळात मागीरथी नदा वृष्णेस मेगावयास येते अशी समजूत आहे. म्हणून कन्यागतात वृष्णाक्षानास विशेष महत्त्व मानले आहे

कोजागिरी — आश्विन शु. १५ या दिवशी रात्री लक्ष्मीप्रीत्यर्थ मयरात्रीपर्यंत जागून लक्ष्मी व चंद्र याची पूजा करून दूध वगैरे पितात. कोजागर्ति म्हणजे कोण जागतो अस लक्ष्मी विचारते व जो जागा असतो त्याला सन्नि देत अशी समजूत आहे

कुमरुणी झोंप — रावणाचा भाऊ कुमकर्ण अत्यंत शापाळ होता यावरून लक्षणेने. हा निद्रनून सहा महिन्यांनी एकदा जागा होत असे अशी कथा आहे

गर्गाचार्याचा मुहूर्त — सूर्योदयाच्या पूर्वाच्या ५ व्या घन्टपासून तिसऱ्या घन्टपर्यंतचा काल अथवा सूर्योदयापर्यंतची वेळ हा शुभ मुहूर्त असून गमनास योग्य मानतात गगमुनि हे योर ज्यातिपशास्त्राचे होऊन गले यानी

भगवान् श्रीकृष्णाच ज्ञातक वर्तविल होंतें. त्यानीं रचिलेले वृद्धगंगेसहिता-गंगे
सहिता-हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

गङ्गेपंचविशी — ज्यात विवेक अथवा पाच फारसा नसतो असा.
मनुष्याच्या सुमारे पचवीस वर्षेपर्यंतच्या कालाला सन्नेतानें म्हणतात.

गणेश टोपी — मागून हळूच येऊन एकाद्याच्या ताडावर बसून टाकून
आवळणे वा होळे झाकल्यामुळे त्याला दिसेनासे झाले म्हणजे यथेच्छ कुक्कणे
अशाप्रकारचा एक खेळ

गोरज सुहूर्त — गुरें (गाई वासरें) रानातून घरी परत येत असता
त्याच्या चालण्याने उडालेली धूळ दिसते तेन्हाचा काल.

गौरीचे डोहाळे — चैत्रात पडणारी पावसाची बुरबुर याला सन्नेतानें
म्हणतात

घटोत्सवाचा बाजार — भीमपुत्र घटोत्कच हा सर्व राक्षसी (मायावी)
विघ्न प्रवीण व कामरूपधर होता. एकदांम नाहास होणें, वाटिल तें रूप घेणें
बारी, यानेून मायावी बाजार अथवा पसवेगिरा असा अथ रूढ झाला.

घवाड शुद्ध — राय नक्षत्रापासून चंद्र नक्षत्रापर्यंत मोनून येणाऱ्या
सख्येला तीन वा सख्येनें गुणून गुणाकाराने पाल् तिथी मिळवून आलेल्या
सख्येला सातानीं भागून बाकी तीन उरल्यास त्या दिवशी हा योग येता अस
समज्जात व तो शुभ मानला जातो.

घागरगडची सुभेदारी — घागरीनें पाणी वाहण्याच काम करणारा
या अर्थी.

दशहरा — ज्येष्ठ शुद्ध दशमीला गंगेचा अवतार झाला या दशमीला
दशहरा असें नाव आहे त्या दिवशीं जे दहा योग सांगितले आहेत ते —
१ ज्येष्ठमास, २ शुक्लपक्ष, ३ दशमी ४ बुधवार, ५ हल्लनउन, ६ व्यति
पात, ७ गर (या नावाचे करण आहे), ८ आनंद याग, कन्या राशीचा
चंद्र आणि १० शुभ राशीचा रवि. (घर्मासु)

नित्य प्रलय — शाप. गाढ शोपला बेदिक नित्य प्रलय म्हणतात नित्य
प्रलयांत जीवनाची आहुति गळून पुन्हा जग होऊन नव्यानें जमाला याच
याच म्हणून.

(चादरायण संबंध — ओढून ताणून लावलेला संबंध. कया अशी आहे की एक लुच्चा मनुष्य एकाकडे जेऊन मी तुमचा संबंधी आहे असे मांगू लागला. संबंध विचारतां “ अन्माकं बदरीचक्रं सुष्माकं बदरीतरः ।

चादरायणरुंधणात् शून्यं शून्यं कथं वयम् ॥ (सु.)

अर्थ असा की आमच्या गाढीचे चाक घोरीच्या लांडडाचे आहे व तुमच्या दारांत घोरीचे झाड आहे हा चादरायण संबंध. }

नव्याण्णव चादी — शेंकटा नव्याण्णव अथवा दधुचा काहीतरी थाप देऊन वेळ मारून नेणारास म्हणतात.

भगीरथ प्रयत्न — राजा भगीरथाने आपले पूर्वज सगरपुत्र यांचे मोठे मिळावा याकरिता दीर्घ तरस्या करून स्वर्गांतून गंगेला भूलेकीं आणिली. या प्रयत्नाने दीर्घ परिश्रमाने अचाट कार्य साध्य करणे असा अर्थ.

भाऊगदी — अहमदशहा अकबरी व मराठे यांच्यांत झालेल्या पानिपतच्या युद्धांत (इ. स. १७६१) विश्वासराव गोळी लागून ठार झाल्यानंतर मराठ्यांचे सर सेनापति सदाशिवरावभाऊ पेशवे अखेरच्या क्षणीं घोड्यावरून पाय उतार होऊन लढतां लढतां त्या एकंदर धुमधर्नीत दिसेनासे झाले व नंतर जो गोंधळ व गर्दी होऊन नाश ओढवला त्यास अनुच्छून म्हणतात.

मल्लिनाथी — मल्लिनाथ हा संस्कृत साहित्यांतील एक प्रसिद्ध टीकाकार. याने रघुवंश, किरात, माघ वगैरे अनेक ग्रंथांवर टीका लिहिल्या असल्यामुळे मल्लिनाथी म्हणजे टीका हा अर्थ रुढ झाला.

मासुतीचे दोपूट — मासुतीचे दोपूट जळून टाकण्याची आज्ञा रावणाने केल्यावेळी दोपूट आणखी लांबूच लागले संपेचना यावरून त्यांत जणारे काम.

मातृपोडशी — मातृगवेष वाऊन प्रवृत्ति वेदनादिक अनेकानेक कष्ट सोसलेल्या मातेचे ऋण फेटण्याच्या हेतूने यावषाचे सोळा पिंडदानास म्हणतात.
(श्राद्धप्रयोग)

लक्ष्मण रेपा — लक्ष्मणाने सीतेस रेपा ओढून दिली होती व त्या रेपेच्या बाहेर न जण्यास सांगितले होते, व तसें न केल्यास धोका होईल असे वजावले होते. यावरून विशिष्ट मर्यादेचे उल्लंघन झाल्यास धोका अटळ. असा संकेत.

विश्वामित्रो सृष्टि — ब्रह्मदेवाशी स्पर्धा करून विश्वामित्रान प्रतिसृष्टि निमाण केली अशी कथा आहे मनुष्याच्या डोक्यासारखा नारळ, गाड्‌ऐवजी म्हैस, घोड्याऐवजी गाढव ही त्याची उदाहरणे आहेत

विश्वामित्राचा उन्हाळा — आश्विन शु. १५ ते कार्तिक शु. १५ हा शरद ऋतूचा मध्यकाल

शतपथ — “ गत पथानो मार्गां नाम अध्याया यस्य स शतपथ ” महर्षि याज्ञवल्क्य याचे नावावर प्रसिद्ध असलेला १०४ यजुर्वेदावरील ब्राह्मण ग्रंथ यात १०० अध्याय आहेत म्हणून यास शतपथ हें अभिधान मिळाले आहे

शिराळशेटा राज्य — शिराळशेट नावाचा एक वाणी दुर्गादेवीचे दुष्काळात अनेक लोकांचे प्राण वाचविल्यामुळे त्यास साडेतीन घंटा विजा पुरास राज्य करण्याची संधी मिळाली व तबड्या बळात त्याने अनेक दानधर्म केले, अशी आख्यायिका आहे यावरून लक्षणेन अल्पकालीन वैभव असा अथ रूढ झाला

सुधर्णमध्य — दोन परस्परविरुद्ध गोष्टीतून सादलेला मध्यम मार्ग म्हणजे तडजोड असा अर्थ

सत्कार्यवाद — काय प्रकट होण्याच्या पूर्वा त्याचे कारणामागे अस्तित्व मानणारा निरीश्वर सार्वमत (म श को)

हे — वायकोने नवऱ्याच नाव घ्यावयाच नसत म्हणून पति या अर्थी हा शब्द सन्नेताने वापरला जातो उदा ‘ आमचे हे ’, तसच ‘ तिकडे ’ अथवा ‘ स्वता ’ असाही प्रयोग केलेला आढळता

परिशिष्ट ६ वें

विविध संकेत

१. उपनिषदे वेदान्तवृत्ते आणि भगवद्गीता या ग्रंथान त्रयीवर भाष्ये लिहिल्यासेरीज आचार्य पदवी प्राप्त होत नसे.
२. तत्त्वज्ञान आणि विनोद यांचे साहचर्य असत नाही.
३. धंदेवाईकाने आपल्या व्यवसायग्रंथे काम विनामूल्य करावे असा संकेत आहे.

४. मालमतेच घाटप करणे झाल्यास दहिल्याने समान घाटे करावयाचे, पण घाटपाने प्रथम स्वीकारावयाचा व राहिलेला मोठ्याने ध्यावयाचा.

५. भूगर्भातील ज्या पदार्थांचे विशिष्ट गुरुत्व जास्त आहे, जे धनवधिष्णु अपारदर्शक व एक प्रकारची चकाकी देतात त्या पदार्थांना घातु म्हणावे असा संकेत आहे. (सराफ-परिचय).

६. भूमिगत धनाचे महासर्प संरक्षण करीत असतात.

७. पृष्ण्यां झालेली गोष्ट सहसा गुप्त राहतात नाही.

“पृष्ण्यां मिथते मन ।”

८. पवित्र क्रियांनी तळतळाटाने दिलेले शाप सहसा वाया जात नाहीत “पतिव्रताना नाफ्रमात्यतन्त्यभूणि भूतले” (वा. रा. युद्ध सग १११-६७.)

९. गावाला जाताना किंवा कोणाचा निरोप घेताना ‘जातो’ म्हणू नये; येता म्हणावे.

१०. गावास निघाल्यावेळी वा कामासाठा बाहेर जात असता कोट जाता असे विचारू नये.

११. वयमानाबरोबर मनुष्याच्या आवडीनिवडी तसच विचारातही बदल होतो.

१२. काव्य आणि व्यवहार याचा नेहमीच छत्तीसाचा आकडा असतो.

१३. आपणहून दिलेल्या दुधास नाही म्हणावयाच नसते.

१४. चांगल्या कामात विघ्ने फार “थेयासि बहु विघ्नानि”

१५. संकटें कधीं एकेफ्री येत नसतात.

१६. मित्राच्या घरी राजमागाने जावें आणि शत्रूच्या घरी (जाणें असेल तर) आड मार्गानें जावें. (म. मा. समा. २१-५६.)

१७. गावाला गल्यास घरीं नववे दिवशीं परतू नये

१८ लढनमध्ये हार्ड्ड पार्कमध्ये वाटेल त्यान वाटेल ते मन पृत मोलावे व श्रोत्यानींही मोकळेपणानें प्रश्न विचारवेत असा संकेत आहे. . .

१९ 'न्यायसंस्था' ही दंडविधानाच्या सोयीसाठीं मानवानें निर्माण केलेला एक संकेत.

२०. कुटुंबसंस्था व त्यामधील निग्रह हे मानवी जीवन अधिकाधिक सुखी करण्यासाठी अस्तिवात आलेले संकेत होत. (प्रवाद मे १९६१)

२१ बैद्यानें स्वतःचें आजारीपणात स्वतःच औषध ध्याययाच नसतें कारण बुद्धीचा गांधळ उडतो.

२२. हाच हृत्प्रेमाणें सर्गगामी आहे. एवढेच नव्हे तर ती चिरजीवहि आहे. (अलौकिक अभियोग)

२३. " अनिशिष्टत्व चौर्यलक्षणम् "

२४ कोणाचेंही बरें दिसल कीं त्याला काहीतरी खरे खाटे जोड चिक्क विण्यात जगाला समाधान वाटते.

२५ कन्येला पुत्र हास्याखेरीज तिचे घरी म्हणजे जावयाचे घरीं मोचनास जावयाचे नसत.

२६. देव व पिशाच्च यांना सावल्या नसतात. (ऋतुचक्र)

२७. श्री आणि सरस्वती यांच्यामध्यें बहुधा छतीसाचा आकडा असतो.

२८. कलहावाचून प्रेमाला गोडी नाही.

२९. सामान्य माणसाचीं मते बहुधा प्रस्थितीच बनवीत असते.

३०. विशाल करण्या या उगमरहितच शोभतात आणि उगमरहित असू शकतात.

३१. सत्त्व आणि सिद्धि यांच्यात बहुधा छतीसाच्या आकड्याचा आढळ होतो.

३२. जीवनदर्शन युगसंकेतानुसार असल पाहिजे.

परिशिष्ट ५ वें

कविसंकेत

[निसर्गात नसलेल्या पण प्राचीन कवींनी कविभलेल्या कविकल्पना]

१. चन्द्राक आणि चन्द्रावी याच्यामध्ये पत्त एक कमळाचे पान असते, पण ती एकमेकांस दिसत नाहीत. सारी रात्र दोघाना विरहावरून कटावी लागते. सुयोदया त्याचे मीळन होतें.

२. स्त्रीच्या विविध हावभावानी पुढील वृक्ष बहरतात असा कविसंकेत आहे.

स्त्रीच्या स्वये प्रियंगूप्रति आणि वक्रुला मय गड्ढपवानी ।

पादाघाते अशोका, तिलक-कुरवकां वीक्षणालिंगनानी ॥

मंदारा नमोवाक्ये, मुकुचिर हसनं चंपका येई वार ।

आघ्रा फुके, नमोरु पुलति कल्यवे नर्तने कर्णिकार ॥

३. मृगाचे निडे आपादान दिसले की, पृथ्वी क्रतुलात झाली असे समजतात.

४. ग्रीष्मऋत्या (पावसाऋत्या) आरमीं हस मानस सरोवराकडे जातात.

५. पत्त मेघजल पिऊनच खातक आपली तहान मागवितो.

६. अतिशयोक्तीतच कविप्रतिभेचा विलास आहे, असा प्राचीन संकेत आहे.

७. चंद्रकान मणि चंद्रकिरणाच्या संयोगाने पाझरतो.

८. कामवेनु ही स्वर्गीय घेनु, चितामणि हें स्वर्गाय रत्न घ कल्पतरु हा स्वर्गीय वृक्ष हे ईप्सिताची परीपूर्ति करणारे आहेत असा कविसंकेत आहे.

९. पावसाऋत्याच्या आरमीं पहिली मेघगज्जा झाली की वदन पुळतात.

१०. लोहाला परिस मण्याचा स्वयं झाला की लोखंडाचे सोने होतें.

११. राजहस हा दूध आणि पाणी वेगळे करतो.

१२. सत्तावीस तारकांपैकी कल्पित चंद्रानंद एकनिष्ट ठेवणारी रोहिणीच होती असा कविसंकेत आहे. (रोहिणी, जून १९६१)

१३. टेक्णाच्या रस्तानें हिरा भगतो.

टेक्णाच्या सग । हिरा तो भगला ।

कुसग नाडला । साधु तैसा ॥ (तुकाराम)

१४. स्वाती नक्षत्राच्या पावसानें शिपल्यात मोती उत्पन्न होतात.

१५. सध्याकाळची वेळ व पाणवठ्याचें स्थळ प्रणयलीलाना अनुकूल मानण्याचा कविसंकेत आहे.

१६. मोती हा पाण्यापासून बनतो त्याचें पुन्हा जर पाणी करावयाचें जमेल तर त्याला हसाची पाच लागावी असा कविसंकेत आहे. (गीतेच्या श्लोकावरील प्रवचनें)

१७. हत्तीच्या गडस्यळातून खवणाऱ्या मदाचा विशिष्ट सुगंध सेवन करण्याकरिता भ्रमर लुब्ध होतात.

१८. हेमाम्मोज नावाची सुवर्ण कमल फक्त मानस सरोवरान पुळतात.

१९. अमृताच्या सेवनान बलुमात्राला चैतन्य व चिरजीवन प्राप्त होतें असा संकेत आहे. (गाथा सप्तशती)

२०. शोफालिनेची फुलें मय्यरात्रीनंतर दरबळ लागतात.

२१. सूर्यकात मणि सूर्यकिरणाच्या संयोगानें पैज घेतो.

२२. सर्व अलंकार असून कपाळी कुक् नसले तर खरी शोभा नाही असा कविसंकेत आहे.

२३. घनगर्जितामुळे घगळ्या गमवती होतात.

२४. चपक कलिका रम्य असली व भ्रमर रसिक असला तरी तिच्यागवळ भ्रमर जात नाही.

२५. आज्ञाभंग करणारा व विश्वासघातकी अद्याचा काव्यारमी नामोहेरा करू नये.

मर्तुराश न कुर्वन्ति ये च विश्वासघातका ।

तेषा नामापि न ग्राह्य काव्यस्यादौ विशेषतः ॥ (सु.)

३३. चराचर सर्वांतील देवत्वाच सशोधन व सर्वर्पन करणें हा भारत भूमीचा सधेत आहे (फेब्रु २७ सप्टेंबर १९५९)

३४. इग्लंडमध्य कोणतीहि गोष्ट असो ती फुफ्फू कोणी देणारहि नाही आणि कोणी फुफ्फू घेणारहि नाही असा सधेत पाळतात.

३५. प्रतिपदेच्या चंद्राला वज्राची दशी अपण बेळी की आयुष्य वाढतें असा समज आहे.

३६. देवलोरीच्या अप्सरा या अमर, अजर तथाच अनन्यहि असतात.
(स्वरनिचार)

३७. देवाचे नेत्र भिंत नाहीत. कारण त्यांना ज्ञानचक्षु असतात.

३८. भुतें बाहिरीं असतात.

३९. कावळा दारान आरड्या म्हणजे पाहुणा येतो असे म्हणतात.

४०. एफदा चिमरा रादला की मग एक दिवस रात्र तेथून हळायचें नाही असा तैरागी (नागा) लोकान सधेत आहे. (आग्नी भगीरथाचे पुत्र)

४१. भूमिगत द्रव्य पायाळू लोकनाच दिसतें.

पाताळीचें निधान । दावाळ पै अन्न । परि व्हांवें लेचन पायाळूचे (शा.थ १५)

४२. बाळगुणाच्या वियाना पातारें गेकरीत नाहात

४३. विपारी नचादाच्या साधनाशिवाय भूल पाण्यारें सांदयें चिरजीव होऊच नये असा निमगाचा सधेत आहे (श्रुचक्र)

४४. कार्तिरियाच्या दशनास जियानीं जावयाचें नसतें.

४५. अप्सराचे धरण भूमीला लागत नाहीं

४६. मृगाचे विडे आपाटात दिसले की पृथ्वी क्रतुस्तात झाली अस समजतात.

४७. प्रयाणवालां, स्वर्गां प्रवेश करताना व निवाहाथ गमन करताना उन्ना पाय पुढ टाकून जावें

४८. मोठ्ठ्याचे बेळी पदार्थांचे स्वादाविषयीं चिकित्सा करू नये ' पूजवेदशन नित्यम् '

४९. दिवसा विव्याच्या झाडाची छाया आणि रात्री पिंपळाची छाया दुष्ट असते.

“ दिवा विभीतसञ्जया रात्री बोधिद्रुमस्य च ” (मु.)

५०. वडवानळ नागाचा समद्रात असलेला अग्नि रोज समुद्राचे धारा गाव पाणी पितो (जाळतो) असा सक्त आहे (ज्ञानेश्वरी विवरण - १)

५३. उदू भाषेत रामयतीला “ उमेदवार ” म्हणण्याचा सक्त आहे. (उदू काव्याचा परिचय)

५४. “ जीवो जीवस्य जीवनम् ” हा जीववृष्टीचा सक्त आहे.

५५. अनुभूतीसाठी साहित्यिकांना विशाल निराश्रय करण्याची अत्यधिक बरूर असते असा सर्वमान्य सक्त आहे

५६. सून याक्याय म्हणजे अनुभूतीचे सक्त. (माऊली)

५७. एकादा मनुष्य आस्तिक व नास्तिक आहे या सनधीचा त्याच्या त्याच्या जीवनात होणारा आविष्कार त्याच्या त्याच्या पूर्वसंचिताचा निर्देश करीत असतो

(५८. विवाह लवकर उमट नसल्यास रुक्मिणीस्वयंवर हा ग्रंथ विशेषत त्यातील रुक्मिणीन श्रीकृष्णास लिहिली पत्रिका कुमारिकांनी पठण करावे असा सक्त आहे)

५९. अग्नि हा प्रसिद्ध पारदारिक स्त्रीजनाचा आद्यवल्ग्व आहे अस सकेत आहे.

६०. मनुष्य शपथेवर घाई सांगू लागला म्हणजे त खोटो आहे असे खुशाल समजावे

६१. आकाशातून भ्रमण करणाऱ्या बटावा पत्तीच दगड शुभ मानतात

६२. दैव अनुकूल असल म्हणजे ते भग्नल असत तेंही मगल हात

६३. शब्द स्थिर असतात पण बालतरंगने अथ नदरतात

६४. सहस्र योजनाचा प्रवास देखील पहिल्या एकाच पावलाने सुरू होतो (चिनी तत्त्वज्ञ)

६५. प्रियेच्या अथवा प्रियकराच्या अप्राप्तीच न हे तर हृदय काटिन्याच दि वर्णन करणं उदू-फारशी काव्याचा एक सक्त आहे.

६६. मुग्धतत समति असतें व नसतोंह

(६७. मुलीचे लग्नात ज्येष्ठ जामाताचे पूजन म्हणजे त्याच्या बायकोच्या धाक्या बहिणीवरचा अधिकार संपला याच दशक असा सक्त (मराठी लोकांची संहति)

६८. चोरा कशाची वेव्हा व कशी होईल याचा नियम नाहा. हा अनादि सनेत आह. (कसरा २२-४-६३)

६९. तुळसीविवाहापूर्वी आनळा पाऊ नये असा सनेत आह.

(सवृत्तिव्येय)

७०. सत्यापेक्षा कल्पितच अधिक मनोरञ्जक असत.

७१. डाकोरला गल्यावाचून द्वारवेची यात्रा सफल होत नाही.

ते आधी डाकूरास येऊन । घेऊनी श्रीकृष्णदशन । मग पुढें गमन करिताती.

(भक्तविजय अ. ३१)

७२. पुढेत्तम क्षेत्रातील (लग्नायपुरी) सवयण, कृष्ण आणि सुम्ढा याच्या मूला अनुक्रमें श्वेत, श्याम आणि पीत असाव्यात असा सनेत आह.

(ब्रह्मपुराण)

७३. साधूनीं मद्रशालाचा अभ्यास करावयाचा नसतो

७४. पलानें पर्तीस या पर्तीनें पर्तीस नावानें सरोधू नये त्यामाग आयुष्य क्षीण हाते असा सक्त आहे

७६. हत्ती हा इच्छामरणी आहे. पाळीव हत्तीकडून उत्पत्ति करविणें अगुम मानलें आहे.

७७. विद्याधर रक्ताला स्वर्ग वरीन नाहीन (छेकसाहित्याची रूपरेषा)

७८. सानें क्षगानून उत्पन्न झालें म्हणून सोन परित मानलें शत, म्हणून निद्रासमया सुखालंकार घालून शशू नये असा सक्त आहे

(कसरी २०-१-६३)

८२. शाळ्या मुठीच मोठ सज्ज लागू असत.

८३. मुल ज्ञान नसल्यास त्याच पाळ्यातलें नानां हात न मारता धाडू भिडू अशा टोपण नावानच सरोधाव

८४. सनार्जीचा तिळगूढ हा माट्यानीं लहानाना खावयाचा तस दसऱ्याचं सोनें हें तग्नाना बडाल्यान्याना खावयाचें असत असा सक्त आहे. यात पराक्रमाला आव्हान आहे.

८७. घोर पुण्य हे परमेश्वरी सनेत साकार करणारे असतात.

८६. पुनस्रति शत नसल्यास हरिवशाचे पण करावें असा सक्त आहे.

८७. सण म्हणजे जीवनातील आनदाचे प्रसंग. अशा प्रसंगां माणसाने सर्व दुःखे विसरून आनंद, उत्साह यात रममाण व्हावयाचे असते (श्रीशानेश्वर वाङ्मय आणि कार्य)

परिशिष्ट ७ वें

संकीर्ण

आध्यात्मिक संकेत

१. सर्वाभूतीं परमेश्वर आहे.

२. राधा म्हणजे जीवात्मा व श्रीकृष्ण म्हणजे परमात्मा.

३. तीर्थ यात्रेस बाहनात बसून गल्याने तीर्थ यात्रेचे फल मिळत नाही.

(४. पौराणिक व प्रासादिक ग्रंथ वाचनाना अशुभ कथानक आल्यास तेथे वाचनास एवढे न पाडता त्या कथानकाच्या पुढील शुभ भाग वाचूनच ग्रंथ खाली ठेवावा असा संकेत आहे.)

५. ज्या ग्रंथाच्या आदि, मध्य आणि अंती ईशस्तवने वा गुरुस्तवन असते तो ग्रंथ परमेश्वरास तसेच ललाजनादेनास प्रिय व हितैषी ठरतो.

६. गुरुगुह्य म्हणून जे असत ते नेहमी अवगुह्यनात असावे. त्याचा स्पष्टार्थ गुरु प्रसादावाचून प्रतीत होऊ नये असा पूर्वापार संकेत आहे.

आंतरराष्ट्रीय संकेत

१. ज्या त्या राष्ट्राची वकिलान त्या त्या राष्ट्राची भूमि असे मानण्याचा आंतरराष्ट्रीय संकेत आहे.

आयुर्वेदीय संकेत

१. मनुष्याच्या गर्भवासाचा काल नऊ महिने नऊ दिवस पूर्ण असा मानला आहे.

ईश्वरी संकेत

१. समय म्हणजे ईश्वरी संकेत (धवलगिरि).
२. ज्याने त्याने अग क्षिप्वावे व खावे हा ईश्वरी संकेत आहे.
३. दुष्ट प्रयत्नात असेर दुष्टाचाच नाश होतो.
४. लग्न हा एक योगायोग आहे ते जुळवून जुळत नाही. ज्याचा संनध जडावयाचा विधिसंकेत असेल तेथेच तो उत्त असतो.

काव्य-संकेत

१. विचारप्रधान काव्याला गंभीरवृत्त वापरण्याचा संकेत आहे.
२. 'पत्रक्या'चा उपयोग उपदेशाकरिता करावयाचा असतो.
३. निशिष्ट रस परिपोषाकरिता निशिष्ट वृत्त वापरावयाचा असतात.
४. मुग्ध फोमल बालेला कळीची उपमा देण्याचा संकेत आहे.

कामशास्त्र संकेत

१. स्त्रियांच्या शृंगाराला पर्तने पाहिल्यासचून सार्थक नाही. '—प्रियेयु सीमाग्यफला हि चारुता—' कालिदास.
२. प्रेमाला भय आणि शत्रु याचे वाबडे नसत.
३. स्त्रिया पति परगावी गेलेला आहे तिने व विधवेने काळू घातू नये (केसरी ३ २ ६३)
४. स्त्रियाचे दय जास्त नसतेच असा संकेत आहे (म्हटले तर आहे म्हटले तर नाही.)
५. विडा रंगणे हा संकेत आहे. परस्पर अनुरक्त अश्रुत्याखेराज विडा रगत नाही.

गीतेचा संकेत

१. सधर्म भग तो कोणताही असो तो न्याय व धर्म चानर अधिष्ठित असावा असा गीतेचा संकेत आहे.

चित्रकलासंकेत

१. मानवार्ताळ मूलभूत भावनाचे चित्रण करावे असा चित्रकलेतला संकेत आहे.

ज्योतिष संकेत

१. मूळनक्षत्रावर जन्मलेल्या मुलाचे तत्समर्धी सांगितलेले धार्मिक विधी नेल्याखेरीज आईबापांनी मुखावलोकन करू नये.

२. सूर्योदयाचे क्षणीं जी तिथी असेल ती त्या सवध दिवसाची तिथी मानली जाते.

३. कोणाचा अतकाल सागावयाचा नसतो.)

तंत्रशास्त्र

१. मूळाच्या चतुर्थाताने फळाची सिद्धि होते असा तंत्रविद्येचा संकेत आहे.

धार्मिक संकेत

१. पिंडाला काकस्पर्श झाल्याबिना मृतात्म्याला सद्गति नाही असा संकेत आहे.)

२. तुळशीच्या द्यापाचा पापाण म्हणजे शालिग्राम व त्याच्या पूजेला तुळशीदल अवश्य असा धार्मिक संकेत आहे.

३. सतति होत नसल्यास हरिबशाच परायण करावे.

४. गंगा म्हणजे पावन करणारी.

५. बल हवे असेल तर बलभीमाची उपासना करावी.

६. सत्स धेनूला अतिमत्तीने तीन प्रदक्षिणा घातल्या तर पृथ्वी प्रदक्षिणेचे पुण्य लागते.

७. धर्माला अविरोधी असाच अध्यागम असावा.

८. महादेवास बहावयाचे क्लृप्तपत्र वर डेरा करून उभे बहावे असा संकेत आहे. (नासदीय सूत्रभाष्य))

(९. दारा बघानंतर भेटीचा योग आल्यास मग ते पिता-पुत्र, पति-पति वा बहु-बहु कोणीही असोत त्यांनी देवाल्यात जाऊन कास्यपात्रातील जलान प्रथम परस्पर मुखावलोकन करावे असा संकेत आहे. (ऋग्वेदी ब्रह्मकर्म))

अशाप्रकारे पुराण काली राजा चंद्रगद व त्याची पत्नी इंदुमती यांची सविधि भेट झाली होती अशी कथा आहे. (ग. पु. उपासना. अ. ५५)

१०. आरण्याचे घरी द्यावावयाचा नसतात

११. योगभ्रष्ट पुरुष जन्मतः ज्ञानी असतो. उपज्ज्ञ प्रज्ञा असते.

१२. ॐ न धील न, उ, म, हा अंतरे जायति, स्वप्न व सुषुप्ति याची वाचक आहेत. (मांडूक्य)

१३. मोडद्वारापासून निवृत्त झालेले जीवात्मे इतराच्या मुक्तीसाठी परत फिरतात ही निवृत्तीची यात्रा ते स्वेच्छेने निवडतात. (घवलगिरि)

१४. सत्यशोधकाला शून्यादस्थेतून ज्ञान लागत.

१५. मायेपासून उत्पन्न होणारे जे अज्ञान त्यास मायीयमल असे म्हणण्याचा शैवागमाचा सन्त आहे.

१६. बभ्रुध, पिपळा व औदुंबर या वृक्षावर देवतांचा अधिवास असतो.

१७ पिपळाचे झाडावर मुजा तसेच चिंचप झाड हडळीच निवासस्थान मानतात.

१८. कवड हे फळ शफरास प्रिय म्हणून व शिवरात्रीस अवश्य खावे असा सन्त.

१९ कार्यकारण भाव हा एक मानवी सन्त आहे. (नासदीय सूत्रभाष्य)

२०. खालच्या खोलीत कोणा कुराणाच वाचन करीत असेल तर बरक्या खोलीतही काणी त्याला आलाडू नये असा सन्त मुसलमानात पाळतात.)

२१ मक्कतील पवित्र कात्राला सात प्रदक्षिणा घाल्याव्या लागतात. या क्रम भावर्ती सतत कोणी ना काणी प्रदक्षिणा घालीत असल्या पाहिजे अशी परंपरा आहे. (तरुण भारत १९-५-६०))

२२. यहूदा धर्मात याव्हाच देऊळ एका यरुसलेममध्ये असून तथीत्यथ यरुक्रम तथच धडावे असा यहूदी धर्माचा सन्त आहे.

२३. मुसलमानी धर्मात अह्लाची प्रायना एका मक्केतील काबादच जऊन पाचावी असा सन्त आहे (नासदीय सूत्रभाष्य)

२४. ख्रिस्ती धर्मातल्या नातिस्मा विधीन " पाप्मा " धुऊन टाकण्यापारता लागणार पाणी जॉर्डन नद्याच असाव असा सन्त आहे. जडन ही ख्रिस्तीचा गंगा. (नासदीय सूत्रभाष्य)

नाविक संकेत

१. प्रत्येक जहाजावर अग्निप्रतिपक्षक व अग्निशामक साधन सामग्री सिद्ध असता पाहजे आणि मधून मधून तिची चाचणी (Fire Drill) घ्याव याचा असतो.

२. यत्रचलित वाहनें उदा. मोगरा, जहाजे यांना निसर्गशक्तीवर अथवा जनावराकडून ओढल्या जाणाऱ्या वाहनाची आधीं सोय पहावयाची-वाऱ्याच्या दिशेवर अवलंबून असलेल्या जहाजांना यत्रचलित जहाजांनीं मार्ग करून घावयाचा असा संकेत आहे. (नाका आणि नाविक क्रमा)

नाट्य संकेत

१ विनूषक प्राक्षणाच असावा असा संस्कृत नाट्य वाङ्मयातला संकेत आहे.

२ संगीत नाटकात सव पात्र गाणारीं असलीं पाहजेत. (बहुरूपी)

३ नाटकात कथावस्तु (Plot) तसच त्वभाव परिपोष व सचप असला पाहिजे.

नैयधिक संकेत

१ शमर अपराधी मुक्ते तरी हरकत नाही, पण एका निरपराध्यास शिक्षा होऊ नये.

२. न्यायासनासमोर आलेला आरोपी आरोप शाबीत होईपर्यंत गुन्हेगार म्हणून राहीत धरू नये.

३. न्यायदेवतेची तसरीर होळे गिऱेली व हातान सरळ दाडीचा तराजू असलेली दाखवलेली असते याचा अर्थ १ नि पक्षपातीपणा, २ दयालुत्व व ३ चोरपणा हे गुण दशवाक्याचे असतात

४ पर्दाची शिक्षा ज्या गळनें लिहिली जाते तो टाक तत्वाळ मोडून गळवयाचा असतो.

नृत्य संकेत

१. नृत्यात शरीराचे सव अवयव उपडे करून दाखवू नयेत असा भारतीय नाट्यशास्त्राचा कलासंकेत आहे. (नासदाय सूक्तमाध्य)

२. नृत्य व वादन एकत्र वेढेल्य एकत्र टिकणा चालू असावे असा संकेत आहे. (कला आणि कलात्वाद)

नामकरण संकेत

कन्येचे दारावे दिवशा तर पुत्राचे तेरावे दिवशा नामकरण करावयाचे असते.

पौराणिक संकेत

१. पृथ्वी ही विष्णुपत्नी असा संकेत.

(२) दारुष्वनि ऐक्य क्रीं सव काम रचिगित करावीत असा देवलादीचा संकेत आहे.)

मूर्तिशास्त्र संकेत

१. श्रीविष्णूच्या हातातील आयुधाच्या अदलाबदलीन श्रीविष्णूची नाना-रूप मूर्तिबद्ध करू लागू शकतात.

२. बुद्धमूर्तीत वान लांगलेले दाखवावेत असा परंपरेचा संकेत आहे. (कला आणि कलात्वाद)

मंत्रशास्त्र संकेत

१. मंत्राची जितकी अक्षरे असत तितके काटी जर करू अतः मंत्र सिद्ध होतो.

युद्धसंकेत

१. शत्रूचा निरोप घळून आलेला दूत अवश्य असतो.

२. युद्धसमयी तहाचा सूचना करण झाल्यास शत्रूंचा दारवावयाचा असतो.

३. युद्धात वानरांनी मानवा वपात वावरायाच नाही असा राम-रावण युद्धांत संकेत होता (वा. रा. युद्ध ३७-३३)

४. वनाच्या खालच्या यात्रे प्रहार करू नये असा प्राचीनमूली गणयुद्धात संकेत आहे.

५. युद्धाखेराच इतर शत्रूंचा हत्तीचा वध करू नये (रघु-सा ५-५०)

योगशास्त्र संकेत

ज्योतीष्मती तथा कागोणी नामक वनस्पतींचा तैलकृत्य विरोधः सूर्योदयापूर्वां वेला असता ब्रह्मांड भ्रमणाचा आवाज ऐकू येऊ लागतो. (राधामाधवविलास च्यू प्रस्तावना)

रंगभूमि संकेत

१. मृलू, वध, मुळ, रक्तपात व रतिचेष्टिताचे वगैरे प्रसंग रंगभूमीवर सहसा दाखवण्याचे नसतात.

२. नाटकातील तीन पडदे म्हणजे घर (रसग्रहण)

राजनैतिक संकेत

१. राज्याची दृश्यशक्ति ही मुलकी सत्तेच्या कक्षान बागविण्यात यावी.

२. राजकारणात गुप्तता राखली पाहिजे व त्याचा काही पुरावाहि ठेवू नये.

लोकशाही संकेत

१. पत्रावर करावयाचे असेल तर त्याने तुमच्या पूर्वीच्या पक्षाचा राजी-नामा देऊन भागणार नाही. तर लोकसभेनेमधील आपल्या बागचाहि राजी-नामा देऊन तो नव्या पक्षाच्या तिर्थावर निवडून आला पाहिजे असा लोकशाहीचा एक संकेत आहे.

२. मनिमंडळ कोणत्याही एका पक्षाचे अचल तरी त्याने संपूर्ण विधि-मंडळाचे प्रतिनिधित्व सांभाळवयास हवे.

३. मंत्र्यांच्या निवेदनावर पर्चा होत नाही आणि प्रश्नोत्तरांनाहि निर्णय घातला जातो असा संशयोप मुक्त आहे

४. एकाच प्रश्नावर दोन टाकावयाचे तर त्यानंतर पुन्हा एकदा येमनाचा फील घेतला पाहिजे.

५. मनिमंडळाची जनपदारी सानुशासिक असते.

चारकरी संकेत

१. आगदी, कर्तिकी, मायी अम्बा येनी यांनी एका तरी शुद्ध एका-दशीत गळ्यात तुळसीची माळ घातून निपनिड पंढरीची बारी करणे.

२. वारकरी म्हणजे तो कोणत्याहि वयाचा व जातीचा असा एक भेकास दोन्ही पायावर हात व मस्तक ठेवून नमस्कार करावयाचा असा साप्र दायिक संकेत आहे.

३. वारकरी मज्जाचा प्रारंभ "रूप पहाता लोचना" याच अभंगाने करावयाचा असतो.

४. नामसताहात बीणा चाली ठेवावयाचा नसतो.

वैदिक संकेत

१. वेद हे अपोरुपेय आहेत.

२. गुरुजगळ अभ्ययन केल्याविना विद्या प्राप्त होत नाही.

३. महिन्यातल्या दान अष्टम्या, दोन चतुर्दशा, पौर्णिमा व अमावास्या असे सहा दिवस वेदाध्ययनास वज्य मानिले आहेत.

४. मृत्यूनंतर पुन जन्म घण्याच्या आधाच्या काळात जावात्मा ज्याचा आश्रय करता त्यास लिग देह म्हणतात.

५. वंदाक्षराचा उच्चार ह्याह एक प्रकारचा वायु आहे त्याला ग्राह्य वायु पावून पीडा होऊ नये म्हणून वदवेत्त ब्राह्मण वारा मुगळ असता वेदाध्ययन करीत नाहीत (म. भा. शांति अ. ३२८)

६. सवशक्तीची योग्य तऱ्हेन जोपासना करून मनुष्याने त्याचा लय यज्ञ मध्य करावा असा व्रताचा संकेत आहे. (भाऊली मासिक)

७. वेदाध्ययन इतिहास व पुराण ह्यांच्या साहाय्येने कराव.

"इतिहासपुराणाभ्यां वेद समुनृहयेत्" (म. भा. आदि १-६७)

८. यथारभी कायसिद्धि न्हावी म्हणून श्रीगणेशाचे मंगलरूप आटोनावे व यास तसेच गुरु व माता पिता यास नमन कराव असा वैदिक संप्रदायाचा संकेत आहे.

वेद्यज्ञेय संकेत

१. वेदान्त श्रुतिन याचा विचार न करिता रोगचिकित्सा व उपाय करावा.

व्यावहारिक संकेत

१. वरिष्ठ न्यायालयाचा निवाडा, वैद्याचें प्रमाणपत्र व त्यापल्य विशार-
दाचा अंदाज या तीन गोष्टींत पुनर्विचार नाही.

२. जिज्ञासूवृत्तीने व निरहंकारपणें विचारल्याविना कोणो कोणास उपदेश
करूं नये.

३. दिल्यावात एकाद्या वस्तूचे मूल्य तीन वार म्हणून पुकारलें म्हणजे
तो दिल्याव पूर्ण झाला अने समजवयाचे म्हणजे एखाद्या गोष्टीचा निवार
उच्चार ही पूर्णतादर्शक निश्चिति.

५. अनृति हा मानवी मुत्राला मिळालेला अतिक्रमेश निर्दय दार आहं.

६. आपण विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर त्वरित पाहिजे असल्यास जेटकडे
लिहायें.

सर्गीत शास्त्रातील सकेत

१. दीप राग गायिल्यानं दिवे लागतात.
२. हिंदोल राग गायिल्यान झोपाळा आपाआप हालत राहतो.
३. दागधी रागाच्या ध्वनिलुद्रिका राग ऐकणारीं शाईं अधिक बहरतात.
४. दादक रागाच्या गायनाला गवई वज्र मानतात
५. सर्गीतानें नाग मगनुच हातात.
६. हरणें पंजी चोंरे आकर्षित होतात.
७. नेघानून जलधारा गुरू हातात.
८. धार झडप्याचे वेळीं गाईना मनुष्य स्वर ऐकवले तर त्या अधिक दूष देतात. (मनाहर डिसनर १९५९)
९. मैष मल्हार राग आळवला म्हणजे पाऊस पडता.
१०. साधना हां जाहीतरा अचारीच असलीं पाहिजे असा एक मूल सत्य रुढ आहे. (सर्गीतार्चा धराणा)

हस्तसामुद्रिक

- १ हातावरील रेपानुसार परिस्थिती पशवी अथवा हस्तसामुद्रिक शास्त्राचा सकेत आहे

—

पुरवणी

२

दोन गोष्टी अखंड चालणाऱ्या — (अ) १ जनन आणि २ मरण
“ पुनरपि जन्म पुनरपि मरण ” (शंकराचार्य स्तोत्र). (आ) १ काळ आणि
२ सावकाराचे व्याज. (विरबल)

दोन प्रकारचे वृद्धत्व — १ ज्ञानाने—ज्ञानवृद्ध आणि २ सुखेने वयाने
—वयोवृद्ध.

दोन प्रकार वृक्षाचे — १ फूल न येता फळ देणारे व २ फुले व
फळे देणारे.

अपुण्या फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।

पुष्पिणः कल्मिषैव वृक्षात्स्मृतयः स्मृताः ॥ (मनु. १-४७)

दोन प्रकारचे शौच—१ शुद्ध शौच व २ लौकिक शौच.

“ शुद्धशौच इतिज्ञेय मृज्जलाम्पा तु लोफिकम् ” (मंत्रेयि. उ. २।८)

दोन प्रकार शिक्षकांचे—१ विद्वान् पण शिक्षकांच्याची फळा नसलेल्या
व २ शिक्षकांच्याची फळा जागली जाणणारा. या दोन्ही गुणांनी युक्त असा
शिक्षक श्रेष्ठ होय

श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदाभसस्या मनातिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

यस्योभय साधु स शिक्षकाणां पुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥

(मालविकाग्निमित्र १।१६)

दोन प्रकार संकेताचे—१ पारिभाषिक व २ ईशनिर्मित.

(न्यायमोक्ष)

दोन प्रमुख हेतु विज्ञानाभ्यासाचे —१ जिज्ञासा व २ व्यावहारिक
लाभाची अपेक्षा. (विज्ञान इतिहास)

द्विविध कर्म—(अ) १ सचित्त व प्रारब्ध. (आ) १ दैव व पितृय;
(इ) प्रवृत्त व निवृत्त; (ई) १ शुभ व २ अशुभ. (स. को.)

२. वारकरी ग्दुला ग्दुणजे तो कोणत्याहि वयाचा व जातीचा असो एक-मेकास दोन्ही पायावर हात व मस्तक ठेवून नमस्कार करावयाचा असा सांप्रदायिक संकेत आहे.

३. वारकरी मज्नाचा प्रारंभ “रूप पहाता लोचनीं” याच अभंगाने करावयाचा असतो.

४. नामसताहात वीणा रालीं ठेवावयाचा नसतो.

वैदिक संकेत

१. वेद हे अपौरुषेय आहेत.

२. गुरुजवळ अध्ययन केल्याबिना विद्या प्राप्त होत नाही.

३. महिन्यातल्या दोन अष्टम्या, दोन चतुर्दशा, पौर्णिमा व अमावास्या असे सहा दिवस वेदाध्ययनास बज्य मानिले आहेत.

४. मृत्यूनंतर पूर्व कर्म केल्याच्या आर्धाच्या काळात जीवात्मा ज्याचा आश्रय करता त्यास लिग देह गृह्णताने.

५. वेदाक्षराचा उच्चार हाहि एक प्रकारचा वायु आहे. त्याला नास्य वायु-पासून पीडा होऊ नये म्हणून वेदवेत्त ब्राह्मण वारा मुडला असता वेदाध्ययन करीत नाहीत. (म. भा. शानि अ. ३०८)

६. सवशर्चाची योग्य तहान जोपासना करून मनुष्याने त्याचा ह्य वश-मर्त्य करावा असा ऋचाचा संकत आहे. (माऊली मासिक)

७. वेदाध्ययन इतिहास व पुराण ह्यांच्या साहाय्येने करावे.

“इतिहासपुराणाभ्यां वेद समुग्रहयेत्” (म. भा. आदि १-६७)

८. प्रथारमी क्रयसिद्धि व्हावी म्हणून श्रीगणेशाचे मंगलरूप आटविले व यास तनेच गुरु व माता पिता यास नमन करावे असा वैदिक संप्रदायाचा संकत आहे.

वैद्यकीय संकेत

१. वैद्यानें मनुजेन याचा विचार न करिता रोगविक्रिस्ता व उभाव करावा.

व्यावहारिक संकेत

१. वारेष्ट न्यायालयाचा निवाडा, बैद्याचें प्रमाणपत्र व स्थापत्य विशार-
दाचा अंदाज या तीन गोष्टींत पुनर्विचार नाही.
२. जिहासवृत्तीने व निरहकरणे विचारल्याविना कोणी कोणास उपदेश
करू नये.
३. लिखावात एकाद्या वस्तूचे मूल्य तीन वार म्हणून पुकारले म्हणजे
तो लिखाव पूर्ण झाला असे समजावयाचे म्हणजे एकाद्या गोष्टीचा विचार
उच्चार ही पूर्णतादर्शक निश्चिति.
४. अवृत्ति हा मानवी सुत्राला मिळालेल्या अतिकर्कश निर्दय शाप आहे.
६. आपण विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर त्वरित पाहिजे असल्यास जेव्हाडे
लिहावे.

वृत्तपत्रीय संकेत

१. विधानाने मिळविलेल्या गुत वातम्याचे उगमस्थान प्रकट करावयाचे
नसत.
२. एक परमेश्वर आणि दुसरा वृत्तपत्र संपादक कधीच जुक्त नाहीत.

व्याकरणशास्त्र

१. कोणत्याही वस्तूचा निर्देश करावयाचा झाल्यास प्रथमा विभक्ति योजावी
असा वैयाकरणाचा संकेत आहे. “ निर्देशे प्रथमा प्रोक्ता ”

शिष्ट संकेत

१. आपली गुणभक्ति इतरावर लादावयाची नसते.
२. घटकींत गप्पा गोष्टीत उपस्थितास अनुत्तून काही अप्रिय बोलवयाचें
नसतं अथवा ओरछाडे घ्यावयाचे नसतात.

शास्त्रसंकेत

१. पंचमहाभूताच्या अन्योन्य मिश्रणाने द्रव्य क्वात् निर्माण होतं तेव्हा
ज्यात जे महाभूत आधिक्याने असेल त्याच्या नावाने ते द्रव्य सन्निधावयाचें
असा शास्त्र संकेत आहे. उदा. पार्थिव आग्नेय इ.

शिफार संकेत

{ १. शिफारत नर माणवा पण मादी मालू नये. } माकड वा कानर या प्राण्यांची हत्या करावयाची नसते.

शैक्षणिक संकेत

१. प्रादेशिक भाषा हीच राक्षसा असली तरी व्णतेला प्राथमिक शिक्षण विद्या मातृभाषेतूनच दिले नलें पाहिजे असा शैक्षणिक संकेत आहे. (फेबरी ८ जुलै १९६०)

सामाजिक संकेत

१. खीच्या तोंडात कुठलेहि गुपित राहात नाहा.

२. समाजानचे खीपुसगर्नी परस्पाचा सन्मान करणे सार्यास पुष्पमाला हातात घारी. गळ्यात धाडू नये.

३. वर ज्येष्ठ, बंधूहि ज्येष्ठ आणि मातहि ज्येष्ठ असा निवेणी सगल विवाहास बज्य मानल आहे.

४. अनिष्टानक दलाचा धडनाद ऐकला असता साहाय्यासाठी सर्वांनी अविलंब चारें असा मानव्याचा संकेत.

५. गाड शोपलेल्या माणसास उडवणें सार्यास त्यास सावकाशपणेंच जात पारवें.

६. नवरानायकोचीं बोलणीं चोल्न ऐक्यारास बटकाळ्याचा ज्ण येतो म्हणतात.

{ ७. विनाह ककग मुटेपयेंत बंधूवरानीं मातारिता, गुरु, विप्र व देव वाजेरीज कोगातर्हा बदन करू नये. कारण ताजयेंत ते लणीनारायण स्वरुपी असतात. }

८. नगल फ्रयाचे प्रसगी त्वागताचे चिन्ह म्हणून मातीचा घडा मग्न ठेवतात. यास पूर्णकुम म्हणतात. स्वागतासाठीं ह्रदय प्रेमाने मरलेले आहे असा संकेत.

९. श्रेष्ठ पुरुष जेवें वागतात तसेच इतर ऐकही आचरण करतात.

“ ययदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोचन. । ” (म. गी.)

१०. ज्वीवर सहसा हत्यार चालवू नये.

११. आवड आणि लाज, व्यसन आणि शीण, वेड आणि समजसपणा याचे साहचर्य असत नाही. (श.)

१२. गृहप्रवेशाच्या वेळीं धान्याने मरलेलें मापटे बधूने आपल्या उजव्या पायानें खडबडवयाचे असते.

१३. मानवी आयुष्य १०० वर्षे श्रुतींत सांगितले असलें तरा साधारण मर्यादा साठच कल्पिली असल्यामुळें पष्ठ्यद्विपूर्तीचा समारंभ करण्याचा प्रघात आहे.

१४. चंद्राच्या एकापामून वारा पावलापर्यंत प्राणी सुष्टीची गर्भावस्था कल्पिली आहे. (ऋग्वेद)

१५. तबण स्त्रीची ओढणी (पदर) डोक्यावर असली पाहिजे असा संकेत आहे, तशी ती डोक्यावर नसणें विनयलक्षण मानले आहे. (कला आणि कलात्वाद)

मात्रदायिक संकेत.

१. सिद्धगुरु करतील तोच आचारधर्म असा संकेत त्या त्या पंथात मानला जातो.

सामुद्रिक शास्त्र संकेत

१. ज्याच्या पोटाच्या मोठ्या त्याला भटकावें लागत. असा सामुद्रिक शास्त्राचा एक संकेत आहे. (व्यासपर्व)

सौजन्य संकेत

१. पर्चीत भोजनसमयीं सर्वांच जेवण झाल्याविना पर्चीतून उठू नये.
२. रस्त्यानें जाताना पुढील माणसाचें काही रस्त्यावर घाडलें तर त्याच लक्ष वेधावे.
३. एखाद्याविषयीं मरणोत्तर अनुदार उद्गार काढू नयेत.

संगीत शास्त्रातील संकेत

१. दीप राग गाविल्याने दिवे लागतात.
२. हिंदोल राग गाविल्याने झापाळ्या आपोआप हालत राहतो.
३. वागथी रागाच्या ध्वनिमुद्रिका रोव ऐकणारी झाडे अधिक बहरतात.
४. दाफळ रागाच्या गायनाला गवई बर्ज्य मानतात.
५. सगातानें नाग मयमुग्ध होतात.
६. हरणे पंजी दगेरे आपर्णित होतात.
७. नेत्रानून जलधारा मुरू होतात.
८. धार काढण्याचे वेळीं गाईना मजुळ स्वर ऐकवले तर त्या अधिक दूष देतात. (मनोहर तिसर १९५९)
९. मेघ मल्हार राग आळवला म्हणजे पाऊस पडतो.
१०. साधना हा जाहीतरा अचोरीच असली पाहिजे असा एक मूखं संकेत रूढ आहे. (संगीतार्चा परागा)

हस्तसामुद्रिक

१. हातावरील रेणुंनुसार परिस्थिती घटायी असा हस्तसामुद्रिक शास्त्राचा संकेत आहे.

पुरवणी

ॐ

२

दोन गोष्टी अखंड चालणाऱ्या — (अ) १ जन्म आणि २ मरण
“ पुनरपि जन्म पुनरपि मरण ” (शंकराचार्य स्तोत्र). (आ) १ काळ आणि
२ सावकाराचे व्याज. (विरवल)

दोन प्रकारचे वृद्धत्व — १ ज्ञानाने-ज्ञानवृद्ध आणि २ नुसते वयाने
— वयोवृद्ध.

दोन प्रकार वृक्षाचे — १ फळ न येता फळ देणारे व २ फुले व
फळे देणारे.

अपुण्या फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।

पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तृमयतः स्मृताः ॥ (मनु. १-८७)

दोन प्रकारचे शौच—१ शुद्ध शौच व २ लाविक शौच.

“ शुद्धशौच इतिज्ञेय मृज्जलाभ्या तु लौकिकम् ” (मेनेयि. उ. २।८)

दोन प्रकार शिक्षकांचे—१ विद्वान् पण शिकविण्याची कला नवलेला
व २ शिकविण्याची कला चांगली जाणणारा. या दोन्ही गुणानी युक्त असा
शिक्षक श्रेष्ठ होय

श्रिष्टा क्रिया कृत्यविदात्मसस्या सत्तातिरन्वस्य विशेषयुक्ता ।

यस्योनय साधु स दिक्काणा वुरि प्रतिग्रपयितव्य एव ॥

(मालविकाग्निमित्र १।१६)

दोन प्रकार संकृताचे—१ पारिभाषिक व २ ईशनिर्मित.

(न्यायकोश)

दोन प्रमुख हेतु विज्ञानाभ्यासाचे —१ विज्ञान व २ व्यावहारिक
लामाची अपेक्षा. (विज्ञान इतिहास)

द्विविध कर्म—(अ) १ सचित व प्रारब्ध. (आ) १ देव व पितृय;
(इ) प्रवृत्त व निवृत्त; (ई) १ शुभ व २ अशुभ. (स. को.)

दाघाचे पावित्र्य स्थयांसिद्ध—१ गगाजळ व २ अग्नि.

“ तीथादक च बन्धिश्च नान्यत गुदिमहत ” (भवभूति)

दोन मोठी पातकें—१ दुष्ट मंत्री असलेला राजा (शासनाधिकारी)
२ अशा अधिकाऱ्याच्या आश्रयाला राहणे.

पातकाना समस्ताना द्वे परे ताव पातक ।

एक दु सचिवो राजा द्वितीय च तदाश्रय ॥ (भाजप्रबन्ध)

३

तीन अंगे धर्माची—१ तत्त्वज्ञान, २ पुराण व ३ विधि व अनुष्ठान.
कोणत्याहि धर्मार्ची अशा तीन अंग असतात. (सावर्जन्य धर्म-स्वरूप व साधना)

तीन अर्थवाद—१ अनुवाद, २ पुणवाद व ३ भूताथवाद.

तीन आद्य आचार्य लेखन (लिपी) कलेचे — १ ब्रह्मा —
ब्राह्मीलिपि, — डावीकडून उजवाकडे लिहिल्या जाणारा, २ सराष्ट सराष्टी उजवीकडून
डावीकडे लिहिली जाणारा व ३ त्स-की-चित्रलिपि बल्लभ पाली लिहिली
जाणारा पहिले दोन भारतात व तिसरा चानम-ये हाऊन गळा ब्रह्मा भाणि
खरोष्ट यानी आपल्या लिपि देवलोकापासून प्राप्त करून घेतल्या व त्स-कीने
आपली लिपी पक्षी आदिच्या पदचिन्हावरून नवविळी. (भा मा लिपिमाला)

तीन ऋणें (व्यावहारिक) — (आ) १ फोटाऋक, २ सामानिक
आणि ३ राष्ट्रीय.

तीन गुण कौर्तनास आवश्यक — १ ताळ, २ बंध व गान (गायन)
(कीर्तन पद्धति)

तीन गुण वैश्याचे — १ नेनी, २ गारक्षय आणि ३ वाणिज्य-
व्यापार-क्रय विक्रय (न. गी. १८-४४)

तीन गोष्टी जगात व्यथ — (१) अप्रगल्भत्वाचा त्रधा (२)
कडूदाजवळच धन (३) मित्र्या माणसाच बळ.

अप्रगल्भत्वाचा त्रधा कृपणत्वाचा त्रधा व यदनम् ।

यन्त्र बाहुयुक्तं नीरोव्ययनत्वं प्रथं भुवि ॥ (भाजप्रबन्ध)

तीन प्रकार आगम ग्रंथांचे — १ शैवागम, २ शाक्तागम व ३ वैष्णवागम.

तीन प्रकार मोठेपणाचे — १ जन्मसिद्ध, २ कर्माजित व ३ बळेच विक्रविजेला. (Twelfth Night)

तीन प्रकार शिवनृत्याचे — १ संन्या नृत्य, २ ताण्डव नृत्य व ३ नदन्त नृत्य (कळा आणि प्लगस्वाद)

तीन प्रकार संतांचे — १ व्यावहारिक संत, २ प्रातिभासिक संत व ३ पारमाधिक संत (विवेक चिंतामणि)

तीन प्रकार हास्याचे — (अ) १ अगहात्य, २ काव्यहात्य व ३ नेपथ्यहात्य (भ ना. अ. २१) (आ) १ दृष्टिहास्य—नुसत्या नजरेन—विद्वान् माणस, २ दंतहास्य—दात दाखवून—मध्यम माणसे व ३ अफाड ताडव कल्ल—अधम माणस. सत्पुरुष जे आहेत ते फारसे हसत नाहीत

तीन सभा — १ देव अथवा देवकी सभा—देवतेपे क्रीतन चालतें, २ दैत्य सभा—सर्व तामसी प्रकार चालतात व ३ मानुष्य सभा—देवपूजन—शाल्त्र बर्चा चालते ती. गोंधळीवाझय—(पराग जून १९४८)

तीन साधनें ज्ञानार्ची — १ सहज प्रवृत्ति, २ तत्त्वबुद्धि व ३ अत. स्मृति वा अमरोधानुभूति (सायबनीन धर्म—स्वरूप व साधना)

तीन लक्षणें आप्तार्ची (यथाय वचा)—१ कर्तव्य क्ष, २ नि-पक्षपार्ती व ३ समान्य (मु.)

(तिघाना आवरण्याचीं तीन साधनें—१ हची—सातळदड किंवा अंगुश २ घोडा—लगाम ३ स्त्री—हृदय—

आलाने गळते हस्ती बाजी कलामु गळते ।

हृदये गळते नारी . ॥ (मृच्छटिक १-५०)

त्रिरत्न—१ बुद्ध, २ धर्म व ४ सध. या तीनहीच्या समुच्चयास त्रिरत्न म्हणतात.

त्रिविध योगपट्टक (बख)—१ व्याघ्राम्बर, २ मृगाजिन आणि ३ कर्पास बख.

त्रिविध योगपट्टक्रमाच्च व्याप्ताग्निनोद्भवम् ।

द्वितीय मृगचर्माद्य तृतीय तन्तुनिर्मितम् ॥ (मु.)

ध्यान समर्था बापरावयाचे तीन वस्त्र प्रकार.

४

चतुर्विध शिष्यं—१ आतशिष्य, २ अगशिष्य, ३ स्थानशिष्य व ४ सद्भावशिष्य.

आत अग स्थान । आणि सद्भाव म्हणोन ।

ऐसे चतुर्विध शिष्य भिन्न । परिक्रमे (वि. चिंतामणि प्रथम परिच्छेद)

चार अनार्य व्यवहार—१ मृगवाद, २ पिपुन वाचा, ३ पक्ष वाचा व ४ व्यर्थ वडनड.

चार अधिष्ठाने—१ प्रशिक्षण, २ सत्याधिष्ठान, ३ त्यागाधिष्ठान व ४ उपशमाधिष्ठान (वाचनिकाय)

चार कारणाने चार गोष्टींचा विनाश—१ कल्हाने घरे, २ अपशब्दाने मैत्री, ३ शिथिल राज्यव्यवस्थेन राष्ट्र आणि ४ दुष्टन्यामुळे माणसाची कीर्ति —

कल्हान्तानि हन्याणि कुवाक्यान्त च सौहृदम् ।

कुराज्यान्तानि राक्षानि कुम्भान्त यशो नृणाम् । सु.

चार गोष्टी एकठ्याला निषिद्ध—१ मशजबोदन, २ कायचिचार, ३ प्रवास आणि ४ इतर लोक होपले असता एकत्रवान जगणे.

म. भा. उद्योग ३३-४६

चार गंगा—१ दिव्यगंगा-गादावरी, २ ध्रुविय गंगा-भागीरथा, ३ वैद्यगंगा-नर्मदा व गृध्रगंगा-कावेरी—

हे ओर बरा वेगळाळे । परी गगन व्याप्त सगळे ।

नेदरूप राहिले । शब्द नुसते व्यवहारव (गादामहात्म्य)

चार गोष्टी मृतयत्—१ दारिद्री मनुष्य २ अपाङ्ग मांडलेल राष्ट्र, ३ अनधी विप्राकरवी करेल आर्य, ४ दक्षिण न देता फरल धामक कृप

चार खाणीं माणसांच्या — १ आपलपोटे, २ प्रपंचस्वार्थी, ३ जाति-
पक्षीय आणि ४ समाजपक्षीय (सुविचार-स्मरणी)

चार गोष्टी कोठूनहि घ्याव्यात—

विषादप्यमृत ग्राह्य अमेध्यादपि कार्थनम् ।

नीचादप्युत्तमाविद्या स्त्रीरत्न दुष्कुल्यादपि ॥ (सु.)

- १ अमृत—विषाच्या सात्रिच्यात असले तरी
- २ सुवर्ण—अशुचि पदार्थात पडले तरी
- ३ विद्या—नीच माणसापासूनदेखील चांगली विद्या.
- ४ स्त्रीरत्न—दुष्कुळात जन्म असला तरी देखील.

चार गोष्टी कोरीव लेखाला प्रामाण्य आणणाऱ्या—१ कालाचा
उल्लेख गर्णितदृष्ट्या जुळला पाहिजे, २ स्थलाचा उल्लेख वस्तुस्थितीस धरून,
३ लेखातील बऱ्याच इतर प्रमाणभूत लेखांशी जुळली पाहिजे आणि
४ तत्कालीन प्रामाणिक लेखातील रूपना, शब्दसमुच्चय, निरुद्ध याचा उपयोग.
—दक्षिण महाराष्ट्राच्या इतिहासार्ची साधने

चार नृत्य प्रकार वाली नृत्याचे—१ लेगाग नृत्य—तीन लहान
मुलींनी मिळून केलेले नृत्य. २ बागर नृत्य—दहा मुलं व दहा मुली अशा
वीस जणांनी मिळून केलेले, ३ कवियर नृत्य—बसूनच केले जाते व ४ केचक
अथवा बानर नृत्य (श्री मोंट्हेर १९६३)

चार प्रकार चित्राचे (कल्पनागम्य)—(अ) १ आदर्शवादी,
कल्पनावर्दी, २ अलंकारिक वा मौपणिक, ३ रूढीवादी व ४ प्रतीकवादी
(कला आणि कलास्वाद) (आ) १ वस्तुनिष्ठ, २ इन्द्रियगम्य, ३ सलग्नित
व ४ उत्स्फूर्त किंवा स्वामाविक (चित्रकला-एक वैश्वणिक माध्यम)

चार प्रकार प्रेमाचे—१ लालन प्रेम, २ वात्सल्य प्रेम, ३ सख्य प्रेम
व ४ माधुर्य प्रेम. (श्री ज्ञानेश्वर गूढार्थ दीपिका खंड ३)

चार प्रकार स्तोत्रांचे—१ द्रव्य स्तोत्र, २ कर्मस्तोत्र, ३ विधित्तोत्र
आणि ४ अभिजन स्तोत्र.

द्रव्यस्तोत्र कर्मस्तोत्र विधित्तोत्र तथैव च ।

तथैनाभिज्जस्तोत्र स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम् (न्यायकोश)

पंच द्रष्टे—१ गृहमन्त्र, २ मेधावी, ३ कम्ब, ४ वसिष्ठ व ५ भारद्वाज या पंच द्रष्ट्यानां मंगलमूर्तिं ब्रह्मणस्तति ह प्रतीक भारतीय सङ्कृतील्य प्रथम सादर केले (रोहिणी सप्टेम्बर १९५८)

पंच प्राण (विनोदाचे)—१ शब्द, २ कल्पना, ३ परित्यक्ति, ४ प्रसंग व ५ स्वभाव. (हात्यकारण आणि मराठी सुवातिक)

पंचविध प्रभुत्व—१ कुल्यप्रभुत्व, २ ज्ञानप्रभुत्व, ३ दानप्रभुत्व, ४ स्थान प्रभुत्व व ५ अमय प्रभुत्व (वलुरलकोश)

पाच कारणे वा प्रयोजने कर्माच्या उत्पत्तीची व फलाची—
१ मन, २ वाचा, ३ देह, ४ इन्द्रिये व ५ जीव. कर्माच्या उत्पत्तीची ही पाच कारणे होत तींच कर्माचा कारणे म्हणजे कर्माची प्रयोजने अर्थात् फळे होत.
(प्रसाद आक्टोबर १९६३)

पांच गुण घुर्झाचे—१ इष्टानिष्ट गोष्टींचा निर्णय करता येणे, २ निश्चय, ३ समाधान, ४ निर्णय व ५ ज्ञान.

इष्टानिष्टविरचित्व व्यवसायः समाधिता ।

सद्यः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान्वितुः ॥ (म. भा. मोक्षधर्म)

पाच गोष्टी दीर्घकाल संध्या केल्यामुळे प्रातः क्षोणाच्या—१ दीर्घायुष्य, २ प्रज्ञा, ३ नय, ४ कीर्ति व ५ ब्रह्मतेज (मनु) (मानवता पूर्ति साधन व संध्यापासना)

पाच गोष्टी पत्रव्यवहारांत महत्त्वाच्या—१ अचूकता, २ संपूर्ण आशय, ३ असदिग्धता, ४ थोडक्यात पण बुद्धेसुद्ध ५ सभ्यता. ((Good Drafting))

पाच गोष्टींचे प्रकटीकरण (शिवनृत्याचे)—१ निर्मिति, २ स्थिति, ३ संहार, ४ विरोधान व ५ अनुग्रह (कला आणि कल्यत्वाद.)

पाच गोष्टी शत्रूच्या यावतीतहि निपिद्ध—१ युद्धाना उभा नसलेल्याचा वध, २ परलोदर हात टाकणे, ३ ब्रह्मविद्याची दृष्ट, ४ सरसकट अपहार व ५ क्रियाची चारो.

अनुदमानत्य वधः शरामयः कृतमता ।

ब्रह्मविद्यस्य चादानं निःशेषकरणं तथा ॥

त्रियामोपः पतिस्तान दत्तुष्वेतदि गार्हितम् (म. भा. शान्ति. अ. १३४)

याप्रमाणे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आचरण व तशीच राजाज्ञा होती असा इतिहास आहे.

पांच लक्षणे सभ्यार्चा—१ सूक्ष्मदृष्टी असलेला, २ पक्षपातरहित, ३ विचारी, ४ वक्तृत्व असलेले व ५ न्यायी.

सम्यास्तु विबुधैर्ज्ञेया ये दिदृक्षान्विता जनाः ।

मध्यस्थाः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः । (आदि भरत)

पाच प्रकार ग्रह संमेलनाचे—१ समोह, २ समाज, ३ कोश, ४ सश्रिपाप व ५ समागम (बराहमिदिराचार्य-अष्टग्रहीचा आसूड)

पांच प्रकार प्रस्तावनेचे—१ आशीर्वादात्मक, २ अवतरणात्मक, ३ असंबद्ध, ४ अतिशयोक्त व ५ अतिविशाल. (खड्डेवाशी)

पांच प्रकार सुखान्तिकेचे (Comedy)—१ क्लृप्तनारम्य, २ स्वभाव प्रधान, ३ प्रसंगनिष्ठ, ४ प्रहसनात्मक आणि ५ मुलढुलान्तिका अथवा मिश्र मुलान्तिका. (हात्यकारण आणि मराठी मुलान्तिका)

पांच संपदा—१ ज्ञाति संपदा, २ भोग संपदा, ३ आरोग्य संपदा, ४ शील संपदा व ५ दृष्टि संपदा. (दीधनिकाय)

पाच सुखेच्छाकला—१ नम्रता, २ प्रियवादित्व, ३ धैर्य, ४ शांति व ५ वैराग्य या पाच कला मुलाखातर आहेत. (चा. चिं.)

पांच जण ब्रह्माचे भीतीने कार्य प्रवण (वेदान्त)—१ वायु, २ सूर्य, ३ अग्नि, ४ इंद्र व ५ मृत्यु हे पाचही ब्रह्माच्या भीतीने आपापली कामे करतात. (तैत्तिरीय उपनिषद्).

६

सहा घटक अन्नाचे — १ पिष्ट पदार्थ, २ स्निग्ध पदार्थ ३ नेट्रोजनयुक्त पदार्थ (प्रोटीन्स), ४ क्षार, ५ पाणी व ६ जीवनसत्वे. (विज्ञानपरिचय)

सहा अवस्था प्रीतीच्या — १ प्रेम, २ मान, ३ प्रणय, ४ स्नेह, ५ राग व ६ अनुराग.

प्रेमा मानः प्रणय स्नेहो रागोऽनुरागः — इत्युक्तेः ॥

चार प्रकारच्या लोकांना वश करण्याचे चार मार्ग—१ खेमी-
धनाने, २ कुद-हात जोडून, ३ मूर्ख-त्याच्या कळाने व ४ पंडित-खरेपणाने.
लुब्धमर्थेन गृहीयात्कुदं चाब्जलिकर्मणा ।

मूर्खे छन्दानुबंधेन याथातथ्येन पण्डितम् ॥ (सु.)

चार प्रकार सृष्टीचे—१ संकरोद्भव, २ दशोद्भव, ३ स्रष्टोद्भव,
व ४ मैयुनजन्य.

संक्रान्ताद्दशनात्सर्गात्पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ।

दक्षात् प्राचेतसादूर्ध्वं सृष्टिर्मेथुनसम्भवा ॥

सृष्टीचे आरंभी पहिल्या तीन प्रकरांनी निर्मिति होत असून दक्षापासून
मैयुनजन्य सतति निर्माण होऊ लागली म्हणजे दक्ष हा पहिला प्रजापति.
(मातृ पुराण)

चार प्रकार ज्ञानाचे—१ शब्दज्ञान, २ अपरोक्षज्ञान, ३ सामान्यज्ञान
व ४ विशेषज्ञान. (ज्ञानप्रबोध)

चार प्रकार तीर्थांचे—१ दैवी, २ राक्षसी, ३ ऋषिज व ४ मानवी.

ब्रह्म बोले त्यावर । तीर्थांचे ते प्रकार चार

दैवी राक्षसी साचार । ऋषिज आणि मानवी (गोशमाहात्म्य)

चार प्रकारचे वाक्यदोष—१ भ्रम, २ प्रमाद, ३ विप्रलिप्ता-विपरीत
अर्थ सांगण्याची इच्छा व ४ कर्णापाटव-अशुद्ध उच्चार वा बोवडेपणा.
(न्यायकोश)

चार प्रवाह वेदान्ताचे — १ शुद्धद्वैत, २ विशिष्टाद्वैत, ३ शुद्धाद्वैत व
४ केवलाद्वैत. (स्वामी विवेकानंद)

चार प्रकार योगाचे — कर्मयोग, २ भक्तियोग, ३ राजयोग व ४
ज्ञानयोग (सर्वजनीन धर्म स्वरूप व साधना)

चार प्रकार रंगभूषेचे — १ साधारण नेहमींचा, २ शृंगारिक,
३ कृत्रिम वाहयलूप व ४ लक्ष्णित (Plastic) (रंगभूषा शास्त्र)

चार प्रसंगानंतर स्नान आवश्यक — १ अंगाला तेल टावल्यावर,
२ प्रेतयात्रेस जाऊन आल्यावर, ३ मैथुनानंतर आणि ४ क्षीर विधिनंतर.
अशावेळी स्नान न करणारा मनुष्य चाडाल समजला जातो.

चार वल्ले — १ वीयवल्ल, २ स्मृतिवल्ल, ३ समाधिवल्ल व ४ प्रज्ञावल्ल
(दावनिवाय)

चार धर्मस्कंध — १ शीलस्कंध, २ समाधिस्कंध, ३ पुण्यस्कंध व ४
विमुक्तिस्कंध.

चार भावना — १ मेरी भावना, २ प्रमोद भावना, ३ कारुण्य
भावना, व ४ माध्यस्थ्य भावना (धर्माभूत)

चार मूल गोत्रे — १ अडिगारा, २ कश्यप, ३ वसिष्ठ व ४ भृगु.
मूल गोत्राणि खल्वारि समुत्पन्नानि भारत ।

अडिगारा. कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ (म. भा. उक्ति. अ. २६४)

चार मूलभूत गोष्टी स्थिर राज्याला अत्यादयक — १ सुबुद्ध
नेतृत्व, २ शासकीय पात्रता, ३ समान आर्थिक संधि, ४ राष्ट्रीय सहकार्य.
राष्ट्रपति डॉ. राधाकृष्णन्, केसरी ५-११ ६३.

चार विशेषणें आत्म्याचीं — १ सत्, २ चित्, ३ आनंद व ४ अद्वैत

चार विशेषणें अनात्म्याची — १ असत्, २ अज्ञ, ३ दुःख आणि
४ द्वैतत्व (वि. चंद्रोदय दर्शन)

चार संवाद — श्री रामचरितमानसातर्गत — १ काकभुशुडि-काकावड-
सवाद, २ उमा-शमु-सवाद, ३ याज्ञवल्क्य भरद्वाज सवाद व ४ श्री
गुलसीदास-आणि त्याचे श्रोते . हे चार संवाद म्हणजे श्रीरामचरितमानस
(काव्य) सरोवराचे चार घाट होत. यात चार कल्यातील रामावतारांचे
वैशिष्ट्य दाखविले आहे.

अतिमुंदर संवादवर विरचित बुद्धि विचारि ।

ते या पावन मुग्ध सरि घाट मनोहर पारि (गूढार्थचंद्रिका)

५

पंच दृष्टात — १ पुढीवर रक्तप्रतीति, २ दोरीवर संप्रतीति, ३ स्थाणू-
मध्यें पुरुष प्रतीति, ४ आकाशामध्यें नीलता व ५ मरुभूमीवर जल प्रतीति.
(वि. चंद्रोदय दर्शन)

सहा दुर्गुण—१ लाळख, २ निद्रा, ३ मय ४ तृष्णा, ५ मोघ व ६ काम हे सहा दुर्गुण नाहाते करण्याकरिता पुढचे दात समांतर रेषेत सारचे करण्याचा एक प्रथा वाली वगत आहे. (स्त्री नोहेंबर १९६३)

सहा प्रकार भक्तीचे—१ श्रद्धाभक्ति, २ नैष्ठिक्य भक्ति, ३ अवधान भक्ति, ४ अनुभव भक्ति, ५ आनंदभक्ति आणि ६ रमरस भक्ति. (विवेक चिंतामणि द्वितीय परिच्छेद)

सहा प्रमुख वर्ग अन्न पदार्थांचे (त्यातील वर्गक द्रव्याप्रमाण)—
१ पिष्टप्रधान, २ नत्रप्रधान,—अमुरित वान्ये, कदमूळातील जावनरस इ. ३ स्नेहप्रधान—दूध वगैरे, ४ शकरा प्रधान—फळांतील रस ५ शकराम्ल प्रधान—आम्ल फळांतील जीवनरस व ६ धार प्रधान—फळभाजी पालेभाजी इ.
(फोटुविक स्वास्थ्यातून जगतिक्त शान्ति)

सहा प्रकार स्वागताचे—१ नुसतें नसविणें—दत्ता गृहणें, २ हाताला धरून बसविणें, ३ जवळ नसविणें, ४ हाताला धरून जवळ नसविणें, ५ अति-जवळ बसविणें व ६ हाताला धरून अति जवळ बसविणें. यानें प्रेम व आदर यांचें प्रमाण प्रदर्शित केले जातें. (गूढार्थ चंद्रिका)

७

सप्ततीर्थे — १ मगवद्रत्न, २ गुरु, ३ माता, ४ पिता, ५ पाठ, ६ पत्नी व ७ स्वतःचे शुचिभूत आचरण. हीं सप्ततीर्थे होत (पद्म-भूमिपद)

सात गुण क्षत्रियाचे — १ शौर्य, २ तेज, ३ धैर्य, ४ दक्षता, ५ रणशूरत्व, ६ दातृत्व आणि ७ ईश्वर भाव—नियामकशक्ति (भा.गी. १८-४३)

सात प्राकृत भाषा — १ मागधी, २ अवतिश, ३ प्राच्या, ४ शूरसनी, ५ अधमागधी, ६ वात्हीश्र व ७ दांडिणात्या

मागध्यवतिश प्राच्या शूरसेनार्धमागधी ।

वात्हीश्र दांडिणात्या च सप्तभाषा प्रकीर्तिता ॥ (म. ना.)

सात मोक्षकला — १ विवेकस्थित प्रेम, २ शांति, ३ तृष्णात्याग, ४ सतोष, ५ एकाग्रवास, ६ आत्मज्ञान व, ७ परब्रह्मज्ञान (चातुर्व्य चिंतामणि)

सात शीलकला — १ सत्संग, २ ब्रह्मचर्य, ३ पवित्रता, ४ गुरुसेवा, ५ सदाचार, ६ निमल-शास्त्र-ज्ञान व ७ यशप्रेम (चा. चि)

८

अष्ट आनंद — १ विषयानंद, २ ब्रह्मानंद, ३ वासनानंद, ४ मुख्यानंद, ५ निजानंद, ६ आमानंद, ७ भद्वैतानंद, आण ८ विद्यानंद (विवेक चिंतामणि)

आठ कारणें वस्तूचे ज्ञानास बाधक — १ अतिदूरता, २ अति जवळ, ३ इन्द्रियदाय, ४ वित्तैक्यम्याचा अभाव, ५ सूक्ष्मता, ६ अदृश्यत्व, ७ अन्य वस्तूचे प्राचल्य व ८ तत्सम वस्तूची मिश्रण (सारयकारिका ७)

आठ गुण कमलपुष्पाचे — १ सौंदर्य, २ कोमलता, ३ प्रसन्नता-प्रफुल्लता, ४ सुगंध, ५ मधुरता, ६ स-रसता, ७ तेजस्विता व ८ अलिप्तता हे आठ गुण सूक्ष्म निरोधकास दिखतात (गूढाध्यात्मिका)

आठ गोष्टा प्रलयकालीं होणाऱ्या — १ कुलन्यत हालण, २ धूम कनू, ३ सवतकादि मेघ जमणें, ४ उल्लापात, ५ अशनिपात, ६ रुधिरवृष्टि, ७ उत्तुंग जलहरी, ८ सर्वविद्या गडद अधकारमय होतात

बाणमट्ट कादंबरी टीपा

आठ धर्मकला — १ प्राणिमानावर दया, २ परायकार, ३ दान, ४ धर्मा, ५ समानभाव, ६ सत्य, ७ उदारता व विनय (चातुय चिंतामणि)

आठ प्रकार मरुताचे (वायु) — १ गगन, २ स्थान, ३ वायु, ४ अनिल, ५ भक्त, ६ प्राण ७ प्राणेश ८ जाव

गगन स्थाना वायुनिल मास्तस्थथा ।

प्राण प्राणेशनीवौ च भक्ताऽणी प्रकातना । नु

आठ प्रकारचे गुरू — १ श्रेष्ठ, २ बंधक, ३ निषिद्ध, ४ कान्य, ५ सूचक, ६ वाचक, ७ करक व ८ विहित असे आठ प्रकार. (विवेक चिंतामणि प्रथम परिच्छेद)

आठ प्रकार लाचलुचपतीचे पण नाचे वेगळालीं — १ बदशहा अथवा मुख्य सत्ताधीश-पशक्य-सद्वर्गी. २ प्रधान-नर, ३ सरकारी

खात्यावरील मुख्य व्यवस्थापक—दसूर—बहिवाट, ४ खात्याचे सचिव—शुक्राना—
आभार प्रदर्शन, ५ कारकून—तहसील—मजूर ६ मुफ्ती (धर्म खात्याचा मुख्य)
मेहराना—रूपा, ७ सरकारी अधिकारी—जरीन—काचन आणि स्वार शिपाई—
सजावटान—दटेली. अशा प्रकारचे विविष्ट शब्द व संज्ञेत दोनशे वर्षांपूर्वी
निजमुल्मुत्काच्या राज्यात वापरात होते अशी एक आख्यायिका आहे.

(विडा रगतो असा)

आठ स्थाने वर्णोच्चारार्ची—१ उर, २ कठ, ३ शिर, ४ जिह्मामूल,
५ दात, ६ नाक, ७ ओठ आणि ८ तालु, ही वर्णोच्चारार्ची आठ स्थाने होत.

अष्टौस्थानानि वर्णानामुर* कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्मामूल च दन्ताश्च नासिकोष्ठीच तालुच ॥

९

नऊ गुण ब्राह्मणाचे—१ अम, २ दम, ३ तप, ४ शौच, ५ क्षमा-
वान्, ६ आज्ञा, ७ शान, ८ मिशन आणि ९ आस्तिक्यमुदि. (भ. गी.
१८.४२)

(नऊ संख्या विशेष—(आ) १ पावून ९ पर्यंत अक नऊ हा सव-
श्रेष्ठ त्रितीही मोठी संख्या असली तरी तिच्यातील सव जणांची बेरीज नऊ
पेक्षा कमीच येते. उदा. $१८७८ = २४ = ६$. समर्थ इतर काण्ठाच अक
नसले तरच बेरीज ९ येईल. उदा. $९९९९ = ३६ = ९$ अशा रीतीन नऊ
हा अक पूर्ण निर्विकार आहे. १ पावून ८ पर्यंतचा कणव्याह अक्षरांचा अक्षर
त्येकाव नाही. (गूढाथ चंद्रिका) >

दहा फायदे शिखरीपासून होणारे—१ श्रेष्ठ व्यायाम, २ कष्टप्रचय
—कष्टनाच, ३ मेदोपकरण—चरपी कमी होत, ४ सवसहत्व—निविड शत्रु व

क्षुत्पिपासा सहनशीलता वाढते, ५ पिपाचे व हिंस पशुपासून इतर प्राणिमात्राच संरक्षण, ६ स्यलपथशल्यशोधन-इहस प्राणीमात्राच्या बधान मागातले अडथळे दूर करणे, ७ भूप्रदेशाच निरीक्षण, ८ सत्त्वज्ञान-प्राणीमात्राच्या भावनाचा अभ्यास, ९ वन्यजमार्तीचा विश्वास सपादन व १० उत्साहशक्ति-शैर्वादि गुणाची वृद्धि (दशकुमारचरित)

(दहा जणाकडे जाताना रिक्त हस्ते जाऊ नये—१ आमहोन, २ गृह, ३ क्षेत्र, ४ मित्र, ५ माया, ६ मुत्र, ७ शिशु-कोणताही लहान मुलगा, ८ राजा व १० देवता.

अग्निहोत्र गृह क्षेत्र भाया मुत्र शिशुम् ।

रिक्तपाणन पश्येत राजान देवता शुद्धम् ॥ (म.)

११

अकरा गणधर (प्रमुख शिष्य) महारीराचे—१ गीतम (इन्द्रभूति), २ अग्निभूति, ३ वायुभूति, ४ शुचिदत्त, ५ सुधम, ६ माडव्य, ७ मीयपुत्र, ८ अकपन, ९ अचल, १० मेदार्य आणि ११ प्रभाव ह मूळचे ब्राह्मण व धनिय असून त्यानी श्रीमहावीरावतून जैन धर्माची दाक्षा घेतली व त्यानी जैन धर्मतत्वाचा प्रचार केला (अरिष्टनेमि पुराण संग्रह-हरिवंश)

चौदधर्मांत मानिली आहेत त्यांस “द्वादशनिदान” म्हणतात. (भारतीय तत्त्वज्ञान)

चारा महिन्यांतील चारामूर्ती (श्रीविष्णूच्या) चार जातींची फुल्ले व फुल्ले अनुक्रमे—१ विष्णु (अशोक-झाड), २ मधुसूदन (मोगरा-नारळ), ३ त्रिविक्रम (पाटली-आंबा), ४ श्रीधर (कळंब-फणस), ५ हृषिकेश (करवीर-खजूर), ६ पद्मनाभ (जाई-ताडफळ), ७ दामोदर (मालती-रायआंबळा), ८ केशव (सूर्यकमळ-बेलफळ), ९ नारायण (चंद्रबिकासी कमळ-नारिंग), १० माधव (झुई-सुपारी), ११ गोविंद (डंडली-कलंद) आणि १२ ? (जायफळ) स्कंद २. ४४ (मा. च. क्रो.)

चारा स्थाने धर्माचार्यांची—१ छाती, २ कंठ, ३ शिर (तोंडातील मूर्धन्य स्थान), ४ जिह्वा, ५ दांत, ६ नाक, ७ ओठ आणि ८ तालु ही आठ आणि आत्मा, बुद्धि, मन व सर्व शरीरभर अवयवांचा जडराग ही चार वर्णप्रेरक बीजस्थाने अशा चार स्थानांच्या सत्त्वरानुळे वर्णोच्चार होतो.

(वाग् विज्ञान)

१४

चौदा प्राचीन निरुक्त ग्रंथकार—१ आश्वलायन, २ औपमन्यव, ३ औदुम्बरायण, ४ अर्णवाम, ५ अश्वक्य, ६ अश्वकि, ७ गार्ग्य, ८ गालव, ९ तैत्तिरी, १० वाप्यायणि, ११ शाकपूणि, १२ स्थीलाश्रयी, १३ शतब्रह्म आणि १४ याज्ञिक निरुक्त चतुर्दश प्रभेदम् (दुर्गश्रुति १-१३)

१६

सोळा लिपी भारतांत प्रचलित असलेल्या — १ देवनागरी, २ गुरुमुखी, ३ गुजराती, ४ ओडीया, ५ आसामी, ६ पंजाबी, ७ तेलुगु, ८ कन्नड, ९ तामीळ, १० मल्याळम्, ११ अरबी, १२ फारसी, १३ उर्दू, १४ मोडी व १५ रोमन.

१७

सतरा प्रकार रास नृत्याचे— १ सव्यमी, २ साधी हातबोडी, ३ सीधी गुलबहिया, ४ मोरपंखी, ५ मोरछळ, ६ खेवा, ७ हातबोडी चकर, ८ गुलबहिया चकर, ९ चंद्रमुखी, १० सूरजमुखी, ११ आकाशमुखी, १२ चौघडा १३ चीनुसद, १४ ताजमुबारक, १५ राली बोझ, १६ पलटा आणि १७ कुझालिया.

(सौतुलुनारक-बानिद-अलीशहा)

२०

चौंस उपभोगाचे विषय — १ खर (बाल), २ खान, ३ पादपीठ, ४ ताम्बूल, ५ त्रिलेपनडटी, ६ बखर, ७ पुष्प, ८ अलक्यर, ९ आसन, १० पंखा, ११ सभास्थान, १२ पुन, १३ अन्न, १४ पेय पदार्थ, १५ पादप्रक्षालन, १६ यान-वाहन, १७ छत्र, १८ शय्या, १९ सुगंधी धूप, आणि २० स्त्री. (अभिप्रेताये चित्त्वामनि, भाग १ छ.)

३६

छत्तीस पाखंडें — १ वासुदेव, २ दिडीगाण, ३ गाधळी, ४ डक गाणे, ५ बहिरा, ६ जोगी, ७ बाळसतोप, ८ वैरागी, ९ डाकुल्ला जोशी, १० नाधळा, १२ पागुळ, १२ मुका, १३ कैकाडी, १४ दौरी म्हणजे हिचडा, १५ मुडा, १६ कापडी, १७ वैद्य, १८ चाटे, १९ भाट, २० भाड, २१ भराडी, २२ नानक, २३ ठाकूर, २४ बाघ्या, २५ गारोडी, २६ बहुरुपी, २७ भुत्या, २८ चित्रकर्था, २९ दरवशी, ३० तुमडीवाला ३१ घारागना, ३२ पुराणीक, ३३ गवई, ३४ ज्योतिपी ३५ मानभाव आणि ३६ ब्राह्मण (दशन प्रकाश)

पुरवणी परिशिष्ट

संकीर्ण

अध्यात्मिक संकेत

ॐ हा ईश्वराचा वाचक म्हणजे संकेत आहे. (प्रसाद नवंबर १९६३)

कामशास्त्र संकेत

पुढे, भरदार पोटच्या उपड्या दिवल्या की नायिका प्रेमविव्हल होतात.
(खड्गवाशी)

तंत्रशास्त्र संकेत

दृष्टाला अदृष्ट व ज्ञेयाला अज्ञेय हे नेहमीच आधारभूत व अधिष्ठानभूत असते. (हिमालय-दर्शन)

काव्य संकेत

“रघुवशा” चे अध्ययनाची मुखात दुसऱ्या सर्गापासून करावयाची असते. प्रथम सर्गात नदिनीचा श्राप असल्यामुळे अध्ययनास योग्य नाही असे परंपरागत मानले जाते,

धार्मिक संकेत

{ रामायण ग्रंथ घरी वाचावयाचा नसतो. तसेच महाभारतातील आरण्यक पर्व. तसे जेल्यास अनेक सकळ उत्पन्न होतात असे मानले आहे.

रामायण पुराण सांगताना तेथेच एक रिकामा पाट माडून ठेवण्याची प्रथा आहे. अदृश्य कराने श्री मारुतीराय तेथे रामकथा एकत्र बसतात अशी समजूत आहे.)

मातापित्यांना प्रदक्षिणा घातली की पृथ्वी प्रदक्षिणेचे फल मिळते असे शास्त्र आहे एतद्विपरीत श्रीगणेशाची एक पौराणिक कथाहि आहे.

श्वेत मदार हा वृक्ष एकरीस बरे वाटला तर त्याच्या मुळीची आपोआप गणेशमूर्ता तयार होते म्हणतात. (सिद्धपंचरत्न)

नाट्य संकेत

मुखान्तके (Comedy) मध्ये दु ख तीव्र स्वरूपात असू नये वा दाखू नये असा एक संकेत आहे. (हास्यकारण आणि मराठी मुखान्तिका)

विविध संकेत

सगळेच नष्ट करून दाखविल्याने साहित्य-विचारातील व्यक्तीला म्हणजे सूचकतेला बाध येतो असा पूर्व सूत्राचा संकेत आहे (खेड्याशी)

झाल जें महत्त्वाचे वाटले त भाव सामान्य कागर्ब हा जीवनाचा एक अलिखित संकेत आहे. (अभिप्रेक)

सपरचदाचे झाडाचे पहिले फळ जर एका बहुप्रसवा मातनें लाहून तर त्या स्त्रीचा प्रसवशक्ति त्या झाडात उतरते असें मोहेनिना या देशात समजतात. (विज्ञान इतिहास)

आनंदात मागीदार निळाळे म्हणजे ता वाढवो आणि दु खात मागीदार निळाळे म्हणजे दु ख कमी होते.

ज्यानें देऊळ बांधले त्यानेंच शिखर नाधू नये त काम इतर कोणाकरिता शिळक ठेवाये. कोणत्याहि गोष्टीत अतिरेक त्याज्यच.

वनयानें, जिज्ञासुवृत्तीनें व गिरहकारान विचारल्याविना कोणा कोणास उपदेश करू नये. परंतु कृतव्य असेल तेथ परिणामाकडे न पाहता उपदेश कलाच पाहिजे. (मृदायचंद्रिका) “ नाट्यं कस्यचित् क्षयात् ” (मु.)

मध्यम श्रमाने काम करणाऱ्या निरोगी माणसास रोज सुनारें ३००० ते ३५०० कॅलरीज उष्णता उत्पन्न होईल इतके अन्न पोगत गेल्यास सवस पौष्टिक पदार्थ पोगत गेले असें समजण्याचा संकेत रुट झालेला आहे. (विज्ञान परिचय—लेक्सचा ७।७। ३)

मराठ्यांचे नसेल तेव्हा वारामती मापानें बेलबें व लेखना मनकावें हा लेखगाही सान्स्करणार्तील प्रतिष्ठित संकेत आहे.

(श्री. न. वि गाडगीळ, दसरी २६।१।६८)

संदर्भ ग्रंथ-सूचि

(१) वेदादि

- १ ऋग्वेद
- २ यजुर्वेद
- ३ अथर्वण वेद
- ४ नासदायसूक्त भाष्य
- ५ माध्यदिनीय आन्हिकसूत्रावली
- ६ श्रीसूक्त
- ७ ब्रह्मसूत्र शारीरभाष्य
- ८ तैत्तिरीय आरण्यक
- ९ मुप्रनोधागम
- १० जामदग्न्य धनुर्वेद

(२) उपनिषद्

- १ इशावास्य
- २ प्रश्न
- ३ मुण्डक
- ४ माण्डूक्य
- ५ तैत्तिरीय
- ६ ऐतरेय
- ७ छादोग्य
- ८ बृहदारण्यक
- ९ श्वेताश्वतर
- १० मैत्रेयी
- ११ शतपथ
- १२ केन
- १३ कठ
- १४ योगचूडामणि
- १५ कैवल्य

(३) धर्मशास्त्र

- १ मनुस्मृति
- २ याज्ञवल्क्य स्मृति
- ३ हारीतस्मृति
- ४ धर्मसिंधु
- ५ आश्वलायन गृह्यसूत्र
- ६ सत्स्वर कौस्तुभ
- ७ गौतम धर्मसूत्र
- ८ पराशर स्मृति
- ९ दक्षस्मृति
- १० व्यासस्मृति
- ११ गायत्री पुरश्चरण पद्धति
- १२ निरुक्त
- १३ बौद्धायन गृह्यसूत्र
- १४ History of Dharmshatra
- (४) वेदान्तशास्त्र-संस्कृत
- १ श्रीमद्भगवद्गीता
- २ शिवगीता
- ३ श्रीमद् गौडपाद कारिका
- ४ विवेकचूडामणि
- ५ पञ्चदशी
- ६ योगवासिष्ठ
- ७ पांडव गीता
- ८ श्रीराम गीता
- ९ पञ्चीकरण
- १० अवधूत गीता
- ११ श्रीगुरु गीता

(५) इतर संस्कृत ग्रंथ

- १ नातिशतक
- २ वैराग्यतन्त्र
- ३ विदुर नाति
- ४ सिद्धांत कौमुद्या
- ५ शाकुन्तल
- ६ रघुवंश
- ७ मालविकाग्नि मित्र
- ८ तुमाशितरत्न भांडाकार
- ९ साय महाभारत
- १० साय भागवत
- ११ काल्यप्रकरण
- १२ आदि पुराण
- १३ कालिका पुराण
- १४ गुरु नीति
- १५ कामदंकीय नाति
- १६ कुमारसम्भव
- १७ श्रौटिल्य अथशास्त्र
- १८ वात्सायन कामसूत्र
- १९ व्याकरण महाभाष्य
- २० राघव पाण्डवीय
- २१ विक्रम चरितम्
- २२ ऋग्वेदी ब्रह्मकर्म
- २३ प्रमाण साहस्य
- २४ बृहत्संहिता नाकर
- २५ सिद्धांत शिखानगि
- २६ कृषि पाराशर
- २७ युक्तकल्पतरु
- २८ द्वैतसिद्धांत चन्द्री

२९ पाणिनि शिजा

३० वृषभूषण

(६) भक्तिशास्त्र

- १ नारद भक्तिसूत्र
- २ नामचिन्तामणि
- ३ कुल्लणव तन
- ४ सतशर्वा
- ५ भक्तिरसायन
- ६ भक्तिभारामृत
- ७ विष्णुसहस्रनाम

(७) शास्त्र वेदांत मराठी

- १ गातारहस्य
- २ श्रीशनेश्वरी
- ३ श्री दासनाथ
- ४ तुम्भारान गाथा
- ५ गुरुचरित्र
- ६ हरिवरवा
- ७ अनूतातुम्भ
- ८ एकनाथी भागवत
- ९ चतु श्लाका भागवत
- १० त्रिचरसागररहस्य
- ११ सकलमत गाथा
- १२ सिद्धांतत्रय

(८) पुराण ग्रंथ

- १ स्कंद पुराण
- २ विष्णु पुराण
- ३ पद्म पुराण
- ४ शिव पुराण
- ५ बामन पुराण

- ६ ब्रह्म पुराण
- ७ अग्नि पुराण
- ८ नारद पुराण
- ९ गरुड पुराण
- १० लिङ्ग पुराण
- ११ कर्म पुराण
- १२ वराह पुराण
- १३ मार्कण्डेय पुराण
- १४ मत्स्य पुराण
- १५ विष्णु धर्मोत्तर पुराण
- १६ देवी भागवत
- १७ भविष्य पुराण

(९) रामायण

- १ वाल्मीकि रामायण
- २ अभ्यात्म रामायण
- ३ आनन्द रामायण
- ४ भावार्थ रामायण

(१०) योगशास्त्र

- १ पातञ्जल योग
- २ हठयोग प्रदीपिका
- ४ शिवस्वरोदय
- ५ सौन्दर्यलहरी

(११) वैद्यशास्त्र

- १ माधव निदान
- २ योग रत्नाकर
- ३ चरक संहिता
- ४ सुश्रुत संहिता
- ५ वाग्भट
- ६ भावप्रकाश

- ७ शालिग्राम निघट्ट
- ८ रत्नेन्द्र चूडामणि
- ९ राजनिघट्ट
- १० अष्टांग सग्रह

(१२) ज्योतिषशास्त्र

- १ ज्योतिर्मयूरव
- २ मुल्लभ ज्योतिषशास्त्र
- ३ तुमचा हात तुमचे भाग्य
- ४ राहु केतु ग्रहणे
- ५ पंचागार्तील ज्योतिषशास्त्र

(१२) कोश-ग्रंथ

- १ महाराष्ट्र शानकोश
- २ महाराष्ट्र शब्दकोश
- ३ दुर्गाध शब्दार्थकोश
- ४ महाराष्ट्र वाक्सप्रदाय कोश
- ५ सरस्वती कोश
- ६ हंस कोश
- ७ वज्रकोश
- ८ अमरकोश
- ९ प्राचीन चरित्र कोश
- १० प्राचीन ऐतिहासिक कोश
- ११ न्यायकोश
- १२ आदर्श हिंदी श-कोश
- १३ गीर्वाण लघुकोश
- १४ महाराष्ट्र व्यायाम शानकोश
- १५ भगवद्गीता साक्षात्कार दर्शन
- १६ सस्कृतिकोश.

(१४) हिंदी ग्रंथ

कल्याण विशेषांक

- १ नारी अंक
- २ हिंदु सस्कृतिक
- ३ स्कंद पुराणिक
- ४ गीताक
- ५ देवी भागवताक
- ६ योगीक
- ७ उपनिषदाक
- ८ मानवता अंक
- ९ ईश्वराक
- १० मानसाक
- ११ श्रीरामचरित मानस
- १२ नारद पुराणाक
- १३ सताक
- १४ श्रीकृष्ण अंक
- १५ कबीर दोहावली
- १६ कल्याण साधनाक
- १७ तीर्थीक
- १८ साधनाक

(१५) इतर

- १ पुरुषायनोधिनी भ. गी.
- २ विवेक चिंतामणि
- ३ गूढार्थचंद्रिका
- ४ रामविजय
- ५ पांडवविजय
- ६ काशीखंड
- ७ गजाननविजय
- ८ सिंदरामपुराण

१ मक्तिशारामृत

- १० दासगणु समग्र ग्रंथ
- ११ हितोपदेश
- १२ पंचतंत्र
- १३ बौद्धदर्शन
- १४ अक्रयान्त्र
- १५ रत्नकरडक
- १६ शृद्ध पाणक्य
- १७ सुफी सप्रदाय
- १८ आर्या रामायण
- १९ अथर्व वेद अनुवाद मराठी
- २० समग्र सावरकर बाळ्य
- २१ वेळकर निव्वधमाला
- २२ तत्त्वनिव्व बोध विवेक
- २३ पंचग्रंथी
- २४ श्रीशैवागम आणि शानेश्वर
- २५ मणिपावन
- २६ तत्रवार्तिक
- २७ योगीश्वर याज्ञवल्क्य
- २८ साधुसताचा देवयान पथ
- २९ बीरदौब प्रशपिका
- ३० अशोक ते कालिदास
- ३१ भारतीय दर्शन समग्र
- ३२ प्राचीन हिंदी शिल्पशास्त्रसार
- ३३ भारतीय मर्दनशास्त्र
- ३४ श्री गुरुदत्तयोग
- ३५ शिवलिङ्गोपासना
- ३६ विचार चंद्रोदयदर्शन
- ३७ मुक्तेश्वर महामारत

३८ विष्णुसहस्रनाम	४१ शंकराचार्य चरित्र
३९ श्रीदत्तस्तव पदामृत	४९ Pathway to God
४० भूदानगंगा भाग ६	५० कुरल
४१ प्रभोत्तर रत्नमालिका	५१ विश्वदशन नासदीय नीराजन
४२ चाणक्य नीतिसार	५२ Wisdom of India
४३ अन्तरंग	५३ चंडमहात्म्य
४४ बल्लभ संप्रदाय	५४ मानव धर्मसार
४५ ज्ञाने वरी गूढार्थ दीपिका	५५ योग चिन्तामणि
४६ रसाकर	५६ शिवभारत
४७ व्याकरणशास्त्र	५७ दिव्यजीवन खंड २ रा

विविध वृत्तपत्र व नियतपत्रालिक

संकेत-फोटाच एवम अवलोकन केल्यास वरील सूचीत नसलेले अनेक ग्रंथ भाषारास घेतलेले आढळतील.

— स मा स —

Appreciation

Dr. T. G. Mainkar

M. A. Ph. D. D^{lit}

Fergusson College, Poona 4

I have gone through 'Sanket Kosa' compiled by Shri S. S. Hanamante, with great interest and I heartily congratulate the author for his excellent achievement which amply reveals his wide reading, industry and patience. Containing as it does, useful and interesting information on various matters, the kosa is bound to be of immense use to both the scholar and the layman alike. Here is much that everyone ought to know. Shri Hanamante has made every effort to make his new edition of the kosa more useful and as complete as possible by several additions. Such kosas, which in one place contain so much information are indeed the layman's guides to scholarship and the fact that this kosa has in a very short period ran into another edition speaks for both its utility as well as its appreciation by the public. What has struck me is the fact that Shri Hanamante carried out the compilation of this work in an environment and atmosphere not quite congenial for research work of this type. A Kosa of this kind and standard compiled by a servant of the railways, will remain for a long time, a source of inspiration to many, no doubt.

Fergusson College, }
Poona 4 11-2-64 }

T. G. Mainkar.

अभिमत

१

श्री. हणमते द्वारा संपादित सन्त-कोश का द्वितीय संस्करण प्रकाशित देकर मुझे बड़ी प्रसन्नता हो रही है। यह सन्त-कोश सांस्कृतिक भारतीय जीवन का सक्षिप्त कोश है। जो विशेष रूपसे संख्याके माध्यम से प्रस्तुत किया गया है। इसमें साहित्यिक, धार्मिक और सामाजिक ज्ञान अपने रूपमें संकलित है। एक से लेकर एक सौ आठ तक की सरयाओं में कितनी विशिष्ट बातें भारतीय जीवन की समाविष्ट हो सकती हैं, इसका अनुमान हम इस कोश से लगा सकते हैं। यह भारतीय साहित्य के अध्येताओं के लिए तो मूल्यवान् वस्तु है ही, इसके अतिरिक्त भारत-तत्त्व (Indology) में रुचि रखनेवाले विदेशी जिज्ञानुओं के लिए भी यह एक उपयोगी वस्तु है।

इस सन्त-कोश के परिशिष्ट में अपना महत्त्व रखते हैं जिनमें लेखकने कतिपय प्रतीकां और कवि-प्रसिद्धीयां को भी समाविष्ट किया है। द्वितीय संस्करण प्रथम संस्करण का लगभग दुगुना है। निश्चय है कि इसमें प्रथम संस्करण की अपेक्षा सामग्री भी दुगुनी एकत्र की गयी है। इस प्रयास के लिए इसके संप्रह कर्ता श्रीहणमतेजी हमारे साधुवाद तथा नवाइ के पात्र हैं।

पुणे विद्यापीठ
दि. २७ दिसम्बर १९६३ }

डॉ. भगीरथ मिश्र.
अध्यक्ष हिंदी विभाग

२

अशा प्रकारचे संकेत मिळविण्यासाठी प्राचान व अर्वाचान वाङ्मय धुडाळप्याचे जे अविरत करू करावे लागतात त्याची ज्यांना कल्पना आहे त्यांनाच श्री. हणमते यांना अनेक वर्षे केलेल्या परिश्रमाच महत्त्व कळू शकेल. अति प्राचान काळातील वेदोपनिषदांपासून अगदी अत्याधुनिक असे पाश्चात्य वाङ्मय सशोधून श्री हणमते यांना जिज्ञासू व अभ्यासक यांच्यासाठी हा संकेत-कोश संपादित करण्याच जे अभूतपूर्व काय एकत्र्याने तडीतच लावले आहे त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद द्यावे तेवढे थोडेच आहेत.

पुणे विद्यापीठ
दि. २१ जानेवारी १९६४

डॉ. शं. गो. तुळपुळे
प्रमुख मराठा विभाग

३

संस्कृत वाङ्मयात अगणित सख्यासकत रुढ आहेत. त्या सर्वांची काय स्वरूपात मांडणी करून ह् अतिशय किंचकट व कष्टाच काम श्री हणमते यांना पार पाडल. या आवृत्तीत आणखी अधिक मोलाची भर घालून त्यांना संकेत कोश अधिक उपयुक्त केला आहे. प्रत्येक नादलेल्या संकेताचा मूळ आधार दिला आहे कोशातील नावा बाराकाइने चालीत असताना ग्रंथकन्याच्या सूत्र निरीक्षणाचा, व्यासगाची व अफा वाचनाची करून घेते नवीन आवृत्तीत अनेक नवीन संकेत असून माहिती अचूक दिली आहे. शैवर्गी सर्वाण संकेत कल्पयादि सांकेतिक मापापद्धति, शब्दसकत इतर सर्वाण संकेत इत्याद माहिती दिली आहे.

पंडित, वत्स, छेरक व सामान्यजन या सर्वांना सारखाच उपयोगी पडेल अशा तऱ्हेच्या या संकेतकोशाची परिवर्धित सुधारून वाढविलेली आवृत्ति तयार केल्याबद्दल श्री. हणमते यांचे मन पूर्वक अभिनंदन व त्यांना हार्दक धन्यवाद

सदाशिव पेठ, पुणे २
दि. २५/१२/१९६३

डॉ. च. ग. राहूरकर
संपादक 'एकता' व
'भारतवाणी' संस्कृत (पाठिक)

BHAVAN'S LIBRARY

N B—This book is issued only for one week till 17 66

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

<i>Date of Issue</i>	<i>Date of Issue</i>	<i>Date of Issue</i>	<i>Date of Issue</i>
6 JUN 1972			
24 JUN 1972			
10 MAY 1973			
5 MAR 1980			
15 MAR 1980			